

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

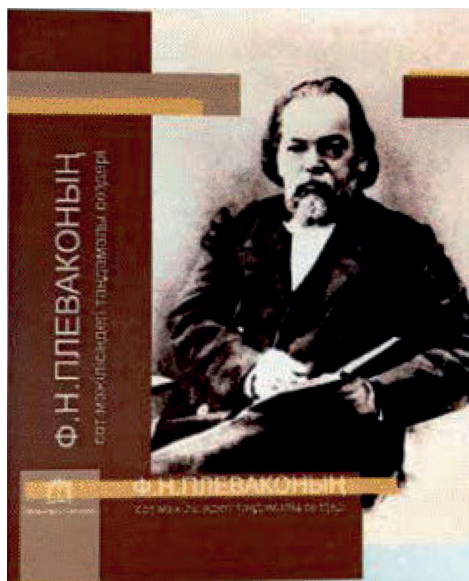

1992

SILKWAY
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ

ТАҒЛЫМЫ ТЕРЕҢ ТУЫНДЫ

Заң ғылымдарының докторы профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі,

«Қазақстанның ғылымы мен өмірі» атты халықаралық журналдың Бас редакторы Есберген Алаухановтың «Ф.Н. Плевakoның сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері» атты жаңа кітабы жарық көрді.

Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

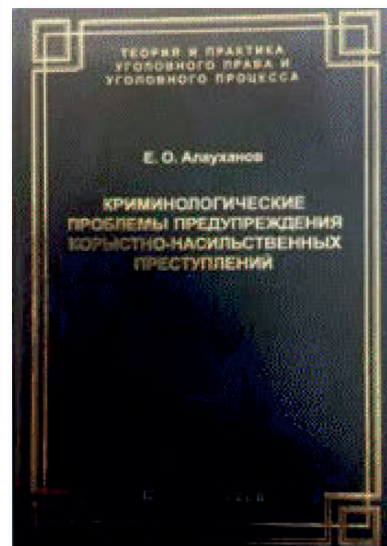
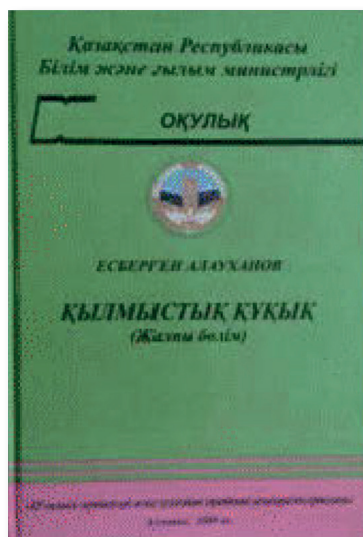
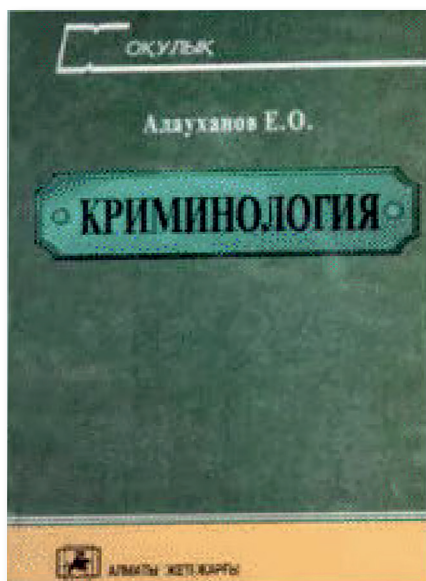
Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокуратураның аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят

Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол – Ф.Н. Плевконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако – XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докторанттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға аранлады.

Құрылтайшы:

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:

МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:

INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

**№5/4
2020**

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

Бас редактор – **Алауханов Е.О.** «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң
ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор – **Алауханов Е.О.** «Заслуженный деятель Казахстана», доктор
юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.** «Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor
of Law Sciences, professor

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

1. Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор
2. Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор
3. Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
4. Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)
5. Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)
6. Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор
7. Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
8. Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)
9. Бабулин С.Н., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
10. Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор
11. Бородин С.В., з.ғ.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)
12. Букалерева Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
13. Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)
14. Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор
15. Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
16. Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)
17. Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
18. Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор
19. Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор
20. Елешов Р., а.-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
21. Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор
22. Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
23. Жұмағұлов Б.Т., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
24. Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
25. Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)
26. Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор
27. Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор
28. Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)
29. Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)
30. Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)
31. Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор
32. Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
33. Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)
34. Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)
35. Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)
36. Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)
37. Мухамедиұлы А., ф.ғ.д., профессор
38. Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
39. Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры
40. Рагимов И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
41. Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
42. Оразалин Н.М., ақын-драматург
43. Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
44. Сагадиев К.А., з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
45. Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор
46. Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры
47. Тұрсынов Х.М., т.ғ.д., профессор, Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ
48. Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

1. Абдуллаев К.К., а.-ш.ғ.д., профессор
2. Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор
3. Асанғазы О., қоғам қайраткері
4. Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор
5. Әбішев Х.А., з.ғ.к., профессор
6. Әлиев Д.М., а.ғ.к., қоғам қайраткері
7. Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор
8. Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)
9. Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
10. Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор
11. Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)
12. Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)
13. Дикаев С.У., з.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
14. Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор
15. Жанабилов Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)
16. Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор
17. Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)
18. Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
19. Ивона Массакки, профессор (Польша)
20. Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор
21. Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор
22. Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)
23. Корконосенко С.Г., ф.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
24. Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор
25. Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор
26. Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)
27. Мажейка Кипрас И., МЕАТР акад. (Мәскеу)
28. Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
29. Мельник Г.С., ф.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)
30. Молдабаев С. С., з.ғ.д., профессор (Алматы)
31. Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор
32. Рустемов Б.Т., жазушы-публицист
33. Рустемова Г.Р., з.ғ.д., профессор
34. Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)
35. Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
36. Сарсембаев М.А., з.ғ.д., профессор
37. Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент
38. Слатлаев Б.М., з.ғ.д., профессор
39. Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
40. Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор
41. Төлеген М.Ә., доктор PhD, ШҚМУ ректоры
42. Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор
43. Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор
44. Тұрсынов С.Т., з.ғ.д., профессор
45. Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
46. Усманов А., п.ғ.д., профессор
47. Усманов С.У., т.ғ.д., профессор
48. Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
49. Шаукенова З.К., а.ғ.д., профессор
50. Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)
51. Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

1. Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
2. Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
3. Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
4. Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
5. Аликперов Х.Д., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)
6. Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
7. Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
8. Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
9. Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
10. Бабурин С.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
11. Бисенов К.А., д.т.н., профессор
12. Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
13. Букалерева Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
14. Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)
15. Гаипов З.С., д.п.н., профессор
16. Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
17. Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
18. Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
19. Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
20. Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
21. Елешов Р., д.с.-х.н., академик НАН РК
22. Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор
23. Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
24. Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК
25. Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
26. Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)
27. Идрисов Д.А., д.т.н., профессор
28. Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
29. Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
30. Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
31. Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
32. Кул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
33. Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
34. Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
35. Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
36. Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)
37. Миняева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)
38. Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
39. Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
40. Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ
41. Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
42. Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)
43. Оразалин Н.М., поэт-драматург
44. Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
45. Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК
46. Султанов К.С., д.пол.н., профессор
47. Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ
48. Турсынов Х.М., д.и.н., профессор, МКТУ им. Х.А. Ясави
49. Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор
2. Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
3. Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
4. Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор
5. Алиев Д.М., к.соц.н., общественный деятель
6. Асангазы О., общественный деятель
7. Байменов А.М., к.тех.н., профессор
8. Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)
9. Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
10. Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
11. Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
12. Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)
13. Дикаев С.У., д.ю.н., профессор (Санкт-Петербург)
14. Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
15. Жанабилев Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)
16. Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор
17. Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
18. Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
19. Ивона Массакки, профессор (Польша)
20. Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
21. Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
22. Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
23. Корконосенко С.Г., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)
24. Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
25. Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
26. Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)
27. Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР (Москва)
28. Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)
29. Мельник Г.С., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)
30. Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)
31. Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор
32. Рустемов Б.Т., писатель-публицист
33. Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
34. Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
35. Сапиев О.С., общественный деятель РК
36. Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
37. Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
38. Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
39. Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
40. Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
41. Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ
42. Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
43. Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
44. Турсынов С.Т., д.э.н., профессор
45. Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
46. Усманов А., д.п.н., профессор
47. Усманов С.У., д.т.н., профессор
48. Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)
49. Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
50. Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)
51. Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)

EDITORIAL BOARD:

1. Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, Prof.
2. Abdrasylov B.S., Dr. of Biological Sciences, Prof.
3. Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)
4. Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)
5. Alikperov H.D., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class
6. Asanov Zh. K., Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan
7. Baidaulet I.O., Dr. of Medical Sciences, Prof.
8. Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, Prof.
9. Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)
10. Baburin S.N., Dr. of Historical Sciences, Prof. (Moscow)
11. Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.
12. Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vice-president, lawyer (Voronezh)
13. Bukalerova L.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)
14. Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, Prof., judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)
15. Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, Prof.
16. Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)
17. Grib V.V., Dr. of Law Sciences, Prof., editor-in-chief (Moscow)
18. Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, Prof. of BSU (Minsk)
19. Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, Prof.
20. Jansarayeva R.Ye., Dr. of Law Sciences, Prof.
21. Yeleshov R., Dr. of Agricultural Sciences, acad. NAS RK
22. Elubaev Zh.S., Dr. of Law Sciences, Prof.
23. Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK
24. Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK
25. Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK
26. Ydyrysov D.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.
27. Kasimbekov M.B., Dr. of Political Sciences, Prof.
28. Kozachenko Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Yekaterinburg)
29. Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, Prof. (Krasnodar)
30. Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, Prof. (Vladivostok)
31. Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.
32. Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)
33. Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)
34. Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Saratov)
35. Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, MSAL)
36. Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)
37. Mukhamediuly A., Dr. of Philosophical Sciences, Prof.
38. Musakhodzhayeva A.K., Prof., rector of KazNAA
39. Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, Prof., academician of NAS RK, rector of KazNU
40. Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)
41. Rustambayev M.Yu., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent) Orazalin N.M., poet, playwright
42. Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»
43. Sagadiev K.A., Dr. of Economic Sciences, academician of NAS RK
44. Siegmunt O., Dr. of Law Sciences, Prof. (Germany)
45. Sultanov K.S., Dr. of Political Sciences, Prof.
46. Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU
47. Tursynov Kh.M., Dr. of Historical Sciences, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
48. Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, Prof., president of St. Petersburg International Criminological Club

EDITORIAL COUNCIL:

1. Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, Prof.
2. Abishev T.D., Candidate of Law Sciences
3. Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.
4. Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, Prof.
5. Aliyev D.M., Candidate of Social Sciences, Public figure
6. Asangazy O., public figure
7. Baimenov A.M., Candidate of Technological Sciences, Prof.
8. Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, Prof. (Kostanay)
9. Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan
10. Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.
11. Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-in-chief (Moscow)
12. Danilov A.P., Candidate of Law Sciences, associate Prof. (St. Petersburg)
13. Dikayev S.U., Dr. of Law, Prof. (St. Petersburg)
14. Zariyev Z.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Ryazan)
15. Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, Prof.
16. Zhanabilov N.Ye., Candidate of Law Sciences, Prof. (Astana)
17. Zholdybay K., writer, publicist
18. Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, Prof.
19. Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)
20. Ivona Massaki, Prof. (Poland)
21. Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences
22. Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, Prof.
23. Klenova T.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Samara)
24. Korkonosenko S.G., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Petersburg)
25. Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, Prof.
26. Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, Prof.
27. Kufleva V.N., Candidate of Law Sciences, assistant Prof. (Krasnodar)
28. Mazheika Kipras I., academician of PANS (Moscow)
29. Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)
30. Melnik G.S., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Petersburg)
31. Moldabayev S.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Almaty)
32. Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, Prof.
33. Rustemov B.T., writer, publicist
34. Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, Prof.
35. Salomov B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)
36. Sapiyev O.S., public figure of RK
37. Sarsembayev M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.
38. Seitzhanov A.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.
39. Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.
40. Sydykova L.Ch., Dr. of Law Sciences, Prof. (Bishkek)
41. Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, Prof.
42. Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU
43. Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, Prof.
44. Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, Prof.
45. Tursynov C.T., Dr. of Economic Sciences, Prof.
46. Usmanov A., Dr. of Political Sciences, Prof.
47. Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, Prof.
48. Cheladze G., Dr. of Law Sciences, Doctor of Business Administration, Prof. (Georgia)
49. Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, Prof.
50. Harchenko V.B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Harkov)
51. Huu Thinh, Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)

«Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білімалдым».
Александр Македонский

«Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр».
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Журналдың бас редакторы проф. Е.О. Алауханов 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылыми метрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- ▶ Байқау жеңімпаздары;
- ▶ Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- ▶ Білім мен ғылым мәселелері;
- ▶ Жас ғалымдар мінбері;
- ▶ Мерейтой;
- ▶ Айтулы шара;
- ▶ Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;

Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4x5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.

2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.

3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;

4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдік- пен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**

5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалым- дардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:

2. **Мақала құрылымы:** мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен- жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), **кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.

3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.

4. Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1,25 см.

5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.

6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.

7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.

8. **Авторлардың саны екеуден аспауға тиіс.**

Мақала үшін төлемақы – 18 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге арналған карта нөмірі:

5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold

ЖСН: 9207 1540 0124

Мақаланы қабылдау және нөмірдің басылымы бойынша бас редакторға хабарласыңыздар!

Жақын және алыс шетелде тұратын авторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	ұялы тел.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	ұялы тел.: +7 (978) 7736360

Журнал редакциясының мекенжайы:

Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp)

Ғылыми редактор: Ақжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

«Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир людей».
Хуго Штейнхаус

«Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать».
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал «**НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ**» включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) для публикации основных результатов научной деятельности, утвержденного приказом Председателя ККСОН от 10 июля 2012 года № 1082, по специальностям юридических, филологических, педагогических и других наук.

Журнал «**НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА**» издается с февраля 2009 года, регулярно и распространяется по подписке. Издание востребовано как в Республике Казахстан, так и в странах ближнего и дальнего зарубежья, о чем свидетельствуют статьи ведущих иностранных авторов, широко публикуемые на страницах журнала, и география

подписки. Отличие журнала от других рецензируемых и периодических изданий в том, что статьи публикуются, **(на восьми языках)** казахском, русском, английском, французском, китайском, немецком, чешском и венгерском языках, рецензируются членами интернационального состава редколлегии, посвящаются различным направлениям гуманитарной науки.

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г. Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана», – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года гл. редактор журнала проф. Е.О. Алауханов вступил в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей — Ассоциацию научных редакторов и издателей (**Association of science editors and publishers**).

В настоящее время, Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

- Победители конкурса ► Имя в истории и науке
- Вопросы образования и науки ► Трибуна молодых ученых
- Юбилей ► Мероприятия
- Рецензии, новые книги ► Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1) **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.

2) **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.

3) **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Публикование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовывается с Редакцией журнала.

4) **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.

5) **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.

6) **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат».

НЕ ДОПУСКАЕТСЯ ПЛАГИАТ!

7) **В статье** необходимо ссылаться на труды **казахстанских авторов**, внесших развитие и совершенствование в отечественную науку.

СТАТЬИ БЕЗ ССЫЛОК НА КАЗАХСТАНСКИХ (ОТЕЧЕСТВЕННЫХ) АВТОРОВ НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!

Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».

8) **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Примечание: Согласно формату журнала, просим авторов использовать официальное фото в размере 4х5, которая будет опубликована вместе со статьей. **Фото уже помещается в документ со статьей над фамилией автора во избежание недоразумений среди авторов статьи. Просим помещать фото в хорошем качестве!**

9) **НАСТОЯТЕЛЬНО ПРОСИМ КАЖДУЮ СТАТЬЮ ПРОВЕРЯТЬ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ АНТИВИРУС ВО ИЗБЕЖАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ НЕДОРАЗУМЕНИЙ!**

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1) **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.

2) **Структура научной статьи:**

1 **индексы УДК и / или ББК;** пишется в левом верхнем углу выделенным жирным шрифтом

2 **Ф.И.О. АВТОРА ПИШЕТСЯ ПОЛНОСТЬЮ БЕЗ СОКРАЩЕНИЙ И.О.**

2.1 **Сведения об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание);**

СТАТЬЯ НЕ ПРИНИМАЕТСЯ БЕЗ ПОЛНОЙ ИНФОРМАЦИИ ОБ АВТОРЕ! ПРОСИМ ПЕРЕПРОВЕРЯТЬ ВАШИ ДАННЫЕ ПЕРЕД ОТПРАВКОЙ ВАШЕЙ ПУБЛИКАЦИИ! РЕДАКЦИЕЙ НЕ ИСПРАВЛЯЮТСЯ ВАШИ ДАННЫЕ ПОСЛЕ ВЫПУСКА ЖУРНАЛА!

3 **название статьи – ПИШЕТСЯ ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ**

4 **аннотация** (из 3–4 предложений) на казахском, русском, английском языках;

5 **ключевые слова** (в количестве не более 5-ти) на трех языках после каждой аннотации;

6 **текст статьи;**

7 **библиографический список**

Смотреть пункт 7

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ пишется для статьи на русском языке

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ пишется для статьи на казахском языке

REFERENCES пишется для статьи на английском языке

Если статья написана на иностранном языке, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., данные об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на **английском, казахском и русском языках.**

3) **Статья** должна состоять из следующих элементов: Введение, Основная часть и Заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.

4) **Текст** должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.

5) **Подписывать отправляемый документ фамилией и именем автора статьи.**

6) **Ссылки** на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по

тексту статьи только с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. **Пример внутри текстовой библиографической ссылки:** [Савицкий В.М., 1996, с. 47].

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. **Например, в тексте:** «В соответствии с п. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой, «решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. Пример: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

7) **Библиографический список** должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания.

Пример оформления учебного пособия: Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб. пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. — М.: Бек, 1996. — 320 с.

Пример оформления научной статьи: Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. — Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018. Т. 18. № 7. — С. 52-62.

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций:

Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире / Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм — М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. — С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX — первой половине XX в.: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. — М., 2013. — 47 с.

Пример оформления диссертации: Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX — начала XX вв.: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. — М., 2018. — 425 с.

Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

8) **Статьи**, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.

9) **Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очереди.**

10) Число авторов не должно превышать не более двух.

ВНИМАНИЮ АВТОРАМ!

МЫ БЛАГОДАРИМ И ЦЕНИМ ВАС ЗА ВЫБОР НАШЕЙ РЕДАКЦИИ, НО ПРОСИМ ВАС ДОЖИДАТЬСЯ ОТВЕТА О ПРИНЯТИИ ВАШЕЙ СТАТЬИ!
ПЛАТА ЗА ПУБЛИКАЦИЮ СТАТЬИ ПРОИСХОДИТ ТОЛЬКО ПОСЛЕ ПРИНЯТИЯ. МЫ ПРОСИМ ВАС ЗАРАНЕЕ НЕ ОПЛАЧИВАТЬ ЗА ПУБЛИКАЦИЮ!

БЛАГОДАРИМ ЗА СОТРУДНИЧЕСТВО!

Оплата по реквизиту:

Публикационная плата составляет 18 000 тенге.
Номер карты: 5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124

По приему статьи и выпуску номера обращайтесь к гл. редактору!

Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	моб.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	моб.: +7 (978) 7736360

Адрес редакции журнала:

г. Алматы, пр. Абылай хана, 113, 27 офис
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828
(WhatsApp)

Научный редактор:

Акжанар
+7 778 515 99 50
(WhatsApp)

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции

39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Арыс Айсұлу Сабанбайқызы, Тайтелиева Бибижамал Бортаевна ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АЛҚА БИЛЕР ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ	20
Жақсылықов Нұржан Нұртазаұлы, Имашев Ботабек Есенбекович, Қаратаев Тұрдалы Жақсылықұлы ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ ТУРАЛЫ ХАТТАМА ТОЛТЫРУ КЕЗІНДЕГІ ҚОРҒАУШЫНЫ ҚАТЫСТЫРУ БАРЫСЫНДА ТУЫНДАЙТЫН КЕЙБІР ПРОБЛЕМАЛАР	24
Тултабаев Зулфикар Чуманович, Абдраимов Ербол КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЖЕНСКОЙ ПРЕСТУПНОСТИ	27
Тултабаев Зулфикар Чуманович, Абдраимов Ербол Бимырзаевич ОСОБЕННОСТИ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	33
Тултабаев Зулфикар Чуманович, Карабаева Кульзария Усерхановна АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДАЛЬНЕЙШЕГО ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ В КАЗАХСТАНЕ	38
Тултабаев Зулфикар Чуманович, Палванова Молдир Зайнидуллаевна ДАРА КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ	43
Тултабаев Зулфикар Чуманович, Сабиров Ауелхан Ильясханович ДИСТАНЦИОННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ИСПРАВИТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ, КАК ФАКТОР ПОЗИТИВНОЙ ДИНАМИКИ ЛИЧНОСТНОГО РОСТА, ПЕРЕВОСПИТАНИЯ ОСУЖДЕННЫХ	46
Тултабаев Зулфикар Чуманович, Хайдаров Садықжан Шахизиндаевич ҚАЗАҚТЫҢ ӘДЕТ- ҒҰРЫП ДАЛА ЗАҢЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАЗАНЫҢ ТҮРЛЕРІ	49
Тултабаев Зулфикар Чуманович, Шалкеева Айсұлу Анваровна КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРЕСТУПНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	55
Шеримова Нурзат Шаирбековна, Максұтов Бауржан Мулдашев НЕКОТОРЫЕ ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЦИОНАЛЬНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРИРОДНЫХ РЕСУРСОВ	60
Шеримова Нурзат Шаирбековна, Тайтелиева Бибижамал Бортаевна, Абдуллина Лейла Марсовна ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СТРАХОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ	64

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Ахметова Гаухар Кенжебаевна, Исманова Рабиға Жолдасовна ИНКЛЮЗИВТТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУГЕ ҚАЖЕТТІЛІГІ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ЖАҒЫМДЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	69
Ашимова Меруерт Айтугановна, Исманова Рабиға Жолдасовна БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ	74
Ashimova Meruyert Aytuganovna, Ismanova Rabiga Zholdasovna MEANS OF ACTIVATION OF CREATIVE THINKING UNDER CONDITIONS OF EDUCATIONAL ENVIRONMENT	78
Әбдіғапбарова Ұлжарқын Мүсілімқызы, Рахимов Бабур АЗАМАТТЫҚ - ПАТРИОТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ҰҒЫМЫНЫҢ МӘНІ	81
Әліпхан Гүлжан Қаратайқызы АБАЙ АУДАРМАСЫНДАҒЫ КЕЙІПКЕР ХАЛІ	85
Байбекова Мадина Махмудхановна, Камардинова Үржамал Оралхановна, Масалиева Жанар Амалбаевна ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЕҢЕС БЕРУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	89
Батынова Әдемі Зиятқызы, Шертаева Найля Турдығалиевна, Жумабаев Шерали Ахметович ОРГАНИКАЛЫҚ ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР	95

Бекназаров Бакыт Доктырбайевич, Жармаханбетов Нуралы Сейдалиевич ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУДЫҢ АЙМАҚТЫҚ ШАРАЛАРЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ.....	99
Бекназаров Бакыт Доктырбайевич, Туралина Светлана Мерекеевна ӘЛЕУМЕТТІК ОРТАНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫНДА ЖАСТАР ЖҰМЫССЫЗДЫҒЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІН ТАЛДАУ	103
Джалилов Карим Асанович, Тулешова Кулзейнеп Тулешевна ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАРДЫ МЕКТЕП ХИМИЯ КУРСЫНДА ҚОЛДАНУ	106
Efimova Irina Yevgenjevna, Skiba Marina Aleksandrovna ACHIEVING BALANCE OF INTERESTS IN THE EXTERNAL ASSESSMENT OF EDUCATION QUALITY: NATIONAL AND INTERNATIONAL CONTEXT.....	111
Ефимова Ирина Евгеньевна, Юнусов Мадияр Бахтиярович КЛЮЧЕВЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ РУКОВОДИТЕЛЯ В ФОРМИРОВАНИИ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ ОРГАНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ	117
Zhalalova Akshay, Otebekova Aruzhan INNOVATIVE TECHNOLOGIES OF LEARNING CASE STUDY METHOD.....	122
Жолдасбеков Абдиманап Абдразахович, Айменов Махсат Жамбылович ИНТЕГРАЦИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СИСТЕМЕ ПОДГОТОВКИ БАКАЛАВРОВ – НЕ ЭКОНОМИСТОВ.....	126
Жолдасбеков Абдиманап Абдразахович, Альптекин Зейнел ВХОЖДЕНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ТУРЦИИ В ЕВРОПЕЙСКОЕ ОБУЧАЮЩЕЕ ПРОСТРАНСТВО	129
Жолдасбекова Сауле Абдразаховна, Бабаханов Фархад Бахтиярович, Каратаев Ғалымжан Сакенович IT-ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ КӨМЕГІМЕН БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН БАСҚАРУ	132
Жолдасбеков Абдиманап Абдразахович, Джанзакова Меруерт Айдаровна АКТИВНОЕ СЛУШАНИЕ – ИНСТРУМЕНТ КОУЧИНГ - ТЕХНОЛОГИИ В РАЗВИТИИ ЛИДЕРСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ.....	137
Zhorabekova Ainur Nazimbekovna, Kudabaeva Perizat Asanbayevna FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCES OF A FUTURE TEACHER ON THE BASIS OF A POLYLINGUAL APPROACH: PEDAGOGICAL CONDITIONS	141
Курманбаев Серикбай, Саменова Несибели Жумабековна РОЛЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В УСЛОВИЯХ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ.....	145
Сихынбаева Жамила Сарсенбаевна, Асанов Талғат Ибадуллаевич БОЛАШАҚ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КӘСІБИ-ЭТИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ.....	149
Сихынбаева Жамила Сарсенбаевна, Мамадалиев Санжар Талибжанович СТУДЕНТТЕРДІҢ КРЕАТИВТІ ТҰЛҒАЛЫҒЫН ЖАҢАРТЫЛҒАН ОҚЫТУ НЕГІЗІНДЕ АРТТЫРУ.....	161
Сихынбаева Жамила Сарсенбаевна, Мырзабеков Ержан Ерсинбекович ПОНЯТИЕ КРЕАТИВНОГО ПОТЕНЦИАЛА В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ	157
Сихынбаева Жамила Сарсенбаевна, Мырзабеков Ержан Есилбекович СТУДЕНТТЕРДІҢ КРЕАТИВТІ ТҰЛҒАЛЫҒЫН ЖАҢАРТЫЛҒАН ОҚЫТУ НЕГІЗІНДЕ АРТТЫРУ.....	161
Сихынбаева Жамила Сарсенбаевна, Омарова Гулнара Амзеевна ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ МЕН ЖҮРГІЗУДІҢ ӘДІСТЕРІ	165
Тахирова Маъсуда Абдужаббор кизи К ВОПРОСУ О МЕТОДАХ И ПРИЕМАХ ИНТЕРАКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКУ В ВУЗАХ.....	169
Түймебаева Гулимжан Есіркепқызы, Байменова Ұлжалғас Сейдановна, Битемирова Алия Еркегуловна МЕКТЕПТЕ ХИМИЯНЫ ҮШ ТІЛДЕ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ	173
Тулешова Кулзейнеп Тулешевна, Джалилов Карим Асанович БОЛАШАҚ ХИМИЯ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КӘСІПТІК ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ	176

Тураева Айгул Тасболатовна, Кишибаева Дариха Джунибековна БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА САЛТ-ДӘСТҮР НЕГІЗІНДЕ РУХАНИ ЖАҒҒЫРУДЫ БОЙЫНА СІҢІРУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	178
Тураева Айгул Тасболатовна, Кишибаева Дариха Джунибековна БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	182
Турумбетова Гульжан Абубакировна, Тураева Айгул Тасболатовна МЕКТЕПТЕГІ ТӘРБИЕСІ ҚИЫН МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ОҚУШЫЛАРМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖОЛДАРЫ	185
Юнусов Мадияр Бахтиярович, Куралбаева Алма Шораевна «SMART» БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ САНДЫҚ ҚОҒАМДЫ ДАМУДЫҢ НЕГІЗГІ ЭЛЕМЕНТІ	189
Курманбаев Серикбай, Юнусов Мадияр Бахтиярович ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ КАК ФАКТОР СТАБИЛИЗАЦИЙ ЭКОНОМИКИ СТРАНЫ	193

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Алтынбекова Гульжан Кулжабаевна, Кожаметова Сауле Намазбаевна СОДЕРЖАНИЕ РАЗДЕЛА «НАУЧНЫЙ СТИЛЬ РЕЧИ» В ЯЗЫКОВЫХ ДИСЦИПЛИНАХ ВУЗА.....	196
Aryslanova Banu Kadyrovna, Mamyrbaeva Bagila Saginbaevna THE METHODOLOGICAL SYSTEM OF USING PROJECT METHOD IN THE PROCESS OF TEACHING ENGLISH LANGUAGE	200
Бейсенова Рыскуль Абдигаппаровна, Түгелбаева Қарлығаш Пернебекқызы ӘДЕБИТТЕГІ АЛАШТЫҚ АЛҒЫ ШАРТТАР	202
Бекмурзаева Сандуғаш Байдуллина, Көпбосынов Максат Аққұлұлы РОМАН ЖАНРЫНЫҢ ӘДЕБИ БІЛІМ МАЗМҰНЫ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРНЫ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ	205
Васильева Ольга Викторовна МОТИВ «ИСКУПЛЕНИЯ СТРАДАНИЕМ» КАК СМЫСЛОВАЯ ДОМИНАНТА ПОЗДНЕГО ТВОРЧЕСТВА М.Ю. ЛЕРМОНТОВА	209
Donbayeva Ainura Beketovna, Jamasheva Janar Rahmattulaevna THE IMPORTANCE OF INTERCULTURAL BUSINESS COMMUNICATION AND THE PECULIARITIES OF BUSINESS LANGUAGE IN CROSS-CULTURAL COMMUNICATION	215
Донбаева Айну́р Бекетқызы, Қансейтова Жұмагүл Жұмабекқызы ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТОСФЕРЫ HUMAN FACE - АДАМНЫҢ ЖҮЗІ В АНГЛИЙСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ	221
Ermekbayev Muhtar Abenovich, Tanabaeva Gulzira Umirtaevna GRAMMATICAL AND LEXICAL, STYLISTIC FEATURES OF BUSINESS LANGUAGE	226
Журынтай Арайлым Акылбаевна, Донбаева Айнура Бекетовна ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ КОНЦЕПТОВ И КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКА И МЫШЛЕНИЯ В СРАВНИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ	232
Кадеева Майра Исаковна, Стычева Ольга Андреевна ПУТИ ОБНОВЛЕНИЯ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ ДЛЯ МАГИСТРАТУРЫ	236
Керимбаев Даурен Маратович, Турсунова Тырна Жамантайевна ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ НА НЕРОДНОМ ЯЗЫКЕ	241
Кубетаева Айдана Еркековна, Абдусамет Алма АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ЖОБАЛАУ ӘДІСІН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕСІ	245
Құдасов Сейсенбай Жолайұлы АРМЯН ЖАЗУЛЫ ҚЫПШАҚ ЕСКЕРТКІШІ «ДАНА ХИКАР СӨЗІНДЕГІ» АРАБ ТІЛІНЕН ЕНГЕН СӨЗДЕРДІҢ СИПАТЫ	249

Khujaahmedova Dinara Nurbayevna, Umirzakova Meruert Amangeldievna THE NOTION OF HIGH-CONTEXT AND LOW-CONTEXT CULTURES AND INTERCULTURAL COMMUNICATION COMPETENCE	252
Mamyrbaeva Bagila Saginbaevna, Kyrgyzbaeva Razia Duanbekovna APPLICATION OF CROSS- CULTURAL COMMUNICATIVE THEORY TO BUSINESS COMMUNICATION	257
Мамырбаева Багила Сагинбаевна, Налибаев Абдулахаб Захирович ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТОСФЕРЫ CHEEK – ЖАҚ, CHIN – ИЕК И FOREHEAD – МАҢДАЙ В АНГЛИЙСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ	262
Мырзатаева Гульмира Нуржановна, Артыкбаева Фазила Ильмаровна СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К РАЗВИТИЮ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ	265
Оразақынқызы Фарида, Анипина Алия Кәркенқызы, Бисенбаева Жанат, Умарбекова Гульбохор Тулашбековна ШЕТЕЛ ТІЛІ САБАҒЫНДАҒЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ	269
Темирбекова Гулжамила Қамбарбекқызы, Бейсенбаева Раушан Хамзаевна АНТИКАЛЫҚ ДӘУІРДЕГІ ӘҢГІМЕ ЖАНРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ	273
Tursunova Tyrna Zhamantaevna, Yussupova Guzal Tadjikhanovna LINGUISTIC PECULIARITIES OF BUSINESS LANGUAGE IN CROSS-CULTURAL COMMUNICATION	277
Юсупов Абдулла Юсупович, Бекназарова Раушан Кадырбековна ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТОСФЕРЫ MOUTH (LIP) – АУЫЗ (ЕРІН) В АНГЛИЙСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ	283
Яковенко Людмила Константиновна, Раимов Абдурасул Бахадырович ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ УЧИТЕЛЯ (ПО ДАННЫМ АНКЕТИРОВАНИЯ)	286
ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ – ART SCIENCE	
Бакирова Гульмира Абилпатташовна КӘСІПKE БАУЛУДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ, ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	291
Бакирова Гульмира Абилпатташовна КӘСІПKE ДАЙЫНДЫҚ БАҒЫТЫНДАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫ ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘНІ	294
Бакирова Гульмира Абилпатташовна ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЮ-ӨРНЕКТЕРІНІҢ ТӘРБИЕЛІК МҮМКІНДІКТЕРІ	297
Бакирова Гульмира Абилпатташовна СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІПKE ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ҰЛТТЫҚ КИІМ ҮЛГІСІН ӘЗІРЛЕУ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МҮМКІНДІКТЕРІ	300
Тулесов Лесбек Абдешевич, Мауленбердиева Гулжан Бауыржановна ЭФФЕКТИВНЫЕ ПУТИ ПОЗНАНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА КАК ЧАСТЬ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ	303
Тулесов Лесбек Абдешұлы, Мирсалиева Нилуфар Бабыржановна ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ТӘЛІМ-ТӘРБИЕСІНІҢ ӨНЕРДЕГІ ЕРЕКШЕЛІГІ	307
Тулесов Лесбек Абдешевич, Мусакулов Хусан Толендиевич ОБЪЕКТ СТУДЕНЧЕСКОГО ПРОЕКТИРОВАНИЯ – КАЗАХСКАЯ ДОМБРА	311
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS	316

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА LAW SCIENCE

ӘОЖ 342.4

Арыс Айсұлу Сабанбайқызы

аға оқытушы
ОҚМПУ,
Шымкент қ.

Тайтелиева Бибижамал Бортаевна

аға оқытушы, магистр, кафедра меңгерушісі
SILKWAY Халықаралық университеті

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АЛҚА БИЛЕР ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Түйін. Берілген мақалада бүгінгі құқық саласындағы маңызды мәселенің бірі сот жүйесін барынша ашық түрде жүргізіп, қоғам тарапынан қолдау мен сенімге жету болатындығы айтылады. ҚР-сы тәуелсіздігін алған уақытынан бері қарай құқық жүйесіне, оның ішінде сот жүйесіне байланысты реформалар және бағдарламалар Қазақстан Республикасының Президентінің арнайы қаулыларымен, жарлықтарымен қабылданып отырған. Құқық реформаларының әр кезеңінде елімізде тек қана жаңа заңдар мен кодекстер қабылданып қана қоймай, сонымен қатар мемлекеттік органдар қызметінде де бірталай өзгерістер орны алып, әрі ол үнемі сатылай жетілдіріліп отырғандығы да терең баяндалады. Осы соны тың өзгерістерден сот органдары да елеусіз алшақ қалмағандығы осы мақалада баяндалады. Жалпы алғанда осы бағыттағы атқарылған жұмыстардың барлығы мемлекеттік басқаруды неғұрлым ашық, әрі неғұрлым халыққа тым жақын, әрі оларға сенім арттыру үшін жасалғандығы осы мақалада мәлімделеді.

Түйінді сөздер: Алқа билер институты, англо-саксондық құқықтық жүйе, Революциялық трибуналдар, бюджет, реформа, сот органдары, демократиялық ел, легитимді билік, континенталдық құқықтық жүйе, губерниялық, ұлттық моделі, халық отырысының кеңейтілген коллегиясы, ашықтылық принципі, Қазақ халық соты, Конституция, билердің төрелік жасау дәстүрі.

Аннотация. В данной статье говорится, что одной из важнейших проблем в сфере современного права является то, что судебная система максимально прозрачно и доступно к поддержке и доверию со стороны общества. С момента обретения независимости РК реформы и программы, связанные с правовой системой, в том числе с судебной системой, приняты специальными постановлениями, указами Президента Республики Казахстан. На каждом этапе реформ права в стране будут приняты не только новые законы и кодексы, но и другие изменения в деятельности государственных органов, которые постоянно совершенствуются. В данной статье излагаются обстоятельства, когда судебные органы не остались в стороне от этих изменений. В целом, в данной статье говорится, что все сделанные работы в данном направлении были сделаны для повышения доверия и более открытого государственного управления.

Ключевые слова: институт присяжных заседателей, англо-саксонская правовая система, революционные трибуналы, бюджет, реформа, судебные органы, демократическая страна, легитимная власть, континентальная правовая система, губернская, национальная модель, расширенная коллегия народного заседания, принцип открытости, казахский народный суд, Конституция, арбитражная традиция биев.

Annotation. This article States that one of the most important problems in the field of modern law is that the judicial system is as transparent as possible and accessible to support and trust from society.

Since the independence of the Republic of Kazakhstan, reforms and programs related to the legal system, including the judicial system, have been adopted by special resolutions and decrees of the President of the Republic of Kazakhstan. At each stage of law reform, the country will adopt not only new laws and codes, but also other changes in the activities of state bodies, which are constantly being improved. This article sets out the circumstances when the judicial authorities did not remain aloof from these changes. In General, this article States that all the work done in this direction was done to increase trust and more open public administration.

Keywords: Institute of jurors, Anglo-Saxon legal system, revolutionary tribunals, budget, reform, judicial bodies, democratic country, legal authority, continental legal system, provincial, national model, extended Board of the people's session, principle of openness, Kazakh people's court, Constitution, arbitration tradition of biys.

Бүгінгі күнде маңызды мәселенің бірі сот жүйесін барынша ашық түрде жүргізіп, қоғам тарапынан қолдау мен сенімге жету. Сондықтан да Қазақстан Республикасы Президентінің 2012 жылғы халқына жолдауында басты бағыттардың бірі ретінде «сот жүйесін және құқық қорғау органдарын реформалау» – деп көрсетті. Еліміз тәуелсіздігін алған уақытынан бері қарай құқық жүйесіне, соның ішінде сот жүйесіне байланысты реформалар және бағдарламалар Қазақстан Республикасының Президентінің арнайы қаулыларымен, жарлықтарымен қабылданып отырған. Құқық реформаларының әр кезеңінде елімізде тек қана жаңа заңдар мен кодекстер қабылданып қоймай, сонымен қатар мемлекеттік органдар қызметінде де бірталай өзгерістер еніп, оны сатылай жетілдіріп отырған. Ол өзгерістерден сот органдары да алшақ қалмады. Осы атқарылған жұмыстардың бәрі мемлекеттік басқаруды неғұрлым ашық, халыққа жақын, оларға сенім арттыру үшін жасалғаны мәлім. Себебі еліміз Ресей патшалығы және Кеңестер одағы уақытын бұл процесстер бұқара халыққа жабық, беймәлім құбылыс еді. Ал демократиялық ел деп жарияланғаннан бері халықтың билікті легетімді деп тануы болып табылады.

Осы мақсаттарға жету жолы ретінде бүкіл биліктің, соның ішінде сот билігін ашық және жария ету көздеген. Аталған мәселелердің шешімі ретінде бірнеше заң актілерін өзгертулер мен толықтырулар жұмыстары атқарылды. Сол заң актілерінің ішіндегі айрықша сипатқа ие болатын және болашақта үлкен үміт күттіретіні - Алқа билер институтына қатысты заң жобалары. Алқа билер институты Қазақстан Республикасында 2007 жылдың 1 қаңтарында енгізілді. Алқа билер институтының дамуын елдегі азаматтық қоғам дамуының қайнар көзі деп те санауға болады. Сот билігін халықтың тарапынан жүзеге асыруы, жоғарыда айтылған ашықтылық принципін қолдап, оған қоғам тарапынан сенімге ие болу сияқты мәселелерге шешім ретінде қарастыруға болады. Алқа билер соты халық мүшелерінің қатысуымен әділеттілік орнатудың әлемде кең тараған түрі.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 75-бабының 2 тармағында «Заңда көзделген жағдайларда қылмыстық сот ісін жүргізу алқа-

билердің қатысуымен жүзеге асырылады» - деп көрсетілген. Бұл дегеніміз Қазақстан Республикасындағы жоғарғы заң күші бар Конституцияда да әділ шешім шығаруда сот билігі ретінде қарапайым халық қарастырылған. Бірақ Сот билігіне халықтың араласуы да белгілі бір заңдық актілермен реттеліп, шектеліп қорғалуы қажеттілігі туындады. Сол себепті 16 қаңтар 2006 жылы Парламенттің қарауымен Қазақстан Республикасының «Алқа билер туралы» заңы қабылданды. Бұл заң актісі бұқара халықтың аса ауыр қылмыстар бойынша әділетті шешім шығудың негізі ретінде қарастырылды. Осы жұмыстар Қазақстан Республикасы Президентінің ұсынысымен 3 маусым 2005 жылы судьялардың IV жиынында атап айтылған болатын. Бұл институттың дамуы қоғам тарапынан қажеттіліктің туындауынан дамуын табатын сияқты. Алқа билер институты англо-саксондық құқықтық жүйесін ұстанатын елдерде кеңінен қолданылуда. Ерте Қазақ жерінде де Алқа билердің төрелік жасау дәстүрі болғандығы белгілі. Ерте қазақ сотының дамуындағы маңызды құжаттардың бірі 1867 жылғы 11 шілдеде жарық көрген «Выписка из проекта положения об управлении Семиреченской и Сыр-Дарьинской областей» құжаттарының «Устроительство суда» деген тарауындағы сот істерін қарайтын ереже-баптарда «Қазақ халық сотының» атқаратын міндеттері көрсетілген. Осы құжатта Жетісу, Сырдария облыстарына арналып жасалған жергілікті халық соттарының қылмыстық істерді қарау ережесі, халық сотының міндеті, билерді сайлауы, билердің дәстүрлі әдет-ғұрыптарға сай сот істерін жүргізу туралы жазылған. 1868 жылғы 21 қазандағы «Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы уақытша Ережеде» 135-тен 137 бапқа дейін билерді сайлау және үміткерлікке қандай адам өтетіні туралы жазылған. Кейіннен патшалық билік жойылып, дәстүрлі сот төрелігі жойылып, оның орнына Революциялық трибуналдар құрылды. Революциялық трибуналдар құрамы губерниялық, қалалық кеңестердің сайлауымен алты заседатель (алқа мүшелері) және төрағадан тұратын. Трибуналдың негізгі қызметі кеңеске қарсы ниет-пиғылдағы адамдарды саботаж жасап, кеңестік қоғамға қызмет етуден бас тартқан азаматтарды сотқа тартып жазалады. КСРО ке-

зеңінде алғаш рет алқа билер институтын қалпына келтіру туралы қайта құрылу кезеңінде сөз қозғалды. КСРО Жоғарғы Кеңесінің 1989 жылы қарашадағы II сессиясының отырысында «Основы законодательства Союза ССР и союзных Республик о судопроизводстве» проектісінде «Өлім жазасы мен 15 жылға дейін бас бостандығынан айру туралы қылмыстық істер бойынша кінәлілікті алқа билер құрамында шешіледі» деген нормасымен толықтырылған (халық отырысының кеңейтілген коллегиясы). Алқалы билер құрамында шешілетін істерді арнайы реттейтін заңның жоқтығы осы институттың КСРО-да дамымауына себеп болды. Яғни халықты билік аппаратынан әрдайым алшақ ұстап, араласуына жол бермеген.

Осы жайлар біздегі алқа билер сотының дамымауына тікелей септігін тигізді деп пайымдаймын. Қазақстанда алқа билер институтын қалпына келтіру туралы даулар болмаған. Қоғамда аталған заңның қабылдануына дейін де, одан кейін де ешқандай сұрақтар туған жоқ. Себебі, Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған уақыттан, яғни 1991 жылдан 2006 жылға дейін сот істерін алқалы құрамда қаралуын реттейтін заңның шығуы біраз уақыт алды. КСРО кезеңінен қалған билік саясатына қоғамды араластырмау халық санасында қалуы себебінен де шығар. Қазіргі таңда мемлекетіміздегі азаматтық қоғам қалыптасуында, құқықтық мәдениетті жоғарылатуда осындай шаралар қоғамға қажет. Сот билігінің жүзеге асырылуын Алқа билер құрамында қарау қоғамдық санада сот билігіне сенім тудырады. Енді аталған заңға нақты тоқталатын болсақ оның үлгісі континенталдық құқықтық жүйеге негізделген. 2001 жылдың маусым айында болған Қазақстан судьяларының III құрылтайында Қазақстан Республикасының Президенті сот жүйесінің басты мақсаттарының бірі ретінде «Конституцияда қарастырылған Әділ сотты алқа құрамында қарастыруды тәжірибе жүзінде жүзеге асыруды. Өлім жазасы тағайындалатын қылмыстың ауыр түрлерінен бастау керек» - деп көрсеткен. Қазіргі кезде аса ауыр қылмыс бойынша сотталушы болып танылған азаматтарға істің қандай құрамда қаралатындығын өзінің таңдауына берілу қарастырылған.

Қазақстан Республикасының «Алқа билер туралы» заңының 10 бабының 1 тармағының 1 тармақшасында: «алқабилердің тізімдерін жасау кезінде жиырма бес жасқа толмаған» - деп көрсетілген. Ақы мөлшеріне байланысты келетін болсақ осы заңның 16 бабының 1 тармағында көрсетілгендей «Алқабиге облыстық және оған теңестірілген соттың қызметін материалдық-техникалық және өзге де қамтамасыз етуді жүзеге асыратын уәкілетті мемлекеттік орган нақты іс қаралып болғаннан кейін, ал егер істі қарау созылатын болса, ай сайын бюджет қаражаты есебінен облыстық және оған теңестірілген сот

судьясының лауазымды жалақысының жартысы мөлшерінде, бірақ алқабидің сотқа қатысу уақытына (жұмыс күнінің санына) барабар, оның негізгі жұмыс орны бойынша орташа жалақысынан кем емес мөлшерде сыйақы төлейді» - деп көрсетілген. Бұл бап алқа мүшесі ретінде қатысқан азаматтардың жұмыс орнынан алатын еңбекақысынан айырылмайтындығына мемлекеттің тарапынан көрсететін кепілдігі ретінде түсінуге болады. Әлемде алқа билер құрамында қаралатын соттардың 2 түрі қарастырылады: қылмысты жеке қарастыратын, үкімді жеке алқа құрамы шығаратын және жаза мерзімі мен орнын тағайындайтын жеке алқалар коллегиясы (англо-саксондық құқықтық жүйеде) және судьялармен бірлесіп отырып үкімді шығаратын және жазаны тағайындайтын аралас алқалар коллегиясы. Алқа құрамында шыққан үкімді шағымдау мәселесі бойынша шетел сот жүйесінің тәжірибесін салыстыра отырып қарастыру қажет сияқты. Мысалы, АҚШ сот жүйесінде барлық қылмыстық істердің 80% алқалы сот құрамында қаралуға жатады екен. Қылмыстық істердің жабық отырыстардан басқалары Алқа билер құрамында қаралады. АҚШ тәжірибесіне сүйенетін болсақ, қылмыстық істердің жабық түрлерінен басқасының барлығы Алқа құрамында қаралуына мүмкіндігі бар. Осы мәселе бойынша шет елде алқа құрамында қаралатын істерде алқалардың санын және қай елде сот шешімі шағымдануға жататындығы көрсетіп өтетін болсақ, онда: Алқа билердің саны Ұлыбританияда, АҚШ, Ресейде – 12, Испанияда - 9, Францияда - 9 және қылмыстың ауырлығына қарай тағы 3 алқаны қатыстыруы мүмкін; Кінәлілік үкімін шығару стандарты Ұлыбританияда алқалардың 10 дауыспен, АҚШ-та бір ауызбен түгелдей, Испания мен Ресейде 7 дауыспен, Францияда 8 дауыспен; Алқа билерге келіспеушілік (отвод) жариялау Ұлыбританияда шексіз алқаға, АҚШ пен Францияда 5 алқаға, Испанияда 4 алқаға, Ресейде 2 алқаға; Ақтау үкіміне қарсылық білдіру немесе шағымдау Ұлыбритания, АҚШ және Францияда қарсылық білдіруге болмайды, ал Испания мен Ресейде болады.

Осы көрсетілген мемлекеттердің өзіндік алқа би институтының құрылғандығын және әрқайсысының сот ісін қарау үлгісі бар екендігін көреміз. Алқа би құрамында шығарылған шешімге шағымдау туралы дау көп кездеседі. Бір жағынан сотталған адам үкіммен келіспеген жағдайда оны шағымдау құқығы бар. Екінші жағынан егер алқа құрамында бұл іс қаралса, яғни бұл қоғамның шешімі және жоғарғы инстанцияда қарау үшін алқа құрамын қайтадан жинау керек пе, әлде төрағалық етуші бір судьяның құрамында қаралу керек пе деген сұрақ туындайды. Осы тұрғыдан алғанда, егер де үкім алқалы құрамда шықса оны шағымдау тиімсіз болуы мүмкін. Себебі, ондай жағдайда басқа алқа құрамын жинау қажеттілігі туындайды. Бұл жағдай істің тағы

да қосымша бірнеше айға созылуына алып келеді. Осы ретте Франция елінің тәжірибесіне сүйену керек сияқты. Себебі ол елдің құқықтық жүйесі біздің мемлекетіміздің құқықтық жүйесіне жақын. Жоғарыда айтылған жағдайларды ескере отырып алдағы уақытта Сот билігіне халықтың сенімін арттыру шарасы ретінде Алқа билер институты дамуын табуы мүмкін. Қазіргі кезде Қазақстан Республикасының 2010-2020 жылдарға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы 2009 жылы 24 тамызда ҚР Президентінің №858 жарлығымен бекітілді. Осы тұжырымдаманың II-ші бөлімінде құқықтық

жүйені, соның ішінде сот органына қатысты қызметті дамыту жайлы міндеттер қойылған. Бұл тұжырымдаманы іске асыру барысында, келешекте Алқа билер институтының өзіндік ұлттық моделін қалыптастырылуының негізі болуы мүмкін. Себебі Алқа билер біздің елдің тарихымызда болған, ал құқықтық саясат тұжырымдамасы арқылы сол тарихты негізге ала отырып Алқа билердің Ұлттық моделін қалыптастыру Қазақстан Республикасының Сот жүйесін одан әрі дамытуға, оның тәуелсіздігін арттыруда, қоғамдағы құқықтық және мәдени идеологиясының дамуына әкеледі деген ойдамыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы: Юрист баспасы, 2019
2. <http://www.egov.kz/>
3. <http://www.nomad.su/>
4. Нәрікбаев М. «Ұлы билерімізден Жоғарғы сотқа дейін» - Алматы: Атамұра, 1999 ж., 192 б. –
5. Петрухин И.Л. Статья - Суд присяжных: проблемы и перспективы // Государство и право. - М., Наука, 2001 г., №3., 127 б. –
6. <http://www.kisi.kz/>
7. www.minjust.kz

Жақсылықов Нұржан Нұртаулы

аға оқытушысы, заң ғылымдарының кандидаты
«Әлеуметтік құқықтық пәндер» кафедрасы
Гуманитарлы-экономикалық факультеті
SILKWAY халықаралық университеті

Имашев Ботабек Есенбекович

аға оқытушысы, заң ғылымдарының кандидаты
«Әлеуметтік құқықтық пәндер» кафедрасы
Гуманитарлы-экономикалық факультеті
SILKWAY халықаралық университеті

Қаратаев Тұрдалы Жақсылықұлы

аға оқытушысы, заң ғылымдарының кандидаты
«Әлеуметтік құқықтық пәндер» кафедрасы
Гуманитарлы-экономикалық факультеті
SILKWAY халықаралық университеті

ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ ТУРАЛЫ ХАТТАМА ТОЛТЫРУ КЕЗІНДЕГІ ҚОРҒАУШЫНЫ ҚАТЫСТЫРУ БАРЫСЫНДА ТУЫНДАЙТЫН КЕЙБІР ПРОБЛЕМАЛАР

Түйін. Бұл мақалада Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама толтыру барысында міндетті түрде қорғаушының қатыстырудаға туындай мәселелер қарастырылды. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің талаптарына сәйкес қорғаушының уақытылы және тиімді қатысу үшін кейбір баптарына толықтыру енгізу туралы ұсыныстар қаралған.

Түйінді сөздер: қорғаушы, құқық, әкімшілік құқық бұзушылық, хаттама.

Резюме. В данной статье рассмотрены вопросы, возникающие при составлении протокола об административном правонарушении Республики Казахстан в обязательном порядке с участием защитника. В соответствии с требованиями Кодекса об административных правонарушениях рассмотрены предложения о внесении дополнения в некоторые статьи для своевременного и эффективного участия защитника.

Ключевые слова: защитник, право, административное правонарушение, протокол.

Summary. This article discusses the issues arising in the preparation of the Protocol on an administrative offense of the Republic of Kazakhstan with the participation of the defender. In accordance with the requirements of the code of administrative offences, proposals to amend certain articles for the timely and effective participation of the defender were considered.

Keywords: defender, law, administrative offense, protocol.

Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаев «Сындарлы қоғамдық диалог-Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Жолдауында «Сот және құқық қорғау жүйесіндегі күрделі реформалар – азаматтарымыздың құқықтарын қорғаудың және олардың қауіпсіздігін күшейтудің негізгі факторы» [Қ.Тоқаев Қазақстан халқына Жолдауы 2019] – деп атап өткен болатын.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында заңнаманың дамуы деңгейі тұрақтанды деп санауға болады. Алайда, барлық заңдар толықтай заманауи талапқа сай келеді деп қорытынды жасауға болмайды. Себебі, халықаралық талаптар мен шет елдермен қатынастар мемлекетімізді дамуына ықпал жасап отыр. Соған сай, еліміздегі бірқатар заңдары әлемдік деңгейдегі талаптар

сай болу үшін, сонымен бірге мемлекетіміздің экономикалық, әлеуметтік, ғылыми-техникалық дамуына орай жиі өзгерістер мен толықтыруларға ұшырап отыр. Оған мысал ретінде, Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексті атап өтуге болады. Барлығымызға белгілі бұл кодекс 2014 жылдың 05 шілдеде қабылданып, 2015 жылдың 01 қаңтарынан бастап өз қызметін бастады. Осы әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекс қабылданған бері: 2014 жылы – 3 рет, 2015 жылы – 28 рет, 2016 жылы – 28 рет, 2017 жылы – 14 рет, 2018 жылы – 15 рет, 2019 жылы – 19 рет, ал, 2020 жылы 01 қаңтарында – 1 рет өзгерістер мен толықтырулар енгізілді [http://adilet.zan.kz]. Осы көптеген өзгерістер мен толықтырулар енгізілгеніне қармастан, әкімшілік

құқық бұзушылық туралы кодекс өз қызметін толықтай қоғамдық қатынастарды қанағаттандыратындай қызмет атқару үшін тағыда бірқатар зерттеулерді талап етеді.

Қазақстандық ғалымдардың басым көпшілігі конституциялық құқық, қылмыстық құқық, қылмыстық процесс, азаматтық құқық сияқты бағыттарда өз жұмыстарын жүргізіп келді. Ал, әкімшілік құқық саласындағы зерттеу жүргізген ғалымдар санаулы ғана. Сондықтан, әкімшілік құқық саласы жан-жақты және терең зерттеу мен қатар, оны жіктеп талдауды қажет етеді. Қоғамымызда күнделікті қарым-қатынаста әкімшілік құқықтық қатынасқа басым көпшілік түсіп отырады.

Соңғы жылдары мемлекетіміздің статистикалық есепке қарайтын болсақ, қылмыстардың, оның ішінде ауыр қылмыстардың саны мемлекетіміздің қылмысты болдырмау, оның ішінде алдын алу бойынша бірқатар айтарлықтай атқарылған жұмыстардың нәтижесінде азайды.

Сонымен бірге, статистикалық мәліметтерге назар аударатын болсақ, әкімшілік құқық бұзушылық жасау азаймай отыр. Ал, қылмыс саны жылдан жылға кемуі байқалды. Бұл дегеніміз әкімшілік құқық бұзушылық алдын алу мен оны болдырмау мақсатындағы көптеген жұмыстар жүргізу қажеттігі айтпаса түсінікті.

Қылмыс қарағанда әкімшілік құқық бұзушылық айтарлықтай жиі орын алып отырады. Әкімшілік құқық бұзушылардың көпшілігі білмей, ал бірқатар біле тұра әкімшілік құқық бұзушылыққа жол беріп отырады.

Алайда, осы әкімшілік құқық бұзушылық жасағандардың құқықтары толықтай қамтамасыз етіледі ма? - деген сұрақ қоғамымызда ешкімді мазалап жатқан жоқ. Тек қана, ғаламторда полиция қызметкерлері мен басқа мемлекеттік органдардың қызметкерлері заң бұзушылық жасап, заңнан хабары бар азаматтарымыздың өзінің құқығы бұзылғаны туралы интернет арқылы көрсетілумен шектеледі. Ал, ғаламторға шықпай қалғаны, соның ішінде заңнан хабары жоқ адамдардың құқықтары қамтамасыз етілді ма? - деген мәселе қазіргі таңда ешкімді мазаламайды деуге болады. Көп жағдайда, адамдар полициядан және басқа да мемлекеттік органдардан қалайда болса тез құтылуға әрекет жасайды. Және де құқықтары қаншалықты қамтамасыз етілді деген мәселеге назар аудармайды.

Бұл мақаламызда қарастыратын негізгі мәселе, ол – әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама толтыру кезіндегі қорғаушының қатысу мәселесі.

ӘҚБТК-тің 749 бабының 1 бөлігінде қорғаушының қатысуы міндеттелген, олар: әкімшілік жауапқа тартылатын адам бұл жөнінде өтініш жасаса, әкімшілік жауапқа тартылатын адам дене немесе психикалық кемістіктеріне орай өзін қорғау құқығын өз бетінше жүзеге асыра алмайтын болса, әкімшілік жауаптылыққа тартылатын адам

жүргізіліп жатқан тілді білмесе, әкімшілік жауаптылыққа тартылатын адам кәмелетке толмаған адам болып табылса, - деп көрсетілген.

Дегенмен, әкімшілік құқық бұзушылық жасалған адамға қатысты қорғаушының қатысу туралы ұсынысты әкімшілік құқық бұзушылық туралы істі жүргізіп отырған орган, лауазымды тұлға не судья ұсыныс жасап, қорғаушының көмегін пайдаландым деген адамдар жоқтың қасы. Оған бірнеше факторлар өз әсерін тигізеді.

Бірінші, әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама толтыруға және құқық бұзушыны ұстауға бар жоғы 3 сағат берілген. Ал, осы үш сағатта мемлекет тарапынан ақысыз түрдегі қатысатын қорғаушы уақтылы келіп үлгергенін ешкімде қадағалап отырған жоқ.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 749-бабында қорғаушының қатысуы міндетті және қаулы шығарып, оның орындалуы 24 сағат берілетіні ал, 789-бабында бар жоғы құқық бұзушыны 3 сағаттан аспайтын мерзімде ұстау болады, - деген норманы алатын болсақ. Онда Қазақстан Республикасының ӘҚБ туралы кодекстік 749-бабы мен 789-бабының бір-біріне деген қарама-қайшылықтары көрініп тұр.

Екіншіден, хаттама толтыру барысында құқық бұзушылық жасаған адамның уақытының шектеулігі (мысалы, қалалық жерде кептелісте тұрып қорғаушының күтіп отырып, жұмысқа кешігіп қалмау үшін кез-келген хаттама қол қойып асығыс кетуі) нәтижесінде хаттаманың заңды не заңсыз толтырды ма деген мәселеге назар аудармауы.

Үшіншіден, әкімшілік құқық бұзушылық жасаны үшін толтырылған хаттама бойынша айыппұлдың соммасының аз болғандықтан немесе ескерту жасалған кезде құқық бұзушының өз құқығын қорғау бойынша жұмсайтын уақыты көп қажет ететіндіктен және сол уақытта жұмысынан сұрануға ыңғайсызданған қоғамымызда оған назар аударылмайды.

Төртіншіден, әкімшілік құқық бұзушылыққа орын алған жағдайға қоғамымыздың пікірі жеңіл болуы. Ал, әкімшілік құқық бұзушылық мақсаты, қылмыстың алдын алу болып табылады (мысалы, жүргізуші қызыл түсті бағдаршамнан өтсе оған тек әкімшілік хаттама толтырумен шектеледі, ал егер сол қызыл бағдаршам жанып тұрған кезде жүргіншіні соғып кетіп, оның денсаулығына зиян келтірсе қылмысқа айналады). Сондықтан, мемлекет тарапынан белсенді қолдау арқасында әкімшілік құқық бұзушылықтың алдын алу керек және әкімшілік құқық бұзушылық бойынша хаттама толтыру бойынша мәселелерге аса назар аудару қажет.

Әрине ең алғашқысы қорғаушының қатысып, әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттаманы заңды толтыруына кепіл берілуі керек. Бұдан басқа да әкімшілік құқық бұзушылық орын алған кезде сараптама тағайындау тәртібінде, аудар-

машының қатысуы, заңды өкілдің қатысуы және тағы басқа да проблемаларды шешу үшін қажетті зерттеу жүргізу қажет.

Ал, Б.А. Жетписбаевтың пікірлері бойынша «Құқық пен еркіндікке қатысты мемлекеттік билік пен жеке тұлға арасындағы қатынас теория және іс жүзінде тек қана заңдармен реттелуі тиіс» [Б.А. Жетписбаев, С.Т. Тыныбеков, Д.О. Кусаинов, 2018, 252 б] - атап өткен.

Қорытындылай келе, біріншіден, әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама толтыру кезіндегі қорғаушыны қатыстыру барысында мынадай мәселеге тоқталу қажет. ӘҚБ туралы кодекстік 751 бабында қорғаушыдан бас тарту туралы норма қарастырылған. Бұл бапта құқық бұзушылық жасаған адам кез-келген кезде қорғаушыдан бас тартуға құқылы және бұл оның өзін қорғауды өз бетінше жүзеге асыруға ниетін білдіреді [ҚР кодексі, 2014], - деп қарастырылған. Бас тарту жазбаша нысанда ресімделеді, - деп атап өтілген. Ал, әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама тек қана қорғаушының «қажет» не «қажет емес» деген жазудың астын сызып және қол қойса болды. Біздің ұсыныс бойынша хаттамаға қосымша бланк енгізіп, 751 бабындағы қорғаушыдан бас тарту туралы нормаға: «Бас тарту жазбаша нысанда ресімделеді»- дегенді, «Бас тарту жазбаша нысанда міндетті арнаулы бланкіге ресімделеді» - деп өзгерту қажет. Сондай-ақ, қорғаушыдан бас тарту туралы арнайы бланк енгізіп, ол бланкте: хаттама толтыруды бастамастан бұрын, құқық бұзушыға қорғаушының қажет, не қажет емес туралы және «Заң көмегіне ақы төлеуге қаражаты жоқтығын уәж етіп қорғаушыдан бас тарту қабылданбайды» деген жазу болу керек. Сонда ғана, құқық бұзушы жасаған адамға қорғаушы көмегіне жүгіну тегін жүргізілетініне көз жетеді.

Екіншіден, әрбір әкімшілік құқық бұзушылық жасаған адамға хаттама толтырылған соң, оған құқықтары мен міндеттері түсіндірілгені туралы және егер де қорғаушыдан бас тартқан болса, оның себептерін туралы міндетті сауалнама жүргізу қажет. Бұдан шығатыны, мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғаларға деген сенімді нығайтылатыны, әрине формальды емес шынайы түрде жүргізілуі мемлекет тарапынан қолға алыну қажет.

Үшіншіден, қорғаушылардың өздерінің әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерге қатысуға ынталандыру механизмі қажет. Яғни, қорғаушылардың әкімшілік құқық бұзушылық туралы іске айына не кварталына 50-рет қатыстыруды міндеттеу не марапаттау жолдарын қарастыру қажет.

Төртіншіден, БАҚ арқылы әкімшілік құқық бұзушылық туралы іске қорғаушының міндетті түрде қатысу туралы мәселелерді көрсетіп, халқымыздың құқықтық мәдениетті арттыру қажет. Нәтижесінде, әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама толтыруға деген күмәні сейледі. Себебі, көп жағдайда әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама толтырылып, қаулы орындалып болған соң ғана еліміздің тұрғындары тарапынан наразылық білдіріп жатады. Бұл наразылықтарды тексеру мүмкін емес, наразылық білдірушілердің басым көпшілігі қандай норма, бап туралы екендігін нақты айта алмайды. Тек қана, мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдарға деген сенімсіздік ұялатады.

Жалпы әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама толтыру барысында қорғаушыларды қатыстыру мәселені шешу арқылы, халқымыздың мемлекеттік органдары мен лауазымды тұлғаларға деген сенімін арттырамыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» 2019 жыл 02 қыркүйек
2. Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекс өзгерістер тарихы <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235/history>.
3. Әкімшілік жауаптылық: Оқулық, Б.А. Жетписбаев, С.Т. Тыныбеков, Д.О. Кусаинов. – Алматы «Nurpress», 2018. – 252б.
4. Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі, 2014ж. 05.07.

Тултабаев Зулфикар Чуманович
ст. преподаватель, к.ю.н.
Международный университет Silkway,
Шымкент қ.

Абдраимов Ербол
ст. преподаватель, к.п.н.
Международный гуманитарно-технический университет,
Шымкент қ.

КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЖЕНСКОЙ ПРЕСТУПНОСТИ

Түйін. Әйел қылмысы - бұл әйелдер (әйелдер) жасаған қылмыстардың жиынтығы. Әйел қылмысы - бұл бірқатар сапалық және сандық белгілерімен, қылмыстық факторларды анықтайтын жеке тұлғалық сипаттамалардың өзіндік ерекшелігімен сипатталатын тұтастай қылмыстың ажырамас бөлігі.

Түйінді сөздер: женская преступность; удельный вес женщин; тайное хищение чужого имущества; хищения путем растраты; присвоение; кража; мошенничество; преступления против собственности.

Резюме. Женская преступность - это совокупность преступлений, совершенных женщинами (женщинами). Преступление женского пола является составной частью преступления в целом, характеризующегося рядом качественных и количественных характеристик, оригинальностью ряда личностных характеристик, определяющих преступные факторы.

Ключевые слова: женская преступность; удельный вес женщины; тайное вымогательство чужого имущества; хищничество рассеиванием; присвоение; перехват; мошенничество; преступления против собственности.

Summary. Female crime is the aggregate of crimes committed by female persons (women). Crime of female persons is part of crime in general, characterized by a number of qualitative and quantitative characteristics, the originality of a number of personality characteristics that determine crime factors.

Keywords: female crime; specific weight of a woman; secret extortion of another's property; predation by scattering; appropriation; steals; fraud; offenses against property.

Женская преступность — это совокупность преступлений, совершенных лицами женского пола (женщинами). Преступность лиц женского пола является частью преступности в целом, характеризуясь при этом рядом качественных и количественных особенностей, своеобразием ряда характеристик личности, детерминирующих преступность факторов [1, с.24].

Соответственно предупреждение женской преступности также имеет определенное своеобразие. Интерес к феномену женской преступности вполне объясним с учетом особого места женщин в системе общественных отношений, важности социальных ролей и функций, которые они выполняют в жизни общества, и крайне неблагоприятных последствий криминальных форм их поведения.

Удельный вес женщин в общем числе выявленных лиц, совершивших преступления, является невысоким, хотя в структуре населения в целом доля женщин превышает долю лиц мужского пола.

Вместе с тем структура женской преступности отличается от мужской преобладанием корыстных преступлений, в основном связанных с профессиональной деятельностью: хищения путем растраты или присвоения, кражи, мошенниче-

ства и другие преступления против собственности.

Наряду с таким популярным для женщин способом тайного хищения чужого имущества, как свободный доступ, преступницы все чаще стали использовать традиционно мужские приемы: проникновение в помещение или жилище путем взлома замка или окна, выбивание двери. Возрастает количество преступлений, квалифицируемых как «Мошенничеств», совершенных женщинами. Женщинам, обладающим обаянием, артистизмом, смекалкой, легче всего войти в доверие и расположить к себе потерпевшего. Именно эти качества позволяют женщинам, выступающим в роли пособника, совершать совместно с мужчинами грабежи и разбойные нападения. Так, зачастую «обязанности» женщины сводятся к поиску будущей жертвы, заманиванию ее (жертвы) к месту, наиболее благоприятному для реализации преступного замысла.

В последние годы отмечается рост преступлений в сфере экономической деятельности, также связанных с профессиональной деятельностью женщины-преступницы: незаконная банковская деятельность, уклонение от уплаты налогов с организации, незаконное получение кредита, незаконное предпринимательство.

При этом отмечается более высокий удельный вес данной категории преступлений в структуре женской преступности по сравнению с долей соответствующих преступлений в структуре преступности мужчин. Высокая криминальная активность женщин при совершении указанных преступлений объясняется тем, что чаще всего данные преступные деяния имеют место в так называемых феминизированных отраслях экономики, таких как торговая, банковская сферы, сфера бытового обслуживания и кредитно-денежных отношений.

Что же касается совершения женщинами таких преступлений, как незаконное предпринимательство, то здесь ученые указывают на различные преграды, препятствующие легальному женскому предпринимательству: криминализация бизнеса, нездоровая конкуренция со стороны мужчин-предпринимателей, полагающих бизнес «мужским» делом, рэкет и т. д. В связи с этим женщины сравнительно часто действуют, обходя законные и незаконные преграды в предпринимательстве.

Структура женской преступности отличается относительно низким уровнем насильственных преступлений, они совершаются преимущественно в семейно-бытовой сфере. При этом следует отметить, что за последние годы количество таких насильственных преступлений среди женщин растет: к их числу в большинстве случаев относятся причинение легкого вреда здоровью, побои, угрозы убийством. Наименьшее количество насильственных преступлений приходится на убийства и умышленное причинение тяжкого вреда здоровью. Но, несмотря на преимущественно семейно-бытовой характер женской насильственной преступности, в последние годы отмечается рост числа случаев совершения женщинами убийств из корыстных побуждений, по найму (здесь женщины выступают в роли нанимателя, поскольку сами в силу многих обстоятельств совершить убийство не в состоянии), сопряженных с разбоем. Вместе с тем не сокращается количество таких сугубо «женских» преступлений, как убийство матерью новорожденного ребенка. Чаще всего такие преступления совершают женщины, не состоящие в браке и/или не имеющие материального достатка [2, с.17].

В последние годы наблюдается рост преступной активности женщин в посягательствах, связанных с незаконным оборотом наркотиков; при этом нередко они выступают и в качестве организаторов подобных преступлений, совершаемых группой лиц.

Несмотря на то что круг преступных деяний, совершаемых мужчинами, намного шире, чем у женщин, все чаще регистрируются традиционно «мужские» преступления, совершаемые женщинами или с участием лиц женского пола: похищение человека, неправомерное завладение ав-

томобилем или иным транспортным средством без цели хищения, террористический акт, захват заложника, бандитизм и др. Особенности криминологической характеристики женской преступности в значительной мере определяются спецификой деятельности женщин, их образа жизни, социальных позиций и ролей, выполняемых ею в обществе. Эта преступность отражает общие закономерности преступности в целом и ее изменений. Женская преступность выступает в качестве подсистемы общей преступности и органически с ней взаимосвязана.

Начало изучения женской преступности как самостоятельного структурного элемента преступности в Республике Казахстан связано с именем доктора юридических наук, профессора И.В. Корзуна, в Узбекистане – с именем доктора юридических наук, профессора К.Р. Абдрасуловой, а в Кыргызстане – профессора Б.Г. Тугельбаевой.

Образное деление преступности по принадлежности виновных лиц той или иной половой принадлежности обусловлено биологическими и социальными признаками, и в целом, присущими всем без исключения общим подходам к объяснению причин преступного поведения.

Статистические данные свидетельствуют, что в структуре женской преступности традиционно высок процент и таких «общеуголовных» преступлений, как кражи чужого имущества, мошенничество.

Убийства, причинение вреда здоровью различных степеней тяжести женщины совершают в большинстве случаев на почве семейно-бытовых конфликтов, где на первый план зачастую выходят поведения, провоцирующее поведение потерпевших, в лице которых обычно выступают мужья и сожители виновных.

Следует отметить, что среди женщин исключительно редки проявления серийного маниакально-сексуального насильственного поведения. В истории мировой криминологии место исполнителей этих преступлений прочно принадлежит мужчинам: Чикатило, Джек-потрошитель, алматинский сексуальный маньяк-убийца Джумагалиев и пр. Особенно характеризует проблемную ситуацию то обстоятельство, что женщин, совершающих насильственные преступления на сексуальной почве, по сравнению с мужчинами также единицы.

Типичным для женщин преступлением насильственного характера продолжает оставаться убийство матерью новорожденного ребенка, иногда его обозначают как «детоубийство». Характерно, что выделение данного деликта в качестве самостоятельного состава преступления, после достаточно продолжительной дискуссии, получило отражение в уголовном законодательстве ряда стран СНГ. Новый УК Республики Казахстан также предусматривает ответственность за убийство матерью новорожденного ре-

бенка в виде отдельного состава преступления, предусмотренного ст. 97 УК РК [3, с.14]. Данный подход, по мнению некоторых ученых, не только максимально ориентирован на персонификацию уголовной ответственности, но и создает условия для статистического учета и самостоятельной видовой регистрации таких деяний, поскольку, как справедливо отмечают отечественные ученые, в уголовной статистике Казахстана предыдущих лет практически отсутствуют данные по детоубийству.

При убийстве матерью новорожденного ребенка какие-либо специальные орудия и средства не применяются. Это связано со специфичностью объекта посягательства, то есть новорожденный настолько слаб, хрупок и незащищен от окружающей среды и «ласковых» рук матери-убийцы, что специальных средств для его умерщвления приискивать нет необходимости.

Как известно, алкоголизм имеет непосредственное отношение к криминологии, являясь одним из общепризнанных явлений, способствующих и сопутствующих преступности. И мужчины, и женщины обычно совершают хулиганство в состоянии алкогольного опьянения, которое является следствием систематического пьянства, антиобщественного образа жизни, общей моральной деградации, нередко связанной в свою очередь с аномалиями психического характера.

Анализ общей структуры женской преступности, а также уголовно-правовой характеристики лиц, отбывающих наказание в виде лишения свободы, позволяет проследить устойчивую тенденцию увеличения удельного веса преступниц, совершивших тяжкие насильственные и корыстно-насильственные преступления, а также обращает на себя внимание тенденция к увеличению числа женщин, вовлеченных в сферу незаконного оборота наркотиков. Особенно активно женщины стали заниматься сбытом и перевозкой наркотиков, причем возрастные показатели виновных, задействованных в сфере незаконного оборота женщин, различны – от 10 до 60 лет. Во многих случаях их толкает на совершение преступлений, о которых они раньше и не помышляли, откровенная нужда. Не только в регионе печально известной Шуйской долины, г. Темиртау, но и в других городах и селах республики, на железнодорожных станциях и перегонах участились случаи задержания женщин наркокурьеров и сбытчиков наркотиков, давно перешагнувших пенсионный барьер по возрасту, либо школьного возраста.

В отличие от наркомании, женский наркобизнес представлен более зрелым возрастом участниц, у которых уже накоплен определенный жизненный опыт, сформированы ориентиры, устоявшиеся принципы и взгляды на жизнь. Это наводит на мысль о существовании роста и тенденции осознанного вовлечения женщин в

незаконное распространение наркотиков.

Очевидный рост за этот же период количества тяжких преступлений, совершенных с применением оружия, а также доли лиц, ранее совершивших преступления, говорит о нарастании негативных тенденций в структуре самой преступности. И, наконец, складывающаяся ситуация расценивается скорее как тотальное увеличение уровня естественной и искусственной латентности, вызванное прежде всего растущим недоверием населения к деятельности всех без исключения органов уголовного преследования и правосудия, а также существенными недостатками в учетно-регистрационной работе. Реальные показатели уровня жизни граждан Республики находятся, по существу, в обратной зависимости к динамике снижения статистических показателей преступности [4, с.31].

В криминологической характеристике преступности среди женщин особое место занимает такое криминологическое свойство преступности как латентность. Не углубляясь в общий анализ проблемы латентности преступлений, обратим внимание на то место, которое занимает в ее структуре женская преступность. Общая криминологическая аксиома «обратной зависимости уровня латентности» гласит, что чем меньше общественная опасность деяния, тем выше уровень его латентности, и наоборот. Если опираться на этот постулат, то в принципе можно говорить о более высоком уровне латентности совершаемых женщинами преступлений, поскольку в большинстве своем они все же носят менее общественно опасный характер.

Но здесь нельзя не учитывать и того обстоятельства, что значительная часть сферы преступного поведения женщин находится в плоскости совершения так называемых «преступлений без потерпевших», в том числе связанных с наркотиками, должностного, финансово-экономического характера, то есть относящихся к разряду неочевидных, трудно выявляемых, имеющих высокую степень естественной латентности [5, с.42].

Вместе с тем, эти преступления могут носить весьма общественно опасный характер (к примеру деятельность организованных преступных сообществ в различных отраслях экономики, в сфере медицинского обслуживания населения). Поэтому надо всегда иметь в виду, что под общественной опасностью в данном случае надо понимать скорее как бы ее внешнее выражение, объективное, фактическое значение преступления на момент его совершения, отодвигая на второй план оценку его социальных последствий, данные о личности преступника и иные традиционные криминологические критерии общественной опасности.

Следовательно, абсолютно закономерно наличие определенной относительности в степени достоверности и объективности абсолютных

характеристик состояния, структуры и динамики женской преступности в Казахстане. Подтверждением этого тезиса служит мнение Хамзаева А.Д. о том, что «оценивая зарегистрированную преступность и официальные данные о раскрываемости преступлений, а также другие результаты борьбы с преступностью, необходимо осознавать степень их надежности».

Как было указано выше, женская преступность — это совокупность преступлений, совершенных лицами женского пола (женщинами). Преступность лиц женского пола является частью преступности в целом, характеризуясь при этом рядом качественных и количественных особенностей, своеобразием ряда характеристик личности, детерминирующих преступность факторов.

Соответственно предупреждение женской преступности также имеет определенное своеобразие. Интерес к феномену женской преступности вполне объясним с учетом особого места женщин в системе общественных отношений, важности социальных ролей и функций, которые они выполняют в жизни общества, и крайне неблагоприятных последствий криминальных форм их поведения.

Удельный вес женщин в общем числе выявленных лиц, совершивших преступления, является невысоким, хотя в структуре населения в целом доля женщин превышает долю лиц мужского пола.

Вместе с тем структура женской преступности отличается от мужской преобладанием корыстных преступлений, в основном связанных с профессиональной деятельностью: хищения путем растраты или присвоения, кражи, мошенничества и другие преступления против собственности.

Наряду с таким популярным для женщин способом тайного хищения чужого имущества, как свободный доступ, преступницы все чаще стали использовать традиционно мужские приемы: проникновение в помещение или жилище путем взлома замка или окна, выбивание двери. Возрастает количество преступлений, квалифицируемых как «Мошенничеств», совершенных женщинами. Женщинам, обладающим обаянием, артистизмом, смекалкой, легче всего войти в доверие и расположить к себе потерпевшего. Именно эти качества позволяют женщинам, выступающим в роли пособника, совершать совместно с мужчинами грабежи и разбойные нападения. Так, зачастую «обязанности» женщины сводятся к поиску будущей жертвы, заманиванию ее (жертвы) к месту, наиболее благоприятному для реализации преступного замысла [6, с.53].

В последние годы отмечается рост преступлений в сфере экономической деятельности, также связанных с профессиональной деятель-

ностью женщины-преступницы: незаконная банковская деятельность, уклонение от уплаты налогов с организации, незаконное получение кредита, незаконное предпринимательство. При этом отмечается более высокий удельный вес данной категории преступлений в структуре женской преступности по сравнению с долей соответствующих преступлений в структуре преступности мужчин. Высокая криминальная активность женщин при совершении указанных преступлений объясняется тем, что чаще всего данные преступные деяния имеют место в так называемых феминизированных отраслях экономики, таких как торговая, банковская сферы, сфера бытового обслуживания и кредитно-денежных отношений.

Что же касается совершения женщинами таких преступлений, как незаконное предпринимательство, то здесь ученые указывают на различные преграды, препятствующие легальному женскому предпринимательству: криминализация бизнеса, нездоровая конкуренция со стороны мужчин-предпринимателей, полагающих бизнес «мужским» делом, рэкет и т. д. В связи с этим женщины сравнительно часто действуют, обходя законные и незаконные преграды в предпринимательстве.

Структура женской преступности отличается относительно низким уровнем насильственных преступлений, они совершаются преимущественно в семейно-бытовой сфере. При этом следует отметить, что за последние годы количество таких насильственных преступлений среди женщин растет: к их числу в большинстве случаев относятся причинение легкого вреда здоровью, побои, угрозы убийством. Наименьшее количество насильственных преступлений приходится на убийства и умышленное причинение тяжкого вреда здоровью. Но, несмотря на преимущественно семейно-бытовой характер женской насильственной преступности, в последние годы отмечается рост числа случаев совершения женщинами убийств из корыстных побуждений, по найму (здесь женщины выступают в роли нанимателя, поскольку сами в силу многих обстоятельств совершить убийство не в состоянии), сопряженных с разбоем. Вместе с тем не сокращается количество таких сугубо «женских» преступлений, как убийство матерью новорожденного ребенка. Чаще всего такие преступления совершают женщины, не состоящие в браке и/или не имеющие материального достатка.

В последние годы наблюдается рост преступной активности женщин в посягательствах, связанных с незаконным оборотом наркотиков; при этом нередко они выступают и в качестве организаторов подобных преступлений, совершаемых группой лиц.

Несмотря на то что круг преступных деяний, совершаемых мужчинами, намного шире, чем у

женщин, все чаще регистрируются традиционно «мужские» преступления, совершаемые женщинами или с участием лиц женского пола: похищение человека, неправомерное завладение автомобилем или иным транспортным средством без цели хищения, террористический акт, захват заложника, бандитизм и др.

Женская преступность представляет собой часть преступности в обществе и порождается в силу этого теми же факторами социальной жизни, что и преступность в целом. Однако в отношении женщин как социальной группы их действие опосредуется комплексом социально-психологических и социально-ролевых особенностей, обуславливающих своеобразие жизнедеятельности женщин в обществе [7, с.64]. В силу этих особенностей воздействие на лиц мужского и женского пола социальных явлений и процессов оказывается различным или обнаруживает определенное своеобразие. Это отражается и в проявлениях преступности: особенностях распространенности преступлений среди мужчин и женщин, ее изменениях под воздействием меняющихся условий социальной жизни, качественных характеристиках.

Психологически женщины более эмоциональны, ранимы, менее защищены от воздействия внешних стрессовых ситуаций; как правило, они слабее мужчин физически. Однако если на индивидуальном уровне при совершении конкретного преступления физические и характерные для пола психологические особенности могут иметь и весьма существенное значение, в целом, применительно к преступности социальной группы, следует исходить из понимания того, что социальное в личности и ее поведении существенно опосредует природное начало, подчиняет его себе.

В последнее время преступления, совершаемые женщинами, привлекают пристальное внимание, как ученых, так и практических работников. Обстоятельное их изучение показывает, что проблема женской преступности не так проста, как кажется на первый взгляд. Женская преступность как бы является показателем нравственно-го здоровья общества, его духовности, отношения к базовым общечеловеческим ценностям.

Среди особо опасных тенденций современного женского криминального поведения выделяются такие, как интенсивный рост тяжких деяний, устойчивый удельный вес рецидивных преступлений, снижение возраста (омоложение) преступниц, и, вместе с тем, увеличение количества женщин пожилого и старческого возраста, а также инвалидов среди осужденных. Жестокость, насильственные способы разрешения конфликтных ситуаций, продуманность преступных актов стали характерными признаками многих преступлений, совершаемых женщинами.

Женская преступность оказывает самое от-

рицательное влияние на общество, затрагивает широкий спектр явлений социальной жизни, адекватно влияя на динамику всей преступности. Пагубность последствий женской преступности очевидна: а) нарушается правильное функционирование (а иногда и совсем прекращается) семьи как ячейки общества; б) значительный ущерб наносится детям, а реальное воздействие воспитательной функции оказывается практически негативным; в) моральный климат в семье, где женщина ведет преступный образ жизни, оказывается для несовершеннолетних много опаснее, чем там, где преступник отец; г) пост пенитенциарная социальная адаптация женщин, осужденных к лишению свободы, включение ее в сферу семьи, быта, в трудовую деятельность происходит значительно труднее, чем у мужчин.

В качестве приоритетной цели проведенного исследования выступает изучение и рассмотрение комплекса проблем, вытекающих из сущности совершенствования практики социально-правового контроля над преступностью среди женщин, эффективности воздействия на ее факторы и условия на различных уровнях профилактической деятельности.

Достижение поставленной цели потребовало разрешения следующих задач:

- выяснение исторических корней существования феномена женской преступности как составной части преступности в целом;
- проведение комплексного криминологического анализа женской преступности;
- обоснование на этой базе тезиса о социальной значимости этого вида преступности и ее влиянии на социально-правовую сферу жизни общества;
- теоретико-правовое обоснование социальной обусловленности преступности среди женщин;
- определение места и значения познания данного вида преступности в системе социально-правовых знаний;
- выявление особенностей правовой оценки антисоциального поведения женщин в исторической ретроспективе;
- общий анализ экономико-правовой политики Республики Казахстан и характера ее влияния на процессы воспроизводства женской преступности;
- теоретико-правовое обоснование необходимости признания контроля над преступностью в качестве самостоятельной правовой функции;
- на базе решения предыдущей задачи - раскрытие содержания правового контроля над данным видом преступности;
- сбор, обобщение и анализ данных уголовно-правовой статистики о личностной характеристике женщин-преступниц и совершаемых ими преступлениях;
- изучение структуры, динамики современ-

ной женской преступности как социального явления, а также состояния мер по борьбе с ней;

- рассмотрение комплекса факторов, оказывающих негативное влияние на формирование противоправного поведения женщин;

- выборочный сравнительно-правовой анализ женской преступности в Республике Казахстан и Российской Федерации;

- разработка общей криминологической характеристики преступлений, совершаемых женщинами;

- разработка криминологической характеристики отдельных видов преступлений, совершаемых женщинами в Республике Казахстан;

- уголовно-правовая, социально-демографическая, пенитенциарная характеристика личности женщин, совершивших преступления различной степени тяжести и общественной опасности;

- многофакторный анализ криминологической характеристики личностей женщин, совершивших различные преступления;

- выявление факторов, определяющих формирование профессиональных проявлений в совершаемых женщинами преступлениях;

- разработка типологической характеристики личности профессиональных преступниц;

- выработка общесоциальных, специально-криминологических, уголовно-правовых и

организационных мер профилактики женской преступности;

- обоснование конкретных мер совершенствования законодательной и иной нормативно-правовой базы борьбы с преступностью, социальных программ, направленных на решение проблем, сопутствующих этому явлению;

- моделирование средств уголовно-правового, уголовно-исполнительного, административно-правового, организационного и иных видов контроля над отклоняющимся поведением женщин;

- разработка ориентиров и социально-правовых принципов общественной безопасности в сфере семейно-бытовых отношений;

- совершенствование организационного механизма для сбора данных

- уголовной статистики, особенно в части оценки конкретных проявлений преступного поведения со стороны женщин;

- разработка предложений по формам и содержанию статистического учета преступлений и правонарушений в системе правоохранительных органов;

- прогностическая оценка негативных тенденций в развитии женской преступности в целом и отдельных видовых ее проявлений [8, с.32].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алауханов Е.О. Криминологические проблемы предупреждения корыстно насильственных преступлений / под науч. ред. докт. юрид. наук, проф., заслуженного деятеля науки и техники РК Е.И. Каиржанова. - СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005.
2. Каирова Н. Преступное насилие в отношении женщин - Алматы, 2008 г.
3. Уголовный кодекс РК. Алматы. 1997 г. «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам усиления защиты права собственности, арбитража, оптимизации судебной нагрузки и дальнейшей гуманизации уголовного законодательства» (Закон от 21.01.2019 года, который в целом вступает в силу 03.02.2019 года).
4. Хамзаева А.Д. Предупреждение насильственных преступлений, совершенных женщинами в сфере семейных отношений: автореф. ... к.ю.н.: 12.00.08. - Бишкек, 2006.
5. Указ Президента Республики Казахстан «Концепция правовой политики РК периоды с 2010 до 2020 года» от 24 августа 2009 года №858.
6. Джекебаев У.С. Преступность как криминологическая проблема. Алма-Ата, 1974.
7. Жадбаев С.Х. Криминология. Краткий курс Алматы: Жет1 жары, 2002.
8. Женщины и мужчины Казахстана: Статистический сборник. / Под ред. Мешимбаевой А.Е. / . Астана, 2018.

Тултабаев Зулфикар Чуманович
ст. преподаватель, к.ю.н.
кафедра «Социальных и юридических дисциплин».
Международный университет SILKWAY

Абдраимов Ербол Бимырзаевич
ст. преподаватель, к.п.н.,
Международный гуманитарно - технический университет

ОСОБЕННОСТИ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйін. Инклюзивті білім беру - бұл психофизиологиялық көмекті қажет етпейтін балаларды және процеске оған тең құқылы балаларды қатыстыруды көздейтін мектепке дейінгі және мектептегі тәрбие мен оқытудың арнайы жүйесі.

Түйінді сөздер: инклюзивті білім: әлемдік тәжірибе. Білім алуға қол жетімділіктің жоғарылауы. Интеграция Инклюзивті білім беру принциптері.

Әр түрлі қажеттіліктері бар адамдар. Мүмкіндігі шектеулі балаларға медицина-лық-педагогикалық түзету.

Резюме. Инклюзивное образование - это особая система дошкольного и школьного образования и обучения, в которой участвуют дети, не нуждающиеся в психофизиологической помощи, и дети с равными правами.

Ключевые слова: инклюзивное образование: мировой опыт. Расширение доступа к образованию. Принципы интеграции инклюзивного образования.

Люди с разными потребностями. Медико-педагогическая коррекция для детей с ограниченными возможностями.

Summary. Inclusive education is a special system of pre-school and school education and training, which involves involving children who do not require psychophysiological assistance and those who need it in the process on an equal footing.

Keywords: World Experience. Enhanced access to education. Integration. The principles of inclusive education.

Individuals with different needs. Medical and pedagogical correctional support for children with disabilities.

С каждым годом в мире возрастает количество детей с ограниченными возможностями и особыми потребностями. Есть они и в Республике Казахстан. Перед обществом, системой образования и родителями таких детей стоит вопрос получения ими образования в средней школе. Инклюзивное образование в Казахстане — это реальная возможность адекватной социализации школьников.

В Казахстане, по данным профильного министерства, живет более 150 тыс. детей-инвалидов. Однако и эти цифры относительны, потому что иногда родители, избегая такого социального определения возможностей детей, не ставят их на учет. Кроме того, есть дети — представители других языковых и культурных групп, религий, те, кто проживает в сельской местности, те, которые принадлежат к маргинальным группам. Они также относятся к категории людей с особыми потребностями, потому что социокультурный формат их воспитания, обучения и жизни отличается от установленных в государстве стандартов. Эти дети также нуждаются в особом подходе, когда речь заходит об образовании и социализации.

Таким образом, более 3% несовершеннолетних — это дети, которые требуют особого подхода в обучении и воспитании. Государство озабочено тем, чтобы эти члены общества получили адекватное образование, которое в дальнейшем поможет им адаптироваться к социуму, реализовать свой потенциал.

В первую очередь это касается детей с ограниченными возможностями. Казахстан в 2008 году стал участником международной Конвенции по защите прав инвалидов. Инклюзивное обучение — это обязательная составляющая этого документа.

Инклюзивное образование — это специальная система дошкольного и школьного воспитания и обучения, которая предполагает вовлечение в процесс на равных правах детей, не требующих психофизиологической помощи, и тех, кому она необходима. Простыми словами, это школа, где в одном классе обучаются дети-инвалиды и дети, у которых не наблюдается отклонений психосоматического характера.

До недавнего времени детки, которые имели серьезные проблемы со здоровьем, попадали в

категорию неполноценных. Это мальчики и девочки, страдающие ДЦП, глухонемые или слепые, с легкими формами умственной отсталости, в том числе страдающие аутизмом. Обычно таких детей родители отдавали в специализированные школы коррекционного формата — в интернаты. Так было и в Казахстане.

Но с недавних пор ситуация стала меняться. Поскольку образование в Казахстане доступно всем, то стал вопрос о создании таких типов учебных заведений, где бы ребята, независимо от их физиологических или психологических возможностей, получали адекватную социализацию и обучались [1 с.13].

Инклюзивное образование в РК — это новое явление. Это направление в школьном реформировании, которое предполагает равные возможности для удовлетворения всех нужд и потребностей детей в образовании независимо от состояния их здоровья. Рассмотрим, каковы основные моменты и цели такой системы обучения в Казахстане:

- все дети — равные участники образовательного процесса;

- школа адаптирует детей к жизни;
- у детей-инвалидов будет сформировано понимание их востребованности в обществе, значимости и перспектив социальной реализации;
- будет создана гуманистическая позиция общества, сделан воспитательный акцент на милосердии, доброте и равенстве всех людей.

Казахстан в плане внедрения инклюзивности в общеобразовательную систему опережает центральноазиатские страны. В стране работает 7 центров, которые предоставляют методическую и психолого-педагогическую помощь образовательным учреждениям, педагогическому составу и родителям, которые участвуют в этом процессе. Среди них есть региональные центры по внедрению инклюзивности в Актюбинской и Акмолинской, Карагандинской и Западно-Казахстанской областях, в Кызылорде.

Коррекционную поддержку таким детям оказывают в тринадцати реабилитационных центрах, ста сорока девяти кабинетах коррекционного направления, пятидесяти восьми консультациях психолого-медицинского типа.

По состоянию на 2017 год в Казахстане 495 детских садов стали работать по инклюзивному типу. В них получали соответствующее образование и воспитание более 6 тыс. детей. Более 3 тыс. казахстанских школ создали условия для внедрения инклюзивного обучения. В этой про-

грамме приняли участие 40 тыс. школьников с особыми потребностями [Закон РК 2005, с.37].

Предполагается, что к 2020-м гг. в Казахстане такие средние учебные учреждения составят около 70% от общего количества таких заведений, а дошкольные — 30%. С какими проблема-

ми сталкивается казахстанское общество в процессе внедрения инклюзивного образования?

1. Общество не готово к реализации такой стратегии обучения. Многие родители детей без особенностей в развитии опасаются того, что вследствие такого обучения обнаружится отставание в усвоении программы их детьми. Родители ребят-инвалидов боятся психологического дискомфорта, социального ostracism (насмешек, издевательств), которые будут переживать их дети. К тому же такие школьники требуют особого подхода, часто — коррекции, чего общеобразовательная система не предполагает. Поэтому родители обеих категорий школьников требуют дополнительной работы социальных психологов, которые поддержат и сформируют адекватное отношение к совместному обучению детей. То есть существует необходимость мотивации родителей реализовать подобную гуманистическую стратегию развития общества.

2. Подготовка педагогического состава. Как оказалось, в Казахстане немного специалистов-дефектологов, которые могли бы обучать детей с особыми потребностями, проводить с ними коррекционные занятия. Если в 2011 году подготовка дефектологов велась в Казахском национальном педагогическом университете имени Абая и на специализированной кафедре в Актюбинском государственном педагогическом университете имени К.Жубанова, то в 2017-м специалистов этого профиля готовили 17 вузов страны. С 2014 года переподготовку по этому направлению прошли 2,7 тыс. педагогов.

3. Изменение методов и способов обучения, переоснащение технической базы. К сожалению, методика обучения детей с особыми потребностями в Казахстане не всегда отвечает духу времени. Поэтому активно ведутся разработки системы обучения таких учеников с использованием компьютеров и других современных технических средств (аудио, видео). Кроме того, жесткие государственные стандарты образования не предусматривают адекватность оценки успешности детей - инвалидов. Их нужно пересматривать и создавать более гибкую систему, которая бы учитывала индивидуальные особенности детей [Назарова Н.М., с.24].

Многие относятся с сомнением к перспективе инклюзивного образования. В первую очередь это касается родителей школьников, развитие которых описывается как нормальное. Не всем хочется, чтобы ребенок учился в классе, где есть мальчик или девочка с инвалидностью, особенно если отклонения касаются не только физиологической, но и психической и психологической стороны их личности. Давайте познакомимся с опытом других стран, чтобы понять, хорошо это или плохо.

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: МИРОВОЙ ОПЫТ

Мировая практика показывает, что ограничение социальных возможностей и фактически выбрасывание особых детей из социума имеют негативные последствия для развития общества. Отчуждение человека, который имеет какие-то особые потребности, — это проявление унижения и дискриминации. Такие явления присущи бездуховному и прагматичному обществу, в котором не ценится личность [Кузгибекова Г.М., 2013, с. 7].

Исходя из этого, западные страны формируют адекватное восприятие людей с инвалидностью как органичной составляющей общества. Они его полноценные члены, заслуживающие уважения и возможностей для самореализации.

Такое отношение формирует в первую очередь образовательная система. На Западе разработано несколько технологий взаимодействия детей с ограниченными возможностями (ОВ) и обычных ребят, среди которых:

- **Расширение доступа к образованию.** Согласно ему, решение получать общее образование — самостоятельное решение человека с ограниченными возможностями или его опекунами. Государственные формы образования при этом не претерпевают сложных изменений.

- **Мэйнстриминг** — форма социальных контактов, ограничивающихся праздниками и совместным проведением досуга.

- **Интеграция** предполагает приведение детей-инвалидов к стандартам общего образования. То есть система обучения остается той же, а вот с детьми проводится педагогическая и коррекционная работа, которая позволяет им на уровне с обычными детьми осваивать материал [Ерсарина А.М., с. 41].

- **Инклюзия** — включение детей-инвалидов в общеобразовательную систему путем изменения методик, материально-технических баз для полноценного обучения. Последний метод оказался наиболее гуманным и эффективным.

Рассмотрим, как он реализован в Великобритании:

1. В Англии более 22% всех несовершеннолетних — дети, которые имеют особые образовательные потребности. С 1976 года дети-инвалиды в Великобритании получили право обучаться в обычных школах, но тем, у кого тяжелые формы нарушений, рекомендовано учиться в специальных учебных центрах.

2. В Британии все ступени образования (дошкольное, начальная школа и средняя) взаимосвязаны — это единый учебный конгломерат. Поэтому психологи и педагоги с ранних лет предоставляют консультации и наблюдают за особенными детьми, формируют у них необходимые навыки и умения. Эта тенденция распространяется и на старшую школу.

3. Школы Англии, в которых реализована программа инклюзивного образования, поддерживаются государством — им выделяют ассигнования. Проводится подготовка специалистов.

4. Детки с ОВ учатся в обычных классах наравне с другими учениками. Учителя контролируют, чтобы не возникало деления детей на более или менее развитых, с плохим или хорошим здоровьем, умственно зрелых и отстающих в развитии.

5. Школы предоставляют детям-инвалидам по необходимости ассистента, создают индивидуальную образовательную программу, выдают приспособления и средства, которые защищают их от запугиваний и преследований.

В школах и дошкольных учреждениях Англии с младенчества формируют позитивное отношение к людям с ограниченными возможностями.

Например, деткам в саду предлагают играть с куклами, у которых очевидны признаки инвалидности, или приспособлениями, которые сопровождают жизнь инвалида, например кукольной инвалидной коляской.

Инклюзивное образование позволяет человеку с ограниченными возможностями почувствовать себя полноценным членом общества, найти свою стезю и стать полезным окружающим [Есиргепова В. А., 2017 с.52].

Те же, кто совместно с такими детьми получает образование и не относится к категории инвалидов, учится милосердию, терпимости, разнообразию, пониманию потребностей и возможностей, учится преодолевать эгоизм, формирует позитивное отношение к миру.

В настоящее время МОН РК рассматривает вопрос инклюзивного образования.

В рамках августовской конференции педагогов проведено заседание большой секции по инклюзивному образованию. В ее работе приняли участие порядка 500 специалистов из всех регионов Казахстана.

Министр образования и науки РК Асхат Аймагамбетов опубликовал в своем докладе материал, где затронул тему развития инклюзивного образования в Казахстане. Он признает, что пока нельзя быть довольными уровнем его развития в стране. Количество детей с особыми образовательными потребностями растет. Данные показывают, что за последние 20 лет частота случаев заболеваний аутистического спектра увеличилась с 1 на 150 детей до 1 на 50 детей.

Экспертами указываются разные причины, начиная от генетических и завершая с ростом выявляемости, улучшением системы родовспоможения и т.д.

С каждым годом в мире возрастает количество детей с ограниченными возможностями и особыми потребностями. Перед обществом, системой образования и родителями таких детей стоит вопрос получения ими образования. Инклюзивное образование в Ка-

захстане — реальная возможность адекватной социализации ребят [Аскарова А.Д., 2015 с. 31].

«Как бы там ни было факт в том, что сожалению, пока ещё не созданы все условия для полноценной интеграции детей с особыми образовательными потребностями в общество, в связи с чем продолжается традиция надомного обучения или сегрегации и стигматизации с обучением в спецкоррекционных школах. Безусловным решением проблемы является инклюзивное образование», - считает министр.

На сегодня проблема инклюзивного образования актуальна во всем мире. В Казахстане это явление также не оставлено без внимания. Данная проблема требует к себе акцентированного внимания, поскольку количество детей с врожденными и приобретенными пороками развития с каждым годом растет. Государство ставит задачи ранней диагностики отклонений в развитии у детей и ранней коррекции этих отклонений за счет компенсаторных функций организма. Система образования, в свою очередь должна по мере возможности включить данную категорию детей в процесс обучения в массовых детских садах, общеобразовательных школах, профессиональных лицеях и высших учебных заведениях [Петрова Т.А., с. 63].

Образование — это неотъемлемое право человека. Особое место в системе отечественного образования занимают дети с ограниченными возможностями.

Вопросы обеспечения жизнедеятельности детей данной категории определены в Законах Республики Казахстан «Об образовании», «О правах ребенка в РК», «О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями», а также в ряде нормативных правовых актах.

Детей с инвалидностью можно не отдавать в закрытые интернаты, а определять в обычные детские сады и школы. Это называется - инклюзивное образование. Когда ребенок с ограниченными возможностями учится вместе со здоровыми ребятами. Основная задача, стоящая перед государством и обществом в отношении таких детей — это создание условий и оказание помощи в их социальной реабилитации и адаптации, подготовке к полноценной жизни в обществе [инклюзивного образования в РК 2015, с. 43].

Инклюзивное образование (лат. *Include* - включаю, включаю, вовлекаю) - один из процессов трансформации общего образования, основанный на понимании, что инвалиды в современном обществе могут быть вовлечены в социум. Данная трансформация ориентирована на формирование условий доступности образования для всех, в том числе обеспечивает доступ к образованию для детей с инвалидностью.

Обычные школы с такой инклюзивной ориентацией являются наиболее эффективным средством борьбы с дискриминационными воззрениями, создания благоприятной атмосферы в общинах, построения инклюзивного общества и обеспечения образования для всех; более того, они обеспечивают реальное образование для большинства детей и повышают эффективность и, в конечном счете, рентабельность системы образования.

Восемь принципов инклюзивного образования:

1. Ценность человека не зависит от его способностей и достижений;
2. Каждый человек способен чувствовать и думать;
3. Каждый человек имеет право на общение и на то, чтобы быть услышанным;
4. Все люди нуждаются друг в друге;
5. Подлинное образование может осуществляться только в контексте реальных взаимоотношений;
6. Все люди нуждаются в поддержке и дружбе ровесников;
7. Для всех обучающихся достижение прогресса скорее может быть в том, что они могут делать, чем в том, что не могут;

8. Разнообразие усиливает все стороны жизни человека.

В данной статье предлагаются результаты экспериментального исследования в частности, социологического опроса по проблеме совместного обучения с детьми с ограниченными возможностями в развитии, проведенного с целью определения особенностей инклюзивного образования в РК [Садихова М. С., 2016, с. 23].

Представленные результаты опросов позволяют получить ориентиры в предстоящих трудностях и перспективах внедрения инклюзивного образования в казахстанской общеобразовательной школе. Здесь необходимо отметить, что существует острая необходимость разработки и проектирования изменений в системе образования, в том числе в профессиональной готовности учителей к работе в инклюзивной школе. Инклюзивное образование стремится развить методологию, направленную на детей и признающую, что все дети - индивидуумы с различными потребностями в обучении. Инклюзивное образование старается разработать подход к преподаванию и обучению, который будет более гибким для удовлетворения различных потребностей в обучении.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон Республики Казахстан от 08.08.2002 N 345-II «О правах ребенка в Республике Казахстан» <http://pavlodar.com/zakon/?all=all&dok=02168>
2. Закон Республики Казахстан от 13 апреля 2005 года № 39-III «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан».
3. Назарова Н.М. Теоретические и методологические основы образовательной интеграции // Инклюзивное образование: методология, практика, технологии.
4. Статья «Инклюзивное образование: реальный опыт, проблемы, перспективы» авторы: зам. директора по УВР Кузгибекова Г.М. СОШ № 51 г. Караганды.2013.
5. Развитие инклюзивного образования в Республике Казахстан. А.М. Ерсарина/http://www.openschool.kz/glavstr/inclusiv_obraz/inclusivobraz_
6. Инклюзивное образование в Казахстане: состояние, перспективы Есиргепова В. А.2017 г.
7. Инклюзивное образование в Казахстане. Аскарова А.Д. А.2015 г.
8. Петрова Т.А. «Развитие инклюзивного образования в Казахстане» 2012 г. // <http://stud24.ru/pedagogy/razvitie-inkluzivnogo-obrazovaniya-v-kazahstane>
9. Концептуальные подходы к развитию инклюзивного образования в РК – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2015. – 13 с.
10. Садихова М. С. «Внедрение инклюзивного образования в школах» А.2016 г.

Тултабаев Зулфикар Чуманович
ст. преподаватель, к.ю.н.
Международный университет Silkway

Карабаева Кульзария Усерхановна
доцент, к.с.х.н.
Международный гуманитарно - технический университет

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДАЛЬНЕЙШЕГО ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ В КАЗАХСТАНЕ

Түйін. Сыбайлас жемқорлықтың даму процесі үшін жағымсыз салдары бар, өйткені мектептерге, ауруханаларға және басқа да өмірлік маңызды мемлекеттік құрылымдарға арналған қаражат орнына қылмыскерлердің немесе адал емес шенеуніктердің қолына беріледі.

Түйінді сөздер: Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл; меритократия қағидаты; әділеттілік; криминолоидты жемқор шенеуніктер; арандатушылық қабыну әрекеттері.

Резюме. Коррупция имеет катастрофические последствия для процесса развития, поскольку средства, которые предназначены для школ, больниц и других жизненно важных государственных структур, вместо этого перенаправляются в руки преступников или бесчестных чиновников.

Ключевые слова: Противодействие коррупции; принцип меритократии; справедливость; криминолоидные коррупционеры; провокационно-подстрекательские деяния.

Summary. In any country, the political and ruling elite, government officials of various levels are "accessible" to all existing forms of criminal behavior. However, when they say that "politics is a dirty business" or "power spoils people," first of all, functional immorality, wrongfulness or criminality of officials are assumed.

Keywords: combating corruption; the principle of meritocracy; justice/people are prone to corruption; provocatively-inflammatory actions.

Одним из важнейших шагов на пути к развитию страны и социально-экономическому прогрессу является преодоление коррупции. Не случайно, что этой проблеме уделяют самое серьезное внимание во всем мире. Генеральный секретарь ООН в своем Послании по случаю международного дня борьбы с коррупцией констатировал: «Коррупция имеет катастрофические последствия для процесса развития, поскольку средства, которые предназначены для школ, больниц и других жизненно важных государственных структур, вместо этого перенаправляются в руки преступников или бесчестных чиновников».

Коррупция ведет к обострению насилия и нестабильности. Она может вызывать чувство разочарования государственными учреждениями и правительством в целом, гневить население и приводить к беспорядкам».

Казахстан пока что занимает лидирующие позиции в рейтингах коррупции. В рейтинге восприятия коррупции Казахстан занимает 122 место (Transparency International). Это вовсе не случайно, поскольку в рейтинге верховенства закона Казахстан занимает 64 место. А это означает, что гражданин осознает, что защитить свои интересы в суде крайне затруднительно. Поэтому легче согласиться на вымогательство со стороны чиновников или судей, чем бороться за свои права.

Отечественный ученый, профессор Алауханов Е.О. в своей работе «Проявление корруп-

ции в экономике Казахстана» очень правильно отметил что: «Главным направлением борьбы с преступностью с точки зрения обеспечения спокойствия, безопасности, стабильности общества, прав, свобод и законных интересов граждан является ее предупреждение. Сталкиваясь с коррупцией должностных лиц государственных учреждений, общественность начинает проявлять глубокое недоверие к власти, испытывать страх и нежелание сотрудничать с ней. Это наносит серьезный ущерб структурам общества ввиду ослабления желания его членов поддерживать традиционные социальные структуры. Широко распространенная коррупция ведет к циничной и оппортунистической позиции тех, кто видит, что продажность государственных должностных лиц идет рука об руку с безнаказанностью преступников» [Алауханов Е.О., 2002, с.57].

В связи с такой ситуацией Президент Республики Казахстан К.К. Токаев в своем Послании народу Казахстана прямо высказался по поводу персональной ответственности первых руководителей за действия своих подчиненных: «Следует законодательно и нормативно регламентировать ответственность первого руководителя ведомства, в котором произошло коррупционное преступление».

Для сокращения коррупции Президент Республики Казахстан К.К. Токаев поставил задачу совершенствования системы госзакупок и снижение административного давления на бизнес. Как заметил в Послании Президент Республики

Казахстан К.К. Токаев: «Госзакупки таят в себе огромный резерв, который мог бы пойти на решение острых социальных вопросов. В 2018 году объем госзакупок составил 4,4 трлн. тенге, из которых 3,3 трлн. тенге или 75% осуществлены неконкурентным способом из одного источника. Пора закрыть эту «кормушку» для чиновников и разного рода «прилипал».

Многие могут сказать, что не сталкивались с коррупцией или «решали» свои проблемы за незначительные суммы. Но наши граждане ощущают последствия коррупции практически каждый день.

Во-первых, в условиях коррупции невозможно развитие бизнеса и функционирование конкурентного и свободного рынка. Президент Республики Казахстан К.К. Токаев официально заявил: «Моя позиция по этому вопросу известна: любые попытки воспрепятствовать развитию бизнеса, особенно малого и среднего, должны рассматриваться как преступления против государства. В этой связи нужны дополнительные меры законодательного характера. Парламент и Правительство Республики Казахстан должны предложить решение данной проблемы».

Если сказать о бизнесе, то почему важно развитие бизнеса? Дело в том, что появление новых рабочих мест зависит именно от состояния этого сектора экономики. В некоторых странах 90 процентов рабочих мест сосредоточено в частном секторе экономики. Удар по бизнесу означает, и сокращение доходной части бюджета. А это сокращение социальной поддержки населения в самом широком смысле. Замораживание строительства школ и больниц, сокращение пенсий, льгот для нуждающихся категорий населения, строительства социального жилья и т.д. Еще одна проблема — отсутствие роста или даже сокращений инвестиций в экономику страны. Не секрет, что коррупция делает страну крайне непривлекательной для иностранных инвесторов. А национальные предприниматели предпочитают инвестировать в другие страны, где их средства защищены законом. Все эти средства позволили бы решить многие вопросы в области социальной политики, развития инфраструктуры, поддержки бизнеса. Поэтому для решения вопроса необходимы комплексные меры — от ужесточения наказаний за коррупционные преступления до активизации гражданского общества, повышения влияния средств массовой информации.

Как отмечает Президент Республики Казахстан К.К. Токаев на встрече с представителями общественности: «Коррупция — это болезнь, которая проникает в большом количестве, а выздоровление от нее тянется долго. От коррупции не избавиться, если не применить против нее сильное лекарство. Поэтому мы продолжим все необходимые мероприятия».

В любой стране политической и правящей элите, государственным должностным лицам разных уровней «доступны» все существующие формы преступного поведения. Однако когда говорят, что «политика — грязное дело» или «власть портит людей», прежде всего, предполагается функциональная аморальность, противоправность или криминальность должностных лиц.

Согласно Закона Республики Казахстан «О борьбе с коррупцией», анализ борьбы с коррупцией в отдельных странах указывает на огромный разрыв между декларируемыми принципами равенства всех граждан перед законом и реальной практикой привлечения к уголовной ответственности, на заметное смещение уголовно-правового контроля от преступной власти, интеллекта и богатства к преступлениям бедности, примитивизма и слабо адаптированных субъектов, от преступлений правящей и служивой элиты к преступлениям, совершаемым управляемым ей народом [Закон РК /О борьбе с коррупцией/ 1998, с. 17].

1. В условиях, когда государство находится на грани духовного и финансового банкротства, усиление коррупции ведет к дальнейшему ослаблению института государственной власти, скептическому отношению к ней со стороны граждан, формирует в народе социальную пассивность, деморализует общество, возбуждая в нем агрессивность. Нынешний кризис — это кризис отношений народа и власти. Согласно Указ Президента Республики Казахстан «Об антикоррупционной стратегии Республики Казахстан на 2015–2025 годы», коррупция становится не только разновидностью преступности, но и способствует тесному сращиванию криминальных структур с исполнительной и законодательной властью, проникновению организованной преступности в сферу управления банковским бизнесом, крупными производствами, торговыми организациями, средствами массовой информации, другие сферы общественной жизни [Указ Президента, 2014, с. 29].

Итак, власти борются с коррупцией, в то же время прекрасно сознавая, что она стала уже образом жизни. Общество убежденно, и не без основания, что богатство небольшой горстки представителей элиты не могло быть достигнуто честным путем, однако, опускает руки, не высказывая протеста. Правительственные чиновники, отвечающие за экономику, осуждают издержки коррупции, которые сдерживают развитие, уменьшают производственную прибыль, отпугивают зарубежных партнеров, но зачастую сами же и питают коррупцию, хотя согласно Конституции Республики Казахстан признаются и равным образом защищаются государственная и частная собственность [Конституция РК, 1995, с. 43].

Отсутствие реальной борьбы с условиями, порождающими коррупцию, приводит к ее распространению, как по горизонтали, так и по вертикали, захвату новых учреждений и сфер влияния, способствует образованию коррупционных сетей или сообществ. Коррупция в таких условиях стремится захватить не только экономику, но и политику. В результате стране и обществу наносится невосполнимый гигантский ущерб. Эффективность рыночной экономики резко снижается, а существующие демократические институты разрушаются. Усугубляется экономическое и политическое неравенство населения, увеличивается бедность, растет социальная напряженность. Под угрозу ставится целостность страны и сохранение ее конституционного строя. В итоге коррупция превращается в проблему, угрожающую национальной безопасности страны. Согласно Закона Республики Казахстан «О противодействии коррупции» – «Коррупция – это незаконное использование лицами, занимающими ответственную государственную должность, лицами, уполномоченными на выполнение государственных функций, лицами, приравненными к лицам, уполномоченным на выполнение государственных функций, должностными лицами своих должностных (служебных) полномочий и связанных с ними возможностей в целях получения или извлечения лично или через посредников имущественных (неимущественных) благ и преимуществ для себя либо третьих лиц, а равно подкуп данных лиц путем предоставления благ и преимуществ» [Закон РК, О противодействии коррупции, 2015, с. 7].

По многочисленным наблюдениям, на протяжении ряда последних лет в Казахстане явно усматривается определенная закономерность. Она связана с тем, что как только в СМИ и среди общественности поднимаются вопросы о коррумпированности конкретных чиновников, а правоохранительные органы начинают активные действия, в стране происходят дестабилизирующие события, т.е. события, на которые отвлекается общественное мнение.

В Казахстане продолжается активная работа по искоренению коррупции. Она приобретает все более системный характер. В основу деятельности по искоренению в стране коррупции положено требование Главы государства о неуклонной ответственности всех, невзирая на должностное положение, прошлые заслуги или общественный статус.

Так, по статистическим данным в два раза увеличилось число выявленных наиболее опасных преступлений. Возросло также количество уголовных дел, возбужденных правоохранительными органами в отношении государственных чиновников. Здесь следует отметить большую проведенную работу дисциплинарного совета при Агентстве по делам государственной

службы РК. Согласно **Уголовного кодекса Республики Казахстан по вышеуказанному преступлению предусматривает два вида преступлений, связанных со взяткой: получение взятки (статья 366) и дача взятки (статья 367)** [Уголовный кодекс РК, 1997, с. 12].

В Республике Казахстан в условиях переходного периода проблема нечистоплотности чиновников приобрела особую криминологическую остроту и политическую значимость. О коррупции государственных служащих постоянно говорится не только в СМИ, наших и зарубежных, но и на самом высоком государственном уровне. В своих Посланиях народу Казахстана Елбасы Н.А. Назарбаев (2018 г.) отмечает необходимость усиления борьбы с коррупцией в органах власти. Как отмечено в Послании Президента «Только за 3 последних года осуждено за коррупцию **более 2,5 тысячи лиц**, включая топ-чиновников и руководителей госкомпаний. За этот период возмещено порядка **17 миллиардов тенге** нанесенного ими ущерба. [Н.А. Назарбаев, Послание – 2018, с. 92]

При подготовке программы борьбы с коррупцией необходимо учитывать следующие положения:

- Абсолютная победа над коррупцией невозможна. При нормальном состоянии власти и общества коррупция является технологически полезным сигналом о неполадках в методах работы власти.
- Не существует стран, фактически обреченных на масштабную и хроническую коррупцию, так же, как и не существует государств, в которых отсутствует коррупция.
- Ограничение коррупции не может быть разовой кампанией. За окончанием любой кампании всегда может последовать новый, более страшный виток коррупции.
- Коррупцию нельзя ограничить только законодательными методами и борьбой с ее проявлениями. Более того, в условиях, когда коррупция достигла больших масштабов и проникла на весьма высокие уровни власти, более эффективна борьба против условий, порождающих коррупцию, чем неподготовленная атака на ее проявления.
- Борьба с коррупцией достигает успеха, если она всеохватна, комплексна, ведется постоянно, на это должны быть направлены все силы и властей, и общества.
- Антикоррупционная программа должна реализовываться на высшем уровне политического руководства страны и при максимальном сотрудничестве с институтами гражданского общества.
- Потери, которые несут от коррупции государство и общество в Казахстане, велики, что любые разумные затраты на реализацию антикоррупционной программы обеспечат быструю

отдачу, в несколько десятков раз превышающую вложения.

Коррупция проблема мирового масштаба, так как она преобладает во всех странах, независимо от их политического устройства, уровня экономического развития. Коррупция такое зло, которое существует даже в государствах с рыночной экономикой и демократическим режимом. Коррупция пронизывает все сферы жизнедеятельности общества и проявляется в самых разнообразных видах и формах.

Кроме этого, коррупция искажает экономическую и социальную политику страны, стратегию развития, ведёт к прямому или косвенному расхищению бюджета и государственной собственности; ослабляет сектор производства экономики; ухудшается инвестиционный климат. Коррупция подрывает демократические основы государства, где все должно быть прозрачно. Подрывая экономическую систему государства, мешает развитию бизнеса, предпринимательства в целом. Чтобы заниматься определенными видами предпринимательской деятельности, коммерческие структуры должны получать разрешение из рук чиновников, за что они платят государственным чиновникам взятки [УК РК, 2017, с.36]

Борьба с коррупцией в Казахстане поставлена на государственно-политический уровень и контролируется непосредственно Главой государства.

В целях борьбы с коррупцией были приняты ряд нормативно-правовых документов. А именно Закон РК о борьбе с коррупцией, Указ Президента РК о дополнительных мерах по усилению борьбы с преступностью и коррупцией и дальнейшему совершенствованию правоохранительной деятельности, Указ Президента РК об антикоррупционной стратегии Республики Казахстан на 2015–2025 годы, которая была принята 26 декабря 2014 года [Указ Президента РК, 2014, с.17].

В этом важном документе были определены основные факторы, способствующие проявлению коррупции. Это:

- во-первых, слабые нормативно-правовые акты в различных сферах экономики, то есть нормы этих законов при его применении могут создавать основания для совершения коррупционных правонарушений;

- во-вторых, завуалированность государственного и корпоративного управления, значит, в управлении необходимо использовать более гласные методы;

- в-третьих, это коррупционные риски, которые связаны с прямым контактом должностных лиц с населением при оказании государственных услуг;

- в-четвертых, низкий уровень правовой культуры населения, в том числе и самих государ-

ственных служащих, что позволяет нечистоплотным работникам использовать его в корыстных, противоправных целях, поэтому постоянно и системно нужно повышать уровень правовой культуры как госслужащих, так и всего общества;

- в-пятых, нужно отметить, что до сих пор в обществе нет информационной работы по формированию модели поведения граждан и общества против коррупционных проявлений, которая имела бы свою цель и действовала бы комплексно, в этой связи необходимо активизировать работу информационной службы на эту тему;

- в-шестых, низкий уровень оплаты труда отдельных категорий государственных служащих и социальных гарантий на государственной службе, а для искоренения этого нужно постоянно повышать заработную плату госслужащим.

По стратегии видно, что основным участником антикоррупционной политики является общественность. Значит, каждый казахстанец должен проявлять нетерпимое отношение к коррупции и быть честным и неподкупным, обладать антикоррупционной культурой.

В заключении мы пришли к таким выводам:

- Первое, усилить профилактические меры по предупреждению коррупции, то есть активизировать деятельность средств массовой информации (телевидение, пресса) по профилактике коррупции, побольше показывать и писать на эту тему.

- Второе, мы считаем, что в оборот нужно ввести электронные деньги и вести электронные расчеты, такое практикуется во многих странах Европы.

- Третье, отмечая, что борьба с коррупцией в Республике Казахстан не кратковременная компания, а важнейшая государственная задача в деле закрепления независимости суверенного нашего государства, обеспечения национальной безопасности, нужна сильная разветвленная государственная власть, сильная политика государства в социальной сфере, опора на народ и гласность. Сам Президент РК отметил, что предусмотренный антикоррупционной Стратегией комплекс действий против коррупции должен сопровождаться активностью общественности.

- Четвертое, вести борьбу с коррупцией следует целенаправленно, комплексно и непрерывно.

При этом усилия должны быть направлены на обнаружении и пресечение фактов коррупции и его причин.

Д.ю.н., профессор Алауханов Е.О. в своей работе «Борьба с коррупцией в государственных органах Республики Казахстан» указывает на то, что государственной коррупции присущи определенные признаки:

1. Коррупция это, прежде всего, социальное явление, не имеющее точного юридического

определения; в конечном счете, оно приводит к разложению всего гражданского общества и государства, когда коррупционные деяния становятся повседневной нормой жизни общества;

2. Имеется определенный круг субъектов данного правонарушения (это, прежде всего, государственные служащие, лица, уполномоченные на выполнение государственных функций, а также лица, уполномоченные на выполнение управленческих функций в частном секторе);

3. Использование указанными субъектами (путем действия или бездействия) своего служебного положения, своего правового статуса и авторитета занимаемой должности (причем авторитета не своего собственного как гражданина, а именно авторитета должности) вопреки интересам службы (т.е. государственной службы и службы в организациях частного сектора) и установленным нормам права и морали;

4. Деятельность вышеназванных субъектов как в целях личного обогащения, так и в интересах других лиц либо корпоративных интересах.

Что касается коррупции в самих органах власти, то тут автор заключает что, это социальное явление, заключающееся в разложении органов власти, когда государственные служащие

и иные лица, уполномоченные на выполнение государственных функций, используют свое служебное положение, статус и авторитет занимаемой должности вопреки интересам службы и существующим нормам права и морали в целях личного обогащения или в групповых интересах [Е.О. Алауханов, 2016, с. 7]

В заключении, хотелось бы привести некоторые цитаты из выступления Президента Республики Казахстан: «.... что без участия общества нельзя победить коррупцию. Коррупция как социальное явление продолжает существовать в настоящее время практически во всех странах мира независимо от политического развития, в том числе и в Казахстане, различается лишь масштабами. Коррупция тормозит процесс социально экономического развития, строительства рыночной экономики, привлечения инвестиций. Негативно воздействует на политические и общественные институты демократического государства, представляет собой серьезную угрозу будущему развитию страны. Борьба с коррупцией определена в качестве одного из основных приоритетов государственной политики в Казахстане» [Программы противодействия коррупции, 2015, с. 7].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алауханов Е.О. «Проявление коррупции в экономике Казахстана». Астана. 2002 г.
2. Закон Республики Казахстан «О борьбе с коррупцией» от 2 июля 1998 года.
3. Указ Президента Республики Казахстан от 26 декабря 2014 года № 986 «Об антикоррупционной стратегии Республики Казахстан на 2015–2025 годы».
4. Конституция Республики Казахстан принятая на референдуме. А., 30 август 1995 г. (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.02.2011 г.)
5. Закон Республики Казахстан от 18 ноября 2015 года № 410-V ЗРК «О противодействии коррупции» (с изменениями на: 01.01.2020 г.)
6. Уголовный кодекс Республики Казахстан. Алматы, 1997 г.
7. Послание народу Казахстана Елбасы Н.А. Назарбаев (2018 г.)
8. УК РК. Глава 13. Коррупционные и иные преступления против интересов государственной службы и государственного управления. Алматы. 2017 г.
9. Указ Президента РК об антикоррупционной стратегии Республики Казахстан на 2015–2025 годы. Алматы, 2014 г.
10. Е.О. Алауханов д.ю.н., профессор «Борьба с коррупцией в государственных органах Республики Казахстан» А.2016 г.
11. Программы противодействия коррупции партии «НурОтан» на 2015–2025 годы. Алматы. 2015 г.

Тултабаев Зулфикар Чуманович

аға оқытушы, з.ғ.к.,
Халықаралық Silkway университет,
Шымкент қ.

Палванова Молдир Зайнидуллаевна

магистр права, аға оқытушы
Шымкент Университеті,
Шымкент қ.

ДАРА КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ

Түйін. Нарық – бұл сатып алушылар мен сатушылар арасындағы өзара байланысты жүзеге асыру механизмі, яғни сұраныс пен ұсыныс қатынасы болып табылады. Нарық – бұл ел ішінде және мемлекетаралық айырбас шеңбері, өнімді өндірушілермен тұтынушыларды байланыстырады.

Түйінді сөздер: Нарық; нарықты тауар; мемлекетаралық айырбас шеңбері; нарық экономика; нарықтың сатушы мен сатып алушы; шағын және орта кәсіпкерлік.

Резюме. В данной статье рассматривается правовое регулирование индивидуального предпринимательства и правовой статус индивидуальных предпринимателей.

Ключевые слова: Рынок; рыночный товар; межгосударственный обменный круг; рыночная экономика; продавец и покупатель рынка; малое и среднее предпринимательство.

Summary. This article discusses the legal regulation of individual entrepreneurship and the legal status of individual entrepreneurs.

Keywords: The market; market goods; interstate exchange framework; market economy; seller and buyer of the market; small and medium business.

Нарық – бұл ертеден келе жатқан шаруашылықты жүргізу құралы, оның дамуының өзіндік бай тарихы бар. Нарыққа бірнеше анықтама беруге болады. Нарық – тауар өндірісі және пайдалану заңдарына сай ұйымдастырылған тауар айырбасы қатынастарының жиынтығы. Нарық – бұл сатып алушылар мен сатушылар арасындағы өзара байланысты жүзеге асыру механизмі, яғни сұраныс пен ұсыныс қатынасы болып табылады. Нарық – бұл ел ішінде және мемлекетаралық айырбас шеңбері, өнімді өндірушілермен тұтынушыларды байланыстырады. Осылай, нарықты тауар айырбасы жиынтығы немесе тауар өндірісі мен пайдалану заңдарына сай ұйымдастырылған тауар айырбасы ретінде қарастырады [Егеменді Қазақстан 2010].

Нарық туралы ежелгіде өзіндік қызықты пікірлерін америка ғалымдары Р. Липси, П. Стейнер айтқан. Олар нарық деген сахна, мұнда қойылатын қойылым экономикалық мәселелерді шешетіндер жиыны қатысады:

- миллиондаған тұтынушылар қандай тауарды, қандай мөлшерде сатып алуды шешеді;
- аса көп кәсіпкерлер нені және қалай өндіруге деген сұрақтарға жауап табады;
- өндіріс факторы иесі кімге жіне қалай осы таурларды сату мәселелерін қарастырады.

Нарық экономикалық дамудың маңызды, әрі тиімді жолдарын түсінуге және микро және макро деңгейдегі тиімділікті арттыруға арналған фундамент, негіз болады. Оның негізі барлық шаруашылық етуші субъектілерінің, адамдар мен

жалпы қоғамның арасындағы тауар айырбасы қатынастарының жиынтығымен сипатталады. Экономисттердің нарық айырбас саласында сатушы мен сатып алушы арасында арнайы экономикалық қатынастардың жүйесін құрайды деген пікірі толығымен расталған [Хамитова К.З., 2007, 45 б].

Нарықтың сатушы мен сатып алушы арасындағы экономикалық қатынастарға тигізетін әсері баға, сұраныс және ұсыныс, бәсекелестік, табыс және шығын, яғни «нарықтық механизм» ұғымына кіретін элементтердің барлығын қолдану арқылы қамтамасыздандырылады. Нарық нақты әлеуметтік-экономикалық шарттармен өмір сүреді. Ол толығымен меншік институтына тәуелді болады. Нарық қоғамның жаңғыртылуының бүкіл кезеңдерінде – өндірісте, таратылуда, айырбас және тұтынуда аса маңызды рөлі бар. Нарықтың пайда болып, қалыптасуы екі объективті жағдайға байланысты: біріншісі – қоғамдық еңбек бөлінісі, ал екіншісі – жеке меншік негізіне сүйенген тауар өндірушілердің экономикалық тұрғыдан оқшаулануы. Ал, «нарық» туралы әртүрлі көзқарастар бар.

Мәселен, «Саяси экономия» оқулығында, нарық өндірістік қатынастар жүйесіне кіретін, меншік қатынасын қамтамасыз ететін, айырбас категориясы ретінде сипатталады. Ал, «Экономикалық теория негіздері» [Токсанова А., 1997, 17 б] курсына нарық – бұл сатып алу және сату жиынтығы ретінде қарастырады. «Экономиксте» нарық – бұл жеке тауарлар мен қызмет көрсе-

ту түрлерін байланыстыратын, сатып алушылар мен сатушылардың институты немесе механизмі.

Шағын және орта кәсіпкерлік немесе бизнес – бүгінгі өркениетті дүниежүзілік экономикалық даму жүйесіндегі болашағы күмән келтірмейтін салалардың бірі болып саналады. Нақты сектор және сауда кәсіпорындары мен компаниялары Қазақстан экономикасының дамуына, өсуіне, ұлттық табыс, жалпы ішкі өнім, жалпы ұлттық өнім, жұмыспен қамтылу дәрежесі және тағы да басқа көрсеткіштердің артуына тікелей әсер етеді.

Шағын бизнесті дамытудың мәселелері нарықтық экономикада ерекше маңыздылықты иеленеді. Бұл жағдай Қазақстан Республикасына да қатысты, себебі шағын бизнесті дамыту елдің қазіргі уақыттағы әлеуметтік-экономикалық дамуымен байланысты кейбір мәселелерді шешуі мүмкін.

Осы мәселеге мемлекеттің ерекше көңіл аудару қоғам үшін экономикалық, саяси және әлеуметтік оң нәтижелерге қол жеткізуге ұмтылуымен түсіндіріледі. Саяси нәтижелер шағын бизнестің қоғам тұрақтылығының негізі – орта класты қалыптастырушы көз болып табылуынан көрінеді. Әлеуметтік – шағын бизнес халықтық жұмыспен қамтылуы және кедейшілік мәселелерін шешуге ықпал етеді [Жеке кәсіпкерлік туралы 2008, 31 б].

Қазіргі уақытта Қазақстандық кәсіпкерлік біршама қиыншылықтарды бастан кешіріп отырса да, өзінің негізін әлдеқашан құрып болған. Ол заңмен қорғалады және әрқашан дамып отырады. Қазіргі уақытта бұл тақырыптың өзектілігіне ешкім күмәнданбайды, себебі кәсіпкерлік іс-әрекетсіз нарықтық экономика болмайды. Ол әлі де даму барысында болса да, бизнестің қоғамдық өндірістің негізгі саласы болатындығына ешкімнің күманы жоқ. Бизнеске деген қызығушылық өсіп келеді. Біздің көзімізше қоғамның жаңа экономикалық негізі құрылып жатыр, өзінің ісін ашуға ниеттенген адамдар шығып жатыр. Бұл адамдар жаңа қоғамның шарттарына бейімделіп емес, өзінің идеяларын іске асырып, өздерін еркін еңбек іс-әрекетінде көрсетіп өмір сүреді.

Мұның негізгі себебі қоғамның және халық шаруашылығының демократиялануы болып табылады. Нарықтық экономикаға өту үшін өндіріс құрылымын түбегейлі түрде өзгерту қажет. Өзгерістер монополияны жеңіп, конкуренцияның пайда болуына жол ашады. Біз әлемдік тәжірибені негізге ала отырып бұл мәселені түрлі меншіктің түрлі формалары негізінде құрылған кәсіпкерліксіз шешу мүмкін еместігін айта аламыз. Қазіргі уақытта кәсіпкерліктің өндірістің, нарықтың дамуына, яғни бүкіл қоғамға әсерін тигізетінін көптеген адамдар түсінді. Мемлекет кәсіпкерлердің арқасында, ал кәсіпкерлер өз мемлекетінің қолдауының арқасында дамып, гүлденеді.

Ежелгі Рим құқығында «кәсіпкерлік» ұғымы коммерциялық іс-әрекет, іс ретінде қарастырылды. Кәсіпкер ретінде қоғамдық құрылысты дамытатын арендатор деп есептелінді. Орта ғасырларда «кәсіпкер» ұғымы бірнеше мағынаны берді.

Жеке кәсіпкерлік – бұл тұлғалардың өзіндік мүлктік жауапкершілігімен, өз тәуекелімен жүзеге асыратын және азаматтардың (жеке кәсіпкерлік) немесе мемлекеттік емес заңды тұлғалардың (мемлекеттік емес, заңды тұлғалардың жеке кәсіпкерлігі) өздерінің меншігіне негізделген, таза табыс табуға бағытталған азаматтардың және мемлекеттік емес заңды тұлғалардың өзіндік және жеке қызметі.

Жеке кәсіпкерліктің басты пайда болу идеясы жеке бастамашылық негізге алынып, жеке меншікті заңы қорғаудың пайдаланылуы бірінші кезекке қойылу үшін пайда болды. Жеке кәсіпорындар мен кәсіпкерлер бір уақытта мадақталып және қадағаланып, жақтырып және жақтырылмайтын болса, экономикадағы жағдай түбегейлі түрде жақсаруы мүмкін емес [5, 12 б].

Жеке кәсіпкерлік және заңды тұлға құрмай азаматтардың кәсіпкерлік қызметі өзіндік кәсіпкерліктің бір түрі болып табылады. Азаматтардың бұл қызметінің түрі жеке кәсіпкерлікке және өзінің мазмұны бойынша коммерциялық болып табылатын жеке кәсіпкерлікке негізделген. Жеке кәсіпкерліктің субъектілері ҚР-ның азаматтарымен қатар, шетел азаматтары да кіреді. Жеке кәсіпкерлік өзіндік және біріккен болып бөлінеді. Өзіндік – бұл бірғана тұлғаның кәсіпкерлік қызметі. Біріккен кәсіпкерлік өз кезегінде үш нысанға бөлінеді:

-өздерінің біріккен меншігі нысанында жүзеге асырылатын ерлі-зайыптылардың кәсіпкерлігі;

-тұрғын үйді жекелендіруге байланысты жалпы біріккен меншік нысанындағы немесе шаруа (фермер) қожалығының жалпы біріккен меншік нысанындағы – отбасылық;

-жалпы үлестік меншік нысанындағы жүзеге асырылатын кәсіпкерлік қызметтің жай серіктестігі.

Кәсіпкерлерді тіркеу процедурасы, соның ішінде шағын бизнес субъектілерін тіркеу жеңілдетілген түрде жүргізілетінін біз жақсы білеміз. Міндетті мемлекеттік тіркеу заңды тұлғалар үшін белгіленген жылдық кірісінің жиынтығының мөлшерінде салық салынбай алынатын жылдық кіріс жиынтығы кәсіпкерлік қызметпен тұрақты негізде жалдамалы еңбекті пайдаланатын жеке кәсіпкерлер үшін міндетті [ҚР Азаматтық кодексі, 2007, 29 б]. Тіркеу кезінде міндетті түрде белгіленген нысанда арыз беруі тиіс; жеке басын анықтайтын және тұрғылықты жерін анықтайтын қажетті құжаттар; екі сурет және тіркеу жинағын төлегені туралы квитанция. Егер арызда өзгеше мерзім белгіленбесе. Куәлік құжаттар тапсырылған күні мерзімсіз уақытқа беріледі.

Бірлескен жеке кәсіпкерлікті тіркеу кезінде

арыз жеке кәсіпкерлермен берілуі тиіс. Куәлік біріккен жеке кәсіпкерліктің барлық мүшелерін атап көрсетіліп, беріледі. Жеке кәсіпкерлердің лицензия алу тәртібін үкімет жеңілдетілген түрін қарастырады. Мысалы, жүкті жеке жолаушыларды тасымалдау үшін, тиісті категориядағы жүргізу куәлігінің болуы жеткілікті. Медициналық қызметті жүзеге асыру құқығына лицензия мерзімсіз уақытқа беріледі. Басқа қызмет түрлерін лицензиялау – бір жылдан кем емес мерзімге беріледі. Лицензия үшін төленетін төлем – 20 айлық есептік көрсеткішпен есептеледі. Жалдамалы еңбек күшін пайдаланушы кәсіпкер міндетті түрде жұмысшымен еңбек шартын немесе контрактісін жасасуы қажет және әлеуметтік, зейнетақы және сақтандыру қорларына салым салып тұруы тиіс.

Біздің ойымызша кәсіпкерлік қызметті реттеудегі негізгі орынды азаматтық құқықтың жаңа институты – коммерциялық құпия жатады. Бұл институт отанымыздың заңынды және құқықтық ғылымда “кәсіпкерлік” терминімен бірге пайда болады және онымен тығыз байланысты. Совет мемлекетінің кезіндегі көптеген он жылдықтың ағымында біз тек қана “мемлекеттік құпия”, “әскери құпия” және т.б. терминдерді ғана білетінбіз. Ал коммерциялық құпия еш жерде көрініс таппады, тіпті құқықтарда да реттелмеген, себебі ол кезде өзіндік кәсіпкерлік заңда орын алмады. Сондықтан коммерциялық құпияның түсінігін кәсіпкерлік қызмет түсінігі туралы сұрақта қарастыру дұрыс болар еді.

Коммерциялық құпия туралы түсінік алғаш рет 4 шілде 1992 жылғы “Жеке кәсіпкерлікті қолдау және қорғау туралы” ҚР-ның заңының 21 бабының 1 – тармағанда көрініс тапқан; коммерциялық құпия – бұл құпия ашылған жағдайда (беру, ашу) мүдделі тұлғаға зиян келтіруі мүмкін өндіріспен, технологиялық мәліметтерді, басқару, қаржылық және өзге де шаруашылық қызмет субъектілерімен байланысты мемлекеттік емес құпиялар. Коммерциялық құпияны қамтитын мәліметтердің көлемі мен құрамы заңдарда және кәсіпкерлердің өздерімен белгіленуі мүмкін.

Сонымен қатар коммерциялық құпияны құрайтын мәліметтердің көлемі мен құрамын кәсіпкер белгілей алады. Бастысы – коммерциялық құпияны құрайтын нақты сол мәліметтерді қам-

тып, мәліметтерді анықтаудың жаңылмау керек, сонымен қатар оларға пысықтаушы сипаттаманы белгілеп, оларды қолданудың негізгі режимін белгілеу. Тәжірибе бойынша мұндай мәліметтердің кәсіпкер келіс-сөздер жүргізу туралы, шарт жасасу, контрагенттер, ноу-хоу, технологиялық құпиялар және т.б. туралы мәліметтерді жатқызады.

Коммерциялық немесе қызметтік құпияны қамтитын мәліметтер үш белгіні қамтуы тиіс:

1. үшінші тұлғаларға белгісіз мәліметтер нақты немесе потенциалды коммерциялық құндылықтарды қамтуы тиіс;

2. мұндай мәліметтерге заңды түрде, ерікті түрде қол жеткізу мүмкіндігі болмауы тиіс;

3. мәліметті иеленуші ел туралы конфиденциалды қорғау шараларын қолдануы тиіс.

Бұлай болмаған жағдайда кез-келген мәлімет коммерциялық құпия бола алмайды және оған қол жеткізгені үшін жауаптылыққа да тартылауы мүмкін.

Кәсіпкерлер мемлекеттік статистикалық есепке қатысты мәліметтер; мемлекеттік бақылау және қадағалау объектісі түріндегі мәліметтер; жылдық кәсіпкерлік қызметтің нәтижесі; кредиторлық және дебиторлық қарыздардың жалпы сомасы және т.б. коммерциялық құпияны алмайтынын білу керек.

Кәсіпкер үшін ең негізгі мәселе коммерциялық құпияны қорғау, соның ішінде мемлекеттік басқару органынан қорғау.

Кәсіпкерлік қызметтің еріктілігі ретінде заң актілерімен тыйым салынбаған және оған қайшы келмейтін кез-келген әрекеттерді жүзеге асыруын түсіну керек. Яғни бұл дегеніміз:

- біріншіден кәсіпкерлер өз құқықтарын, өз әрекеттері арқылы жүзеге асырды.

- екіншіден, кез-келген үшінші тұлғадан (басқа кәсіпкерден, жай азаматтардан және т.б.) және мемлекеттік органдардан кез-келген кедергілерді жою талабын қоюға мүмкіндік беруін білдіреді.

Яғни, кәсіпкерлер заңмен белгіленген тәртіпті бұзба, моральдық норма, іскерлік айналым әдетін, кәсіпкерлік этикасы, салықтық міндеттемелер, табиғатты қорғау заңнамалары және т.с.с. сақтай отырып, кез-келген нәрсемен айналыса алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің қазақ халқына жолдауы «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» Егеменді Қазақстан //2010ж.
2. Хамитова К.З. Экономика және кәсіпкерлік негіздері: оқулық. – Астана: Фолиант, 2007. – 192б.
3. Қазіргі заманғы нарық: табиғаты және дамуы. Токсанова А. Теория и практика менеджмента: Методические рекомендации по изучению курса, А. 2004. 4. Реформирование экономики Казахстана: Проблемы и их решение [Текст]: монография / Под ред. М. Б. Кенжегузина. – Алматы: Б. И., 1997. – 352 с
4. Қазақстан Республикасының «Жеке кәсіпкерлік туралы». 2008.05.07. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен.
5. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Алматы, 2007.19.06. берілген өзгерістер мен толықтырулармен.

Тултабаев Зулфикар Чуманович

К.Ю.Н.,

кафедра «Социальных и правовых дисциплин»
Международный университет «Silkway»

Сабилов Ауелхан Ильясханович

К.Ю.Н.,

кафедра «Экономики и права»
Университет Дружбы народов им. Академика А.М. Куатбекова

ДИСТАНЦИОННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ИСПРАВИТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ, КАК ФАКТОР ПОЗИТИВНОЙ ДИНАМИКИ ЛИЧНОСТНОГО РОСТА, ПЕРЕВОСПИТАНИЯ ОСУЖДЕННЫХ

Түйін. Пенитенциарлық мекемелерде қашықтықтан білім алу, сотталған -дарды қайта тәрбиелеудің жеке өсуінің оң динамикасы факторы болып табылады.

Түйінді сөздер: Пенитенциарлы, білім, қылмыскер, инновация, қайта тәрбиелеу.

Резюме. Конфликтное воспитание в пенитенциарных учреждениях является фактором положительной динамики личностного роста осужденных.

Ключевые слова: Пенитенциарная, воспитательная, криминальная, инновационная, перевоспитание.

Summary. Distance education in penitentiary institutions as a factor in the positive dynamics of the personal growth of convicted prisoners' reeducation.

Keywords: Penitentiary, education, criminal, innovation, reeducation.

Внедрение дистанционной формы обучения на сегодняшний день считается инновационной составляющей по реформированию казахстанской образовательной модели заочного образования. Благодаря такой форме получения образования осужденный сможет обладать определенным уровнем и знаний и профессиональных навыков. Воспитательные программы еще единичны, хотя именно они должны являться основой процесса исправления осужденных. Главной задачей уголовно-исполнительной системы Казахстана является исправление осужденных, возвращение в социум полезных, созидательных людей, способных без постороннего контроля и чрезмерной опеки вести жизнь, достойную человека. И дистанционное образование именно на это и направлено.

В Алматы прошло заседание межведомственной рабочей группы в составе представительства Международной тюремной реформы в Центральной Азии, комиссии Каз. НУ им. Аль-Фараби, Комитета уголовно-исполнительной системы МВД РК и Министерства образования и науки РК.

На повестке стоял вопрос – реализация Комплексной стратегии социальной реабилитации граждан, освободившихся из мест лишения свободы и находящихся на учете службы пробации в Казахстане на 2017–2019 годы, в том числе осуществление пилотного проекта по получению осужденными образования. Суть данного проекта заключается в том, чтобы создать условия

для получения образования не только посредством традиционной системы образования, но и с использованием новых передовых технологий обучения. То есть предоставить осужденному возможность обучаться в высших учебных заведениях страны дистанционно. Наиболее оптимальной для них является дистанционная форма обучения посредством интернета и кейс-технологий.

Международный опыт показывает, что основными ресоциализирующими факторами являются получение образования, специальности и трудоустройство [Пресс-служба аппарата Уполномоченного по правам человека в Республике Казахстан. Астана, 06.04. 2015 г. .с.63]. В такой ситуации ресоциализация приобретает важный акцент, ресоциализация осужденных – актуальная задача и ее решение зависит не только от правоохранительных органов, но и в первую очередь от конкретных институтов государства и гражданского общества, в данном случае это Министерство образования и науки Республики Казахстан и высшие учебные заведения. Взяв за основу опыт зарубежных стран, Казахстан выстраивает собственный процесс социальной адаптации данных лиц, где основным элементом является система образования в учреждениях УИС, которая должна строиться с учетом требований, предъявляемых на рынке труда для всех граждан, конкурентоспособности, компетентности, умения решать поставленные задачи [Тюремная реформа 2013. с.38].

По мнению регионального директора Международной тюремной реформы (PRI) в Центральной Азии Азамата Шамбилова: «Согласно ст. 30 Конституции РК, а также международным конвенциям, ратифицированным Казахстаном, в том числе Всеобщей декларации прав человека, каждый человек имеет право на образование. Техническое и профессиональное образование должно быть общедоступным и высшее образование должно быть одинаково доступным для всех на основе способностей каждого. Однако на сегодняшний день не все категории граждан имеют доступ к высшему образованию, а именно – осужденные к лишению свободы» – подчеркнул Шамбилов.

По последним данным, общее тюремное население Казахстана составляет 35 804 человека. 2834 осужденных проходят обучение в 54 общеобразовательных заведениях, а количество осужденных, получающих профессиональное образование составляет 3757 человек. Это всего лишь 10% от общего тюремного населения. С точки зрения успешной реализации программ по ресоциализации, опыт зарубежных стран показывает, что получение высшего образования осужденными во время пребывания в заключении благоприятно влияет на их дальнейшую жизнь после освобождения, а также предотвращает попытки рецидива. Первой задачей системы образования является «создание необходимых условий для получения качественного образования, направленного на формирование, развитие и профессиональное становление личности на основе национальных и общечеловеческих ценностей. Поэтому эти и другие факторы могут непосредственно влиять на исправление, нравственное воспитание, а также благополучное трудоустройство осужденных после освобождения [«Занятость в колониях» 2014, с.41].

Впервые Международная тюремная реформа (PRI) будет пилотировать услуги высшего образования для лиц, находящихся в местах лишения свободы. Данный проект поможет стимулировать осужденных к положительной жизни после освобождения и заниматься профессиональной деятельностью в особо необходимых областях, полагают эксперты.

Дистанционное образование казахстанские осужденные теперь станут получать по-новому. Как это будет происходить, рассказали участники обсуждения, которое прошло в одном из алматинских вузов, сообщает.

«В Алматинской и Павлодарской областях планируется запустить пилотный проект по получению осужденными образования с созданием условий для получения образования не только посредством традиционной системы образования, но и с использованием новых технологий обучения. То есть планируется предоставить осужденному возможность обучаться в вузах страны дистанционно.

Для осужденных заключенных основными ресоциализирующими факторами являются получение образования, специальности и трудоустройство.

«Ресоциализация осужденных – это одна из актуальных задач, решение которой зависит не только от правоохранительных, но и от конкретных институтов государства и гражданского общества. В данном случае это Министерство образования и науки РК и высшие учебные заведения.

Используя зарубежный опыт, Казахстан выстраивает собственный процесс социальной адаптации данных лиц, где основным элементом является система образования в учреждениях УИС, которая должна строиться с учетом требований на рынке труда для всех граждан, конкурентоспособности, компетентности, умения решать поставленные задачи [Международная тюремная реформа 2017, с.17].

В рамках стратегии реализованы проекты «Встреча у ворот», видеосвиданий осужденных с семьей, в процесс ресоциализации активно привлекаются волонтеры. По этому направлению заключено 292 меморандума с НПО и общественными объединениями, из них в рамках государственного соцзаказа заключено 15 договоров на общую сумму почти **55 млн. тенге**.

Этот проект стимулирует заключенных к успешной адаптации после освобождения и к занятию профессиональной деятельностью [Проект Европейского союза 2017, с.49].

Согласно Конституции РК каждый человек имеет право на образование. Высшее образование должно быть одинаково доступным для всех на основе способностей каждого. В Казахстане 2 834 осужденных проходят обучение в общеобразовательных заведениях, а количество осужденных, получающих профессиональное образование, составляет 3 757 человек. Это всего лишь 10% от общего числа осужденных к лишению свободы.

Взяв за основу опыт зарубежных стран, Казахстан выстраивает собственный процесс социальной адаптации, где основным элементом является система образования в учреждениях УИС. Она должна строиться с учётом требований, предъявляемых на рынке труда для всех граждан: конкурентоспособности, компетентности, умения решать поставленные задачи. Казахский национальный университет им. аль-Фараби в Алматы уже с 2018 года заключенным запишет на диски учебные программы.

Учреждения для отбывания наказания оборудуют компьютерами, новоиспеченным студентам выделяют время для учебы. **При этом оплачивать обучение осужденным государство не будет – им придется искать деньги самим.**

Ресоциализация осужденных – одна из актуальных задач, решение которой зависит не толь-

ко от правоохранительных, но и от конкретных институтов государства и гражданского общества. В данном случае это Министерство образования и науки и высшее учебное заведение [Форум тюремной реформы 2015, с.81].

Используя зарубежный опыт, Казахстан выстраивает собственный процесс социальной адаптации данных лиц, где основным элементом является система образования в учреждениях УИС, которая должна строиться с учетом требований на рынке труда для всех граждан, конкурентоспособности, компетентности, умения решать поставленные задачи.

В разработку проекта привлечены представители государственных органов, национальные и зарубежные эксперты в лице Представительства Penal Reform International (Международная тюремная реформа) в Центральной Азии, а также Казахский национальный университет им. аль-Фараби.

Сейчас в стране около 28 тысяч заключенных. По мнению сотрудников МВД и директора Международной тюремной реформы (PRI) в Центральной Азии Азамата Шамбилова, среди желающих получить высшее образование наберется немало.

Здесь необходимо отметить, что со временем отбывания наказания происходит инверсия социальных ролей – индивиду приходится приспосабливаться к внутреннему криминогенному микросоциуму осужденных. То есть, по сути, сама организация системы исправления-наказания вместо ресоциализации инициирует процесс десоциализации. Именно эти факторы пенитенциарной изоляции, на наш взгляд препятствуют исправлению и перевоспитанию осужденных.

Имеются четыре группы факторов, определяющих социализацию осужденного в исправи-

тельном учреждении (ИУ):

- 1) криминальная среда исправительного учреждения;
- 2) административно-режимные условия жизнедеятельности в исправительном учреждении;
- 3) образовательная деятельность (среда);
- 4) Религиозные взгляды (воззрения).

Таким образом, в основе такой программы проектирования среднего и высшего образования в ИУ лежат обобщенные механизмы трансфера, включающие механизм социально-психологической трансформации личности и механизм преодоления социально-психологических последствий пенитенциарной изоляции в форме психо-эмоциональных блоков [Конституция РК 1995, с.64]. На сознательном уровне за счет специально организованной образовательной среды происходит позитивное воздействие на нормативно-ценностную сферу личности осужденного (система норм и ценностей в социуме, система взаимодействия с социальной средой, система норм и правил режима ИУ), что одновременно приводит к разрушению связей с ценностями криминальной среды ИУ [Международные тюремные реформы в Центральной Азии. 2017, с.13].

На неосознаваемом уровне за счет создания виртуального образовательного портала свободы происходит преодоление психо-эмоциональных блоков и социально-психологических преград. Тем самым за счет дуального воздействия специально организованной образовательной среды запускается механизм саморазвития личности осужденного, что в конечном итоге должно приводить к позитивной динамике личностного роста, перевоспитанию и ресоциализации осужденного.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Пресс-служба аппарата Уполномоченного по правам человека в Республике Казахстан. Астана, 06.04. 2015 г.
2. Тюремная реформа. Пресс – конференция Ген. прокуратуры РК. Астана, 2013 г.
3. Второй Форум тюремной реформы «Занятость в колониях» Астана, 12 декабря 2014 г.
4. Международная тюремная реформа . Астана, 2017 г.
5. Проект Европейского союза по поддержке судебной реформы в Казахстане. А., 2017 г.
6. Форум тюремной реформы «Ты нужен обществу». Астана, 11.12.2015 г.
7. Конституция Республики Казахстан. Алматы, 1995 г.
8. Международная тюремная реформы в Центральной Азии. Алматы, 20.12.2017 г.

Тултабаев Зулфикар Чуманович

ст. преподаватель, к.ю.н.
кафедра «Социальных и юридических дисциплин»
Международный университет SILKWAY

Хайдаров Садықжан Шахизиндаевич

магистр истории, ст. преподаватель
кафедра «История Казахстана и права»
Международный гуманитарно – технический университет

ҚАЗАҚТЫҢ ӘДЕТ- ҒҰРЫП ДАЛА ЗАҢЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАЗАНЫҢ ТҮРЛЕРІ

Түйін. «Әдет» ережелері – халықтың күнделікті өмірінде жастар мен қарттар арасындағы қарым-қатынасын, жерлеу, ас беру, құда түсу, шаңырақ көтеру, бала тәрбиелеу және т. б. істерді реттеп, өз өміршеңдігін танытып келеді. «Ұлы ережелер жинағы» – Дала өмірінің барлық қыр-сырларын реттейтін заңдарының келесі кезеңі – ұлы қолбасшы, түркі халықтарының басын қосқан Шыңғыс ханның «Ұлы ережелер жинағы» – «Жасақ» (Яса) болды.

«Жеті жарғы»: Дала халқы – түркілерде әрдайым білім мен даналықтың шырақшылары – билер болған.

Түйінді сөздер: «Есім ханның ескі жолы»; «Қасым ханның қасқа жолы»; Тәуке ханның «Жеті жарғысынан»; «Абай ережесі».

Резюме. Правила «обычаи» – отношения между молодыми и старыми в повседневной жизни, похороны, питание, помолвка, брак, воспитание детей и т. д. организует свои дела и показывает свою жизнеспособность. «Сборник Великих Правил» – следующий этап законов, регулирующих все стороны степной жизни, – «Сборник Великих Правил» – «Отряд» (Яса) Чингисхана, великого полководца, предводителя тюркских народов. «Семь Чартеров»: Степные люди – турки всегда были маяками знания и мудрости – танцев.

Ключевые слова: «Старый путь Есим хана»; «Путь Касым-хана в Каску»; Из «Хартии Семи» Тайке Хана, «Правил Абая».

Summary. «Uly erezhele zhinaғы». Dala өмірінің барлық қыр-сырларын реттейтін заңдарының келесі кезеңі – ұлы қолбасшы, Туркі халықтарының басын қосқан Шыңғыс ханның «Uly erezhele zhinaғы» – «Zhasaq» (yasa) Bold.

«Zheti zhargy»: Dala halky – turkilerde Urdayim bilim men danalytyty shyraqshylyary – bilhan bolkan.

Keywords: «Esim hanny eski zholy»; «Қасымханның қасқа жолы»; Тәуке ханның «Zheti zhargysynan»; «Abay Heroes».

Көшпелі қазақ елінде қазақ қауымының материалдық және рухани даулы мәселелерін, қылмысты істерінің бәрін шешетін ежелгі әдет заңы, ережесі болған. Олар Қазақстанның Ресей патшасына бағынғанына дейін (XIX ғасырдың II жартысы) билердің үкімімен шешіліп келген.

Дауларды мазмұнына қарай жер дауы, жесір дауы, құн дауы, мал және ар дауы деп беске бөлуге болады. Екі рулы ел жерге, жесіріне немесе ұрланған малы мен малын жоқтап қапыда қазаға ұшыраған ерінің құнын жоқтап таласқанда тоқтам айтысып, бітісер жері билер соты болған. Даулы мәселені екі рудың билері жоқтап өзара айтысқа түскенде, ара би әділ қазылық айтып, тоқтамға келтіріп құн кескен. Ердің құнын, нардың пұлын тауып айтқан тобықтай сөзбен бітістіру – сөз қадірін бағалай білушілік халық дәстүріне негізделген. Сөзге тоқтау, «Аталы сөзге тоқтамағанның әкесі өледі» деп сөз қадірін құдірет тұту, «Тура биде туыс жоқ» деп әділ билік айтқан

билердің үкімін екі етпей, мүлтіксіз орындау парасаттылықты байқатады. Халықтың осындай қарапайым тәжірибесінен туындаған қазылық институт, билік-төрелік айту әдеті қалыптасқан.

Қазіргі кездегі еліміздің құқықтық жүйесі – Римдік құқыққа негізделген. Бірақ қазақтардың әдет-ғұрып құқығы «Әдет» ережелері – халықтың күнделікті өмірінде жастар мен қарттар арасындағы қарым-қатынасын, жерлеу, ас беру, құда түсу, шаңырақ көтеру, бала тәрбиелеу және т. б. істерді реттеп, өз өміршеңдігін танытып келеді.

«ӘДЕТ»

Ежелгі Алтай адамзат мәдениетінің даму орталықтарының бірі болғаны туралы тарихшылар зерттеп дәлелдеген. Ол өзінің ұлылығымен Мысыр және Месопотамиядан кем түспеген. Алтайда әлемге көшпелі өркениет сыйлаған, кейіннен Моңғолия, Шығыс Түркістан, Қазақстан, Орталық Азия және Кавказ жерлерін қамтыған біздің ата-

бабаларымыз – түркілер өмір сүріп, қанат жайған. Қазақстанның қазіргі аумағы және қазақ халқы осы өркениеттің тікелей мұрагері болып табылады. Бізге жеткен ең ежелгі шынайы әділеттілік ілімі Дала заңдары – «Білік», Арыс би дананың өсиеттері. Арыс би үш мыңдай жыл бұрын өмір сүрген. Оның құрметіне Оңтүстік Қазақстандағы Арыс өзенінің атауы берілген.

«ЖАСАҚ»

Дала өмірінің барлық қыр-сырларын реттейтін заңдарының келесі кезеңі – ұлы қолбасшы, түркі халықтарының басын қосқан Шыңғыс ханның «Ұлы ережелер жинағы» – «Жасақ» (Яса) болды. Ол 1206 жылы жарияланған еді.

«Әлемді дүр сілкіндіруші» Шыңғыс ханның жарлығы бойынша және оның басшылығымен «Жасақты» ханның әскери қолбасшысы әрі кеңесшісі Майкыби жазды. Білікті, билік пен мемлекет соты – Төрелікті, әскери тактика мен стратегия – Жасақты қамтыды. «Ұлы Жасақта» мемлекетті нығайтуға, соғыс жүргізуге басты назар аударылды. Бұл жерде қатаң тәртіп қажет еді. Сол себепті өзін-өзі хан деп жариялау, әдейі алдау, үш рет барынан айрылу, қашқын тұтқынды немесе құлды жасыру, соғыста жәрдем бермеу, майданнан қашу, сатқындық, ұрлық жасау, жалған куәлік беру, үлкендерге құрмет көрсетпеу секілді қылмыстар өлім жазасына тартылды. Ұлы Далада 400 жылға тыныштық орнады.

«ҚАСЫМ ХАННЫҢ ҚАСҚА ЖОЛЫ»

XIV ғасырдың аяғында Шыңғыс хан ұрпақтары Жәнібек пен Керей Қазақ хандығын құрды. Ал 1511 жылы билік басына Жәнібектің ұлы Қасым келді. Әскери қабілеті мен халықты соңынан ерте білу дарынымен танылған Қасым хан мемлекеттің нығайтып, кеңеюіне бар күшін жұмсады. Ата-дәстүр мен салт-санадан алынған бұл заңның негізі қазақтарды тура жолмен жүруге шақырды. Әділдігіне орай «Қасым ханның қасқа жолы» деп аталған осы заң қазақ тарихындағы алғашқы заң еді.

«ЕСІМ ХАННЫҢ ЕСКІ ЖОЛЫ»

Мемлекетті нығайтып, заң үстемдігін күшейткен келесі адам – Есім хан. Оның билігі тұсында XVI ғасырдың аяғында Қазақ хандығының жағдайы айтарлықтай күрделенді. Сырдария маңындағы қалаларға иелік ету үшін Бұхара хандығымен болған соғыс ұзаққа созылды. Қоғамда билікке деген сенім мен құрмет айтарлықтай төмендеді. Осындай жағдайда мемлекеттің ыдырауының алдын алу жолы – халықты ортақ мүддеге жұмылдыру, біріктіру еді. Есім хан халық жадында «Есім ханның ескі жолы» деген атпен танымал өзінің құқықтық ережесін жасады. Бүгінде Қасым хан мен Есім ханның заңдар жинағы Тәуке ханның «Жеті жарғысынан» орын алған.

«ЖЕТІ ЖАРҒЫ»

Дала халқы – түркілерде әрдайым білім мен даналықтың шырақшылары – билер болған. Олар ар мен әділеттілік өсиеттерін ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырған. Адамдар даулы істерді шешу үшін билерге жүгінген. Билер сотты әділ түрде жүргізген. Олар тұрақты жалақы алу құқығына ие болмай, табыстары сот істеріндегі ұтыстан құралған. Шағын дауларды ру билері, ал аса күрделі істер мен аумақтық келіспеушіліктерді тайпа мен жүздер билері шешкен. Тәуке хан тұсында Билер кеңесі Қазақ хандығының ең маңызды мемлекеттік құрамына айналды. Ұлы жүзде – Төле би, Орта жүзде – Қазыбек би, Кіші жүзде – Әйтеке би төрелік етті.

Тәуке хан (1680 – 1718) билік құрған кезең қазақ тарихында «қой үстіне бозторғай ұялаған заман» атымен белгілі. Үйір-үйір жылқы, табынтабын сиыр, отар-отар қой дала көркі еді. Кедейлер болған емес. Халық оны Әз-Тәуке, яғни даналардың данасы Тәуке деп атаған.

Қазақ даласында XX ғасырдың басына дейін басшылыққа алынған Тәуке ханның тұсында жазылған заңдар жинағы – «Жеті жарғы». «Жеті жарғының» үзінділері бізге этнограф А. Левшин жазбалары арқылы жетті.

«Жеті жарғыдағы» ең ауыр қылмыстар: адам қанын төгу, тонау, ұрлық, зорлау, зинақорлық, жақынына үйлену, біреудің әйелін оның келісімінсіз алып қашу өлім жазасына бұйырылған. Жеті куәгер болған жағдайда Құдайды әшкерелеген адамның жазасы да – өлім [Өсерұлы Н., 1996, 352 б].

Өлім жазасы билердің шешімімен немесе талапкердің келісімімен жеңілдетілуі мүмкін болған. Мұндай жағдайда қылмыскер әр қылмысы үшін белгіленген құн төлеген. Өлтірілген ер адам құны – 1000, әйел құны – 500 қой. Сұлтан өлтірілсе, жеті кісінің мөлшерінде, яғни 7000 қой берілген.

Күйеуін өлтірген әйел өлім жазасына кесілген. Ондай әйелді тек күйеуінің туысқандары кешірген жағдайда ғана болмаса, ешқандай құн төлеуі құтқара алмаған. Бірақ бұл ереже аяғы ауыр әйелдерге жүрмеген. Олар жазалап бағанымен, өмір бойы шеттетіліп, қарабет ретінде танылған.

«Әдет» бойынша әйел адам құқықтан мақрұм қалған. Әдет-ғұрыпта «әйел тек өзін билей алады, өзі үшін жауап береді» делінген. Әйелдер қазақтардың қоғамдық өміріне қатыспаған, тіпті сот ісін қарау кезінде куәгер де бола алмаған. Отбасында үй иесі балаларына толық билік жүргізген. Халықтық жиындарға әр қазақ қарумен келуі тиіс болатын. Қарусыз келген адам дауыс беру құқығына ие бола алмаған және оған жасы кішілер орын бермеген. Кез келген ұрпақтың,рудың, тайпаның өз таңбасы белгіленген.

«АБАЙ ЕРЕЖЕСІ»

1885 жылы мамыр айында Шар өзені бойын-

да Орта жүз рулары бас қосқан жиын өткізілді. Оған жүзден астам билер қатысты. Бес дуан ел бас қосқан бұл жиын 74 баптан тұратын «Ереже» қабылдады. Өкімет тарапынан негізгі жоба ұсынылса да, ол қазақтың «Есім салған ескі жолы, Қасым салған қасқа жолымен» ұштасып жатуы керек болатын.

Далалықтарға, яғни қыр халқына ғана тән әдет-ғұрып, дағды-машықтар ұлы дана Абайға жақын әрі түсінікті еді. Ол ережеге көп өзгертулер, түзетулер қосып, өңдеді. «Абай ережесі» қамтыған кейбір дәстүрлерде өзіндік ерекшеліктер мен жаңалықтар байқалды. Бұл Абайдың туған халқының мүддесі жолындағы күресте жеткізген тарихи жеңісі еді. Заң алдындағы жауапкершілік өмір талабына сай өзгертілген.

Қазақстанның Ресейге қосылуына дейінгі кезеңде Тәуке хан ережесі мен басқа да қазақтың дәстүрлі құқық ескерткіштерінде жазаның келесі түрлері белгілі болды: өлім жазасы, дене жарақаты, ұялтатын жазалар, құн, айып, құлға айналдыру, кінәліні жәбірленушіге қызмет етуге беру, кінәлінің барлық мүлкін тәркілеу, кінәліні қауымнан қуу.

Өлім жазасы. Қылмыскерді жазалаудың өлім жазасы халық жиналысының шешімі бойынша қолданылды. Тәуке заңы бойынша кісі өлтіру, әйелді ұрлау мен зорлау, бірнеше қайтара мал ұрлау сияқты қылмыс түрлерінде кінәлі адамдарға өлім жазасы берілген. Осы заң бойынша жәбірленушінің немесе оның жақын туыстарының келісімімен өлім жазасы басқа жаза түрімен құн төлеу, құл етіп алу, дене немесе ұялтатын жазаларымен ауыстырылуы мүмкін. Тәуке хан заманында өлім жазасы сирек қолданылған. Өлім жазасының қолданылуы жаңа қылмыстың (барымта немесе ру аралық тартыстар) тууының себепшісі болды.

Хандар мен сұлтандар сондықтан өлім жазасына күшті тірегі жоқ, іздеушісі жоқтарды ғана кесті. Дене жарақаты және ұялтатын жазалар. Дәстүрлі құқық нормалары негізінде дене және ұялтатын жазалар жеке тұлғаға қарсы қылмысқа, мүлктік қылмысқа және басқа да қылмыс категорияларына қолданылды. Мұндай жаза түрлері жеке немесе екеуі бір мезгілде қолданылуы мүмкін. Тәуке заңында айтылады: «Егер қылмыс үлкен болмаса, онда өлім жазасының орнына қылмыскерді жартылай жалаңаштап, оның бетіне күйе жағып, мойнына қара құрым киіз байлап, аттың құйрығына байлаған жіпті тісімен ұстауды бұйырып, оны аттың соңынан жүгіруге мәжбүр етеді».

Дене жарақатында жиі қолданылатын әдіс дүре соғу, яғни жуандығы ортаңғы саусақтай болатын қамшымен көпшіліктің көзінше жазалау болды. Қазақ дәстүрлі құқығының шариат заңынан айырмашылығы соққы саны алдын ала анық болмады, ол бидің шешіміне байланысты болды. Дене жазасы қанжығамен немесе көк шыбықпен

ұру түрінде қолданылды. «Әкесіне немесе шешесіне тіл тигізген немесе ұрып соққан адамды қара сиырға теріс қаратып отырғызып, мойнына құрым киіз байлайды, сиырды ауылдың ішімен жүргізіп, үстінде отырғанды қамшылап ұрады». «Қара найза» – жазалаудың ең ежелгі түрі айыптыны жерге қағылған, жоғарғы ұштары түйіскен үш найзаның астына отырғызып қоятын. Сонымен қатар, билер «сөгіп тастау» және «түкіріктеу» сияқты жазаны да қолданып жүрді [Құнанбаев А., 1997, 161 б].

Құн. Қылмыстық іс – әрекеттер үшін жауапкершіліктің мүлктік түрлері де (құн, айып) кең қолданылды. Қазақтың дәстүрлі құқығы жүйесінде кең тараған жаза түрі құн болды. Адам өлтіру және оған теңестірілген қылмыс түрлері (денені ауыр жарақаттау, зорлау, зинақорлық әйел ұрлау) үшін құн төлететін. Ежелгі құн құрамы бірнеше бөліктен тұратын:

1) Өлтірілген адамның еліне (руына) басқа адам берілетін (тұтқын, құл, «ясырь», әйел). Бұл адам өлтіру арқылы келтірілген «зиянның» орнын нақты толтырудың белгісі еді.

2) Кісі өлтірушінің аты мен қару-жарағы берілетін («қанды, қаралы», «құйрығы кесілген ат», сауыт, мылтық). Бұл арқылы татуласу, ымыраға келу туралы тілек, өтініш білдіретін.

3) Өлтірілген кісінің еліне біршама мал, басқа да заттар берілетін (кілем жабылған қара нар, қара шапан, орамал т. б.). Бұл арқылы өлтірілген адамның аруағымен татуласу салты, жерлеу және қара жамылу жүзеге асырылатын. Кейінірек құнның құрамы өзгеріп, ол негізінен малдан тұратын болды.

Ер адамды өлтірген үшін 1000 қой, әйелді өлтіргені үшін 500 қой берілетін XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, сауданың дамуына байланысты ақшамен төлеу жүргізілді. Құнды қылмыскер төлемеді, оны руы бөліп төледі. Қылмыскер жеке өзі 50 қой, бір түйе мен ат, ал жақын туыстары 10-нан 20-ға дейін қой, алыс ағайындары 1-2 қойдан беруі керек болды. Құнның қалған бөлігі ру мүшелеріне тең бөлінді. Патшалық үкіметтің жүргізген әкімшілік-территориялық реформасына байланысты XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап құн рудан емес, территориялық-шаруашылық белгілері бойынша алынды. Патриархалды – феодалдық XIX ғасырдың екінші жартысында ауыл немесе болыс тек ғана барлығы құнды бөліп төледі.

Қазақстанның әр жерінде қоғамның өзгеруіне байланысты құн мөлшері, оның құрамы біркелкі болмады. Құн мөлшері мен құрамы ең алдымен жәбірленуші мен кінәлі адамның сословиелік деңгейі, мүлктік және қоғамдық жағдайына байланысты шешілді. Тәуке заңы бойынша құнның мөлшері мынадай болды: «ер кісіні өлтіргені үшін толық құн – ердің құны екі жүз жылқы», «ал әйелді өлтіргені үшін жарты құн – жүз жылқы». XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX

ғасырдың басында Қазақстанда төтенше билер съезінің ережесінде көрсетілгендей орташа құн мөлшері 200 бас жылқы немесе 2000 сом мөлшерінде белгіленген.

Айып. Қазақ қоғамында келтірілген шығынның орнын толтыру және кекті қанағаттандыруда кең тараған жазаның түрі айып болып саналады. Көбіне мүлдік қылмыстарға, сондай-ақ жеке тұлғаға қарсы қылмыс (ауыр дене жарақаты мен кісі өлтіруден басқа), басқару тәртібіне қарсы және басқа да қылмыс категорияларына белгіленді. Айып мөлшері әлеуметтік-экономикалық қатынастың өзгеруі, қорғалатын объектінің әлеуметтік табиғаты мен әрекет ауырлығына да байланысты болды. Феодалдардың мүддесі қарапайым халыққа қарағанда жоғары дәрежеде қорғалып, үлкен мөлшерде айып төленді. Айып мөлшерін әдетте билер белгіледі. Әдет заңдарына әркез қосымшалар мен өзгерістер енгізіліп отырды. Айыптың 3 түрі болатын:

- 1) мойнына қосақ
- 2) тоғыз
- 3) ат-тон

Тоғыздың үш түрі болатынын. Белгілі жазушы Д'Андре былай жазды: «Тоғыздың бірінші ең үлкен де ауыр түрі тоғыз ірі малдан, атап айтқанда – 1 түйе, сауылатын екі бие, екі тайдан тұрады». Ескерту: Сауылатын жылқы үш малға саналады: еміп жүрген құлын, төл және биенің өзі [Приходько Г., 2000, 345 б].

Тоғыздың екінші түрі тоғыз малдан – 1 жылқы, екі сауын сиыр (екі бұзауымен) және төл, бір жасар екі ірі қара малдан тұрады.

Тоғыздың үшінші түрі, немесе тоқал-тоғыз сегіз малдан – қозысы, төлі екі қойдан, бір бойдақ қойдан және бір текеден тұрады. Ат-тон айыптың «азусыз ат, жеңсіз тон» және «астарсыз шапан» деген түрлері болды. Айыпты кінәлі адам төледі. Егер кінәлі сотқа келмесе немесе белгіленген айыпты төлей алатындай жағдайы болмаса, онда оның туыстары төлеуге тиіс болды. Жақындарының жағдайы келмесе, кінәлі адам тұратын ауылға белгіленген айыпты төлеу жауапкершілігі жүктелді. Алынған айып бірнеше бөліктерге бөлінді. Бір бөлігі жәбірленушіге келтірілген шығынды қанағаттандыру үшін берілсе, екінші бөлігі хан немесе сұлтандар пайдасына алынды, оны «хандық» деп атады.

Сонымен бірге «билік» яғни судьяларға сот ісін жүргізген үшін сыйақы ретінде төленді. Айып құрамына сондай-ақ «жасауыл ақы» және «жаушыға жіпкесер» де кірді. Жасауыл ақы – бұл кінәлі адамды сотқа шақыруға жіберілген немесе сот шешімін орындауға барған тұлғаның үлесіне алынды. Жаушыға жіпкесер әдет бойынша жәбірленуші мен кінәлі адамның арасындағы даудың аяқталғандығын бейнелейтін жіпті кесуші тұлғаның үлесі. Мүлдікті өндіріп алу кезінде жәбірленуші шеккен зиянның орнын ғана толтырып, мүлдіктің қалған бөлігі басқа адамдар үле-

сіне тиетін. Мысалы, өлтірген адамға төленген құнның 10-15 проценті оның отбасына берілетін; ұрлықта жәбір көрген адамға төленген айыптан ұрланған жәбір көрген адамға мал мен төл беріліп, қалған мал билерге, куәлерге т. б. берілетін.

Мысалы: Патша чиновнигі Аитов жазғандай, тоғыз алған адам «... оны өз еркімен басқа қырғыздарға, тіпті айыпты адамның туыстарына тарту етіп береді; ата-анасына, туыстарына беруге, өзіне қалдыруына болмайды. Егер де осындай заттарды өзіне қалдырса, не ата-анасы, туыстарына беретін болса, бұл оның абыройы төгілгені саналады». Айып оны төлей алатын жағдайы бар қылмыскерлер үшін ғана тиімді болды, ал жарлы-жақыбайлар үшін бұл ауыр жаза болып табылды, кейде айып барлық мүлкін тәркілеумен теңестірілді. Белгіленген айыпты төлей алмаған кінәлі адам одан да қатаң қылмыстық жазаға тартылды.

Құлға айналдыру мен кінәлі адамды жәбірленушіге қызмет етуге беру. Бұл жаза дәстүрлі құқықта кінәлі адам сот белгілеген құнды немесе айыпты төлей алмаған кезде қолданылды. Екі жағдайда да айыпкер құл ретінде белгілеген айып пен құн мөлшерін өтегенше қызмет етті. Кейбір айып немесе құн үшін құлға айналған адамдардың балаларына құлдық қалып отырды. Бұл жаза түрі үстем тап өкілдерінің жұмысшы халықтың өзіне қарсылығын басудың бірден-бір күшті құралы болды [Зиманов С., Өсеров Н., 1998, 23 б].

Басын беру. Мұнда жәбірленушіге немесе оның туыстарына айыпкерді береді. Белгілі жазушы Беглов: «Кінәлі адам талапкер еркіне берілсе, ол онымен не істегісі келсе, соны істейді, тіпті өлтіріп тастауға да құқы бар» – деп жазды.

Барлық мүлкін тәркілеу мен оны қауымнан қуу. Барлық мүлкін тәркілеу жазасы дәстүрлі құқықтың жекелеген жазбаларында хандық билікте басқа дінді қабылдау кезінде қолданылды деп көрсетілген. Бірақ мұндай жағдай сирек кездескен. Дәстүрлі құқықта кінәлі адамды рулық бөлімшеден (ауылдан) немесе көшпелі қауымнан қуу жазасы да белгілі болды. Бұл көбінесе өз ауылының старшыны немесе ауыл ақсақалдарының келісімінсіз қылмыскерді жасырған тұлғаларға қатысты қолданылды. Кейіннен егер кімде-кім қауымнан қуылған адамды өлтірсе, ол үшін жауапкершілікке тартылмады.

1822 жылғы устав бойынша қылмыстық істің зорлау, ұрлық, таяққа жығу т. б. түрлерін билер соты қарады. Сібір қырғыздарына империя заңының таралуы» деп аталатын заңдар жинағы империя сотына жататын қылмыстар санын көбейтті. Оған үкіметке қарсы істер, өртеу, ақша жүйесіне байланысты істер және патша ұрлық үстінде ұсталса 10-60 дүре соғуды енгізді, қылмыскерді жеті күннен бір айға дейін қамауға алды. Билер енді халықты орыс заңымен қорқытып қылмыскерге айып құн төлетті. XI ғасырдың екін-

ші жартысы XX ғасырдың басында Қазақстанда жалпы империялық заң, Ресей империясының ұлт аймақтары үшін заңы және қазақтардың дәстүрлі заңы қатар жүргізілді.

Жеке адамға қарсы қылмыс. Қазақтың дәстүрлі құқығында жазалануға тиісті және жазалануға тиісті емес өлім түрлері көрсетілді. Ұзақ жылдар бойы XIX ғасырдың екінші жартысына дейін жазалануға тиісті емес өлім түрлеріне қожасының құлды, ата-анасының өз баласын, күйеуінің өз әйелі мен оның көңілдесін, ұрыны ұрлық үстінде ұстаса, қарақшыны өлтіру жазалау шарасы көрсетілмеген. XIX ғасырдағы дәстүрлі құқық нормаларында абайсыздықпен кісі өлтіру қастандықпен кісі өлтіруге қолданылатын жазаның жартысындай болған. XIX ғасырдың 40-шы жылдарында Аитовтың: «Кіші жүз қазақтарының дәстүрлі құқығы жазбаларында», «Кім төбелесте абайсыздықпен кісі өлтірсе, сол қастандықпен жасалатын қылмысқа төленетін құнның жартысын төлейді, яғни сұлтанды өлтірсе 1000 немесе 750 қой ал старшин, би мен қырғызды өлтірсе – 500 қой» [Өсерұлы Н., 1994, 104 б].

Қастандықпен өлтіру. Қастандықпен өлтіру қорғалатын объект пен қылмыстық қол сұғушылық сипаты бойынша: кінәні ауырлататын жағдай қылмыстары, кінәні жеңілдететін жағдай қылмыстары және қарапайым қылмыстар болып бөледі. Кінәні ауырлататын жағдай өліміне: «сыйлы адам», ата-ананы, жүкті әйелді, нәрестені өлтіру және өлген адам денесін қорлау жатады. XIX ғасырда дәстүрлі құқықтың қылмыстық-құқықтық нормаларында кінәні ауырлататын жағдайға сұлтан мен қожаны өлтіруден басқа тархан атағы бар батыр, патша үкіметі берген шені мен атағы бар лауазымды тұлғаларды өлтіру т. б. кірді. Бұл тұлғалардың өлімі туралы іс патшалық сотқа берілді, сонымен бірге би соты кінәлі адамнан немесе оның туыстарынан жоғарғы құн төлетті. Қазақтың дәстүрлі құқығында ханды және балаларының ата-анасын өлтіруі ісі болмады, егер мұндай жағдай болса ең ауыр жаза қолданылды. «Егер әйел күйеуін өлтірсе, оны құн төлеу арқылы құтқара алмайсың, оған өлім жазасы берілген [Н. Өсерұлы 1993, 653 б]. Жүкті әйелді өлтірген айыпкерді, екі адамды өлтіргендей жазалайды. Бала үшін құн мөлшері, оның даму уақытында байланысты болды. Тоқмақта болған төтенше билер съезінде: «Жүкті әйел өліміне құн талап еткенде, бала үшін құн немесе айып төлету ерекше:

а) жаңа дамып келе жатқан бала үшін айып түйеден бастап 9 мал;

б) бес айлық бала үшін – түйеден 25 мал;

в) бес айдан асқан бала үшін – әйелдің жарты құны.

Өлген адамды қорлау қылмысты ауырлататын жағдай болды. Кінәлі адам табылғанша дене жерленбеді. Мұндай өлім үшін құн мөлшері «ерлер үшін 15-20 түйеге, әйелдер үшін 5-10 түйеге»

өсті. Бұл «сүйек құны» деп аталды.

Барымта кезінде болған өлім үшін кінәлі қарапайым өлімге қарағанда жазаның жеңіл түріне тартылды. Егер барымта уақытында екі жақтан өлген адам саны тең болса, онда бұл іс әрі қарай өрбіміген. Қазақтың дәстүрлі құқығы нормасы бойынша әйелін өлтірген ер адамды қатты жазаламаған, оған өлім жазасы кесілмеген. Бұл сол қазақ қоғамындағы әйелдер жағдайының теңсіздігінің куәсі болды. Бұл өлім түрі қарапайым өлім түрі ретінде қаралды. Кіші жүз қазақтарының дәстүрлі қазақ жазбасында: «Кім өз әйелін өлтірсе, одан қарапайым өлім үшін белгіленген құн мөлшерінде құн төлеуге тиіс», – делінген. Мұндай дәстүрлі құқықта норманың пайда болуы, отбасы басшысының патриархалдық билігінің әлсірегені мен құқыққа орыс құқығының прогрессивті әсер еткендігін көрсетеді.

Мүліктік қылмыстар. Қазақтың дәстүрлі құқығында «мүліктік қатынасқа қарсы қылмыс», басқаша айтқанда «мүліктік қылмыс» түсінігі болмаған. Барлық мүліктік қатынасқа қарсы қылмыс түрлері бір атаумен «ұрлық» деп аталған. Қазақ қоғамында шабу мен тонау болғанымен, бұл терминдер қазіргідей мазмұнға ие болмады. Мысалы, «шабу» түсінігіне ауылға қарулы барлық шабуылдар, күштеп мүлкін тартып алу, малдарды қуу мен адамдарды тұтқынға алу жатады. XVIII ғасырда қазақ жүздеріне хандық билік кезеңінде де барымта және басқа басқару әрекеттері шабу деп аталды [Өсерұлы Н., 2001, 150 б].

Тәуке хан ережелерінде және басқа дәстүрлі құқықтық нормаларында ұрлық пен өлім, ұрлық пен қорлау үшін жазалау біріктіріліп екі қылмыс ретінде жазаланады. «Кім ұрлық пен бірге өлімді істесе, сол екі қылмыс үшін құн төлейді» – деген. Тонау түсінігі дәстүрлі құқықта шабу мен ұрлық түсінігінен айрықшаланбады. Тәуке хан заңында ұрлыққа қолданылатын жаза тонауға қолданылды. Дәстүрлі құқықта жылжитын және жылжымайтын мүлікке қылмыстық әрекеттер ерекшеленбеді. XIX ғасырдың екінші жартысына дейін қазақтың дәстүрлі құқығында бөтен біреудің жерін басып алу немесе иелену, шекараны бұзу және жылжымайтын мүліктерді иелену немесе басу т. б. тәртіп бұзушылықтарға жаза қолданылмайды. Қазақтардың негізгі шаруашылығы мал болғандықтан малға меншік құқығының бұзылуына басқа мүлік түрлері құқығының бұзылуына қарағанда жоғары жаза тағайындалды. XIX ғасырдың 30-шы жылдарына дейін әрекет еткен Тәуке хан ережесі мен дәстүрлі құқықтың басқа нормаларында малды ұрлау түрлеріне әртүрлі жаза нормаларында малды ұрлау түрлеріне әртүрлі жаза ірі айып төлеу мөлшерінен бастап, өлім жазасына дейін қолданылды [Өсерұлы Н., 1997, 232 б].

XIX ғасырда Қазақстанда тауар-ақша қатынастарының дамуына байланысты, «сату-сатып алу айырбасы», «алдау» т. б. түсініктер пайда болды.

Дінге қарсы қылмыс. Көшпелі және жартылай көшпелі өмір сүрген қазақтарға Қазақстанда тараған мұсылман діні қатты әсер етті. Қазақтың дәстүрлі құқығында мұсылман құқығы шариаттың ықпалы қазақ қоғамында дінге қарсы қылмыс түсінігін тудырды. Қазақ қоғамында дінге қарсы қылмысқа үстемдік етуші патриархалды-феодалдық қатынасқа қарсы бағытталған және шариаттың діни нормаларын бұзған әрекеттер жатқызылды.

Тәуке хан заңында діни қылмыстың 2 түрі құдайға тіл тигізу мен оған сенбеу белгілі болды. Жеті кісі куәлік етсе, құдайға тіл тигізуші таспен атып өлтіріледі. Кәпір болған адамның бүкіл мал-мүлкін оның туған-туыстарының қарамағына өтеді. XIX ғасырдың бірінші жартысынан бастап

дінге қарсы бағытталған әрекеттерге жаза түрлері кеңейе бастады. Дәстүрлі құқықта бейіттерді бұзу, қорымдарды ашу, құдайға тіл тигізу сияқты түрлеріне жауапкершілік белгіленді. Бұл сол уақытта Қазақстанда мұсылман дінінің күшеюімен байланысты болды. Дінге қарсы қылмысқа жауапкершілік жүктейтін әдет-ғұрып нормалары шариат нормаларымен астарласып, араласып кетті. XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанның Ресейге қосылу процесінің аяқталуына байланысты бұрын қылмыс болып есептелмеген кей әрекеттер, енді қылмыс болып саналады. Ішімдіктер қолдану, намаз ережелерін бұзу т. б. дінге қарсы қылмыс деп табылатын әрекеттер қарала бастады [Левшин А. И., 1996, 369 б].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Өсерұлы Н. Шариат. – Алматы: Қайнар, 1996. – 352 б.
2. Құнанбаев А. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 1997. – 161 б.
3. Приходько Г. История христианства в Казахстане и Средней Азии в средние века. – Караганда, 2000. – 345 с.
4. Зиманов С., Өсеров Н. Қазақ әдет-ғұрып заңдарына шариаттың әсері. – Алматы, 1998. – 233 б.
5. Өсерұлы Н. Қазақтың үкім-кесімдері. – Алматы: Ана тілі, 1994. – 104 б.
6. Құран. 5 томдық / Аударған Н. Өсерұлы. – Алматы, 1993. – Т. 4. – 656 б.
7. Өсерұлы Н., Аққошқарова А. Мұсылмандық негіздері. – А., 2001. 150 б.
8. Өсерұлы Н. Қазақ әдет-ғұрып заңдарына шариаттың әсерін зерттеу: Заң. ғыл. д-ры... дис.: 12. 00. 04. – Алматы, 1997. – 232 б.
9. Левшин А. И. Описание киргиз-кайсацких или киргиз-кайсацких орд и степей / Под общ. ред. М. К. Козыбаева. – Алматы, 1996. – 369 с.
10. Қазақтың көне тарихы. – Алматы: Жалын, 1993. – Б. 319.

Тултабаев Зулфикар Чуманович
ст. преподаватель, к. ю. н.
Международный университет Silkway

Шалкеева Айсулу Анваровна
ст. преподаватель
кафедра «Экономики и права»
Университет Дружбы народов им. Академика А. М. Куатбекова,
Шымкент қ.

КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРЕСТУПНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйін. Соңғы жылдары елімізде қалыптасқан қолайлы экономикалық және қоғамдық-саяси ахуал, мақсатты шаралар кешенін қабылдау құқық қорғау органдарының қызметін жандандыруға мүмкіндік берді. Сонымен бірге, бірқатар маңызды криминогендік факторлар елдегі заңдылық пен құқықтық тәртіптің жағдайына, азаматтарды, мемлекеттік және қоғамдық институттарды қылмыстық қауіп-қатерден қорғау жүйесіне кері әсерін тигізуде.

Түйінді сөздер: Елімізде қалыптасқан; экономикалық және қоғамдық-саяси ахуал; бірқатар маңызды криминогендік факторлар; елдегі заңдылық пен құқықтық тәртіп; қоғамдық институттар; қылмыстық қауіп-қатер; қорғау жүйесіне кері әсерін тигізген ереже.

Резюме. С первых дней создания независимого, демократического правового государства, в Республике Казахстан уделялось и уделяется неустанное внимание проблемам, связанным с преступностью, устранению негативных явлений, ей способствующих, подтверждением является принятие Концепции правовой политики Республики Казахстан на 2010-2020 годы

Ключевые слова: Преступность; криминологический контроль; активизация профилактической составляющей; деятельность органов внутренних дел; гуманный и перспективный аспект; социальный – правовой контроль; радикальная стратегия; борьба с преступностью.

Summary. Favorable economic and socio-political situation in the country in recent years, adoption of a set of targeted measures allowed activating the activity of law enforcement agencies. At the same time, a number of important criminogenic factors adversely affect the state of law and order in the country, and the system of protection of citizens, state and public institutions from criminal danger.

Keywords: Developed in our country; economic and socio-political situation; a number of important criminogenic factors; law and order in the country; the system of protection of public institutions from criminal danger.

Благоприятная экономическая и общественно-политическая обстановка, сложившаяся в последние годы в стране, принятие комплекса целенаправленных мер позволили активизировать деятельность правоохранительных органов. Вместе с тем, ряд весьма значимых криминогенных факторов продолжают оказывать отрицательное воздействие на состояние правопорядка в стране, на систему защиты граждан, государственных и общественных институтов от криминальной опасности.

Преступность, несмотря на сложившуюся в последние годы тенденцию её сокращения, имеет еще достаточно распространенный характер, оказывает заметное негативное влияние на цивилизованное развитие и внутреннюю безопасность Казахстана. Ежегодно в стране остаются нераскрытыми значительное количество преступлений, в том числе почти каждая вторая кража. Многим преступникам удается длительное время скрываться от следствия и суда. Такое положение обуславливается отсутствием

действенной профилактики преступлений, недостаточной результативностью деятельности органов уголовного преследования. Требуется активизация профилактической составляющей деятельности органов внутренних дел, ключевыми звеньями которой, являются участковые инспекторы полиции, подразделения по делам несовершеннолетних и патрульно-постовой службы.

С первых дней создания независимого, демократического правового государства, в Республике Казахстан уделялось и уделяется неустанное внимание проблемам, связанным с преступностью, устранению негативных явлений, ей способствующих, подтверждением является принятие Концепции правовой политики Республики Казахстан на 2010-2020 годы [Послание народу Казахстана, 2010, с. 5].

В Послании народу Казахстана «К свободному, эффективному и безопасному обществу» Президент страны особо подчеркнул: «Мы должны ясно понимать, что прежняя система

безопасности, которая существовала десять лет, навсегда ушла в прошлое» [Послание народу Казахстана, 2010, с. 16].

Одним из основных явлений, представляющих угрозу безопасности любого государства, является преступность. Криминологический контроль – это наиболее гуманный и перспективный аспект социально-правового контроля. Преступность главным образом обусловлена социальными причинами. Во всяком случае, именно эта детерминирующая составляющая более или менее подвластна обществу. В силу сказанного радикальной стратегией борьбы с преступностью было бы предупреждение ее путем изучения и устранения криминогенных факторов.

Причины слабой эффективности профилактической работы многочисленны. Одной из них является недостаточно полное представление всей сложности и глубины данной проблемы. Поэтому предупреждение преступности в организационном порядке, как правило, возлагается лишь на органы уголовной юстиции. Их возможности по изучению, и особенно по устранению серьезных криминогенных факторов крайне ограничены.

Преступность детерминируется огромным количеством причин: экономических, социальных, организационных, социально-психологических и т. д., которые неподвластны правоохранительным органам. Более того, реальное устранение наиболее значимых причин преступности на современном этапе не под силу обществу в целом, поскольку они кроются во всех общественных отношениях и связаны с социальными противоречиями, которые пока остаются неразрешимыми.

Преступность – это явление динамичное и приспособительное. Она постоянно переходит в новые сферы общественных отношений и человеческой деятельности. Поэтому изучение причинного комплекса должно быть постоянным и системным, а его выводы должны реализовываться на макро-микро уровнях в политической, экономической, демографической, организационной, воспитательной, медицинской и других сферах.

Отечественный ученый, д. ю. н. профессор Е. О. Алауханов в своем учебном пособии «Криминология» отмечает следующее: «Преступность и причины, ее порождающие, всегда являлись объектом пристального внимания общества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежит обществу и его гражданским институтам» [Е. О. Алауханов, 2013, с. 19].

В последние годы в Республике Казахстан наблюдается не только рост преступности, но и изменение ее характера. Превалируют корыстные мотивы насильственных преступлений, меняется их ориентация: если десять лет назад такие преступления совершались главным образом в сфере досуга и быта, то теперь – в сфере экономики, предпринимательства, в банковской системе. Преступность в Республике Казахстан представляет собой в настоящее время одну из наиболее болезненных общественно значимых проблем, поскольку криминологическая обстановка в стране остается сложной. Ее анализ свидетельствует о том, что она имеет отличия на региональном уровне, связанные с неравномерностью развития экономических, социальных, демографических, культурных, географических и других аспектов функционирования административно-территориальных единиц.

Проблемы территориальных различий и региональных особенностей преступности постоянно находились и находятся в центре внимания отечественной криминологии. Однако повышенную актуальность они приобретают в современный период жизнедеятельности общества.

Комплексное изучение преступности и явлений, ее обуславливающих, в рамках различных регионов имеет большое значение для совершенствования мер борьбы с антиобщественными проявлениями. Преступности как социальному явлению присуща такая специфическая черта, как территориальная неравномерность, которая самым тесным образом связана с влияющими на нее факторами. Это обстоятельство необходимо учитывать при организации борьбы с преступностью в конкретной административно-территориальной единице, ибо в противном случае реализуемые в сфере борьбы с преступностью мероприятия будут малоэффективны. Важно также, во-первых, знать информацию, отражающую специфику существующей в конкретном регионе системы криминогенных факторов и интенсивность негативного влияния каждого из них; во-вторых, сосредоточить усилия всех субъектов социального управления (административных, хозяйственных органов, общественных организаций и пр.), в сфере деятельности которых лежат криминогенные факторы, на наиболее важных для данного региона направлениях борьбы с преступностью.

Как было сказано выше – преступность представляет собой социально-правовое, исторически изменчивое негативное массовое явление, которое складывается из всей совокупности совершаемых в определенный период преступлений, имеющих количественные (состояние, динамика) и качественные (структура и характер преступности) показатели [4, с. 16]. Указанное понятие преступности доминирует в науке криминологии, но наряду с определением преступности

как социального явления, она рассматривается и через иные родовые понятия, такие как:

- состояние и параметры общества;
- социальная система;
- социальный процесс;
- побочный продукт цивилизации;
- показатель социальной патологии и т. д.

Известно, что преступность, в первую очередь, явление социальное. Данный тезис означает, что преступность обусловлена не биологической природой человека, хотя последняя может оказывать определенные криминогенные влияния на генезис преступного поведения, а природой и содержанием общественных отношений и противоречий.

Преступность имеет историческое происхождение. Она причинно связана с общественными явлениями и процессами. Ее уровень и характер в различных социально-экономических системах и в разных странах серьезно меняется с конкретными обстоятельствами жизнедеятельности членов общества. Конкретные формы (виды) преступности определяются обществом и государством. В разных культурах имеются разные подходы к пониманию преступного и не преступного поведения.

Изменения показателей преступности во времени и в пространстве (по территориям) в пределах одного государства зависят от соответствующих конкретных условий существования индивидов общества. Преступность представляет собой общественно опасный продукт их социальной жизни и деятельности, причиняет вред обществу и контроль над ней требует главным образом применения социальных мер. Именно они обуславливают результаты процесса контроля над преступностью и только ими в достаточной мере располагает общество [М. М. Бабаева., 2015, с. 31].

Преступность – это явление не только социальное, но и правовое. И хотя право также является социальной категорией, указание на правовой характер преступности носит не просто дополнительный, но принципиальный характер. Данное указание логично вытекает из древнего и общепризнанного принципа «Nullum crimen sine lege» (от лат. «нет преступления без указания в законе»), который закреплен в правовых системах большинства стран мира, в том числе и в УК РК.

Преступность также рассматривается как разновидность отклоняющегося поведения. Последнее существует объективно, независимо от того, признано оно уголовно наказуемым или нет. Но только криминализация его особо опасных форм в уголовном законе делает определенные виды отклоняющегося поведения преступными, а преступность становится конкретным правовым явлением. При отступлении от принципа законности преступность утрачивает

этот основополагающий признак. Поэтому она не может рассматриваться как любое поведение, отклоняющееся от общепринятых моральных, религиозных и иных норм и установок, существующих в том или ином обществе, хотя последнее может и должно изучаться в связи с преступностью [Агыбаев А. Н., 2017, с. 56].

Преступность является исторически изменчивым явлением. В связи с изменениями культурных, идеологических, организационно-управленческих, научно-технических и иных объективных условий существования общества, качественно и количественно меняется преступность. Вместе с тем идет процесс криминализации и декриминализации определенных новых форм преступного поведения которых не было раньше. Например, в УК РК появилась ст. 227 «Неправомерный доступ к компьютерной информации, создание, использование и распространение вредоносных программ для ЭВМ».

Таких нововведений в уголовном законодательстве было много, и они оказали определенное влияние на количественные и качественные показатели преступности. И хотя исчезновение и появление деяний есть лишь властная декриминализация или криминализация реально существующих форм человеческого поведения, данный процесс по большей части объективно задан.

Анализ уголовно-правовых сдвигов показывает, что они главным образом были детерминированы существенными изменениями социально-экономических, политических и иных условий. Вместе с тем некоторые изменения были вызваны субъективными причинами, связанными с коллизионными особенностями уголовной политики Республики Казахстан.

В целях организации и формирования эффективного государственного и общественного противодействия фактам проявления отрицательных, криминогенных последствий, расширяющихся масштабно в глобализационных процессах в стране, конкретизации и упорядочения мер профилактического воздействия правонарушений и преступлений, связанных с глобализацией в Казахстане разработаны:

- Государственная программа противостояния преступности XXI века в Республике Казахстан на примере Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года [6. с. 17].

- Региональные программы профилактики преступности.

Преступность – однозначно негативное явление. Преступления наносят невосполнимый ущерб личности, экономике, экологии, общественному порядку, общественной безопасности, государственной власти и другим объектам посягательства. В оценку преступности включаются и затраты общества, направляемые на

меры по контролю над ней, восстановление справедливости, наказание виновных и содержание их в исправительных учреждениях Комитета Уголовно-Исправительной Системы (КУИС).

Другой характеристикой преступности выступает ее массовость. Преступность как массовое явление, представляет собой совокупность преступлений и лиц, их совершивших, в определенных пространственно-временных границах, на территории страны (региона) в течение года (квартала, месяца). Будучи совокупностью отдельных преступлений, она не является их механической суммой. Преступность как массовое социальное явление имеет свои специфические признаки (количественные и качественные – УК РК), которых нет в единичных преступлениях. Деление признаков преступности на группы условно. Преступность представляет собой целостное явление и все ее признаки взаимосвязаны между собой [Уголовный кодекс РК, 2018, с. 75].

Рассматривая понятие преступности необходимо остановиться на таком понятии как *латентная преступность*. Латентная преступность представляет собой реальную, но скрытую или незарегистрированную часть фактически совершенных преступлений.

Фактическая преступность нередко многократно превышает преступность, которая зарегистрирована правоохранительными органами, а известные по материалам оперативно-розыскной деятельности преступления – от тех преступлений, которые регистрируются и расследуются. Разность между фактической и учтенной преступностью и составляет латентную преступность. По механизму образования латентная преступность распадается на три составные части:

- незаявленные преступления, то есть те, которые были совершены, но потерпевшие, свидетели, должностные лица и другие граждане, в отношении которых они совершены, очевидцами которых они были или о которых они осведомлены, не сообщили об этом в правоохранительные органы;

- неучтенные преступления, то есть те, о которых правоохранительные органы были осведомлены (имели поводы и основания к регистрации преступления и возбуждения уголовного дела), но не зарегистрировали и не расследовали;

- неустановленные преступления, то есть те, которые были заявлены, зарегистрированы, их расследовали, но в силу халатности либо безответственности оперативных и следственных работников, их слабой профессиональной подготовки, ошибочной уголовно-правовой квалификации и иных причин в фактически содеянном преступлении не было установлено события или состава преступления [Латентная преступность, 2013, с. 64].

Масштабы латентной преступности практи-

чески невозможно в точности установить. Максимально приближенный к реальному уровень латентной преступности определяется путем применения различных социологических, статистических и аналитических методик:

- сравнительный анализ взаимосвязанных показателей уголовной статистики;

- сопоставление сведений уголовного учета с данными административных и дисциплинарных нарушений, с данными медицинских учреждений об оказании помощи по поводу телесных повреждений, со статистикой жалоб, заявлений, писем граждан в правоохранительные и другие государственные органы;

- опросы граждан, осужденных и заключенных;

- экспертные оценки специалистов и др.

Принято считать, что чем серьезнее категория преступлений, тем ниже для нее коэффициент латентности. Подобная зависимость существует, но она не является абсолютной. Примером могут служить самые тяжкие преступления – умышленные убийства, сокрытые под несчастными случаями, естественной смертью, неизвестными пропажами людей и другими способами.

Незаявленные преступления в основном связаны:

- с недоверием граждан и жертв преступлений к правоохранительным органам;

- с неверием к способности правоохранительных органов раскрыть преступление и защитить заявителя;

- с нежеланием связываться с правоохранительными органами («затаскают»);

- с опасением мести со стороны преступников;

- с нежеланием огласки факта посягательства, например изнасилования;

- с заключением компромиссной сделки с преступником;

- с тем, что лицо не вполне осознает себя жертвой преступления и другими причинами [Латентная преступность 2013, с. 65].

Наличие высокой латентности преступности свидетельствует о неудовлетворительном состоянии государственной статистики о зарегистрированной преступности. Общество и государство, не имея полного и реального представления о действительной криминологической обстановке в стране, не могут принять адекватных мер по контролю над преступностью.

Кроме того, латентная преступность является серьезным криминогенным фактором, детерминирующим дальнейшее распространение преступности. И что особенно важно, наличие высокой латентной преступности существенно нарушает права человека, то есть, реально пострадавшие от преступлений граждане не получают от государства необходимой, задекларированной в Конституции Республики Казахстан,

правовой помощи и защиты.

Профессор А. Н. Агыбаев писал, что «Состояние преступности – это число совершенных преступлений и лиц, их совершивших» [Агыбаев А. Н., 2017, с. 107]. При более общем определении состояния преступности можно согласиться с таким подходом. Но в литературе имеются стремления конкретизировать понятие состояния преступности, в частности, определением уровня преступности.

Так, профессор С. М. Рахметов писал, что «Уровень преступности исчисляется из количества преступлений, совершенных на той или иной территории. . . в расчете на то или иное количество жителей» [С. М. Рахметов, 2016, с. 60]. Показатели уровня отражаются только в относительных цифрах. Для более точного определения уровня преступности следует учитывать не все население, а лишь те возрастные группы, представители которых могут быть привлечены к ответственности за преступление в соответствии с действующим уголовным законодательством.

В заключении, подводя итоги вышесказанного по вопросам криминологической характеристики преступности в Республике Казахстан

можно привести цитаты из учебника профессора Е. О. Алауханова «Профилактика преступлений»: «В условиях построения современного правового государства первоочередное значение приобретают проблемы защиты его граждан от преступных посягательств, а также противодействия попыткам криминализации общества, нейтрализация отрицательных социальных тенденций. Правоохранительные органы Республики должны уделять большое внимание защите прав человека. Нам необходимо обеспечить меры для их полного претворения в жизнь. Только при полном соблюдении законов каждым из нас правовые документы будут иметь подлинную силу, смогут реально «работать» во имя наших общих интересов» [Е. О. Алауханов, З. Зарипов, 2008, с. 60]. .

«Борьба с преступностью – это не одноразовые компании по «ликвидации» преступности как таковой в целом либо отдельных ее видов, не создание грандиозных «общегосударственных» планов, не объявление войны преступности и громких и популистских лозунгов, а кропотливая повседневная работа всей системы государства и общества» [Е. О. Алауханов, 2013, с. 3].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Послание народу Казахстана. Концепции правовой политики Республики Казахстан на 2010-2020 годы. Алматы. 2010 год
2. Послание народу Казахстана Алматы. 2010 год
3. Е. О. Алауханов. Криминология. Алматы. 2013 г.
4. Агыбаев А. Н. Проблемам борьбы с преступностью в Казахстане. А. 2017
5. М. М. Бабаева. Теоретические и прикладные проблемы предупреждения преступности в различных регионах. Алматы. 2015г.
6. Региональные программы профилактики преступности. Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года. Алматы. 2010 г.
7. Уголовный кодекс Республики Казахстан. Алматы. 2018 г.
8. Латентная преступность. Алматы. 2013 год
9. Агыбаев А. Н. Проблемам борьбы с преступностью в Казахстане. Алматы. 2017
10. Профессор С. М. Рахметов. Проблемам борьбы с преступностью в Казахстане. Алматы. 2016 г.
11. Е. О. Алауханов, З. Зарипов. Профилактика преступлений. Учебник. Алматы 2008 г.
12. Е. О. Алауханов. Криминология. Алматы. 2013 г.

Шеримова Нурзат Шаирбековна

к. ю. н., ст. преподаватель
кафедра социальных и юридических дисциплин
Международный университет SILKWAY,
г. Шымкент

Максутов Бауржан Мулдашевич

преподаватель
кафедра социальных и юридических дисциплин
Международный университет SILKWAY,
г. Шымкент

НЕКОТОРЫЕ ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЦИОНАЛЬНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРИРОДНЫХ РЕСУРСОВ

Түйін. Бұл мақалада болашақ ұрпақ үшін жер қойнауын игеру саласында табиғи ортаны сақтау, әсіресе, ол тапсырманы белсенді табиғат пайдалану қаралады.

Түйінді сөздер: табиғат пайдалану, қоршаған ортаны қорғау, жер қойнауын пайдалану, табиғат ортасы.

Резюме. В данной статье рассматривается активное природопользование, особенно в сфере освоения недр, которое задачу сохранения природной среды для будущих поколений.

Ключевые слова: природопользование, недропользование, природная среда, охрана окружающей среды.

Summary. This article deals with active environmental management, especially in the field of subsoil development, which is the task of preserving the natural environment for future generations.

Keywords: environmental management, subsoil use, natural environment, environmental protection.

ВВЕДЕНИЕ

Недропользование – вид природопользования, оказывающий большую техногенную нагрузку на все компоненты окружающей природной среды. Предприятия недропользования – комплексные, мощные источники продолжительного воздействия на приземную атмосферу, земельные ресурсы, гидросферу, геологическую среду, растительный и животный мир.

Активное природопользование, особенно в сфере освоения недр, ставит перед всеми государствами, в том числе и перед Казахстаном, задачу сохранения природной среды для будущих поколений.

Рациональное недропользование представляет собой многоаспектный процесс, включающий решение комплекса взаимосвязанных вопросов (законодательных, технологических, экономических, экологических и др.). Это система мероприятий, обеспечивающих полное и комплексное использование полезных свойств недр, направленная на минимизацию ущерба природной среде.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Согласно статьи 109 Закона Республики Казахстан от 24 июня 2010 года № 291-IV «О недрах и недропользовании» экологическим основанием для проведения операций по недропользованию являются положительные заключения

государственных экологической и санитарно-эпидемиологической экспертиз контрактов на недропользование, проектной документации и экологическое разрешение [www. zakon. kz]. Недропользователь обязан представить на государственные экологическую и санитарно-эпидемиологическую экспертизы всю предпроектную и проектную документацию, которая должна включать оценку воздействия планируемой деятельности на окружающую среду и содержать раздел «Охрана окружающей среды».

Особое внимание уделяется обеспечению безопасных для населения и персонала условий недропользования. Недропользователем должно быть обеспечено выполнение предусмотренных законодательством правил и норм по безопасному ведению работ, а также проведение мероприятий по предупреждению и ликвидации аварий, несчастных случаев и профессиональных заболеваний. Запрещается проведение операций по недропользованию, если они представляют опасность для жизни и здоровья людей.

Любая деятельность, связанная с контролем производственных процессов в плане их безопасности и ограничения степени допустимого воздействия на окружающую среду, в частности на атмосферный воздух, объекты животного и растительного мира, должна быть основана на законодательных принципах, которые достаточ-

но четко очерчивают круг задач и сферу полномочий органов и лиц (государственных и иных), участвующих в названной деятельности.

Основные принципы охраны окружающей среды:

- соблюдение права человека на благоприятную окружающую среду;
- обеспечение благоприятных условий жизнедеятельности человека;
- научно обоснованное сочетание экологических, экономических и социальных интересов человека, общества и государства в целях обеспечения устойчивого развития и благоприятной окружающей среды;
- охрана, воспроизводство и рациональное использование природных ресурсов как необходимые условия обеспечения благоприятной окружающей среды и экологической безопасности
- презумпция экологической опасности планируемой хозяйственной и иной деятельности;
- приоритет сохранения естественных экологических систем, природных ландшафтов и природных комплексов;
- сохранение биологического разнообразия;
- запрещение хозяйственной и иной деятельности, последствия воздействия которой непредсказуемы для окружающей среды, а также реализации проектов, которые могут привести к деградации естественных экологических систем, изменению и (или) уничтожению генетического фонда растений, животных и других организмов, истощению природных ресурсов и иным негативным изменениям окружающей среды;
- соблюдение права каждого на получение достоверной информации о состоянии окружающей среды.

Предприятия, учреждения, организации, граждане должны обеспечивать соблюдение установленных нормативов качества окружающей природной среды на основе соблюдения утвержденных технологий, внедрения экологически безопасных технологий и производств, надежной и эффективной работы очистных сооружений, установок и средств контроля, обезвреживания и утилизации отходов, проводить мероприятия по охране земель, недр, вод, лесов и иной растительности, животного мира, воспроизводству природных ресурсов.

В соответствии со ст. 141 Экологического кодекса Республики Казахстан от 9 января 2007 года уполномоченным органом в области охраны окружающей среды проводится мониторинг состояния окружающей среды, который включает в себя следующие виды:

- 1) мониторинг состояния атмосферного воздуха;
- 2) мониторинг состояния атмосферных осадков;
- 3) мониторинг качественного состояния во-

дных ресурсов;

- 4) мониторинг состояния почв;
- 5) метеорологический мониторинг;
- 6) радиационный мониторинг;
- 7) мониторинг трансграничных загрязнений;
- 8) фоновый мониторинг [Экологический Кодекс РК 2007].

Мониторинг состояния атмосферного воздуха – система наблюдений за состоянием загрязнения атмосферного воздуха в населенных пунктах Республики Казахстан. Число государственных постов наблюдений и их размещение в каждом конкретном населенном пункте определяются уполномоченным органом в области охраны окружающей среды в пределах его компетенции с учетом численности населения, рельефа местности, фактического уровня загрязнения.

Особое место в окружающей человека природной среде занимает атмосферный воздух. По сути, он в значительной степени и есть та окружающая естественная среда, которую мы охраняем. Атмосфера – газовая оболочка Земли – принципиально отличается от всех известных ученым газовых оболочек других небесных тел. Содержание кислорода в земной атмосфере (около 21%) обусловило ряд особенностей жизни на планете (например, способ дыхания).

Атмосферный воздух выступает посредником между природной средой и человеком. Все мы понимаем, что при ухудшении экологической обстановки существенно ухудшится и качество воздуха.

Атмосферный воздух – это жизненно важный компонент окружающей природной среды, представляющий собой естественную смесь газов атмосферы, находящуюся за пределами жилых, производственных и иных помещений. Из этого определения видно, что основным признаком атмосферного воздуха служит его непосредственная связь с остальной природой. Соответственно, атмосферный воздух, в отличие от воздуха помещений, постоянно находится под воздействием стихийных сил природы.

Вышеназванные обстоятельства определяют необходимость правового регулирования общественных отношений по поводу охраны воздуха от разнообразных вредных химических, физических и биологических воздействий. Общеизвестно, что устойчиво высокие концентрации загрязняющих веществ в атмосфере неблагоприятно влияют на здоровье населения и объекты животного мира. Выбросы диоксида углерода вызывают парниковый эффект, определяющий глобальное изменение климата. Например, сжигание газа сопровождается тепловым и химическим загрязнением с разрушением почвы в радиусе от 100 до 350 метров от факела. При сжигании газа интенсивному тепловому и химическому воздействию подвергается почвенный покров и растительность.

В сложившейся ситуации установление нормативов выбросов вредных веществ в атмосферный воздух является основой государственного регулирования качества атмосферного воздуха как жизненно важного компонента окружающей природной среды.

Основная полезная функция атмосферы заключается в том, что она служит незаменимым источником кислорода, необходимого для существования всего живого на Земле. Атмосфера обладает рядом других полезных для человека и иных живых видов свойств.

Ресурсы атмосферы занимают большое место и в экономической деятельности человека. Атмосфера интенсивно эксплуатируется как транспортная коммуникация. Воздух является неотъемлемым компонентом производственных процессов, получения тепловой энергии, иной хозяйственной деятельности человека.

Также атмосфера – это среда для удаления множества видов отходов.

Мы еще раз отмечаем, что названные функции атмосферного воздуха, выполняемые им по отношению к растительному и животному миру, человеку и обществу, являются важнейшей предпосылкой для обеспечения всестороннего правового регулирования охраны атмосферного воздуха.

В системе охраны окружающей среды, мы считаем, особо важное место занимает обеспечение благополучия воздушного бассейна. В последние годы антропогенное воздействие на воздушную среду резко усилилось, что, несомненно, вызывает тревогу.

Исследование факторов, которые способствуют усугублению кризисного состояния атмосферы, их оценка и особенно учет имеют существенное значение для дальнейшего развития и совершенствования воздухоохранного законодательства и права.

Изучение положения дел в законодательстве, практики его реализации с учетом конкретного состояния атмосферного воздуха, учет экологических интересов общества, в том числе будущих поколений, не могут не привести ученых, а также государственные органы к осознанию необходимости не только переоценить, но и изменить отношение к природе. Особое место занимают вопросы охраны атмосферного воздуха. Считается, что в силу своих естественных свойств воздух не может принадлежать какому-либо субъекту права, а является природным ресурсом, которым пользуются все государства на равных основаниях в пределах государственной территории. В области охраны атмосферного воздуха не только в Республике Казахстан, но и других стран СНГ пока не сформирована и самостоятельная отрасль права.

Мы согласны с мнением, что это происходит потому, что как в теории, так и на практике не

всегда учитывается, что атмосфера Земли как пространство, содержащее в себе смесь газов, именуемую воздухом, является объектом реального материального мира: ее нельзя потребить, уничтожить, и она уже индивидуализирована как объект природы. Атмосфера планеты Земля, так же как и сама земля с ее недрами, и реки, протекающие по ее поверхности, или озера, имеющиеся на ее территории, является естественным условием существования любого государства.

Следовательно, любое государство имеет свои государственные границы, в пределы которой входят земля с ее недрами, водами и атмосферное пространство или атмосфера Земли, что в совокупности составляет экосистему на определенной государственной территории. А государственная территория принадлежит юридически государству.

Все большее загрязнение атмосферы Земли различными выбросами промышленности, наземного и воздушного транспорта создает угрозу, как нормальному процессу непосредственного использования атмосферного воздуха, так и жизнедеятельности человека, животного мира, растительности. Продолжающееся возрастание загрязнения атмосферы Земли еще более актуализирует проблему переосмысления юридической конструкции охраны атмосферного воздуха. Правовая охрана атмосферного воздуха должна осуществляться по такой же юридической конструкции, что и правовая охрана земли, недр, вод, лесов и т. д. Общество пришло к такому рубежу, где назрела острая необходимость дальнейшего совершенствования общественных отношений в области организации правовой охраны атмосферы Земли. Это требует всестороннего научно-правового переосмысления традиционных представлений, сложившихся в этой области, и выработки новых, соответствующих современным требованиям решений.

Что касается специальных исследований правовых проблем охраны атмосферного воздуха, то такое исследование было выполнено казахстанскими учеными: Байдельдиновым Д. Л. [Байдельдинов Д. Л., 1986, 195 с], Мухиддиновым Н. [Мухитдинов Н., 2011, 439с], российским ученым М. М. Бринчуком [Бринчук М. М., 1985] и др.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Анализ работ, вышеуказанных авторов, показывает, что ученые-юристы вели речь в основном об охране атмосферного воздуха. И действовавшее законодательство нацеливало их на такой подход. Надо учесть, что значительная часть работ в области правовой охраны атмосферного воздуха относится к советскому периоду. Проблема же надлежащей охраны атмосферы Земли по настоящему обнаруживается только в современных условиях, когда не только сильно возросла опасность ее загрязнения, но

и все возрастающая антропогенная нагрузка на атмосферу проявляется именно в период перехода Казахстана к рыночной экономике.

К сожалению, несмотря на все принимаемые меры, все ощутимей становятся негативные последствия техногенного воздействия на окружающую природную среду. В целях обеспечения охраны окружающей среды, необходимо четко определить предупредительные, запрети-

тельные, восстановительные и поощрительные меры. При этом необходимо иметь в виду, что карательные меры не могут обеспечить в полном объеме решение рассматриваемой проблемы. Поэтому на законодательном уровне особое место необходимо уделять вопросам формирования экологической культуры, воспитания и так называемого экологического просвещения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон Республики Казахстан «О недрах и недропользовании» от 24 июня 2010 года № 291-IV – www.zakon.kz
2. Экологический Кодекс Республики Казахстан от 09. 01. 2007 N 212-3-www.zakon.kz
3. 3. Байдельдинов Д. Л. Правовая охрана атмосферного воздуха (на материалах Казахской ССР) Дис...канд. юрид. наук. -Алма-Ата,1986. - 195 с.
4. Мухитдинов Н. Теоретические и законодательные проблемы некоторых отраслей права Т. 5, Изд. 2-щу доп. Алматы, 2011. – 439 с.
5. Бринчук М. М. Правовая охрана атмосферного воздуха – М.: Наука, 1985 г.

Шеримова Нурзат Шаирбековна

к. ю. н., ст. преподаватель
кафедра СЮД
Международный университет SILKWAY

Тайтелиева Бибижамал Бортаевна

магистр права, ст. преподаватель
кафедра СЮД
Международный университет SILKWAY

Абдуллина Лейла Марсовна

к. ю. н., доцент
кафедра гражданско-правовых дисциплин
Евразийская юридическая академия

ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СТРАХОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Түйін. Осы мақалада экологиялық сақтандыру қоршаған ортаны қорғау саласындағы заңнаманы жетілдіру жолдары мәселелері қарастырылды. Бұл жүйені дамыту үшін бірқатар ұсыныстар айтылды.

Түйінді сөздер: Экологиялық сақтандыру, қоршаған ортаны қорғау, экологиялық тәуекелдер, қауіптер.

Резюме. В данной статье рассматриваются способы совершенствования законодательства в области экологического страхования. Предлагается ряд рекомендаций по развитию этой системы.

Ключевые слова: экологическое страхование, охрана окружающей среды, экологические риски, опасности.

Summary. This article reveals issues of environmental insurance, ways to improve legislation in the field of environmental protection. As a result, a number of proposals are being made to develop the safeguards system and legislation.

Keywords: ecological insurance, environmental protection, environmental risks, risks, legislation.

ВВЕДЕНИЕ.

Последствия хозяйственной деятельности в странах СНГ, связанные с нанесением вреда окружающей среде, носят все более масштабный характер. В этой связи растет необходимость создания финансовых механизмов предупреждения и гарантированного возмещения нанесенного ущерба, осуществления принципа «загрязнитель платит». Другим обстоятельством является то, что по мере осуществления рыночных реформ в экономике набирает силу процесс применения в сфере охраны окружающей среды наряду с административными экономическими методами регулирования, в том числе страхования экологических рисков.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ.

Модельный закон «Об экологическом страховании» был принят на двадцать втором пленарном заседании МПА СНГ (Постановление № 22-19 от 15 ноября 2003 года). Действующая редакция Модельного закона «Об экологическом страховании» на тот период времени отвечала всем требованиям международного и национального законодательства стран СНГ.

Модельное законодательство государств-участников СНГ носит рекомендательный харак-

тер, принимается законодательным инструментом содружества – Межпарламентской Ассамблеей государств-участников Содружества независимых государств (МПА СНГ) в целях гармонизации национального законодательства ее членов. Актуальность модельного законодательства МПА СНГ обусловлена необходимостью объединения национального законодательства стран Содружества независимых государств в единое правовое поле, в соответствие с международными нормами, обеспечения интеграционных процессов в СНГ, сближения законодательства государств – участников и повышения согласованности в законодательной деятельности парламентов. Межпарламентской Ассамблеей государств СНГ приняты «Основные направления сближения национальных законодательств», где устанавливается порядок обмена правовой информацией, подготовки и принятия модельных законодательных актов, научного обсуждения, а также способы преодоления правовых различий. Ежегодно уточняются программы принятия модельных актов. Значительная часть документов направлена на более полное использование экономического потенциала стран Содружества, охрану окружающей среды, в т. ч. от негативного трансграничного воздействия, рациональное

природопользование, внедрение экономических методов регулирования в области охраны окружающей среды, включая экологическое страхование. Особенности модельных актов является их рекомендательный характер; положения модельных законов выполняют гармонизирующую роль для отраслевого законодательства государств-участников СНГ; национальными законодательными органами самостоятельно определяется в какой степени они могут ими руководствоваться в законотворческой деятельности; модельные законы зачастую служат основой для разработки национальных законодательных актов и др.

Республика Казахстан характеризуется в основном наличием производств по добыче и первичной переработке природных ресурсов, а также большим количеством химических и металлургических предприятий. Указанное, актуализирует проблему защиты окружающей среды и обеспечения возмещения ущерба, наносимого ей в результате хозяйственной деятельности [Узбаканова Л. . 2004. № 2. С. 40-43].

Реализация института экологического страхования в Казахстане является необходимым механизмом в связи с высокой степенью загрязнения окружающей природной среды, низким уровнем капиталовложений в природоохранную сферу и затрат на предупреждение и ликвидацию последствий чрезвычайных ситуаций.

Негативные последствия ухудшения качества окружающей среды проявляются, в частности, в ущербе здоровью человека (преждевременная смерть, физические и психические расстройства, накладываются болезнями ограничения), в ущербе имуществу физических и юридических лиц, а также в разрушении природных ресурсов.

Основополагающими актами, регулирующими данную сферу отношений в Казахстане, являются Закон Республики Казахстан «Об обязательном экологическом страховании», принятый 13 декабря 2005 года [Закон РК 2005 года N 930 Об обязательном экологическом страховании], Закон Республики Казахстан «Об обязательном страховании гражданско-правовой ответственности владельцев объектов, деятельность которых связана с опасностью причинения вреда третьим лицам» от 7 апреля 2004 года [Закон РК «Об обязательном страховании гражданско-правовой ответственности владельцев объектов, деятельность которых связана с опасностью причинения вреда третьим лицам» 2004].

В сфере экологии в зарубежных странах различается страхование экологических рисков и страхование имущества от экологических бедствий. Широкое распространение получило страхование экологических рисков, которое представляет собой страховую защиту гражданской имущественной ответственности за ущерб,

причиненный третьим лицам в результате внезапного, непреднамеренного, неожиданного загрязнения окружающей природной среды.

В европейских странах индустрия экологического страхования более развита, чем в Казахстане. Основными внешними факторами, способствовавшими успешному развитию процесса экологического страхования, явились создание соответствующей законодательной и правовой базы, эффективной системы судебного преследования за экологические правонарушения и формирование развитого общественного экологического сознания.

В большинстве европейских стран при страховании экологических рисков установлены стандартные лимиты ответственности. Основная проблема, с которыми сталкиваются западные страховщики – это оценка риска. Стремясь избежать необоснованных убытков, многие страховые компании начали активно развивать риск-менеджмент и риск-контроль. При оценке риска, как правило, учитываются степень опасности веществ и технологических процессов, экологическое состояние территории страхования и экосистем для оценки возможного ущерба и величины компенсации для восстановления загрязнённых территорий и нарушенных экосистем.

Одним из направлений повышения привлекательности экологического страхования, как для страхователей, так и для страховщиков, получившим развитие в европейских странах, является объединение страховщиков в страховые пулы. Казахстан также пошел по этому пути. Основным преимуществом пула является распределение риска между страховщиками. Это особенно важно на ранних стадиях развития системы экологического страхования, когда отсутствует достаточный опыт в оценке риска и установлении адекватной величины страховой премии.

В мировой практике существуют две формы страхования – обязательное и добровольное.

К объектам экологического страхования относятся :

- риск гражданской ответственности страхователя за загрязнение окружающей природной среды, выражающийся в предъявлении ему третьими лицами (физическими или юридическими) в соответствии с нормами гражданского права имущественных претензий, которые удовлетворяются в соответствии с договором о страховании за счет страховых платежей;

- подлежащие возмещению убытки, которые несет страхователь в связи с загрязнением окружающей природной среды на территории действия договора страхования;

- жизнь, здоровье или имущество страхователя или других лиц, определенных договором страхования.

Субъектами экологического страхования являются страховщик и страхователь. Перечень загрязняющих веществ и причин страховых событий, ущерб по которым подлежит возмещению, оговариваются при заключении договора страхования.

Страховые платежи уплачиваются страхователем по тарифным ставкам, устанавливаемых в процентах годового оборота предприятия. При определении размера тарифных ставок помимо оборота предприятия учитывается отрасль производства, к которой относится предприятие, а так же степень риска производственного процесса на каждом конкретном предприятии.

В соответствии со статьей 14 Закона Республики Казахстан от 13 декабря 2005 года N 93 «Об обязательном экологическом страховании» Размер страховой суммы устанавливается по соглашению сторон в договоре обязательного экологического страхования, но при этом размер страховой суммы должен составлять не менее:

1) 5000-кратного месячного расчетного показателя, установленного законом о республиканском бюджете на соответствующий финансовый год, на дату заключения договора обязательного экологического страхования с физическим лицом, являющимся индивидуальным предпринимателем;

2) 65000-кратного месячного расчетного показателя, установленного законом о республиканском бюджете на соответствующий финансовый год, на дату заключения договора обязательного экологического страхования с юридическим лицом;

3) 17000-кратного месячного расчетного показателя, установленного законом о республиканском бюджете на соответствующий финансовый год, на дату заключения договора обязательного экологического страхования, если договор обязательного экологического страхования заключен только в части страхования гражданско-правовой ответственности за причинение вреда окружающей среде.

Страховое возмещение выплачивается при причинении вреда физическим или юридическим лицам в размерах, предусмотренных гражданским законодательством, и определяется в результате рассмотрения дел в судебном или другом предусмотренном законом порядке.

Размер ущерба, вызванного загрязнением окружающей среды, как правило, составляет или может составлять большие суммы. Отсюда вытекает необходимость установления предельных размеров (лимитов) ответственности страховщиков при страховании экологических рисков. Их конкретный уровень зависит от финансовых возможностей страховщиков, формы страхования, объема ответственности, круга страхователей и т. д. Убытки же сверх лимита должны в этом случае покрываться за счет средств предприятий или их

объединений, резервных фондов государства и т. д.

Страхование экологической ответственности допускает возможность частично переложить возмещение ущерба на самих страхователей путем установления лимита ответственности или введения франшизы. Лимит ответственности – это установление предельных сумм выплат страховой организацией страхового возмещения. Лимиты ответственности могут быть установлены для выплат по одному иску или серии исков, вытекающих из одного страхового случая. Франшиза – это установленная договором доля участия страхователя в возмещении ущерба. Как правило, она устанавливается в определенной денежной сумме.

Возможны случаи, когда загрязнение может проявиться через некоторое время. Страховые компании стремятся сократить его, так как это облегчает им расчет необходимых размеров и тарифных ставок. Но это нарушает права потерпевших и общества, которые заинтересованы в покрытии убытков в независимости от сроков их возникновения. При проведении экологического страхования целесообразно ориентироваться на общие сроки исковой давности.

Принципиальным является вопрос о форме проявления страхования ответственности на случай загрязнения окружающей среды. Наибольшая эффективность достигается при обязательном страховании. Обусловлено это тем, что наряду со страхователем и страховщиком третьей стороной здесь выступает потерпевший, которому в этом случае гарантировано возмещение ущерба. В соответствии со статьей 177 Экологического Кодекса РК «Лица, пострадавшие вследствие чрезвычайной экологической ситуации или экологического бедствия, имеют право на возмещение причиненного им вреда, а также на социальную защиту в соответствии с законодательными актами Республики Казахстан [Экологический Кодекс РК]. Например, иск предъявляется жителями, чьи дома находятся вблизи от химического предприятия, вследствие чего причинен вред их здоровью, вред их домашнему скоту, который пасется на близлежащих от предприятия землях. Жители могут приобрести заболевание, а скот может погибнуть от зараженной химикатами травы или другими отходами предприятия. Практика показывает, что такие иски, если и предъявляются, то остаются без удовлетворения, так как гражданам (третьим лицам) трудно доказать причинную связь между причиненным их здоровью или имуществу ущербом и деятельностью предприятия.

Для облегчения механизма доказывания причинения вреда, нами предлагается ввести в законодательство Реестр предприятий, чья деятельность наносит экологический вред окружающей среде и гражданам. При этом эти предприятия обязать заключать договоры эколо-

гического страхования в повышенных размерах. Из этого фонда и должны будут оплачиваться иски граждан и юридических лиц при причинении экологического вреда. Данное обстоятельство позволило бы гражданам не доказывать при предъявлении иска факт вредного влияния на окружающую среду и соответственно здоровью граждан. Таким образом, граждане должны будут доказать только объем и размер причиненного им ущерба.

Мы считаем, что абсолютно противозаконной является выдача разрешения для строительства автозаправочных станций в городах непосредственно возле жилых домов. В данном случае жильцы этих домов теоретически могут предъявить иск о возмещении вреда здоровью, но на практике доказать и взыскать, представляет сложность, так как уже отмечалось выше, не отработан механизм возмещения ущерба.

Не решен в законодательстве вопрос срока исковой давности в случае проявления экологического негативных последствий причинения вреда.

С другой стороны, использование, наряду с обязательным, добровольного страхования в значительной степени расширяет права хозяйствующих субъектов: они вправе решать, каким образом оградить себя от возможных финансовых затруднений.

Можно было бы заимствовать зарубежный опыт, в соответствии, с которым хозяйствующий субъект для получения лицензии на этот или иной вид деятельности, сопряженной с потенциальной опасностью для здоровья и имущества третьих лиц (например, при эксплуатации атомных реакторов), обязан предоставить финансовую гарантию возможного ущерба третьим лицам в пределах заранее обусловленной суммы. Формы такой гарантии могут быть различны: сумма на депозитном счете, обязательства банка предоставления кредита, резервные фонды и др.

Обязательное страхование предусмотрено законом, согласно которому устанавливается круг подлежащих страхованию событий. При этом страховщик обязан страховать соответствующие объекты, а страхователи – вносить причитающиеся страховые платежи. Для введения обязательного государственного экологического страхования требуется разработка ряда законодательных актов, в которых определялся бы перечень объектов страхования, объем страховой ответственности, уровень страхового обеспечения и др. в законодательном порядке должна быть определена не только организация, которая будет осуществлять обязательное экологическое страхование, но и определен порядок образования и функционирования государственного страхового экологического фонда, что потребует привлечение значительных финансовых средств.

Закон, как правило, возлагает проведение

обязательного страхования на государственные страховые органы.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Механизм внедрения государственного обязательного экологического страхования предусматривает проведение большой подготовительной научно – методической работы, включающей составление перечня отраслей, и подотраслей, предприятия которых будут охвачены этой системой страхования, разработку ряда отраслевых методик по этим вопросам, создание банка статистических данных по экологическим бедствиям, авариям, катастрофам, определение приставок платежей с дифференциацией и по отраслям деятельности и объектам страхования.

Условия экологического страхования должны базироваться на нормах действующего законодательства. Страховщик предоставляет страховую защиту на случай предъявления претензий страхователю третьими лицами в соответствие с нормами и возмещение ущерба, причиненного им страховым событием, которое наступило в течение срока действия договора страхования. Одновременно следует определить круг событий, за последствия которых страховщик ответственности не несет (вытекающие из обычной деятельности страхователя, вызванные нарушением нормативных актов, причиненные в результате умышленных действий и т. д.).

В нынешней социально – экономической ситуации существуют объективные условия только для введения добровольного экологического страхования, в которое будут включаться субъекты хозяйственной деятельности, располагающие необходимыми экономическими возможностями. По мере стабилизации экономического положения страны, развития финансово – кредитной системы и укрепления хозяйственных связей возникнут условия для создания обязательного государственного экологического страхования, которое, в отличие от добровольного, может стать действительным составным элементом экономического механизма, природопользования.

Создаваемые в системе экологического страхования фонды предназначены для финансирования работ по прогнозированию, предотвращению и ликвидации последствий экологических и стихийных бедствий, аварий, катастроф.

В настоящее время необходимая нормативно – правовая база добровольного экологического страхования в целом сформирована. Развитие этого вида страхования сдерживается отсутствием необходимых данных для достоверного расчета тарифных ставок и, главное, отсутствием необходимых средств для создания больших резервных фондов. Это связано с тем, что возмещение последствий крупных экологических катастроф требует значительных финансовых затрат.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Узбаканова Л. К вопросу страхования экологических рисков // Экология и устойчивое развитие. – 2004. – № 2. С. 40-43.
2. Закон Республики Казахстан от 13 декабря 2005 года N 93Об обязательном экологическом страховании. [Электронный ресурс]: Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК
3. Закон Республики Казахстан «Об обязательном страховании гражданско-правовой ответственности владельцев объектов, деятельность которых связана с опасностью причинения вреда третьим лицам» от 7. 07. 2004 года [Электронный ресурс]: Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК
4. Экологический Кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК.

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА PEDAGOGICAL SCIENCE

Ахметова Гаухар Кенжебаевна

8D01901 – Арнайы педагогика мамандарын даярлау мамандығының PhD докторанты
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Исманова Рабиға Жолдасовна

п. ф. к., доцент м. а.
SILKWAY Халықаралық университеті,
Шымкент қ.

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУГЕ ҚАЖЕТТІЛІГІ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ЖАҒЫМДЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Мақалада «ерекше баланың» ғылыми және теориялық сипаттамалары берілген, инклюзивті білім берудегі ерекше білім беру қажеттіліктері бар бастауыш сынып балаларына құрдастарының толерантты қатынасын қалыптастыру бойынша тиімді жұмыс түрлері туралы түсінік берілген; ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар үшін құрдастар тобында әлеуметтік-психологиялық ортаның дамуына, инклюзивті білім берудегі ерекше қажеттіліктері бар жас студенттерге толерантты көзқарасты қалыптастыруға назар аударылады. Инклюзивті ортада оқитын құрдастар арасындағы тұлғааралық және топшілік коммуникация процесінің ерекшеліктері ұсынылған.

Түйінді сөздер: инклюзивті білім, инклюзивті білім беру ортасы, толеранттылық, ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушылар, әлеуметтік-психологиялық бейімделу.

Резюме. В статье представлены научно-теоретические общепринятые описания «особого ребенка», даны понятия эффективным формам работы по формированию толерантного отношения сверстников к младшим школьникам с особыми образовательными потребностями в инклюзивном образовании; уделено внимание развитию социально-психологической в группе среды сверстников к детям с особыми образовательными потребностями, условиям формирования толерантного отношения к младшим школьникам с особыми образовательными потребностями в инклюзивном образовании. Представлены особенности межличностного и внутригруппового коммуникативного процесса в среде сверстников, обучающихся в инклюзивной среде

Ключевые слова: инклюзивное образование, инклюзивная образовательная среда, толерантность, учащиеся с особыми образовательными потребностями, социально-психологическая адаптация.

Summary. The article presents the scientific and theoretical generally accepted descriptions of a «special child», gives concepts to effective forms of work for formation a tolerant attitude of peers to primary school children with special educational needs in inclusive education; attention is paid to the development of the socio-psychological environment in the group of peers for children with special educational needs, the conditions for the formation of a tolerant attitude towards younger students with special educational needs in inclusive education. The features of interpersonal and intragroup communication process among peers studying in an inclusive environment are presented.

Keywords: inclusive education, inclusive educational environment, tolerance, students with special educational needs.

Ерекше білім беруге қажеттілігі бар балаларды оқытуға тәрбиелеу, оларға деген жағымды қатынастың дамуы бірнеше кезеңнен өтті. Н. Н. Малофеевтің арнайы білім берудің даму тарихын-

тынастың дамуы бірнеше кезеңнен өтті. Н. Н. Малофеевтің арнайы білім берудің даму тарихын-

да 5 кезеңді сипаттаған [Cotton, K. 1990]. Соңғы кезеңде ерекше білім беруге деген қатынастың өзгергенін, толыққанды қоғам мүшесі ретінде қабылдаудың алғышарттары сипатталған. Гуманистік көзқарастың басымдылығы әртүрлілікті, ерекше қажеттілігі бар балалардың толыққанды білім алуына болатындығы, оларға деген көзқарастың жағымды жаққа өзгеруіне әкелді.

Дегенмен, «ерекше баланың» басты қиындығы оның сыртқы әлеммен байланысының шектеулігі, қалыпты дамып жатқан құрдастарымен қарым-қатынастың жоқтығы, қоғамдағы мәдени құндылықтардың қолжетімсіз болуы, кей жағдайда сапалы білім алу мүмкіндігінің болмауы болып табылады. Сондай-ақ, құрдастары тарапынан ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларға жағымсыз қарым-қатынас, мүмкіндігі шектеулі балалардың білім сапасын арттыруға кедергі келтіретін физикалық және психикалық кедергілердің болуы мәселесі өзекті болып отыр. Осыған байланысты, ерекше қажеттіліктері бар балаларға жағымды қарым-қатынасты қалыптастыру жолдарын зерттеу мақсатында аталған балалардың қарым-қатынасының даму ерекшеліктерін қарастырылды.

Ерекше қажеттіліктері бар тәрбиеленушілердің құрдастары ортасына қосылуы олардың қарым-қатынас тәжірибесін арттырады, коммуникация, түрлі рөлдік және әлеуметтік позицияларда тұлғааралық өзара іс-қимыл дағдыларын қалыптастырады, бұл жалпы балалардың бейімделу мүмкіндіктерін арттырады. Тұлғааралық қарым-қатынастарды және олардың қалыптасуы шарттары жалпы педагогикалық, арнайы педагогикада, психологиялық зерттеулерде үлкен мән беріледі.

Жағымды қарым-қатынастың жай-күйі топтың ұжым ретінде дамуының маңызды сипаттамаларының бірі болып, топтың тиімділігін анықтайды.

Оқу үрдісі барысында жағымды қарым-қатынастың даму мәселелері осы фактілерге, әлеуметтік-психологиялық үрдістерге байланысты.

Оқыту және тәрбие көзқарасынан білім беру ортасында жағымды қарым-қатынастың әсерін зерттеу баланың жеке дамуына, сапалы білім беруді жүзеге асыруға маңызы зор.

Білім беру жұмыстарымен қатар әлеуметтегі қарым-қатынас, топтасу мен әрекеттесу, мейірімділік, жәрдем беру мен оны қабылдай алу, қайырымдылық сияқты жағымды тұлғааралық қарым-қатынас үшін маңызды жеке қасиеттердің ары қарай дамуы дағдылардың қалыптасуы үлкен маңызға ие болып келе жатқандығы туралы пікірлер құнды [Organization for Economic Cooperation and Development 1994].

Білім беру барысында тәрбие беру функциялары жағынан балада адами моральдық қасиеттер мен құндылықтарды қалыптастыру, оларда қажетті коммуникативті дағдыларды дамыту,

өзінен ерекшеленетін құрдастарына жағымды көзқарасын қалыптастыру маңызды болып табылады.

Білім алушылар арасында жағымды қарым-қатынасты қалыптастыруда тұлғааралық қарым-қатынастардың орны маңызды болып табылады. Тұлғааралық қарым-қатынастар – қоғамдық қатынастардың ерекше түрі; индивидтардың байланысы мен өзара әрекеттесу актілері қоғамдық қатынастар кезінде тұлғасыз қарым-қатынастарды іске асыру; индивидтың (әлеуметтік рөлдердің және бірегей тұлғаның қосындысын қамтитын адам ретінде) тек қана тұлғасыз қарым-қатынастар ретінде қоғамдық қатынастар фрагменттерін қабылдауы. Тұлғааралық қарым-қатынастар ойлаушы және сезінуші тұлғалар арасында шынайы өмірде орын алатын тікелей байланыстар мен қарым-қатынастар болып анықталады. Балалардың шынайы байланыстарына арналған зерттеулерде екі негізгі теориялық әдіс белгіленді: тұлғааралық қарым-қатынасты белгілеу жұмыстарының тұжырымдамасы, балалардың қарым-қатынасы олардың байланысының нәтижесі ретінде қарастырылған қарым-қатынас генезисінің тұжырымдамасы [Wubbels T., Breckelmans M., Hooymayers H., 1991].

Бірінші теория бойынша бірлескен жұмыстарда тұлғааралық жағымды қарым-қатынастар туындап, іске асады, содан кейін олардың мазмұны белгіленеді. Басты зерттеу объектісі болып топ қарастырылады.

Балалардың бір-біріне деген жағымды қарым-қатынасын зерттеу олардың өзара әрекетімен байланысын зерттеуге әкеледі. Қарым-қатынаста «Сөйлесу» және «қарым-қатынас» терминдері синоним түрінде қолданылады. Екінші тұжырымда сөйлесу өзара қарым-қатынасқа бағытталған коммуникативті іс-әрекет болып табылады. Біз генезис тұжырымы жайлы «Сөйлесу» және «қарым-қатынас» ұғымдарын бірдей түсінетін басқа авторлармен келісеміз. Осы тұжырымдамаға сәйкес сөйлесу деп адамдардың өзара әртүрлі ақпарат алмасып, арақатынастарын түзету және ортақ нәтижеге жету мақсатында күштерін біріктіретін белгілі бір қарым-қатынасы екені белгілі болды.

Сөйлесу адамдардың байланысының басқа адаммен әрекеттесу аспекті болып, қарым-қатынас сөйлесу процесінде қалыптасып қана қоймай, оның бастамасы болып табылады.

Бірақ қарым-қатынас адамның санасы деңгейінде (елестерді, образдарды елестету түрінде) коммуникативтік іс-әрекеттерсіз бола алады.

Осылайша, қарым – қатынас ішкі психологиялық және адамдар арақатынасының мотивациялық негізі деп қарастырылады.

Адамдар арасындағы бір-біріне деген жағымды қарым-қатынасы мен олардың бірлескен қызметі нәтижесі әлеуметтік – психологиялық ауа-райы және микроәлеумет жағдайлары сияқ-

ты екі факторы бар әлеуметтік- психологиялық климат болып табылады.

Микроәлеуметтік жағдайлар деп берілген топтың функцияларын, қарым-қатынас ерекшеліктерін және оларға әсер ететін: жыныстық және жас аралық топ құрамы, географиялық, климаттық т. б. факторларды түсінеміз. Салауатты моральдық және жағымды психологиялық климаттың ерекшеліктері: назар аудару, адамдардың орналасуы және бір-біріне ұнауы, көңіл-күйдің көтеріңкілігі, бірлескен жұмыстарды қызықты тапсырмалармен көңілдендіруі, сонымен қатар адамдардың өзара жауапкершілігі мен талап етуі. Әлеуметтік- психологиялық климатының әр-түрлі формалары берілген: жұмыс тиімділігі, топ мүшелерінің бір-бірімен үйлесімділігі мен бірегейлігінің дәрежесі еңбекті ұтымды бөлістің себепшісі болады.

Келісім топтың барлық қатысушыларының ортақ мақсаттарын және оларға жетудің әдіс-тәсілдерін, өзара ойларды қабылдауын, бірін-бірі қолдауын білдіреді.

Келісім адамдардың сырқы ықпалдарға төтеп бере алатын бірегейлік қасиетін білдіреді.

Бірігу топта адамдардың жұмыс тиімділігін арттыруға қолайлы жеке қасиеттерінің үйлесімдігі бар екенін дәлелдейді

Әлеуметтік-психологиялық климат арқылы адамдардың кез келген қызметі реттеледі. Топтағы басым эмоционалдық көңіл-күйге сол топтың әр мүшесінің жұмысқа атсалысуының дәрежесі, бағытталуы және жұмысының тиімділігі байланысты. Адам қызметінің барлық түрлерінде топтың әр мүшесінің жеке қасиеттерін қалыптастыруға жағдай тудыратын белгілі бір өзара қарым-қатынас дамитын өзара бірін-бірі тану процесі жүреді.

Өзара қарым-қатынасы аспектерінің бірі ретінде топтық процестегі тұлғааралық қабылдау қарастырылады [Лисина, М. И., 2009, 320 с: Гаврилова, Т. П., 1974]. Тұлғааралық қабылдау бірігіп істеген жұмыстар сапасына әсер етеді. Бұл аспектіде жетекшінің (мұғалімнің) жеке және әлеуметтік мінездемесіне маңызды рөл бөлінеді.

Педагог өз оқушыларын зерттей отырып олардың міндеттерін бөлгенде олардың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін ескереді.

Бірігіп жұмыс жасау процесінде сынып мұғалімі мен оқушылары әрбір оқушының қарым-қатынасы жағдайына, бір-бірі туралы ойларына әсер ететін әлеуметтік мүмкіндіктері туралы ойларын қалыптастырады және анықтайды. Оқу еңбегі мен оған деген қарым-қатынасының нәтижесін мұғалім үнемі бағалап отырады. Бұндай бағаның бала үшін ерекше мәні бар. Дәл сол баға оның сыныптағы, отбасындағы және оны қоршаған адамдардың арасында орнын анықтайды. Мұғалімнің қойған бағасы бастауыш сынып оқушысының жеке қасиетінің бағасы болып есептеледі. Бала моральдық тәртіп ережелерін

тәжірибе кезінде және бірігіп атқаратын жұмыстар кезінде игереді. Бірақ бастауыш сыныпта баланың моральдық тәжірибесі себептерге байланыстыөздігінен байиды. Мұғалім моральдық нормаларға бала тәртіп бұзған жағдайда жиірек жүгінеді, себебі педагогта бастауыш сынып оқушысының моральдық тәжірибесін дамыту және байытуға арналған арнайы бағдарлама жоқ.

Бастауыш сынып оқушылары тобымен жұмыс істейтін педагогқа біріншіден жеке тұлғаның жаңа сезімдері мен жұмыстарға деген қажеттілігін қолданып әр балаға топтық қарым-қатынас құруға көмектесу маңызды.

Әр балада бір-бірі туралы жағымды ойларды қалыптастыру үшін педагог әлеуметтік рөлдерді, оқушылар арасында әртүрлі мектептік міндеттерді дұрыс бөлуге, өзара қолдауға, ынталандыруға жағдайлар жасауға ұмтылады.

Мектеп жасындағы балаларда «Біз» деген сезім пайда болады, ұжым тәртібіне бағынып, жеке қызығушылықтарын қоғамдық, топтық қызығушылықтармен ортақтастыра отырып, өз құқығын қорғай алу қабілеті қалыптасады. Бастауыш сынып оқушылары жолдасының ерекше екеніне қарамастан топтасуға қажеттілігін түсіне алады, өзара іс-әрекеттерін үйлестіріп, сол іс-әрекеттерге қатыса алады. Екіншіден, сонымен бірге бастауыш сынып оқушыларында топтағы моральдық қарым-қатынас нормалары жайлы ойларды қалыптастыру керек. Олар топтағы бірігіп істелетін жұмыстар тәжірибесінің жинақталуын қамтамасыз етеді, әр балаға құрдастарының жағымды қарым-қатынасы мен бірігіп жұмыс істеу процесінде өзін-өзі көрсетуге көмектеседі, бастауыш сынып оқушылары арасындағы жағымды қарым-қатынастарды оңтайландыруға ықпал етеді

Осылайша, білім алушылардың бір-біріне деген жағымды қарым-қатынастар бірігіп істелетін іс-шаралар жағдайында балалардың сыныптағы іс-әрекеттеріне, олардың жеке қасиеттерінің қалыптасуына әсер ететін факторлардың маңызына ие болады [Гаврилова, Т. П., 1974, 24 с]. Мектеп оқушысының өзі туралы ойы, ол өскен сайын өзін-өзі тану процесінде қалыптасып, ары қарай өзгереді. Қарым-қатынас нормативті процесс бола тұра оқушыға өзі туралы белгілі бір ақпарат береді және қоғаммен қабылданған нормалармен өз іс-әрекетін теңдестіруге мүмкіндік береді. Қарым-қатынас афферекті процесс болса да, оқушыға қоршаған адамдардың оған деген қарым-қатынасын қабылдауды анықтайды. Балалардың бір-бірін қабылдауына, жағымды қарым-қатынас орнатуының тағы бір құрам бөлігі эмпатия болып табылады. Балаларда моральдық сенім мен құндылықтарды қалыптастыру оларда эмпатияның дамуының ажырамас бөлігі екені анықталған.

Эмпатия –басқа адамның жай-күй әлемін түсіну, сол адамның эмоционалды жағдайына оның өзінің көзқарасымен қарау. Эмпатияның екі түрі

бар: сезіну – бір адамның сезімін басқа адамның өзінің сезіміндей сезінуі және жанашырлық – субъектінің сезімін басқаша, ерекше сезіну

Басқа адамның эмоцияларын сезіну олардың өзіне, өз жағдайын жақсатуына бағытталғанына байланысты жеті – тоғыз жас аралығындағы балаларға тән. Бастауыш сынып жасында баланың қарым-қатынас ортасы кеңейеді, белсенді түрде достық байланыстары қалыптасады, құрдастары топтарымен әлеуметтік қарым-қатынас дағдылары пайда болады.

Бастауыш сынып жасында «ойнамалы ұжым» деп аталатын топтар пайда болады. Ол топтарда біртұтас талаптар, іс-әрекеттер үйлесімдігі, ойындар, қоғамдық жұмыстар және білім алу аспектілеріне қатысты «қоғамдық пікірді» бірегейлігі болады.

Бала өз құрдастарымен қарым-қатынасында олардың қызығушылықтарын назарына ала бастайды да, кей кездері олардың моральдық қасиеттерін басшылыққа алатындығы зерттеулерде аталады [Бугренкова, Т. А., 2005, 23 с]. Белгілі әлеуметтік ортаны көрсете отырып, бала өзін қоршаған ортаға сай моральдық нормалар мен ережелерді тікелей – практикалық іс-шаралар мен қарым-қатынаста, тікелей емес – оқыту, тәрбиелеу процесінде қабылдайды. Тұлғада белгілі норманы білуімен қатар, берілген ортада қабылданған қарым-қатынастар үлгісімен сәйкес келмеуі мүмкін өзінің қарым-қатынасы түзіледі.

Өз іс-әрекетінде бала өзі қабылдаған нормаларды басшылыққа алады және сол нормалар «тұлғалық маңызға» ие болады [Бугренкова, Т. А., 2005, 23с; Аникеева, Н. 2009, 69 с].

Педагогтардың осы сұраққа немқұрайлы немесе біліксіз қатынасы кезінде балаларда құрдастарымен қарым-қатынасы кезінде үрей, өзіне және маңайындағы адамдарға деген сенімсіздік т. б сияқты сезімдерді тудыратын сәтсіздіктер туындайды. Бұның бәрі оқушылардың бір-біріне жағымды қарым-қатынасының ғана емес, олардың жеке тұлғалық, моральдық және мектеп үлгерімінің дамуына кері әсер етеді.

Балаларарасында өзара түсіністіктің, сенімділік жағдайдың жоқтығы, жолдасын құрметтей алмауы және оның пікірін тыңдай алмауы, өзін жолдасының орнына қоя алмауы сыныпта қақтығыстарға әкеліп соғады.

Мектеп сыныбында жағымсыз психологиялық ахуал, яғни, балалардың арасында қолайсыз қарым-қатынас, ерекше білім беруге қажеттілігі бар балаларды қабылдамау, олардың ерекшелігін түсінбеу, айқын қақтығыстар жағдайы бар болса, онда балалардың жалпы үлгерім деңгейі төмендейді, себебі бұл жағдайлар оның жеке тұлғалық қасиеттерін және танымдылық процесстерін дамытуға кері әсерін тигізеді.

Сыныптағы ауыр эмоционалдық жағдай, психологиялық қолайсыздық балада белгілі бір істермен, сонымен қатар, сабақпен де айналысқысы келмеуіне себеп болады. Бұл сабаққа деген қызығушылықтың жоғалуына және жалпы үлгерімінің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Мектеп сыныбындағы ұжымда қарым-қатынастардың бұзылуы ерекше білім беруге қажеттілігі бар балаларда басқа адамдармен жағымды қарым-қатынас құруда қиындықтар туғызады, бұл өз кезегінде, олардың әлеуметтік ортаға кіру мүмкіндіктерін шектетеді. Өз жетістіктерін білу, топтың құндылық бағдарларына деген ұмтылыстарының сәйкестігі жеке тұлғаның өзін-өзі бекітуіне ықпал етеді. [Wubbels, T., Breckelmans, M].

Бастауыш сынып жасында балаларда ересектермен және құрдастарымен жағымды қарым-қатынас орнатуға әсер ететін тағы бір фактор білім алушылардың өзін-өзі бағалауы болып табылады.

Өзін-өзі бағалауы баланың адамдармен өзара қарым-қатынасына, баланың өз жетістіктері мен сәтсіздіктерін қалай қабылдайтынына байланысты болып келетін жұмысының тиімділігі әсер етеді. Бастауыш сынып жасында мүмкіндігі шектеулі балаларда олардың өзін-өзі бағалауы әлі толық қалыптаспаған, әдетте, қалыпты құрдастарының өзін-өзі бағалауына қарағанда жоғары болып келеді.

Мүмкіндігі шектеулі баланың өзін-өзі дұрыс бағаламауынан, яғни, оның ұмтылыстары оның мүмкіндіктеріне сай келмеуінен баланың іс-әрекеті сәйкес емес бола бастайды. В. Л. Белинскийдің зерттеулері бастауыш сынып жасындағы мүмкіндігі шектеулі балалардың өздерін жеткілікті түрде қатал бағаламайтынын, әдетте олардың бағалары нақты жағдайға қатысты болып келетінін көрсетті.

Қорыта келе, бастауыш сынып жасындағы ерекше білім беруге қажеттілігі бар балаларда жағымды қарым-қатынастарды қалыптастыру және дамыту өздігінен жүзеге аспайтыны, оны дамыту жұмыстарын жүргізу қажеттілігі зерттеулерде анық көрсетілген. Жалпы білім беретін мектептер ерекше білім беруге қажеттілігі бар балалардың білім алуы, олардың құрдастарымен жағымды қарым-қатынастарын қалыптастыру жұмыстары аталған балаларда адамдар арасындағы қарым-қатынастар жайлы, өз міндеттері шеңбері жайлы ойлары кеңеюіне әсер етеді. Мектепке орналасқан соң ерекше қажеттілігі бар балаларда қарым-қатынас жүйесі қиындай түседі, себебі, қарым-қатынас шеңбері мейлінше ұлғаяды және оған көптеген адамдар кіре бастайды. Айналасындағы адамдармен балада әр-түрлі қарым-қатынастар бекітіледі, сөйлесу тақырыптары күрделенеді және кеңейеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Cotton, K. (1990). School-wide and classroom discipline. Washington, DC, School Improvement Research Series. URL: www.nwel.org/cirs/5/cu9.html (accessed 20 December 2006).
2. Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) (1994). Teacher quality: Synthesis of country studies. Paris: OECD.
3. Wubbels, T., Breckelmans, M. And Hooymayers, H. (1991). 'Interpersonal teacher behaviour in the classroom'. Educational environments: Evaluation, antecedents and consequences. Oxford: Pergamon Press.
4. Лисина, М. И. Формирование личности ребенка в общении. -СПб: Питер, 2009. – 320 с.
5. Гаврилова, Т. П. Экспериментальное изучение эмпатии у детей младшего и школьного возраста // Вопросы психологии. – 1974. -№5. – С. 24-27.
6. Бугренкова, Т. А. Формирование устойчивых межличностных отношений у детей с повышенной активностью (начальная школа): Автореф. дис.... канд. пед. наук / Т. А. Бугренкова. – Воронеж, 2005. – 23 с.
7. Анисеева, Н. П. Организация психологического климата в детском коллективе // Воспитательная работа в школе. – 2009. – № 3. -С. 69-75.

Ашимова Меруерт Айтугановна
оқытушы, магистрант
SILKWAY Халықаралық университеті,
Шымкент қ.

Исманова Рабиға Жолдасовна
п. ф. к., доцент м. а.
SILKWAY Халықаралық университеті,
Шымкент қ.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУЫ

Түйін. Кіші мектеп жасындағы оқушылардың жеке белсенділігін, шығармашылық қабілетін дамыту дұрыс таңдалған әдіске байланысты. Әдісоқушы бойында өздігінен жұмыс жасауға дағдыландыруға бағытталып, ерекше ой қызметі, қайшылықтарды түсіну, шығармашылыққа деген құштарлығы бар шығармашылық тұлға тәрбиелеуді негізге ала отырып, балаға таңдау еркіндігі, өзіне шешім қабылдау және өзіне жауапкершілік алу мүмкіндігін беріп, баланың өзін-өзі бағалауын арттыру және нығайтуға бағытталады.

Түйінді сөздер: Шығармашылық қабілет, психологиялық еркіндік, таңдау еркіндігі, коммуникативтік дағды, өзіндік жеке даралық.

Резюме. Развитие личной активности и творческих способностей учащихся начальной школы зависит от правильно выбранного метода. Метод направлен на привитие уверенности и повышения самооценки учащихся, развитие умения свободы выбора, умение принимать решение и брать на себя ответственность, а также на воспитание умственно-развитого творческого человека.

Ключевые слова: Творческие способности, психологическая свобода, свобода воли, коммуникативность, индивидуальность.

Summary. The development of personal activity and creative abilities of elementary school students depends on the right method. The method is aimed at instilling confidence and increasing self-esteem of students, the development of the ability to choose freely, the ability to make decisions and take responsibility, as well as to educate a mentally developed creative person.

Keywords: Creativity, psychological freedom, free will, sociability, individuality.

КІРІСПЕ.

Кіші мектеп жасындағы оқушылардың жеке белсенділігін, шығармашылық қабілетін дамыту қазіргі педагогикалық теория мен практикада өзекті мәселе. Қазіргі уақытта көптеген педагогтар оқыту неғұрлым нәтижелі өтетін жағдайларды ұйымдастыру, сондай-ақ балалардың тұлғалық өсуі мен танымдық қызығушылықтарын, шығармашылық қабілетін дамыту үшін жағдай жасау бағытындағы әдістерді тиімді қолдануда.

Бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелеуде қолданылатын әдістер баланың қоршаған ортаны тануға қызығушылығын арттыруға бағытталып, оқу орны қуаныш, таным, шығармашылық, қарым-қатынас қабілетін дамытатын орта болуы керектігіне ерекше көңіл бөліну керектігін В. А. Сухомлинский атап өтеді [Сухомлинский, В. А., 1979. 560 б].

Шығармашылық қабілетке түсініктеме беретін болсақ жалпы «шығару», «ойлап табу» деген мағынаны білдіреді. Шығармашылық жаңа нәрсе ойлап табу, сол арқылы жетістікке қол жеткізу дегенді білдіретін болса, ал қабілет – белгілі бір іс-әрекеттің нәтижелі орындайтындай тұлғаның жеке дара ерекшелігі. Ол іс-әрекетті жылдам, тұрақты, сапалы орындаудың әдіс-тәсілдерімен сипатталады.

Философиялық энциклопедиялық сөздікте «шығармашылық қайталанбайтын тарихи-қоғамдық мәні бар, жоғары сападағы жаңалық ашатын іс-әрекет» деп түсіндіріледі және «шығармашылық деген қайталанбайтын, тарихи-қоғамдық мәні бар, жоғары сападағы жаңалық ашатын іс-әрекет» деп тұжырымдалады [Философиялық энциклопедиялық сөздік, 2013, 527 б].

Ғалымдар зерттеулерінде «шығармашылық» деп жаңалық ойлап табатын іс-әрекет, «даму» ұғымымен қатар қоятын болса, А. С. Амирова шығармашылық білім алушының танымдық қабілеттеріне мотивациялық тұрғыда басшылық жасау нәтижесінде туындайтынын тоқталады [Амирова А.С., 2015, 45 б], Қ. М. Нағымжанова шығармашылық креативтікке жеткізетін әлеуметтік-мәдени жаңашылдықты біріктіретінін атап өтеді [Амирова А.С., 2015. 46 б].

Қабілеттің ойдағыдай дамуы адамда тиісті білім жүйесінің, икемділік пен дағдының болуына байланысты болады және оны қажет ететін қызмет саласында және әрекетке үйрену үстінде көрініп отырады. Оқушының жеке қабілетін ескеру оқушының іздеген жұмысын тексеру не бағалаған кезде оның кемшіліктерінен гөрі жетістіктеріне көбірек көңіл бөліп отырғанды

қажет етеді. Сөйлеушінің жеткен жетістігін, табысын атап өту арқылы ұстаз оның ынтасын, қабілетін, өзіне деген сенімділігін арттырады. Бұл қағида – әдістемелік әдебиеттерде жан-жақты сөз болып жүрген қағидалардың бірі. Осыған орай оның өзіндік белгілері мен түрлері, ерекшеліктері т. б. айқындалады. Адамның жеке қабілетін ескеру тіке байланыс қағидаларына негізделеді. Бұл қағида оқыту әдісінде сөйлеу тілін жеке басына тән барлық қасиеттерді психологиялық, педагогикалық тұрғыдан зерттеуге және онымен үнемі санасып отыруға негізделеді. Барлық оқыту жүйесі оқушының зердесіне, ынтасына, қабілетіне қарай бейімделеді. Мысалы, тілге бейім оқушыға қосымша қызықты тапсырмалар беру, өз бетінше белгілі бір тақырыпты меңгерудің бағыттарын ұсыну, мәтіндерді жаңа сөздермен толықтырып, ізденіс арқылы жаңарту, жоспар бойынша мазмұндау, деңгейлеп оқыту т. б. осы сияқты жұмыстарды орындатуға болады. Ал енді шығармашылық қабілеттілік – әртүрлі іс-әрекетте баланың өздігінен жаңа, бір бейне құрумен сипатталады, яғни іс-әрекеттің қандай түрінде болмасын жаңалық ашу арқылы, жасампаздық бейне жасау арқылы өзіндік жеке даралық дамудың бір көрінісін байқатқан жағдаймен түсіндіріледі. Шығармашылық қабілет туралы С. Л. Рубинштейн, Б. М. Кедров, А. В. Брушлинский, Я. А. Пономарев, О. К. Тихомиров, Б. М. Теплов, Н. С. Лейтес, А. Крутецкий, Е. И. Игнатъев, К. В. Тарасов еңбектеріндегі тұжырымдар жасалды.

Зерттеулердің қорытындыларына сүйене отырып шығармашылық тұлға бойында батылдық, еркіндік, ұшқырлық, сезімталдық, талдап-жинақтай білу сияқты кешенді қасиеттермен қатар, ерекше ой қызметі, қайшылықтарды түсіну, шығармашылыққа деген құштарлығы болуы керек екені анықталады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ.

Бастауыш сынып оқушылар бойында осы қасиеттерді қалыптастырып, дамыту қазіргі таңдағы қазақ педагогикасының міндеті. Өйткені әрбір жаңалық, әсіресе интеллектуалдық тұрғыдағы, баланы жаңа психикалық сапаға көтереді. Бұдан біз «шығармашылық» ұғымының негізгі белгісі «жаңалық» болғанымен, онда тұлғаның, адамзаттың, қоғамның дамуына әсер ететін ерекше күштің бар екенін байқаймыз.

Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілетін дамыту орындаушылық шеберлігі мен дағдыларын қалыптастырумен ұштастырылған кезде яғни, оқушылардың біліктілігі мен дағдысы жан-жақты және жетік болған сайын, олардың қиялдары, нақты ойлары толығымен түседі.

Бүгінгі таңда қоғамымыздың даму бағытында жан-жақты дамыған сауатты, саналы азамат тәрбиелеу мәселесі жүктеліп отырған сәтте бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық ой-

лауын табысты қалыптастыру педагогтың балалар шығармашылығының негізгі ерекшеліктерін есепке алуы және шығармашылық ойлауды дамытуда жалпы міндеттерді шешу негізінде ғана жүзеге асады. Мұндай мақсаттың баянды болуы білім беру жүйесінің үлесіне түсетінін ескерсек, білім негізі бастауыштан басталғандықтан оқушылардың білімді, білікті болуында ойынның алатын орны ерекше. Сонымен бастауыш сынып оқушыларының сөздік қорларын дамыту арқылы баланы дамытатын, өсіретін әрі тәрбиелейтін негізгі іс-әрекеті ойын. Бастауыш сыныпта оқушы бойында адамға тән барлық қасиеттердің негізі қаланатындықтан тәрбиеге ата-аналармен қатар педагогтар да аса зор жауапкершілікпен қарағаны абзал. Сырттай қарағанда оп-оңай тәрізді көрінген ойын іс-жүзінде бастауыш сынып оқушысы үшін күрделі нәрсе. Айталық ойынға қатысатын оқушылармен тіл табысу, өзіне ұнамсыз рөл тигенде өзін қалай ұстауы сияқты нәрселердің көп мәні бар.

Балаға тән тағы бір қасиет бәрін өзім істеймін деп талпынады. Баланың осы талпынысын қоршап, көмектесіп, сенім білдіріп отыру мұғалімнің ең бір ұтымды әдісі. Бала өз ойын дүние таным түсінігі арқылы қабылдап, ересектерге еліктей жүріп үйренеді, өзіне қабылдайды. Кіші жастағы мектеп оқушысының жан серігі – ойын.

Халқымыздың өмірге дені сау, шыныққан балалар тәрбиелеу жөнінде өз ұрпақтарына қалдырған үлкен де бай мұрасы-ұлттық ойындар. Ұлттық ойындағы ата-бабамыздан бірге жеткен, өткеніміз бен бүгінді байланыстыратын баға жетпес байлығымыз, асыл қазынамыз деп қараған жөн. Бастауыш сынып оқушысы ұлттық ойын үстінде өмірде көрген-білгеніне, өзіне ұнаған адамның іс-әрекетіне еліктей отырып, соны бейнелей ойнайды және сөздік қорлары дамиды. Мазмұн жағынан да мәнерлі әрі түсінікті ұлттық ойындардың мазмұндық ерекшеліктері оқушылардың ақыл-ойының белсенді жұмыс істеуіне, дүние танымының кеңеюіне, тіл дамуына, қоршаған ортаға деген көзқарасын нақтылап, барлық психикалық процестерді жетілдіруге мүмкіндік жасайды. Сонымен бірге ойын ережелерінде жеке тұлғаның қалыптасуына әсер ететін үлкен тәрбиелік мән бар. Ұлттық ойындар оқушыларға халықтық салт-дәстүрі мен тұрмыстық шаруашылық еңбегінен түсінік бере отырып оқушының қимыл-қозғалысын дамытып, дене тұлғасының дұрыс қалыптасуына мүмкіндік жасайды, бала қиялын, ақыл-ойын дене қиялын дамытатын тәрбие құралы бола отырып, баланың тілін ширатып, сөздік қорын, ойын дамытады, зейінділікті, ұстамдылықты, ойлылықты, зерделілікті, кеңістікті бағдарлай білуді, әрекет үйлесімділігін, өжеттілікті, тапқырлықты, шапшаңдықты, төзімділікті, мергендікті, батылдықты дамытады.

Халқымыз ойындарды, балаларды тек алдандыру, көңілін көтеру ісі деп қарамай, жас

ерекшеліктеріне сай олардың көзқарасының, мінез-құлқының қалыптасу құралы деп те ерекше бағалаған. Оқушыларының шығармашылық қабілетін дамытуды бала бойында жоғары қасиеттерді тәрбиелеу жұмысының ережесі бастауыш сыныптан бастап нақтылы мақсатты көздеуі шарт. Бастауыш сынып мұғалімі оқушының орынды іс-әрекеттерін мақұлдай отырып, азды-көпті жіберген кемшіліктерін өздері түсініп түзетуге бағыттай, бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілетін дамытуда ұлттық ойынның кереметтігін сезіндіру мақсатында тіл дамыту сабақтарында жиі қолданғаны абзал.

Кіші мектеп жасындағы оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытудың маңызды шарты – балаға психологиялық еркіндік беру болып табылады: таңдау еркіндігі, өз сезімдері мен ойларында еркіндік, өзіне шешім қабылдау және өзіне жауапкершілік алу мүмкіндігі. Шығармашылықтың дамуына ықпал ететін тағы бір маңызды шарт – бұл баланың өзін-өзі бағалауын арттыру және нығайту. Осындай талап қойылып отырған бастауыш сынып мұғалімдерінің арасында әдістерді нақты қолдану тәсілдерін игере отырып, оқу-тәрбие үрдісінде негізгі мақсатына орай әдістерді дұрыс таңдау мен орынды қолдану, қолданған әдістің оқу-тәрбие үрдісінің өзіндік мазмұнына сәйкес келуі шеберлігін игеру міндеті тұр. Алоқыту үрдісі балада білімге, еңбекке деген құштарлықты дамытуға бағытталуы қажет. Осы бағытта мұғалім сабақта жұмыс формаларының оңтайлы үйлесімділігі, балаларды оқу қызметінің негізгі тәсілдеріне үйрету, балалардың ойлау процестерін дамыту, сабақта баланың жоғары белсенділігін қамтамасыз ету үшін жағдай жасау, жеке көзқарас принципін іске асыру ұстанымдарын игеру қажет және бұл ұстанымдарды дамыту мақсатында сабақтың әртүрлі кезеңдерінде балалардың танымдық белсенділігі мен танымдық қызығушылығын қамтамасыз ету үшін жұмыстың белсенді формалары мен әдістерін, яғни ойын формалары, топтық, жұптық және жеке жұмысты ұйымдастыру; балалардың өзіндік қызметін ұйымдастыру; нақты жағдайларды құру, оларды талдау; қатысымды дамыту әдістерін, проблемалық оқыту формаларын қолданады.

Кіші мектеп жасындағы оқушылардың шығармашылық ойлау қабілетін қалыптастыру, оқудағы қажеттілігін, қызығушылығын анықтау, қатысымдыққа үйретудегі басты құрал – дұрыс таңдалған әдіс. Әдістеме ілімінде балалардың шығармашылық ойлау қабілетін қалыптастыру жүйесін жасау мәселесі – оқыту жүйесіндегі күрделі мәселелердің бірі. Балалардың шығармашылық ойлау қабілетін қалыптастыру әдісінің негізгі қызметі – оқушының алған білімі мен іскерлігін дағдыға айналдыру және тәрбиелік жағдайда қолдана білуге мүмкіндік туғызу. Ерте жастағы балалардың қатысымдық дағдысын қалыптастырып, сыни тұрғыдан ойлау қабілетін

дамытып, ұшқыр ойлауға машықтандыруда, топта жұмыс жүргізе білуге үйретуге бағытталған әдістерді қолданудағы алға қойылатын мақсат – коммуникативтік дағдыларды үйрету, оларды дұрыс қолдана білу дағдысын қалыптастыру болып табылады. Тілдік тұлғаларды сөйлесім әрекетінің дағдысын қалыптастыра алатындай дәрежеге жеткізуді көздейді.

2-сыныпқа арналған Қазақ тілі оқулығы, «Ұлттық кейіпкерлерді сипаттаймын» тақырыбындағы 39-жаттығуда Алдаркөсе туралы әңгімелеп беру тапсырмасы берілген. Осы жерде рөлдік ойын әдісі оқушыларға қызықты болады және сабақ нәтижелі өтетіні айқын. 49 бет, 26-жаттығуда Ұлыстың ұлы күні – Наурыз мерекесіне орай берілген жаттығуды орындау барысында «ұлттық тағамдар» атты тақырыпта «Көкпар» сайыс-сабағын өткізу де тиімді.

Мектеп оқулықтарында берілген тапсырмаларды орындаусыныптағы балалардың өзіндік ерекшелігіне орай әдісті таңдау барысында оқушының оқуға деген дайындығы, оқудағы қажеттіліктері, қызығушылығы ескеріледі. Кең ауқымды болып көрінетін айырмашылықтарда оқытудың тиімді әдістерін қолдану арқылы шешіліп, жақсы нәтиже көрсетеді және тапсырмаларды дұрыс таңдау жүйелі үдеріске асыру барысында мұғалімнің зерттеушілік дағдысы да артады.

ҚОРЫТЫНДЫ.

Тұжырымдай келе бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамытудың басты мақсаты – нағыз шығармашылық еркін жеке тұлға тәрбиелеу. Осы мақсатты шешу үшін балаларда өз бетінше ойлау, білім алу және қолдану қабілеттерін қалыптастыру; танымдық, зерттеушілік және шығармашылық қызметті дамыту; туындаған проблемалардың стандартты емес шешімдерін табу; шығармашылық іс-шараларға қатысуға қызығушылықтарын арттыру міндеттері шешілу мәселесі тұр.

Кіші мектеп жасындағы оқушыларды негізінде оқыту педагогикалық зерттеу әдістерін ғана емес, сонымен қатар эксперименталды педагогикаға сүйеніп, балалардың шығармашылық қабілетін дамытуға бағытталып отыр. Білім беру саласындағы ендірілген құзыреттілікке және сапаға бағытталған оқытудың жаңа әдістері шынайы проблемаларды анықтап зерттей білуге балаларды тәрбиелеуге, яғни бала бойында сыни тұрғыдан ойлау, топта жұмыс жасай білу, жұптық жұмысты атқара білу, өзара қарым-қатынасқа түсу дағдысын қалыптастыруды, тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылымды жетілдіруді көздейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сухомлинский, В. А. Избранные педагогические сочинения [Текст]: в 3 т. Т. 1. Сердце отдаю детям / В. А. Сухомлинский. – М.: Педагогика, 1979. – 560 с.
2. Философиялық энциклопедиялық сөздік. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК. Философия, саясаттану және дінтану институты, 2013. – 527 б.
3. Амирова А. С. Ғылым мен бастауыш білімнің қазіргі мәселелері. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ: «Ұлағат», 2015 – 392б.

Ashimova Meruyert Aytuganovna

Master student 7M011-Pedagogy and Psychology
SILKWAY International University,
Kazakhstan, Shymkent

Ismanova Rabiga Zholdasovna

Ph. D., acting Associate Professor
Department of Pedagogy and Methods of Primary Education
SILKWAY International University
Kazakhstan, Shymkent

MEANS OF ACTIVATION OF CREATIVE THINKING UNDER CONDITIONS OF EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Түйін. Мақалада тапсырма шығармашылық ойлауды дамыту құралы ретінде қарастырылып, оның анықтамалары мен сипаттамалары келтірілген. Тапсырма түрлерінің критерийлері мен жіктелуі қарастырылған, тапсырманың психологиялық құрылымы нақтыланған. Оқу процесінде шығармашылық тапсырмаларды қолданудың маңыздылығы аталып өтілген. Проблемалық жағдайды ұйымдастырудың шарттары сипатталған. Шығармашылық тапсырмалардың мысалдары мен оларды орындау сапасын бағалауға арналған критерийлер ұсынылған. Тапсырма шешімі мен терең ойлауға, шығармашылыққа бағытталған істің нәтижелерін талдау оның даму дәрежесін бағалауға мүмкіндік береді: қарапайым, репродуктивті, өнімді деңгейден шығармашылық деңгейге дейін. Субъектінің шығармашылық іс-әрекеті, тапсырманы зерттеуі және шығармашылық ойлауын дамытудағы шығармашылық тапсырмалардың маңыздылығы мен рөлі айқындалған.

Түйінді сөздер: шығармашылық тұрғыдан ойлау, тапсырма, шығармашылық тапсырма, шығармашылық ойлауды баулу.

Резюме. В статье представлены дефиниции и характеристики задачи как средства развития творческого мышления субъекта. Рассматриваются критерии и классификации типов задач, выясняется психологическая структура задачи. Отмечается важность использования творческих задач в образовательном процессе. Описываются условия организации задачной ситуации. Предлагаются примеры творческих задач и критерии оценки качества их выполнения. Анализ результатов решения задач, развития мыслительной, творческой деятельности позволяет оценить степень ее развития: от простого, репродуктивного, продуктивного до творческого уровня. Подчеркивается значение и роль творческих задач в творческой деятельности субъекта, ее изучении и развитии творческого мышления.

Ключевые слова: творческое мышление, задача, творческая задача, активизация творческого мышления.

Summary. The article presents the definitions and characteristics of the task as means of developing creative thinking of the subject. Criteria and classifications of types of tasks are considered, the psychological structure of the task is clarified. The importance of using creative tasks in the educational process is noted. The conditions for organizing the problem-solving situation are described. Examples of creative tasks and criteria for assessing the quality of their implementation are offered. Analysis of the results of solving problems, the development of mental, creative activity allows us to assess the degree of its development: from a simple, reproductive, productive to a creative level. The importance and role of creative tasks in the creative activity of the subject, its investigation and development of creative thinking are emphasized.

Keywords: creative thinking, task, creative task, activation of creative thinking.

Scientists and practitioners confidently argue that the key skills for many professions in the near future will be: critical thinking, emotional intelligence, the ability to analyze and make a choice from a huge amount of information, communication with people and machines, creativity. It is not surprising that a new trend has appeared in the global educational process – learning of critical and creative thinking. And these are really extremely useful skills for humans. Awareness of this directs the attention of scientists to the study of the problems of cre-

ativity on the basis of pedagogical and developmental psychology. The search for effective means of developing an individual's creativity, stimulating his creative thinking in the educational space is important for self-realization and the formation of the capability to compete of the subject in life, the formation of a creative personality. It should be noted that our educational institutions traditionally require from young generation to study, memorize, effectively absorb information, successfully adapt, and know how to solve problems, but, unfortunate-

ly, effective means of solving these problems have not been found until today.

According to observations, an important prerequisite of the success of their solutions is an independent creativity, which is mainly aimed to solve creative problems, overcome the uncertainty of a problematic situation (D. B. Bogoyavlenskaya, A. N. Matyushkin, A. I. Savenkov, M. M. Podyakov). During the process of independent problem solving, the subject accumulates experience of independent search, formation of mental structures, creative thinking skills that are necessary for successful adaptation, effective activity. The process of solving of a creative problem creates a certain difficulty for the subject; it requires the search for specific means of solution (new ways, methods). In the case when the subject does not have such ready-made means, he is forced to independently determine, design the path and method of finding the solution during the decision-making process.

In general, a task, as a rule, is understood to mean a problem posed or formulated on its own, requiring the subject to take certain actions or find an answer to a particular question that is contained under the condition. Often the task is considered as a certain external factor and determines the activity of the subject. The task with the goal and the lack of means to achieve it is called creative, and thinking is defined as the process of solving creative problems [Petukhov VV, 2000, p. 13]. According to S. L. Rubinshtein, a mental task is always a creative task, as a result of solving a mental problem, new knowledge arises that satisfies a necessary modified situation [Rubinstein S, 2001, p. 317]. In the process of solving a mental problem or problem, the object is recognized, included in a new system of relations, and thanks to this, it appears in a new quality. All this immediately opens up the prospect or directs thinking towards the search and discovery of still unknown, but existing properties of the object [A. V. Brushlinsky, 1979, p. 135]. This moment allows us to consider the process of solving a creative problem as a model of creative activity.

The psychological structure of the problem, the problem situation contains three main components (A. N. Matyushkin, OK K. Tikhomirov):

- a) cognitive need, which encourages a person to tackle an intellectual activity;
- b) unknown knowledge or mode of acting;
- c) intellectual capabilities of a person, including his creative abilities and past experience, which determine the range of occurrence of cognitive needs [Matyushkin A, 1972. p. 34].

In the process of finding a solution of a problem, the subject operates not only with acquired knowledge and previous experience, but also modifies individual signs of concepts, reveals the content, enriches them with new qualities, changes and develops the task itself, largely creates new information and actively processes it. If the search pro-

cedures and methods have been successfully applied, creative search leads to a solution. Scientists distinguish tasks according to certain criteria. G. S. Kostyuk, taking into account a rather wide range of tasks that a person has to solve in the process of his activity, pays special attention to educational ones. From the system of educational tasks, he distinguishes problematic and non-problematic, cognitive, communicative and practical types of tasks. In this classification, differentiation according to the level of complexity and problematicness is also reflected [Kostyuk G, 1989, p. 423].

A deep analysis of the structure, the main types of tasks, methods and processes of finding their solution offers G. A. Ball. In his studies, he identifies routine and non-routine tasks. For the first ones, a characteristic feature is the presence of an algorithm of making a decision available to the subject, for others, the absence of such an algorithm.

A typical example of non-routine tasks is a «problematic situation» in problematic or developmental learning [G. A. Ball., 1990, p. 65]. V. A. Molyako considers pedagogical situations-tasks and creative tasks, the solution of which occurs in the presence of complicated (and even crisis, extreme) conditions. He calls «a creative task» – «one that is entirely new, unfamiliar for the subject, or at least contains significant novelty, which determines significant mental efforts, a special search, finding a new way to solve it» [Kulchitskaya E, 2008, p. 207]. Revealing the features of a creative task, D. Poya writes: «The task that you solve can be modest, but it challenges your curiosity and makes you be inventive, and if you solve it on your own, you can feel the tension of the mind that leads to exploration and enjoyment of the joy of victory» [Poia D, 1961. p. 5].

Thus, the solution of a creative task should lead to something new, to discovery. Similar views are expressed in the works of A. F. Esaulov, T. V. Kudryavtsev, A. N. Matyushkina. So, A. N. Matyushkin calls a problematic (creative) task – one that requires the identification of new relationships that are not given in the clause of the task, or methods of transformation of conditions that are unknown for the subject [9]. In turn, Ya. A. Ponomarev believes that creative tasks can be divided into two classes. The first includes tasks that can be solved through the systematic use by the subject of conscious methods and techniques. The second class of problems includes those problems which contradictions are deeper and solutions of which are necessarily mediated by the first unconscious finds. An essential feature of this class of tasks is the mandatory involvement of those levels that are in the area of the unconscious. The knowledge gained as a result of solving the creative tasks of the second class can be interpreted as a leap in development; knowledge obtained as a result of solving creative tasks of the first class – as a gradual development

[Ponomarev Y., 1999, 480 p].

The fact that there are two types of thinking, two ways of solving problems is also proved by studies of Nobel Prize winner (2002) D. Kahneman. He calls the protagonist of conscious, rational thinking – an emotional, intuitive thinking that defies algorithmization. The management of this process is based on the principle of creating conditions that contribute to the emergence of an intuitive solution [D. Kahneman. 2017, 480 p].

Now the best means of developing mental activity at all stages of ontogenesis are heuristic, problematic, exploratory, creative tasks, in solving of which the subject not only independently uses the available knowledge, skills, but also searches for a new way of them being implemented. These very tasks could become an effective developing and diagnostic toolkit for determining the qualitative assessment of creative mental activity.

According to generalized criteria formed by various authors (J. P. Guilford, A. N. Matyushkin, V. A. Molyako, A. I. Savenkov, etc.), the main criteria for assessing the success of solving problems we have identified are: productivity (ease), originality, variability, flexibility. The analysis of the results of solving creative problems, the development of mental, creative activity of the subject allows us to assess the degree of the indicative hierarchical sequence of its formation: from a simple, reproductive, productive to creative level.

For successful mental activity it is important to set the task correctly. The task should correspond to the tasks of training, development, interests and aspirations of the subject, be in the «zone of proxi-

mal development», that means, taking into account his mental, age, and individual potentialities. Under these conditions, the mental process of searching for and determining the unknown can become an appropriate stage of the mental development of the individual. It is important to note that generalized problem-solving skills are successfully formed with leadership methods that leave space for an independent analysis of the conditions of the problem, finding the most appropriate ways to solve it. Learning to overcome difficulties arising at the same time, and solving contradictions, the subject masters flexible skills that he easily transfers to new situations. All this contributes to the development of a critical attitude towards the results of their activities, the desire for continuous rationalization and improvement of objects, which creates favorable conditions for revealing the comprehensive development of creative abilities, thinking skills of the subject of an activity.

Obviously, one of the effective ways of stimulating cognitive activity and increasing the effectiveness of learning is to develop the subject's skills in solving creative mental problems. This method involves the implication of such tasks, problem situations, which put the subject in the position of a researcher, an experimenter who acquires new knowledge, creatively overcoming the difficulties that arise during the solving of specially selected problems. Exactly creative tasks, which are considered as a form of creative activity, are known as an effective method of learning and a source of development of creative thinking.

REFERENCES:

1. Score, G. A. Theory of educational problems. Psychological and pedagogical aspect / G. A. Ball. – M.: Pedagogy, 1990. – 184 p.
2. Brushlinsky, A. V. Thinking and forecasting: (Logical-psychological analysis) / A. V. Brushlinsky – M.: Thought, 1979. – 230 p.
3. Kahneman, D. Mislennyya shvidke i povilnee / D. Kahneman. – K.: Our format, 2017. – 480 s.
4. Kostyuk, G. S. The primary-whirlwind process I mental development of special features. K.: Radyanska school, 1989. – 608 p.
5. Kulchitskaya, E. I. Lilac of giftedness in the garden of creativity / E. I. Kulchitskaya, V. A. Molyako. – Zhytomyr: Type of railway. I. Franka, 2008. – 316 p.
6. Matyushkin, A. M. Problematic situations in thinking and learning / A. M. Matyushkin – M.: Pedagogy, 1972. – 168 p.
7. Petukhov, VV. On two definitions of thinking / Psychology of critical thinking. – St. Petersburg: Peter, 2000. – 512 s.
8. Poia, D. How to solve the problem / D. Poia – M.: Uchpedgiz, 1961. – 207 p.
9. Ponomarev, Y. A. Psychology of Creation / Y. A. Ponomarev. – M.: Publishing. Moscow Psychological and Social Institute; Voronezh: Publ. NPO MODEK, 1999. – 480 p.
10. Rubinstein, S. L., Rubinstein, S. L. Fundamentals of general psychology. – St. Petersburg: Peter, 2001. – 720 p.

Әбдіғапбарова Ұлжарқын Мүсілімқызы
педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Рахимов Бабур
докторант
SILKWAY Халықаралық университеті

АЗАМАТТЫҚ – ПАТРИОТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ҰҒЫМЫНЫҢ МӘНІ

Түйін. Мақалада «азаматтық», «азаматтық мәдениет», «азаматтық ұстаным», «патриотизм», «қазақстандық патриотизм» ұғымдарының мәні ашылады. Осы түсініктердің мағыналық арақатынастары қарастырылады. «Азаматтық-патриоттық құндылықтар» ұғымының мәні нақтыланады. Тұлғаның азаматтық-патриоттық құндылықтары үш топқа топтастырылады: 1) тұлғалық-гумандық (адами қасиеттер; мінез-құлықтар); 2) рухани-эмоционалдық (тарихи-саяси-мәдени білімдер; патриоттық біліктер); 3) әлеуметтік-құқықтық (ұлттық қауіпсіздік, мүдделер; қоғамдық, моральдық құқық нормалары және т. б.).

Түйінді сөздер: азаматтық, азаматтық ұстаным, патриотизм, қазақстандық патриотизм, азаматтық-патриоттық құндылықтар.

Резюме. В статье раскрывается сущность понятий «гражданство», «гражданская культура», «гражданская позиция», «патриотизм», «казахстанский патриотизм». Рассматривается смысловое соотношение значимых понятий. Уточнено понятие «гражданско-патриотические ценности». Гражданско-патриотические ценности личности классифицируются на три группы: 1) личностно-гуманные (человеческие качества, поведенческие свойства); 2) духовно-эмоциональные (исторические-политические-культуроведческие знания, патриотические умения); 3) социально-правовые (национальная безопасность, национальные интересы; общественные-моральные-правовые нормы и др.).

Ключевые слова: гражданство, гражданская культура, гражданская позиция, патриотизм, казахстанский патриотизм, гражданско-патриотические ценности.

Summary. The article describes the essence of the concepts of «citizenship», «civic culture», «civic position», «patriotism», and «Kazakhstani patriotism». The semantic correlation of significant concepts is considered. The concept of «civil-patriotic values» has been clarified. Civil-patriotic values of an individual are classified into three groups: 1) personality-humane (human qualities, behavioral properties); 2) spiritual and emotional (historical-political-cultural knowledge, patriotic skills); 3) social and legal (national security, national interests; public-moral-legal norms, etc.).

Keywords: citizenship, civic culture, civic position, patriotism, Kazakhstani patriotism, civil-patriotic values.

Қазіргі жаһандану жағдайында қоғамның маңызды бөлігін құрайтын жастардың өмірлік басымдықтарының өзгеруі университет студенттерінің азаматтық-патриоттық санасын қалыптастыруға ықпал ететін дәстүрлі факторлардың тәрбиелік ықпалын арттыруды қажет етеді.

Заманауи азаматтық білім беру мен тәрбие адам құқықтарының басымдығына және олардың азаматтық құқықтарын жүзеге асыру үшін қажетті дағдылар мен қабілеттерге бағытталған. Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде азаматтық тәрбие басты құндылық ретінде азаматтық, патриотизм, азаматтық мәдениет, азаматтық ұстаным, өзін-өзі анықтау, азаматтық қоғам, адам құқығы мен бостандығын тану және т. б. сияқты ұғымдар арқылы қарастырылады.

Соның ішінде негізгілерінің бірі – «азаматтық» бұл, адамның өзінің азаматтық міндеттері мен азаматтық парыздарын саналы және белсенді орындауды, өзінің азаматтық құқықтары мен бостандықтарын ұтымды пайдалануды білдіреді. Н. Г. Филонов азаматтықты «адамның

негізгі әлеуметтік және рөлдік функцияларын орындау барысында көрініс табатын субъективті тұлғалық белгілерінің жиынтығы – саналы заңға бағынатын, патриоттық адалдық және Отанға қызмет ету және Отан мүдделерін қорғау, жалпы қабылданған нормалар мен шынайы бағдарлардағы шынайы еркіндік пен адалдық, адамгершілік құндылықтар», деп түсіндіреді [Филонов Г. Н. 1999, 45 б].

Азаматтық мәселелерді қарастыру кезінде жеке адамның азаматтық ұстанымын әлеуметтік рөлдерге бөліп көрсеткен жөн:

а) көрермен тұрғысынан болып жатқан нәрсеге әсер ету әрекеттерінің пайдасы мен тиімсіздігіне сенімсіздік;

б) тұтынушы тұрғысынан жеке тұлғаның негізгі функциясы компания ұсынатын қызметтерді тұтынуы;

в) азамат тұрғысынан қоғамда өзін көрсететін тұлға және қоғамның белсенді тұлғасы. Осыған сәйкес «азамат» ұғымы – белгілі бір мемлекетке заңды негізде тиесілі адам белгілі бір құқықтық

қабілетке ие, оған құқықтар, бостандықтар берілген және міндеттер жүктелген [Бондаревская, Е. В.. 1997, 127 б].

Бұл азаматтық түсінікте адамның өзін сәтті дамыту үшін өзін толығымен әлеуметтік тұрғыдан көрсетуге дайын екендігін білдіретін жетекші тұлғалық қасиетінің көрініс табуы. Осыған орай азаматты тәрбиелеу – бұл ең алдымен оған басқа адамдардың, ұжымның және қоғамның мүддесі үшін оның тұлғалық мүмкіндіктерін жүзеге асыру мүмкіндігін беру.

Қазіргі педагогика азаматтық тәрбиенің мақсатын студенттерді демократиялық құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамда өмір сүруге дайындау ретінде анықтайды. Сонымен қатар, бүгінде басты назар мемлекет мүдделеріне қарағанда жеке адамның, қоғамның және отбасының мүдделеріне бағытталып отыр. Азаматтық, адамның күрделі кіріктірілген сапасы тұрғысынан әлеуметтік-құқықтық, моральдық-этикалық, әлеуметтік-психологиялық және педагогикалық аспектілерде қарастырылады.

«Әлеуметтік-құқықтық тұрғыдан алғанда азаматтық дегеніміз – демократиялық сананың, болашақ азаматтардың демократиялық құндылықтарды қабылдауының, демократиялық қатынастардың тәжірибесінің, мемлекеттік органдардың қызметіне белсенді қатысуға дайындығының...

Моральдық-этикалық тұрғыдан азаматтық дегеніміз – қоғам алдындағы міндет, жауапкершілік, ар-намыс, ар-ождан, патриотизм, адамгершілік, мейірімділік сияқты идеалдарға жақындау дәрежесін бағалай отырып, қоғамның адамгершілік мәдениетінің деңгейі деп түсініледі.

Әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан алғанда азаматтық дегеніміз – елмен, қоғаммен бірлік, әлеуметтік оптимизм, Отанға деген сүйіспеншілік, өмірдің қиыншылықтарын жеңуде табандылық пен табандылық, шығармашылық жұмысқа қатысу, әлеуметтік және ұлттық толеранттылық, толеранттылық сезімі.

Педагогикалық аспект бойынша азаматтық дегеніміз – студенттің жеке басының әлеуметтік бағдарлануын, қоғамда қабылданған құқықтық және моральдық нормаларға сәйкес әлеуметтік маңызды және жеке-дара қажетті мақсаттарға жетуге дайындығын анықтайтын интегративті жиынтығы ретінде түсініледі».

Сондай-ақ, азаматтық туралы айтқанда азаматтық мәдениет, азаматтық ұстаным ұғымдарының мәніне назар аударған дұрыс.

«Азаматтық мәдениет» – адамның азаматтық құқықтары мен міндеттерін іске асыруда, қоғамның алдында тұрған мәселелерді шешудегі орны мен рөлін анықтауға септігін тигізетін адамгершілік, саяси, эстетикалық және басқа білім мен дағдылардың деңгейі, сипаты және мазмұны. Ал, «демократиялық мәдениет» – өзара байланысты, мұқият ойластырылған және қатаң сақталатын процедуралық нормалардың жүйесі

(заңдар, жарлықтар, ережелер, ережелер, этикалық ережелер) негізінде жеке адамның ерік-жігерін құқықтық қорғауын, қоғамның саяси өмірін демократияландыруды қамтамасыз етеді [Филонов Г. Н., 1999].

Н. Т. Нұрпейісов азаматтық ұстаным деп – тұлғаның дараланған сапасын, яғни жеке адамгершілік, білімдері мен құндылықтарының азаматтық ортасы, еліне деген қоғамдық көзқарасын, түсіндіреді [Нұрпейісов Н. Т. 2019].

Біз оны ашып айтатын болсақ, «азаматтық ұстаным» – адамның моральдық, рухани, құқықтық қорғалуын қамтамасыз ететін, оны азаматтық қоғамның саналы мүшесі ретінде сипаттайтын, азаматтық борыш сезімі жоғары, жалпы игілік үшін жұмыс істеуге, мемлекеттік мүдделерді қорғау, мемлекеттік меншікке ұқыптылықпен қарау мен жеке және қоғамдық мүдделерді ұштастыра білуге дайындығын сипаттайтын кіріктірілген сапа (немесе жеке басының ерекшеліктері, мінез-құлық мотивтері).

Азаматтық патриотизмнің жоғары деңгейі егер қоғамның ерекше аймағы қоғам мүшелерінің бір-бірінен; салыстырмалы түрде тәуелсіздігі, мемлекеттен тәуелсіздігі, үстем идеологиядан, саяси партиялардың қызметінен тұратын қоғам тұрғысынан, ал жеке өмір саласы салыстырмалы түрде тәуелсіздіктің әртүрлі құндылықтарын, мүдделері мен қажеттіліктерін білдіретін мемлекеттік емес әлеуметтік қатынастар мен институттардың жиынтығы ретінде ұсынылған дамыған азаматтық қоғамдағы белсенді ұстанымнан талап етіледі [Бондаревская, Е. В.. 1997, 127 б].

Азаматтық қоғамның негізгі белгілері мыналар: дамудың белгілі бір кезеңінде қоғамның түрлі салаларында ерікті түрде құрылған мемлекеттік емес құрылымдарды қамтитын адамзат қоғамдастығы; мемлекеттік емес қатынастардың жиынтығы; билік органдарымен олардың қызметін еркін реттеуден заңдармен қорғалатын еркін жеке тұлғалардың өзін-өзі көрсету саласы.

Біздің мемлекеттегі соңғы жылдар тәжірибесі азаматтық мәдениетті дамытуда адамға демократиялық заңдар, саяси плюрализм, еркін сайлау, азаматтық бостандықтар туралы білімдердің қоғам мүшелерінің жеткілікті меңгеруі қажеттілігін көрсетеді. Қоғамды демократияландыру, білім беру, ғылыми-педагогикалық ойды идеологиялық қысымнан босату процесі азаматтық тұлғаны қалыптастыру проблемасына жаңа теориялық, әдіснамалық және практикалық тәсілдерді іздеуді және дамытуды қажет етеді.

Азаматтық білім көбінесе әр түрлі қызмет түрлеріне қосу барысында сәтті әлеуметтенуге қажетті білім мен дағдылардың белгілі бір жүйесін дамытуды көздейтін жас ұрпақта азаматтық қасиеттерді қалыптастырудың мақсатты арнайы ұйымдастырылған процесі ретінде анықталады.

Осыған сәйкес азаматтық тәрбиенің басты мақсаты – адамның ғасырлар бойы қалыптасқан,

оның ішінде дәстүрлі діни мәдениеттің рухани ықпалымен қалыптасқан орыс қоғамының дүниетанымын, тарихи-моральдық мұраттары мен құндылықтарын еркін игеруі, екендігін ұмытпағанымыз жөн.

Сондай-ақ, келесі мәнін анықтау қажет ұғымдарға «патриотизм», «қазақстандық патриотизм» түсініктері жатады. Олар азаматтық-патриоттық құндылықтардың мәнін анықтауға көп мүмкіндіктер береді.

«Қазақстан 2020: болашаққа жол» Қазақстан Республикасы мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасында: «Патриот болу – бұл Қазақстанды өз жүрегіңде ұялату, патриотизм – өзің, отбасың және біздің Отанымыз үшін ұлы жауапкершілік. Қазіргі заманда студенттер өзінің азаматтық ұстанымын қалыптастырып, қоғамдық қызмет пен мінез-құлық дағдыларын меңгеруі керектігін баса назарға алып, азаматтық сәйкестендіру процесі, бұл – ең алдымен демократиялық құндылықтарды меңгеру, заңды сыйлау, ұлттық мәдениетке қосылу. Осындай үдеріс нәтижесінің идеалы саяси конструкция тербелісіне ұшырамаған, патриотизм мен азаматтық ұстанымның ерекше рухы бар кемел азамат болып табылады» деп айтылған [http://adilet.zan.kz].

«Патриотизм» түсінігіне философиялық сөздікте (грекше *patris* – Отан) Отанға сүйіспеншілік, оған шынайы берілгендік, оның өткені мен бүгіні үшін мақтаныш, Отан мүдделерін қорғауға ұмтылу болып табылатын адамгершілік және саяси принцип, әлеуметтік сезім» – деген анықтама берілсе, лексикалық мағынасы жағынан алып қарағанда патриотизм «Отанға сүйіспеншілікті, өз Отанына, өз халқына берілгендігі» – деп, ал саяси түсіндірме сөздікте: «патриотизм (грекше *«patris»* – отан, атамекен) – өзінің жеке және топтық мүдделерін жалпы елдің мүдделеріне бағындыратын, оған адал қызмет етіп, өз Отанын қорғауды мақсат тұтатын, атамекеніне деген терең сүйіспеншілік сезімі» – деген анықтамалар беріледі [Бектаев Н. А., 2014].

Қазіргі таңда Қазақстандық патриотизм ұғымы күнделікті өмірде жиі қолданылып, кеңінен қалыптасып келеді. Бұл ұғымның педагогикалық жүгіне келер болсақ, ол Қазақстан азаматтарын патриоттық рухта тәрбиелеумен тығыз байланысты. Қазақстандық патриотизм – Отан-анаға деген сүйіспеншілік пен азаматтық ерлік, өнеге көрсетушілік, бойдағы білім пен білікті, ақыл-парасатты ел игілігіне жұмсау, ата-мекен мүддесіне арнаумен анықталады. Өз елінің өткенін, тілін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін құрметтей білу де осы қазақстандық патриотизм ұғымының құрамын білдіреді.

«Қазақстандық патриотизм» арқылы Отан, мемлекет, атамекен, туған жер, туған ел, туған өлке, халқы туралы түсініктер оқу-тәрбие үрдісінде, сабақтан тыс іс-шараларда отансүйгіштік

сезімді дамыту, ұлттық салт-дәстүрді сақтау, мемлекеттік рәміздерді құрметтеу, ана тілін қастерлеу сезімдерін қалыптастыруда жүзеге асырылады. Бұдан тек қазақтарға өз Отанына сүйіспеншілікпен қарау ғана емес, онда мекендеген бүкіл ұлт пен ұлыс өкілдерінің бәріне қатысты дүние. Патриоттық сезім адамның туа біткен қасиеті емес, ол белгілі бір әлеуметтік, саяси, тарихи ортада ұзақ жылдар бойында қалыптасатын құбылыс. Себебі ешкімді де осы елді сүй деп мәжбүрлеп, өздері патриотизмді жасап алмайды [https://xn-d1aiwkc2d.kz].

Осы айтылғандар патриотизм мына жағдайларда, тұлғаның мынадай сезімі сипаттарында, іс-әрекеттерінде көрініс табады:

- ана тілді құрметтеу;
- ұлттық әдет-ғұрыпты зерделеу, сыйлау;
- елдің тарихы мен мәдениеті туралы біліммен сусындау;
- ата-бабалар аманатын орындау: ата-бабалар мұраға тастаған ұлан-байтақ жерге қорған болу, ел үшін еңбек ету, ұлттық құндылықтарды сақтау;
- туған жер байлығы мен табиғатын қастерлеу және т. б.

Ал, құндылық ұғымына келетін болсақ, жалпыға ортақ ұғымда сөздіктерде, ғылыми әдебиеттерде «құндылық» заттық және санадағы құндылық тұрғысынан қарастырылатыны мәлім. Біз патриоттық құндылықтар дегенде санадағы құндылықтарға мән береміз.

Санадағы құндылық ұғымына қоғамдағы ойлау мен бағалау, мақсат және оған жетудің жолдары, қоғамда кездесетін түрлі нормалар жатады. Құндылықтар өмірге, еңбекке, шығармашылыққа, адам өмірінің мәніне және т. б. баға беру қатынасынан тұрады. Құндылықтар қоғам үшін ең маңызды деген әдеп-ғұрыптар, нормалар мен мән-мағыналар қызметін өзіне бағындырады және реттейді [Әбдіғанбарова Ұ. М., Рахимов Б., 2019].

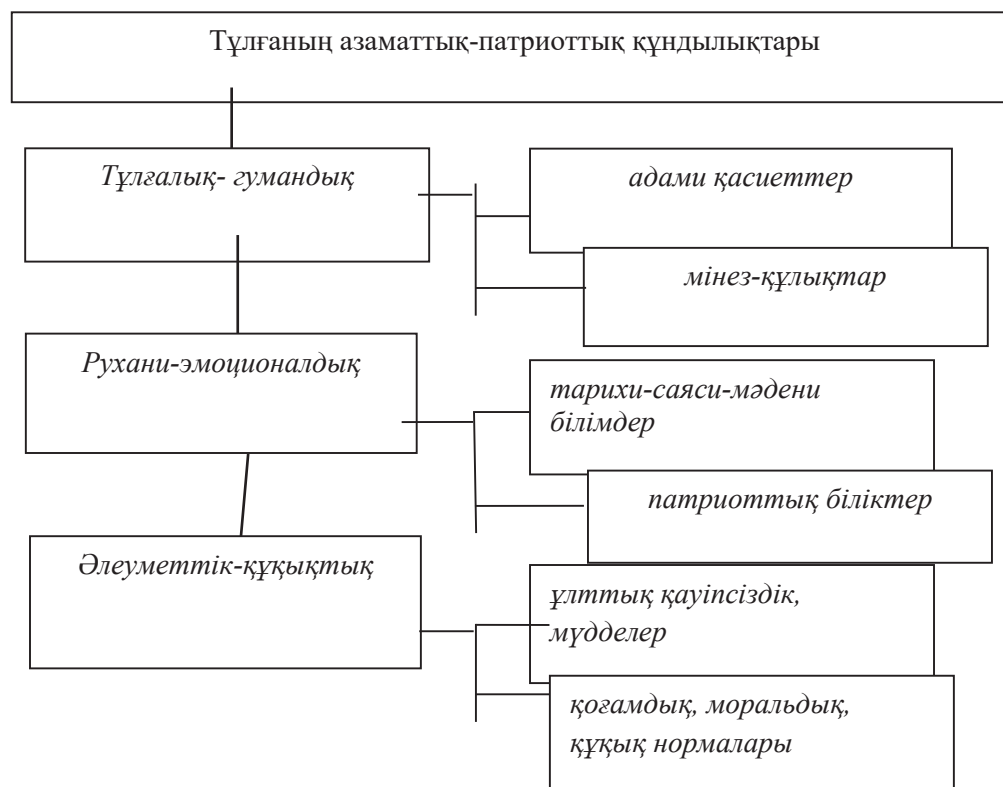
Сонымен біздің тұжырымдауымызша *азаматтық-патриоттық* құндылықтар ұғымы құрамындағы *патриотизм* – бұл туған елдің ұлттық қауіпсіздігі мен ұлттық мүдделерін іске асыру жөніндегі іс-қимылдарды меңгеруде және жүзеге асыруда көрініс табатын Отанға деген сүйіспеншілік. *Азаматтық* – бұл адамның негізгі әлеуметтік және рөлдік функцияларын орындау барысында көрініс табатын субъективті тұлғалық белгілердің жиынтығы – саналы заңға бағынатын, патриоттық адалдық және Отанға қызмет ету және Отан мүдделерін қорғау, жалпы қабылданған нормалар мен еркіндік пен адалдық, адамгершілік құндылықтар.

Біздің зерттеу пәнімізге сәйкес болашақ педагогтардың азаматтық-патриоттық құндылықтарын қалыптастырудағы ерекшелік – *патриоттық* тұрғыда *рухани* компоненттер басым, ал *азаматтық* тәрбиелеуде – *әлеуметтік*. Сол

себепті әлеуметтік-құқықтық компоненттерді рухани құраммен біріктіру қажет. Қоғам мен мемлекеттің мүдделері қарсы қойылмауы тиіс. Азаматтық және патриоттық тәрбие бір жақты. Олар жалпы тәрбиелеудегі басым бағыттар бола отырып, өзге құрамдас бөліктермен біріктірілуі тиіс.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай

келе, біз тұлғаның азаматтық-патриоттық құндылықтарын үш топқа бөліп қарастырамыз: 1) тұлғалық-гумандық (адами қасиеттер; мінез-құлықтар); 2) рухани-эмоционалдық (тарихи-саяси-мәдени білімдер; патриоттық біліктер); 3) әлеуметтік-құқықтық (ұлттық қауіпсіздік, мүдделер; қоғамдық, моральдық құқық нормалары және т. б.).

Сурет 1. Тұлғаның азаматтық-патриоттық құндылықтары

Осы азаматтық-патриоттық құндылықтардың баланың, жастардың бойында қалыптасуы рухани-адамгершілік білім беру үдерісінде тиімді жүзеге асатындығы анық. Сол себепті рухани жаңғыру жағдайында тұлға бойында азаматтық-патриоттық құндылықтарды қалыптастыру

қажеттілігі рухани-адамгершілік білім беру, тәрбиелеумен қатар жүреді. Келешек ұрпақтың патриоттық құндылықтарын тәрбиелеу үшін алдымен оларды болашақ мұғалімдердің бойында қалыптастыру қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Филонов Г. Н. Гражданское воспитание: реальность и тенденции развития. Педагогика. – 1999. – № 8. – С. 45-51.
2. Бондаревская, Е. В. Воспитание как возрождение гражданина, человека культуры и нравственности – Красноярск, 1997. – 127 с.
3. Нұрпейісов Н. Т. Студенттердің азаматтық ұстанымдарын патриотизм негізінде дамыту. PhD. – Нұр-Сұлтан, 2019ж.
4. «Қазақстан 2020: болашаққа жол» Қазақстан Республикасы мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасы туралы <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300000191>
5. Бектаев Н. А. Патриоттық тәрбие және оның жүйелік сипаты http://www.rusnauka.com/8_NMIW_2014/Istoria/2_162499.doc.htm
6. Патриоттық тәрбие берудің діңгегі – ұлттық сананы қалыптастыру <https://xn--d1aiwkc2d.kz/makalalar/378-patriotty-trbie-berud-dgeg-ltty-sanany-alyptastyru.html>
7. Әбдіғалбарова Ұ. М., Рахимов Б. Рухани жаңғыру жағдайында болашақ мұғалімдердің патриоттық құндылықтарын білім беру үрдісінде қалыптастырудың мүмкіндіктері. // Наука и жизнь Казахстана. – Астана, 2019 – №1 (73). – Б. 166-169.

АБАЙ АУДАРМАСЫНДАҒЫ КЕЙІПКЕР ХАЛІ

Түйін. Мақалада Абай мен Пушкин арасындағы шығармашылық байланыс жайы сөз етіледі. Абай назар аударған Онегин бейнесінің күрделі де қайшылықты болмысы түпнұсқа туынды бойынша сараланып айқындалады. Мақалада Пушкиннің де зор суреткерлігі ашылып, Абайдың да Онегин бейнесіне өзіндік тың танымымен барғаны айтылады. Нәтижесінде Пушкин мен Абайдағы Онегин бейнесінің нәзік ерекшелігі айқындалады.

Түйінді сөздер: Пушкин, Абай, шығармашылық байланыс, роман, аударма, Онегин, бейне, шеберлік, қоғам, орта, кемшілік, Татьяна, таза болмыс, ақындық шешім.

Резюме. В статье рассматривается творческий стиль между Абаем и Пушкиным. Сложность и противоречивость образа Онегина, который отмечает Абай, подтверждается на основе анализа оригинала – первоисточника. В статье раскрывается художественное мастерство Пушкина, вместе с тем показывается особое восприятие образа Онегина Абаем в силу его ментального миропонимания. В результате прослеживается тонкая грань в особенностях восприятия Онегина Пушкиным и Абаем.

Ключевые слова: Пушкин, Абай, творческая связь, роман, перевод, Онегин, образ, мастерство, общество, среда, недостатки, Татьяна, чистый образ, авторское решение.

Summary. The article discusses the creative relationship between Abay and Pushkin. The complexity and contradiction of the image of Onegin, which notes Abay, is confirmed on the basis of the original source analysis. The article reveals the artwork of Pushkin, at the same time, the special perception of the image of OneginAbayis shown due to its mental word. As a result, a thin line is traced in the peculiarities of the perception of Onegin, Pushkin and Abay.

Keywords: Pushkin, Abay, creative communication, novel, translation, Onegin, image, skills, society, environment, disadvantages, Tatiana, clean image, author's solution.

Абай шығармалары көлемі жағынан тым көп болмаса да, мән-мазмұны мен танымдық өрісі жөнінен аса бағалы саналады. Төл туындыларының басым бөлігін өлеңдері құрайды. Орыс әдебиетінің жауһары А. С. Пушкиннің қазыналы мол шығармасы ішінен Абайдың назары өлеңмен жазылған «Евгений Онегин» романына [Пушкин А.С., 1978.] ауыпты. Онда да шығарманың бәріне емес, романдағы басты кейіпкерлердің қарым-қатынасы мен олардың өзара жазысқан хаттарына айрықша көңіл бөліп, соларды ғана қазақ тіліне аударған. Қазақ қауымына Абай таныстырған Онегин мен Татьяна қандай жандар еді, ақын қызыққандай, олар қай қасиетімен елеулі еді, мұны орыс ақыны роман болмысындағы оқиғалар мен сұхбаттар және өлең арасында ара-кідік білдіріп отыратын өз бағасымен таныта түседі. Пушкин үшін Онегин анық, айқын түрде терістелетін жағымсыз кейіпкер емес, Онегин соншалық нашар адам болса, болмысы аса бекзат, ақыл-ойы мен жан-жүрегі де саф алтындай таза Татьяна оған ғашық болып қалмас еді. Пушкин роман барысындағы баяндауы мен нақты суреттеулері, анық өзіндік көзқарастары арқылы Онегинді мүмкіндігінше жағымды жан етіп танытуға тырысады. Роман басында-ақ Пушкин өз кейіпкері Онегинді «добрый мой приятель» [Пушкин А.С., 1978. 8-бет] деп өзіне қадірлі көре отырып таныстырады. Бір Онегин емес, адамзаттың бәрі де өмір есігін аңғал, адал, қайырымды қалпымен ашады. Адамның жақсы-жаман бағытта қалыптасып өсуі

мен жетілуі Абай айтқандай, тегі, ортасы, ұстазы [Абай, 1986. 136-бет] арқылы жалғасады да, бұл жетілу үнемі адамның өз болмысы мен тегіне тартып көңіл қалағандай жағымды бола бермейді. Адам болмысына ортасы мен заманының ықпалы, «ұстаздығы» елеулі өзгерістер енгізуі әбден мүмкін. Онегиннің де өз ортасы мен заманынан оқшау өмір сүре алмағаны белгілі, тек романдағы біз білетін кейінгі өмір салтымен кісі-киік қалып танытатыны бар. Онегин үлкен өмірге алғаш араласа бастағанында жақсы-ақ болмыста болған, оны замандастары да жоғары бағалаған: «Свет решил, что он умен и очень мил» [Пушкин А.С., 1978. 9-бет]. Заманы мен қоршаған ортасы және айналасындағы жағдайы жақсы, жағымды әрі өнегелі болса, Онегин осы жақсы қалпымен қиянатсыз, қулықсыз анық абзал адам болып қалыптасар еді. Онегин балалық, жасөспірімдік шағында оқыған-тоқығаны мол, ілімді-білімді жан болғаны байқалады. Оның ой-өресі өзін ғана беделді, биік етіп қоймай, айналасы мен жан-жағын, тіпті барша қоғамды да өзінше көркейтуге жетіп қалған:

То есть умел судить о том, Как государство богатеет, И чем живет, и почему Не нужно золота ему, Когда простой продукт имеет [Пушкин А.С., 1978. 10-бет].

Пушкин өз кейіпкерінің бейнесін қолдан зорлап жасанды жасамайды, тек оның даму, қалыптасу, өзін-өзі таныту жолынсырттай бақылап қана отырады, яғни қоғам, заман аясында-

ғы замандасының жасандылықсыз табиғи шын болмысын суреттейді. Кейіпкері шығармасы барысында ұнамды, ақылды, қайырымды болып жатса, ақиқатын айтып оны қолдайды, жақсы, жағымды бейнеде көрсетеді де, ал өзіндегі табиғи бар болмысымен ғана әрекет ететін кейіпкері тура жолдан шығыңқырап бұра тартып жатса, онда оны аяусыз әшкерелеп жексұрын етеді. Бұл – Абайдың шыншылақын болуына зор ықпал жасаған Пушкиннің өлеңдегі, өнердегі нағыз шынайылығының көрінісі. Пушкин жасаған Онегин бейнесі жаттанды, жайдақ қалыпқа сыя бермейді, ол – өте күрделі де қайшылықты образ. Пушкин өзі өмір сүрген кезең ішінен осындай әрі типтік, әрі даралана түскен таныс-бейтаныс адамды тауып, танып, оны өз романында шынайы да шебер бейнелеп көрсете білген. Романда суреттелгендей, Пушкин адам болмысының сан түрлі кейіпке көше алатындай аса күрделі ерекшелігін Онегин бейнесі арқылы ғажап шеберлікпен таныта алған:

Как рано мог он лицемерить, Таить надежду, ревновать, Разуверять, заставить верить, Казаться мрачным, изнывать, Являться гордым и послушным, Внимательным иль равнодушным [Пушкин А.С., 1978. 10-11-бет]!

Романның бірінші бөліміндегі он-он екінші өлеңдерде Онегиннің осындай күрделі де қайшылықты әрі құбылмалы болмысы білгір де шебер сипатталған. Оны қазақ ақыны Абай «Онегиннің сипаты» деген тақырыппен беріп, түпнұсқадан титтей де кем түспейтін мән-мазмұнымен аударып жеткізген:

Жасынан түсін билеп, сыр бермеген, Дәме-ленсе, күндесе, білдірмеген. Нанасың не айтса да, амалың жоқ, Түсінде бір кәдік жоқ «алдар» деген. Кейде паң, кейде көнгіш орныменен, Кейде елеусіз, кейде ынтық формыменен [Абай, 1986. 12-бет].

Орыс ақыны Пушкин шығармасына Абайдың ерекше ықылас, терең таныммен келіпқатынас жасағаны көрінеді. Жас кезінде алғыр да ақылды, жап-жақсы болмысымен қалыптасып келе жатқан Онегиннің өскен ортасы түгілі, тіпті өз әкесінен де оңды тәрбие алмағаны байқалады. Керісінше әкесі өз баласы Евгенийдің ақыл-ой, рухани ұмтылысына үрке қарап, оны дүние жолына салмақ болады:

Отец понять его не мог И земли отдавал в залог [Пушкин А.С., 1978. 10-бет].

Ортасы мен ата-анасының жас балаға кері әсерін тигізетінін Абай да айтқан: «...көбінесе балаларды жасында ата-аналары қиянатшылыққа салыңдырып алады, соңынан моллаға берген болады я ол балалары өздері барған болады – ешбір бәһра (пайда) болмайды» [Абай, 1986. 137-бет]. Онегин балалық балғын, жас шағында ата-анасымен бірге, елінің де елеулі, пайдалы азаматы боларға бейім болып еді, ол көп оқитын, анық пен танықты, жақсы мен жаманды ай-

қын ажырататын: «Читал, читал, а все без толку: там скука, там обман иль бред; в том совести, в том смысла нет» [Пушкин А.С., 1978. 22-бет]. Пушкиннің Онегинді осылайша іш тарта жақын тұтып, жақсы көріп отыратыны әр-әр тұста байқалып тұрады. Ақын өзі бейнелеген Онегинге оны жасаушы, кейіптеуші ретінде ғана қарамай, керісінше оған сырттай бақылаушы болып, кейіпкеріне де бізбен бірге бірте-бірте тани береді. Пушкин Онегинді өзімен теңдес, қатарлас көреді, кейіпкерін оның өзіндік құқығына нұқсан келтірмей табиғи өсу, өзгеруімен шынайы да шебер суреттейді. Тіпті өзі роман ішіндегі өмірде кейіпкерімен қатар жүргендей, «Сперва Онегина язык меня смущал; но я привык к его язвительному спору, и к шутке, с желчью пополам, и злости мрачных эпиграмм» [Пушкин А.С., 1978. 22-23-бет] деп, онымен сырласқандай, сөйлескендей болып суреттейді. Пушкин Онегинді кейіптеуде асыра білгішсініп, оны сипаттауда сөзін қасақана созып жатпайды, керісінше тым сараң сөйлейді. Ақынның мұнысын оқырманын ересек көріп, есті санап құрметтеуі деп білеміз. Мысалы, Онегин жайлы жоғарыдағы ақын сөзінің мәніне үңілсек, ақынмен бірге біз де Онегинді жақтағандай, түсінгендей боламыз. Онегин жайлы Пушкин былайша толғанады:

Кто жил и мыслил, тот не может В душе не презирать людей. Кто чувствовал, того тревожит Призрак невозвратимых дней [Пушкин А.С., 1978. 22-бет].

Әркез ақылын тұтынуменойлай жүретін есті адам айналасындағы кісілерден кемшілік көрмей тұра алмайды, себебі адамзат мінез, қасиеті жағынан ақауы мол кемшілікті болмыс. Онегин де айналасы мен қауымынан кемшілік пенкелеңсіздікті көп көріп, аз өмірінде-ақ біршама ызаланып, жерініп үлгерген жанға ұқсайды. Қалай болғанда да Онегин қатардағы көп кісінің бірі емес, ойы озып, пікірі жетілген бірегей, елеулі жан, бірақ кемшіліксіз де адам емес. Кемшілігі мен қайшылығы қабаттасқан осындай қым-қуыт болмысымен де Онегин Пушкинді ерекше баурап алғанға ұқсайды. Ақын романдағы табиғи оқиға желісі мен шындыққа сай характер жасау эволюциясына титтей де қарсы келмейді, қайта солармен табиғи түрде үйлесіп, үндесіп отырады. Өзі қаламаған оқиға дамуына да кедергі жасамай, қайта оның өрістей түсуіне жол ашып отырады. Оқиға барысында жүзеге асуы мүмкін деген шынайы да табиғи желіні үзіп алмай жалғай береді, тек ара-кідік кейіпкерімен бірге қуанып, бірде қайғырып, кейде роман сюжетіне селкеусіз сіңісіп кеткен қалып, қатынасын да танытып қояды:

Татьяна, милая Татьяна! С тобой теперь я слезы лью; Ты в руки модного тирана Уж отдала судьбу свою [Пушкин А.С., 1978. 48-бет].

Пушкин Татьянадай өзіне тым жақын таза жанның маңдайы тасқа тиер болашақ бақытсыздығын алдын ала болжап отыр, себебі түрлі-түр-

лі жағдайлармен болмысы бұрмаланып, бүлініп үлгерген Онегиннің Татьянадай бейкүнә жанға опасыздық пен қатігездік жасарын көрегендікпен жақсы біледі. Онегин – өте күрделі болмыстың адамы, қайшылығы мол жан. Біз оны тек қана жек көріп, я бірыңғай жақсы көріп кете алмаймыз, өйткені ол жақсылығы да жетерлік, кемшілігі де көзге ұрып тұратын бейбақ жан, оның үстіне ақынның өзі де оны бірде мақтап, бірде әшкерелеп суреттейтіні бар. Мысалы, Татьянадан ғашықтық сезімін білдірген хатын алғанда, Онегин көп адамның қолы жете алмай жүрген мұндай асыл жанға пенделік, жігіттік, адамдық қалпымен масаттана қуанып кетіп, Татьянаны иеленіп жар етуге ұмтылмайды. Өзінің бұған дейін бұзылып, бүлініп үлгерген бар болмысын кем, төмен санайды да, Татьянадай жақсы жанғаөзін лайық, тең көрмейді. Татьяна жазған хаттан кейін Онегин көп ойланып, көп толғанады. Ол ойының түйінін ақын өз тарапынан «Но обмануть он не хотел доверчивость души невинной» [Пушкин А.С., 1978. 63-бет] деп танытса, Онегиннің өзі ағынан жарылып шын сырын былайша жеткізеді:

... Но я не создан для блаженства; Ему чужда душа моя; Напрасны ваши совершенства: Их вовсе не достоин я. ... Полюбите вы снова, но... Учитесь властвовать собою; Не всякий вас, как я, поймет; К беде неопытность ведет [Пушкин А.С., 1978. 64-65-бет].

Егер Онегин өзін ғана ойлаған өресіз, өзімшіл жан болғанда, мұндай шешімге келмес еді. Түпнұсқадағы Онегиннің Татьянаға айтқан жауабы мен өсиетін Абай өз тарапынан толықтырып, әрі оның әлеуметтік, адамгершілік мән-мазмұнын тереңдете түсіп аударған. Бұл мәселені түпнұсқа мен Абай аудармасын салыстыра отырып, арнайы сөз ету арқылы тануға болады. Абай аудармасында Онегиннің азаматтық, адамгершілік болмысы биіктеп арта түскен. Романның жалпы желісіндегі Онегиннің дәл осы әрекеті мен шешімін адамгершілік тұрғысынан жасалған зор ерлік деп білеміз. Пушкиннің өзі де осы тұста оқырманымен ортақтасып Онегин әрекетіне риза болады:

Вы согласитесь, мой читатель,

Что очень мило поступил С печальной Таней наш приятель [Пушкин А.С., 1978. 65-бет].

Жоғарыда жазғанымыздай, бұл – болмысы бүлінген бейбақ жанның романдағы барынша биіктеп жеткен адамгершілік қалпы болатын. Егер Онегинде өзінің адамдық болмысы мен болашақ өмірін дұрыстап алуға деген ниет пен әрекет болғанда, Татьяна оның өкініштілеу өткені мен бүгінгі тоғышар болмысын кешірер еді, тіпті елемес те еді. Себебі Татьянаның риясыз да таза махаббаты бәрін де жеңер еді. Бірақ о бастағы балғын, жас Онегиннің алғыр да ақылды, абзал болмысы заманы мен өзінің қалып, кесірінен баянды бола алмады. Алғашында ақынның өзі де үміт етіп қызыға қараған Онегин уақыт өте келе бұрынғыдан да ұсақтанып, жақсы, бекзат болмы-

сынан айнып жаңыла береді. Біздіңше, романда Онегин өмірінің екі түрлі кезеңі ажыратыла суреттелген, біріншісі – жоғарыдағы абзал әрекеті тұсындағы негізі мен болмысында бар жақсы қалыбына көшіп кету мүмкіндігі болған кезең болса, екіншісі – осыдан кейінгі ойсыздық пен әлсіздік танытып, түзелместей құлдырау мен өкіну кезеңі. Онегінге ақынның өзі көп үміт артып, кешіріммен қараса да, балаң да мөлдір махаббаты сая таппай, жүрегі жазылмастай жараланған Татьяна соңғы кездесуінде Онегінге ащы ақиқатты айтып, одан өзінің оқ бойы биіктігін танытады. Татьяна қай кезеңде де өзінің ақылды, абзал, биік болмысынан титтей де төмендемейді. Татьяна бұрын да таза, аңғал да адал, ақылды қыз болатын, кейін де сезімін ақылына билетіп жақсы, бекзат болмысында қалады. Роман соңындағы Татьянаның тағдыры мен болмысы оның мына сөздерінен танылады:

... Я вас люблю (к чему лукавить?), Но я другому отдана; Я буду век ему верна [Пушкин А.С., 1978. 148-бет].

Байқағанымыздай, Татьянаның сөзі мен әрекетінде «басқаша болуы керек еді-ау» деп қынжылатындай, өкінетіндей кемістік жоқ. Татьяна Жаратушы мен тағдырына қарсы келіп таласа алмады, ондай ойы да жоқ, ал өз ақылы мен жүрегіне сүйеніп жасаған шешімі мен әрекетінен титтей де мін таппайсыз. Онегинді қазір де сүйетінін жасырмай айтса, бұл – оның о бастағы махаббатының шынайылығы мен тұрақтылығын танытады. Сөйте тұра тұрмысқа шығып өмірін қосқан күйеуіне адал боларына имандай сенесіз. Татьяна – Пушкин жазғандай, «мой верный идеал», ал өзіміз риясыз мойындағандай, адамзаттың сирек ұшырар асылы. Ал Онегинді Пушкин «мой спутник странный» деп сипаттапты. Ақын өз шығармаларында бір Онегин емес, талай жанмен жолдас, сапарлас болған, сөйтсе де Онегинді солардың бірі ғана санауы жөн болмас еді. Себебі Пушкиннің өзі жазғандай, Онегин – «странный спутник». Әйтсе де Онегин өз ортасынан «жұқтырған» кеселі мен әлсіздігінен айығып кете алмады. Роман соңындағы Онегиннің тағдыры тұманды, бұлыңғыр. Ақын оны анық «өлді» деп жазбайды. Бірақ романдағы Онегин өзі шындап өлмесе де, өмірінің өлгендей болған жайсыз шегіне жетеді. Ал Абай болса, оны өмірде жүре беруге ары мен намысы жіберместей болған өлім халіне жеткізеді:

Атам, анам – қара жер, Сен аша бер қойныңды. Сенен басқа еш жерден Таба алмадым орнымды [Абай, 1986. 28-бет].

Пушкиннің Онегінге Абай өз аудармасы арқылы осылайша түпнұсқада жоқ арлы да ақылды шешім жасатады. Пушкин бір кездері өзі жақсы көрген кейіпкеріне соңғы сәтте қиын халден құтқарар көмек қолын созбаса, Абай оған жылы қабақ көрсетеді, қайшылықты жанның жақсы қасиетін танытуға тырысады. Әсіресе Онегинді

өлімге алып келуі – Абайдың оған жасаған зор жақсылығы. Себебі Онегинге жақсы жолға түсіп түзеле алмай сүйретіліп жүре бергеннен гөрі

өлгені артық болатын. Абай аудармасы арқылы Онегин өздігінен өлімге бет бұрып біршама жағымды бейнеге айналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Абай (Ибраһим Құнанбаев). Екі томдық шығармалар жинағы. 2-том. Алматы: Жазушы. 1986. – 200 бет.
2. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 20-том. Монография, мақалалар. Алматы: Жазушы. 1985. – 496 бет.
3. Пушкин А. С. Избранные сочинения в двух томах. Том второй. Евгений Онегин. Роман в стихах. Стр. 7-169. Москва: Художественная литература. 1978. – 686 с.

Байбекова Мадина Махмудхановна
психология ғылымдарының кандидаты

Камардинова Үржамал Оралхановна
доцент, п. ф. к.

«Педагогика және психология» кафедрасы
Академик А. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті

Масалиева Жанар Амалбаевна
каф. меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты
«Мектепке дейінгі және арнайы педагогика» кафедрасы
ОҚМПУ

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЕҢЕС БЕРУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ- ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Аталған мақалада психологиялық қызмет берудің басты бағыттарының бірі психологиялық кеңес берудің қыр-сырлары мен теориялық және әдіснамалық негіздері тереңінен сөз етіледі. Психологиялық кеңес мамандық ретінде клиникалық ауытқулары жоқ, бірақ психологиялық көмек іздеген жандарға жауап ретінде пайда болды. Психологиялық кеңес берудің теориялық негізін түсіну үшін психологиялық проблемалардың пайда болу себептерін міндетті түрде білу керек болады. Психологиялық кеңес беру саласы бойынша білім тек қана психолог, педагог-психологтарға ғана емес, өзге мамандар өкілдері үшін де, жалпы көзі ашық, санасы ояу әрбір азамат үшін, бала тәрбиесінде, қоғамдық іс-тәжірибені меңгеруде аса қажет болып табылады.

Түйінді сөздер: психологиялық кеңес беру, невроз, пациенттер, эмоция, клиникалық белгілер, психоген, автономды индивид, вегетативті функция, психотерапевт, дискомфорт, клиент-орталық терапия, соматикалық-вегетативті дисфункциялар.

Резюме. В данной статье рассматриваются основные направления психологического обслуживания как психологическое консультирование, а также обсуждается теоретико-методологические основы данного процесса. Психологическая консультация появилась в ответ на тех, кто не имеет клинических отклонений в качестве профессии, но ищет психологическую помощь. Для понимания теоретических основ психологического консультирования необходимо обязательно знать причины возникновения психологических проблем. Знания в области психологического консультирования необходимы не только для психологов, педагогов-психологов, но и для представителей других специалистов.

Ключевые слова: психологическое консультирование, невроз, пациенты, эмоции, клинические признаки, психогенность, автономный индивид, вегетативная функция, психотерапевт, дискомфорт, клиентоориентированная терапия, сомато-вегетативная дисфункция.

Summary. This article discusses the main areas of psychological services as psychological counseling, the theoretical and methodological foundations of this process are also discussed. Psychological counseling appeared in response to those who do not have clinical abnormalities as a profession, but are looking for psychological help. To understand the theoretical foundations of psychological counseling, it is necessary to know the causes of psychological problems. Knowledge in the field of psychological counseling is necessary not only for psychologists, educational psychologists, but also for representatives of other specialists.

Keywords: psychological counseling, neurosis, patients, emotions, clinical signs, psychogenicity, autonomous individual, autonomic function, psychotherapist, discomfort, client-oriented therapy, somato-vegetative dysfunction.

Психологиялық кеңес беру – қазіргі психологияның қолданбалы саласы. Психологиялық ғылымдар жүйесінде оның міндеті болып психикалық және соматикалық дені сау адамдар қандай да бір проблемаларға кезіккенде психологиялық көмек берудің теориялық негіздері мен қолданбалы бағдарламаларын жасау болып табылады. Бұл теориялық негіздемелер мен бағдарламалар бір жағынан, психологиялық ғылым-білімнің қа-

зіргі күйін талдау негізінде және эмпирикалық, әрі теориялық зерттеулердің жетістіктері арқылы жасалады. Екінші жағынан, бұл теориялық негіздемелер мен бағдарламалардың қайнар көзі болып түрлі психологиялық көмек беру шеңберінде жүйелі түрде қызмет етуші мамандардың практикалық іс-әрекетін талдау жұмысы болады [Байбекова М. М., Ибраева П. М.. 2012, 2166].

Кеңес беру – бүгінгі таңда кең тараған интеллектуалды технологиялар саласының негізгі бір құралы болып отыр. Кеңес беру тәжірибесі психологиялық білімдер қолданылатын барлық салада жүзеге асып келеді, атап айтсақ: түрлі мекемелер мен басқару жүйелерінде, медицина мен психотерапияда, педагогика мен білім беру жүйесінің барлық сатыларында, кадрлық және менеджерлер қызметінде т. б.. **Кеңес беру** әрекетіне нақты анықтама беру немесе оның қолданыс аясын дәп көрсету өте қиын, себебі «кеңес беру» сөзінің өзі түрлі кеңес беру тәжірибесінің барлық түрлері үшін жалпы ортақ ұғым-түсінікті береді. Қандай-да бір дәрежеде психологиялық білім қолданылатын кез-келген салада **кеңес беру** қызметтің бір бөлігі ретінде жүзеге асады. Кеңес беру өзіне кәсіби кеңес беруді, педагогикалық кеңес беруді, өндірістік кеңес беру және басшыларға кеңес беру т. б. барлығын қосып алады. Дегенмен, психологиялық кеңес берудің кең қолданысқа ие болу аймағы бүгінгі таңда отбасылық және жеке мәселелер мазалаған жандарға көмек көрсету болып отыр. Бұл саланың өзі көптеген жеке бағыттарды қосып алуда, атап айтқанда: жұбайлар жұбымен жұмыс; балалар мен ата-аналарына бірге кеңес беру түрлері; некеге дейінгі кеңес беру; ажырасқандарға кеңес беру; ішімдік пен есірткі тәуелділігіне қарсы кеңес беру түрлері және т. б. Психологиялық кеңес мамандық ретінде клиникалық ауытқулары жоқ, бірақ психологиялық көмек іздеген жандарға жауап ретінде пайда болды. Бұл арада біздер алдымен күнделікті өмірде қиындыққа тап болған жандармен бетпе-бет келеміз. Мазалайтын түйткіл мәселелер ауқымы өте кең: қызмет барысындағы қиындықтар; жеке өмірдің дұрыс құралмауы; мектептегі нашар үлгерім; жеке басына құмандану мен өзіне-өзі сенбестік, шешім қабылдаудағы толқулар; қарым-қатынасқа түсе алмаушылық т. б. мәселелер. Бір жағынан, психологиялық кеңес беру психологиялық тәжірибедегі жас сала болғандықтан да, әлі өзінің зерттеу шегі нақтыланбағандықтан да, оның зерттеу аумағына түрліше мәселелер еніп отырғандығы да сондықтан. Кеңес беру деген не? Беркс пен Стэффлре мына анықтаманы ұсынды: «Кеңес беру бұл – кәсіби маманданған кеңес берушінің клиентпен кәсіби тұрғыдан байланыс жасауы. Кеңес берудің мақсаты – клиенттерге өмірлерінде болып жатқанды түсінуге көмектесу және алға қойған мақсатқа саналы түрде жетуге үйрету» [Алешина Ю. Е., 2000, 216].

Бұған ұқсас бірнеше анықтамалар және бар:

- 1) Кеңес беру жаңа мінез – құлыққа үйренуге көмектеседі.
- 2) Кеңес беру жеке тұлғаның дамуына септігін тигізеді.
- 3) Кеңес беруде клиенттің жауапкершілігіне басты мән беріледі, яғни тәуелсіз, яки өзіне жауапты индивид тиісті жағдайларда жеке-дара

шешім қабылдауға қабілетті, ал кеңес беруші осы еркіндікті құптайтын жағдайларға қол жеткіздіруі тиіс болады.

4) Кеңес берудің жүрегі болып клиент пен кеңес беруші арасындағы клиент-орталық терапиясы философиясына негізделген «кеңес берудегі өзара әрекет» табылады.

Кеңес беруші клиентті еркін таңдау құқы бар, өз қалауымен өмір сүретін, өзін-өзі анықтаған тұлға ретінде ерекше, автономды индивид деп қабылдайды. Дәстүрлі психотерапиядан кеңес беруді ауру концепциясынан бас тартып, өмірлік ситуациялар мен жеке ресурстарға мән беру әрекеті ажыратады [Бурнард Ф., 2002, 776].

Психологиялық кеңес берудің теориялық негізін түсіну үшін психологиялық проблемалардың пайда болу себептерін міндетті түрде білу керек болады. Мұнда невроз психогенді, кикілжіңді жүйке-психикалық бұзылу ретінде қызмет етеді. Невроз кезінде пациенттер эмоциялық бұзылыстарға, дене және вегетативті функциялардың бұзылуына шағымданады. Осы аурудың негізінде ішкі кикілжіңдерді бастан өткеру жүзеге асады. Адамның мұндай кикілжіңдерді шеше алмау қабілеті ішкі күйзеліс пен дискомфорт жағдайын өршітеді. Психотерапевт бірінші кезекте невроздың симптомына (эмоциялық бұзылыстар, ауырсыну түйсігі, соматикалық-вегетативті дисфункциялар) назар аударады. Ал, кеңес берушіні невротикалық кикілжіңдер тудырған тұлғааралық байланыстардың бұзылуы қызықтыратын болады. Мысалы: «Мені жанұямда ешкім түсінбейді, оларға жақсы, маған жаман» деген шағым истериялық кикілжің болуы мүмкін, яғни бұл адамның айналадағыларға деген талап-тілегінің жоғары болуымен түсіндіріледі. Міне осы арада кеңес беруші клиентке өз проблемаларына сырттай қарауды ұсынады. Кеңес беру мен психотерапияға тән жалпы ортақ әрекет – психологиялық көмек беру болып табылады. Клиент рөлінде бірінші жағдайда – сау, ал екінші жағдайда – ауру адамдар болады. Осы полюстар арасындағы аумақ кеңес беруге де, психотерапияға да қатысты болады. Әрі жиі жағдайда кеңес беру психотерапия процесінің бастапқы сатысы болады [Вачков И. В., 1999, 166].

«Психологиялық кеңес беру» курсы практик психолог, педагог-психолог мамандарын даярлау ісінде кәсіби-бағытталған мазмұндағы курс болып табылады. Осы монографияны оқып-меңгеру нәтижесінде оқырмандар қауымы келесі мәселелер жөнінде білімдерді меңгеретін болады: аталған курстың негізгі ұғым-түсініктері мен терминдері; психологиялық кеңес берудің кезеңдері; осы кезеңдерге сәйкес процедуралар мен техникалардың өзара байланыста қолданылуы; психологиялық кеңес беру жұмыстарын ұйымдастыру ерекшеліктері; психологиялық кеңес беру шеңберінде метафораларды қолданудың ерекшеліктері; психологиялық кеңес беру

кезіндегі раппорт; жас кезеңдерге байланысты туындайтын дағдарыстар кезіндегі кеңес беру т. б., әрі клиент және олардың отбасына кеңес беруде психологиялық көмек көрсетудің іскерлік дағдыларын игеріп, шеберлікке бауланады.

Психологиялық кеңес беру саласы бойынша білім тек қана психолог, педагог-психологтарға ғана емес, өзге мамандар өкілдері үшін де, жалпы көзі ашық, санасы ояу әрбір азамат үшін, бала тәрбиесінде, қоғамдық іс-тәжірибені меңгеруде аса қажет болып табылады [Исмагилова Ф. С., 2003, 416].

Б. Д. Карвасарскийдің редакциясымен шыққан «Психотерапевтикалық энциклопедияда» **«психологиялық кеңес беру – пациентке проблемалық ситуацияларына шешім іздеуде кәсіби көмек беру»** деп анықталады, әрі бұл арада пациент ретінде дені сау, әрі ауру адамдар, яғни экзистенциалды дағдарыс, тұлғааралық кикілжің, отбасылық қиындықтар немесе кәсіби таңдауда проблемалар туындап, соны анықтау мақсатындағы адамдар табылады. Ал, А. В. Петровский мен М. Г. Ярошевскийдің сөздігінде психологиялық кеңес беру – түрлі психологиялық қиындықтарды жеңу жағдайында көмек берудің бір түрі деп түсіндіріледі. Ал, шетелдік ғалымдар Нельсон-Джоунс психологиялық кеңес беруді психологиялық процесс деп қарастырады, себебі онда кеңес беру бағыттары зейінді, сезім-ойлар, әрекеттерді өзгертуге бағытталады, сөйтіп, адамдардың тиімді өмір сүруіне көмектеседі дейді [Карвасарский Б. Д., 1999, 886].

Жоғарыдағы баяндалған анықтамалар негізінде психологиялық кеңес берудің келесі сипаты ерекшеліктерін бөліп көрсетуге болады:

- Психологиялық кеңес беру психологиялық көмек берудің бір түрі болады;
- Бұл аталған көмек процессуалды сипатта болады;
- Психологиялық кеңесті тиісті дәрежеде біліктілігі бар маман жүргізеді;
- Бұл процесс жүзеге асуы үшін, клиенттің болуы міндетті;
- Психологиялық кеңес беруде кеңес беруші клиенттегі бар ресурс-мүмкіндіктерге басты мән береді;
- Кеңес беру конфиденциалды жағдайда өтуі міндетті.

Психологиялық кеңе беру практикалық психологияның саласы, аумағы ретінде арнайы ұйымдастырылған әңгімелесу барысында психологиялық көмек беру болып табылады. Клиент түрлі себептердің салдарынан туындайтын проблемалардың түпкі себептерін біле бермейді. Сондықтан, осы сәтте оны шешуде кәсіби маманның көмегі қажет болады. Психологиялық кеңес беру өзге психологиялық көмек беру түрлерінен айрықша болады, себебі мұнда клиентке ерекше белсенділік рөлі беріледі.

Психологиялық кеңес процесі барысында

түрліше процедуралар көмегімен дені сау адамның проблемалары шешіледі. Бұл проблемалар сол адамның кәсіби іс-әрекетіне, отбасы, неке тұлғааралық қарым-қатынасына, жеке тұлғасының қалыптасып-жетілуіне байланысты болады, әрі психологтың проблемалы жағдайды шешуде кәсіби көмек беруімен шектеледі.

- психологиялық кеңес беру ұғымы 1940-50 ж. ж. психотерапиядағы гуманистік бағытта пайда болды, негізін құрушы Карл Роджерс.

- психологиялық кеңес беру өзіне келесі негізгі тұжырымдарды қосып алады:

- Клиентке өз қалауы бойынша әрекетін таңдауға көмектесу;
- Жаңа, мейлінше бейімделген және адекватты мінез-құлық түріне үйрену мүмкіндігі;
- Клиенттің жеке тұлғасының дамуына әсер ету;
- Клиенттің жауапкершілігін дамыту, және осы қасиеттердің дамуы үшін жағымды жағдай жасау;
- Әрбір тұлғаны сөзсіз құрметтеу және оны сыйлау.

Б. Д. Карвасарскийдің психологиялық энциклопедиясында психологиялық кеңес берудің келесі түрлері баяндалады:

1. **Проблемалық – бағытталған кеңес беру.** Мұнда басты назар мінез-құлық модификациясына проблеманың сыртқы себептерін талдауға аударылады. Клиентпен жұмыс істеудегі басты мақсат: клиенттің қабілетін адекватты әрекет ситуацияларына бағыттау, бекіту, қалыптастыру және өзін-өзі бақылауды жақсартуға көмектесетін техникаларды меңгерту. Бұл бағыт шеңберіндегі қолданылатын көптеген тәсілдер мінез-құлықтық терапия – деп алынған.

2. **Тұлғалық – бағытталған кеңес беру.** Мұнда басты назар клиенттің даралық, тұлғалық проблемалар себебіне, деструктивті тұлғалық стереотиптерді жинақтауға, болашақта бұл проблемалардың болмауына аударылады. Кеңес беруші мұнда кеңес беруден аулақ болады. Себебі бұл ішкі, тереңдегі проблемалар себебінен алшақтатады. Бұл бағыт шеңберіндегі көптеген тәсілдер батыстық психотерапияның психоаналитикалық ағымдарынан алынған. Бұл гештальттерапия, гуманистік, психотерапияның техникалары.

3. **Шешімге бағытталған кеңес беру.** Мұнда клиенттің жеке ресурстары негізінде проблеманы шешуде жүзеге асыруға басты мән беріледі. Бұл бағыттың тәсілдері қысқа мерзімдік позитивті терапиядан алынған.

Овчарова Раиса Викторовна ресейлік психолог – ғалым бірнеше психологиялық кеңес беру түрлерінің калейдоскобын ұсынады:

- Даралық және топтық кеңес беру. Топтық кеңес беру психологиялық проблемалары ұқсас, бір тұлғааралық қарым-қатынастар жүйесіндегі мүшелер болса (мысалы: отбасы) ғана алғашқы жеке кеңес беруден соң ұйымдастырылады.

- Көп реттік және бір реттік кеңес беру.
- Жеке мәселелер бойынша кеңес беру.
- Қосалқы тестілеу немесе қосымша тестілеусіз кеңес беру.
- Психологиялық түзету әдістерін қатыстырмай және бұл әдістер көмегімен кеңес беру түрлері.
- Оқшауланған кеңес беру және психологиялық көмектің өзге әдістермен қосылған кеңес беру (мысалы: кеңес беру арасында әлеуметтік – психологиялық тренинг жүргізу т. б.) [Кочюнос Р., 1999, 99б].

Бұдан басқа шешілетін міндеттердің сипатына орай т. б. да түрлі психологиялық кеңес берудің түрлерін бөлуге болады. Мысалы: жас ерекшелік – психологиялық, кәсіби, психология-педагогикалық, отбасылық т. б. психологиялық кеңес берудің түрлерін бөлуде психолог – кеңес беруші маманның теориялық бағытты ұстану сипатын да негізге алуға болады. Ол бағыттар: когнитивті психология, бихевиоризм, гуманистік психология, психоанализ.

Психоаналитикалық бағыт – мұнда кеңес берушіге клиент өз сезімдерін оңай, әрі еркін аудару үшін жеке анонимділігін сақтайды. Кеңес беруші клиент бойынша материалды қорытып, ол клиентке бүгінгі мінез-құлықты өткендегі оқиғалармен байланыстыруға үйретуге ұмтылады.

Адлерлік бағыт – кеңес беруші мен клиенттің жауапкершілігін жеке түсінулеріне, екі жақты сенім мен сыйластыққа, позициялардың теңдігіне, мақсаттың ортақтығына бағыттайды.

Мінез-құлық терапиясы – мұнда кеңес беруші белсенді және директивті жеке тұлға болады. Ол әрі ұстаз, әрі жаттықтырушы рөлін атқарады. Клиентті тиімді мінез-құлыққа үйретуге тырысады. Клиент жаңа мінез-құлық тәсілдерін белсенді түрде қолданып көруі тиіс. Клиент пен кеңес беруші арасында оқыту процедурасын орындау үшін жұмыскерлік сипаттағы байланыстар орнайды.

Үнемді – эмоционалды терапия – мұнда кеңес беруші ұстаз, ал клиент – оқушы рөлінде болады. Клиент өз проблемаларын түсінуге, өз мінезін өзгертуге ұмтылатын болады [Рудестам К., 1998, 116].

Клиентке бағытталған терапия – мұнда кеңес беру байланысы негізгі өзек болады. Әсіресе ашықтық, жылылық, эмпатия, сыйластық, кеңес беруші тарапынан қолдау т. б. ерекше құпталады.

Экзистенциалды терапия – мұнда клиент кеңес берушімен байланысқа түсе отырып, өзінің ерекше екендігіне көзі жететін болады. «Осында және қазір» принципі жүзеге асып, кеңес беру барысында кеңес берушіде, клиентте өзгеретін болады (мінез-құлық т. б.).

Келесі түрлерді кеңес берушімен клиенттің байланысының жанама не тікелей болуына қарай бөледі. Олар: сенім телефоны арқылы кеңес беру, дистантты хат көмегімен кеңес жүргізу, та-

нымал бұқаралық психологиядан кітаптар жазу көмегімен кеңес беру, бұқараға танымал журналдарда психологтардың ашық жауаптар беру арқылы кеңес беруі сияқты т. б.

Кеңес берудің принциптері

Көптеген мамандықтарда өз талап тілектері, принциптері болады. Олардың жүзеге асуы мамандар үшін міндетті. Көптеген елдерде маманның іс-әрекетін анықтайтын этикалық кодекстер қабылданған. Бұл нормаларды сақтау кәсіби іс-әрекеттің этикалылығын қамтамасыз етіп қана қоймай, психологиялық ықпал етудің табыстылығының кепілдемесі болып табылады.

 Клиентке қайырымды және бағалаусыз қарым-қатынас жасау қайырымды қатынас деген жалпы қабылданған мінез-құлық нормаларын сақтау деген сөз емес, оны ұқыпты зейінділікпен тыңдау, қажетті психологиялық көмек беру, сөкпеу, керісінше оны түсініп көмектесу деген сөз.

 Клиенттің құндылықтары мен нормаларына бағдарлану.

Бұл принципті ұстану барысында психолог арнайы қабылданған әлеуметтік нормаларға бағдарлануы тиіс, өмірлік принцип пен идеалға емес. Клиенттің құндылықтар жүйесіне сүйенгенде ғана тиімді ықпалға қол жеткізіледі, ал кеңес берушінің сыни көзқарасы керісінше клиенттің тұйықталып қалуына, ашылмай шынайы болмауына әкеліп соқтыруы мүмкін.

 Кеңес, ақыл беруге тыйым принципі.

Психологтың өмірлік кәсіби тәжірибесі қаншалықты болса да, өзге біреуге кепілдемелі кеңес беру мүмкін емес, себебі: әрбір адамның өмірі ерекше және адам білмейтін, біліп болмайтын құпия. Кеңес, ақыл беру арқылы кеңес беруші болып жатқанға жауапкершілікті толығымен өзіне алып, кеңес алушының тұлғалық дамуына кедергі келтіреді, әрі оның шындыққа адекватты байланыс көзқарасын дамытпай, тежелтеді. Соңында кез-келген сәтсіздік ақыл берген кеңесші маманға таңылып, клиенттің өз рөлін түсінуге кедергі болады.

Анонимділік

Бұл принцип психологиялық кеңес берудегі маңызды шарт. Мұнда клиенттің кез-келген ақпарат – мәліметі оның келісім – рұхсатынсыз ешқандай бір қоғамдық не қоғамдық емес ұйымдарға, жеке тұлғаларға, әрі туысқандарға, не достарға берілмеуі тиіс.

Сонымен, кеңес беру – өте күрделі процесс. Оның өтілу барысы кеңес беруші, клиентке, кеңес беруші қолданатын ықпал т. б. шараларға байланысты болады [Секач М. Ф., 2003, 216 б].

Психологтың жеке тұлғасы – клиент өмірін өзгертудегі және психологиялық қызметтегі маңызды факторлардың бірден – бірі болады.

Психолог сөзсіз сыйластық пен эмоциялық

жылылық атмосферасын құра білуі тиіс. Ол адамның даралығын, оның ішкі әлемінің ерекшелігін қабылдай білуі тиіс. Әрине, психолог тиісті біліктілікке ие болып, клиентті жағымды, қалаулы нәтижеге жеткізетін факторларды таба білуі тиіс.

Психокоррекция мен психотерапияда жалпы нәтиже үшін психолог жауапты болса, кеңес беру процесінде клиенттің өзі психокоррекциялық жұмыс жүргізетін болады, және соңғы нәтиже үшін де жауапкершілік клиенттің өзінде болады. Психолог проблеманың мәні жөнінде қорытындының дұрыстығына, аталған проблеманы шешуде берілген нұсқаулардың кәсіби тұрғыдан негізделуіне аса жауапты болады. Осы жағдайларға орай, психологиялық кеңес берудің ерекшелігі мынада болады:

- 1-ден, клиенттің маманмен жеке байланысының аз уақыттылығы (1-3 рет);
- 2-ден, бұл байланыстардың эпизодтылығы;
- 3-ден, клиенттің кеңес берушімен әрбір кездесуінің практикалық тұрғыдан аяқталуы;
- 4-ден, психологиялық кеңес беруде клиенттің белсенді болуы;
- 5-ден, кеңес беруден соң өз проблемасын шешуде клиенттің дербес түрде іс-әрекеттерді таңдауы.

Кейде клиент психологиялық көмек алуда клиенттер проблемасының түрлеріне қарай, келесі психологиялық кеңес беру түрлерін бөліп көрсетуге болады:

- Жеке-дара тұлғалық кеңес беру (тұлғаның өсу проблемалары, ішкі кикіжіңдер, қорқыныш, психологиялық травма, тұлғалық қарым-қатынастағы проблемалар).

- Жұбайларға кеңес беру (өзара қарым-қатынастар проблемалары, жыныстық проблемалар, ажырасуға дейінгі және кейінгі проблемалар)

- отбасылық кеңес беру (қазіргі, бұрынғы туысқандармен өзара байланыстар, балалармен өзара қарым-қатынастардағы мәселелер)

- Кәсіби кеңес беру (мамандық таңдау, қабілетті жетілдіру, жұмысқа қабілеттілікті арттыру)

- ұйымдастырушылық кеңес беру (кадрлық саясат, фирманың имиджі, еңбек өнімділігін арттыру, серіктестермен өзара түсінісу).

Көптеген зерттеушілер кеңес беру процесін реттелген бір-бірін ауыстыратын кезеңдерден тұрады деп есептейді. Р. С. Немов өзінің «Психологиялық кеңес берудің негіздері» кітабында келесі кезектестікті ұсынады:

1. Дайындық кезеңі – 20-30 минут. Кеңес беруші бұл кезеңде клиент құжаттарын зерттейді, проблема бойынша әдебиеттерді іріктейді, кеңес беру жоспарын жасайды.

2. Көңіл-күйді бағыттау кезеңі – 5-7 минут. Бұл кезеңде клиентпен кездесу, байланыс орнату жүзеге асады.

3. Диагностикалық кезең – 60 минут (кейде 4-6-8 сағат.). Бұл кезеңде клиенттің жеке тұлғасының диагностикасы, проблеманы шешудегі

оның ресурсы тексеріледі. Және де бұл кезеңде клиенттің ақтарылып сыр айтуы да қамтылады.

4. Нұсқау беру кезеңі. Алынған ақпарат негізінде проблеманы шешу алгоритмі жасалады. Алгоритмді іздену психологтың клиентпен бірлесуі арқылы және 40-60 минут уақыт жүзеге асады.

5. Бақылау кезеңі – 20-30 минут. Психолог пен клиент табылған алгоритмнің жүзеге асуын келіседі. Қажет болса, қосымша кездесу белгіленеді.

Филипп Бурнард келесі құрылымды ұсынады:

1. Жұмыстың басталуы
2. Кіріспе әңгіме
3. Бар проблеманы анықтау
4. Эмоцияны қабылдау. 7 негізгі эмоция байқалатыны белгілі: ашу, жек көру, қорқыныш, қуаныш, қайғы, қайғы, таң қалу, теріс қабылдау.
5. Мүмкін болатын шешімді анықтау
6. Әрекет жоспарын келісу
7. Жоспардың жүзеге асуы [Шостром Э., Браммер Л., 2002, 88 б].

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЕҢЕС БЕРУ ПРОЦЕДУРАЛАРЫ МЕН ТЕХНИКАЛАРЫ.

Процедура деп, кеңес беруді жүргізу тәсілдерінің тобын айтады. Әр процедураға белгілі бір техника яғни – процедура міндеттерін шешуде қолданылатын арнайы тәсілдер сәйкес келеді.

1-ші кезең.

Бірінші процедура клиенттің кеңес берушімен кездесуі. Берілген міндетті шешу техникалары мыналар: клиентпен амандасу, клиентті орынға отырғызу, клиенттің орын таңдауы, психологтың орын таңдауы, психологиялық байланыс орнату тәсілдері.

Амандасу техникалары. Бұл техника стандартты сөз тіркестері көмегімен жүзеге асады. «Сізді көргеніме қуаныштымын», «Танысқанымашексіз ризамын» (фойеде, кабинеттің алдында).

«Клиентті орынға өткізу» техникасы. Клиент бірінші рет келгенде психолог клиенттің алдында жүреді. Клиентке орын таңдау еркіндігі берілудің өзі диагностикалық сипатта болады, яғни клиент қайда, қалай отырады (орындық, кресло, диванда жайғасуы немесе көлеңке не жарыққа отыруы) міне осының барлығы маман иесіне біраз мәлімет береді. Кейде психолог өзіне ерік беріп, алдын-ала дайындалған орындыққа клиентті отырғызады.

Бірінші кезеңнің 2-ші процедурасы: мұндағы техникалар – бұл әуелі раппортты орнату. Ол алғашқы 30 секундта орнайды. Әдемі аксиома бар: сізде ешқашанда бірінші әсер қалдыратындай екінші рет мүмкіндік болмайды. Жағымды әсер қалдыруға не нәрсе көмектеседі. Әрине оның жауабы: таза ұқыпты сыртқы келбет, мейірімді бет сипаты, әлеуметтік қарым-қатынас зонасын сақтау.

Процедура: психологиялық кедергіден арылу. Әрине клиент толқуда болады. Кедергіден

арылуға техника көмектеседі. Мысалы: ең алдымен клиентті біраз уақытқа жалғыз қалдыру, кешірім сұрап, қандай-да бір істі аяқтауға бірнеше минут сұрау (ол істі ойластыру), жағымды аһуал орнатуға әрекет ету. Жәй, тыныш, жағымды музыка да дұрыс, жайлы атмосфераның орнауына көмектеседі. Психологиялық күйзелісті жоюға қол қимылдары да көмектеседі. Ол үшін клиентке қолына бір зат берсе болады мысалы: кітап, журнал, ойыншық т. б. немесе бір әрекет етуді өтіну. Вербалды деңгейде эмоцияны бөлісу де пайдалы. Мысалы: «Мен де толқудамын».

Екінші кезең: Ақпаратты жинау кезеңі.

Бірінші процедура: Клиенттің жеке тұлғасының диагностикасы. Бұл процедура шеңберінде келесі техникалар қолданылады: әңгімелесу, бақылау, тестілер.

Мақсатқа бағытталған маман ұйымдастырған **әңгімелесу** психологиялық кеңесті жүргізуде негізгі әдіс болып табылады. Әңгімелесудің ерекше

түрі ретінде интервью, сұхбаттасуды айтуға болады.

Интервью – ауызша сұрақтар көмегімен әлеуметтік-психологиялық ақпарат алу тәсілі болып табылады. Екі түрлі интервью түрі белгілі: еркін және стандартталған.

Еркін интервью – тақырыпқа және әңгіме формасына байланысты емес.

Жетістіктері: клиент реакциясы ауқымының үлкен болуы.

Кемшілігі: үлкен уақыт аралығының болуы.

Стандартталған интервью – анкетаға жақын, бірақ жауап беруде клиенттің еркіндігінің көп сақталуы және кеңес берудің бастапқы кезінде проблемаға бағдарлану маңызды болады.

Жетістігі: ақпараттың молдығы, уақытты үнемдеу, нәтиженің сандық байқалуы [Немов Р. С., 2003, 66 б].

Кемшіліктері: клиентпен эмоционалды байланысты жоғалту ықтималдығының орын алуы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Байбекова М. М., Ибраева П. М. «Әлеуметтік-психологиялық тренингтер, әдістемелер мен жаттығулар» оқу-әдістемелік құрал. Шымкент, 2012-2013ж.
2. Алешина Ю. Е. «Индивидуальное и семейное психологическое консультирование. М.: Независимая фирма «Класс», 2000г.
3. Бурнард Ф. Тренинг навыков консультирования. СПб.: Тштер, 2002г.
4. Вачков И. В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники: Учебное пособие. М.: Ось-89, 1999г.
5. Исмагилова Ф. С. Основы профессионального консультирования, Учебное пособие, М.: изд. Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «Модэк», 2003г.
6. Карвасарский Б. Д. «Психотерапевтическая энциклопедия. СПб.: ЗАО «изд-во Питер», 1999г.
7. Кочюнос Р. Основы психологического консультирования. М.: Академический проект, 1999г.
8. Психология среднего возраста, старения, смерти /Под. ред., чл-Корр РАО А. А. Реана. СПб.: «Прейм-Евразнак», 2003г.
9. Психотерапия: Учеб. для вузов /Л. Бурлачук, А. Кочарян, М. Жидко. СПб., Питер, 2003г.
10. Рудестам К. Групповая психотерапия, СПб.: Питер ком, 1998г.
11. Секач М. Ф. Психология здоровья: Учебное пособие для высшей школы. М.: Академический проект, 2003г.
12. Шостром Э., Браммер Л. Терапевтическая психология. Основы консультирования и психотерапии. СПб.: Сова; М.: Эксмо, 2002г.
13. Немов Р. С. Основы психологического консультирования: Учебник. – М.: ВЛАДОС, 2003г.

Батынова Әдемі Зиятқызы
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті,
Тараз қ., Қазақстан

Шертаева Найля Турдығалиевна
Silkway халықаралық университеті,
Шымкент қ., Қазақстан

Жумабаев Шерали Ахметович
Silkway халықаралық университеті,
Шымкент қ., Қазақстан

ОРГАНИКАЛЫҚ ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Түйін. Бұл мақалада жаңа білім беру технологияларының пайда болу себептері және олардың дәстүрден айырмашылығы қарастырылған. Оқытудың инновациялық технологиялары қосымша әдебиеттерді, компьютерлерді, аудиовизуалды құралдарды, интернетті кеңінен пайдалануды көздейді. Компьютерлік технологияларды кеңінен енгізу оқу процесін жаңғырту қажеттігіне себепші болды. Қазіргі білім берудің басым міндеттері шығармашылықпен ойлауға, өздігінен шешім қабылдауға, тез өзгеретін ақпарат әлемінде еркін бағдарлауға қабілетті тұлғаны қалыптастыру болып табылады. ; адамға ашық қоғамның жаңа жағдайында өмір сүруге мүмкіндік беретін моральдық, рухани, кәсіби қасиеттерді тәрбиелеу.

Өткен материалды меңгеруді бағалаудың және маманның дайындық сапасын анықтаудың негізгі жолдары, атап айтқанда, компьютерде оқыту тестілеу әдісімен органикалық химия бойынша студенттердің білім деңгейін арттыру зерттеулерінің нәтижелері келтірілген.

Түйінді сөздер: инновациялық технологиялар, жаңғырту, білім беру, проблемалық оқыту, оқытудың ойын әдістері, дәстүрлі тәсіл, тестілеу, компьютерлік бағдарлама

Резюме. В данной статье рассмотрены причины возникновения новых образовательных технологий и их отличия от традиционных. Инновационные технологии обучения предполагают широкое использование дополнительной литературы, компьютеров, аудиовизуальных средств, интернет. Широкое внедрение компьютерных технологий обусловило необходимость модернизации учебного процесса. Приоритетными задачами современного образования стали формирование личности, способной творчески мыслить, самостоятельно принимать решения, свободно ориентироваться в мире быстро меняющейся информации; воспитание моральных, духовных, профессиональных качеств, которые позволяют человеку жить в новых условиях открытого общества.

Приведены основные пути объективизации оценки усвоения пройденного материала и определения качества подготовки специалиста, в частности результаты исследований повышения уровня знаний студентов по органической химии методом обучающего тестирования на компьютере.

Ключевые слова: инновационные технологии, модернизация, образование, проблемное обучение, игровые методы обучения, традиционный подход, тестирование, компьютерная программа

Summary. This article discusses the causes of new educational technologies and their differences from traditional. Innovative learning technologies involve extensive use of additional literature, computers, audiovisual equipment, the Internet. The widespread introduction of computer technology has necessitated the modernization of the educational process. The priority tasks of modern education are the formation of a person capable of creative thinking, independent decision-making, free to navigate in the world of rapidly changing information; education of moral, spiritual, professional qualities that will allow a person to live in the new conditions of an open society.

The main ways of objectification evaluation of mastering the material and determine the quality of training, in particular the results of research to improve the level of knowledge of students in organic chemistry by training testing on the computer.

Keywords: innovative technologies, modernization, education, problem training, game methods of training, traditional approach, testing, computer program

Қазіргі уақытта педагогикада инновациялық технологиялар ұғымы берік енгізілді. Технология- бұл қандай да бірісте, шеберлікте, өнерде (түсін- дірме сөздігі) қолданылатын тәсілдер жиынтығы. «Инновациялық технология» ұғымының көптеген анықтамалары бар. Біз мынаны таңдаймыз:

бұл педагог қызметінің құрылымы, онда оған кіретін барлық әрекеттер белгілі бір ізділікпен тұтастықта көрсетілген, ал орындау қажетті нәтижеге қол жеткізуді болжайды және болжамды сипатқа ие. Бүгінде жүздеген білім беру технологиялары бар.

Жаңа психологиялық-педагогикалық технологиялардың пайда болуының негізгі себептерінің ішінде келесілерді атап өтуге болады:

- оқушылардың психофизиологиялық және тұлғалық ерекшеліктерін терең есепке алу және пайдалану қажеттілігі;
- тиімділігі аз вербалды алмастырудың жүйелік-іс-әрекет тәсілімен білім берудің;
- оқытудың кепілді нәтижелерін қамтамасыз ететін мұғалім мен оқушының өзара әрекеттесуінің ұйымдастыру формаларын, оқу үдерісін жобалау мүмкіндігі.

Неге соңғы жылдары ешқандай инновация күтілген әсер берген жоқ? Мұндай құбылыстың

себептері аз емес. Олардың бірі таза педагогикалық-педагогтың инновациялық біліктілігінің төмендігі, атап айтқанда қажетті кітап пен технологияны таңдай алмауы, енгізу экспериментін жүргізу, өзгерістерді диагностикалау. Бір инновациялар әдістемелік жағынан дайын емес, басқалары – психологиялық жағынан, үшіншісі – технологиялық жағынан. Дәстүрлі технология бағдарламаларда, оқулықтарда және оқу құралдарында қамтылған ғылыми шындықты меңгеруге бағытталған болып қалды (1-кесте). Оқу-жаттығудың оң уәждемесі төмендеді, білім алушыларда қызығушылықтың, таңданудың, ықыластың белгілері жоқ – олар мүлдем сұрақ қоймайды.

Бір технология әр түрлі орындаушылармен барынша немесе аз адал, дәл нұсқаулық немесе шығармашылық түрде жүзеге асырылуы мүмкін. Нәтижелер әртүрлі болады, алайда, осы технологияға тән кейбір орташа статистикалық мәнге жақын.

1-кесте – Дәстүрлі технология

Оң жақтары	Терісжақтары
Оқытудың жүйелі сипаты. Оқу материалының реттелген, логикалық дұрыс берілуі. Ұйымдастырушылық, айқындық. Мұғалім тұлғасының тұрақты эмоционалды әсері. Жаппай оқыту кезіндегі ресурстардың оңтайлы шығындары.	Үлгі құру. Сабақта уақыттың тиімсіз бөлу. Сабақта материалда бастапқы бағдарлануға қамтамасыз етіледі, ал жоғары деңгейге жету үй тапсырмаларына ауыстырылады. Оқушылар бір-бірімен қарым-қатынастан оқшауланады. Дербестіктің болмауы. Оқушылардың белсенділігінің пассивтілігі немесе көрінуі. Нашар сөйлеу қызметі (оқушының сөйлеу орташа уақыты күніне 2 минут). Әлсіз кері байланыс. Жеке оқытудың болмауы.

Қазіргі уақытта оқу процесінде репродуктивтік қызмет үлесін азайту есебінен баланың тұлғалық дамуын қамтамасыз ететін қазіргі заманғы білім беру технологияларын пайдалануды (жадыда қалған адамды жаңғырту) білім беру сапасын арттырудың, оқушылардың жүктемесін азайтудың, оқу уақытын неғұрлым тиімді пайдаланудың негізгі шарты ретінде қарастыруға болады.

Заманауи білім беру технологияларының қатарына жатқызуға болады:

- дамытушылық оқыту;
- проблемалық оқыту;
- түрлі деңгейлі оқыту;
- ұжымдық оқыту жүйесі;
- өнертапқыштық есептерді зерттеу технологиясы;
- оқытудағы зерттеу әдістері;
- жобалық оқыту әдістері;
- ойын әдістерін: рольдік, іскерлік және басқа да оқыту түрлерін оқытуда пайдалану технологиясы;

- ынтымақтастықта оқыту (командалық, топтық жұмыс);

- ақпараттық-коммуникациялық технологиялар;

- денсаулық сақтау технологиялары және т. б.

Педагогикалық инновация, педагогикаға қарағанда, жас ғылым, ол туралы өткен ғасырдың 80-ші жж. соңында ғана айтукерек, яғни 15 жылдан астам уақыт бұрын.

Бүгінгі таңда педагогикалық инновация қалыптасу және эмпирикалық іздеу сатысында. Алдымен жаңашыл мұғалімдердің қозғалысы болды. Енді ғалымдарға да жетті. Мысалы, соңғы 3 жылда білім инновацияларымен байланысты мәселелер бойынша 86 диссертация қорғалды. Сонымен қатар, педагогикалық инновацияларға байланысты барлық сұрақтарға толық жауаптар алынды деп айтуға болмайды.

Білім беруді жаңғырту тұжырымдамасында «... Жаңғырту білім алушылардың белгілі бір білім сомасын меңгеруіне ғана емес, сонымен

қатар оның жеке басын, оның танымдық және жасампаздық қабілеттерін дамытуға бағыттауды көздейді. Жалпы білім беретін мектеп әмбебап білімнің, іскерліктің, дағдылардың біртұтас жүйесін, сондай-ақ білім алушылардың өзіндік іс-әрекеті мен жеке жауапкершілігінің тәжірибесін, яғни білім беру мазмұнының қазіргі заманғы сапасын анықтайтын негізгі құзыреттерді қалыптастыруы тиіс».

Оқытудың инновациялық технологияларының аса маңызды мақсаты студенттердің әр түрлі жағдайларда меңгерілген материалды қолдану дағдылары, оны бара бар пайдалану мүмкіндігі мен пайымы қалыптасқанда білім алушыларды белсендіру болып табылады. Белсенді ретінде проблемалық оқыту әдістері, оқытудың ойын әдістері және оқытуда ғылыми - зерттеу тәсілдері болуы мүмкін. Осыған орай, оқытуды жандандыру стратегияларының бірі оқытудың кең спектрін қолдану болуы мүмкін, бұл ретте нақты нысанды таңдау қажет болған жағдайда, оқылатын тақырыпқа, оқу әдебиетінің, аспаптық паркінің болуына байланысты жүзеге асырылуы тиіс. Оқытудың белсенді формалары оқу процесіне қатысушылардың жеке басын дамытуға бағытталғаны, оған барлық білім алушылар тобын барынша тартуға мүмкіндік беретіні маңызды фактор болып табылады.

Қазіргі уақытта химияны оқытуда қолданылатын әдістер ғылыми таным мен оған жауап беретін шығармашылық ойлаудың түрін қалыптастыру мақсатын көздеуі тиіс. Өзін-өзі оқытуға ықпал ететін оқыту оңтайлы деп санауға болады. Егер бұрын білім алушыларға қойылатын талаптар негізінен олардың белгілі бір білім мен дағдыларды меңгеруіне байланысты болса, енді оқыту міндеттері мәселені белгілеу қажеттілігімен үйлеседі, бұл студенттің ой-өрісін тудыратын және өзін-өзі оқыту мен өзін-өзі дайындау үшін пайдаланылуы мүмкін компьютерде оқыту тестілеуін орындауға мүмкіндік береді [Инновациялық педагогикалық технологиялар, 2015, 20 б].

Оқытудағы дәстүрлі тәсілде студенттен бейімделу, оқытушы-лекторға бейімделу талап етіледі, жеке тұлға, субъективті сәт маңызды рөл атқарады. Оқыту көздері негізінен дәрістер конспектілері мен оқулықтар болып табылады, сирек қосымша әдебиеттер пайдаланылады. Оқытудың инновациялық технологиялары қосымша әдебиеттерді кеңінен пайдалануды, оқытудың қазіргі заманғы құралдарын (компьютерлер, аудиовизуалды құралдар, интернет) тартуды көздейді. Осыған байланысты оларды оқу процесіне енгізу проблемасы туындайды, өйткені жеке компьютерлік сынып жоқ, интернетке қолжетімділік жоқ, тиісті жабдықтары бар ғылыми-зерттеу зертханалары жоқ, бұл химик – студенттердің сапалы дайындығын қиындатады.

Жоғары білімді реформалау бойынша жаңа талаптары бар бакалавр-студенттерге арналған

«Органикалық химия» іргелі пәнін оқыту студенттердің күрделі материалды жақсы меңгеруі мақсатында «Органикалық химия» іргелі пәнінің теориялық сұрақтары бойынша оқыту және бақылау тест тапсырмаларын әзірлеуге әкеледі.

Осы пәнді оқуды аяқтай отырып, студент:

- органикалық молекулалардың құрылысы (химиялық, электрондық, кеңістіктік) бойынша білім;

- химиялық реакциялардың әртүрлі типтерінің жүру механизмі мен негізгі заңдылықтары;

- химиялық жабдықтарда заттарды синтездеу, тазалау бойынша әртүрлі эксперименттерді жинау, орындау, оларды сәйкестендіру дағдылары;

- эксперимент барысында алынған нәтижелерді бақылау, талдау, салыстыру және жинақтау дағдылары.

Қойылған міндеттерге сүйене отырып, осы пәнді оқуға оқытудың жаңа технологияларын енгізу қажет.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты, өткен материалды меңгеруді және маман дайындау сапасын анықтауды объективті бағалаудың негізгі жолдарының бірі тестілерді қолдану болып табылады. Мамандарды даярлау үшін оқу материалын беру кезінде оның мазмұнына берілген материалды терең және саналы игеруді қамтамасыз ететін тестілік формадағы тапсырмалар, тестілік тапсырмалар мен тесттер кіруі тиіс.

Тест тапсырмасы Математикалық талдау барысында бағаланатын нысаны, мазмұны және арнайы параметрлері бойынша қатаң анықталған болуы тиіс. Тапсырманың қасиеттері тест спецификасын тудырады, сондықтан әңгіме сұрақтардың қарапайым жинағы туралы емес, тапсырмалар жүйесі туралы болып отыр.

Біз «Органикалық химия» пәні бойынша студенттерге арналған бақылау-оқыту тестілеудің компьютерлік бағдарламасын әзірлейміз. Бұл бағдарлама оқудың толық кезеңінде студенттің танымдық қызметін жандандыруға мүмкіндік береді.

Біздің зерттеудің мақсаты студенттердің органикалық химия бойынша білім деңгейін көтеру болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін химия-биология факультетінің «5В011200-Химия» мамандығының студенттеріне арналған «Органикалық химия» курсы бойынша оқыту тест тапсырмаларының компьютерлік бағдарламасын әзірленді. Тест тапсырмалары қазақ тілінде берілген пәннің барлық бағдарламасын қамтитын 10 тақырып бойынша құрастырылған [Кенже А. Б., Бекназарова А. Б., Мейирова Г., 2016, 123б].

Компьютерлік оқыту тестілеуін құру және жұмыс сызбасын бір мысалда көрсетеміз:

Тақырыбы: Қаныққан көмірсутектер.

Сұрақ № 1: Алкандарға қандай реакциялар тән?

А. галогендеу

В. гидратациялау

С. полимерлену

Д. алмасу

Е. дегидратациялау.

Келесі сұраққа көшеді.

Егер студент дұрыс емес жауап таңдайтын болса, онда сұрақ қайтарылады. Бұл процесс білім алушы дұрыс жауап тапқанға дейін орын алады, содан кейін келесі қадамға ауысады.

Компьютерлік оқыту тестілеуін осы курс бойынша семинарлық-практикалық сабақтарға дейін немесе уақытында өткізуге болады. Бұл әдіс оқу жұмысына әртүрлілік енгізеді, пәнге деген қызығушылықты арттырады, сол арқылы білімді жақсы меңгеруге ықпал етеді. Ең бастысы, компьютердегі оқыту тестілеуді Кредиттік оқыту технологиясын енгізу кезінде оқу үрдісінде қолдануға болады.

Сондай-ақ, органикалық химия сабақтарында сынақтарды қолдану жаңа технологияларды енгізу барысында көрнекті орын алады. Бұл білім алушылардың білімін жаппай тексеруге мүмкіндік береді. Тест әдісі-білімді, іскерлікті тексерудің әмбебап құралы. Тесттер бақылаудың үнемді

мақсатты және жеке нысаны болып табылады. Тест түрінде білімді жүйелі түрде тексеру Оқу пәнін берік меңгеруге ықпал етеді, оқуға саналы көзқарасты тәрбиелейді, ұқыптылықты, еңбексүйгіштікті, мақсатқа ұмтылушылықты қалыптастырады, назар аударуды белсендіреді, талдау қабілетін дамытады. Тестілік бақылау кезінде барлық білім алушылар үшін бірдей тексеру жағдайлары қамтамасыз етіледі, яғни білімді тексерудің объективтілігі артады.

Сонымен, біздің зерттеудің кейбір қорытындыларын жасауға болады:

- оқыту тестілеуі білімді жақсы есте сақтауға мүмкіндік береді және оларды терең түсінуге мүмкіндік береді;

- осы тестілеу тапсырмалары психологиялық тұрақсыз студенттерді жарақаттамай оқытады;

- оқыту тестілеуі білім алушының танымдық әрекетін белсендіреді және тек студенттің өзіндік жұмысын ұйымдастыруға арналған;

- студентке бақылаушы тестілеуге дайындалуға көмектеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазіргі мектепте химияны оқытудың интербелсенді әдістері // Инновациялық педагогикалық технологиялар: III Халықаралық ғыл. конф. (Қазан қ., 2015 ж. қазан). - Қазан: Бук, 2015. – С. 20-24
2. Кенже А. Б., Бекназарова А. Б., Мейирова Г. қашықтықтан оқыту кезіндегі ЖОО-да органикалық химияны зерттеу алгоритмі // эксперименталды білім берудің халықаралық журналы. – 2016. – № 9-1. – С. 123-124

Бекназаров Бакыт Доктырбайевич

аға оқытушысы

«Экономика және бизнес» кафедрасы

SilkWay Халықаралық университеті

Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

Жармаханбетов Нуралы Сейдалиевич

аға оқытушысы

«Экономика және бизнес» кафедрасы

SilkWay Халықаралық университеті

Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУДЫҢ АЙМАҚТЫҚ ШАРАЛАРЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Түйін. Мақалада еңбек нарығының теориялық және практикалық аспектілерімен тепе-теңдігі қарастырылады. Еуразиялық экономикалық одаққа мүше елдермен салыстырғанда Қазақстандағы жұмыссыздық деңгейіне талдау жүргізілді.

«Еңбек» бағдарламасын іске асыру барысы талданды, ол Қазақстанның еңбек күші жеткіліксіз өңірлерінен халықты жұмыс күші бар өңірлерге көшіруге бағытталған. Қазақстанда 2025 жылға дейінгі еңбек нарығындағы жағдайдың болжамы келтірілген, еңбек нарығындағы қайшылықтардың алдын алу жөніндегі іс-шаралар ұсынылды.

Түйінді сөздер: еңбек нарығы, еңбек ресурстары, жұмыссыздық, жұмыспен қамту, мемлекеттік бағдарлама, жұмыс орындары, шетелдік жұмыс күшіне квота.

Резюме. В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты диспропорции на рынке труда. В сравнении со странами-членами Евразийского экономического союза проведен анализ уровня безработицы в Казахстане.

Про анализирован ход реализации программы «Еңбек», направленной на переселение населения из трудоизбыточных регионов Казахстана в регионы с недостаточной рабочей силой. Приведен прогноз ситуации на рынке труда в Казахстане до 2025 года, предложены мероприятия по профилактике противоречий на рынке труда.

Ключевые слова: рынок труда, трудовые ресурсы, безработица, занятость, государственная программа, рабочие места, квота на иностранную рабочую силу.

Summary. The article discusses the theoretical and practical aspects of labor market imbalances. In comparison with the member countries of the Eurasian economic Union, the analysis of the unemployment rate in Kazakhstan was carried out.

The article analyzes the implementation of the «Enbek» program aimed at moving the population from labor-surplus regions of Kazakhstan to regions with insufficient labor force. A forecast of the situation on the labor market in Kazakhstan until 2025 has been developed, and measures to prevent contradictions in the labor market have been proposed.

Keywords: labor market, labor resources, unemployment, employment, state program, jobs, quota for foreign labor.

Кез келген қоғамның ең өзекті әлеуметтік-экономикалық мәселелерінің қатарына жұмыссыздықты жатқызуға болады. Жұмыссыздық мемлекеттің ең басты өндіруші күші – жұмыс күшінің – толықтай тиімді пайдаланылмауына және, соның нәтижесі ретінде, әлеуетті жалпы ұлттық өнімнің едәуір қысқаруына әкеледі.

Сонымен қатар, мемлекеттің өндіріске жұмсауға мүмкіндігі бар шығындарын жұмыссыздық бойынша жәрдемақылар төлеу, жұмыссыздарды қайта кәсіби оқыту мен оларды жұмысқа орналастыруға қаражат жұмсау арқылы елдің ұлттық табысының төмендеуіне ықпал етеді.

Әлеуетті жұмыс күші ресурстарын толықтай пайдалана алмау нәтижесінде экономикалық жүйе өзінің өндірістік мүмкіншілік шеңберінен төмен қалып, экономикалық өсу мақсатын кейінге қалтыруға мәжбүрлейді.

Өзінің «Халықтар байлығының табиғаты мен себептері жайлы зерттеу» атты еңбегінде Адам Смит (1723-1792ж. ж.) «адамдардың іс-қимылдары мен талпыныстары олардың өзіндік қызығушылықтары мен жеке пайдалары арқылы анықталатындығын» жазады [Смит А., 2016].

А. Пигу өзінің 1923 жылы жарық көрген «Жұмыссыздық теориясы» атты еңбегінде еңбек на-

рығында жетілмеген бәсекелестіктің орын алатындығы жайлы айтады. Мұндай жағдай еңбектің бағасының артуына әкеледі. Сондықтан да, көптеген экономистер кәсіпкер үшін өнімділікті арттыруға қабілетті білікті маманға жоғары жалақы төлеудің тиімділігі жайлы айтады. Жоғары деңгейдегі еңбек өнімділігі арқылы кәсіпкер персонал санын қысқарту мүмкіндігіне ие болады (төмен жалақымен 5 қызметкер ұстағанша, жоғары жалақымен білікті 3 қызметкер ұстау қағидасы орын алады) [Лигу А., 1933].

Неоклассикалық теория өкілдері де классикалық мектеп өкілдері сынды, жұмыссыздықтың 2 түрін мойындады:

- бір кәсіпорыннан екінші кәсіпорынға өту кезеңіндегі уақытша жұмыс жоғалтуға алып келетін – фрикциондық;

- жалақының төмен деңгейіне көңілі толмайтындықтан немесе басқа да себептермен байланысты жұмыссыздың өз еркімен жұмыстан бас тартуы.

Жұмыссыздық пен жұмыспен қамту мәселелерін кеңінен зерттегендердің қатарында Карл Маркстың (1818-1883ж. ж.) орны ерекше. К. Маркстың теориясы қосымша құн теориясына, капиталдың органикалық құрылымының өсу теориясы мен халықтың тұрғындану заңына негізделеді.

Мұнда жұмыс күші айнымалы капитал ретінде қарастырылатын болғандықтан, кәсіпкерлер тауар құнын арзандату мақсатында, тұрақты капиталға қаржы жұмсауды арттырады. Нәтижесінде, жұмыс күшіне деген сұраныс төмендеп, белгілі бір аймақтарда тұрғындардың, сикесінше жұмыс күшінің артықшылығы көрініс табады.

К. Маркстың пайымдауынша, тұрғындардың артық қоныстануы жұмыссыздықтың келесі үлгілеріне сай келеді:

- тұрғындардың ағымдық артық қоныстануы – өндірістің көлеміне салыстырмалы түрде жұмыспен қамтылғандардың санының өзгеруі;

- тұрғындардың жасырын артық қоныстануы – көбіне ауылдық жерлердегі тұрғындардың толықтай болмаса да жұмыспен қамтылу сипаты байқылғанымен, олардың мүмкіндік туындаған жағдайда қалаға қоныс аудару ойларының болуы;

- тұрғындардың тоқыраулы артық қоныстануы – жұмыс орындарының болмауы немесе олардың тұрақсыз қызмет атқаруы [Маркс К., Энгельс Ф., 1954, 338 б].

Экономикалық теорияның дамуында өзіндік қолтаңбасын қалдырған ойшылдардың тұрымдамаларының қазіргі таңда да өзінің өзектілігін жоғалтпағандығын көруімізге болады.

Қазақстандағы еңбек нарығындағы қалыптасқан жағдайға талдау жасар алдында, Еуразиялық Экономикалық Одақ шеңберіндегі еңбек нарығының жағдайына шолу жасасақ:

2019 жылдың қорытындыларына талдау нә-

тижелері Қазақстандағы жұмыссыздық тренді Еуразиялық Экономикалық Одақ елдерімен салыстырғанда ең жағымсыз сипатта болып отырғандығын көрсетіп отыр. Мәліметтер бойынша Экономикалық Одақ елдерінде жұмыс іздеушілер саны 992 мың адамға жеткен.

2019 жылдың қыркүйегінің қорытындылары бойынша Қазақстанда тұрғындарды жұмыспен қамту орталықтарында 170 мыңнан астам адам тіркелген. 2018 жылдың тиісті кезеңінде бұл шама 146,8 мың адамды құраған болатын (өсім 15,8%-ды құрап отыр). Бұл көрсеткіш бойынша Қазақстанның алдына тек көршілес Қырғызстан ғана шығып тұр. Экономикалық Одақтың мәліметтеріне сай, Қырғыз Республикасында жұмыс іздегендердің саны бір жыл ішінде 21,5%-ға артып, 83,2 мың адамға дейін жеткен.

Жұмыспен қамту орталықтарында тіркелген жұмыссыздардың саны Ресейде 2,5%-ға артып, 665,7 мың адамды құраған.

Ал, Экономикалық Одаққа мүше елдер – Беларусь мемлекеті мен Арменияға келер болсақ, оларда керісінше тіркелген жұмыссыздардың санының қысқарғаны байқалады (Беларусьта тіркелгендер саны 25,3%-ға төмендеп, 11,2 мың адамды құраса, ал Арменияда 6,8%-ға төмендеп, жұмыссыздар саны 61,9 мың адамға дейін қысқарған).

Еуразиялық Экономикалық Одақ елдерін жалпы алғанда аталмыш көрсеткіш 4,8%-ға өсіп, 992 мың адамды құраған.

Экономикалық Одақ елдеріндегі жұмыссыздық деңгейі 2019 жылдың 2-ші тоқсанының нәтижелері бойынша келесідей сипатталады: Арменияда – 17,7%, Беларусьте – 4,4%, Қазақстанда – 4,8%, Ресей Федерациясында – 4,6%, Қырғызстанда – 6,2% (2018 жылдың көрсеткіштері). ЕАЭО еелдері бойынша жұмыссыздық деңгейі экономикалық белсенді тұрғындарға шаққанда – 5%-ды құрайды [eurasiancommission.org].

Қазақстандық еңбек нарығына келер болсақ, еліміздегі жұмыссыздықтың әркелкі деңгейлілігі тұрғындардың ел аумағындағы қоныстану тығыздылығының әркейлілігімен тікелей байланысты екендігін байқауға болады. Мұндай теңсіздікті жою бойынша бірқатар іс-шаралардың да атқарылып жатқандығы аян.

Атап айтар болсақ, 2017-2021 жылдарға арналған жаппай кәсіпкерлік пен өнімді жұмыспен қамтуға бағытталған «Еңбек» мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде еңбек күші шамадан тыс артық аймақтардан жұмыс күші жеткіліксіз аймақтарға тұрғындарды өз еркімен қоныс аударту механизмі қарастырылғандығы белгілі. Бағдарламаның мақсаты – аймақтарды жұмыс күшімен қамтамасыз ету, аймақтық диспропорция мен демографиялық дисбаланстарды жою.

2017 жылдан бері бағдарлама 1,6 млн астам адамды қамтыды. Оның ішінде, 92,3 мыңнан астам жастар білім алған болса, қысқа мерзімді

курстардан 146 мыңнан астамы өтті. Өзінің бизнесін дамыту үшін 30,7 мыңнан астам адам шағын несиеге қол жеткізсе, 4,9 мыңдай адам жаңа бизнес-идеяларды жүзеге асыру үшін мемлекеттік гранттарға ие болды. Жұмыс күші тапшы ай-

мақтарға 4,8 мың жанұя немесе 16,5 мыңнан астам адам қоныс аударды. Қоныс аударғандардың 8,3 мыңы еңбекке қабілетті жаста болса, оладың 6,2 мыңы немесе 75,6% жұмыспен қамтылған.

Кесте 1 – Еңбек ресурстарының ұтқырлығын жүзеге асыру іс-шаралары бойынша мәліметтер (2019 жылдың 1-ші тамызындағы жағдай бойынша)

№	Аймақтар	Жоспар		Орындалғаны		Еңбекке қабілетті жастағылар, адам	Оның ішінде, жұмысқа орналасқандар
				Қоныс аударғаны			
		жанұя	адам	жанұя	адам		
1	Ақмола облысы (оралмандар)	70	258	82	258	132	81
2	Шығыс Қазақстан облысы	762	2616	315	774	400	224
3	Қостанай облысы	272	1105	231	1045	489	412
4	Павлодар облысы	600	2400	312	1476	750	424
5	Солтүстік Қазақстан облысы	549	3235	328	941	487	331
	Қазақстан Республикасы	2253	9614	1268	4494	2258	1472
Ескерту: ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің мәліметтері							

Тұрмысы төмен тұрғындардың арасынан субсидияланатын жұмыс орындарына 366,5 мыңнан астам адам жұмысқа тұрған, оның ішінде: жастар практикасы аясында – 79,9 мың адам, әлеуметтік жұмыс орындарына – 64,2 мың адам, ал 222,4 мың адам қоғамдық жұмыстармен қамтылған. Бұдан өзге, 1,1 млн астам адам тұрақты түрде жұмысқа орналастырылған.

Қазақстандықтардың өз еркімен солтүстік аймақтарға қоныс аударуына бюджетпен үстіміздегі жылы 2 млрд теңге бөлініп отыр. Бұл қаражат жаңа орынға көшіп бару мен тұрғын үйлерді жалға алу шығындарына, мектептермен және балабақшалармен қамтамасыз етуге, жаңа бизнес-идеяларды жүзеге асырумен байланысты мемлекеттік гранттарға жұмсалады.

Бюджеттен бөлінетін субсидиялық көшіп-қону шығындары жанұяның әрбір жан басына шаққанда 25 АЕК (88375 теңге) құрайды. Ал әрбір жанұяның тұрғын үйді жалға алуы үшін 15 АЕК-тен (37875 теңге) 30 АЕК-ке (75750 теңге) дейін

қаражат бағытталады.

2019 жылдан бастап Солтүстік Қазақстан облысында пилоттық режимде қоныс аударушылар үшін тұрғын үй құрылысының механизмі іске қосылған. 428 үй құрылысы үшін 3 млрд-тан астам қаражат бөлінген.

Еске сала кетер болсақ, еркін қоныс аудару бағдарламасына жұмыс күші шамадан тыс артық аймақтардың тұрғындары қатыса алады (Алматы, Жамбыл, Қызылорда, Маңғыстау, Түркістан облыстары, Нұр-Сұлтан мен Шымкент қалалары) [enbek.gov.k].

Бірқатар зерттеушілердің пікірінше, 2025 жылға қарай жұмыс істеуге үміткерлердің саны Қазақстандағы жұмыс орындарының санынан 900 мыңға дейін асып түсуі мүмкін.

Болжамдар бойынша 2025 жылға қарай елімізде 1,6 млн астам жаңа жұмыс орындары құрылып, 1,4 млн жуық қазіргі қолданыстағы жұмыс орындары қысқаруы мүмкін.

Мұның себептері де жоқ емес.

Жұмыс орындарындағы өзгерістердің себептері		
Біріншіден, 2025 жылға қарай экономикалық өсімнің мақсаты үрдісі жылына 4,5- 5% -ды құрайды деп күтілуде	Екіншіден, еліміздегі демографиялық ахуалдың жақсаруымен байланысты тұрғындар санының орташа 1,4 млн адамға артуын қарастырған жөн.	Үшіншіден, 2025 жылға қарай еңбек өнімділігі деңгейін 1,5 есеге арттыру көзделіп отыр.

Сурет 1 – 2025 жылға қарай жұмыс орындары санындағы өзгерістердің себептері.

Нәтижесінде, 2025 жылға қарай еліміздегі жалпы жұмыс орындарының саны 214 мыңға артып, 8,9 млн-ды құрайды. Бір мезгілде осы мерзімге дейін жұмыс күшінің 688 мың адамға артып, 9,8 млн-ға дейін жетуі мүмкін. Басқаша айтқанда, еңбек ресурстарының өсу үрдісі жаңа жұмыс орындарын құру үрдісінен асып түседі.

Жыл сайын Қазақстанда университет пен колледждердің 200 мыңнан астам түлектері еңбек нарығын толықтырады. Бұл көрсеткіш жыл сайынғы зейнеткерлікке шығушылардың санынан жоғары. Оның үстіне, мұнда кезең-кезеңімен зейнеткерлікке шығу мерзімі 58 жастан 63 жасқа дейінгі ұзартылып отырған әйелдер қауымын қосу да қажет. Жұмыс күші санының өсу факторларына одан өзге мына төмендегілерді жатқызуға болады:

зейнеткерлікке шығар алдындағы жылдары адамдардың экономикалық белсенділігінің артуы (зейнетақы мөлшерінің болашақ зейнеткерлердің қалауы бойынша 3 жылға таңдаған уақытымен байланысты екендігі мәлім);

мүмкіндігі шектеулі жандардың соңғы жылдары еңбекке араласуына кеңінен жағдайлар жасалынуы.

Жұмыссыздық деңгейін төмендету мақсатында жеке секторда және мемлекеттік бағдарламалар шеңберінде жаңа жұмыс орындарын құруға басым назар аудару қажет.

Қолданбалы зерттеулер орталығының мәліметтеріне сай қазақстандық еңбек нарығының көп жағдайларда төмен деңгейдегі ақылы жұмыс орындарын құруға бейім екендігі байқалып

отыр.

Еңбек нарығындағы күрделі мәселелердің бірі – шетелдік жұмыс күшін тартуға бөлінетін квота. Себебі, Қазақстан жақын шет мемлекеттер азаматтары үшін салыстырмалы түрде табысы жоғары ел екендігі белгілі.

Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрі Б. Нұрымбетовтың айтуынша 2020 жылға Қазақстанда шетелдік жұмыс күшін тартуға бөлінген квотаны 2 есеге қысқарту жоспарланып отыр[enbek.gov.k].

Квота – елімізде қанша шетелдік мамандардың жұмыс істеуге рұқсаты бар екендігін айқындайтын сандық көрсеткіш. Қазіргі уақытта елімізде 49 мыңнан астам адамға рұқсат берілген. Жұмысшы мамандықтарын біріктіретін төртінші санаттағы шетелдік мамандарды тартуға деген талаптарды қатаңдату қажет.

Біздің пікірімізше, алдағы уақытта аймақтарға квота бермес бұрын еңбек нарығын мұқият зерттеуден өткізу қажет. Еңбек шарттарын бұзғандар үшін де жазалау шараларын күшейткен жөн. Ағымдағы жылдың өзінде елімізден 400-ге жуық шетел азаматтары заңсыз жұмыс істегені үшін күштеп шығарылған.

Егер нарықта аталмыш бағыттар бойынша мамандар бар болса, рұқсат беруден бас тарту қажет. Сонымен қатар, заңнамадан алынып тасталған шарттардың кейбірін қайта енгізу де заман талабы. Атап айтар болсақ, үшінші және төртінші санаттар бойынша рұқсат мерзімі аяқталғаннан соң шетелдік маманды қазақстандықтармен алмастыру талабы қайта күшіне енуі тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Эксмо, 2016.
2. Пигу А. Теория безработицы (The Theory of Unemployment, 1933).
3. Маркс К., Энгельс Ф., «Сочинения» в 47 томах (издание второе). Москва, 1954-1968: том 29, стр. 338
4. сайт Евразийской Экономической комиссии: eurasiancommission.org
5. Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің ресми сайты // [ЭР]. Қолжетімділіктәртібі: enbek.gov.k
6. Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің ресми сайты // [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: enbek.gov.kz

Бекназаров Бакыт Доктырбайевич

аға оқытушысы

«Экономика және бизнес» кафедрасы

SilkWay Халықаралық университеті

Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

Туралина Светлана Мерекеевна

экономика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушысы

«Экономика және бизнес» кафедрасы

SilkWay Халықаралық университеті

Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

ӘЛЕУМЕТТІК ОРТАНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫНДА ЖАСТАР ЖҰМЫССЫЗДЫҒЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІН ТАЛДАУ

Түйін. Мақалада Қазақстан Республикасының еңбек нарығындағы жұмыспен қамтудың өзекті мәселелері қарастырылған. Еңбек нарығының ағымдағы жай-күйі мен даму үрдістеріне егжей-тегжейлі талдау жүргізілді. Жұмыссыздықты қысқарту және халықты әлеуметтік қорғау бойынша ұсыныстар берілді.

Түйінді сөздер: еңбек нарығы, жұмыссыздық, Қоғам, Қоғамдық еңбек, еңбек ресурстары, жұмысбастылық, миграциялық еңбек ресурсы, еңбек биржасы, еңбек ақы.

Резюме. В данной статье рассмотрены актуальные проблемы занятости на рынке труда Республики Казахстан. Проведен подробный анализ текущего состояния и тенденции развития рынка труда. Даны предложения по сокращению безработицы и социальной защиты населения.

Ключевые слова: рынок труда, безработица, Общество Всеобщего Труда, трудовые ресурсы, занятость, миграционные ресурсы, биржа труда, оплата труда.

Summary. This article discusses the current problems of employment in the labor market of the Republic of Kazakhstan. A detailed analysis of the current state and trends in the development of the labor market has been carried out. There are proposals to reduce unemployment and social protection of the population.

Keywords: labor market, unemployment, Society of Universal Labor, labor resources, employment, migration resources, labor exchange, wages.

Қандайда бір қоғамның жаңаруы мен даму болашағы жастарға байланысты, өйткені олар - мемлекеттің ең басты стратегиялық әрі әлеуметтік ресурстарының бірі. Жастар қай салада болмасын жаңа ойлардың желісін жақсартуға бағытталумен үйлесетін болса айрықша әлеуметтік топ ретінде жігерленіп, белсенділік танытады. Нарықтық экономиканың қалыптасуына әсер ететін, қаржылық нарықтық инфрақұрылым шарттары әлі де болса жеткіліксіздігінен, көптеген әлеуметтік проблемалар, соның ішінде, еңбек және жұмыспен қамту саласында көптеген кемшіліктер орын алып отырғандығы белгілі. Отандық өндірістің дамуына ықпалын тигізетін экономикалық және қаржылық механизмдердің жетіспеушілігі кейбір аймақтарда әлеуметтік қақтығыстың пайда болуына әкеліп соқтырды, яғни кедейшілік пен жоқшылыққа әкелді.

Бүгінгі таңда ел дамуындағы ең өзекті мәселелердің бірі - мемлекеттің жастарға деген жаңаша қарым-қатынасын қалыптастыру болып отыр. Сондықтан да мемлекетті басқаруда жастардың белсенді қатысуы қажет және барлық қоғам үшін

олардың қатысуымен маңызды шешімдер қабылдауды ұйғару керек.

Ел Президенті Қ. К. Тоқаев «Мемлекет қоғамның әлеуметтік жағдайы төмен топтарына – зейнеткерлерге, мүгедектерге, еңбекке жарамсыздарға, науқас балаларға және т. б. атаулы көмек үшін толық жауапкершілікті алатын болады. Бізде жұмыссыздарды оқыту мен қайта даярлаудың еңбек нарығына бейімделетін айқын бағдарламалары болуы керек екендігін күн тәртібінен түсірмей келеді.

Мемлекет жұмыссыздарға әлеуметтік қолдауды және бұл санатқа жататын адам жаңа мамандық игеріп, қайта даярлықтан өтуге бет бұрған жағдайда көрсетуі керек. Жұмыс берушілер халықтың әлеуметтік жағдайы төмен топтарын жұмысқа белсене тартып, оларды еңбекақымен қамтамасыз ететіндей жағдай туғызу қажеттігі маңызды», – деп атап көрсетуде [Президент Қ. К. Тоқаев, жолдауы, 2019].

Мемлекет басшысы басқа да шараларды бірнеше мәрте атап көрсеткеніндей, жұмыспен қамту саясаты кедейлікті еңсеру мен адамдардың әл-

ауқатын арттыруда ең негізгі құрал болып отыр.

Қазақстандағы жастарды жұмыспен қамту мәселесі қазіргі дағдарыс кезіндегі ең негізгі және маңызды мәселе болып табылады. Себебі нағыз әлеуметтік-экономикалық, этникалық проблема, бұл жастардың жұмыссыздық мәселесі, олардың жұмыспен қамтылмауы. Өйткені, жастар жұмыссыздыққа ұшырап, өз қажеттіліктерін қанағаттандыра алмау себебінен әрқилы әлеуметтік те, экономикалық та және тағы да басқа проблемаларға тап болады. Ал бұл адамның дамуын, отбасының дамуын, отбасы жалпы қоғамның бір бөлігі саналатындықтан, қоғамның дамуын, тұтастай алғанда Қазақстан қоғамының үздіксіз дамуына кесірін тигізеді [Ержанова Ж. К., Траисова А. Б., 2016, 92 б].

Жастарды жұмыспен қамтудың белсенді саясатын жүргізу Қазақстан Республикасының Үкіметі қызметінің негізгі әлеуметтік басымдықтарының бірі болып табылады. Жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету – халықты әлеуметтік қорғаудың негізі, адам ресурстары әлеуетін дамыту және іске асырудың маңызды шарты, қоғамдық байлықтың артуы мен өмір сүру сапасын жақсартудың басты құралы. Еңбек нарығын реттеудің әлеуметтік-экономикалық, ұйымдастырушылық-инфрақұрылымдық қызмет ету тетіктерін жетілдіру, облыс тұрғындарын жұмыспен қамту, әлеуметтік қорғаудың белсенді формасы ретінде жұмыссыздарды кәсіби даярлау және қайта даярлау, қоғамдық бағдарлама жасау негізгі өзекті мәселелердің бірі болып отыр және бұл мәселе ол өз кезегінде ғылыми тұрғыдан зерттеуді талап етеді [Шестаков М., 2011, 28 б].

-Нарықтық қатынастардың дамуы жұмыс күшіне деген сұраныс пен ұсынысты реттеу, еңбек қатынастары жүйесін реформалау мен жұмыс орындарының сапалық сипаттамаларының артуы, кәсіби білім беру жүйесінің жаңа экономикалық жағдайға бейімделуімен байланысты еңбек нарығында туындайтын мәселелерді зерттеуді көздейді.

Қазақстанда жастар жұмыссыздығы бойынша әлемдегі ең төменгі көрсеткіштердің бірі қалыптасып отыр. Жастар арасындағы жұмыссыздықтың төменгі көрсеткіші тұрғысында Қазақстан ТМД елдер арасында бірінші орында (4,9-4,5%). Осы орайда Әзербайжанда оның деңгейі 10,3 % болса, Беларусьте -9,7 %, Өзбекістанда-17,5 % , Қырғызстанда -13,5 %, Молдовада -9,9 %, Ресейде -9,6 %, Тәжікстанда -15,5 %, ал Украинада бұл көрсеткіш -12,9 % деңгейінде болған. Сонымен қатар бұл бағытта Армениядағы жағдай қиындау, яғни ондағы жастар жұмыссыздығы 29,4 пайызға жеткен [Шестаков М., 2011, 32 б].

Елімізде жыл сайын көптеген қаржы жұмыссыздық мәселесін жоюға жұмсалады. 2017 жылы мемлекет қайта даярлау курстары үшін 14 жарым миллиард теңге бөлген, бұл қаржыға 100 мыңнан астам адам оқыған. Дегенмен соның 58% жуығы

ғана жұмыс тапқан. Ал 2018 жылы Үкімет бюджеттен 110 млрд теңге қарастырылып, нәтижесінде бірінші жартыжылдықта 30 мың адам қайта даярлау курсынан өткен. Соның өзінде еліміздегі жұмыссыздар саны 440 мың адамнан асты. Демек еңбекке қабілетті халықтың 5 пайызы жұмыс таппай, бос жүр. 2019 жылы жастар арасындағы жұмыссыздық деңгейі 3,8% немесе 82 мың адамды құрайды [Статистика жөніндегі Түркістан облыстық басқармасының мәліметтері, 2018].

Жастар жұмыссыздығына байланысты елімізде орын алып отырған осындай өзекті мәселелерге байланысты жастардың әлеуметтік, зияткерлік, мәдени және экономикалық дамуын жүзеге асыру үшін мемлекет жағдай жасап, бірнеше бағдарламалар ұсынған болатын, атап айтсақ, «Жұмыспен қамту-2020», «Бизнестің жол картасы-2020» бағдарламалары, білім саласында жас мамандарды ауылға тартуды көздейтін «Дипломмен ауылға» бағдарламасы, шетелде білім алуға мүмкіндік беретін «Болашақ» халықаралық стипендиясы, студент жастарға арналған «Серпін» әлеуметтік бағдарламасы жүзеге асырылып келеді. 2014 жылдан бастап жүзеге асырылып келе жатқан «Серпін» бағдарламасының мақсаты – еліміздің кейбір өңірлерінің жастарын маман тапшылығына байланысты оқытып, жұмысқа орналастыру. Бұл жастарға әлеуметтік жағынан қаржылық қолдау болса, екінші жағынан, жастар арасындағы жұмыссыздықтың азаюына да септігін тигізеді.

Алдағы уақытта жастар мемлекетіміздің көрсетіп отырған барлық мүмкіншіліктерін пайдалана отырып, жаңа талаптарға бейімделіп, еңбек, саяси және құқықтық өмір сүру салаларындағы білім, құндылықтар мен дәстүрлер жүйесін меңгеруі қажет.

Елбасы бастамасымен 2019 жыл жастар жылы деп жариялануы өте құптарлық жағдай. Сол сияқты елдің болашағы жастар дейтін болсақ, жастарды қолдап, оларды баспанамен қамтамасыз етуге бағытталған «7-20-25» бағдарламасы әр жасқа ыңғайлы шарттармен баспана алуға мүмкіндік берді.

-Жастарды қолдау мақсатында түрлі деңгейде айтарлықтай бірнеше шаралар ұйымдастырылып отырғанымен, елімізде жұмыссыз адамдардың, соның ішінде жұмыссыз жастар санының азаймауы өзекті мәселе болып отырғандығы байқалып тұр.

Осы тұрғыда мемлекеттік әлеуметтік саясаттың ең негізгі міндеттерінің бірі -жұмыспен қамтылғандарды жұмыссыздықтан сақтандыру болып есептеледі. Бұл жүйе дамыған мемлекеттерде алдыңғы жүз жылдықта белсенді қолданылған. Экономикасы нарықтық қатынастарға енді бейімделіп келе жатқан елдерде, яғни, Қазақстан Республикасында бұл жүйе әлі теориялық және тәжірибелік негізде толық зерттелмеген.

Осы мақсттарды Түркістан облысы Нәтижелі

жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың бағдарламасы аясында жүргізіп биыл 65 мың адамды жұмыспен қамтуды жоспарласа, ағымдағы жылдың 9 айының қорытындысы бойынша нақты 54 мың адам жұмысқа орналасқан. Аталған бағдарлама 3 бағыт бойынша жүзеге асырылады. Мәселен, техникалық және қысқа мерзімді кәсіптік оқытумен қамтамасыз етуге 7953 адам оқуға жолданған.

«Әр ауылға өз шебері» акциясы бойынша 2600 азамат оқуға жіберіліп, Оның ішінде оқуды аяқтаған 2 мың адамның 1200-і немесе 63 пайызы тұрақты жұмысқа орналасқан. Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағ-

дарламасына сәйкес, ұлттық қолөнер шеберлері, ұлттық тағамдарды әзірлеу аспазшысы, суретші, кескіндемеші мамандықтары және дәнді дақылдарды өңдеу, агротехникалық мамандықтар бойынша 2 мың адам білім алуда. Оның 1400-і оқуды аяқтап, 1 мың адам тұрақты жұмысқа орналасқан»,

Сондықтан да қазіргі кезде экономиканың нақты секторында жұмыссыздықпен күресу проблемасын жаңа жұмыс орындарының құрылуымен, жұмыспен қамту саясатын үздіксіз және белсенді жүргізілуімен, жұмыссыздықтан сақтандыру жоспарларымен шешу керектігі уақыт заңдылығы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан президенті Қ. К. Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауы, 2019 жыл 02қыркүйек, Астана қ.
2. Ержанова Ж. Қ., Траисова А. Б. Еңбек нарығы экономикасы: оқуқұралы/ Т. Н. Траисова. –Алматы: «Бастау», 2016. –92-95 б.
3. Шестаков М. Жастарды жұмыспен қамтудағы әлеуметтік-экономикалық мәселелер: себебі және шешу жолдары. Қазақстандағы еңбек: 2011. No12, -28-35 бет.
4. Статистика жөніндегі Түркістан облыстық басқармасының мәліметтері, 2018ж.
5. Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің ресми сайты // [ЭР]. Қолжетімділіктәртібі: enbek.gov.kz
6. Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің ресми сайты // [ЭР]. Қолжетімділіктәртібі: enbek.gov.kz

УДК 61: 371. 31-005-001. 76.

Джалилов Карим Асанович

Х. Ғ. К.,

SilkWay Халықаралық университеті

Тулешова Кулзейнеп Тулешевна

Т. Ғ. К.,

SilkWay Халықаралық университеті

Шымкент қ., Қазақстан

ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАРДЫ МЕКТЕП ХИМИЯ КУРСЫНДА ҚОЛДАНУ

Түйін. Мектептегі органикалық химияны оқыту процесінде дидактикалық ойындарды оқыту әдістері, сонымен қатар оқу процесінде ойын процесін қолдану жүйелі эксперименталды түрде анықталып, зерттелінді және мұғалімдерге оқу процессінде қолдануға ұсыныстар берілді.

Түйінді сөздер: балаларда тек пәнге деген қызығушылықтың жоғалмауына ғана емес, сонымен бірге олардың танымдық белсенділігін арттыруға күш салатын жөнінде айтылып отыр.

Резюме. Систематическое было экспериментально выявлено и исследовано, дидактических игровых методов обучения в процессе обучения преподаванию органической химии в школе, а также даны рекомендации для учителей, использующих игровой процесс в процессе обучения.

Ключевые слова: Говорят, что дети не только не теряют интереса к предмету, но и стремятся повысить свою познавательную активность.

Summary. Systematic was experimentally identified and investigated, didactic game teaching methods in the process of teaching organic chemistry at school, as well as recommendations for teachers who use the game process in the learning process.

Keywords: They say that children not only do not lose interest in the subject, but also strive to increase their cognitive activity.

Қазіргі заманда қоғам алдында Қазақстан Республикасы «Білім туралы» заңы, «Қазақстан 2030» бағдарламасындағы: «Барлық Қазақстандардың өсіп өркендеу қауіпсіздігі мен әл – әуқатының артуы» деген ұзақ мерзімдік міндетті үшінші мың жылдықта іске асыру жауапкершілігі тұр. Бұл талаптар оқыту үрдісінде оқыту технологияларын жетілдіру, инновациялық бағыты білім, біліктілік, және дағды жиынтығын меңгеру үрдісі ретінде мамандық ауқымында, пәндік сипат алып отыр. Оқу бағдарламаларының мазмұны білім беру мақсаты мен міндеттеріне жауап бере алатын білім-біліктілік-дағды жүйесімен құрылып, арнайы ептілікке ұласады десек, арнайы білім мен біліктілік кәсіпке даярлау барысында жүзеге асады деуге болады. Оқыту мен оқу әрекетінің бір – бірімен тығыз байланыста болып, баланың ақыл-ойының дамуында зор рөл атқаратындығы белгілі. Осы мәселелерді шешуде ықпалды оқыту құралы ретінде жұмыс істеуге қабілетті сабақты ұйымдастырудың ойындық формаларының өз орны бар. Ойын атмосферасы студенттер біртіндеп белсенді әрекетке тартылып, белгілі бір білім қоры болған кезде ғана ұтуға болатындығын ұғына бастайтын жағдай жасайды [Lzabara@edu.gov.kz].

Заманауи ғылыми-педагогикалық құралдар базасында оқытудың ойындық формаларының дидактикалық мүмкіндіктерін анықтау міндеті

теориялық жоспар тұрғысынан да, практикалық жоспар тұрғысынан да өзекті болып табылады. Химия курсын оқытудағы ойындық жүйе орны, оның психология педагогикалық міндеттері мен ойын түрлері

Ойын практикалық әрекетті ығыстырмай, уақыттың 5/1 бөлігін алады. Оқушыны оқыту оның көру мүшелеріне әсер етумен: тәжірибелерді демонстрациялау, материалды оқу (жадыда бақыланғанның 50%-ы, ал оқылғанның 30%-ы қалады), есту мүшелеріне ықпал етумен жүзеге асады– мұғалім монологы, мұғаліммен, сыныптастармен диалог (жадыда естілгеннің 10%-ы қалады), оқушының өзінің практикалық әрекеті, өзіндік жұмысы (жадыда өзі жасағанның 90%-ы қалады). Оқушыны қажетті материалды оқуға не мәжбүрлеуге, не қызықтыруға болады. Ойын қатысушылардың қабілетіне қарай, олардың барлығының қатысуын ұйғарады. Ойында оқу материалы ақпаратты қабылдау мүшелері арқылы игеріліп, бұл кезде оқушы әрекеті шығармашылық сипатқа ие болады. Сабақтағы оқушылар әрекетінің белсенуі 100% жүреді. Мұнда танымы дамыған балалар командалық ойында қалғандарды оқыта отырып, көшбасшы орынға ие болады. Жасөспірім үшін мұғалім сөзіне қарағанда, құрдас сөзінің маңызы жоғары екендігі белгілі. Жұмыстағы сайысу, кеңес алу мүмкіндігі, уақыттың күшті жетіспеушілігі – осы барлық ойындық

элементтер оқушылардың оқу әрекетін белсендіріп, пәнге деген қызығушылығын қалыптастырады. Ойындық әдістерді қолдану арқылы химия сабақтарында оқушылардың танымдық әрекетін реттеу.

Танымдық әрекетті оптималдандыру не үшін қажет. Біріншіден, кәсіби жағдайлар: пәннің күрделілігі – химия; балаларға химияның теориялық сұрақтарының берік білімін беру тілегі, педагогикалық әдістердің, әрекет тәсілдері мен әдістерінің бүкіл арсеналын меңгеру бойынша өздік білімді ұйымдастыру. Екіншіден, әлеуметтік жағдайлар: экономиканың химиялануы, экологиялық мәселелердің өсуі, бұдан басқа, химия көптеген заманауи кәсіптер: тамақ және мұнай өңдеу өнеркәсібінің, ұшақ және кеме құрастыру, металлургия және химиялық комбинаттар негізі болып табылады.

Бұл мақалада балаларда тек пәнге деген қызығушылықтың жоғалмауына ғана емес, сонымен бірге олардың танымдық белсенділігін арттыруға күш салаты жөнінде айтылып отыр. Шығармашылық тұлғаның тәрбиеленуіне жол ашатын оқытудың әдістері мен формаларын іздестіру оқытудың кейбір спецификалық тәсілдерінің пайда болуына алп келді, соның бірі ойындық әдістер болып табылады. Дидактикалық және психологиялы-педагогикалық ерекшеліктерді сақтау жағдайларында химияны өту кезінде оқытудың ойындық әдістерін іске асыру оқушылардың дайындық деңгейін жоғарылатады [Мақам С. М., 2004, 716].

Ойын – бұл оқушыны шығармашылық танымдық әрекетке қамтуға мүмкіндік беретін жұмыс істеуші әдістемелік құрал. Кез-келген оқыту құралы ретінде тек оқытудың басқа әдістерімен, құралдары және тәсілдерімен бірге қолданылуы тиіс [Аликберова А. Ж., 2002, 4326].

Ф. Ницше: «Әрбір нағыз адамда шығып, ойнағысы келетін бала жасырынған»деп жазады. Оқу-танымдық үрдісті оптималдандыру теориясының авторы – Ю. К. Бабанский, іскерлік ойын ерекшеліктерін бөліп көрсеткен – М. В. Кларин; білім берудің алуан түрлі жүйелерін басқару облысындағы, іскерлік ойындар технологиясындағы заманауи ғылыми білімдерді негіздеген Шамова, Давыденко секілді педагогтардың еңбектерінен көптеген нәрселерді табуға болады.

Платоннан Шиллерге дейінгі, Коменскийден Руссоға дейінгі – адамзаттың ұлы ғұламалары балалар үшін ойынның – танымның үздік тәсілі екендігін атап өткен. Педагогтардың (А. С. Макаренко, В. Н. Сорока – Росинский, В. А. Сухомлинский, С. Т. Шатский) ойынға деген көзқарасы оқушыны оқыту мен тәрбиелеу, оның тұлғалық сапасын қалыптастыру мақсатында оған ықпал ету тәсілдерін іздестірумен түсіндіріледі [Химия, 2004. – № 7 – 3-8 б].

Химияны оқытудағы ойындық әдістер революцияға дейінгі уақыттан басталады. Өткен

ғасырдың 20-ыншы жылдарының соңы мен 30-ыншы жылдарының басында химияны оқыту практикасында оқушылардың дүниетанымын арттыратын викториналар кеңінен тарады. Викториналармен бірге алғашқы үстелдік ойындар – оқушылардың қызығушылығын белсендіріп, химиялық символиканы игеруді қамтамасыз ететін химиялық лото және химиялық сызғыш пайда болды. Ал 1950-60 жж. Химиялық ойындар, жұмбақ-тәжірибелер, есеп-әңгімелер пайда болды.

Алынған білімді бекітуге бағытталған алғашқы ауызша тренингтік ойындар, сондай-ақ, оқушылардың белсенді қатынасын ұйымдастыруға бағытталған жарыстық ойындар, мысалы химиялық турнирлер пайда болды. Сол уақытта ойындардың жаңа типтерін жасау үшін балалардың спорттық, теледидарлық ойындар негіз болды. Лото, домино, химиялық шашкалар, эстафеталар, «Ғажайып алаң», «Брейн-ринг», «Не? Қайда? Қашан?» және т. б. осылай пайда болды. Осындай ойындарды жасауда әдіскер-химиктер: Н. Е. Кузнецова, Б. П. Болотинская, А. А. Тильсепп және Е. Г. Огородник үлкен үлес қосты [Аханбаев К., 1999, 586].

Балалардың қиын немесе күрделі материалды өту кезінде ойларын шашыратып алып, сабақта оны жинақтай алмауы жиі орын алады. Нақ осындай жағдайларда олардың назарын қызықты әңгімелерге немесе ойындық сәттерге аударған дұрыс. Бұл балалар зейінін өтілетін материалға шоғырландырып, мәселелік, ізденістік және зерттемелік әдістерді, ал оқытуды ұйымдастыру бойынша – семинарлық және практикалық формаларды жүргізуге көмектеседі. Мысалы, көмірсутектердің кеңістіктік құрылымын өту кезінде оқушылар практикадан ермексаздан және таяқшалардан молекулалар моделін құрастырып, молекулалардағы атомдардың орналасуын, байланыстар арасындағы валенттік бұрыштарды тікелей көреді.

Ойын барысында танымдық қызығушылықты қалыптастыру үшін мәселелік жағдай қажет болады, мысалы, мұнда оқушылар ғылыми көзқарас тұрғысынан гибридтік бұлттардың түзілуін түсіндіруі тиіс. Бір сұрақтар бұрын алынған білімді қолдануды, екіншілері – эрудицияны, қосымша әдебиетті қолдануды талап етеді. Осылайша, оқушылар тек мұғалімнен білімді ғана алмай, сонымен бірге өздері ақпаратты іздестіруге қатысушылар болып табылады [Г. Е. Рудзитис, Ф. Г. Фельдман, 1999, 836].

Ойындық жағдайдағы оқуға селқостық құмарлықтың, бірінші болуға ұмтылыстың пайла болуымен, ойындық әрекетке тіпті ең пассивті және үлгерімі нашар оқушылардың қамтылуымен жойылады. Бірақ жеңу үшін, өтілген материалды білу, сонымен бірге пайымдаушылық, салыстыру мен қорытынды жасау дағдылары қажет.

Ойындық әдістер сабақта әртүрлі сатыларында қолданылады: ақпараттық ойындар – жаңа

білімді енгізу үшін (саяхат-сабақ); жаттығу сабағы – машықтар мен дағдыларды қалыптастыру үшін («домино», «қатені тап», «кім артық» және т. б. ойындар); бекіту ойындары – білімді бекіту үшін (кроссвордтар, ребустар, конференциялар, семинарлар түріндегі өтілген материалды қорыту сабақтары); бақылау ойындары – алынған білімді тексеруге арналған (жарыс). Сабақтың барлық сатыларында ойындық әдістерді қолдану міндетті шарт болып табылмайды. Әрбір мұғалім ойынды оқу сабағының тек тиісті сатыларында ғана қолдануы мүмкін.

Ойындық формалар мен әдістерді: сабақтарда, элективті курстарда, факультативтерде қолдануға болады. Сабақтардағы алынған білімдерді сыныптан тыс іс-шараларда пайдалануға болады.

Оқушыларды оқыту үрдісінде қолданылатын ойындық әдістер қазіргі кезде болашақ өмірлік жағдайларға психологиялық дайындық құралы ретінде балаларды тәрбиелеуде, оқыту мен дамытуда үлкен маңызға ие.

Ойындық әдістердің тәрбиелік функциясы пәнге деген оң қатынасты, химияны оқыту тілегін, жаңаны танудағы еңбекқорлық пен төзімділікке тәрбиелеу арқылы көрініс береді [М. Б. Усманова, Қ. Н. Сақариянова, 2010].

Дәстүрлі емес формадағы сабақтардың білім беру функциясы оқушыларда терең, берік және шынайы білімді қалыптастырудан тұрады, өйткені мұндай сабақтарда өндірістегі мамандардың практикалық әрекетінде өздері игерген білімді қолдану мүмкіндігін айқын көрсетуге болады.

Оқу ойындық әдістер дамуға: таным үрдісіне оң ынтаны; әрбір оқушыда танымдық қабілеттілікті; ойлау, зейін, байқағыштық, жады дамуына жол ашады.

Жоғарыда аталғандардан, білім берудегі оқытушы ойындық әдістердің рөлі өте маңызды деп қорытынды жасауға болады. Химия – күрделі ғылым және оқушылар үшін білімді игерудің тұтас үрдісі тұрақты түрде зейін қоюды, жақсы жадыны және максималды танымдық жұмысты талап ететін ауыр, әрі қиын еңбек болып табылады. Сондықтан ұтымды оқыту үшін осы психикалық қасиеттерді қалыптастыру қажет. Осылайша, оқушылар әлемді танып, осы үшін арнайы жасалған ойындық жағдайларда дамиды. Былайша айтқанда, оқыту білімді меңгерту қызметін ғана атқармай, сонымен бірге оқыту тиімділігінің жоғарылауына жол ашады.

Әдістемелік жасалымдар педагогикалық колледжде химия пәнінің органикалық курсында «Майлар» тақырыбы бойынша сабақтар төмендегідей ойындық оқыту сабақтарын қолдануға болады. Көрсетілген ойындық сабақ түрлері сабақты қызықты, әрі тартымды етіп ғана қоймай, сонымен бірге колледж студенттерінің тақырып бойынша теориялық білімін, практикалық машық-дағдыларын жоғары деңгейде ұштастырып, жетілдіреді.

Сабақтың мақсаты: органикалық химиядан өтілген материалды қайталап, пәннің негізгі теориялық қағидаларын жүйелеу; Оқушылардың химия курсына деген қызығушылықтарын арттыру.

Қызыл раунд

Көмірсутектер	Спирттер	Альдегидтер	Карбон қышқылдары
1	1	1	1
2	2	2	2
3	3	3	3
4	4	4	4

«Көмірсутектер» секторы

1. Бұл көмірсутек оттегіде жануы кезінде өте жоғары температура (шамамен 300 °C) орын алатындықтан, ол металдарды автогендік пісіру мен кесуде кеңінен қолданылады. Оны алу үшін бастапқы шикізат болып кальций карбиді мен метан табылады.

(Жауабы: ацетилен. 1 балл)

2. Бұл көмірсутек ағашжонғыш-құмырсқалардағы ферромон құрамына кіреді. Осы көмірсутекті крекингілеу кезінде пентан мен пентен түзіледі.

(Жауабы: декан. 2 балл)

3. Бұл көмірсутек бутанол-2 дегидрлеу кезінде түзіледі.

(Жауабы: бутен-2. 3 балл)

4. Метанға қарағанда ашық жалынмен жанатын, иіссіз, түссіз газ, өйткені құрамында көміртегі мөлшері метанға қарағанда жоғары. Осы көмірсутектің ауамен қоспасы жарылғыш қауіпті. Этиленгликоль синтезі үшін бастапқы зат ретінде қолданылады.

(Жауабы: этилен. 4 балл)

«Спирттер» секторы

1. Бұл спиртті өнеркәсіптік масштабта 3000 °C температура мен 8 МПа қысым кезінде қышқылдық ортада этиленді гидрлеу арқылы алады. (Жауабы: этил спирті. 1 балл)

2. Бұл затты Trigona туысындағы аралар аймақты белгілеу үшін қолданады. Осы затты каталіздік дегидрлеу кезінде гептанон-2 түзіледі. (Жауабы: гептанол-2. 2 балл)

3. Оны ағаш қалдықтарын құрғақ айдау арқылы алады. Сондықтан оны кейде ағаш спирті деп те атайды. Улы, аз мөлшерінің өзі көзді соқыр етеді.

(Жауабы: метил спирті. 3 балл)

4. Қорек көзін іздеуші ара басқа жұмысшы араларды тарту үшін осы спиртті бөледі. Бромдау кезінде бұл спирт 2,3,6,7-тетрабром-3,7-диметиллоктанол-1 түзеді.

(Жауабы: 3,7-диметиллоктадиен-2,6-ол-1. 4 балл)

«Альдегидтер мен кетондар» секторы

1. Жасыл жапырақтың өткір иісі бар сұйық-

тықты Кучеров реакциясы бойынша ацетиленнен алады.

(Жауабы: сірке альдегиді. 1 балл)

2. Қалампыр иісі осы затқа байланысты. Ол күміс тотығының аммиактық ертіндісімен әрекеттеспейді, ал катализдік гидрлеу кезінде гептанол-2 түзеді.

(Жауабы: гептанол-2. 2 балл)

3. Құмырсқалар дабыл белгісін беру үшін осы затты бөледі. Бұл зат көгертіш қышқылмен әрекеттесіп, катализдік гидрлеу кезінде 4-метилгексанол-3 түзеді.

(Жауабы: 4-метилгексанол-3. 3 балл)

4. Бұл альдегид эвкалипт майында болып, лимон иісті келеді. Броммен әрекеттесу кезінде 2,3,6,7-трибром-3,7-диметилдиметилэтанол-1 түзеді.

(Жауабы: 3,7-диметилэтанол-2,6-аль-1. 4 балл)

«Карбон қышқылдары» секторы

1. Бұл қышқыл құмырсқа бөлінділерінде, қалақай шырындарында болады.

(Жауабы: құмырсқа қышқылы. 1 балл)

2. Бұл қышқыл глицеринмен эфир түрінде сары май құрамына кіреді. Өнеркәсіптік масштабта бутил спирті тотықтырып алады.

(Жауабы: май қышқылы. 2 балл)

3. Бұл қышқыл әртүрлі тұздар, эфирлер, бояғыштар, дәрілік және иісті заттар синтезінде кеңінен қолданылып, тамақ өнеркәсібінде қалбырлағыш және дәмдік зат ретінде пайдаланылады. Оны өнеркәсіптік масштабта ацетиленнен ауа оттегісімен альдегидті кезекті тотықтыра отырып, Кучеров реакциясы бойынша оны гидраттау жолымен алады.

(Жауабы: сірке қышқылы. 3 балл)

1. Бұл қышқыл облепиха майының құрамына кіреді, бұл қышқылдың балқу температурасы төмен болғандықтан, азда облепиха жемістері жұмсақ болып тұрады. Бұл қышқыл бром суын түссіздендіреді, ал глицеринмен этерификациялау кезінде сұйық май түзеді.

(Жауабы: олеин қышқылы. 4 балл)

Көк раунд

Фенолдар	Күрделі эфирлер	Моносахаридтер	Полисахаридтер
1	1	1	1
2	2	2	2
3	3	3	3
4	4	4	4

«Фенолдар» секторы

1. Карбол қышқылы.

(Жауабы: фенол. 1 балл)

1. Сілтілік металдармен фенолдың әрекеттесуі кезінде қандай заттар түзіледі?

(Жауабы: феноляттар. 2 балл)

2. Азот қышқылымен фенолдың әрекеттесуі кезінде түзілетін жарылғыш зат.

(Жауабы: тринитрофенол. 3 балл).

3. Медицина мен ветеринарияда жиі қолданылатын изомерлер қоспасының сабынды ертіндісі.

(Жауабы: о-, м-, п-крезолдардың (метилфенолдардың) лизол-қоспа. 4 балл)

«Күрделі эфирлер» секторы

1. Глицерин мен жоғарғы карбон қышқылдарының күрделі эфирлері.

(Жауабы: майлар. 1 балл)

2. Қатты гидрогенделген майдан алынатын тағамдық өнім.

(Жауабы: маргарин. 2 балл).

3. Абрикос иісі бар түссіз мөлдір сұйықтық. Май қышқылымен этил спирті этерификациялау реакциясымен алады.

(Жауабы: май қышқылының этилдік эфирі – этилбутират. 3 балл)

1. Бұл күрделі эфир өрік иісті келеді. Оны гидролиздеу кезінде құмырсқа қышқылы мен изоамил спирті түзіледі.

(Жауабы: изоамилформиат. 4 балл)

«Моносахаридтер» секторы

1. Қанттардың қайсысы ең тәтті?

(Жауабы: фруктоза. 1 балл).

2. Глюкозаның спирттік ашуы кезінде қандай спирт түзіледі.

(Жауабы: этил спирті. 2 балл)

1. Күміс айна реакциясын жүргізу үшін альдегидтер орнына қандай моносахаридті қолдануға болады?

(Жауабы: молекуласының құрамында альдегидтік тобы бар глюкоза. 3 балл)

2. Глюкозаны тотықсыздандыру кезінде қандай спирт түзіледі?

(Жауабы: сорбит. 4 балл)

«Полисахаридтер» секторы

1. Бұл полисахарид дәнді құрылысқа ие ұнтақ-текес ақ зат түрінде болады. Ол йодпен өзіндік көк түс береді. (Жауабы: крахмал. 1 балл)

2. Бұл көмірсу барлық өсімдіктер материалдарының құрамында: ол мақтада массасы бойынша 95-98 %-ға дейін, лень мен көкнәрде – до 85 %-ға дейін, қылқанды ағаштарда – 60 %-ға дейін болады.

(Жауабы: целлюлоза. 2 балл)

3. Полисахарид иіссіз, дәмсіз, ақ түсті талшықты зат түрінде болып, мыс гидроксидінің сулы-аммиактық ертіндісінде ериді.

(Жауабы: целлюлоза. 3 балл)

4. Сірке қышқылы осы затпен киноленка мен ацетаттық жібек дайындау үшін бағалы өнім болып табылатын күрделі эфир түзеді.

(Жауабы: целлюлоза. 4 балл)

Қорытындылау.

Сабақты дайындау кезінде [8,9] әдебиеттері қолданылды.

«Сөйлемді аяқтаңдар» бақылау тапсырмаларының тізімі

– Органикалық қосылыстарда көміртегі... ва-

лентті (IV).

– Молекулаларында үштік байланысы бар көмірсутектерді... деп атайды (*Алкиндер*).

– Қос байланыс – бұл екі: σ -байланыс пен... бірігуі (π -байланыс).

– Шекті көмірсутектер үшін... реакциясы тән (*Орынбасу*).

– Шекті емес көмірсутектер үшін... реакциясы тән (*Қосылысу*).

– Полимер құрылымындағы көп рет қайталанатын атомдар топтамасы... деп аталады (*Құрылымдық звено*).

– Полимер молекуласындағы құрылымдық звенолар санын... деп атайды (*Полимерлену дәрежесі*).

– Сутегінің бөліну реакциясын... деп атайды (*Дегидрлену*).

– Нәтижесінде судың бөлінуі жүретін реакция, – бұл... (*Дегидраттану*).

– Көптеген органикалық заттар үшін... реакциясы тән (*Жану*).

– Ароматтық көмірсутектер үшін... реакциясы тән (*Орынбасу, қосылысу, тотығу*).

Заттарды атаңдар:

1) $\text{CH}_3\text{--C}(\text{CH}_3)=\text{CH--CH}_3$ (2-метилбутен-2).

2) $\text{CH}\equiv\text{C--CH}_2\text{--CH}_3$ (бутин-1).

3) $\text{C}_6\text{H}_4\text{--}(\text{CH}_3)_2$ (диметилбензол)

4) $\text{CH}_2\text{OH--CHON--CHON--CH}_2\text{OH}$ (1,2,3,4-бутан-тетраол).

5) $\text{CH}_3\text{--CH}(\text{CH}_3)\text{--CH}(\text{C}_2\text{H}_5)\text{--CH}_2\text{--CH}_3$ (3-этил-2-метилпентан).

6) $\text{CH}_3\text{--O--C}_2\text{H}_5$ (этилметил эфири).

Бақылау сұрақтары:

1 Келтірілген қосылыстардың қайсысындағы байланыс полярлы:

a) $\text{CH}_3\text{--CH}_3$ b) $\text{CH}_3\text{--Cl}$ c) H--OH , d) $\text{CH}_3\text{--CH}_2\text{OH}$.

2 $\text{CH}_3\text{--CH}=\text{CH--COOH}$ молекуласы құрамында неше s – және p – байланыстар бар?

3 $\text{C}_3\text{H}_8\text{O}$ құрамдағы қанша изомер бар? Жауабын санмен көрсетіңіз.

4 Атомдардың гибридтелуін анықтап, келесі зат молекулаларының кеңістіктік құрылымын салыңдар:

этан, этилен, формальдегид, метанол.

5 CO_2 , C_2H_2 , CH_3NH_2 құрамдары үшін:

a) құрылымдық формуланы салыңдар

b) әрбір атом үшін электрондық жұптар мен көрші атомдар санын анықтаңдар

v) атомдардың гибридтелу типін анықтаңдар

г) молекулалардың электрондық құрылымын (орбиталдар қабысуын) салып, s– және p- байланыстарды көрсетіндер.

Қорыта келгенде колледжде химия пәнінің органикалық курсына «Майлар» тақырыбы бойынша сабақтарды жұмыста қарастырылған дидактикалық ойындық оқыту сабақ түрлерін қолдану оқыту тиімділігін жоғарылатуға үлкен ықпалын тигізетіні сөзсіз. Әдеби көздер талдауы жүргізіліп, органикалық химияны оқыту кезіндегі оқу үрдісінде оқытудың ойындық әдістерінің жүйелі орны анықталды. Эксперименттік түрде оқу үрдісінде ойынды қолданудың тиімділігі зерттелініп, оқу әрекетінде ойынды пайдаланатын педагогтар үшін ұсыныстар жасалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының жобасы. 2010 жыл, 29 қаңтар. izabara@edu.gov.kz және zh_esanova@edu.gov.kz электронды сайттары
2. Қасымов Е. А. Педагогика және психология: ЖОО арналған оқу құралы. – А., 2003. – 432 б.
3. Мақат С. М. Мектептегі химиялық кеш оқушылардың пәнге деген қызығушылығын жоғарылату құралы ретінде. // Білім, 2004, №2. – 71-78 б.
4. Химия бойынша жаңа білім стандарттары // Химия: Оқыту әдістемесі. – 2004. – № 7 – 3-8 б.
5. Кәрім Аханбаев, «Жалпы химия және анаргоникалық химия» Алматы «Санат» 1999. – 58-60 б.
6. Г. Е. Рудзитис, Ф. Г. Фельдман. Химия. 11 класс. М.: Просвещение. 1999. с. 83-84.
7. М. Б. Усманова және Қ. Н. Сақариянова. 10-сынып оқулығы. Алматы, Атамұра баспасы, 2010ж.
8. Ахметов Н. С. Общая и неорганическая химия. Учеб. для вузов. – 4-е изд., испр. – М.: Высш. шк. ; 2002. – 743 с.
9. Аликберова А. Ж. Химия бойынша қолданбалы есептер мен қызықты тәжірибелер. – А.: Ғылым, 2002. – 432 б.
10. Омарова О. С. Химияны оқыту әдістемесі. Мектептегі химия, 1990, № 3, – 39-40 б.
11. www.alhimik.ru
12. www.ecsocman.edu.ru
13. www.drofa.ru

Efimova Irina Yevgenjevna

Candidate of Economical Sciences, Associate Professor
Silkway International University

Skiba Marina Aleksandrovna

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
University of Narxoz

ACHIEVING BALANCE OF INTERESTS IN THE EXTERNAL ASSESSMENT OF EDUCATION QUALITY: NATIONAL AND INTERNATIONAL CONTEXT

Түйін. Мақалада ішкі сапа кепілдігі жүйесін сыртқы сапа кепілдігі тұрғысынан дамыту қарастырылады. Ұлттық және халықаралық аспектілерде тепе-теңдікке жетудің қажеттілігі айқындалады.

Түйінді сөздер: сапа кепілдігі, аккредиттеу, стандарттар мен нұсқаулықтар.

Резюме. В статье рассмотрены вопросы разработки внутренней системы обеспечения качества с позиции обеспечения внешней гарантии качества. Определена необходимость достижения баланса в национальном и интернациональном аспекте

Ключевые слова: обеспечение качества, аккредитации, стандарты и руководящие принципы.

Summary. The article considers the development of an internal quality assurance system from the position of providing an external quality assurance. The necessity of achieving a balance in the national and international aspects is determined.

Keywords: quality assurance, accreditation, standards and guidelines.

The last decades the higher education strongly looks for adequate answers to the challenges of the modern globalizing world. The Bologna process became a worthy answer, it focused the attention of the universities on constant rise of education quality. From the position of the young Republic of Kazakhstan the natural aspiration of the universities for modernization of the content of education and quality rise was supported by the political will of the country's leadership. As a result, in 2010 Kazakhstan became the 47th country that signed the Bologna Declaration. At present all main tools of EHEA are adopted by law. Actual is the issue of formation and further development of the system of the external assessment of education quality. This field of higher education currently is changing radically and became the most discussed in the academic community [Mohsen Talebzadeh Nobarian, 2014].

Such an interest to the changes of the external assessment of education quality, first of all, is linked with the increase of the activity of all stakeholders and active formation of the public accreditation sector. In this context it is necessary to underline the aspiration of the Ministry of Science and Education of the Republic of Kazakhstan to pass part of the controlling functions to independent public agencies. The most important is that these processes take place on the background of realizing the initiatives of Kazakhstan HEIs to pass the procedure of specialized accreditation in foreign accreditation agencies. Thus the process of formation of the national system of education quality is inevitably influenced by the experience of the HEIs in the work with accreditation agencies. In our opinion this al-

lows Kazakhstan successfully to integrate the most advanced European ideas, adjusting them to national peculiarities [Nurmaganbetov A. A., 2016, 14 p].

The traditions of the Soviet system of education, seriously influencing the Kazakhstan higher school during the period till 2000 stipulated strict state control of the HEI's activity. The state represented by the Ministry of education and science was carrying out the analysis of resources and possibilities of the HEI and allowed to enroll student on definite degree programs, giving the HEIs the licenses of operating control of educational activity. This procedure is still kept in higher education and is called licensing. In addition to this once in five years the state certified every degree program and HEI in whole. This procedure had the aim – to identify the correspondence of the indicators of the HEI's activity to the set requirements. According to the results of the attestation a special commission made a decision: has the HEI the right to enroll the students on these degree programs further on.

Sometimes there were cases when as the result of state certification the HEI had to return the license in some degree programs to the Ministry of Education and Science and was deprived the right to enroll students on these programs. The limitations of the state certification were understandable for academic community. Some HEIs felt the demand in passing the accreditation in foreign accreditation agencies with the aim to get objective external assessment of the education quality.

Kazakhstan universities a smooth transition to the requirements of the Bologna process, as ex-

pressed in the ESG. This fact confirms the accreditation and re-accreditation of universities of Kazakhstan, carried out on a new version of the accreditation standards, harmonized with the ESG. As well as the successful accreditation of the agencies themselves in accordance with the ESG structure.

Cultural and historical peculiarities of the country's development, traditions and mentality leave their imprint on the activity of education systems and universities. In addition, the prospects for the education services market in Kazakhstan are characterized by the following factors: the reduction of the number of HEIs, the formation of National Qualifications Framework, academic freedom in determining the content of education, academic mobility, the development of joint educational programs in the framework of bilateral and network interaction, and the orientation towards implementing the principles of the Bologna process.

Independence of sovereign Kazakhstan, readiness for changes, consistently pursued policy led to a systematic transition from the system of state control to state regulation of the educational sphere. The most popular mechanisms for assessing the quality of education became accreditation and ratings [Shvyreva O. I., Frolova I. A., 2015, 44 p].

Monitoring in the educational sphere implies the following stages: observation with a certain periodicity / including a permanent one; registration of key parameters of universities; analysis of the given criteria.

The research group analyzed the existing mechanisms of control, management and regulation in Kazakhstan with a view to their systematization and identification of features and from the point of view of their compliance with monitoring parameters. To assess the compliance of the evaluation procedure with the criteria of monitoring processes, an analysis was made of the compliance with the basic definition of the monitoring process as a constant monitoring of any processes with the purpose of assessing the state and determining development forecasts. Thus, from the existing mechanisms of quality assurance, accreditation almost completely meets the criteria for compliance with monitoring. In connection with this research group, recommendations were developed to improve the accreditation procedure.

Accreditation is focused on the achievement of the result of the quality of education and implies the multivariate ways to achieve this goal. It is this property of accreditation that predetermines the possibility of its use as a mechanism for monitoring the activity of the university from the position of academic freedom. During an accreditation, as a monitoring mechanism, the principles of transparency,

openness and objectivity of quality assessment procedures are ensured. In contrast to the state certification of higher education institutions, which is conducted by state educational authorities, institutional and specialized accreditation is carried out by expert groups that are formed by accreditation agencies from among independent Kazakhstan and foreign experts in the field of assessing the quality of education, employers, representatives of professional associations, students. When accredited, the recommendations are of a long-term nature and are aimed at strategic development and improvement of the activity of universities and educational programs, they take into account not only Kazakhstani practice, but also foreign experience. Attestation is completed with the adoption of a positive decision after the elimination of identified shortcomings, and accreditation includes post-credit monitoring for the entire duration of the validity of the accreditation certificate [Yakunchikov A. S., 2015, 62 p].

Activities of the accreditation bodies themselves are monitored through participation in international networks to ensure the quality of higher education. Thus, these networks assist accreditation agencies in the development of the quality assurance system, each of the agencies participating in these networks share their experience in the field of accreditation of educational programs and educational organizations, which gives them the opportunity to develop and improve the quality of higher education throughout the world. Each of these networks operates depending on the geographic location or field of activity, but they strive for one.

The Center of the Bologna Process conducts a quarterly monitoring of the dynamics and state of accreditation of both HEIs and educational programs. In addition, the Center of the Bologna Process monitors the compliance of universities with the parameters of the Bologna process. In general, the activities of Kazakhstani HEIs comply with the requirements of ESG [Nurmaganbetov A. A., Rakhimzhanov A. M., Chernykh E. G., 2016, 5-11 p].

The result of interaction of Kazakhstan HEIs with leading accreditation agencies, first of all with the German accreditation agency ASIIN considerably influenced the processes of search of the ways on formation of national system of quality assessment in higher education and in whole added a great impulse to this work on the level of the whole state [Kruger J., Dunning D., 1999].

The accreditation of degree programs of Kazakhstan HEIs allowed to identify considerable differences not only in the essence and approaches of the state control and public accreditation, but also in that influence, which these procedures make on the development of the universities.

	State certification	Public accreditation
Resources	Availability in the HEI of human resources potential and material-technical resources in correspondence with the set requirements	Sufficiency of resources and their optimal use to realize the educational activity and development of the HEI
Content of the education	Correspondence to state educational standards.	Actuality of the content of degree programs, consideration of the labor market requirement, focus on future
Structure of degree programs	Correspondence to state educational standards.	Focus on the outcomes of training and formation of competence, possibility of introducing changes.
Assessment of students' knowledge	Testing graduate students in core subjects	Assessment of students' satisfaction by the quality of education
Learning outcomes	Academic achievement, employment	Call for employment, career development
Presence of internal system of assessment of education	-	Presence and effective functioning of internal system of quality management.
Social responsibility of the HEI	-	Participation of the HEI in the development of the region, fulfillment of social functions
Ways of realization	Correlation, comparison, analysis	Interview, talks, observation
General result	Correspondence of the HEI to the requirements	Assessment of the HEI's potential and abilities to develop
Interests	State	Enrollees, students, parents, employers, society

One should note that the considerable difference of state control and public accreditation was the fact, that in the process of self examination many aspects of activity were improved. As a result, the first accreditation of programs in Kazakhstan in 2008 in Auezov South Kazakhstan State University showed that the quality of Kazakhstan higher education is quite comparable with European standards and approaches.

As the findings on the basis of experience of accreditation in German accreditation agency ASIIN by the academic community of Kazakhstan it is possible to point:

- transition to modularization of degree programs and formulation of the outcomes in terms of competences allows to optimize the content of the courses and eliminate repetition of the teaching material;

- priority attention in the educational environment of the university should be paid to administration and consulting of students;

- it is necessary to pay special attention to the organization of self directed work of students and optimize labor intensity of their working time;

- there is a definite disruption in the research work of professors and content of learning modules, which requires the development of new elective courses which will be based on scientific directions of leading professors;

- large-scale update of material-technical base of the universities is required, this demands the search of additional channels of financing, including those from non-academic environment [Kitagawa F., 2010, 507 p].

With that the accreditation allowed to reveal also the competitive advantages of Kazakhstan higher school:

- Active participation of employers in the process of formation of educational programs. The representatives of the enterprises willingly participate in the discussion of learning pathways and themselves actively teach separate courses. Part of the learning process is placed into real production conditions, this motivates the students and allows to reduce the time for the production adjustment of young specialists.

- Active students' position. One should note that Kazakhstan students actively promote public initiatives, participating in the work of the HEI's management bodies, establish various public organizations, carry out public control of the learning process.

- High motivation of the pedagogical staff to use new ways of teaching.

An important signal for many HEIs to pass the accreditation in foreign agencies became the fact that educational programs, that had passed the accreditation, became rather popular among the enrollees and employers, and also had occupied the

leading positions in the national rating of degree programs. Such an interest of Kazakhstan HEIs to the accreditation in foreign agencies gave a powerful impulse to changes, taking place in Kazakhstan education: the ECTS was introduced, the financing of students' academic mobility increased, the state component in educational programs has been decreased, transition to HEIs autonomy has been outlined.

The degree of trust of the state to accredited HEIs and educational programs found its confirmation on the institutional legislative level. The State program of education and science development of the RK for 2020-2025 adopted course at gradual transition to HEIs autonomy, at this it is specified that autonomy will be granted to the HEIs, which had passed the accreditation. At this, considering the experience of HEIs, the state by law motivated the HIE to undergo the accreditation procedures:

- permission for the HEIs, which had passed the accreditation to issue diplomas of their own model;
- state funding for teaching students.

At the same time the successful accreditation brought the understanding that it is necessary for the national accreditation to take as a basis the European standards and to introduce the national component into them. Compliance with national standards have been adopted as one of the main targets for the development of national quality assurance system.

Undoubtedly, the state aims at creation of an effective sector of public accreditation and provides support to national accreditation agencies. At present it is complicated enough for the Kazakhstan agencies (at present there are only two) to compete with the leading foreign agencies. The Kazakhstan agencies which develop rather intensively and interact actively with international and European agencies and networks in the field of quality assurance need a definite time to provide recognition and trust.

As for the HEIs theoretically they interested in international recognition, but in practice majority of them are conservative. Leading HEIs and research universities, that are being formed are oriented at international cooperation, at the same time, the majority of HEIs train specialists for the internal labor market of the country and the regions. In this case it is necessary to take into account that out of 121 HEIs of the country, only one third of them can be attributed to the first group. The question of choosing an accreditation agency by the HEIs is solved into the favor of foreign agencies because of their considerable work experience and the prestige of the last ones in EHEA.

Seeking to provide the quality of the accreditation procedures and correspondence of them to the higher international standards Kazakhstan chose the way to create two registers of accreditation. In the first register called the Register of recognized

accreditation bodies. Foreign agencies: FIBAA, ASI-IN, MusiQuE, ACQUIN, ACBSP and Kazakh agencies – IQAA IAAR, KAZSEE, ARQA ECAQA, NKCA included in this Register. The second register will include accredited HEIs and degree programs, accredited by agencies of the first register. In addition, the Republican Council on accreditation was established, it will fulfill the coordinating and controlling functions in the field of quality assurance of education.

Consequently, the creation of national register and inclusion of leading national and leading international agencies into them can be considered as the promotion of national accreditation agencies, at least up to that time, meanwhile these agencies approach the leading positions on the open market in the sphere of assessment of the education quality. On the whole it is planned that by 2015 the formation of effective independent system of assessment and quality assurance will be completed and these functions will completely be transferred to the public independent sector.

At this stage of development of the system of education quality assessment in Kazakhstan by national agencies the performance of institutional and specialized accreditation is declared.

The standards of assessment of education quality, adopted by Kazakhstan agencies are based on European standards and include:

1. «Mission, objectives and tasks». Evaluation of the mission of the university in the context of the national system of higher education considering the place and role of the HEI in the social-economic, educational, scientific and cultural context of the region and the country. It is supposed that the process of development and adopting the mission involves all the stakeholders and the mission correspondence to the available resources, possibilities of the HEI and requirements of the labor market. Information about the mission, objectives and tasks of the HEI must be accessible for the public.

2. «Planning and efficiency». The evaluation of how the HEI realizes the processes of strategic planning and distribution of the resources corresponding to long term directions of development, intentions to occupy definite positions at the market of educational services according to the announced mission, objectives and tasks. The HEI systematically collects, accumulates and analyses the information about its activity: carries out assessment of strengths and weaknesses of the HEI (SWOT-analysis), on the basis of which rectorate together with the Academic Council identifies the policy and develops strategic and tactical plans.

3. «Governance and management». Definition of the efficiency of the organization structure and management system of HEI to realize adjustment actions with the aim to improve the activity. The involvement of academic staff into the development and management of educational programs and provision of their quality. Presence of the evalua-

tion system of satisfaction of the staff and the students by the management system and effectiveness of the policy of conflict resolution.

4. «Educational programs». The assessment of the process potency and procedure of development and realization of educational programs. The structure and the content of working curricula, electivity of disciplines and accessibility of the catalogue of elective disciplines. Clear definition of logical consequence of the courses of disciplines and reflection of the basic main requirements in the curricula and learning programs. Presence in the degree programs of components, forming personal development of students, their creative abilities and social competences.

5. «Academic staff and efficiency of teaching». Presence of institutional policy of managing by the academic staff, observance of the principal of the administration accessibility and procedure in relation to academic staff and personnel. Mechanisms and criteria of the systematic assessment of the competence of the teachers by the HEI's administration, assessment of the efficiency of the quality of teaching. Presence of the system of qualification improvement and professional development and stimulation of the teachers and the employees for high pedagogical mastery and scientific results.

6. «Students». Presence in the higher educational institutions of services to support the students and satisfaction of students by the quality of education.

7. «Scientific-research work» – policy in the choice of directions of scientific-research work. The evaluation of the spectrum of scientific research: presence of fundamental and applied research, experimental developments, their effectiveness. Financing of scientific-research work and effectiveness of scientific research introduction of the results of scientific research into the learning process of the HEI;

8. «Finances». Definition of whether HEI's system of financing is based on principals of efficiency, effectiveness, priority, transparency, responsibility, differentiation and independence of all the levels of the budget.

9. «Resources»: material-technical, library and information ones. Evaluation of the correspondence of material resources to the announced mission, objectives and tasks; regular improvement of material resources through modernization and strengthening of the material-technical base, which must not fall behind the development of the educational process. Evaluation of the assurance that material-technical, information and library resources, used to organize the learning process are sufficient and correspond to the requirements of every realized degree program.

The practice of the accreditation of Kazakhstani universities is that universities prefer to take the institutional accreditation in the national agencies

and specialized in foreign accreditation agencies. This practice allows is ensuring the achievement of the national interests. The presence of institutional accreditation is a signal to employers and students that the degree of confidence in the university is high enough. Specialized accreditation is a significant, but in most cases, an additional sign for entrants. However, the position of employers, taking into account the fact that the accreditation agency in a foreign educational program is a great incentive for universities to carry out this work [accreditation, 2001].

Based on models in QA spheres (ESG – European standards and quality assurance guides, accreditation agency standards, EFQM model, ISO 9001, restriction theory, as well as legal acts of the Republic of Kazakhstan), an algorithm was developed for the implementation of self-assessment of the activities of universities which includes the following stages me [European consortium for accreditation, 2015].

- identification of the need for self-assessment.
- the classification of needs for self-assessment (problems, the need to demonstrate results to stakeholders, the onset of the self-assessment period established by the university, the completion of the next stage of strategic changes);
- set up of goals and objectives of self-assessment;
- determination of the format of self-assessment: area of self-assessment, its scope and depth, time interval, completeness of process assessment, transparency and openness of conduct;
- Identification of groups involved in self-assessment, which are internal and external stakeholders / stakeholders, including students, teachers, employers;
- definition of procedures for communication and decision-making;
- definition of the principles of forming a working group;
- formation of a working group;
- benchmarking of self-assessment methodologies;
- choice of the type of self-assessment (retrospective, current state, perspective, combined);
- selection of the grounds for self-assessment: compliance with external requirements (requirements of accreditation and other standards, current legal acts), compliance with internal regulations (development strategy, internal regulations), risk analysis;
- selection / development / adaptation of the self-assessment methodology, including concentration on the main model of self-assessment / development of a unique practical option;
- concretization of the methodology of self-evaluation, its adaptation to the conditions of a particular institution;
- identification of information sources (documents, minutes of meetings, statistical data, inter-

views, questionnaires, etc.);

- preparation and dispatch of initial questionnaires;
- drawing up a self-assessment schedule, assigning assignments and identifying responsible people;
- briefing of the working group;
- carrying out of self-assessment;
- recording of self-assessment results and their discussion at various levels, ensuring transparency;
- analysis of the results obtained, incl. correlation with the goals and objectives of the audit;
- evaluation of the results of changes made in the university;
- identification of areas / indicators for improvement;
- making decisions in the course of self-assessment, incl. development of SMART-recommendations;
- expert evaluation of self-assessment results;

- assessment of the practical importance and feasibility of recommendations;
- ensuring transparency of self-assessment results;
- making decisions on the results of self-evaluation.

A self-assessment algorithm can help universities effectively organize internal quality assurance and successfully demonstrate quality education [Accreditation and the global higher education market. 2008].

In conclusion, we note that the accreditation first of all defines what the HEI's strategy of development is, whether the HEI's administration is able to manage the HEI and think of the future, how the management of financing is carried out. The Kazakhstan system of evaluation of quality develops according to general European trends and focuses on universal human values.

REFERENCES:

1. Mohsen Talebzadeh Nobarian, Masoumeh Abdi Accreditation comparative study in higher education system of different countries to propose an appropriate accreditation, EURASHE QA, 2014
2. Nurmaganbetov A. A. Sustainability of the National Quality Assurance System // Education / Education. – Astana. – 2016. – P. 14-17. (In Russian)
3. Shvyreva O. I., Frolova I. A. Role and functions of compliance control in the organization management system // In the collection: Actual issues of economics and management. – 2015. – P. 44-46. (In Russian)
4. Yakunchikov A. S. International Standards in the Field of Compliance Control as Coordination Instruments in the Conditions of Economic Integration // Modern Science. – 2015. – № 2. – P. 62-66. (In Russian)
5. Nurmaganbetov A. A., Rakhimzhanov A. M., Chernykh E. G. Corporate governance system in higher education // Higher school of Kazakhstan. – 2016. – No. 3. – S. 5-11.
6. Kruger, J., Dunning, D. Unskilled and unaware of it: How difficulties in recognizing one's own incompetence lead to inflated self-assessments [Электрон. ресурс] // Journal of Personality and Social Psychology. – 1999. – № 77(6). – P. 1121-1134. – URL: <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.77.6.1121>
7. Kitagawa F. Managing differentiation of higher education system in Japan: connecting excellence and diversity // Higher Education. – 2010. – № 59. – P. 507-524.
8. Plotinsky Yu. M. «Mathematical modeling of the dynamics of social processes. » – M., 1992. – 133 p.
9. Accrediting Commission for senior colleges and universities, handbook of accreditation, 2001
10. European consortium for accreditation. Accreditation in the European higher education area, 2015
11. Accreditation and the global higher education market (Policy Forum on Accreditation and the Global Higher Education Market) UNESCO, IIEP/S. 252, Paris, 2008

Ефимова Ирина Евгеньевна
к. э. н., доцент
Международный университет Silkway

Юнусов Мадияр Бахтиярович
Президент Международного университета Silkway

КЛЮЧЕВЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ РУКОВОДИТЕЛЯ В ФОРМИРОВАНИИ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ ОРГАНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Түйін. Мақалада жоғарғы оқу орнының корпоративтік мәдениетін дамыту процесінде қалыптасатын негізгі ұйымдастыру және басқару құзыреттілігі қарастырылған. Сапаны жүйелі түрде арттыруға бағытталған білім беру жүйелерінде корпоративтік мәдениет оқыту нәтижелеріне қол жеткізудің және миссияны іске асырудың басты құралдарының бірі болып табылады. Басты корпоративтік құндылықтарды шоғырландыру қабілеті және оларды жоғары мекеменің барлық қызмет ету бағыттарына енгізу педагогикалық ұжым басшылығының және білім беру менеджментін дамытудың маңызды міндеті болып табылады.

Түйінді сөздер: корпоративтік мәдениет, құзыреттілік, миссия және пайымдау.

Резюме. В статье рассмотрены ключевые организационные и управляющие компетенции, формирующиеся в процессе развития корпоративной культуры высшего учебного заведения. В образовательных системах, ориентированных на системное повышение качества корпоративная культура выступает одним из главных инструментов достижения результатов обучения и реализации миссии. Способность аккумулирования главных корпоративных ценностей и введение их во все направления функционирования высшего заведения является важной задачей руководства педагогических коллективов и развития менеджмента образования.

Ключевые слова: корпоративная культура, типологии корпоративной культуры, компетенции, миссия и видение.

Summary. The article considers key organizational and management competencies emerging in the process of development of corporate culture of higher educational institution. In educational systems focused on systemic quality improvement, corporate culture is one of the main tools for achieving learning outcomes and implementing its mission. The ability to accumulate main corporate values and to introduce them into all directions of higher institution functioning is an important task of the management of academic team and the development of education management.

Keywords: corporate culture, competencies, mission and vision.

В условиях развития академической свободы и повышения самостоятельности в высшем образовании Казахстана вопрос создания в университетах эффективной системы внутреннего обеспечения качества выходит на первый план. Учитывая значительную долю негосударственного сектора в данной области [Государственная программа 2019], речь идет о переходе к новым моделям корпоративного управления, основанных на передовых достижениях менеджмента. При этом, стремление вузовского сообщества к сохранению традиционных академических ценностей и просветительской миссии университетского образования обуславливают особую роль формирования и развития корпоративной культуры.

К проблеме изучения культуры организаций с позиции анализа групповых поведенческих норм, социализации в компаниях и психологического климата исследователи в области управления обратились еще в 70-х годах 20 века [Горина Т. С., 2013]. В работах последних лет авторы подтверждают наличие прямой связи между корпоративной культурой компании, используе-

мыми принципами управления персоналом и результатами деятельности. На основании этого большое внимание уделяется личности и ключевым компетенциям руководителя, средствам и подходам в развитии культуры и ценностям организации.

В последнее время понятие «корпоративная культура» в академической среде используется достаточно часто. Принятие инновационной деятельности, в качестве главной функции вуза, наряду с образовательной, исследовательской и воспитательной, привело к тому, что высшие учебные заведения приобретают черты бизнес-структуры и вынуждены перестраивать свои организационные структуры управления.

Вместе с тем, нужно отметить, что академическим сообществом данный процесс воспринимается неоднозначно, так как ассоциируется с бизнесом и предпринимательством. Вузы видят в нем угрозу для академических традиций и качества образования. Употребление понятия «корпоративная культура» применительно к университету в полной мере отвечает внешним условиям, но, на наш взгляд, еще не стало внут-

ренной потребностью академического сообщества.

Происходящие изменения в сфере высшего образования являются причиной возникновения приращения к уже традиционной академической культуре университета, в результате чего и рождается новая – более сложная – корпоративная культура университета [Прохоров А. В.]. В связи с чем, представляется актуальным, в первую очередь, определить термин «корпоративная культура» применительно к высшему учебному заведению.

В современной литературе имеется ряд определений понятия «организационная культура» (Э. Джакус, У. Оучи, Э. Шейн, А. Беляев, Г. Хофстеде, М. Армстронг, Р. Л. Кричевский, В. А. Спивак, А. В. Карпов и др.). Большинство авторов подчеркивают сложность и многослойность этого понятия. Так, к примеру, В. А. Спивак дает такое определение «Культура корпорации – очень сложное, многослойное, динамичное явление, включающее и материальное, и духовное в поведении организации по отношению к субъектам внешней среды и к собственным сотрудникам» [Спивак В. А., 2001, 322б].

Заслуживает внимание определение Э. Шейна, для которого организационная культура – это «совокупность коллективных базовых правил, изобретенных, открытых или выработанных определенной группой людей по мере того, как она училась решать проблемы, связанные с адаптацией к внешней среде и внутренней интеграцией, и разработанных достаточно хорошо для того, чтобы считаться ценными» [Катковская, И. В., 2016, 305б]. Согласно Э. Шейну, корпоративная культура формируется под влиянием первичных и вторичных факторов. К первичным факторам он относит следующие: роль и концентрация внимания высшего руководства; реакция руководства на критические ситуации, возникающие в организации; отношение к работе и стиль поведения руководителей; критерии оценки деятельности при поощрении сотрудников. К группе вторичных факторов Э. Шейн относит следующие: организационная структура управления; система передачи информации и информационные процедуры; внешний и внутренний дизайн, способы размещения сотрудников; формализованные положения о философии, смысле существования организации, сформулированные в виде принципов, кредо.

Определенный интерес представляет подход А. Беляева [Беляев А., 2007, 62б], который описывает культуру любого типа как систему, т. е. единство образующих ее элементов. В соответствии с данным положением к ядру корпоративной культуры университета исследователи относят традиционные академические ценности (академическая свобода, академическая автономия, признание научным сообществом и т. д.), а

новые ценности (например, инновации, предпринимательство) располагают на периферии. Однако, разделение ценностей вуза на основные и периферийные, не в полной мере отражает целостность и системность развития вуза.

Признавая значимость и актуальность имеющихся определений, представляется, что в отношении университетских ценностей корпоративная культура имеет двойственную природу.

С одной стороны, культура университета – это средство позиционирования на рынке, достижение конкурентоспособности через конкурентную борьбу; с другой – это развитие в духе просветительских ценностей, академической культуры, основанная на сохранении и приращении имеющихся традиций и опыта. Как известно, опыта развития как бизнес-структур у отечественных вузов до последнего времени было не достаточным.

С нашей точки зрения, корпоративная культура организации образования – это система правил и ценностей, реализация которых направлена на достижение конечных целей и миссии, бездоказательно разделяемых персоналом и определяющая решения и деятельность персонала, обеспечивая при этом учет баланса интересов – общества, работодателей, студентов и преподавателей.

При этом, надо иметь в виду, что корпоративная культура существенным образом влияет на эффективность организации, которая требует соответствия стратегии внешней и внутренней среде. Поэтому говоря о стратегии развития учебных заведений как организаций, действующих в условиях рыночных отношений, то она связана с выявлением потенциальных достоинств, обнаружением преимуществ и предполагаемых рисков во внешней среде и внутри учебного заведения. Современная корпоративная культура поощряет интеграцию, проявление групповой и индивидуальной инициативы, а также неизбежности конфликтов в вертикальном и горизонтальном общении. Стратегия диктует перспективы эффективного развития, обязательно предусматривает ответственный контроль.

Объективность представленных рассуждений подтверждает и исторический экскурс, который свидетельствует, что для первых университетов дух преемственности корпоративной университетской культуры занимал и продолжает занимать важное место. Так Болонский университет (University of Bologna), основанный в 1088 году, имеет девиз: «Болонский университет – коммуна учителей и учеников», который закладывает главные ценностные ориентиры – взаимное уважение между преподавателями и студентами, по сути, студентоцентрированное обучение.

Общим для всех ранних вузов являлось то, что университет был институтом интеллектуальной деятельности, храмом науки и активно

противостоял рыночным явлениям и позднее бизнесу. Все это, сейчас называется принципом «академической автономии».

Развитие университетов в 21 веке дополнительно ввело принцип «социальной ответственности университетов».

В нормативно-правовых документах, регулирующих высшее образование, отмечается новая роль университетов, в том числе:

- коллегиальное принятие важнейших решений – особая роль коллегиальных органов и самоуправления;

- большая степень свободы и исключительная роль инициативы исследователей и преподавателей;

- значительная автономия структурных единиц в плане определения задач и методов деятельности.

Сегодня спектр задач, стоящих перед университетами, заметно расширился. Кроме традиционной подготовки кадров и проведения исследований, на вузы возложены серьезные задачи по инновационному развитию и расширению собственной предпринимательской деятельности.

В ряде случаев, эти задачи настолько многоплановые и новые для высшей школы, что их решение, в первую очередь, требует кардинальных изменений в позиционировании вуза. Новые требования и новые возможности университетов неизбежно преломляются через их «культурный тип» и собственную корпоративную культуру. Университет может ориентироваться на развитие университета как ведущего исследовательского центра, как локомотива развития региона, но может оставаться и «островом консерватизма».

Ключевые компетенции руководителей в зависимости от типологий корпоративного управления

Тип корпоративной культуры	Описание	Восприятие лидера	Ключевые компетенции руководителя
Иерархическая	Ориентация на бюрократические и формализованные процессы управления	Координатор, наставник	Координация и умеренный контроль, ориентация на рентабельность
Рыночная	Клиентоориентированность, ориентация на результаты и прибыль	Организатор, стратег	Усиленный контроль Ориентация на достижения высоких результатов, агрессивные стратегии
Клановая	Свойственна организациям, семейного типа, где ценности разделяются всеми сотрудниками	Наставник, воспитатель	Делегирование и поддержка
Адхократическая	Ориентация на создание нового, уникального продукта, функционирование в условиях неопределенности	Вдохновитель	Поддержка креативности, инновационных решений, поощрение творчества и новаторства

*составлено авторами

С учетом среды, в которой университеты функционируют сегодня, вуз выступает как корпорация, продвигающая на рынке образовательные услуги и технологии. В связи с этим первым шагом становится формирование корпоративной культуры.

В настоящее время для формирования организационных структур активно используется методология К. С. Камерона, Р. Э. Куинна, являющаяся наиболее адаптивной с учетом анализа состояния корпоративной культуры вузов, выявления типичных черт культуры [Камерон, К. С., 2001, 3206]. По мнению этих авторов, модель корпоративной культуры должна базироваться на эмпирических данных и допускать интеграцию с различными измерениями организационной культуры.

Методология К. С. Камерона и Р. Э. Куинна выделяет 4 типа культуры компании: иерархическая, рыночная, клановая, адхократическая в зависимости от внешнего окружения, потребителей, целей деятельности организации, главных задач руководителей. Использование предложенной типологии при формировании корпоративной культуры позволяет серьезно улучшить результативность процессов, так как «без фундаментального изменения совершенно нового вида, а именно изменения в организационной культуре, почти не остается надежды на улучшение продуктивности организаций» [Cameron, Quinn, R., 1999, 188 p].

Кроме того, использование различных типологий корпоративной культуры позволяет определить ключевые компетенции руководителей, способных наиболее адекватно действовать в той или иной модели управления.

Определение типа организации образования позволяет более эффективно выстроить корпоративную культуру.

Качественное изменение роли университетов приводит к необходимости пересмотра основных базовых элементов структуры управления: культуры и системы управления качеством, структуры управления, корпоративных ценностей.

Университетскую культуру можно рассматривать и как абстрактную структуру. Внешние признаки корпоративной университетской культуры, такие как архитектура зданий, техническое обслуживание кампус-центра, взаимодействие студентов, стиль одежды ППС, администрации и студентов, могут рассказать много о культуре университета. Успешные руководители университета придают важное значение концепции культуры в своем университете. Результаты исследований К. Камерона и Р. Куинна, Т. Питерса и Р. Уотермана подтверждают, что успех работы университета напрямую зависит от корпоративной культуры.

Атрибуты корпоративной культуры также входят в выражение во внешнем виде всех участников образовательного и научно-исследовательского процесса, в моделях общения, в способах проведения имиджевых мероприятий. В старейших университетах Европы и Северной Америки, таких как Сорбонна, Гарвард, Оксфорд, Кембридж, Беркли внешние признаки корпоративной культуры несут особый вклад в их престижность [Е. Е. Азарова, Д. А. Анисимова, 2012].

На примере Международного университета SILKWAY можно привести подходы к формированию корпоративной культуры при изменении названия и проведении ребрендинга вуза. В основу корпоративной культуры Международного университета SILKWAY положены 5 базовых элементов: стратегия развития вуза, корпоративные правила и ценности, система внутреннего контроля, информационные потоки, Система принятия решений.

Новый этап развития университета, как Международного Университета «Шелкового Пути» – «SILKWAY INTERNATIONAL UNIVERSITY», это современный уровень развития образовательного центра, который полностью соответствует идее и миссии заложенной основателем Бахтияром Юнусовым.

«SILKWAY INTERNATIONAL UNIVERSITY» (Международный Университет «Шелкового Пути») и его новый бренд демонстрирует преемственность поколений, сочетая в себе опыт и лучшие практики, наработанные предыдущим поколением и обогащенные современными IT-технологиями.

Университет продолжает реализовывать свою главную просветительскую миссию, направленную на развитие нового интеллектуального поколения Казахстана и других стран Шелкового Пути.

В основе корпоративной культуры заложена политика продвижения восточной философии и накопленных восточной цивилизацией опыта, технологий и научных достижений, а также накопленный опыт в области подготовки педагогических кадров и будет развивать новые перспективные направления, созвучные духу современности: предпринимательство, туризм и передовые IT-технологии.

Одним из важнейших элементов корпоративной культуры является логотип. Композиционно логотип состоит из двух частей: знак из кубиков с аббревиатурой и надписи с названием университета. Контур логотипа —прямоугольник, что визуально говорит про его основательность, устойчивость и завершенность. Знак может использоваться без надписи, к примеру, на стендах, печатях, бланках и других приложениях, нацеленных на внутреннюю аудиторию.

Надпись выполнена также в контуре прямоугольника. Использование только заглавных и широкое межбуквенное пространство передают характер: сдержанный, серьезный. Вместе с тем, каждая буква выделена в отдельные иконки, которые используются современными технологичными компаниями, как элемент коммуникации в современном цифровом мире.

Основные корпоративные ценности университета заложены в его логотипе в качестве аббревиатуры SWIU. Здесь заключен основной призыв: «Be smart, well-doing, innovative, and unique» («Будь умным, добрым, инновационным и уникальным»).

S – Smart. Стремление к образованности, уму и повышению интеллектуальных способностей. Развитие научного мышления.

W – Well –doing. Философия доброты и правильных поступков. Стремление к чистоте помыслов и честности.

I – Innovative. Продвижение инновационности. Развитие инновационного мышления, применение новых инфокоммуникационных и образовательных технологий.

U – Unique. Приветствие уникальности каждого студента и сотрудника Университета, поддержка креативности и нестандартных решений.

В основе философии университета лежит система ценностей, тесно связанная с брендом. Ценности отражают сильные стороны и определяют приоритетные направления развития корпоративной культуры. Наши ценности должны разделяться всеми сотрудниками и студентами, что способствует развитию корпоративной культуры Университета.

Компонентами успешной организационной культуры является управление на основе доверия между руководителями и сотрудниками, что способствует установлению предпочтительной культуры поведения и эффективному достижению поставленных целей.

В целом, следует отметить, что университетская культура – это сообщество, где все участники (администрация, ППС, вспомогательный персонал и студенты) вносят свой вклад в формирование корпоративной культуры [Andree Sursock, Hanne Smidttrends 2010]. Кроме того, внешняя культура общества в целом влияет на развитие корпоративной культуры университета. Глубокое понимание традиций, ментальности и истории академической системы способствуют процветанию университетской деятельности.

Любая компания – живой организм, который постоянно требует заботы, не стоит полагать,

будто корпоративная культура – это атрибут сугубо крупных компаний.

Общие цели, идеи, инициативы и командный дух в такой же мере могут стать тем полезным управленческим инструментом для небольшой компании, который приведет ее к процветанию. Таким образом, будущее эффективное развитие любой организации, во-многом, определяется прозрачной и понятной корпоративной культурой.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020-2025 годы, утвержденная постановлением Правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года.
2. Горина Т. С. Применение типологий для изучения корпоративной культуры // Вести волгоградского университета, №2 (20), 2013
3. Прохоров А. В. Корпоративная культура как основа имиджа университета // Известия высших учебных заведений.
4. Спивак В. А. Корпоративная культура: теория и практика / В. А. Спивак. – СПб.: Питер, 2001. – 322. С.
5. Катковская, И. В. Организационная культура предприятия и ее влияние на организационную эффективность // Молодой ученый. – 2016. – № 15 (119). – С. 305-308.
6. Беляев А. Корпоративная культура университета: от теории к практике / А. Беляев // Высшее образование в России. – 2007. – № 11. – С. 62–65.
7. Камерон, К. С. Диагностика и изменение организационной культуры / К. С. Камерон, Р. Э. Куинн. – СПб.: Питер, 2001. – 320 с
8. Cameron and Quinn, R. The Competing Values Framework is a common framework used to assess business culture / K. Cameron, and R. Quinn. – New Haven: Yale University Press, 1999. – 188 p.
9. Е. Е. Азарова, Д. А. Анисимова Корпоративная культура университета как инструмент обеспечения качества образования Вестник Инновационного Евразийского университета, 2012
10. Andree Sursock & Hanne Smidttrends 2010. – EUA, 2010. – 244 p.

Zhalalova Akshay

Scientific Adviser

PhD doctor

Otebekova Aruzhan

Master degree student of 1st course

Kazakh-National Women's Teacher Training University

Kazakhstan, Almaty

INNOVATIVE TECHNOLOGIES OF LEARNING CASE STUDY METHOD

Түйін. Бұл мақаланың мақсаты шет тілін оқуы процесінде «кейс-технология» әдісін табысты жүзеге асыру шарттарын зерттеу болып табылады. Мақалада «кейс-технология» әдісінің айрықша ерекшеліктерін кешенді сипаттау, оның әзірлену тарихы мен қолданыс аясы ұсынылған. Зерттеудің экспериментальді бөлігінде студенттің мәдениетаралық құзыреттілігін іске асыру сатылары мен оның қалыптасуының тиімді жағдайының факторлары қарастырылған. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, тиімді істі құру үшін мұқият дайындық жүргізу қажет. Дайындық өз ішінде мәселені анықтап алуды, тиісті материалдарды жинақтауды және сол материалды білім алушының тілдік деңгейіне сәйкес бейімдеуді қамтиды. Істің мазмұны түпнұсқаға барабар болуы тиіс; Ол заманауи ақиқаттарды бейнелеуі және білім алушылардың түрлі мәдениеттерді талдауы мен салыстыруына, өзара қарым-қатынас құрып, ортақ шешімдер қабылдау қабілетін дамытуына түрткі болуы тиіс. Бұл әдістің мейлінше тиімдірек қолданылуы үшін студенттермен алдын-ала тілдік дайындық жүргізу қажет. Бұл процесс белгілі бір тақырыптық салада жұмыс істеуге арналған базалық терминологияны, клишелер мен лингвистикалық құрылымды енгізуді талап етеді.

Түйінді сөздер: Құзыреттілік, тиімді әдістер, мәдениетаралық құзыреттілік.

Резюме. Целью данной статьи является изучение условий успешной реализации метода «кейс-технологии» в процессе преподавания иностранного языка. В статье предложены комплексное описание отличительных особенностей метода «кейс-технологии», история его разработки и сфера его применения. Экспериментальная часть исследования демонстрирует этапы реализации и факторы эффективного случая формирования межкультурной компетентности студента. Результаты исследований показали, что для составления эффективного дела необходимо провести тщательную подготовку. Подготовка включает в себя выделение проблемы, сбор соответствующего материала, адаптацию материала к языковому уровню учащихся. Содержание дела должно быть аутентичным; Она должна отражать современные реалии и побуждать учащихся анализировать и сравнивать различные культуры, общаться друг с другом и развивать способность принимать совместные решения. Для более эффективного применения этого метода необходимо провести предварительную языковую подготовку со студентами. Этот процесс требует введения базовой терминологии, клише и лингвистических структур для работы в определенной тематической области.

Ключевые слова: Компетентность, эффективные методы, межкультурная коммуникация.

Summary. The purpose of this paper is to study the conditions of successful implementing the «case study» method in the process of teaching a foreign language. Complex description of distinctive features of the «case study» method, the history of its development and the scope of its application are suggested in the article. Experimental part of the study demonstrates the stages of implementing and the factors of effective case for forming intercultural competence of the student. The results of the research showed that it is necessary to carry out thorough preparation in order to compile an effective case. Preparation includes highlighting the problem, collecting the appropriate material, adapting the material to the language level of students. The content of the case should be authentic; it should reflect modern realities and encourage students to analyze and to compare different cultures, to communicate with each other and to develop the ability to make joint decisions. It is necessary to have preliminary language training with students for more effective application of this method. This process demands introducing basic terminology, clichés and linguistic structures for work in a certain thematic area.

Keywords: Communication, competence, effective methods, intercultural communication.

INTRODUCTION

The great interest to the problem of formation the intercultural communication in the modern world is obvious. It is connected with the processes of global integration, the expansion of the information space and enriching personal contacts. Kazakhstan enters the world community and this

necessitates new approaches in teaching foreign language to students of the university. The problem of formation of intercultural competence of future teacher is connected with the real process of intercultural communication and requires not only a high level of professional and communicative competence, but also the ability for independent

reflexive mastering of their own norms of behavior for intercultural communication.

Intercultural communication is actively become integrated as one of the leading disciplines of humanitarian directions in modern educational system. In connection with this scientists and methodologists are actively searching for ways of forming and monitoring intercultural competence. Foreign, Kazakh, Russian scientists identify a number of universal approaches and methods for the formation of various aspects of intercultural competence. Such universal means include questionnaires, the method of intercultural assimilator, as well as various types of interactive exercises. The most effective interactive method for the formation of intercultural communication is «the case method» [Masalkov I. K., Semina M. V. 2011. 443 p].

The advantage of this procedure is that it provides students' independent foreign language activity under artificially created professional conditions. The application of this particular method assumes active interaction of students during the process of studying foreign language and solving professional problems. It is to be emphasized that this method should be used to comprehend, critically to analyze certain situations and to solve specific problems. It is a kind of tool that provides a basis for imitating real life in the classroom. This procedure is readily adaptable to real situations. Cases are usually prepared in written form and are based on real facts.

Turning to the history of the development of this technology, it is necessary to mention that the case method was used for the first time in the USA at the Harvard Business School in 1921. The method was most successful when applied to administrative disciplines, particularly, to the precedents of legal and business practice. Along with the classical Harvard school, there is the Manchester West European Case Study School, which, unlike the former, seeks to find not only the correct solution, but suggests the multitudinous solution of the problem. The method considered is concerned with modern education in foreign countries. We illustrate the case method by considering its active use in business education, in teaching medicine, law, economics and management, as one of the most effective ways of teaching skills for solving standard professional problems. Attention should be given to introducing this method in teaching foreign languages. A fundamental advantage of this procedure is that the content aspect and professional orientation of teaching cause greater interest and motivation for studying foreign language and culture. We discuss the case-study technology which can be applied to the domestic and socio-cultural sphere in standard situations of business communication and educational and professional activities. Case-method contributes to the solution of a number of important tasks, creating the necessary language environment and motivating students to use a foreign lan-

guage for real communication. This methodology promotes the effective development of the skills of all types of speech activity, helps to form the skills of business communication, as well as a number of analytical, creative and social skills. It lies in the fact that «the emphasis is not on communicating ready-made knowledge, but on encouraging students to think, to independently search for information, to make independent conclusions and messages, as well as «to transfer to oneself» that is an appeal to life and speech experience of students» [Grosse U. 1988, 79 p].

Approach is oriented towards the formation of the ability to learn, the paradigm shift of thinking, the ability to process huge amounts of information, and the ability to systematically and effectively perform when some crises occur. The method is found to be successful on a wide range of the formation of intercultural competence of students, since this competence presupposes the ability to orient oneself in a foreign culture, the ability to adapt to other people's norms and rules of conduct. Among the most important conditions and factors for successful formation of intercultural competence, it singles out the use of materials that contain the cultural and socio-cultural aspects of the language being studied. It is also important to develop students' ability to compare the cultural realities of their native country and the country of the language they study; to motivate independent students' work with the material relating to those cultures and languages. The principles of compilation and stages of implementation of case technology in foreign language classes are described in the works of a number of scientists. The method to be described here involves important and significant information for students; clear and understandable instructions from a teacher; the necessary sources of information; clearly planned time-table for solving different problems. The procedure is most simply and successfully followed for the case of careful reading the terms of the method; highlighting its key points; searching for the necessary information missing in the text of the case itself; distributing the functions and roles of the participants; developing a unified position of the group and presenting results in a comprehensive manner. At present methodologists distinguish different types of training cases. According to the volume and complexity of the tasks there exist: 1) full cases for work in a team during several days and 2) incomplete mini cases. When we deal with structured cases, situations are briefly described with a small amount of digital data. But when we deal with unstructured cases, a large amount of material and statistics is presented. The main purpose of such cases is the ability to distinguish the main things from the secondary ones and to assess the situation for a certain period of time. A review of theoretical literature has shown advantages and disadvantages of the case study strategy in various areas of vo-

cational education. The essential idea behind this approach in teaching a foreign language is that as an effective means it increases students' motivation, improves their communicative, cognitive and strategic competencies during the process of studying foreign languages [Lozovskaya, T. V. 2015, 131 p].

Problem Statement The most widely accepted modern theories of teaching a foreign language suggest that students must acquire not only communicative skills, but also be capable of effective professional activities in a foreign environment, which requires the formation of various aspects of intercultural competence, development of the ability to analyze and compare the characteristics of different cultures, be able to make decisions in standard situations and when things are coming to a crisis. The task of this study is to identify factors for successful appliance of the case study method during the process of studying and teaching a foreign language [Crimean Scientific Bulletin, 63 p].

Purpose of the Study

The main objective of this article is to identify basic principles for successful appliance of the casestudy method during the process of studying and teaching a foreign language; to create intercultural competence of students. Following these studies, experiments concerning the case method named «The magistrates in Poland » were carried out. Experiments investigated and showed that there are different stages of the casestudy procedure; the method is applicable to a group of students. From the results of the experiments it is found that communicative skills, understanding of intercultural differences, personal experience may be obtained by means of case method.

The scientist assumes that the following stages of work do exist: getting to know the case, analyzing information, finding a solution, identifying the advantages and disadvantages of each solution, evaluating alternative solutions, presenting results, assessing students' work and summarizing the whole work.

The case «The magistrates in Poland » consists of several consecutive stages. It combines an individual work of each student with general search tasks of the group and vice versa group discussion of the problem and proposals prepared by each member of the team are assumed. As a result of individual research work and a joint discussion during the lesson, five cities and universities were defined. They aroused the greatest interest. The result of the first lesson was writing the working plan of the trip. The students were divided into 5 groups during the second lesson. Every group was to prepare a presentation about the city it has chosen. Then every group was to review the structure and curriculum of the university. After the presentations a discussion was organized. The

next task of organizing the trip was search of hotels and hostels. Every mini group offered various options for living in the cities assigned to them. They actively discussed actual prices for various vehicles. At last, thanks to joint discussion of the opportunities optimum accommodation and transfer options for all groups were selected. The next task was connected with planning meetings with professors and students, preparing questions about Master's curriculum and student life, creating a presentation about Kazakh-National Women's Teacher Training University.

The task was carried out in groups. Positive and negative sides were pointed out in each presentation. Then the results were summed up. At the last the students were offered to speak out on the topic «Positive and negative aspects of the higher education system». The students exchanged their views.

The students were motivated to analyze and discuss a large amount of information related to the education system. They were able to think over and discuss possible solutions of such practical issues as transport, accommodation, prices of different services and other issues associated with staying in a foreign country. The participants of this case discussed indirect difficulties and contradictions that Kazakh students may face when studying in Poland. The questionnaire survey showed a high level of satisfaction with the search and analytical work done: the students demonstrated expansion of their information resources. In conclusion the studies clearly demonstrate high efficiency and wide possibilities of the case method. It is obvious that the method is aimed at creating intercultural competence of students. On the one hand, case technology promotes the realization of such educational tasks as gaining new knowledge about foreign culture, acquiring the skills of analysis of intercultural differences, on the other hand, this technique contributes to the development of independent critical thinking, the ability to argue and convince the interlocutor, to improve the skills of strategic performing and decision-making. As the main advantages of the case method, it is important to note that such qualities as dynamism, teamwork, increasing motivation to learn a foreign language were realized during the work. In addition, country study material is absorbed more deeply due to independent search for the solution of the situational task. This method allows students to become keen on the work having different language levels. It contributes to collective creative thinking, motivates students to profound penetration into lingua-cultural and mental features of the foreign language and culture. It is worth remarking that the use of case studies method during intercultural communication classes is of great value.

REFERENCES:

1. Masalkov I. K., Semina M. V. Case herd Strategy: Methodology of Research and Teaching: Textbook for Universities. – M.: Academic Project; Alma Mater, 2011. – 443 p. ;
2. Case Technology and project teaching as an instrument of intercultural competence Development for university students. Society: sociology, psychology, pedagogy, 1, 79- 83. Grosse, U. (1988).
3. The case study Approach to teaching business English. English for Specific Purposes, 7, 131-132. Lozovskaya, T. V. (2015).
4. The Methodology of cases selection for the teaching foreign speech to the students of non-linguistic specialties. Crimean Scientific Bulletin, 5, 63-68

Жолдасбеков Абдиманап АбдразаховичМеждународный университет SILKWAY
Шымкент қ., Қазақстан**Айменов Махсат Жамбылович**Международный университет SILKWAY
Шымкент қ., Қазақстан

ИНТЕГРАЦИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СИСТЕМЕ ПОДГОТОВКИ БАКАЛАВРОВ – НЕ ЭКОНОМИСТОВ

Түйін. Мақалада экономикалық емес саладағы болашақ мамандардың экономикалық білімдерге даярлау жүйесі қарастырылады. Экономикалық құзреттілік мәселесіне көңіл бөлінеді. Әсіресе түрлі факторларда, білім беру келістеріне интеграция жасау және білім беруге синтез жасаудағы жүйенің өзіндік моделі талқыланады.

Түйінді сөздер: экономикалық білім, бакалаврлар, экономикалық емес мамандықтар, интеграция, экономикалық білім интеграциясы.

Резюме. В статье рассматриваются проблемы экономического образования в системе подготовки будущих специалистов – неэкономического профиля, затрагиваются вопросы формирования экономической компетентности. Особое внимание обращается на модели построения данной системы, определяя среди различных факторов, интегрирования как синтез подходов к образованию и синтез систем образования.

Ключевые слова: экономическое образования, бакалавры, неэкономические специальности, интеграция, интеграция экономического образования.

Summary. The article discusses the problems of economic education in the system of training future specialists of a non-economic profile, touches upon the issues of forming economic competence. Particular attention is paid to the models for constructing this system, identifying among various factors integration as a synthesis of approaches to education and synthesis of education systems.

Keywords: economic education, bachelors, non-economists, integration, integration of economic education.

Современные высшее экономическое образование нуждается в превидении его в соответствии с требованиями общества в целом. На наш взгляд, достижение этой цели возможно путем тщательно разработанной, педагогически обоснованной теории и практики, интегрированной в систему подготовки будущих экономистов и специалистов других профессий.

Будущему бакалавру необходимы экономические знания. Во-первых, он должен знать, как управлять процессами, связанными с профессиональной деятельностью. Во-вторых, специалист должен ориентироваться в информационном пространстве, выбирая экономически верное решение. Но, прежде всего экономические знания будут способствовать наиболее оптимальному решению при определении, в какой сфере студент будет трудиться.

Высшая школа, решая задачи качественного обучения, определяет объем профессиональных знаний, умений и навыков, обращает внимание на экономическую компетентность бакалавра, которая входит в состав компетенции в целом [Тлегенова Т. Е., 2016, 216 с].

Проблемы предпринимательства как части

знаний и умений, входящих в компетентность специалиста, уже были предметом рассмотрения ученых (А. И. Арнольдов, Н. С. Злобина, Л. Л. Любимова, А. К. Уледов, К. А. Улыбин, В. П. Фофанов, В. Д. Щербина, И. И. Зарецкая, Л. Н. Пономарев, В. Д. Попов, В. П. Чичканов и др.)

Интеграция знаний по экономике в подготовке специалистов в разных областях рассматривалось А. И. Абрамовым, Ю. К. Васильевым, В. Г. Козловым, Л. Л. Курановым, В. К. Розовым, И. А. Сасовой, Т. Н. Скиба, М. Л. Малышевым и др. [Кондрух А. А., 2013, 27 с].

По традиции высшая школа дает выпускнику знания по профессии. Между тем современные педагогические исследования обращают внимание на необходимость усвоения будущими специалистами общечеловеческих ценностей, на выработку в вузе умений сотрудничества между преподавателем и студентом, умений сотрудничать в содружестве и др. Кроме того, одной из важнейших составляющих знания о профессии является знание об организации и состоянии хозяйственной деятельности.

Специалист стремится достичь стабильного статуса и финансового успеха. В силу этого, про-

блема реализации креативного потенциала будущего бакалавра выступает на передний план [Назарова О. Г., 2008, 149 с].

Развитие нашей страны трудно представить без новых эффективных технологий. В таких условиях диктуется необходимость интеграции вузов, хозяйственных комплексов и форм организации материальных отношений в единое целое, выполняющее функцию подготовки специалиста самой высокой квалификации, реально ориентированного на эффективную деятельность.

Насколько будущий специалист – неэкономист – готов быть менеджером в своей сфере?

В настоящее время можно говорить о его недостаточной ориентации в этом плане. У многих не активизирован креативный потенциал, размыта сфера хозяйственных мотивов; можно говорить об отсутствии сведений о системе менеджмента.

Студент, обучаясь в вузе, достаточно оторван от хозяйственной деятельности, поэтому речь идет не только о включении в содержание обучения представлений о его будущем труде, специфике, о том, какие личностные характеристики помогут осуществлять процесс и др., но и о путях интеграции экономической составляющей в содержание обучения в целом.

Исследователи говорят о комплексном организации обучения в высшей школе, используя для этого термин «контекстный подход». Данная модель описывается ими следующим образом: 1) мотивы будущего бакалавра, направленные на приобретение знаний по профессии; 2) желание разобраться в самом себе – в своих способностях и в своем желании трудиться по данной специальности; 3) средства, используемые молодым человеком для раскрытия своего потенциала; 4) связи студента с социумом, окружающим его.

При контекстном обучении знания, получаемые в вузе, не просто образуют какой-то бездрагесный багаж. Знания имеют функциональную направленность – решение учебной профессиональной задачи, решение проблемы, имеющей отношение к будущей профессии. Таким образом происходит плавный переход от выполнения учебных задач к решению в процессе обучения профессиональных проблем. Речь идет о подготовке к решению задач профессии.

Описываемый подход диктует определенный выбор приемов и методов, обусловленный не степенью новизны, а своей функциональной составляющей.

Инновационный характер приобретают проблемные лекции. В течение сорока лет проблемные лекции отличались тем, что в теме уже заключалась проблема, решение которой осуществлялось в процессе последовательного изложения разных точек зрения, сопоставления их, постановки задачи и нахождения способов

ее решения. Этот тип лекции может оформляться как лекция – дискуссия, учебная конференция, научная конференция, проблемно – ситуативная лекция, лекция–иллюстрация и т. д.

В ходе таких лекции студенты из слушателей переходили в статус активных участников. Признание получили ролевые и деловые игры.

Трансформация пассивной роли студента в активную приводит его к деятельности, имеющей для него свою значимость, имеющей для него свои ценности.

Обучение будущего специалиста в экономическом контексте предполагает создание в процессе лекций, семинаров, практических занятий обстановки, связанной с его будущей практической деятельностью; при этом актуализируется знания, приобретенные раньше, в настоящем они трансформируются в деятельность, приближенную к его будущему труду [Kondruh AA.. 2013].

Соединение нормативов, направленности на предпринимательство в ситуации хозяйственной деятельности дает возможности создания модели подготовки бакалавра по неэкономической специальности. В построении данной модели определены связи личности с экономическим пространством, актуализируются навыки предпринимательства, усиливается практическая ориентировка обучения, учитываются способы информирования студентов в аспекте профессиональной деятельности; определяются пути перевода сотрудничества в учебном процессе в профессиональное общение и т. д.

Какие принципы положены в основу модели экономической подготовки бакалавров? Ответ на этот вопрос мы нашли в работах педагогов высшей школы (Р. П. Мильруд, Е. Ю. Никитина, И. Л. Плужник и др.). Определить их стало возможным при обращении к опыту передовых преподавателей. В какой-то степени и наша работа в вузе привела к определенным умозаключениям.

Так, следует учитывать, что поведение личности в обществе во многом диктуется экономическими причинами. В этом проявление экономической обусловленности.

Формирование хозяйственных знаний, умений и навыков можно спрогнозировать, что позволяет включать в модель уровень компетентности будущего специалиста в экономической сфере [Беденко, Н. Н.. Писарев С. Л., 2016].

Отношение к экономической культуре, сформированное в вузе, может трансформироваться в личностные ценности.

Интегрирование в сфере экономического образования позволяет установить основные законы образовательного процесса. Построение указанной модели нельзя считать законченным, если в нее не включены моменты, связанные с соответствием подготовленности специалистов международным стандартам.

Интеграция экономического образования в профессиональную подготовку студентов неэкономических специальностей позволяет решить целый ряд задач, обусловленных требованиями государственных стандартов.

Можно утверждать, что освоение культуры профессиональной деятельности, связанное с экономическим образованием, имеет отношение и входит в ряд общечеловеческих ценностей.

С другой стороны, овладение теорией и практикой экономики, приводит к появлению мотивации к хозяйственной деятельности на основе высокой культуры и достижения лучших результатов.

Студенты для того, чтобы эффективно трудиться в будущем, должны познать экономическую сторону своей специальности, иметь представление о законах ее регулирующих, приобрести навыки профессиональных контактов, усвоить основные понятия хозяйствования.

Профессиональная и экономическая деятельность подчинены определенным законодательным требованиям; результативность труда во многом обусловлена значением этих законов и практического их применения.

В процессе изучения проблемы вхождения экономического образования в подготовку специалистов неэкономического профиля наши представления о модели такого образования, о модели выработки экономической компетентности расширялись и углублялись. В результате была построена интегрированная модель, учитывающая возникновение у студентов желания теоретически и практически освоить экономическую сторону своей специальности.

В модели присматривался гармоничный синтез психологических моментов (эмоции, ценности, мотивы, значимость экономической составляющей и т. д.) с мыслительным блоком – знания

по экономике); в модели отражалась трансформация познавательного момента в профессионально-практический и т. д.

В модели, безусловно, отражены приемы и способы данной трансформации и, наконец, оценивание результатов, связанных с интеграцией знаний и практики в производственную деятельность.

Построение рассматриваемой модели на всех этапах связано с интегрированием блоков – эмоционально-ценностного, мыслительного, блока оценивания и мониторинга.

Овладение экономической стороной процесса приводит к желанию, к мотивам, связанным со стремлением к эффективности деятельности. Теоретическое и практическое усвоение материала формирует культурную личность, имеющую представление и об общечеловеческих ценностях и о нравственной стороне своей деятельности, об этике делового общения, о деловом сотрудничестве, об экономических законах, не только знающую, но и трансформирующую все знания, умения и навыки в продуктивную профессиональную деятельность.

Рассмотренная модель будет эффективной в определенных педагогических условиях: 1) знаниях экономических основ, 2) интеграции сведений по своему профилю, 3) ориентации на предпринимательство, 4) связи студента с социумом и т. д.

Проблема, рассмотренная в работе, уже имела своих исследователей, тем не менее она не теряет своей актуальности, так как во многом эффективное разрешение ее связано с методиками интегрирования экономического образования в профессиональное, с построением эффективной модели, с качественной подготовкой специалиста, конкурентоспособного, компетентного, стрессоустойчивого, способного к эффективному деловому сотрудничеству.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Тлегенова Т. Е. Особенности формирования информационной компетентности студентов экономического направления // Современные наукоемкие технологии. – 2016. – № 12-1. – С. 216-220
2. Кондрух А. А. Формирование социально-экономической компетентности студента вуза как фактор профессиональной мобильности: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Челябинск, 2013. 27 с.
3. Назарова О. Г. Экономическая компетентность как структурная единица экономической культуры // Гуманизация образования. 2008. № 5. С. 149–153.
4. Kondruh, AA 2013, Formation of the social and economic competence of the student of the university as a factor in professional mobility, PhD thesis abstract, Chelyabinsk, 27 p.
5. Беденко, Н. Н. и Писарев, С. Л. (2016) Формирование экономической компетентности студентов в контексте социализации личности. Вестник ТвГУ. Серия: Экономика и управление (3). С. 185-193. ISSN 2219-1453

Жолдасбеков Абдиманап Абдразахович

Международный университет SILKWAY

г. Шымкент, Казахстан

Альптекин Зейнел

Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова

г. Шымкент, Казахстан

ВХОЖДЕНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ТУРЦИИ В ЕВРОПЕЙСКОЕ ОБУЧАЮЩЕЕ ПРОСТРАНСТВО

Түйін. Бұл мақалада Еуропадағы білім беру саласына еруге байланысты Түркиядағы жоғары білім проблемалары талқыланады. Түркиядағы білім беру мәдениеті, дүниетанымы, философиясы елдің тарихымен байланысты ұзақ, тұрақты дәстүрге ие. Осыған қарамастан, Түркия өзінің білім беру жүйесін жетілдіруге қажетті барлық пайдалы барлық мүмкіндіктерді пайдалана отырып, Еуропа елдерінің тәжірибесіне сүйенеді. Түркияда жоғары білім еуропадағыдай деңгейлерде жүргізіледі, ізденіс сәттері оқытуға енгізіледі. Зерттеу жобалары докторанттың ғылыми мектебі негізінде жүзеге асырылады.

Түйінді сөздер: Түркиядағы жоғары білім, Болон процессі, еуропалық білім беру жүйесі, білім беру саясаты, алдыңғы қатарлы елдердің тәжірибесі

Резюме. В данной статье рассматриваются проблемы высшей школы Турции в связи с вхождением в европейское образовательное поле. Обучение в Турции имеет давние, устойчивые традиции, связанные с культурой, мировоззрением, философией, историей страны. Тем не менее, Турция эффективно обращается к опыту стран Европы, принимая все самое полезное, нужное для совершенствования собственной образовательной системы. В Турции принято обучение в высшей школе по уровням, в обучение вводятся поисковые моменты. Исследовательские проекты осуществляются на базе научной школы – докторантуры.

Ключевые слова: высшая образования Турции, Болонский процесс, Европейское система образования, образовательная политика, опыт передовых стран.

Summary. This article discusses the problems of higher education in Turkey in connection with entering the European educational field. Education in Turkey has a long, stable tradition associated with culture, worldview, philosophy, and history of the country. Nevertheless, Turkey effectively draws on the experience of European countries, taking all the most useful, necessary for improving its own educational system. In Turkey, higher education is accepted at levels, search moments are introduced into training. Research projects are carried out on the basis of a scientific school – doctoral studies.

Keywords: higher education in Turkey, the Bologna process, the European education system, educational policy, the experience of advanced countries.

В Турции высшая школа является научно-учебным центром, в котором осваиваются, получают прикладную нацеленность новые знания, осуществляются интеграция исследований в обучение. Государством обеспечивается финансовая сторона, стимулирующая повышение качества образования.

Научная и образовательная деятельность вузов передовых стран мира в настоящее время чрезвычайно активна. Об этом говорится в целом ряде работ, посвященных педагогике высшей школы (А. А. Аветисов, И. Г. Голубева, Е. Каменская, Д. Пузанков, И. И. Шувалов, N. еу. Borakan, Z. Davia, Z. Harvey, T. Holm., S. Zagrosen, M. Miclea, Z. Milenkovic, F. Mizikaci, P. Zgaya и др.).

Образовательная политика в этих государствах ориентирована на подготовку кадров, которые будут содействовать экономическому росту и повышению качества жизни населения своих стран.

Организация обучения в высшей школе Турции имеет давние традиции. Между тем, Турция, войдя в систему европейского обучения (Берлинская (2003), Пражская (2001), Лондонская (2007) декларации), тяготеет к данному образовательному пространству, в котором интегрируются различные организации на основе выработанных общих принципов.. Можно говорить и о сильном влиянии на высшую школу Турции образования в Америке.

В Турецких вузах работают иностранные преподаватели, обучаются зарубежные студенты; постоянно совершенствуется инновационные средства обучения, активно в процессе образования применяются компьютеры, аудитории производят самое хорошее впечатление. Нужно сказать о продуманной системе деятельности студентов в оборудованных лабораториях [Ли Ю. А., 2008, 161 с]. Выше было сказано, что в Турции функционирует образовательная си-

стема с устойчивыми самобытными традициями; обучение имеет связи с культурой своего народа, сложившимся стилем взаимодействия студентов и преподавателей, стилем делового общения; опирается на специфические философские основы. В то же время образовательная система Турции подвергается сильному влиянию со стороны обучения в высшей школе в других странах мира.

Реформирование обучения в Турции строится на основе гармонизации соотношения между своим, имеющим давние корни, и тем, что характеризует мировое образовательное пространство в целом [Газизова А. И., 2017].

Извне была заимствована организация образования по ступеням, по уровням. С какой целью внедрялось многоступенчатое образование? Главная задача – это подготовка специалистов, освоивших программы незнания, навыки, умения, способных переводить их в деятельность – научную, прикладную.

Таким образом, реализуется фактор, характерный для европейского образования, – интеграция образовательного и научно-образовательного пространства. С данной интеграцией связано также вхождение программ подготовки докторов в обучающую систему высшей школы.

Таким образом, в Турции к высшему образованию относят ступени: 1) бакалавриат, 2) магистратура, 3) докторантура. Следует отметить тесные взаимосвязи и скоординированность данных уровней. Для организации каждого уровня характерно следующее: подготовка дает возможность перейти к следующему циклу или приступить к деятельности в качестве бакалавра, магистра и т. д. Для того, чтобы переходить к более высокому уровню, обучение первого уровня должно завершиться высшим баллом, а просьба претендента должна быть официально удовлетворена высшими органами вуза [Gunay L., Gunay A., 2011, 17 p].

Обучение на первом уровне длится 4 года, и студент получает степень бакалавра. Будущие стоматологи и ветеринары учатся пять лет с последующим определением квалификации – бакалавр – магистр. Образование врачей длится шесть лет, и они соответственно квалифицируются как бакалавры – магистры.

В Турции к лучшим вузам страны относят Стамбульский университет. Качественное образование дается также в частных университетах страны. Следует отметить, что преподавание в Турции ведется на турецком и английском языках.

Что касается частных вузов, то они привлекательны в плане выхода во внешние сферы. Руководство вузами осуществляется в определенной степени попечителями, что позволяет привлекать инвестиции.

Предприниматели активно участвуют в кор-

ректировке учебного материала, определяют инновации в профессиональном ориентировании, устанавливают качество обученности студентов, делают выводы, связанные с практической и научной ценностью научных трудов. К их функциям относится также характеристика уровня подготовленности преподавателей [ЭР].

Уровень государственных и частных вузов Турции близок к европейскому. Университеты характеризуются полиструктурностью, разнообразием программ обучения, включением в свою систему практических и научных институтов. Обратимся к примерам. Университет в Анкаре – 64 000 студентов, 14 факультетов, 246 образовательных программ; университет Эге – 56 000 студентов и аспирантов, около 10 000 – докторанты, преподавателей – 3156, администрация представлена 6. 347 сотрудниками.

Вузы Турции занимают важные позиции в международном образовательном пространстве, кроме того, для студентов созданы соответствующие условия проживания, проведения досуга и т. д.

В структуру вузов в Турции входят курсы по языковой подготовке. В данных вузах продуманная система повышения квалификации и переквалификации служащих [Стародубцев И. И., 2011].

В стране большое внимание уделяется научной работе; развитию исследований в связи с образованием – одна из главных задач, имеющих государственные значения. Проблемы, которые решают в своих работах магистранты и докторанты, характеризуются актуальностью и инновационностью. Работа выполняется в рамках программ высокого качества.

Специалисты получившие отличную подготовку образовательного плана, а также освоившие культуру научного исследования, востребованы в самых разных сферах – на производстве, в педагогике, медицине, туризме, в сфере обслуживания. Но самое важное то, что подобный уровень молодых специалистов высокому международному положению образования Турции в целом.

Мы видим, что наука должна входить во все уровни высшего образования, пробуждая интерес к поиску в своей профессиональной сфере, выходя за узкоспециальные рамки, мотивируя молодого человека к занятиям в исследовательском поле [ЭР]. Все это, в конечном счете, делает высшее образование Турции привлекательным для турецкой молодежи и иностранцев. До сегодняшнего дня сохраняет свою значимость тезис об интеграции обучающей и исследовательской линий в высшем образовании, сформулированный в Великой Хартии Университетов (1988г.)

Можно говорить о двух типах магистратуры в Турции. Первый тип имеет продолжительность в

течение полутора лет, десять дисциплин, проект, выполняемый в течение семестра (90 кредитов). Проект защищается и засчитывается следующим образом – работа сдана или не сдана.

Второй тип длится два года, состоит из семи дисциплин, включает одно семинарское занятие, а также написание и защиту диссертации (120 кредитов). При этом семинар и диссертация получают отметку – работа сдана или не сдана.

В Европе популярно продолжение обучения в магистратуре, что не столь характерно для Турции, так как большинство бакалавров стремятся к практической деятельности, считая магистратуру подготовкой к исследовательскому труду.

Подготовка в условиях докторантуры и в Турции, и в США, и в Европе ведет к получению степени доктора философии – доктор философии в психологии, в экономике, в педагогике и т. д. Степень доктора философии позволяет специалисту при переходе в другую сферу знаний обходиться без официального освидетельствования своего статуса, так как прохождение докторантуры дает фундаментальные и прикладные знания, научно обоснованные и представляющие собой систему.

Подготовка докторов философии в Турции осуществляется только на базе высшей школы – в докторантуре (научной школе). Между тем в европейском образовании получить степень доктора можно 1) при индивидуальной подготовке, 2) при проведении работы в подразделениях вуза, 3) в докторантуре.

Следует отметить, что и в Европе все большее предпочтение отдается образованию на базе научной школы, при этом внимание исследователя можно быть сосредоточено на поиске в определенной сфере или сконцентрировано на интегративном аспекте.

Сосредоточенность научных школ именно в университетах в Турции имеет свое обоснование – такие работы, не замыкаясь узкой обла-

сти, расширяют круг знаний докторанта и дают возможность провести исследование, выходящее за пределы, узкоспециальной тематики.

Научные и практические исследования, проводящиеся на базе разных областей знания, получают помощь со стороны государства. В Турции предполагается оказание финансовой поддержки для выполнения интеграционных тем со стороны предпринимательства.

Анализ высшего образования Турции приводит к следующим выводам:

Во – первых, Турция в сфере обучения активно сближается с европейским образовательным пространством, можно говорить о ее вхождении в эту область знания.

Во – вторых, это вхождение обнаруживает себя в построении обучающей системы на основе ряда уровней.

В – третьих, образовательные системы Турции стремятся осуществлять обучение с поиском уже на первых уровнях высшей школы.

В – четвертых, вузы Турции стремятся в рамках научной школы подготовить работы самого высшего качества, способствующие повышению статуса Турции в международном рейтинге.

В – пятых, исследовательские программы вузов наделены на совершенствование подготовленности преподавателей университетов. К тому же осуществляется многоаспектная и углубленная научная и профессиональная подготовка специалистов.

В – шестых, улучшаются условия проживания студентов, обеспечивается многосторонняя подготовка специалиста, включающая эффективное обучение языкам.

Нужно сказать, что проблема высшего образования Турции еще не нашли своего окончательного разрешения, но страна решает эти задачи, опираясь на традиции и опыт передовых стран.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ли Ю. А. Состояние системы образования в Турции с точки зрения перспектив евроинтеграции // Турция накануне и после парламентских и президентских выборов 2007 г. М.: Изд. фирма Института Ближнего Востока, 2008. С. 161—162.
2. Газизова А. И. ВОПРОСЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДОСТУПНОСТИ ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ТУРЦИИ. Эл. Адрес статьи: www.gramota.net/materials/1/2008/10-2/17
3. Gunay L., Gunay A. Quantitative Developments in Turkish Higher Education since 1933 // YuksekogretimveBilimDergisi (Высшее образование и наука). Vol. 1. N 1. Ankara, 2011. P. 17.
4. Сравнительный обзор международного опыта оценки качества высшего образования: психология, педагогика <http://fan-5.ru/better/article-9795.php>
5. Стародубцев И. И. Трансформирующаяся Турция. М.: ИБВ; МГИМО, 2011.
6. BolognaProcess. National Reports 2005 – 2007: Turkey – Режим доступа:
7. http://www.aic.lv/ace/ace_disk/2005_07/Nat_reps/TurkeyNatRep10Jan07.pdf

Жолдасбекова Сауле Абдразаховна

п. ғ. д., профессор

Бабаханов Фархад Бахтиярович

2 курс PhD докторанты

SilkWay Халықаралық университеті

Каратаев Ғалымжан Сакенович

PhD докторы

М. Әуезов атындағы ОҚМУ

IT-ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ КӨМЕГІМЕН БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН БАСҚАРУ

Түйін. Мақалада жоғары оқу орындарында IT-технологиялар көмегімен білім беруді басқаруды жетілдірудегі ұстанымдарға тоқталып өткен. Білім беру сапасын басқарудың ғылыми және практикалық негіздері, басқарудың тәсілдері, тұжырымдамалары мен идеялары ашып көрсетілген.

Түйінді сөздер: «IT-технология», «Қашықтықтан білім беру», «басқару», «педагогикалық ұстанымдар».

Резюме. В статье рассматриваются организации и управления процессами в образовательных системах, принципы совершенствования управления образованием в высшей школе с помощью IT-технологии. Раскрыты научно-практические основы управления качеством образования, методы управления, концепции и идеи.

Ключевые слова: «IT-технологии», «дистанционное обучение», «менеджмент», «педагогические подходы».

Summary. The article considers organization and management of processes in educational systems, principles of improving management of education in higher education through IT-technology. Scientific and practical foundations of quality management of education, methods of management, concepts and ideas are revealed.

Keywords: «IT-technology», «Distance education», «Management», «Pedagogical principles».

КІРІСПЕ

Білім берудегі ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың қазіргі отандық және шетелдік тәжірибесі оларды қолдану оқу процесінің тиімділігін едәуір арттыра алатындығын көрсетеді. Білім беруді компьютерлендіру және ақпараттандыру білім беру процесін қарқынды жүргізуге және инновацияларды енгізуге бағытталған педагогикалық тәжірибеге жаңа әдістемелік нұсқаулықтарды кеңінен енгізуге мүмкіндік беріп отыр. Осыған орай, IT-технологиялар көмегімен білім беруді басқаруды жетілдіру үшін, алдымен қазіргі педагогикалық ұстанымдарды нақтылауымызды қажет етеді.

Қазіргі білім беруді компьютерлерсіз, мультимедиялық, электрондық оқыту жүйелерімен және студенттер мен түлектерге қолдау көрсетусіз елестету мүмкін емес. Тест тапсырмалары тек мәтінмен, суретпен немесе видео үзінділермен ғана шектелмеген – енді білімді бақылау интерактивті түрде нақты уақыт режимінде, сыныпта бірнеше секунд ішінде оқушы рейтингін құрастыру мүмкіндігімен жүзеге асырылуы мүмкін [Giuseppe Ritella, Kai Hakkarainen, 2012. - pp. 239-258]. Бұл жаңа ұйымдастырушылық, педагогикалық және танымдық мүмкіндіктерді білім беру

барысында ескеруіміз қажет, әрі ол тиісті материалдық-техникалық қолдауды қажет етеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Сапаны өлшеу мүмкіндігі *білім берудің сапасын басқару теориясының* дамуына жағдай жасады, оның категориясы әлеуметтік институт ретінде және өмірді қамтамасыз етудің негізгі жүйесі ретінде: жеке тұлғаны, азаматты, маман мен кәсіпқойды қалыптастыру болып табылады.

Сапаны басқару проблемасы кәсіби білім берудің барлық түрлері үшін ортақ болып табылады. Бұл ретте, әрине, оның көрінісі мамандарды даярлау жүзеге асырылатын бағыттар мен мамандықтардың ерекшелігіне байланысты.

Білім беру сапасын басқаруды жетілдіруді анықтауда, жүйелік-әлеуметтік сапаға негізделі отырып, сапа ұғымының анықтамасын мынадай түрде тұжырымдаймыз: сапа – бұл объектілер мен процестердің объективті, елеулі ішкі айқындылығы, олардың адам мен қоғам қоятын белгілі бір мақсаттар, міндеттер, жағдайлар үшін жарамдылығы мен икемділігіне себепші болатын, бұл ретте мұндай объектілер мен процестердің жеке сапалық көрсеткіштері олардың қасиеттері, ерекше жай-күйі, кезеңдері, ретілігі және даму

фазалары болуы мүмкін.

Білім беру сапасы категориясының күрделі пәнаралық, жүйелі сипатымен байланысты осы ұғымның бірыңғай бір мағыналы анықтамасы жоқ. Ішінара мұндай қиындықтар келесідей түсіндіріледі

Осы теория аясында «басқару» түсінігі субъектінің басқару объектісіне әсерін сипаттайды және әлеуметтік жүйелердің бір күйден екінші күйге мақсатты ауысуымен процестерді оңтайландыруды білдіреді.

Әлеуметтік жүйелерді басқару теориясын қалыптастыруда бес маңызды тәсілдерді атап өтуге болады, олардың негізгі идеялары білім беру жүйелеріндегі үдерісін бақылауды ұйымдастыруға ерекше қызығушылық тудырады: мектептерді

басқаруды ерекшелеу; үдерістік; жүйелік; мақсатты бағдарламалық қамтамасыз ету; ситуациялық [Положение о рейтинговой систем контроля].

Бірінші көзқарастың мазмұны – басқаруға мектептердің бөлінуі – ғылыми басқару мектебі, әкімшілік мектеп, психология және адами қатынастар мектебі және менеджмент ғылымы мектебі жасаған төрт басқару тұжырымдамасына негізделеді.

Ғылыми басқару мектебінің негізін салғанғандар Ф. У. Тейлор, Г. Гантт, С. Томпсон және басқалар (1885-1920). Бұл мектеп тұжырымдамасының негізгі идеясы – жұмыстың тиімділігін арттыруға бағытталған ғылыми зерттеулер негізінде басқаруды құру болып табылады.

Сурет 1. Білім беру жүйесін басқарудағы педагогикалық ұстанымдар

Осы ұстанымды қолдана отырып ғылыми басқару әдістемесі тек өнеркәсіптік өндіріске енгізуге арналды. Бұл жағдайда теорияның негізі ұйымдастырудың механикалық моделі – идеалды өндіріс, жұмыс идеясы реттелген сағат жұмысының принципі бойынша құрылды. Сонымен қатар, осы мектеп жасаған басқарудың теориялық негіздері тұрақты жұмыс істейтін ұйым құруға бағытталған және оны басқарудың дамыту ұғымымен байланысы болмады.

Классикалық немесе әкімшілік мектепті басқару ұстанымы 1920-1950 жж А. Файол, Л. Урвик, Дж. Д. Муни және басқалар ұсынды. Алдыңғы тұжырымдамадан айырмашылығы, ұйымды басқаруды жетілдіруге бағытталған. Олардың мақсаты әмбебап басқарудың екі категориясын құру болды. Осы қағидаларды ұстану сөзсіз ұйымның табысын қамтамасыз ететіні түсінікті болды.

Бірінші санаттағы ұстанымдар ұйымды басқарудың ұтымды жүйесінің дамуын қамтамасыз етуге арналды. Сонымен бірге басқару жоспарлау және ұйымдастыру функцияларын қоса алғанда, әмбебап процесс ретінде қарастырылды.

Классикалық принциптердің екінші категориясы ұйым құрылымын құру және оның қызметкерлерін басқаруға қатысты болды.

Олардың қатарына бірінші басқарушы А. Файоле тұжырымдамасы және қазіргі кезде қолданылатын 14 басқару принциптері кіреді: еңбек

бөлінісі; бедел мен жауапкершілік; тәртіп; бір адамды басқару; бағыт бірлігі; жеке мүдделердің жалпыға бағынуы; сыйақы, орталықтандыру; скалярлық тізбек (иерархия); тапсырыс; әділеттілік; қызметкерлер үшін жұмыс орнының тұрақтылығы; бастама; корпоративті рух.

Егер ғылыми менеджменттің стратегиясы өндіріс процесінің әртүрлі аспектілеріне ғылыми көзқарастарды қолданумен байланысты болса, онда классикалық менеджмент теориясында алғаш рет нақты басқару қызметі және басқару жүйелерін ұтымды ұйымдастыру жолдары зерттеледі. Жалпы алғанда, қарастырылған теориялар қызықты, әрі басқаруға ғылыми көзқарастың тиімділігі мен басқарудың тұжырымдалған принциптеріне негізделеді. Олардың жасаған идеялары да өзекті болды: жұмысты орындау тәсілдерін талдау қажеттілігі, оларды жүзеге асыруды ұтымды ету және жалақыны басқарудағы еңбек бөлінісінде қызметкерді ынталандырудың маңызды элементі ретінде қолданады.

Психология ғылымның дамуымен басқарудағы адами қарым-қатынас және басқарудың мінез-құлық ұстанымы мектебінің қалыптасуы орын алды (М. Паркер Фоллетт, Э. Майо, 1930-1950). Бұл ұстанымның негізгі мақсаты, жалпы алғанда, адами ресурстардың тиімділігін арттыру арқылы ұйымның тиімділігін арттыру. Осы мектеп әзірлеген басқару ұстанымдары адами

фактор ұйымдастырудың тиімді элементі ретінде танылмаған классикалық ұстанымдардың кемшіліктерін жоюға арналады.

Мінез-құлық ғылымдарының тұжырымдамаларына негізделген басқарудың басты идеясы адам қатынастарын басқару тәсілдерін қолдану және тұлғааралық қатынастарды жолға қою қажеттілігін мойындау болып табылады. Бұл ретте мінез-құлық туралы ғылымды дұрыс қолдану жеке қызметкердің де, жалпы ұйымның да тиімділігін арттыруға әрдайым ықпал етеді деген тұжырым жасалды.

Басқару ғылымы мектебінің немесе сандық ұстанымның негізгі сипаты – басқарушылық жағдайларды ауызша ойлау мен сипаттамалық талдаудан модельдерге, символдарға және сандық мағыналарға көшу болып табылады. Модельдерді қолдану өте маңызды бұл, басқарудың күрделі міндеттерін қарастыруды жеңілдетеді, есептелетін айнымалылар санын басқарылатын мөлшерге дейін азайтуға мүмкіндік береді. Сандық өлшеулердің артықшылықтарын жүзеге асыру (сандық ұстаным) модельдің іс-әрекетін салыстыру, талдау және болжау жасауға мүмкін болады. *Басқару ғылымының* әлеуметтік жүйелерді басқарудағы ұстаным ретіндегі ерекше белгілері:

- ғылыми әдісті қолдану;
- жүйеге бағдарлау;
- модельдеу.

Ғылыми әдіс бақылауды қолдануды, гипотезаны тұжырымдауды және растауды (гипотезаны растау) қамтиды. Жүйелік бағдарлау ұйымды ашық жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Модельдеу осы мақсаттар үшін жасалған модельдерді пайдалану кезінде объективті басқару шешімдерін қабылдауға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік басқару теориясын дамытатын **үдерістік, немесе функционалды ұстаным** қазіргі жағдайда кеңінен қолданылады. Мұндай басқару ұйымның табысты болуын қамтамасыз етуге бағытталған үздіксіз өзара байланысты әрекеттер тізбегі ретінде үдеріс ретінде қарастырылады. Бұл әрекеттер басқару функциялары ретінде анықталады. Сондықтан басқару үдерісін осындай функциялардың жалпы сомасы ретінде жиынтық түрінде ұсынылады. Қазіргі әдебиеттерде түрлі басқару функциялары қарастырылған, мысалы, жоспарлау, ұйымдастыру, басқару (немесе команда), мотивация, көшбасшылық, үйлестіру, бақылау, байланыс, зерттеу, бағалау, шешім қабылдау, қызметкерлерді таңдау, өкілдік ету және келіссөздер немесе мәмілелер жасау. Олардың ішінен төрт функция – *жоспарлау, ұйымдастыру, мотивация және бақылау* – негізгі болып анықталған. Басқаруды жүзеге асыру үшін олардың үйлесімді қарым қатынас үдерістері мен шешімдер қабылдау арқылы қамтамасыз етіледі.

Жүйелілік ұстаным, технологиялық ұста-

нымнан айырмашылығы, ұйымның жеке бөліктерінің өзара тәуелділігін, сонымен қатар ұйым мен қоршаған ортаның өзара тәуелділігін баса көрсетеді. Әлеуметтік басқаруда жүйелер теориясын қолдану ұйымды сыртқы әлеммен тұтас және өзара ықпалдастық болып табылатын оның құрамдас бөліктерінің бірлігінде қарастыруға мүмкіндік берді.

Жүйелілік ұстаным – бұл ұйымға және басқаруға қатысты ойлау тәсілі, ол тұтастыққа үлкен мән береді және басқару субъектісін басқарылатын жүйені, оның жалпы сипаттамаларын оңтайландыруға бағыттайды. Бұл жағдайда жүйе өзара тәуелді бөліктерден тұратын белгілі бір тұтастық ретінде ұсынылады, олардың әрқайсысы тұтас сипаттамаларға ықпал етеді. Сонымен қатар, тұтастықты жақсарту, жетілдіру оның бөліктерін жақсарту мен жетілдірудің қажетті шарты ретінде қарастырылады.

Жүйелілік ұстанымның әсерінен, үш негізгі процедуралардан тұратын **бағдарламалық-мақсаттық ұстаным** (бағдарламалық тәсіл, мақсатты басқару) дамыту:

- мақсаттарды анықтау және олардың қажеттілігіне қарай иерархиялық жүйе («мақсаттар ағашы») ретке келтіру;
- ұйымдастырушылық және дамудың кешенді бағдарламаларын әлеуметтік қызметтің жекелеген кешендерін әзірлеу;
- нақты ұйымдық құрылымдарды қалыптастыру.

Ситуациялық ұстаным, ғылымды нақты ситуациялар мен жағдайларға тікелей қолдану мүмкіндіктері, сонымен қатар, әлеуметтік жүйелерді басқару теориясының дамуына қосқан үлесі болып табылады. Бұл ұстанымның орталық буыны – ситуация – белгілі бір уақытта ұйымның қызметіне айтарлықтай әсер ететін жағдайлардың белгілі бір жиынтығы. Бұл ситуация нақты анықталған жағдайдың жетекші позициясы басқару субъектілерінің «ситуациялық ойлау» рөлінің маңыздылығын атап көрсетеді.

Білім сапасын басқарудың бұл тәсілін негізгі идеясын ұсынуға болады – басқару шешімдері ситуациялық факторлардың жиынтығын зерттеу негізінде қабылдануы керек.

Осылайша, жоғарыда қарастырылған басқарудың негізгі ұстанымдары белгілі бір артықшылықтарға ие және бірін-бірі толықтырады, әлеуметтік жүйелерді басқару теориясын дамытады. Сондықтан, жалпы білім беру жүйесін басқару, атап айтқанда, кәсіптік білім сапасын басқару мәселелерін шешкен кезде қарастырылатын міндеттердің түрі мен күрделілігіне байланысты бұл ұстанымдарды неғұрлым жалпы теориялық негіз ретінде жан-жақты қолданған жөн.

Екінші жағынан, білім беру жүйесін басқарудың ұстанымдары, тұжырымдамалары мен идеялары ерекше қызығушылық тудырады, олар кәсіби білім сапасын басқарудың ғылыми және

практикалық негіздерін қалыптастыру мәселелерін шешудің ғылыми алғышарттары ретінде қарастырылады. Кәсіптік білім беру проблемаларын зерттеудің көп деңгейлі әдіснамасында олар жалпы педагогикалық идеялар деңгейіне, теорияларға, тұжырымдамаларға және заңдылықтарға негізделеді және әлеуметтік менеджмент теориясынан айырмашылығы кәсіптік білімнің ерекшелігіне жақын келеді [Графова С. Р. 2000. – 128 с].

Егер жоғары кәсіби білім сапасына тоқталатын болсақ, онда білім сапасы теориясының қазіргі заманғы негізгі қағидаларына сүйене отырып, оны келесідей сипаттауға болады [Федоров В. А., Колегова Е. Д., 2006. с. 45]. Құрылымдық тұрғыдан, бұл жоғары оқу орнында жүзеге асырылатын әртүрлі деңгейдегі білім беру жүйелерінің сапаларының жиынтығы, олардың әрқайсысы сапаның ішкі жүйесі ретінде түсінуге болады:

- жалпы университеттің білім беру жүйесінің сапасы;
- институттар енгізетін білім беру жүйесінің сапасы
- университеттің құрамына кіретін факультеттер;
- кафедрада енгізілген білім беру жүйесінің сапасы;
- жеке пәндерді оқыту сапасы;
- оқушылардың оқу іс-әрекетінің сапасы.

2019 жылы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің нормативтік-құқықтық базасындағы өзгерістерге байланысты Қашықтықтан оқыту технологиясы әзірлеу және енгізу басталды. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2015 жылғы 20 наурыздағы № 137 бұйрығына сәйкес қашықтықтан оқыту технологиялары бойынша оқу процесін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы (05. 06. 2019 ж. Түзетулерімен) регламенті әзірленген болатын.

Silkway Халықаралық университетінің онлайн-платформасында (Sdo. swiu. kz) білім беруді ұйымдастыру мен басқару жүйесі жүзеге асырылып отыр. Қашықтықтан оқыту технологиясы бойынша оқу процесін ұйымдастыруға мүмкіндік беретін білім беру порталы және оқытушының, студенттің, әкімшінің жеке кабинеттері бар ақпараттық жүйелер жасалды.

2019 жылдан бастап Жоғары оқу орындарында білім алу үшін талапкерлер тек күндізгі бөлімге қабылдана бастады, ал қашықтықтан оқыту технологиясы бойынша:

- 1) техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі және жоғары білім негізінде қысқартылған білім беру бағдарламаларымен;
- 2) мүгедектер, оның ішінде мүгедек балалар, білім берудің барлық деңгейлеріндегі I және II топтағы мүгедектер;

3) «Болашақ» стипендиаттарын қоспағанда, жоғары білім деңгейіндегі студенттермен алмасу бағдарламалары арқылы мемлекеттен тыс кеткендер;

4) жоғары білім деңгейінде шетелге (4 айдан астам) сапарға шыққандар оқуларына мүмкін болады.

Қашықтықтан оқыту технологиясы бойынша оқу процесін ұйымдастыру мақсатында келесі жұмыстар жүргізілді:

Қашықтықтан оқыту технологиясы бойынша оқу процесін ұйымдастыруға мүмкіндік беретін білім беру порталы және оқытушының, студенттің, әкімшіліктің жеке кабинеттері бар ақпараттық жүйелер жасалды.

Білім беру порталында келесі пункттер қамтылған:

- Пәндердің анықтамалығы,
- Білім беру бағдарламаларының анықтамалығы,
- Жұмысшы оқу жоспарлар тізімі,
- Студенттер тізімі,
- Оқытушылар тізімі.

Қашықтықтан оқыту жүйесі бойынша Жеке оқу жоспарды – студент порталда өзі дербес анықтайды. Порталда толық оқу жоспары ұсынылған, студенттерді пререквизиттер бойынша алдын игерген оқу нәтижелеріне байланысты жеке оқу жоспарын жасайды, яғни игерген пәндерді есепке алынып оның транскриптіне қосылады.

Білім беру порталы университеттің серверінде орналасқан және пәндер каталогы, білім беру бағдарламаларының анықтамалығы, Оқыту нәтижелері (ОН) тізімі, студенттер тізімі, оқытушылар тізімі сияқты элементтерді қамтиды. Sdo. swiu. kz жүйесінде барлық пәндер бойынша оқу құралдары енгізілген. Сонымен қатар, бейне дәрістерге қол жетімді. Қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру жүйесі оқытушы мен студент арасындағы кез-келген форматтағы файлдармен алмасуды қолдайды. Оқытушы әр пән бойынша студенттің өзіндік жұмысын рейтинг бойынша қабылдау және тексеру жүзеге асырылады. Жүйеде сабақтарды дайындау және өткізу кезінде оқытушы қажетті дидактикалық материалдарды: пәннің оқу әдістемелік кешенін (ПОӘК), видео дәрістер, аудио дәрістер және т. б. пайдаланады.

Қоғамда шапшаң жүріп жатқан жаһандану үрдісі әлемдік бәсекелестікті күшейте түсуде. Елбасы өзінің жолдауында «Білім беру реформасы – Қазақстанның бәсекеге нақтылы қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдарының бірі» деп атап көрсетті. Олай болса, Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін ақпараттандыру еліміздің даму стратегиясының негізгі бағыттарының бірі, себебі «XXI ғасыр – білім беру жүйесін ақпараттандыру ға-

сыры» [Тажибаева З. Д.].

Электрондық пошта арқылы онлайн режимінде өзара әрекеттесу қызметі жасалды және виртуалды онлайн-сынып пайдаланылады, ол студентке максималды ақпарат беруге мүмкіндік беретін әртүрлі құралдармен қамтамасыз етілген (веб-камерадағы сурет, кіріктірілген чат, интерактивті тақталар, монитор экранындағы бейне және қолданушының әрекеттері және т. б.). Студенттерге басқа онлайн-платформалар қосымша беріледі.

Электрондық басылымдарда түрлі ақпараттық технологияларды қолдану (анимация, мультимедия, бейімделген сауалнамалар, интерактивті элементтер және т. б.) дәстүрліге қарағанда электронды білім мазмұнына маңызды дидактикалық артықшылықтар береді:

- оқыту процесін модельдеу негізінде класикалық оқулықты тест материалдарымен және қосымша мазмұнмен толықтыру, бақылау, бағыттау, осылайша кері байланысты жүзеге асыра отырып, материалды зерттеу траекториясын бейімдеу мүмкін болады. ;

- мультимедиа технологиясының қарапайым, жарқын және көрнекі ақпарат беретін оқыту ортасы құрылады;

- бірыңғай тасымалдауыштағы ақпараттың елеулі көлемін біріктіру жүзеге асырылады (тасымалданатын қатты денелі жинақтауыштар жағдайында терабайттан артық және Интернет желісінде орналастырылатын контент үшін ақпараттың іс жүзінде шектелмеген саны);

- ақпараттың үлкен көлемін өңдеудің арқасында заманауи ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктері материалды зерттеудің дербес схемасын таңдауға мүмкіндік береді [Федоров В. А., Колегова Е. Д., 2006, с. 226].

Мультимедиялық технологиялар (МТ) – визуалдау, аудиоэффектілерді және интербелсенді бағдарламалық қамтамасыздандырудың жалпы басқаруымен әртүрлі жағдайларды мультипрограммалауды қамтитын электрондық құжаттарды дайындау әдісі [Байғожанова Д., Байдильдинов Т. Ж., Сергазинова Э].

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен қатар, қазіргі уақытта болып жатқан объективті әлеуметтік-экономикалық және саяси үдерістерге байланысты соңғы жылдары баспадан шыққан материалдарды шығатын ғылыми және ғылыми-көпшілік әдебиеттің тираждары күрт қысқарды. Сондықтан бүгінгі таңда көптеген педагогтар мен студенттер ақпарат теориясы, басқару, технология саласындағы соңғы ғылыми жетістіктер, сондай-ақ экономикалық және әлеуметтік мәселелерді шешудегі жаңа тәсілдер туралы хабардар емес. Бұл мәселені шешу электронды көздер мен ақпараттық-коммуникациялық технологияларды жаппай пайдаланудың арқасында мүмкін болады.

Қорыта айтқанда, қоғамда шапшаң жүріп жатқан жаһандану үрдісі әлемдік бәсекелестікті күшейте түсуде. Алғашқы Президентіміз өзінің жолдауында «Білім беру реформасы – Қазақстанның бәсекеге нақтылы қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдарының бірі» деп атап көрсетті. Олай болса, Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін ақпараттандыру еліміздің даму стратегиясының негізгі бағыттарының бірі, себебі «XXI ғасыр – білім беру жүйесін ақпараттандыру ғасыры» болып табылады..

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Giuseppe Ritella, Kai Hakkarainen. Instrumental genesis in technology-mediated learning: From double stimulation to expansive knowledge practices // International Journal of Computer-Supported Collaborative Learning. – 2012. – №7, Issue 2. – pp. 239-258.
2. Положение об организации контроля знаний обучающихся по кредитной технологии/: Утверждено на заседании ученого совета Международного университета Silkway, протоколом №6/1 от 14. 02. 2020 года.
3. Графова С. Р. Автоматизированные обучающие системы как дидактическое средство высшей школы: Автор. на соиск. учен. степ. канд. педагог. наук. – КГУ., 2000. – 128 с.
4. Тажибаева З. Д. «IT технологияларды дамыту». <https://bilimsite.kz/informatika/10401-it-tehnologiyalardy-damytu.html>
5. Федоров В. А., Колегова Е. Д. Инновационные технологии в управлении качеством образования: Учеб. пособие / Под ред. Г. М. Романцева. 2-е изд., перераб. и доп. Екатеринбург: Изд-во ГОУ ВПО «Рос. гос. проф.-пед. ун-т», 2006. 226 с
6. Байғожанова Д., Байдильдинов Т. Ж., Сергазинова Э. // Білім берудегі ақпараттық – коммуникациялық және мультимедиялық технологиялар. (Талдықорған, Қазақстан) <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1820>

Жолдасбеков Абдиманап Абдразаховичд. п. н., профессор
Международный университет SILKWAY,
г. Шымкент**Джанзакова Меруерт Айдаровна**PhD докторант,
Международный университет SILKWAY,
г. Шымкент

АКТИВНОЕ СЛУШАНИЕ – ИНСТРУМЕНТ КОУЧИНГ-ТЕХНОЛОГИИ В РАЗВИТИИ ЛИДЕРСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Түйін. Мақалада жоғары педагогикалық білім беруді модернизациялаудың ерекшеліктері туралы айтылады. Коучинг технологиясының негізгі ұғымдары, «белсенді тыңдау», болашақ мұғалімдердің көшбасшылық құзіреттілігін қалыптастыруда маңызды құралдар анықталды. Зерттеулерді талдау қазіргі уақытта коучинг технологиясы университеттің білім беру процесінде көшбасшылықты дамытудың тиімді құралы екені көрсетіледі.

Түйінді сөздер: коучинг технологиясы, «белсенді тыңдау», көшбасшылық құзіреттілік, болашақ мұғалімдер.

Резюме. В статье раскрыты особенности модернизации высшего педагогического образования. Раскрываются основные понятия коучинг-технологии, «активное слушание», инструменты важные при формировании лидерских компетенций будущих педагогов. Анализ исследований показывает, что на сегодняшний день коучинг технология является эффективным инструментом развития лидерства в образовательном процессе вуза.

Ключевые слова: коучинг технология, «активное слушание», лидерские компетенции, будущие педагоги.

Summary. The article describes the features of modernization of higher pedagogical education. The basic concepts of coaching technology, «active listening», tools important in the formation of leadership competencies of future teachers are revealed. An analysis of research shows that today coaching technology is an effective tool for developing leadership in the educational process of a university.

Keywords: coaching technology, «active listening», leadership competencies, future teachers.

ВВЕДЕНИЕ

Образование – это та сфера, в которой формируется интеллектуальный потенциал нации. Современные тенденции в сфере образования Республики Казахстан и задачи, стоящие перед его различными уровнями, вызывают необходимость переосмысления их роли, функций и места в общей системе образования, выработки новых подходов в их дальнейшем развитии.

Высокоэффективная система образования является одним из основных факторов обеспечения устойчивого роста экономики страны и казахстанского общества. Цель проводимых реформ в системе образования нашего государства – обеспечение качественного преобразования в условиях рыночной экономики с учетом глобализации. Реформирование образования требует создания новых правовых, научно-методических, финансово-материальных условий и адекватного кадрового обеспечения для углубления и развития этого процесса, на основе сохранения накопленного в этой сфере позитивного потенциала.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В условиях быстро меняющейся образовательной среды все более актуальным становится требование обеспечения функционирования и развития системы современного образования. Инновационные технологии педагогического мастерства на современном этапе направлены на личностно-ориентированное образование, которое требует овладения педагогами технологиями поддержки и сопровождения обучающихся.

Технология коучинг в последние годы занимает особое место в развитии профессионализма и мастерства педагогов. Уникальностью данной инновационной технологии является раскрытие внутренних ресурсов самого педагога и обучающегося в достижении планируемого результата.

В педагогической науке и практике коучинг является новым направлением в образовательном процессе. Коучинговый подход в обучении и воспитании вызывает все больший интерес в системе высшего образования Республики Казахстан, так как коучинг является одним из

наиболее эффективных, апробированных на практике технологий зарубежных стран и стран СНГ. Практика зарубежных исследователей показывает, что эффективность использования превосходит традиционные методы обучения. Коучинг – это инновационная управленческая технология, где обучение становится не только функцией передачи студентам знаний и обучения их навыкам, но и реализует функцию стимулирования интереса к обучению, осознанности, развития сильных сторон, раскрытия потенциала человека и позволяет сделать процесс преподавания более интересным и эффективным, а также, развивает лидерский потенциал, как педагога, так и обучающегося.

В современной литературе существует множество отличающихся друг от друга определений коучинга, каждое из которых отражает его определенную грань данной технологии. Коучинг – это особая форма консультирования и индивидуальной поддержки людей, ставящая своей целью личностный и профессиональный рост [Голви Т., 2016]. Коучинг – это технология для раскрытия потенциала личности с целью максимального повышения его эффективности. Коучинг – это не только техника, которая применяется в определенных обстоятельствах, эффективный коучинг – это метод управления, метод взаимодействия с людьми, способ мышления. Коучинг не учит, а помогает учиться [Дауни М., 2008, 288 с]. Коучинг – это искусство способствовать повышению результативности, обучению и развитию другого человека. Он опирается не на знание, опыт, мудрость или предвидение коуча, а на способность человека учиться самому и действовать творчески [Голви У. Т., 2013, 65 с].

На основе данных определений и анализа литературы, коучинг можно рассматривать и как науку, и как искусство (в создании доверительных отношений), и как процесс, и как технологию, и как метод, и как новый тип мышления. Один из наиболее важных инструментов развития лидерских компетенций будущих педагогов в коучинговом подходе обучения существует компетенция «активное слушание».

Впервые о понятии активное слушание в России ввела семейный психолог Юлии Гиппенрейтер. Технику активного слушания Ю. Гиппенрейтер применяла в семейной психологии, а затем в психологии воспитания детей: «Активно слушать ребенка – значит «возвращать» ему в беседе то, что он вам поведал, при этом обозначив его чувство» [Гиппенрейтер, Ю. Б., 1994, 240 с]. Психолог Ю. Гиппенрейтер определила роль активного слушания в жизни каждого человека. Используя ее приемы, человек способен налаживать контакты с родителями, любимым партнером, коллегами по работе, начальником и т. д. Обычно активное слушание помогает правильно воспринимать информацию, которую

излагает собеседник. Часто важным становится не говорение, а слушание, поскольку именно в этот момент останавливаются свои мысли и включается восприимчивость чужих слов. Чтобы лучше понимать, о чем говорит другой человек, необходимо использовать техники активного слушания.

В большой психологической энциклопедии дается понятие термина активного слушания. Активное слушание – процесс слушания, характерный намеренно повышенной активностью восприятия и субъективного участия индивида в ситуации общения. Включает в себя:

- 1) восприятие устного речевого сообщения – на сенсорном уровне;
 - 2) вычленение сигнальных звуков в составе слов и их опознание – на перцептивном уровне;
 - 3) установление смысла предложения и всего сообщения в целом – на когнитивном уровне.
- Восприятие смысла при слушании активном значительно зависит от индивидуально-личностных особенностей слушающего, прежде всего – от гибкости мышления и направленности личности [А. Б. Альмуханова 2007, 542 с].

Так Андреева Г. М. в учебнике «Социальная психология» дает следующее определение данному термину: «активное слушание» (эмпатическое слушание) – способ, применяемый в практике социально-психологического тренинга, психологического консультирования и психотерапии, позволяющий точнее понимать психологические состояния, чувства, мысли собеседника с помощью особых приемов участия в беседе, подразумевающих активное выражение собственных переживаний и соображений [Андреева Г. М., 2004].

Авторы учебного методического пособия «Программа семейного примерения» М. В. Коляева, Ф. Э. Бизакова, Г. Н. Канищева, Л. Г. Куликова рассматривают технику «активное слушание» важной для работы в семейной психологии, необходимой для глубокого контакта с собеседниками, которая помогает эффективному поиску совместного решения вопросов. Уточнение, повторение, перефразирование жесты и мимика являются одним из важных техник, способствующих плодотворной взаимовыгодной коммуникации, зарождению доверия, крепких взаимоотношений. Такие результаты ценны в любой сфере жизни (общение с членами семьи и друзьями, сотрудничество с партнерами и коллегами) [М. В. Коляева, Ф. Э. Бизакова, Г. Н. Канищева, Л. Г. Куликова, 2007].

Мэрилин Аткинсон в своей книге «Достижение целей: Пошаговая система» пишет, что: «заинтересованное слушание дает настоящее вдохновение и силу. Навыки слушания являются абсолютно необходимыми для трансформационной беседы. В коучинге все зависит от слушания, поскольку то, что вы слышите, влияет на

то, откуда идут ваши слова (от сердца или нет), на то, как вы ведете себя со своим собеседником и кто есть друг для друга» [Аткинсон М, Чойс Р. Т., 2008].

Следовательно, в учебном процессе компетенция «активное слушание» играет немаловажную роль для эффективного взаимодействия, работы и наибольшего понимания преподавателя и обучающегося. В ходе учебного процесса применяя коучинг технологию преподавателю необходимо быть очень внимательным не только к содержанию (**ЧТО говорит** обучающийся), но и к тому, **КАК он говорит**, реагирует, понимает, что скрывается за жестами, мимикой, речевой интонацией. Компетенция «активное слушание» помогает полностью сосредоточиться на том, что говорит и не говорит обучающийся, понимать значение сказанного в контексте желаний

и поддерживать самовыражение. В компетенции «активное слушание» существует три уровня:

- первый уровень – поверхностное слушание или внутренне слушание содержания. Мы слышим слова другого человека, но сосредоточиваемся на том, что они значат **для нас (что в этом ценного для меня?)**;

- второй уровень – сфокусированное слушание или слушание структуры ценностей и процесса. В этом случае все внимание сконцентрировано на другом человеке. Преподавателю необходимо слушать на втором, а также на третьем уровнях;

- третий уровень – многомерное, или глобальное, контекстуальное слушание: восприятие эмоций, «языка тела» (невербальных проявлений) обучающегося и всего окружения (Рис. 1).

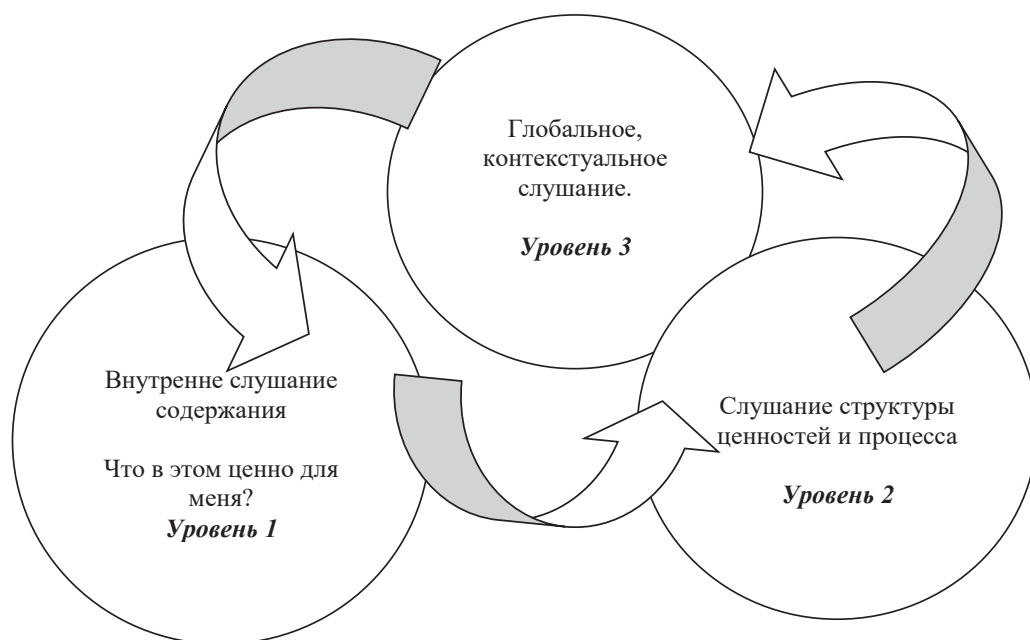

Рис. 1
Уровни слушания в коучинг-технологии

Первый уровень – преподаватель может слушать на уровне содержания. На первом уровне преподаватель может делать позитивные или негативные суждения об обучающемся, с которым разговаривает. В действительности, на данном уровне мы не слышим человека; в основном слышим свое предварительное мнение, которое у нас уже есть, или то, как мы воспринимаем то, что он говорит. По данной причине, обычно на данном уровне слушания случаются основные недопонимания, так как слушание больше направлено на слушателя, чем на говорящего.

Второй уровень – на втором уровне, слушание сильно отличается от слушания первого уровня. На данном уровне мы начинаем внимательно слушать другого человека в соответствии

с тем, что для него наиболее важно, и мы чувствуем в сфокусированном внимательном слушании из этой ценностной структуры. Со структурным слушанием мы замечаем, где человек находится сейчас, и к чему он хочет двигаться.

Третий уровень – глобальное или контекстуальное слушание. Уже на третьем уровне слушания человек замечает уже больше чем просто слова, мы следуем за тонкими различиями тональности, настроения, темпа, энергии и эмоций, лежащих в основе слов.

Анализируя три уровня «активное слушание» мы можем отметить, что применяя коучинг-технологию в образовательном процессе, наиболее успешным будет, если преподаватель разовьет как второй, так и третий уровень активного слу-

шания. Эти два уровня дает им наиболее полный материал для работы с обучающимся. Опытный преподаватель – коуч слышит гораздо больше, чем просто слова. При непосредственном общении с обучающимся должен добавляется зрительный компонент и возможность воспринимать язык тела, это может быть также отвлекающим фактором.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, мы можем сделать вывод о том, что многие из основополагающих принципов коучинг-технологии могут быть успешно

задействованы в образовательной организации. Данные принципы позволяют создать новый подход к процессу обучения, внести интерактивные элементы, новый смысл, как для педагогов, так и для учеников, создать вовлеченность в процесс, мотивировать на результативность каких-либо процессов. Метод «активное слушание» в технологии коучинг в образовательном процессе поможет развить как у педагогов, так и обучающегося осознанность, лидерские компетенции и личную заинтересованность в процессе обучения

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Аткинсон М, Чойс Р. Т. Наука и Искусство коучинга : Внутренняя динамика коучинга. Компас для коучей. [Текст] / М. Аткинсон, Р. Т. Чойс. – М.: Международная Академия Трансформационного Коучинга и Лидерства, 2008. – 278 с.
2. Голви Т. Теннис. Психология успешной игры. М.: Олимп-Бизнес, 2016.
3. Дауни М. Эффективный коучинг: уроки коучакоучей 2008. – 288 с. ISBN 978-5-98124-238-0
4. Голви У. Т. Максимальная самореализация. Работа как внутренняя игра. – М., 2013. – 65 с.
5. Гиппенрейтер, Ю. Б. Общаться с ребёнком. Как?. – М.: АСТ, с 1994 по 2008 год. – 240 с.
6. А. Б. Альмуханова и др. Большая психологическая энциклопедия: самое полное современное издание: более 5000 психологических терминов и понятий. – Москва : Эксмо, 2007. – 542
7. Андреева Г. М. Социальная психология : Учебник для высших учебных заведений. – 5-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2004.
8. М. В. Коляева, Ф. Э. Бизакова, Г. Н. Канищева, Л. Г Куликова. Учебно-методическое пособие «Программа семейного примерения». АСТАНА-2007 г.

Zhorabekova Ainur Nazimbekovna

PhD, acting associate professor
Silkway International University
Shymkent city

Kudabaeva Perizat Asanbayevna

PhD, acting associate professor
Taraz State Pedagogical University
Taraz city

FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCES OF A FUTURE TEACHER ON THE BASIS OF A POLYLINGUAL APPROACH: PEDAGOGICAL CONDITIONS

Түйін. Бұл мақала көптілді білім беру жағдайында болашақ мұғалімдердің кәсіби даярлау мәселесіне арналған. Мақалада көптілді тұғыр негізінде болашақ мұғалімнің кәсіби құзіреттілігін тиімді қалыптастырудың педагогикалық шарттары туралы айтылады. Әр педагогикалық шарттың орындалуына талдау жасалады.

Түйінді сөздер: педагогикалық шарттар, кәсіби құзіреттілікті қалыптастыру, болашақ мұғалім, көптілділі тұғыр, көптілділі білім беру.

Резюме. Данная статья посвящена проблеме профессиональной подготовки будущих учителей в условиях полилингвального образования. В статье выявлены педагогические условия эффективно-го формирования профессиональных компетенций будущего учителя на основе полилингвального подхода. Дан анализ реализации каждого педагогического условия.

Ключевые слова: педагогические условия, формирование профессиональных компетенций, будущий учитель, полилингвальный подход, полиязычное образование.

Summary. This article is devoted to the issue of professional training of future teachers in the conditions of multilingual education. The article reveals the pedagogical conditions for the effective formation of professional competencies of a future teacher on the basis of a polylingual approach. The analysis of the implementation of each pedagogical condition is given.

Keywords: pedagogical conditions, formation of professional competencies, future teacher, polylingual approach, multilingual education.

In the modern world, the process of globalization and construction of global education is underway, which urgently require the reform of the educational systems of individual countries, taking into account world standards. Under these conditions, multilingual education as one of the leading world trends in the development of education in the 21st century is a necessary and necessary condition for the growth of human capital, the formation of an intellectual nation and, as a result, ensuring the competitiveness of the state in the near future.

Currently, a number of steps have already been taken in this direction: the initiative of the Head of the State is being implemented – «The Trinity of Languages» project. Multilingualism as a strategically important objective of education is included in the State Education Development Program for 2011-2020. Since 2004, an experiment on early teaching of foreign languages has been conducted in the Republic; since 2008, the introduction of multilingualism at universities in the country has begun [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan, 2010].

In 2019 at the August Presidential Conference of the Republic of Kazakhstan, Kasym-Zhomart Tokaev emphasized in his speech «the introduction of trilingual education, requiring thorough study, taking into account the willingness of teachers and curricula» [Tokaev K. August conference /Keleshekke/ 2019].

From these positions, the introduction of multilingual education urgently requires the training of future teachers who have professional knowledge in the state, Russian and English languages, are ready for intercultural communication, independent problem solving, have critical and creative thinking, national and foreign language culture, that is, the formation of professional competencies of future teachers on the basis of a multilingual approach.

For this, it is necessary to establish pedagogical conditions that will contribute to this process and thereby ensure an increase in the quality of professional training of students of pedagogical specialties.

In the «Philosophical Encyclopedic Dictionary» the condition is «the environment in which they

abide and without which they cannot exist» [Gubsky E. F., Korableva G. V., Lutchenko V. A., 2003].

In pedagogical literature, conditions are defined as «factors, circumstances, a set of measures which the effectiveness of the formation of the pedagogical system depends on» [Marchuk E. G., 2011, 175 p].

A. S. Rodnikov, E. Yu. Nikitin, et al, understand «Pedagogical conditions» as «a set of measures, factors contributing to the effectiveness of pedagogical activity» [Rodnikov A. S., 1996, 21 p. 6., Nikitina E. Yu., 2001, 427 p].

Theoretical analysis of the issue we are studying, our experimental study of the real practice of the state of the issue under study, the study of the pedagogical experience of advanced universities made it possible to identify the possibilities for the formation of professional competencies of the future teacher on the basis of a polylingual approach, which remained outside the scope of researchers. We summarized the results obtained in the pedagogical conditions formulated by us, which reveal additional opportunities for increasing the efficiency of students developing pedagogical specialties of professional competencies in organizing and implementing multilingual education for school-children.

We list the established pedagogical conditions for the effective formation of professional competencies of a future teacher on the basis of a multilingual approach:

a) strengthening the professional orientation of teaching language disciplines based on the integration of competency-based and multilingual approaches;

b) development of readiness of university teachers to the formation of professional competencies of a future teacher on the basis of a multilingual approach;

c) orientation of the content and the process of formation of the general pedagogical competencies of future teachers towards multilingual education;

d) mastery by future teachers of the methodology of content-language integration in the process of special and methodological training;

e) focus of continuous pedagogical practice of students on the implementation of the goal of multilingual education at school [Zhorabekova A. N., 2015, 109 p].

So, the implementation of the first pedagogical condition involves strengthening the professional orientation of teaching language disciplines at the university.

Strengthening the professional orientation of teaching language disciplines at the university as a pedagogical condition for the multilingual education of future teachers on the basis of a competency-based approach will be implemented taking into account the following provisions:

1) The essence of professionally oriented lan-

guage teaching is its integration with special disciplines in order to obtain additional professional knowledge and the formation of professionally significant personality traits;

2) Language disciplines are a means of increasing professional competence and personal and professional development of students and are a prerequisite for successful professional activity of a specialist-graduate of a modern university. Learning a language should not be an end in itself, but a means of achieving the goal of increasing the level of education, erudition within the framework of its narrow specialty;

3) Consideration of the specifics of majors should be carried out in the following areas: work on special texts; the study of special topics for the development of oral speech; study of the minimum vocabulary in the relevant specialty; the creation by teachers of manuals to enhance the grammatical and lexical material of students;

4) The implementation of the CLIL system in education integrates the goals of language teaching and subject goals, provides control of language acquisition and support for language productivity;

5) The use of authentic foreign language material will allow students to automatically learn the language in live content;

6) Training in the framework of the curriculum in linguistic disciplines is conducted on the basis of speech materials on professional topics – texts in a foreign language on the basics of the specialty and industry manuals;

7) A functional approach to language teaching is enhanced; the languages studied are used «here and now» when students work with professional content;

8) An interdisciplinary approach to the study of the state, Russian and foreign languages is carried out. These are intersubject communications between linguistic disciplines and relations between linguistic and special disciplines, and at the integration level;

9) Establishment of close cooperation of teachers of Kazakh, Russian and English with teachers of special and psychological-pedagogical disciplines;

10) The aim of learning is not to master a large amount of grammatical and lexical material, but to master oral communication skills, skills to work with professional (pedagogical, methodological) information and the skills of effective pedagogical communication in the language being studied;

11) The process of learning languages in the framework of teaching disciplines involves the integrated implementation of regional, multilingual, functional and competency-based approaches. Both in the design of the content of classes, and in the process of its organization, the requirements of all the methodological approaches mentioned without exception [Zhorabekova A. N., 2015, p. 62-63].

The second pedagogical condition is the development of the readiness of university teachers to form the multilingual competencies of the future teacher.

This pedagogical condition is aimed at improving the professional competencies of teachers in the aspect of the scientifically-based organization of multilingual education of students.

Our observations of the practice of teaching university disciplines in English convince us that without the special training of teachers of education it is impossible to achieve the expected effectiveness of multilingual education. Despite the fact that several years ago, the teaching of some subjects on the bilingual methodology has been introduced in the practice of domestic universities, although outwardly it seems prestigious, it is still too early to speak about its quality. These are teachers who are involved in the relevant branch of science, who know the content of the discipline well, but have poor knowledge of the English language, with a low level of communication skills. They know the terminology and partly frequently used expressions. Most of them have no idea and superficially know the technology of multilingual education. Or, conversely, teachers of foreign language departments are involved in teaching subjects in English. They have developed speech, communication skills and no more. With their knowledge it is impossible to teach the subject in English at the proper scientific and methodological level.

The point is that we need targeted training of university teachers to build their knowledge, skills and abilities of future teachers to realize the goals of multilingual education. Therefore, we formulated this provision as a pedagogical condition.

The implementation of the pedagogical condition under consideration is provided by:

- determination of the terms of reference of a university teacher in the aspect of multilingual education;
- formation of interest and motivation of university teachers to subject-language integrated learning;
- determination of the principles for constructing the content of the teaching of a university teacher in the aspect of multilingual education;
- organization of a special seminar for university teachers «Formation of professional competence of future teachers on the basis of a multilingual approach» [Zhorabekova A. N., 2015, p. 64].

The third condition is to orient the content and the process of formation of the general pedagogical competencies of future teachers towards multilingual education. Orientation of the content and process of teaching pedagogical disciplines towards the formation of professional competencies of a future teacher on the basis of a multilingual approach is achieved by:

- knowledge and understanding by students of

the relevance, essence and objectives of multilingual education in the framework of the courses «Introduction to the pedagogical specialty», «Pedagogy», «Theory and technology of educational work at school», «Ethnopedagogy», «Pedagogical skill», as well as elective courses;

- teaching of some pedagogical disciplines on the basis of a multilingual approach (for example, the «Pedagogy» course is taught in English);
- the inclusion of students in the search and processing of pedagogical information on multilingual education;
- development by students of skills for the implementation of the polylingual approach in school practice in the process of completing assignments for independent work;
- research work of students on the issues of multilingual education;
- implementation of coursework and diploma projects on the topics of multilingual education [Zhorabekova A. N., 2015, p. 67].

The fourth pedagogical condition is the mastery of future teachers in the methodology of subject-language integration in the process of special and methodological training.

The implementation of this pedagogical condition is carried out by:

- teaching some special subjects in a foreign language (for example, for students of the specialty «Chemistry» the discipline «Inorganic Chemistry» is conducted in English using the full immersion of CLIL system of education);
- in the classroom according to the teaching methodology (depending on the future specialty of the student, this is the methodology of teaching chemistry, biology, mathematics, geography and other subjects at school) students work out knowledge and practical skills according to the methodology of subject-language integrated learning);
- in the curriculum of the pedagogical specialty an elective course «Organization and methodology of multilingual education» includes [Zhorabekova A. N., 2015, p. 68].

The highlighted fifth condition provides for the orientation of the continuous pedagogical practice of students towards the realization of the goals of multilingual education at school.

Pedagogical practice, being part of the educational process, provides a combination of theoretical training with the practical activities of the student.

The aim of teaching practice is to prepare students for independent activities in the field of development, training and education of students as subjects of the educational process, knowledge of the laws and principles of professional activity.

The objectives of forming professional competencies of a future teacher on the basis of a multilingual approach are successfully solved when the knowledge, skills, abilities, formed by students

in the process of theoretical and practical training at a university are used in real practice of a comprehensive school. This is achieved in the course of pedagogical practice, focused on the goals of multilingual education [Zhorabekova A. N., 2015, p. 71].

Thus, the identified set of pedagogical conditions should ensure the effectiveness of the formation of multilingual competencies of the future teacher, and thereby ensure the improvement of the quality of professional training of students of pedagogical specialties.

REFERENCES:

1. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan. State program for the development of education for 2011-2020: approved. December 7, 2010, No. 1118
2. Tokaev K. August conference «Keleshekke – Kemel Bilimmen!» (16. 08. 2019) // <http://www.akorda.kz/ru/events/glava-gosudarstva-prinyal-uchastie-v-avgustovskoi-konferencii>
3. Gubsky E. F., Korableva G. V., Lutchenko V. A. Encyclopedic Philosophical Dictionary: more than 3,500 articles that reveal the content of concepts in all areas of philosophy: epistemology, metaphysics, psychology, ethics, aesthetics, philosophy of law, history and culture, etc. / Ed. E. F. Gubsky. – M.: INFRA-M, 2003. – 576 p.
4. Marchuk E. G. Pedagogical conditions for the formation of intellectual competence in schoolchildren in the educational process // Vector nauki TGU. – 2011. – No. 4 (7). – C. 175-177.
5. Rodikov A. S. Pre-vocational pedagogical training of students in humanitarian grammar schools: abstract... cand. ped. scie.: 13. 00. 01. – Kurgan, 1996. – 21 p.
6. Nikitina E. Yu. Theory and practice of training a future teacher for managing differentiation of education: diss.... doc. ped. sci.: 13. 00. 01. – Chelyabinsk, 2001. – 427 p.
7. Zhorabekova A. N. Pedagogical conditions for the formation of professional competencies of a future teacher on the basis of a multilingual approach // III LITNI SCIENCE READING: Mater. Intern. scientific and practical. conf. – Kiev, 2015. – P. 109-111.
8. Zhorabekova A. N. Formation of professional competencies of a future teacher on the basis of a multilingual approach: dis.... PhD. – Astana, 2015. – 203 p.

Курманбаев Серикбай
Д. Э. Н.,
Международный университет SILKWAY

Саменова Несибели Жумабековна
магистр,
Международный университет SILKWAY

РОЛЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В УСЛОВИЯХ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ

Түйін. Қазіргі заманғы экономикалық жүйеде «адам капиталы» экономикалық категориясы ерекше орыналады. Адам капиталына «адамдар мен қоғамның сан алуан қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қолданылатын білім, білік, қабілеттердің жиынтығы» деп анықтама беруімізге болады. Қысқаша айтатын болсақ, адам капиталы – интеллект, денсаулық, білім, құнды, нәтижелі еңбек пен өмірдің жоғары сапасы. Адам капиталы халықтың өмір сапасы мен деңгейін жақсартуға, интеллектуалды қызметке салынған инвестициялар есебінен қалыптасады.

Түйінді сөздер: геосаясаттық факторлар, бәсекелестілік, адамның даму индексі, инновациялық даму индикаторы, адами капиталдың ролі.

Резюме. В современной экономической системе экономическая категория «человеческий капитал» занимает особое место. Человеческий капитал можно определить как «набор знаний, навыков и способностей, используемых для удовлетворения разнообразных потребностей людей и общества». Короче говоря, человеческий капитал – это интеллект, здоровье, образование, ценный, продуктивный труд и высокое качество жизни. Человеческий капитал формируется за счет инвестиций в повышение качества и уровня жизни населения, интеллектуальной деятельности.

Ключевые слова: геополитические факторы, конкурентоспособность, индекса человеческого развития, индикаторы инновационного развития, роли человеческого капитала

Summary. The article is devoted to substantiating the role of human development for the Qazaqstfn model of the economy based on innovations. The paper summarizes the external and internal factors that influence the innovative development of the economy. The analysis of the level of human development in Qazaqstfn in comparison with the countries of the world is carried out. An assessment of the development of innovations and their implementation in the Qazaqstfn economy was carried out. The main indicators of innovative activity of organizations in Qazaqstfn are analyzed. In the course of the analysis, problems were identified that hampered the effective use of human capital.

Keywords: geopolitical factors, competitiveness, human development index, indicators of innovative development, the role of human capital

В настоящее время внешние политические и геополитические факторы, воздействующие на экономику обострили имеющиеся внутренние проблемы экономики стран и привели к пониманию, что ее конкурентоспособность напрямую зависит от перехода к инновационному развитию. В этой связи необходимо уделять особое внимание эффективности инновационных процессов в экономике страны. Если рассмотреть экономику Казахстана на этой плоскости, то, необходимо отметить эффективности инновационных процессов в экономике страны.

Ряд исследователей выделяет внешние и внутренние факторы инновационного развития. К внешним факторам относят обострение глобальной конкуренции за ресурсы, политическое и экономическое переустройство мира, проблемы исчерпания и загрязнения ресурсов. Среди внутренних факторов выделяют старение населения, ухудшение его здоровья, снижение уровня образования, потребность модернизации казахстанской экономики в связи с техно-

логическим отставанием, ее сырьевой ориентацией и региональными диспропорциями. Таким образом, внутренние факторы инновационного развития Казахстана связаны с усилением роли человеческого капитала, так как именно человек, его здоровье, способности, образование – основной ресурс, необходимый для модернизации казахстанской экономики. В связи с этим цель исследования: обосновать роль человеческого развития для казахстанской модели экономики, основанной на инновациях.

Оценку эффективности использования человеческого капитала, начиная с 1990 г., осуществляет ООН с помощью индекса человеческого развития (далее – ИЧР). Для международных сопоставлений страны мира ранжируют по значению данного показателя, которое находится в диапазоне от 0 до 1. Страна относится к очень высокому уровню развития при значении индекса не менее 0,8, к высокому уровню – при значении индекса не менее 0,7, к среднему уровню – при значении индекса не менее 0,55,

Динамика индекса человеческого развития (по новой методологии программы развития ООН)

	Страна	1999	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2018
1	Норвегия	0,849	0,917	0,940	0,941	0,942	0,942	0,944	0,949
4	Германия	0,801	0,855	0,906	0,911	0,915	0,915	0,916	0,926
10	США	0,859	0,883	0,909	0,911	0,912	0,913	0,915	0,920
10	Канада	0,849	0,867	0,903	0,909	0,910	0,912	0,913	0,920
16	Великобритания	0,773	0,865	0,906	0,901	0,901	0,902	0,907	0,909
17	Япония	0,814	0,857	0,884	0,886	0,888	0,890	0,891	0,903
21	Франция	0,779	0,848	0,881	0,884	0,886	0,887	0,888	0,897
27	Испания	0,756	0,827	0,867	0,870	0,874	0,874	0,876	0,884
36	Польша	0,713	0,786	0,829	0,833	0,838	0,840	0,843	0,855
49	Россия	0,729	0,717	0,783	0,790	0,795	0,797	0,798	0,804
52	Беларусь	–	0,683	0,786	0,793	0,796	0,796	0,798	0,796
56	Казахстан	0,690	0,679	0,766	0,772	0,778	0,785	0,788	0,794
71	Турция	0,576	0,653	0,738	0,751	0,756	0,759	0,761	0,767
79	Бразилия	0,608	0,683	0,737	0,742	0,746	0,752	0,755	0,754
84	Украина	0,705	0,668	0,732	0,738	0,743	0,746	0,747	0,743
90	Китай	0,501	0,588	0,699	0,707	0,718	0,723	0,727	0,738
119	ЮАР	0,621	0,632	0,643	0,651	0,659	0,663	0,666	0,666
131	Индия	0,428	0,496	0,586	0,597	0,600	0,604	0,609	0,624
187	Нигерия	0,214	0,257	0,326	0,333	0,342	0,345	0,348	0,353

В 2018 г. в докладе, опубликованном по итогам Всемирного экономического форума в Давосе, Казахстану было отведено место в группе стран, находящихся в переходе от первой стадии развития, основанной на факторах производства, ко второй, основанной на эффективности. Вместе с Казахстаном в данной группе оказались следующие страны: Нигерия, Филиппины, Алжир, Вьетнам, Венесуэла, Россия, Украина. Нахождение Казахстана в промежуточной группе вызвано, прежде всего, текущим кризисом, ослабившим ее позиции по ряду индексов. Вместе с тем основные проблемы казахстанской экономики обусловлены ее структурой и слабыми

общественными институтами. Для достижения задачи перехода к третьей стадии развития, на которой сейчас находятся 37 стран, Казахстану необходимо решить целый ряд внутренних и внешних экономических проблем.

Казахстан, Венесуэла, Алжир, Украина относятся к странам с высоким уровнем человеческого развития, Вьетнам, Филиппины – к странам со средним уровнем развития, а Нигерия – к странам с низким уровнем человеческого развития. Таким образом, в данную группу попали страны с разным уровнем развития человеческого капитала

Распределение стран по стадиям развития в 2015 г.

Стадия 1: основана на факторах производства	Переход от стадии 1 к стадии 2		Стадия 2: основана на эффективности	Переход от стадии 2 к стадии 3	Стадия 3: основана на инновациях
Индия	Россия		Китай	Мексика	США
Пакистан	Нигерия		Бразилия	Саудовская Аравия	Япония
Бангладеш	Филиппины		Индонезия	Турция	Германия
Алжир	Иран	Польша			Великобритания
Вьетнам	Таиланд	Аргентина			Франция
Венесуэла	Египет	Малайзия			Италия
Казахстан	ЮАР	Чили			Республика Корея
Украина	Колумбия				Канада
Румыния				Испания	
Перу				Австралия	

Распределение стран при переходе от стадии 1 к стадии 2 по ИЧР за 2018 г.

Рейтинг	Страна	ИЧР
49	Россия	0,804
56	Казахстан	0,794
71	Венесуэла	0,767
83	Алжир	0,745
84	Украина	0,743
115	Вьетнам	0,683
116	Филиппины	0,682
187	Нигерия	0,353

Страны, находящиеся на третьей стадии развития, основанной на инновациях, относятся к странам с очень высоким уровнем использования человеческого развития. Так, США и Канада находятся на десятом месте по данному показателю, Германия – на четвертом, Австралия – на втором [Программа развития ООН, 2017].

В контексте накопления и продуктивного использования человеческого капитала проблема экономического развития, тем более инновационного, значительно зависит от уровня развития общественных институтов. Догоняющее развитие казахской экономики может оказаться перед технологическим барьером, который нельзя просто преодолеть – потребуются институты, основанные на гибкости человеческого интеллекта, новых компетенциях и инновационном развитии как постоянном и всеобщем факторе, а не его реализации в отдельных отраслях экономики и на временной основе. Таким образом, для того чтобы казахстанская экономика перешла на вторую, а затем и третью стадию развития, необходим не только имеющийся очень высокий уровень человеческого развития, но и совершенствование институтов рынка, конкуренции, снижение уровня коррупции, структурные преобразования.

Проанализировав индикаторы инновационного развития и основные показатели инновационной деятельности в Казахстане, можно говорить о том, что многое еще предстоит сделать в этом направлении. Так, эксперты в «Докладе о человеческом развитии в Казахстане за 2017 год» среди основных проблем, препятствующих инновационному развитию экономики, называют недостаток финансирования в результате низкой заинтересованности казахстанских предприятий в собственных разработках и сложившейся на

протяжении последних нескольких лет практике: талантов и идей много, инновации присутствуют на уровне образцов, но массового производства и экспорта крайне недостаточно. Имеющееся отставание в инновационной активности в свою очередь препятствует освобождению экономики страны от сырьевой к постиндустриальной модели экономики.

Что касается роли человеческого капитала в инновационном развитии экономики Казахстана, то на данный момент она невелика. Имеющийся очень высокий уровень человеческого развития (в 2015 г. индекс человеческого развития превысил значение в 0,8) должен способствовать инновационному развитию страны, однако структура экономики с доминированием сырьевого сектора, к тому же находящаяся под влиянием санкций, этому препятствует. Поэтому потребуются проведение соответствующих институциональных и структурных реформ, направленных на создание высокотехнологичных рабочих мест, развитию науки, росту рейтингов университетов и ученых, повышению качества образования всех уровней. В этой связи возрастают требования к системе высшего образования, которая должна учитывать изменение структуры занятости, выявлять инновационные потребности экономики и осуществлять подготовку специалистов, ориентированных на их удовлетворение, решать проблему «overqualified» (избыточной квалификации) [С. Н. Бобылева, Л. М. Григорьева, 2016, 298 с]. Без проведения вышеперечисленных институциональных и структурных преобразований повысить эффективность использования человеческого капитала в Казахстане будет затруднительно.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Смышляев В. А. Сущность и принципы устойчивого развития : социополитические и эконэкологические аспекты / В. А. Смышляев // Актуальные вопросы развития современного общества. – 2016. – С. 278–281.
2. Бородина Т. А. Образовательная и социокультурная среда вуза как факторы инновационного развития России / Т. А. Бородина, О. В. Пастушкова // Актуальные подходы к трансформации концепций государственного регулирования и управления в социально-экономических системах. – 2015. – С. 25–32.
3. Доклад о человеческом развитии в Российской Федерации за 2016 год / под ред. С. Н. Бобылева

- и Л. М. Григорьева. – М.: Аналитический центр при Правительстве Российской Федерации, 2016. – 298 с.
4. Доклад о человеческом развитии 2016. Человеческое развитие для всех и каждого / Программа развития ООН. – М.: Весь Мир, 2017. – 284 с.
 5. Старушкин Р. С. Анализ внедрения инноваций и передовых производственных технологий в Российской Федерации / Р. С. Старушкин, Т. А. Бородин // Вопросы экономики, организации и управления в хозяйствующих субъектах. – 2016. – С. 110–113.
 6. Официальный сайт Федеральной службы государственной статистики. – Режим доступа: http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/science_and_innovations/science/#
 7. Пургаева И. А. Мониторинг системы высшего образования : региональный аспект / И. А. Пургаева, Г. В. Голикова, М. П. Мельникова // Современная экономика : проблемы и решения. – 2016. – Т. 84. – № 12. – С. 135–146.

Сихынбаева Жамила Сарсенбаевна
SILKWAY Халықаралық университеті

Асанов Талғат Ибадуллаевич
Академик А. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті

БОЛАШАҚ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КӘСІБИ-ЭТИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Түйін. Бұл мақалада болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің кәсіби-этикалық әлеуетін қалыптастырудың педагогикалық шарттары және болашақ мамандардың пәнаралық байланыс арқылы жан-жақты қалыптастыруды, олардың кәсіби-этикалық әлеуетін дамытуды туралы жазылған.

Түйінді сөздер: болашақ дене тәрбиесі мұғалімдері, кәсіби-этикалық әлеует, педагогикалық шарт.

Резюме. В данной статье описаны педагогические условия формирования профессионального этического потенциала будущих учителей физкультуры и комплексного формирования будущих специалистов на основе междисциплинарного общения, развития их профессионального и этического потенциала.

Ключевые слова: будущие учителя физкультуры, профессиональный этический потенциал, педагогические условия.

Summary. This article describes the pedagogical conditions for the formation of professional ethical potential of future physical education teachers and the integrated formation of future specialists on the basis of interdisciplinary communication, the development of their professional and ethical potential.

Keywords: future physical education teachers, professional ethical potential, pedagogical conditions.

Қазіргі кезде болашақ мұғалімдерден тек өз пәнін терең игеру ғана емес, сонымен қатар ол психологиялық-педагогикалық тұрғыда сауатты, саяси-экономикалық білімді және инновациялық технологияны жан-жақты меңгерген, жоғары мәдени педагог атағына ие бола отырып, кәсіби әлеуеті жоғары болу талап етілуде. Білім берудегі кадрлық әлеуетті қолдау және қайта жаңғырту білім беру сапасын арттырудың маңызды алғышарттарының бірі болып табылады. Білім беруде болып жатқан өзгерістер мұғалімнің кәсіби әлеуетін дамыту проблемасын, кәсіби өсу мен ұтқырлыққа қабілетті теориялық дайындық, практикалық шеберліктің жеткілікті деңгейі бар мұғалімдердің қажеттілігін зерттеу өзекті мәселе болып отыр.

Білім мазмұнын жаңғыртудың басты ұстанымы – болашақ мамандардың кәсіби даярлығын қамтамасыз ету. Жоғары кәсіби білім жүйесін реформалау оқыту мазмұнына тікелей ықпалын тигізді. Қазіргі уақытта жеке тұлғаның психологиялық, теориялық және практикалық дайындық сұрақтары, педагог бойындағы кәсіби қасиеттер мен қабілеттердің қалыптасуы, оның беделі мен кәсіби шеберлігі, педагогикалық ойлауы, ғылыми еңбекті ұйымдастыру мен біліктілікті жоғарылату мәселелері бойынша кең түрде әдебиеттер қоры құрылды. Оларға С. И. Архангельский, Ф. Н. Гнобалин, Н. В. Кулюткин, И. Т. Огородников, А. И. Пискунов, В. А. Сластенин, А. И. Щербаков, Н. В. Кузьмина, Н. Ф. Талызина, В. В. Краевский, Н. Д. Хмель, С. Т. Каргин, А. К. Маркова, А. А. Жолдасбеков, Е. Уақбаев, К. С. Оспанов және тағы бас-

қалардың ғылыми еңбектерін жатқызуға болады.

А. А. Жолдасбековтың пікірінше, жоғары кәсіби білім жүйесі жаңа ғасырда тұрақты дамуды қамтамасыз ететін жаңа идеялар мен технологияларды және оларды жүзеге асыру бағыттарын іздестіруі шарт [Жолдасбеков А. А., Вестник АГУ, 1990, №3 45 б].

В. А. Сластениннің пікірінше, білім мазмұнын жаңғырту тұжырымдамасын жасақтауда төмендегі заңдылықтар басшылыққа алынды: [Сластенин В. А.. 1997, 221 б].

- жан-жақтылық – арнайы және кәсіби пәндермен бірлікте базалық білім деңгейін қамтамасыз ететін гуманитарлық пәндердің оқытылуы;

- кіріктіру – оқу пәндері мен ғылыми зерттеулердің кіріктіре оқытылуы, оқыту үрдісінің мазмұны мен құрылымдық-функционалдық бірлігі;

- әлем бейнесінің біртұтастығы;

- кешенді пәндер негізінде мазмұнның өзара толықтырылуы, мақсат пен талаптардың бірлігі;

- ғылыми негізділігі мен әлеуметтік-гуманитарлық жалпы мәдени, психологиялық-педагогикалық арнайы даярлықтың жоғарғы сапалық деңгейі;

- кәсібилік – қажетті әлеуметтік технологияларды меңгеруі;

- таңдау мүмкіндігі – міндетті базалық курстар мен студенттердің жеке мүмкіндіктерін есепке ала отырып, білім көлемінің, түрінің, арнайы және гуманитарлық – мәдени бағдарлардың өзара үйлесімділігі;

- таңдау мүмкіндігі – міндетті базалық курстар мен студенттердің жеке мүмкіндіктерін есепке

ала отырып, жоспарланған білім көлемінің, түрінің, сонымен қатар арнайы және гуманитарлық-мәдени бағдарлардың өзара үйлесімділігі;

- көпдеңгейлілік – орта арнаулы, базалық (бакалавр), толық (магистр) жоғары білім мен жоғары білімнен кейінгі біліктілікті көтеру жүйесі деңгейі.

Кәсіби мұғалім – құзырлығы жоғары, әлеуметтік тұрғыдан жетілген, әдіс-тәсілдерді меңгерген, шығармашылықпен жұмыс істейтін, өзін-өзі кәсіби жетілдіруге ұмтылған маман. Мұғалім, Педагог мамандығы, зиялылар ішіндегі көп топтасқан мамандықтардың ірі тобына жатады. Білім беру жүйесінде педагогтар мемлекеттік қызметкерлер болып табылады. Педагог өз мамандығының сапасын, біліктілігін арттыруды психологиялық тұрғыдан қамтамасыз етуі үлкен рөл атқарады. Педагогтың іс-әрекеті көбінде оның кәсіби шеберлігінің кеңістігіне қатысты, педагогикалық қарым-қатынас механизмдеріне, оқушылардың (студенттердің) психологиялық ерекшеліктерінің табиғатына да байланысты. Педагогикалық іс-әрекеттің дамуының жоғары деңгейі мынада – педагог өзін-өзі дамыту механизмдерін қалыптастыруға мақсат қояды және оқушыларға (студенттерге) өз қабілет-қарымы бойынша даму бағыттарын ұштайды, кәсіби дамуды көздейді.

Кәсіби даму – (лат. *profiteor* – өз ісімді хабарлаймын) – еңбек әлемінде, соның ішінде жеке-ленген кәсіби рөлдердің, кәсіби мотивацияның, кәсіби білімдер мен дағдылардың әртүрлі аспектілерін игеруге бағытталған адамның онтогенезде болып жатқан әлеуметтену үрдісі. Кәсіби дамудың негізгі қозғаушы күші әлеуметтік топтар мен институттарға идентификациялану негізінде әлеуметтік контекстке интеграциялануға тұлғаның талпынысы болып табылады.

А. К. Маркова кәсіби маман ұғымына – кәсіби қызмет мен кәсіби тілдесу нормаларын меңгерген және жоғары деңгейде жүзеге асыра алатын, кәсіби құндылық бағдарларға сай, кәсіби этиканы сақтау негізінде кәсіби шеберлікке ұмтылатын, мамандық арқылы өзінің тұлғасы мен жеке даралық қасиеттерін өзгерте және дамыта алатын, мамандыққа шығармашылық үлесін қосып, мамандық тәжірибесін байыта алатын, өз кәсібінің нәтижесіне қоғам қызығушылығын туғыза білетін, қоғамның мамандыққа деген жаңа талаптарын ескере отырып, мамандықтың қоғамдағы рөлі мен мәртебесін көтеруге ықпалын тигізуші деген анықтама береді [Маркова А. К., 1994, 16 б].

Бүгінгі өзгермелі қоғамда дене тәрбиесі маманы жеке тұлғасының қалыптасуына төмендегі тұлғалық қасиеттердің әсер етеді:

- кәсіби этиканы сақтай білу;
- жеке даралық әлеуметтік және экономикалық жауапкершілік;
- ішкі бақылау (өміріндегі өзгерістер себебін сыртқы жағдайдан емес, өз бойынан іздей білу);

- ептілік, икемділік, жылдам ойлап, жылдам шешім таба білу қабілеті;

- шығармашылық (өз өмірі және қызметіне жаңа жағымды мән бере білу);

- өзіндік ішкі қажеттілігін сезіне білу;

- өзіндік бағалауының дұрыс қалыптасуы;

- стресске тұрақтылық және бәсекеге қабілеттілік;

- өзінің кәсіби деңгейін саралап бағалауға дайындық және т. б.

Дене тәрбиесі және спорт маманының кәсіби қызметі жоғары кәсіби білім берудің дене тәрбиесі және спорт мамандығы бойынша мемлекеттік білім беру стандартында көрсетілгендей белсенді салауатты өмір салты ұстанымдарын бекіту, адамның дене, психологиялық және функционалдық мүмкіндіктерін зерттеу және дамыту, тұлғаны қалыптастыру және оны жалпы адамзаттық құндылықтар мен дене тәрбиесі мен спорт құндылықтарын меңгеруге бағыттау.

Е. Уақбаев болашақ дене тәрбиесі мамандарына кәсіби іс-әрекет тәсілдері мен әдістерін шығармашылық тұрғыда қарастыру әр жаттығу мазмұны мен маңызына сай қолданудың нақты технологиясын саналы түрде таңдау және оны кәсіби іс-әрекет стиліне айналдыру қажеттігін атап көрсетті [Уақбаев Е., 2000, 72 б].

Дене тәрбиесі мұғалімінің шығармашылығы оқыту мен жаттығу сабақтарын ұйымдастырудың озық технологияларын таңдау ғана емес, сонымен қатар қозғалыс эрудициясына, тәрбиесіне тікелей қатысты.

Біздің пікірімізше, дене тәрбиесі саласындағы білімдік, сауықтыру, тәрбиелік міндеттерді орындауда, кәсіби құзыреттілік *шарттары* ретінде:

- дене тәрбиесі және спорт түрінің теориясы мен әдістемесі бойынша терең білімді игеру;

- педагогикалық қызметке бейімділігі, өз таңдаған спорт түріне қызығушылығы, кәсіби құзыреттілігі;

- өз қызмет саласын ғана емес, педагогика, психология, биомеханика, медицина, физиология және оқытудың, тәрбиелеудің жаңа технологиялары бойынша арнайы білімді игеру;

- оқу-тәрбие үрдісін ғылыми көзқарас пен ғылыми талдау жасай білу;

- өзінің кәсіби шеберлігін жетілдіруге ынтасының болуы.

Дене тәрбиесі маманы үшін маңызды қасиеттердің ішінде – кәсіби қызмет тәсілдері мен әдістеріне шығармашылық тұрғыда қарау, әр жаттығудың мазмұны мен міндетіне сай қолданылатын нақты технологияны таңдау қабілеті маңызды деп есептейміз.

Болашақ дене тәрбиесі мұғалімінің кәсіби-этикалық әлеуетінің маңызды бөлігі кәсіби білім мен білік болып табылады. Бұл ең алдымен философиялық, психологиялық, педагогикалық, әлеуметтік, арнайы және қосымша білім. Мұғалімнің кәсіби білімі түрлі деңгейде (әдіснамалық,

ақпараттық-мазмұнның әдістемелік технологиялық, шығармашылық) қалыптасып, педагогикалық сана мен ойлаудың негізін құрайды, ал психологиялық-педагогикалық эрудиция – мұғалімнің нәтижелі жұмыс жүргізуінің алғышарты болып табылады.

Болашақ дене тәрбиесі мұғалімнің эрудициясы төмендегі арнаулы және жалпы білім негіздерінен құралады. Жалпы білім (қоғамдық саяси, сонымен қатар әдебиет, өнер, тарих т. б.) мұғалімнің жалпы тәрбиесі мен дүниетанымын сипаттайды. Дене шынықтыру мен педагогикалық қызмет барысында қажетті арнайы білімді психологиялық-педагогикалық, медициналық-биологиялық және дене тәрбиесі білімі деп бөлуге болады. Дене тәрбиесі мен спорт саласы мамандары үшін қозғалыс эрудициясының, түрлі сипаттағы жаттығулар мен олардың көлеміне байланысты қолданатын технологияларды дұрыс таңдаудың маңызы зор. К. Д. Ушинский адамды жан-жақтан қалыптастыру үшін, оны жан-жақты білу керек деген. Нәтижелі қызмет ету үшін мұғалімнің кәсіби қабілеттерінің маңызы жоғары. Кәсіби қабілеттің төмендегі түрлерін көрсетуге болады:

- дидактикалық (оқу қабілеті);
- психомоторлық (қозғалыс қабілеті, түрлі қозғалысқимылдарын тез естесектайбілу) қабілет;
- коммуникативтік (тілтабысабілуі) қабілеті;
- перцептивтік (кәсібиқырағылық, бақылайбілу) қабілеті;
- креативтілік (шығармашылық) қабілет;
- сахналайбілуқабілеті;
- интуитивтік (алдын ала көребілу) қабілеті;
- реніш пен мұңаортақтасабілуқабілеті.

Білік – қызмет ережелері және мақсатына сай қажетті қимыл-әрекет тәсілдерін тәжірибелік тұрғыда меңгеру. Мұғалімнің кәсіби білігі ретінде құрастыру, ұйымдастырушылық, гностикалық, қозғалыс білігі және өзін-өзі реттеу білігі болып бөлінеді:

Құрастыру білігі мұғалімге өз іс-әрекетін құрастыра білуге, жоспарлай білуге көмектеседі. Оларға әдістерді таңдау және композициялық оқу материалын құру білігі (мысалы, оқушылардың белгілі бір қасиеттерін дамытуға арналған жаттығулар кешенін құру) жатқызылады.

Ұйымдастырушылық білік мұғалімнің белгіленген жоспарын жүзеге асырумен тікелей байланысты. Мұғалім өз іс-әрекетімен қатар, оқушылар қызметін де ұйымдастыра білуі қажет.

Коммуникативтік білік мұғалімнің оқушылармен, әріптестерімен, ата-аналарымен, басшыларымен қарым-қатынас жасау білігі жатқызылады. Оларды үш топқа бөлуге болады: коммуникативтік білік, дидактикалық білік және шешендік білігі. Коммуникативтік білік мұғалімнің басқа адамдармен байланыс жасауынан, іскерлік және тұлғалық қатынас орната білумен

анықталады.

Дидактикалық білік мұғалімнің оқу материалын оқушыларға түсінікті тілмен жеткізе білуінен көрінеді. Оған топты басқара білу, оқушыларға өзінің педагогикалық ықпалын, оқушылар қабілеті мен олардың әлеуетін бағдарлай білуі жатқызылады.

Шешендік білік дене тәрбие мұғаліміне білімділік – ағарту жұмыстарын жүргізу үшін қажет. Ол үшін мұғалім эрудиция мен тіл тәрбиесін игеруі шарт.

Гностикалық білік мұғалімнің жеке оқушыларды ғана емес, жалпы топты тани білуімен, педагогикалық жағдайлар мен өз іс-әрекеті нәтижесіне талдау жасай білуімен баланысты. Гностикалық білік қабылдау үрдісімен де байланысты, перспективтік қабілеттерге (бақылай білу, жаттығу барысында оқушылардың қателіктерін көре білу т. б.) негізделеді. Гностикалық білік қатарына оқушылардың дене дамуын қалыптастыру әдістемесіне түзетулер енгізу мақсатында мұғалімнің оқу-әдістемелік, ғылыми әдебиет пен жұмыс жасай білуі, өзіндік зерттеулер жүргізуі және оларға талдау жасау білігі де кіргізіледі.

Қозғалыс білігі біздің пікірімізше, «қозғалыс мектебін» және мұғалімнің дене жаттығуларын орындау техникасын меңгерумен сипатталады. Оқытудың тиімділігі жаттығулардың дұрыс көрсетілуімен анықталады.

Болашақ дене тәрбиесі мұғалімі өз бойында өз мамандығына деген кәсіби-этикалық әлеуетін, арнайы құралдар жүйесі мен өзін-өзі реттеу әдістері арқылы біліктерді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Біліктердің қай-қайсысы да дене тәрбиесінің мұғаліміне бірден бірнеше қызмет атқаруға мүмкіндік береді. Е. А. Сидоровтың анықтамасы бойынша педагогикалық шеберліктің деңгейі технологиялық құзыреттілікке байланысты және төмендегі негізгі өлшемдер бойынша анықталады [Уақбаев Е., 2000]:

1. мақсаттылық (бағытбойынша);
2. шығармашылық (іс-әрекеттіңмазмұныбойынша);
3. технологиялық (педагогикалықтехникалық-деңгейібойынша);
4. қолайлылық (тиімдіқұралдартаңдаубойынша);
5. өнімділік (нәтижебойынша).

Болашақ дене тәрбиесі мамандығы мұғалімдеріне кәсіби-этикалық әлеуетіне қойылатын талаптар күн сайын арта түсуде. Заман және нарық сұранысы мен педагог тұлғасының қажеттіліктерін ескеретін дене тәрбиесі мамандарын дайындайтын қозғалмалы, күрделі жүйе қажеттігін өмір дәлелдеп отыр. Дене тәрбиесі мамандарының бағдарлы және негіздемелік деңгейінде дайындаудың қажеттілігін туғызады. Маманның базалық білімді жүйелі меңгеруі мен олардың дене тәрбиесі саласында өнімді және кәсіби-этикалық әрекет ету үшін негізгі білім мен біліктің жүйесін

қалыптастыруды талап етіп отыр. Осыған сәйкес Мемлекеттік білім беру стандарты кәсіптік білім беру жағдайында болашақ мамандардың пәнаралық байланыс арқылы жан-жақты қалыптастыруды, олардың кәсіби-этикалық әлеуетін дамытуды көздейді.

Қорыта келе, болашақ дене тәрбиесі мамандарының кәсіби-этикалық әлеуетін дамытуда, кәсіби мәдениет және кәсіби шеберлік шыңына қол жеткізуге қажетті кәсіби маңызды дағдылар-

ды қалыптастырушы негіз ретінде қарастыру қажет. Сонымен бұл кезде кәсіби маңызды сапалар мен біліктердің дамыту қажеттілігін сезіну ғана емес, өзін-өзі жетілдіру сұранысын қалыптастыру маңызды болып есептелінеді. Айтылғандардың барлығы болашақ дене тәрбиесінің мұғалімінің өзін-өзі тануымен айналысып, дене және психикалық белсенділігін реттеп, өзінің күшті және әлсіз жақтарын анықтап, олармен дамыту жұмыстарын жасағанда ғана жүзеге асады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жолдасбеков А. А. Жоғары оқу орындарында білім берудің өзекті мәселелері // Вестник АГУ., 1990. – №3 С. 45-49.
2. Сластенин В. А. Педагогика: инновационная деятельность. – М.: Магистр, 1997. – 221с.
3. Маркова А. К. Подготовка будущих учителей к активной профессиональной деятельности в процессе изучения курса педагогики: автореф. док. пед. наук. – М., 1994. – 16 с.
4. Уақбаев Е. Денетәрбиесінің негіздері. – Алматы: Санат, 2000. – 72 б.

Сихынбаева Жамила Сарсенбаевна
SILKWAY Халықаралық университеті

Мамадалиев Санжар Талибжанович
М. Әуезов атындағы ОҚМУ

СТУДЕНТТЕРДІҢ КРЕАТИВТІ ТҰЛҒАЛЫҒЫН ЖАҢАРТЫЛҒАН ОҚЫТУ НЕГІЗІНДЕ АРТТЫРУ

Түйін. Бұл мақалада білім беру процесінде инновациялық технологияларды қолдану арқылы оқушылардың шығармашылық әлеуетін дамыту мен арттыру жолдары мен әдістері қарастырылған.

Түйінді сөздер: шығармашылық, қабілеттілік, заманауи педагогикалық технологиялар, әдістер, формалар.

Резюме. В данной статье рассматриваются способы и методы развития и повышения творческого потенциала студентов с помощью инновационных технологий в учебном процессе.

Ключевые слова: креативность, способности, современные педагогические технологии, методики, формы.

Summary. This article discusses technologies and methods for the formation and development of creative thinking of students in the learning process.

Keywords: creativity, abilities, modern pedagogical technologies, techniques, forms.

Бүгінгі күні бәсекеге сай, креативті-шығармашыл тұлғаға сұраныс жоғары және уақыт өткен сайын мұндай сұраныстар үнемі өсіп отыратыны белгілі. Сондықтан, бәсекеге лайықты тұлғаның креативті-шығармашылық қабілетін дамытуына жан-жақты ынталдыру үшін кәсіби білім беретін орындарды осы тұрғыда бағыттаудың болашағы зор. Бүгінгі қоғамдағы ең өзекті мәселелерінің бірі ұлттың бәсекеге қабілеттілігін арттыру мәселесі, яғни интеллектуалды және креативті күшті кәсіби шебер мамандарды арттыру. Бұл кәсіби білім беруді дамытудың жаңа міндеттері мен мақсаттарына сәйкес білім беру ортасын модернизациялау қажеттілігімен байланысты болады. Сондықтан да қазіргі күні студенттердің креативті тұлғалығын жаңартылған оқыту негізінде арттыру педагогика іліміндегі өзекті мәселенің бірі болып табылады.

Қазіргі күнгі индустриалды өркениеттің механизмін дамыту туралы түсініктегі негізгі бағыты білім беру ортасы, себебі ол адам тұлғасын дамытудың озық үлгісін білдіреді. Адам сапасын жаңаша әлеуметтендіру бағытында білім беру жүйесі қайта жаңғырып-өзгеріп жатқанда қоғам адамзаттың өмір сүру белсенділігін білім беру жүйесі анықтайтынын түсінуі әрі мойындауы керек.

Бүгінгі кезеңде білім беру жүйесінде маңызды өзгерістер орын алып жатқаны белгілі. Қазіргі заман кез келген адамнан үнемі өсуді әрі дамуды, өте жылдам өзгеруді, үнемі қоғамда сұранысқа ие болуды қажет етеді. Креативтілік адамға үнемі өзін-өзі жетілдіруде жаңа дүниеден қорықпауға үйретеді әрі тез өзгеріп жатқан шарттар мен талаптарға тез бейімделуді қажет етеді. Бұл тұлғаға біртұтастықта даму үшін қолайлы жағдайлар жасайды, әрі өзін-өзінің қабілетін көрсете білуге, әр қырынан ашуға, өзін-өзі жан-жақты қамта-

масыз етуге және толерантты тұлғаның қалыптасуына әсер етеді.

Білім беру жүйесінің негізгі мақсаты Ф. И. Перегудовтің пікірінше, – тұлғалық дамыту жолына жаңа бағдар беру, яғни білім беру жүйесіне басқа көзқараста қарау, оның мазмұны мен мақсатын нақтылау, бүгінгі жеделдетілген қозғалыстағы өмірде тұлғаның қауіпсіз комфортта өмір сүруінің құралы болуы тиіс және сонымен қатар оның өзін-өзі дамытуына ықпал жасауы керек, білімнің жаңа сапасын жасауға ілгерілеу адамдық қасиет пен беделді азаматты жаңа сапада өмір сүруге жетелеумен байланысты көрінеді. Көптеген теориялық және тәжірибелік-сынақ зерттеулер жүріп жатса да, креативтілікті дамыту мәселесі әлі де зерттеуді талап етеді, өйткені креативтілікті дамыту факторларының табиғаты туралы сұраққа ғылымдағы негізгі тұжырымдамалар нақты жауап бере алмайды, креативті тұлғаның сапасын белгілейтін нақты классификациялар мен феноменологияларға біркелкі көзқарас жоқ, себебі, креативтілікті дамытудың ең маңызды факторын анықтап, негізгі тұжырымдаманы жалпылау үшін, креативтілік ғылыми білім жүйеленген талдауларды керек етеді [Ф. И. Перегудов, Ф. П. Тарасенко, 1989, 76с].

Креативтілік деген ұғымы (*лат. creatio* – туынды, бейне) ағылшын тілінен аударғанда «шығармашылық» деген мағына береді, жалпы айтқанда бұл – рухани әрі материалдықтың ең озық және жаңа объективті және субъективті мәні бар нақтыланған құндылықтар. Э. Фроом бұл ұғымды «таңдану әрі тануға қабілетті деп, шешімі өте қиын кезеңдерден тез шығатын жаңалық ашуға мақсатты түрде бағытталуы одан әрі өз тәжірибесін терең ұғынуы», нәтиженің сапасын емес, шығармашыл өнімдерді белсенді етіп тұратын үдерістер және сипаттамаларды атап айтқан [Э. Фроом, 2009, 45с].

Педагогикада креативтілік проблемасындағы күрт өзгеріс 60-70 жылдары басталды. Шығармашылықпен жұмыс істейтін педагог-жаңашылдар пайда болды. Олардың білім берудегі инновациялық жүйесі басылып, радио және теледидар бойынша жаңа әдістері насихаттала бастады. жаңашылдық нәтижелері тек педагогтарды ғана емес, білім мен тәрбиедегі шығармашылықтың психологиялық ерекшеліктері мен педагогикалық психологиядағы шығармашылық әрекет механизмдерін оқып-үйрене бастаған психологтарды да қызықтыра бастады: (С. Л. Рубинштейн, Я. Ф. Пономарев, В. Н. Дунчев, В. Н. Дружинин, В. Н. Козленко, Л. Б. Ермолаева-Томина, Н. В. Гнатко, Д. Б. Богоявленская, Е. Л. Яковлева, А. В. Морозов, Д. В. Чернилевский ж. т. б.), шет елдердік зерттеушілер (Дж. Гилфорд, Е. П. Торренс, С. Медник, Де Боно, М. Рорбах, А. Ротенберг, Р. Мэй, А. Маслоу, К. Роджерс, Ф. Дж. Раштон, Дж. Рензулли, Дж. Фельдхьюзен, А. Танненбуам, Р. Стернберг, К. Хеллер) және өзіміздің отандық зерттеушілер: С. Ж. Пралиев, М. Н. Сарыбеков, А. П. Сейтешев, Н. Д. Хмель, Г. К. Ахметова, Ш. Т. Таубаева, А. А. Жолдасбеков, М. С. Исакова, А. А. Бейсенбаева, Ж. А. Караев, С. Т. Каргин, Б. Т. Кенжебеков, Р. Р. Масырова, М. С. Молдабекова, Г. К. Нұрғалиева, А. К. Рысбаева, Б. А. Оспанова, К. М. Беркімбаев, Р. И. Кадырбаева, А. С. Швайковский, В. В. Шахгулари) және т. б. [Казакова А. Г., 1997, 26с.]

Креативтілік адамның рухани және тұлғаның шығармашылық өзіндік даму шартының ажырамас бөлігі болатын бағалы тұлғалық саналы категориясы. Ол оның өзіндік көкейтестілігінің айтарлықтай резерві болып табылады. Креативтілік тұлғаның білімнің жан-жақтылығымен емес, қабылдау, мәселелерге сезімталдығы, жаңа идеяларды қабылдауға икемділігі мен жаңаны құру мақсатында тұрақтап қалған стереотиптерді өзгертіп, өмірлік проблемалардың күтпеген және кездейсоқ шешімін табумен айқындалады.

Студенттің креативті тұлғалығы оқу барысындағы іс-әрекеттердегі дәстүрден тыс тәсілдерде, оқу үдерістеріндегі кейбір кездейсоқ жағдайларда, өзіндік жұмыстарын ерекше орындағанда, ізденушілік, зерттеушілік іс-әрекеттерде, іс-әрекеттер мен тапсырмаларды өздері еркін таңдағанда, инициатваларын ұсынғанда, өзіндік зерттеулері мен жоспарланған ойларымен бөліскенде олардың даралығы байқалады [Оспанова Б. А., 2006, 68с].

Оқытудың дамыту функциясы білім алушы тұлғасын жетілдіруге бағытталған арнайы дайындалған кейбір оқыту технологиясында, әдістемелік жүйелері мен әдістерде жүзеге асырылады. Оларға бүгінгі өркендеп келе жатқан жаңа сипаттағы жаңа технологияларды жатқызуға болады. Олар: «Дамыта оқыту технологиясы», «Модульдік оқыту технологиясы», «Сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясы» т. б. жатады. Инновациялық технологиялардың қай түрін

алсақ та, олардың тиімділігі тек қана мұғалімнің шеберлігімен және осы шеберлікті шыңдай түскендігімен ғана шын күшіне ие бола алады. Сондықтан білім алушылардың ынтасын арттыруға арналған әдістемелік құралдардың жүйесі мен амалдары әр мұғалімнен оларды терең игеруін, іске асыруын және оған сай болатын іскерлікті талап етеді. Әрбір студент үшін өзінің шығармашылығын дамыту мақсаты әртүрлі, ол оның ЖОО-на қандай психикалық күйде қабылданғанына байланысты: біреулері өзінің білімін өзі жетілдіру үшін мотивациялық ортада ынтасын дамытуды көздесе, басқа біреуі жетістікке жетудің тәсілдерін дамытқысы келеді; интеллектуалды ортадағыларына кәсіби маңызды сапалы ойлауды дамытуды немесе оқу барысының тәсілдерін меңгеруді мақсат тұтады [Поварёнков Ю. П., 2002, 56 б].

Модульдік оқыту баланың шығармашылық қабілетін дамытуға мүмкіндіктер жасайды. Модульдік оқыту технологиясы студенттерді өздігінше тапсырманы орындап, мәселені шеше алуына, өз пікірін қорғай білуіне, алға қойған мақсатқа жету үшін белсенділігін, қабілетін арттыруға септігін тигізеді. Модульдік оқыту технологиясының әдістерін көптеген ғалым-педагогтер зерттеп келеді. Л. Йоваиша модульдік оқытудың мынадай әдістерін қарастырған:

1. Ақпараттық оқыту әдісі (әңгімелесу, топтық оқыту, демонстрациялау, ақыл-кеңес, дәріс, емтихан).

2. Операциялық оқыту әдісі (алгоритм, зертханалық жаттығулар, өзара сын).

3. Ізденпаздық оқыту әдісі (мәселені талдау, тыңда да ойлан, шығармашылық диалог, іс-әрекет шытырманы, миға шабуыл, іскер себет).

4. Өздігінше оқу әдісі (тыңдау, оқу).

Ақпараттық оқыту әдісін мұғалім оқушыларға жаңа тақырыпты түсіндіргенде қолданады. Мысалы, сабақ барысында жоғары білімді мамандар тақырыпқа байланысты баяндама жасайды да, міндетті түрде эксперттің пікірімен толықтырылады. Сабаққа студенттер сұрақ қою арқылы қатысып отырады.

Операциялық оқыту әдісі - оқушылардың дағдысы мен іс-әрекетін дамытуға арналады. Мысалы, «видеофонфронтация» әдісі өзіне басқа адамның көзімен қарауға үйретеді. Мұнда білім алушылардың әрекеттері сырттай камераға түсіріліп, өздеріне қайталап көрсетіледі және өзінің талдауына жағдай жасайды. Мұғалім әр уақытта нұсқаушы ретінде көмекке келе алады.

Ізденпаздық оқу әдісі - оқушылардың белсенділігін, қабілетін дамытады. «Іскер себет» әдісіне оқушылар себеттен жеке-жеке тапсырма алып, жеке орындайды. Тапсырма орындалып болған соң оқушылар барлық сұрақтарды бірігіп талдайды.

Дөңгелек үстел. Дәріс семинар сабағының материалына негізделген ашық әңгіме ұйым-

дастыру. Әңгімен барысында мәселені шешудің тиімді әдісін қарастыру. Дөңгелек үстел – өз ойын еркін айта білу. Жүргізуші нақты мәселе жөнінде жоспар жасайды. Мақсаты- таңдап алынған тақырыпты талдауға қатысушылардың көңілін аудару білу. Сонымен «дөңгелек үстел» әдісін студенттерге де қолдануға болады. Ол әдіс білім алушылардың өз ойын әдемі, реттеліп жинақталған түрде нақты дәлелдермен қалыпты темпте жеткізіп, сөйлеу барысында белгіленген мәдениет пен шарттардан аспай-саспай, ресми тұлға ретінде өздерін сезіне білу, ұқсап бағуға үйретеді.

Үлкен шеңбер әдісі- жұмыс үш кезеңнен тұрады. 1-кезең. Топ үлкен шеңбер болып отырғыштарға отырады. Мұғалім мәселені ұсынады. 2- кезең. Белгілі уақыт ішінде (10 минут) әрбір оқушы жеке осы мәселені шешудің жолдарын қағаздарын жазады. 3- кезең. Шеңбер бойынша әрбір оқушы өз ұсыныстарын ұсынады, топ бұл ұсынстарды сынамай тыңдайды және әңгіме бойынша тақтаға жазылып тұратын ортақ шешімге қосу, қоспауға дауысқа салады. «Үлкен шеңбер» әдісін сұрақтың шешімін тез табу керек болған жағдайда қолдануға болады. Осы форманың көмегімен мысалы, заң жобаларын немесе нұсқауларды, нормативті-құқықтық актілерді жасауға болады.

Аквариум әдісі- балаларға мәселені «қоғам алдында» талқылауға ұсынғандағы диалог формасы. Шағын топ белгілі бір мәселе бойынша диалогты жүргізуге кімге сеніп тапсыруға болатынын таңдайды. Кейде тілек білдірушілер бірнеше болуы мүмкін. Қалған барлық білім алушылардың көрермен рөлін атқарады. Сондықтан да мұны аквариум деп атайды.

Психологиялық консилиум- психологиялық мәселе бойынша әдістерді қолдануды талқылау. Топ рөлдерге бөлінеді: психологтар, сарапшылар, түрлі мекеме өкілдері. Мәселені жан-жақты талдап тиімді қотынды шығарулары керек.

Пікірталас әдісі- жеке тұлғаның интеллектуалды дамуын, оның әлеуметтік белсенділігінің артуына ықпалын тигізеді. Оның себебі пікірталаста алынған тақырыпқа дайындық барысында студенттер талқыланатын мәселелерге қатысты зерттеу жүргізіп, көптеген ақпаратпен таныса алады. Бұл өз ретінде олардың өзіндік пікірлерін қалыптастыруға, өз ойларын қарсыластарының көзқарастарымен салыстыра отырып, ойын барысында қорғауға үйренеді. Пікірталас жастардың жан-жақты білімдерін жетілдіріп, мәдениет деңгейлерін көтереді. Басқа адамдарға түсіністікпен қарап, олармен санасуға үйретеді, әрі шешендік өнерге баулиды.

«Миға шабуыл», «ойға шабуыл» (мозговая атака) немесе «миға батыл әрекет» (мозговой штурм) әдісі – ұжымдық тапсырмаларды шешуде идеяларды өңдеу әдісі болып табылады. Бұл әдістің мақсаты – шығармашылық тапсырмаларды шешу барысында қалыпты ойлау инерциясынан айырып, мүмкіндігінше айрықша жаңа идея-

ларды тудыру. Бұл әдістің негізгі принципі мен ережесі – қатысушылармен ұсынылған идеяларды сынау, қақпалау және мысқылдауға мүлдем тыйым салынады. Әдіс нәтежиесінің сәттілігі пікірталастың жүргізушісіне тікелей байланысты болып келеді. Әдіс ұзақтығы әдетте 15 минуттан 1 сағатқа дейін болуы мүмкін. Идеяларды таңдау арнайы адамдармен, 2 кезеңде жүреді. Бірінші кезеңде жалпы ұсынылған идеялар арасынан ең рационалды идеялар таңдап алынса, екіншісінде солардың ішінен шығармашылық тапсырмалар мақсатын қанағаттандыратын ең оптималды нұсқасы таңдалынады [Морозов А. В., Чернилевский Д. В., 2004, 54с].

Кеңес беру- кеңес беру техникаларын қолдана отырып кеңес беріледі. Студенттер жұпқа бөлінеді. Жұптың бір мүшесі «клиент» және екінші мүшесі «психолог-консультант» рөлінде болады. «Клиент» рөліндегі студент «психолог-консультант» рөліндегі студентке өмір тәжірибесінен алынған проблемасын шешуде көмек алу үшін консультантқа келеді. 30 минут кеңес беру процесіне арналады. 20 минут кеңес беру нәтижесін топта талдауға арналады.

«Іскерік ойын» әдісі- бұл әдіс өзінің жоғары дәрежелі бірігіп, жұмыс жасауда оқушылардың индивидуалдық үйлесімділігімен ерекшеленеді. Бұл әдіс негізінен еліктеу, сипаттау, көрсету, образға кірудің көмегі арқылы студенттердің бойына басқарушылықтың шеберлігін қалыптастыруға үлкен үлесін қосады.

Интерактивті оқыту жүйесіндегі салыстырмалы жаңадан енген әдіс бұл – *тренинг*. Осы аталған әдістің жаңадан қолдануға енуі, біріншіден, Батыс Еуропа елдерінде кіші топ, яғни тренинг топтарында психологиялық түзету жұмысын жүргізуге арнайы қарым-қатынас ұйымдастырылуына қарамастан, бізде ол туралы ұзақ уақыт бойы көп нәрсе белгісіз болды. Екіншіден, ол психологияны оқытудағы студенттерді массалық оқытуда пайдаланылады. Бірақ, кейін шынайы жағдаяттардағыдай сияқты әрекет жасауда сол әрекеттің нәтежиелілігі үшін жауапкершілікпен қаралатын, ойындық немесе шартты түрдегі тренингтер кеңінен қолданылды. Әрекеттің жүру барысындағы әр қатысушының индивидуалдық жауапкершілігі – топтық әрекеттің жемісі, үлкен нәтижелілігі, яғни үйлесімділігі:

- мақсатты айқындау;
- тренингтің сценарийлік жоспарын құру;
- оқушылардың белсенді тренинге араласуын алдын-ала қамтамасыз ету;
- өзін дайындау (сұрақ қоюы, айтылған жауаптарға әсерленуі, өз ойын айтуы немесе білім алушылардың пікірін талап етуі, тренингтің қорытындылау кезеңінде неге және не үшін білім алушылардың бағалау);
- қатысушыларға рөлдерді дұрыс бөлу (олардың өздерінің ұсыныстарын ескеру) [ОспановаБ. А., ЖолдасбековаА. А., 2012, 74б].

Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру тұлғаның интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие процесін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Қазіргі педагогика жаңалықтарды пән ерекшелігіне қарай қолдана білу – оқыту мақсатына жетудің бірден – бір жолы. Осы жолда педагогикалық технология оқыту мақсатына жетудің тиімді, нақты жолдарын көрсетеді.

Қорыта келе, ЖОО-да оқу үдерісі студенттің креативті тұлғалығының дамуына зор ықпал жасайды, сонымен бірге, әлеуметтік ықпал жасайтын объектілері болып табылатын психикалық құрамы мен сапасын дамытуға да ықпал ететініне көз жеткіздік. Бұл жерде студенттің оқу үдерісі

ең маңыздысы, олар: мақсаттарды қоюға қабілеттілігі, оқудың мотивациялылығы, өрлеу, жетістіктер, аффилиациялар мен басқа да мотивациялар, танымдылық қабілеттері, оқу барысындағы және педагогикалық (кәсіби) мәселелерді шешу тәсілдері мен әдістерін меңгеру. Сонымен бірге, қоршаған ортаның ықпалымен маңызды психикалық үдерістері (рефлексия, өзін-өзі мойындау, өзін-өзі бағалау) мен басқа да кәсіби әрі жалпы өмірге қажетті психикалық үдерістері дамиды. Студенттің креативті тұлғалығы оқу барысындағы іс-әрекеттердегі дәстүрден тыс тәсілдерде, оқу үдерістеріндегі кейбір кездейсоқ жағдайларда, өзіндік жұмыстарын ерекше орындағанда, ізденушілік, зерттеушілік іс-әрекеттерде, іс-әрекеттер мен тапсырмаларды өздері еркін таңдағанда, инициатваларын ұсынғанда, өзіндік зерттеулері мен жоспарланған ойларымен бөліскенде олардың креативті тұлғалығы айқын байқалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ф. И. Перегудов., Ф. П. Тарасенко Введение в системный анализ. Москва: Высшая школа, 1989-76с.
2. Э. Фроом. Искусство любить. Москва: АСТ, 2009-47с.
3. Казакова А. Г. Модульді оқыту. – М.: ИПК СК, 1997.
4. Оспанова Б. А. Университетте білім беру шарттарында болашақ маманда креативтілікті қалыптастыру технологиясы. – Түркістан, 2006.
5. Поварёнков Ю. П. Адамның кәсіби тұлғасының қалыптасу психологиясының мазмұны. – М.: УРАО, 2002.
6. Морозов А. В., Чернилевский Д. В. Креативная педагогика и психология. – М.: Академический проект, 2004.
7. Оспанова Б. А., Жолдасбеков А. А. Креативная психология. Учебник. -Алматы, 2012. -420 с.

ПОНЯТИЕ КРЕАТИВНОГО ПОТЕНЦИАЛА В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Түйін. Бұл мақалада шығармашылық туралы идеяларды ашады, шығармашылық принципті оқу процесіне қосудың шарттары мен әдістерін анықтайды, шығармашылық процестердің ағымына келергі келтіретін жағымсыз жақтарды анықталады.

Түйінді сөздер: креативтілік, потенциал, шығармашыл принцип, әдістер.

Резюме. В данной статье раскрываются идеи творчества, выявляются условия и методы включения принципа творчества в учебный процесс, выявляются негативные аспекты, препятствующие протеканию творческих процессов.

Ключевые слова: креативность, потенциал, креативные принципы, методы.

Summary. This article reveals ideas about creativity, defines the conditions and methods for including the creative principle in the learning process, sets negative moments that impede the flow of creative processes.

Keywords: creativity, potential, creative principle, methods.

В настоящее время труд человека предполагает наличие творческого импульса, без которого достаточно сложно приспособиться к различным ситуациям в профессиональной сфере. В связи с этим возникает потребность выявления у обучаемого креативного начала, появляется необходимость его развития.

Профессиональная подготовка будущего учителя предполагает воспитание и обучение, способствующее раскрытию личности в плане психологической готовности к принятию нестандартных решений, в аспекте способности проявлять творчество в своей профессиональной сфере.

Творческие люди привлекали к себе внимания психологов-исследователей, которые выявляли личностные особенности субъекта и в результате поиска находили соотносительность черт характера с креативностью поведения [Оспанова Б. А., Жолдасбеков А. А., 2012, 370 с].

В свое время психологи (Кеттел и Древал) провели эксперимент по определению набора черт личности у одаренных людей, в частности у художников и писателей. Для опроса они подбирали художников, получивших признание благодаря своим картинам, о них писали критики, ими интересовались ценители искусства, их картины находили место на выставках, а творцы получали заслуженные награды. Писатели, вызвавшие интерес у психологов, создавали художественные произведения, богатые по идейному содержанию, по художественной изобразительности, их книги не задерживались на полках, находили своих читателей и своих критиков. Их творчество было плодотворным.

В результате поиска исследователи обнаружили, что творческие люди по наличию черт

характера занимают особое место среди людей, и что связано с тем, что у них много разнообразных характеристик. Очень часто они лидеры, эмоционально развиты, придерживаются крайних позиций, развиты в эстетическом отношении, внимательны к окружающим, к окружающему миру, имеют тонкий вкус; для них не свойственна чрезмерная осмотрительность и др. У обычных людей нет такого обширного набора характеристик. Люди, связанные с наукой, приближаются по набору признаков к художникам [Drevdahl J. E., Cattell R. B].

Такие выводы сделали первые исследователи креативности. Впоследствии во многих работах концентрировалось внимание и на отличии одаренных людей от обычных, а также определялись особенности разных типов одаренности. Обобщая эти изыскания, сделали умозаключения (Фейст), что творческие люди стремятся проверить все опытным путем, не боятся новых путей, отрываются от принятых норм, хотят больших достижений, большего признания, достаточно агрессивны и часто действуют спонтанно.

Выявили различия в среде одаренных людей: люди, связанные с музыкой, балетом, созданием художественных полотен и др., имеют признаки, по которым отличаются от людей науки. У них более развита эмоциональная сфера, они менее уравновешенные, более сосредоточены в себе, не всегда отвечают за свои порывы, - а люди науки отличаются высоким чувством долга, они несут ответственность за свои действия.

Творческое начало связано с упорством, стремлением к достижению цели, творческих людей не смущает состояние нестабильности; они часто рискуют, склонны к фантазиям, имеют богатые воображение.

Томас Эдисон так определил одаренность: «Креативность – это 99% пота и 1% вдохновения». Он считал, что проявление творческого начала связано с упорством в решении проблем. Об этом говорит психолог Россман, который изучал отношение к делу 710 рационализаторов, создателей технических устройств или методов [Feist G. J., 1998].

Неопределенность в специальной литературе определяется как неинформированность, неизвестность, нестабильность. Даются определения такому психологическому свойству, как толерантность к неопределенности. Личности, в характере которых присутствует толерантность к неопределенности, не поддаются тревоге при неизвестности и нестабильности, их не выводят из себя неопределенно выраженные мысли, мотивы, ситуации, они спокойно подходят к поиску решения. Личности, которые тяготеют подобным состоянием, уходят в сторону от какого-либо разрешения ситуации или теряют стрессоустойчивость, или принимают необдуманные решения, которые ведут к неудаче [Feist G. J., 1999].

Психологи-исследователи приходят к мысли, что способность спокойно принимать решения, определять последовательно и логично структуру поиска, тщательно рассчитать способы и методы нахождения ответа, – все это и есть проявление креативности.

Если человек стремится приобрести что-то новое – знания, навыки, опыт, то все это приводит к развитию креативности. Не избегая неопределенных ситуаций, берясь за решение трудных проблем, когда еще трудно представить, каковы будут результаты, креативные личности удовлетворяют свою любознательность, не поддаваясь тревоге и беспокойству. На другом конце полюса люди, опасаящиеся всего нового, выбирающие топтание на одном месте или идущие знакомыми тропами.

Творческий потенциал проявляется также через своеобразие личности и его своеобразные мысли, представления, мыслительные построения. Личность, которая стремится воплотить свои замыслы в жизнь, всегда в какой-то степени оказывается в ситуации неопределенности. Конечно, при успешной реализации творческого замысла человек может получить признание общества, материальную обеспеченность, испытывать позитивные эмоции и т. д., однако неудача приведет к финансовым затратам, материальному ущербу, нерациональному использованию времени, потере авторитета в глазах общества. И все это из-за того, что человек не сумел добиться успеха в своем начинании.

Многие люди не хотят оказаться в сложном положении из-за неудачи при претворении замысла в жизнь, поэтому часто родители и учителя учат детей не рисковать. Между тем, наверное лучше учить их просчитывать возможные риски,

так как обращение к нестандартным решениям, как мы видим, во многих случаях неоднозначно – результат может быть положительным, но возможны и отрицательные последствия. Нужно определять, учитывая ситуацию, какие риски могут быть при воплощении той или иной идеи.

С точки зрения психологии есть такие личностные характеристики, которые показывают, какие связи у человека с окружающим миром. К реальности можно испытывать агрессию, считать, что тебя окружают враги, а также человек иногда всецело сосредоточен только на том, что связано с его особой. Максимальное проявление этих характеристик грозит сильными нарушениями в психике. Между тем творческое начало отчасти определяется и этими свойствами личности.

Психологи изучали, каковы соотношения между психотизмом и творческой направленностью у здоровых людей, используя методику Торренса. Вуди и Клеридж экспериментировали, опираясь на опросник Айзенка EPI, и предлагали пять заданий, рассчитанных на возникновение креативных идей. Соотношение между психотизмом и беглостью идей – 0,40. Соотношение между этими личностными характеристиками и числом неповторимых, присущих только этому человеку, идей – 0,65.

Личности с нарушением реальных связей с окружающим миром испытывают сдвиги в процессах торможения. Это объясняется тем, что у них возникают оригинальные представления. У людей с душевной болезнью выплывают ассоциации, не имеющие отношения к заданиям, далекие от объекта, который становится стимулом для ассоциирования.

Подобные образы, если они под контролем, могут развивать креативность.

Хестон диагностировал людей, рожденных материями с шизофренией; они еще во младенчестве были приняты в другие семьи.

У части таких людей обнаруживались психические отклонения, у других отмечалась приспособленность к жизни, они имели профессию, достигали успехов в своем деле, многие из них были люди искусства, творчества.

Проводился еще один эксперимент, исследовались креативность людей с шизофренией и их родственников. Оказалось, что родные больных имели развитое творческое начало [Norton, R. W].

Для учителя интерес представляет как обучаемый усваивает знания, какие мыслительные операции совершаются при этом. Другие кропотливо вникают в детали. Существует мнение, что всеобъемлющий способ мышления содействует творчеству, так как таким образом устанавливается основа задачи. [Furnham A.. 1994]

Изучение мыслительной деятельности креативных личностей имеет давние традиции. Меж-

ду тем связи между мыслительными типами и творчеством рассматривались в более позднее время. В семидесятых годах прошлого века к данной проблеме подошли исследователи лишь на уровне предположений. При этом установили два типа связи между способом мыслительной деятельности и креативностью. Первый тип называли качественной связью и установили, что она определяет характер креативности, обусловлена тем, как у людей с творческим началом возникают замыслы. Второй тип – количественная связь, определяющая уровень творческого начала личности [Heston, R. W].

Каким образом мотивируется творчество? Исследователи выявили внутреннюю и внешнюю мотивацию. При внутренней мотивации реализуется внутреннее желание человека что-то понять, что-то познать, а для этого заняться творчеством.

Внешняя мотивация стимулируется тем, что какая награда или поощрения ожидает человека, занятого творческой деятельностью. На втором плане оказывается проблема, нуждающаяся в разрешении.

Возникла гипотеза, по которым внутренняя мотивация приводит личность к высокому уровню креативности. Т. Амабиле перевела гипотезу в разряд проверенных положений. Она обратилась к детям младшего школьного возраста, детей разделили на две группы. Детей первой группы побудили написать стихотворение для себя, посмотреть, каким оно будет, смогут ли они сочинить красивое стихотворение. Дети второй группы тоже должны были сочинить стихотворение, а мотив для начинания был внешний – для оценивания учителем.

Творчество детей, побуждаемых внутренним мотивом, оказалось более удачным, чем сочинительство детей, писавших под воздействием внешнего мотива.

Второй эксперимент, проведенный Т. Амабиле показал, что результаты первого не были случайными. Другие школьники посмотрели видео, где дети говорили, почему они выполняют задание на дом. Кто-то сообщил, что правильное решение задачи доставляет ему радость, кто-то говорил, что с удовольствием пишет домашнее сочинение, просто хочется, чтобы оно было красивым и содержательным.

Школьники прослушали рассказы детей и получили задание – создать художественный коллаж на основе разных картинок. Задание было выполнено, его выполнение представляло собой настоящее творчество.

Рядом трудились дети, которые не видели видеозапись, их результаты были менее креативными [Lubart, T. I., 2003].

Нельзя считать, что внешняя мотивация значительно слабее внутренней. Творческий подход иногда усиливался и под влиянием такой

мотивации, как деньги. Однако исследователи утверждают, что внешняя мотивация зависит от целого ряда условий. Одно из таких условий – характер задания. Макроу утверждает, что внешние стимулы не имеют особого значения для выполнения задания поискового характера, но очень важны для задач, решаемых по определенному алгоритму.

Исследователь Эйзенберг обращает внимание на то, что значимость внешней мотивации связана и с характером награды, и с самой личностью. Он же показал, что внешняя мотивация проявляется через внутреннюю, влияя на ее уровень [Mc Crae, R. R].

С творчеством связаны и иные формы мотивации. К тому же одна и та же мотивация, к примеру, – прийти к заветной цели – может быть продиктована общепринятыми взглядами на успешность, а может – стремлением сделать задание с высоким качеством. Говоря о данном виде мотивации, следует отметить, что происходит взаимопроникновение мотивов, так как качественное решение принесет успех. Личность, стремясь к успеху, выполняет работу, добиваясь высокого качества.

З. Фрейд (Freud 1908/1959) установил и иные формы мотивации, одна из которых является стремлением через творчество проявить свои потребности, которые обществом не признаются. В таких случаях художник создает произведение, где обращаясь к символике, говорит о своих тайных желаниях.

Есть мотивация, связанная со стремлением привести к идеалу мир, полный нестабильности, неожиданности, неопределенности. Подобная мотивация в действиях людей науки, создающих концепции организованного мира, находит свое широкое отражение.

Сказанное выше дает право говорить о том, что творчество опирается на черты характера человека, определяется типом мышления, а также побуждающими к действиям мотивами.

Закключение. В процессе подготовки будущего школьного учителя в вузе нужно обращаться к творческому началу личности, познавая мотивы креативности, обогащая и развивая ее, а также своевременно отмечая и одобряя успехи; таким образом добиваться устойчивости во всех ее проявлениях, формировать регулярность творчества в профессиональной деятельности учителя.

В данном исследовании раскрываются представления о креативности, определяются условия и методы включения творческого начала в процесс обучения, устанавливаются отрицательные моменты, препятствующие протеканию творческих процессов.

Нужно знать, что тема творчества и вопросы, связанные с креативным потенциалом личности, достаточно широко освещалась в специальной

литературе. Представление о творчестве постоянно расширялись и углублялись.

Мы обращаем внимание на то, что сам процесс обучения в вузе не может не носить креативного характера. Именно это определяет характер преподавания, результативность которого вызывается и алгоритмизацией, и введением творческих моментов в процессе обучения.

Если мы подготовили профессионалов, которые не будут избегать рисков в своем деле, не будут отдавать предпочтение устоявшемуся и много раз проверенному, а научили просчиты-

вать эти риски, то обеспечим страну такими учителями, которые применяют свой творческий потенциал в школьной практике и будут способствовать раскрытию креативности в своих учениках.

Проблемы креативности нуждаются в своем более полном разрешении. Тема далеко не исчерпана. Мы попытались остановиться на отдельных аспектах данного вопроса, но хорошо понимаем, что тема еще нуждается в своем изучении.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Оспанова Б. А., Жолдасбекова А. А.. Креативная психология. Учебник. - Алматы, 2012. – 370с.
2. Drevdahl, J. E., & Cattell, R. B., «Personality and creativity in artists and writers», *Journal of Clinical Psychology*, 14, 107–111.
3. Feist, G. J. (1998), «A meta-analysis of personality in scientific and artistic creativity», *Personality and Social Psychology Review*, 2(4), 290–309.
4. Feist, G. J. (1999), «Affect in artistic and scientific creativity», in S. W. Russ (ed.), *Affect, creative experience and psychological adjustment* (p. 93–108). Philadelphia, Taylor & Francis.
5. Norton, R. W., «Measurement of ambiguity tolerance», *Journal of Personality Assessment*, 39(6), 607–619.
6. Furnham, A. (1994), «A content, correlational and factor analytic study of four tolerance of ambiguity questionnaires», *Personality and Individual Differences*, 16(3), 403–410.
7. Heston, R. W., «Psychiatric disorders in foster-home reared children of schizophrenic mothers», *British Journal of Psychiatry*, 112, 819–825.
8. Lubart, T. I. (2003), «In search of creative Intelligence», in R. J. Sternberg, J. Lautrey, & T. I. Lubart (eds.), *Models of intelligence: International perspectives* (p. 279–292). Washington DC, American Psychological Association.
9. Mc Crae, R. R. «Creativity, divergent thinking, and openness to experience», *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 1258–1265.

Сихынбаева Жамила Сарсенбаевна
SILK WAY Халықаралық университеті

Мырзабеков Ержан Есилбекович
Академик А. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті

СТУДЕНТТЕРДІҢ КРЕАТИВТІ ТҰЛҒАЛЫҒЫН ЖАҢАРТЫЛҒАНОҚЫТУ НЕГІЗІНДЕ АРТТЫРУ

Түйін. Бұл мақалада жоғары оқу орны студенттерінің креативті тұлғалығын дамытудың кейбір мәселелері қарастырылады. Әсіресе жаңартылған оқу мазмұны және білім беру процесінде инновациялық технологияларды қолдану арқылы студенттердің шығармашылық әлеуетін дамыту мен арттыру жолдары мен әдістері қарастырылған.

Түйінді сөздер: креативтілік, жаңартылған оқыту мазмұны, қазіргі педагогикалық технологиялар, әдістер, формалар

Резюме. В данной статье рассматриваются некоторые вопросы развития креативной личности студентов высших учебных заведений. Особое внимание уделяется на обновленное содержания образования и повышения творческого потенциала студентов с помощью инновационных технологий в учебном процессе.

Ключевые слова: креативность, обновленная содержания образования, современные педагогические технологии, методики, формы.

Summary. This article discusses some issues of the development of the creative personality of students of higher educational institutions. Particular attention is paid to the updated content of education and to increase the creative potential of students through innovative technologies in the educational process.

Keywords: creativity, updated educational content, modern pedagogical technologies, methods, forms.

Бүгінгі күні бәсекеге сай, креативті-шығармашыл тұлғаға сұраныс жоғары және уақыт өткен сайын мұндай сұраныстар үнемі өсіп отыратыны белгілі. Сондықтан, бәсекеге лайықты тұлғаның креативті-шығармашылық қабілетін дамытуына жан-жақты ынталдыру үшін кәсіби білім беретін орындарды осы тұрғыда бағыттаудың болашағы зор. Бүгінгі қоғамдағы ең өзекті мәселелерінің бірі ұлттың бәсекеге қабілеттілігін арттыру мәселесі, яғни интеллектуалды және креативті күшті кәсіби шебер мамандарды арттыру. Бұл кәсіби білім беруді дамытудың жаңа міндеттері мен мақсаттарына сәйкес білім беру ортасын модернизациялау қажеттілігімен байланысты болады. Сондықтан да қазіргі күні студенттердің креативті тұлғалығын жаңартылған оқыту негізінде арттыру педагогика іліміндегі өзекті мәселенің бірі болып табылады.

Қазіргі кезеңде білім беру жүйесінде маңызды өзгерістер орын алып жатқаны белгілі. Білім беру жүйесінде жастарға сапалы білім беріп, олардың тұлға ретінде қалыптасуына, үйлесімді дамуына болашақ маманның жалпы педагогикалық, ғылыми-теориялық, әдістемелік жаңалықтар мен озық тәжірибені жетік меңгеруінің, кәсіби дамуының маңызы зор. Бұндай талапқа сай қызмет істеу үшін әрбір ұстаз үздіксіз ізденуі, сонымен бірге кәсіби білікті маман болуы тиіс.

Бүгінгі таңда білім беру мазмұнын жаңарту өте маңызды өзгерістердің сатысында тұр. Білім беру мазмұнын жаңарту-сапалы білім, жарқын

болашаққа негіздеп, бірқатар жетістіктер формуласын ұсынған үлгі және оқу-тәрбиелік үрдісті жан-жақты жаңа әдіс-тәсілдермен ұштастыру болып табылады.

Қазіргі заман кез келген адамнан үнемі өсуді әрі дамуды, өте жылдам өзгеруді, үнемі қоғамда сұранысқа ие болуды қажет етеді. Креативтілік адамға үнемі өзін-өзі жетілдіруде жаңа дүниеден қорықпауға үйретеді әрі тез өзгеріп жатқан шарттар мен талаптарға тез бейімделуді қажет етеді. Бұл тұлғаға біртұтастықта даму үшін қолайлы жағдайлар жасайды, әрі өзін-өзінің қабілетін көрсете білуге, әр қырынан ашуға, өзін-өзі жан-жақты қамтамасыз етуге және толерантты тұлғаның қалыптасуына әсер етеді.

Білім беру жүйесінің негізгі мақсаты Ф. И. Перегудовтің пікірінше, – тұлғалық дамыту жолына жаңа бағдар беру, яғни білім беру жүйесіне басқа көзқараста қарау, оның мазмұны мен мақсатын нақтылау, бүгінгі жеделдетілген қозғалыстағы өмірде тұлғаның қауіпсіз комфортта өмір сүруінің құралы болуы тиіс және сонымен қатар оның өзін-өзі дамытуына ықпал жасауы керек, білімнің жаңа сапасын жасауға ілгерілеу адамдық қасиет пен беделді азаматты жаңа сапада өмір сүруге жетелеумен байланысты көрінеді. Көптеген теориялық және тәжірибелік-сынақ зерттеулер жүріп жатса да, креативтілікті дамыту мәселесі әлі де зерттеуді талап етеді, өйткені креативтілікті дамыту факторларының табиғаты туралы сұраққа ғылымдағы негізгі тұжырымдамалар нақты

жауап бере алмайды, креативті тұлғаның сапасын белгілейтін нақты классификациялар мен феноменологияларға біркелкі көзқарас жоқ, себебі, креативтілікті дамытудың ең маңызды факторын анықтап, негізгі тұжырымдаманы жалпылау үшін, креативтілік ғылыми білім жүйеленген талдауларды керек етеді [Ф. И. Перегудов., Ф. П. Тарасенко, 1989, 76 б].

Креативтілік деген ұғымы (*лат. creatio* – туынды, бейне) ағылшын тілінен аударғанда «шығармашылық» деген мағына береді, жалпы айтқанда бұл – рухани әрі материалдықтың ең озық және жаңа объективті және субъективті мәні бар нақтыланған құндылықтар. Э. Фроом бұл ұғымды «таңдану әрі тануға қабілетті деп, шешімі өте қиын кезеңдерден тез шығатын жаңалық ашуға мақсатты түрде бағытталуы одан әрі өз тәжірибесін терең ұғынуы», нәтиженің сапасын емес, шығармашыл өнімдерді белсенді етіп тұратын үдерістер және сипаттамаларды атап айтқан [Э. Фроом, 2000, 47 б].

Креативтілік адамның рухани және тұлғаның шығармашылық өзіндік даму шартының ажырамас бөлігі болатын бағалы тұлғалық саналы категориясы [Казакова А. Г., 1997]. Ол оның өзіндік көкейтестілігінің айтарлықтай резерві болып табылады. Креативтілік тұлғаның білімнің жан-жақтылығымен емес, қабылдау, мәселелерге сезімталдығы, жаңа идеяларды қабылдауға икемділігі мен жаңаны құру мақсатында тұрақтап қалған стереотиптерді өзгертіп, өмірлік проблемалардың күтпеген және кездейсоқ шешімін табумен айқындалады.

Студенттің креативті тұлғалығы оқу барысындағы іс-әрекеттердегі дәстүрден тыс тәсілдерде, оқу үдерістеріндегі кейбір кездейсоқ жағдайларда, өзіндік жұмыстарын ерекше орындағанда, ізденушілік, зерттеушілік іс-әрекеттерде, іс-әрекеттер мен тапсырмаларды өздері еркін таңдағанда, инициатваларын ұсынғанда, өзіндік зерттеулері мен жоспарланған ойларымен бөліскенде олардың даралығы байқалады [Оспанова Б. А., 2006].

Оқытудың дамыту функциясы білім алушы тұлғасын жетілдіруге бағытталған арнайы дайындалған кейбір оқыту технологиясында, әдістемелік жүйелері мен әдістерде жүзеге асырылады. Оларға бүгінгі өркендеп келе жатқан жаңа сипаттағы жаңа технологияларды жатқызуға болады. Олар: «Дамыта оқыту технологиясы», «Модульдік оқыту технологиясы», «Сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясы» т. б. жатады. Инновациялық технологиялардың қай түрін алсақта, олардың тиімділігі тек қана мұғалімнің шеберлігімен және осы шеберлікті шыңдай түскендігімен ғана шын күшіне ие бола алады. Сондықтан білім алушылардың ынтасын арттыруға арналған әдістемелік құралдардың жүйесі мен амалдары әр мұғалімнен оларды терең игеруін, іске асыруын және оған сай болатын іскерлікті талап етеді. Әрбір студент үшін өзінің шығармашылығын

дамыту мақсаты әртүрлі, ол оның ЖОО-на қандай психикалық күйде қабылданғанына байланысты: біреулері өзінің білімін өзі жетілдіру үшін мотивациялық ортада ынтасын дамытуды көздесе, басқа біреуі жетістікке жетудің тәсілдерін дамытқысы келеді; интеллектуалды ортадағыларына кәсіби маңызды сапалы ойлауды дамытуды немесе оқу барысының тәсілдерін меңгеруді мақсат тұтады [Поварёнков Ю. П., 2002].

Модульдік оқыту баланың шығармашылық қабілетін дамытуға мүмкіндіктер жасайды. Модульдік оқыту технологиясы студенттерді өздігінше тапсырманы орындап, мәселені шеше алуына, өз пікірін қорғай білуіне, алға қойған мақсатқа жету үшін белсенділігін, қабілетін арттыруға септігін тигізеді. Модульдік оқыту технологиясының әдістерін көптеген ғалым-педагогтер зерттеп келеді. Л. Йоваиша модульдік оқытудың мынадай әдістерін қарастырған:

1. Ақпараттық оқыту әдісі (әңгімелесу, топтық оқыту, демонстрациялау, ақыл-кеңес, дәріс, емтихан).

2. Операциялық оқыту әдісі (алгоритм, зертханалық жаттығулар, өзара сын).

3. Ізденпаздық оқыту әдісі (мәселені талдау, тыңда да ойлан, шығармашылық диалог, іс-әрекет шытырманы, миға шабуыл, іскер себет).

4. Өздігінше оқу әдісі (тыңдау, оқу).

Ақпараттық оқыту әдісін мұғалім оқушыларға жаңа тақырыпты түсіндіргенде қолданады. Мысалы, сабақ барысында жоғары білімді мамандар тақырыпқа байланысты баяндама жасайды да, міндетті түрде эксперттің пікірімен толықтырылады. Сабаққа студенттер сұрақ қою арқылы қатысып отырады.

Операциялық оқыту әдісі- оқушылардың дағдысы мен іс-әрекетін дамытуға арналады. Мысалы, «видеофонфронтация» әдісі өзіне басқа адамның көзімен қарауға үйретеді. Мұнда білім алушылардың әрекеттері сырттай камераға түсіріліп, өздеріне қайталап көрсетіледі және өзінің талдауына жағдай жасайды. Мұғалім әр уақытта нұсқаушы ретінде көмекке келе алады.

Ізденпаздық оқу әдісі-оқушылардың белсенділігін, қабілетін дамытады. «Іскер себет» әдісіне оқушылар себеттен жеке-жеке тапсырма алып, жеке орындайды. Тапсырма орындалып болған соң оқушылар барлық сұрақтарды бірігіп талдайды.

Дөңгелек үстел. Дәріс семинар сабағының материалына негізделген ашық әңгіме ұйымдастыру. Әңгімен барысында мәселені шешудің тиімді әдісін қарастыру. Дөңгелек үстел – өз ойын еркін айта білу. Жүргізуші нақты мәселе жөнінде жоспар жасайды. Мақсаты- таңдап алынған тақырыпты талдауға қатысушылардың көңілін аудара білу. Сонымен «дөңгелек үстел» әдісін студенттерге де қолдануға болады. Ол әдіс білім алушылардың өз ойын әдемі, реттеліп жинақталған түрде нақты дәлелдермен қалыпты темпте

жеткізіп, сөйлеу барысында белгіленген мәдениет пен шарттардан аспай-саспай, ресми тұлға ретінде өздерін сезіне білу, ұқсап бағуға үйретеді.

Үлкен шеңбер әдісі-жұмыс үш кезеңнен тұрады. 1-кезең. Топ үлкен шеңбер болып отырғыштарға отырады. Мұғалім мәселені ұсынады. 2-кезең. Белгілі уақыт ішінде (10 минут) әрбір оқушы жеке осы мәселені шешудің жолдарын қағаздарын жазады. 3-кезең. Шеңбер бойынша әрбір оқушы өз ұсыныстарын ұсынады, топ бұл ұсынстарды сынамай тыңдайды және әңгіме бойынша тақтаға жазылып тұратын ортақ шешімге қосу, қоспауға дауысқа салады. «Үлкен шеңбер» әдісін сұрақтың шешімін тез табу керек болған жағдайда қолдануға болады. Осы форманың көмегімен мысалы, заң жобаларын немесе нұсқауларды, нормативті-құқықтық актілерді жасауға болады.

Аквариум әдісі- балаларға мәселені «қоғам алдында» талқылауға ұсынғандағы диалог формасы. Шағын топ белгілі бір мәселе бойынша диалогты жүргізуге кімге сеніп тапсыруға болатынын таңдайды. Кейде тілек білдірушілер бірнеше болуы мүмкін. Қалған барлық білім алушылардың көрермен рөлін атқарады. Сондықтан да мұны аквариум деп атайды.

Психологиялық консилиум-психологиялық мәселе бойынша әдістерді қолдануды талқылау. Топ рөлдерге бөлінеді: психологтар, сарапшылар, түрлі мекеме өкілдері. Мәселені жан-жақты талдап тиімді қотынды шығарулары керек.

Пікірталас әдісі- жеке тұлғаның интеллектуалды дамуын, оның әлеуметтік белсенділігінің артуына ықпалын тигізеді. Оның себебі пікірталаста алынған тақырыпқа дайындық барысында студенттер талқыланатын мәселелерге қатысты зерттеу жүргізіп, көптеген ақпаратпен таныса алады. Бұл өз ретінде олардың өзіндік пікірлерін қалыптастыруға, өз ойларын қарсыластарының көзқарастарымен салыстыра отырып, ойын барысында қорғауға үйренеді. Пікірталас жастардың жан-жақты білімдерін жетілдіріп, мәдениет деңгейлерін көтереді. Басқа адамдарға түсіністікпен қарап, олармен санасуға үйретеді, әрі шешендік өнерге баулиды.

«Миға шабуыл», «ойға шабуыл» (мозговая атака) немесе «миға батыл әрекет» (мозговой штурм) әдісі – ұжымдық тапсырмаларды шешуде идеяларды өңдеу әдісі болып табылады. Бұл әдістің мақсаты – шығармашылық тапсырмаларды шешу барысында қалыпты ойлау инерциясынан айырып, мүмкіндігінше айрықша жаңа идеяларды тудыру. Бұл әдістің негізгі принципі мен ережесі – қатысушылармен ұсынылған идеяларды сынау, қақпалау және мысқылдауға мүлдем тыйым салынады. Әдіс нәтежиесінің сәттілігі пікірталастың жүргізушісіне тікелей байланысты болып келеді. Әдіс ұзақтығы әдетте 15 минуттан 1 сағатқа дейін болуы мүмкін. Идеяларды таңдау арнайы адамдармен, 2 кезеңде жүреді. Бірінші кезеңде жалпы ұсынылған идеялар арасынан ең

рационалды идеялар таңдап алынса, екіншісінде солардың ішінен шығармашылық тапсырмалар мақсатын қанағаттандыратын ең оптималды нұсқасы таңдалынады [Морозов А. В., Чернилевский Д. В., 2004].

Кеңес беру- кеңес беру техникаларын қолдана отырып кеңес беріледі. Студенттер жұпқа бөлінеді. Жұптың бір мүшесі «клиент» және екінші мүшесі «психолог-консультант» рөлінде болады. «Клиент» рөліндегі студент «психолог-консультант» рөліндегі студентке өмір тәжірибесінен алынған проблемасын шешуде көмек алу үшін консультантқа келеді. 30 минут кеңес беру процесіне арналады. 20 минут кеңес беру нәтижесін топта талдауға арналады.

«Іскерік ойын» әдісі-бұл әдіс өзінің жоғары дәрежелі бірігіп, жұмыс жасауда оқушылардың индивидуалдық үйлесімділігімен ерекшеленеді. Бұл әдіс негізінен еліктеу, сипаттау, көрсету, образға кірудің көмегі арқылы студенттердің бойына басқарушылықтың шеберлігін қалыптастыруға үлкен үлесін қосады.

Интерактивті оқыту жүйесіндегі салыстырмалы жаңадан енген әдіс бұл – *тренинг*. Осы аталған әдістің жаңадан қолдануға енуі, біріншіден, Батыс Еуропа елдерінде кіші топ, яғни тренинг топтарында психологиялық түзету жұмысын жүргізуге арнайы қарым-қатынас ұйымдастырылуына қарамастан, бізде ол туралы ұзақ уақыт бойы көп нәрсе белгісіз болды. Екіншіден, ол психологияны оқытудағы студенттерді массалық оқытуда пайдаланылады. Бірақ, кейін шынайы жағдаяттардағыдай сияқты әрекет жасауда сол әрекеттің нәтежиелілігі үшін жауапкершілікпен қаралатын, ойындық немесе шартты түрдегі тренингтер кеңінен қолданылды. Әрекеттің жүру барысындағы әрқатысушының индивидуалдық жауапкершілігі – топтық әрекеттің жемісі, үлкен нәтежиелілігі, яғни үйлесімділігі:

- мақсатты айқындау;
- тренингтің сценарийлік жоспарын құру;
- оқушылардың белсенді тренинге араласуын алдын-ала қамтамасыз ету;
- өзін дайындау (сұрақ қоюы, айтылған жауаптарға әсерленуі, өз ойын айтуы немесе білім алушылардың пікірін талап етуі, тренингтің қорытындылау кезеңінде неге және не үшін білім алушылардың бағалау);
- қатысушыларға рөлдерді дұрыс бөлу (олардың өздерінің ұсыныстарын ескеру) [Жолдасбеков А. А., Оспанова Б. А., Жолдасбекова К. А., 2013, 420 б].

Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру тұлғаның интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие процесін тиімді ұйымдастыруына көмекте-

седі. Қазіргі педагогика жаңалықтарды пән ерекшелігіне қарай қолдана білу – оқыту мақсатына жетудің бірден – бір жолы. Осы жолда педагогикалық технология оқыту мақсатына жетудің тиімді, нақты жолдарын көрсетеді.

Қорыта келе, ЖОО-да оқу үдерісі студенттің креативті тұлғалығының дамуына зор ықпал жасайды, сонымен бірге, әлеуметтік ықпал жасайтын объектілері болып табылатын психикалық құрамы мен сапасын дамытуға да ықпал ететініне көз жеткіздік. Бұл жерде студенттің оқу үдерісі ең маңыздысы, олар: мақсаттарды қоюға қабілеттілігі, оқудың мотивациялылығы, өрлеу, жетістіктер, аффилиациялар мен басқа да мотивациялар, танымдылық қабілеттері, оқу барысындағы

және педагогикалық (кәсіби) мәселелерді шешу тәсілдері мен әдістерін меңгеру. Сонымен бірге, қоршаған ортаның ықпалымен маңызды психикалық үдерістері (рефлексия, өзін-өзі мойындау, өзін-өзі бағалау) мен басқа да кәсіби әрі жалпы өмірге қажетті психикалық үдерістері дамиды. Студенттің креативті тұлғалығы оқу барысындағы іс-әрекеттердегі дәстүрден тыс тәсілдерде, оқу үдерістеріндегі кейбір кездейсоқ жағдайларда, өзіндік жұмыстарын ерекше орындағанда, ізденушілік, зерттеушілік іс-әрекеттерде, іс-әрекеттер мен тапсырмаларды өздері еркін таңдағанда, инициатваларын ұсынғанда, өзіндік зерттеулері мен жоспарланған ойларымен бөліскенде олардың креативті тұлғалығы айқын байқалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ф. И. Перегудов., Ф. П. Тарасенко Введение в системный анализ. Москва: Высшая школа, 1989-76с.
2. Э. Фроом. Искусство любить. Москва: АСТ, 2009-47с.
3. Казакова А. Г. Модульді оқыту. – М.: ИПК СК, 1997.
4. Оспанова Б. А. Университетте білім беру шарттарында болашақ маманда креативтілікті қалыптастыру технологиясы. – Түркістан, 2006.
5. Поварёнков Ю. П. Адамның кәсіби тұлғасының қалыптасу психологиясының мазмұны. – М.: УРАО, 2002.
6. Морозов А. В., Чернилевский Д. В. Креативная педагогика и психология. – М.: Академический проект, 2004.
7. Жолдасбеков А. А., Оспанова Б. А., Жолдасбекова К. А. Креативті психология. Оқулық. – Алматы, 2013. – 420 б.

ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ МЕН ЖҮРГІЗУДІҢ ӘДІСТЕРІ

Түйін. Бұл мақалада өзін-өзі ұйымдастыру және оны ұйымдастыру әдістері туралы, оны білім беру процесіне интеграциялау қажеттілігі және бай және білікті жасөспірімді тәрбиелейтін өзіндік жұмысты дұрыс орындау арқылы оны жеке оқу процесіне кіріктіру мүмкіндігі сипатталған.

Түйінді сөздер: өзіндік жұмыс, қызығушылық, шығармашылық, өзіндік ізденіс, әдістер.

Резюме. В этой статье описывается работа по самоорганизации и методы ее организации, необходимость интегрировать ее в образовательный процесс и способность интегрировать ее в собственный образовательный процесс посредством надлежащего осуществления самостоятельной работы, которая воспитывает богатого и грамотного подростка.

Ключевые слова: самостоятельная работа, интерес, творчество, самостоятельный поиск, методы.

Summary. This article describes the work of self-organization and methods of its organization, the need to integrate it into the educational process and the ability to integrate it into your own educational process through the proper implementation of independent work that educates a rich and competent teenager

Key words: independent work, interest, creativity, independent search, methods.

Егемен Қазақстанның қалыптасып, түрлі салалардағы адамдар қызметі өрісінің аумағы күрт кеңейіп келе жатқан қазіргідей кезеңде елімізге білімді, ең бастысы шығармашылықпен ойлауға, белсенді еңбек етіп, мәдениет, ғылым және техниканы алға дамытуға және өз бетінше шешім қабылдауға қабілетті азаматтарды тәрбиелеу қажеттілігінің артып отырғаны бәрімізге белгілі. Ел Президентінің Жолдауындағы білім беру ісіне аса көңіл аударуы – болашаққа деген сенімнің дәлелі [ҚР «Білім туралы» заңы, 2004].

Адам бойында мұндай қасиеттер өмір бойы қалыптасатындығына қарамастан, оның негізі мектеп қабырғасында қаланып, оқушының белсенді оқу – іздену қызметі нәтижесінде дамиды. Міне сондықтан да қазіргі заман талабына сай, оқушылардың оқу – іздену, ойлау мәдениеті, ғылыми – техникалық және қоғамдық – саяси ақпараттар ағымында дұрыс бағытты таңдап, өз бетінше іздену мен оқуға әдеттеніп, білімін үздіксіз жетілдіруде мектептің орны ерекше болып табылады.

Оқушылардың оқу – танымдық қызметі мен өзіндік жұмыстарына арналған өзекті мәселелер көптеген ғалым – педагогтар, психологтар мен әдіскерлердің (А. Е. Әбілқасымованың, А. П. Аристовтың, Е. Я. Голант, В. П. Есиповтың, П. И. Пидкасистыйдың, М. А. Данилованың, И. Я. Лернердің, Т. И. Шамованың және т. б.) еңбектерінде кеңінен сөз болады.

Қазіргі қоғамның мектепке қоятын негізгі талаптарының бірі – оқушының өзіндік білімін көтеру, қабілетін дамыту, танымдық белсенділіктері

мен білім сапасын арттыруларын қамтамасыз етуі. Білімді бекітудің ең маңызды кезеңдерінің бірі – өзіндік жұмыс. Ол оқушының сабақ материалын түсінуі мен оны меңгеруі арасындағы көпір болып табылады.

Қазіргі таңда барлық ағарту саласының алдында тұрған ең басты міндет – оқушыны өздігінен еңбек етуге, білім алуға, ең бастысы, алған білімін қолдана білуге үйрету. Бұл міндеттің шешімді жалпы оқу – тәрбие жұмысының тиімді ұйымдастырылуын айқындайды.

Қазіргі уақытта ұстаз алдында тұрған көкейкесті міндет оқушыларға белгілі бір білім мөлшерін беру ғана емес, олардың бойынан оқуға деген құштарлықты оятып, білім ала білуге үйрету. Осыған байланысты. К. Д. Ушинский былай деп атап көрсетті: «Қызығушылықсыз, мәжбүрлеп оқыту оқушының білімге деген ынтасын жойып, елеулі нәтижеге қол жеткізе алмауына әкеліп соғады» [Абдраманова Г. Б., Примбетова А. И., 2015, 12-136].

Оқушылардың өзіндік жұмыстары проблемасына арналған әдебиеттердің мол екендігіне қарамастан, бұл дидактикалық түсінікке нақты анықтама берілмеген. Оның үстіне өзіндік жұмыс – дәріс беру әдісі ме, оқыту тәсілі ме немесе сабақты ұйымдастыру түрі ме деген мәселе де толық шешімін таппаған.

Соңғы кездері педагогикалық мерзімді баспасөз беттерінде оқушылардың өзіндік жұмысының мәнін, мақсатын, сипатын оқушы тұлғасының қалыптасуына орындалған тапсырманың әсерін, қол жеткізілген нәтижелердің деңгейін

көрсету арқылы түсіндіруге тырысушылық байқалып жүр.

Жалпы, көптеген ғасырларға созылған мектептер дамуында озық ағартушылар арасында өзіндік білім жетілдіру проблемасы төмендегідей үш түрлі бағытта талқыланып келеді. Профессор Р. Г. Лембергтің пікірінше, оқушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру мына шарттарға байланысты:

а) оқушылардың істейтін жұмысының мақсатына айқын түсінуі;

ә) жұмыстың жемісті аяқталуына, оның алдағы нәтижесіне қызығуы;

б) жұмыстың оқушылардың өз еркімен, қалауымен орындауы.

Жалпы, өзіндік жұмысты ұйымдастыруға қолайлы талаптар мыналар деп ойлаймыз:

- оқушылардың орындайтын өзіндік жұмысының мақсатын түсінуде,

қабылдауды қамтамасыз ету;

- оқушылардың жұмыстың жемісті аяқталуына, оның алдағы

нәтижесіне қызығуына ықпал жасау;

- жұмыстың көлемін шамадан тыс асырмай, оның сапасын арттыруға

көңіл аудару;

- оқушылардың өзіндік жұмысын оқу жұмысының басқа түрлерімен

дұрыс ұштастыра білу;

- оқушылардың дербестігін арттырып, өзіндік білім алу қабілетін

жүйелі түрде дамыту [Астана, 2007, 546].

П. И. Пидкасистыйдың пікірінше, ең қолайлы және практикада тексерген сабақтың тиімділігін, сабақ үстінде оқушылардың белсенділігін арттырудың бірден-бір жолы оқу жұмысында өзіндік жұмысты тиісті ұйымдастыру болып табылады. Өздігінен жұмыс істеу әрекеті үрдісінде ғана оқушы білімді меңгеруде қол жеткен жетістікке жетеді. Сабақ үстінде оқушылар өз мүмкіндіктерінше өздігінен еңбектену қажет, ал мұғалім оқушылардың өздігінен жұмыс істеу барысын жетекшілікке алып, оны орындауға тапсырма беру қажет. Оқу үрдісінде өзіндік жұмыс деп, мұғалімнің ұйымдастыруымен оқушылардың белсенділік әрекетін, белгілі уақыт ішінде алға қойған дидактикалық мақсатты орындауға бағытталған; білімді іздеу, оны ұғыну, бекіту, білік және дағдыны қалыптастыру және дамыту, білімді жүйелеу және талдап қорытуды айтады [Ү. Жаздықбаева, Ж. Тажиева, 2001, 736].

Шығыстың әйгілі ойшылы Әл-Фараби: «Адамның ақыл-ойын, қабілетін, шығармашылығын дамыту арқылы оны бақыт жолына жеткізуге болады», – десе, Т. И. Шамованың айтуы бойынша: «Оқушылардың өзіндік жұмысы дегеніміз-олардың барынша белсенділік, шығармашылық, дербес ойлау мен ынталылық таныта отырып атқаратын қызметтері.

Кезінде өзіндік жұмыстың бала дамуындағы

рөлін жете көре білген және ол жөнінде еңбек жазған қазақ зиялыларының бірі-ағартушы-ғалым А. Байтұрсынов. А. Байтұрсыновтың оқу-ағарту саласындағы негізгі көзқарастары «Қазақша оқу жайынан» атты еңбегінде айтқан пікірінде ашылған. Автордың пікірінше, бала білімді тәжірибе арқылы өз бетімен алуы керек. Ал мұндағы мұғалімнің қызметі-балаға орындалатын жұмыс түрлерін шағындап беру және қойылған мақсатқа жету үшін бағыт-бағдар беріп отыру. Бұдан біз А. Байтұрсыновтың 20-30 жылдардың өзінде-ақ кейінгі жылдары Ресей ғалымдары В. Давыдов пен Л. Занковтың дамыта оқыту теориясын негізі болған өзіндік жұмыстың рөлін көре біліп, оның бала дамуындағы маңызын өз негізінде қозғандығын байқаймыз» [Давыдов В. В., 2002, 826].

Қазіргі оқу процесінде өзіндік жұмыс міндеттерінің күрделендіру деңгейі, мектеп оқушыларының тек бағдарлама мен жоспарланған білім, білік және дағды жүйелерін ғана меңгеріп қоймай, сонымен бірге шығармашылық мүмкіндіктерін дамыта отырып, өз бетінше үздіксіз білімін көтере беруге бағытталған. Дегенмен, оқушылар өзіндік жұмысты орындау барысында оларға түсінікті де қарапайым түрдегі ғылыми және танымдылық әдістерді игере алмайтын болса, алға қойылған мақсаттардың орындалмайтындығы түсінікті. Өзіндік жұмыс мектеп оқушыларының дербес оқу-іздену қызметінің ғана өзегі болып қана қоймай, мұғалімдердің оқыту қызметіндегі «ең кіші ұйымдастыру бөлшегі» болып табылады [С. А. Смирнова, 2003, 276].

Осыдан барып оқу процесін ұйымдастыруда өзіндік жұмыс бір жағынан-мұғалімнің оқытушылық қызметін ұйымдастыру құралы, екінші жағынан оқушының дербес оқу қызметі бола отырып, жүйедегі жетекші екі бағыттың тоғысар тұсы (инварианты) ретінде қарастырылады.

Өзіндік жұмысты ұйымдастырғанда, мұғалім оқушылардың дара ерекшеліктерін ескеріп, соған қарай беретін тапсырмаларды өзгертіп отырғаны жөн және орындалған жұмыстың жалпы қорытындысына ғана баға қоймай, сонымен қатар оқушы қалай жоспарлады, қандай тәсілдер қолданып орындады, өзі қалай тексеріп отырды, осының бәрін ескеріп, бағаланған жөн.

Сонымен, оқушылардың өзіндік жұмыстарының сапасын арттыру мақсатына жету үшін, мұғалімнің жоғарыда баяндалған оқу әрекетінің психологиялық ерекшеліктерін біліп, соған сәйкес өзінің әдістемелік шеберлігін жетілдіріп отыру қажет. Оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыру үшін, мұғалім мынадай үш жағдайды ескергені жөн.

1. Оқушылардың өзіндік жұмыстарының мазмұнын анықтау

(берілетін білім және оны оқыту міндеттері);

2. Өзіндік жұмысты ұйымдастырудың жоспарын жасау,

қолданылатын амал – тәсілдерді белгілеу;

3. Оқушыларға жұмысты ойдағыдай аяқтауға дұрыс бағыт беріп

көмектесу (жұмыстың жүйелі барысына басшылық ету, тиісті түзетулер жасап отыру).

Өз бетіндік жұмыс- бұл шығармашылық жұмыстың да бастамасы. Сол себепті де оқушылардың шығармашылық қабілеттерін, олардың өз бетінше жұмысынсыз дамыту мүмкін емес. Бастауыш мектепте өз бетімен жұмысты тиімді ұйымдастыруға жол ашатын қолайлы жағдай- бұл оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес өзіндік ерекшеліктері. Өйткені бұл жастағы балалардың ойлау қабілеті жоғары және қиялдау, елестету, шығармашылық жұмысқа талпынысы басым болады. Сол себепті де бұл жұмысты тиімді ұйымдастыра білген мұғалімге оның берер маңызы зор.

Оқушыларды өздігінен жұмыс істеуіне баулу негізінде ғылыми жұмыстармен айналасуы негіз бола алады. Өзіндік жұмыс түрлерін ұйымдастыруда мынадай талаптарды орындау керек:

1) Тапсырма әрбір оқушының білім деңгейіне байланысты таңдалуы керек.

2) Өздік жұмысты орындауға жеткілікті уақыт берілуі керек.

3) Міндетті түрде тексерілуі керек.

4) Жұмыс сабақтың мақсатына байланысты (жаңа материалды қабылдауға, өткен материалды бекітуге, қайталауға, білімді тиянақтауға) таңдалады.

5) Өздік жұмыстың мақсаты, орыда әдісі оқушыларға түсінікті болуы тиіс.

6) Өз бетімен жұмысқа оқушылар білім деңгейіне байланысты әр түрлі уақыт жұмсайтынын ескеріп, тақтаға не карточкаға қосымша материалдар дайындап әкелу керек.

7) Өзіндік жұмыс оқушылардың ойлау қабілетін дамытуға тиіс;

8) Өзіндік жұмыс сабақтың барлық кезеңдерінде, орынды жерінде өткізу керек.

9) Әрбір орындалған өзіндік жұмыс тексеріліп, бағалануы керек.

Өздігінен орындайтын жұмысты ұйымдастыру – сабақтың ең күрделі кезеңі. Өйткені, жұмысты оқушылардың бәрі бірдей бір мезгілде аяқтамайды. Қазіргі кезде білім сапасымен оқушылардың жеке басының қабілетін дамыту қай кездегіден де өткір қойылып отыр. Ол үшін мұғалім оқытудың технологиялық жаңа әдіс-тәсілдерін пайдалануы керек. Өз бетінше жұмысты ұйымдастыруда баланың жеке қасиеттерін ескеріп, жекелей, саралай оқыту әдісін пайдаланған дұрыс.

Оқушылар өздігінен жұмыс істей білуі үшін, алдымен, мұғалімнің берген үлгісіне қарай еліктеу негізінде қарапайым тапсырмалар орындайды. Мұндайда жұмыстың мазмұнын жасау әдістерінің бәрін мұғалімнің өзі айтып береді, ал оқушы тек орындаушы ғана. Ал егер мұғалім оқушыға бәрін өзі айтпай, бұрын алған білім-

дерін қолдануға лайықты жағдайлар туғызатын болса, сол кезде оқушы өздігінен ізденіп, жаңа міндеттерді шешуге тырысады. Сондықтан мұғалім оқушылардың өздік жұмысын ұйымдастырғанда, алдымен оларды өздігінен жұмыс істеуге дайындайтын жаттығулардан бастап, кейін мұғалімнің көмегімен жасайтын жартылай дербес, ең соңында толық өздігінен жасайтын жұмыстарға үйрету қажет.

Мұғалім белгілі бір әдіс-тәсілді, жаттығу түрін қолданған кезде қандай қабілеттерінің дамитынын немесе оқу барысында қандай дағдыға үйрену керектігін, алдына мақсат қоюда неге сүйенуі қажеттігін және олардың психологиялық ерекшеліктеріне негіздеу керек. Әр уақытта мұғалім жұмыс түрін таңдау кезінде осыларды басшылыққа алу керек.

Психологтардың зерттеулеріне сәйкес орта буындағы оқушылардың жас ерекшеліктеріне бастауыш сыныппен салыстырғанда осы сыныптарға бөлінген материалдарды кеңейте оқыту көзделеді. Бұл оқу бағдарламаларында және осы буын оқушыларына арналған оқулықтарда ескертілген. Барлық оқыту пәндерінде оқушыларға өз бетімен жұмыс жасау түрлері беріледі.

Өз бетімен жұмыстың маңыздысы- оқушының өз беттерімен орындай алуларына, сабаққа белсенділігінің артуына, шығармашылығын қалыптастыруға ықпалы мол. Өз бетімен жұмыстарды сабақтарда қолдану барысында оқушы тынымсыз ізденеді. Баланың жан-жақты ойлауына үздіксіз жұмыс жасауына жол ашады. Бастауыш сыныптарда өзіндік жұмысты ұйымдастыруда оның бағдарлама мазмұнына сай болуы, түрлі мазмұнда және формада көрініс табуы, оқушыны шығармашылық бағытта жұмыс істеуге баулиды.

Оқушыларды өздігінен әрекет етуге үйрету бір күндік шаруа емес. Олардың сана-сезімі, өзін өзі тәртіптей білуі, жеке жауапкершілігі соған лайықты деңгейге жетуі керек. Атқарылған жұмыстар сонда ғана өз нәтижесін бермек. Педагог оқушылар алдына өздігінен жұмыс жүргізу жөнінде міндеттер қоя отырып, өз тарапынан бұл процеске басшылық ету кезеңдерін белгілейді. Бірінші кезеңде ол оқушыларды бұл іске алдынала даярлайды. Оның құнды жақтарын және мақсатын түсіндіреді. Қызығушылықтарын оятады. Мұғалім мұнан кейін жұмысты орындау тактикасын белгілейді. Оның көлемі мен мазмұны туралы нақты нұсқаулар береді. Екінші кезең өздігінен атқарылатын жұмысты орындауға, үшіншісі – қорытынды шығаруға байланысты.

Осылайша, өздігінен атқарылатын жұмыс мақсат, міндеттерді белгілеуден, күтілетін нәтижелерді талқылаудан басталады. Мақсат, міндеттерді атап айтсақ, олар мыналар:

– жалпы оқу бағытындағы (өз іс-әрекетін жоспарлау, оның орындалуын бақылау, сұраққа жауап табу, оқылған материалдар бойынша жос-

пар, тезистер, конспект, таблицалар жасау);

– жалпы логикалық бағыттағы (ең бастысын белгілеу, тексеру, салыстыру, дәлелдеу, қорытынды жасау, мәселелерді айқындау);

– пәндік бағыттағы (жекелеген оқу пәндерінің өзіндік ерекшеліктерін көрсететін арнаулы білімдер: картаны оқу, жаттығуларды орындау, шығарма жазу, есептер шығару);

– коммуникативтік бағыттағы (мұғаліммен, оқушылармен диалог жүргізу, мектептен тыс тапсырмаларды орындау үшін байланыс орнату) [Власова В. Н., 2002, с. 45].

Бұл кезеңде оқушылар өздігінен атқарылатын жұмыс түрлерін талқылайды. Олар: әдебиеттерді оқып-зерделеу, жаттығуларды орындау, картамен жұмыс жүргізу, таблицаларды толтыру, есептерді шешу, лабораториялық жұмыстар жүргізу, шығарма, баяндама, реферат жазу, аңдатпа (аннотация) құрастыру, конспект, әдеби шолу, ғылыми жоспар жасау. Жұмыстың ұжымдық формасын да қарастыруға болады. Бұлар: декадалар, конференциялар, семинарлар, лекциялар, «сұраққа кім жылдам жауап береді?», оқушылардың ғылыми-ізденіс бағытындағы үйірмелік жұмыстары, пәндік кештер, көңілді тапқыштар клубы (КВН), олимпиадалар, экскурсиялар, факультативтер [Власова В. Н., 2002, с. 38].

Сонымен қатар, оқушылардың үйде өз беттерінше орындайтын оқу жұмыстары сыныпта өткен сабақтардың жалғасы ретінде саналады. Сондықтан да, оны кей жағдайда оқыту процесінің бір компоненті ретінде қарастырады. Оқушының үйдегі оқу жұмысын сыныптағы оқу жұмысымен жалғастырып, толықтырып отырса, онда олардың алған білімдері терең және берік болады. Оның маңызы оқыту жұмысын ұйым-

дастырудың сабақтың басқа түрлеріне қарағанда ерекше.

Бұл жұмыстың танымдық қызметімен бірге оның тәрбиелік мәні де зор. Себебі, үй жұмысын күнделікті орындау барысында оқушылардың дербестігі, ойлау қабілеті артып, өздігінен білім алуға жүйелі түрде дағдыланады. Олар өзінің оқу жұмысын жоспарлауға, қажетті оқу материалын жинақтауға дағдыланады, сабақта алған білімдері мен біліктіліктерін өзіндік еңбекте қолдана білуге жаттығады, өзін-өзі бақылау және кітаппен жұмыс істей білу тәсілдерін меңгереді, оқудың әр түрлі амал-тәсілдерін қолдана отырып, өз бетінше баяндама жасауға дайындалады. Соның негізінде білім мен біліктілік өте берік меңгеріледі, оқушының ақыл-ой әрекетінің жеке дара дәстүрі қалыптасады.

Қорыта айтқанда, осы айтылғандардың бәрі, өзіндік жұмыстың мағынасын, оның қызметтерінің ерекшеліктерін, тек оқушылардың өз беттерімен білім алуға дайындықтарымен кәсіптік білімдер жүйесін игерумен ғана шектелмейді. Сонымен қатар оқушы өздігінен жұмыс істеуге үйренбесе, оның оқуы жемісті болмайды, ол жиі сәтсіздікке ұшырайды. Мұндай жағдайда оқушының оқуға деген ынтасы төмендейді, соның салдарынан үлгермеушілер қатарына қосылады. Өзіндік жұмыстың оқушылардың көз қарастарын және сенімдерін қалыптастыруда үлкен тәрбиелік маңызы бар, өзіндік жұмыс – шығармашылық жұмыстың бастамасы. Сол себепті де оқушылардың шығармашылық қабілеттерін, олардың өз бетіндік әрекетінсіз дамыту мүмкін емес. Соның негізінде ғана тіл байлығы мол, сауатты да шығармашыл жас жеткіншекті тәрбиелей аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңы –Астана, 2004
2. Қазақстан Республикасы Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2010
3. Абдраманова Г. Б., Примбетова А. И. Оқушылардың өзіндік жұмысы оқыту формасының тиімді әдісі ретінде// Молодой ученый. -2015. -№8. С. 12-13.
4. Оқушылардың ғылыми қоғамдарын ұйымдастыру және республикалық ғылыми жарыстарын өткізуге әдістемелік нұсқаулар. Астана, 2007, 546
5. Ү. Жаздықбаева, Ж. Тажиева. «Жаңа адамды тек жаңашыл ұстаз тәрбиелейді». Әдістемелік құрал, Шымкент —2001. Б. 73
6. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения. М.: Педагогика 2002г. С. 82
7. Г. Қопабаева. Қазақ тілі пәндерінде өз бетімен жұмыстарды ұйымдастыру жолдары. «Бастауыш мектеп» №2, 2006, 27-6.
7. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии: учеб. / Под ред. С. А. Смирнова. -4-е изд. М: Акад, 2003. С. 45.
8. Власова В. Н. Технология «открытых форм» // Педагогика личности. Вып. 2. – Ростов н/Д, 2002. С. 38

Тахирова Маъсуда Абдужаббор кизи

докторант кафедры «Педагогика»

Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Узбекистан, г. Ташкент

К ВОПРОСУ О МЕТОДАХ И ПРИЕМАХ ИНТЕРАКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКУ В ВУЗАХ

Түйін. Заманауи білім беру жүйесінің басты мақсаты әр оқушының өзіндік іс-әрекетіне, өзін-өзі тәрбиелеуге және эксперименталды-практикалық сабақтарды ұйымдастыруға сілтеме жасау болды. Оқыту процесінің мұндай бағыты оқушының белсенділігі мен оның бастамаларын ынталандырады, оқу бағдарламасы икемді болады, осылайша студенттер ыңғайлы ырғақта жұмыс істей алады. Бүгін біз мамандыққа қызығушылықты арттыратын оқытудың интерактивті әдістерін қолдану туралы айтуымыз керек; оқу материалын тиімді сіңіруге ықпал ету; жоғары уәждемені, сөз бостандығын қамтамасыз етеді; ең бастысы болашақ мамандардың күрделі құзыреттіліктерін қалыптастыруға ықпал ету. Мақалада бірқатар мәселелерді шешуде маңызды болатын әдіс-тәсілдерді зерделеу, атап айтқанда, коммуникативтік-когнитивті, нақты танымдық, әлеуметтік бағдарланған, білім беру ортасынан тыс студенттердің әлеуметтенуін қалыптастыруға және жоғары білікті кадрлар даярлауға ықпал ететін мәселелер туралы айтылады. Сондай-ақ, мақалада ғылыми-әдістемелік әдебиеттерде кеңінен қолданылатын және болашақ мамандардың құзыреттіліктерін қалыптастыруға мүмкіндік беретін қазіргі заманғы оқыту әдістеріне шолу жасалады; пікірталас, жағдайды ұжымдық талдау (кейс-стади әдісі) және рөлдік ойындар сияқты оқыту әдістері, сондай-ақ олардың жаттығудағы әлеуеті.

Түйінді сөздер: білім, жоғары білім, студенттің әлеуметтенуі, өзін-өзі тәрбиелеу, жоғары білікті кадрларды даярлау, әдіс, оқытудың уақытылы әдістері, дамуы, тілі, шет тілі, коммуникативтілігі, танымы, қалыптасуы.

Резюме. Основной целью современной системы образования стал ориентир на самостоятельную деятельность каждого студента, на организацию самообучения и экспериментально-практического обучения. Такого рода направленность процесса обучения стимулирует активность действий студента и его инициативы, учебные программы приобретают гибкость, благодаря чему студенты могут работать в комфортном ритме. На сегодняшний день следует говорить об использовании интерактивных методов обучения, которые стимулируют интерес к профессии; способствуют эффективному усвоению учебного материала; обеспечивают высокую мотивацию, свободу самовыражения; а главное, способствуют формированию сложных компетенций будущих специалистов. В статье освещены проблемы изучения методов, имеющих важное значение для решения ряда задач, а именно развитию коммуникативно-познавательных, конкретно-познавательных, социально ориентированных, способствующих формированию социализации студента вне образовательной среды и подготовке высококвалифицированных кадров. Также в статье представлен обзор современных методов обучения, которые наиболее широко распространены в научно-методической литературе и имеют потенциал для формирования компетенций будущих специалистов; рассмотрены такие методы обучения, как дискуссия, коллективный анализ ситуации (метод кейс-стади) и ролевые игры, а также их потенциал в профессиональной подготовке.

Ключевая слова: образование, высшее образование, социализация студента, самообучение, подготовка высококвалифицированных кадров, метод, своевременные методы обучения, развитие, язык, иностранный язык, коммуникативность, познание, формирование.

Summary. The main strategy of modern education should be focused on independent activity of students, organization of environment, learning, and experimental-practical training, where students have a choice of actions, and can use initiative and a flexible curriculum where students can work in a comfortable rhythm. Today we should talk about the use of interactive teaching methods that stimulate interest in the profession; contribute to the effective assimilation of educational material; form patterns of behavior; provide high motivation, strength, knowledge, team spirit and freedom of expression; and most importantly, contribute to the formation of complex competencies of future professionals. We will give an overview of modern teaching methods that are most widely used in the scientific and methodological literature and have the potential to form the competencies of future specialists. Training methods, case studies, behavioral modeling, peer feedback, game design, metaphorical play, storytelling, shopping and their potential in training are briefly described.

Keywords: education, higher education, student socialization, self-study, training of highly qualified personnel, method, modern teaching methods, development, language, foreign language, communication, cognition, formation.

В современную эпоху одним из основных направлений развития сферы образования является информатизация и внедрение современных информационных и коммуникационных технологий в образовательный процесс. В этой связи в настоящее время разрабатываются электронные учебники и интерактивные учебные программы, автоматизированные системы обучения. С другой стороны, существует дисбаланс между техническими возможностями современных инструментов обучения и способностью учителей использовать их в полной мере. Наряду с этим, следует отметить, что развитие информационных и коммуникационных технологий и доступность Интернета не гарантируют качество языкового образования.

Иностранный язык является наиболее важным средством изучения «другой» культуры, «другой» картины мира. Актуальная задача обучения иностранным языкам как средству межкультурного общения заключается в том, что «языки должны изучаться вместе с культурой народов, которые на них говорят».

Преподавание иностранных языков в университете с использованием интерактивных методов, имеет важное значение для решения ряда задач, имеющих важное значение для решения ряда задач, а именно развитию коммуникативно – познавательных, конкретно – познавательных, социально ориентированных, способствующих формированию социализации студента вне образовательной среды и подготовке высококвалифицированных кадров. Несомненным преимуществом интерактивной методики обучения иностранному языку является ее ориентация на живое общение. При обучении иностранному языку мы должны как можно чаще обращаться к источникам информации, взятым из повседневной жизни (туристические брошюры, меню ресторана и т. п.). Необходимо создавать ситуации, которые имитируют повседневное общение, одновременно поощряя творческий потенциал обучаемых.

Таким образом, интерактивные методы являются полезным и плодотворным компонентом в обучении иностранному языку из-за их неотъемлемых преимуществ в развитии коммуникативных, познавательных, творческих способностей учащихся, а также из-за возможности формы постоянного интереса учащихся к культуре иностранных языков.

Существует более чем 40 методов, форм и средств обучения [методические рекомендации, 2013]. На наш взгляд, каждый метод обучения эффективен при удачном выборе исходя из ситуации, аудитории, уровня подготовленности учащихся и т. п. факторов. В этой же статье нами будут рассмотрены такие методы обучения, как дискуссия, коллективный анализ ситуации (метод кейс-стади) и ролевые игры.

Дискуссия как интерактивный метод обучения означает исследование или разбор. Образовательный дискуссионный называется целенаправленное, коллективное обсуждение конкретной проблемы (ситуации), сопровождающееся обменом идеями, опытом, суждениями, мнениями в составе группы (Интерактивные методы, формы и средства обучения методические рекомендации). В процессе обучения проводится обсуждение какого-либо вопроса или группы связанных вопросов компонентными лицами с намерением достичь взаимоприемлемого решения. Метод дискуссии является разновидностью спора, близкой к полемике, и представляет собой серию утверждений, по очереди высказываемых участниками. Заявления последних должны относиться к одному и тому же предмету или теме, что сообщает обсуждению необходимую связность.

Дэвид Бриджес [David Bridges, 1988] утверждает, что дискуссия отличается от беседы и других форм группового разговора своей «направленностью о развитии знаний, понимания или суждения среди тех, кто принимает участие в ней» (стр. 17). Он считает, что дискуссия является более серьезной, чем беседа, поскольку она требует от участников быть серьезной, чем беседа, поскольку она требует от участников быть одновременно «взаимно отзывчивыми» на различные высказанные мнения и склонными «подвергаться влиянию мнений так или иначе в той мере, в какой (по некоторым критериям) они заслуживают принятия или одобрения» (стр. 15). Точно так же Джеймс Диллон [James Dillon, 1994] утверждает, что в то время как беседа бесцельно, беззаботно «дисциплинированным и согласованным разговором» (стр. 13), в котором люди собираются вместе, чтобы решить какую – то важную для них проблему.

Кейс – метод (от английского case – случай, ситуация) – усовершенствованный метод анализа конкретных ситуаций, метод активного проблемно-ситуационного анализа, основанный на обучении путем решения конкретных задач – ситуаций (решение кейсов) (Интерактивные методы, формы и средства обучения (методические рекомендации). Ростов – на-Дону).

Данный метод представляет собой изучение, анализ и принятие решений по ситуации (проблеме), которая возникла в результате реальных ситуаций или может возникнуть при определенных обстоятельствах в тот или иной момент времени. Таким образом, различают полевые ситуации, основанные на реальном фактическом материале, и кресельные (вымышленные) ситуации, кейсы. Обучающиеся должны проанализировать ситуацию, разобраться в сути проблемы, предложить возможные решения и выбрать лучшее из них.

Кейс-стади – это углубленное изучение одно-

го случая или события (кейс); систематический взгляд на явление, сбор данных, анализ информации и представление результатов; в процессе тематического исследования данный метод был определен и как методологией, и как стратегией исследования или объектом исследования (Caroline Falaiye, Lise Labrecque & Ken Stephenson Evaluator's Lunch & Learn).

Стейк (Stake, 2006) утверждает, что «сила кейс-стади заключается в его внимании к местной ситуации, а не в том, как он представляет другие случаи в целом» (стр. 8). Стейк [Stake, 1995] делит кейс – стадию на три типа: внутренний – единичный кейс (человек, группа, организация, событие или другая сущность), который важен сам по себе, не обязательно из-за его потенциальных прогностических теоретических возможностей; инструментальный – единичный кейс, где основное внимание уделяется выходу за пределы случая, чтобы понять более широкое явление интереса; и коллективный – это множественный вариант инструментального случая, где основное внимание уделяется изучению того или иного явления [Stake, R. E. 1995]. The art of case study research. Thousand Oaks, CA: Sage Publications).

Ролевая игра может быть поределена и реализована несколькими способами [Rao Stuhans, 2012]. Общим знаменателем является то, что участники принимают различные роли, в которых поведение и события становятся отправной точкой для того, чтобы сделать видимым и извлечь уроки из того, что происходит в различных ситуациях. Примером общего определения ролевой игры является определение Согунро [Sogunro, 2004, p. 356]: «/.../ как учебная деятельность, в которой участники разыгрывают набор определенных ролевых моделей поведения или позиций с целью приобретения желаемого опыта». Согунро [Sogunro, 2004, с. 358] также под-

черкивает, что более глубокое понимание, достигнутое благодаря ролевой игре, объясняется главным образом тем, что число точек зрения увеличивается: «/.../ ролевые игры побуждают участников рассматривать ситуации или проблемы с различных точек зрения, отличных от их собственных. «Согласно Ярдли – Матвейчук [Yardley – Matwiejcuk, 1997], ролевая игра описывает деятельность, в которой участники вовлечены в ситуацию «как если бы», путем моделирования действий и обстоятельств. Ожидается, что участники будут действовать «как если бы». Существуют конкретные условия и ситуации, причем различные роли подразумевают различные типы поведения, цели и аргументации. То есть отдельные описания ролей и предварительные условия для тех, кто принимает участие, устанавливаются в подготовительной работе ролевой игры [Gryselland Winka, 2010].

Таким образом, педагогические методы обучения, такие как традиционные лекции (которые включают только минимальный уровень участия студентов) и другие модели «сверху вниз» (ориентированные на преподавателя), на сегодняшний день не представляют очевидную ценность для студентов; но с другой стороны, альтернативные интерактивные методы обучения, такие как кейс – стадии, ролевая деятельность, не всегда воспринимаются учебными заведениями как имеющие равный статус.

Введение интерактивных методов обучения в области активного обучения требует институциональных предпосылок; образовательные учреждения несут ответственность за поддержку этого педагогического подхода, как и других форм обучения. В противном случае интерактивные методы обучения могут стать педагогическими методами, которые будут являться студентам забавными, но с малой педагогической нагрузкой.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Интерактивные методы, формы и средства обучения (методические рекомендации). Ростов – на – Дону, 2013
2. WAYS OF USING INTERACTIVE METHODS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES AT THE UNIVERSITY N. Polikova, M. Yashina, S. Popova
3. Discussion as a Way of Teaching: Tools and Techniques for Democratic Classrooms, 2nd Edition/ Stephen D. Brookfield, Stephen Preskill/ ISBN: 978 – 1-118 – 42975 – 4 June 2012 Jossey -Bass 336 Pages
4. Case Studies / Caroline Falaiye , Lise Labrecque & Ken Stephenson Evaluator's Lunch & Learn, Ottawa May 27, 2008
5. CASE STUDY RESEARCH: AN INTERNAL-EXTERNAL CLASSIFICATION / Applied Qualitative Research Design: A Total Quality Framework Approach (Roller & Lavrakas, 2015, pp. 295-298).
6. Stake, R. E. (1995). The art of case study research. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
7. CASE STUDY RESEARCH: AN INTERNAL-EXTERNAL CLASSIFICATION <https://researchdesignreview.com/2018/01/17/case-study-research-an-internal-external-classification>
8. Rao, D. & Stuhans, I. (2012). Exploring the potential of role-play in higher education: Development of a typology and teacher guidelines. Innovations in Education and Teaching International, 49. (4), 427-436.
9. Sogunro O. A. (2004). Efficacy of role-playing pedagogy in training leaders: Some reflections. Journal of Management Development, 23. (4), 355-371.

10. Yardley-Matwiejczuk, K. M. (1997). Role-play. Eory & practice. London: Sage.
11. Gysell T. & Winka K. (2010a). Forum teater, forum spel & forum rollspel. In T. Gysell & K. Winka (Eds.), Gestaltandetsutmaningar –forum aktivitetetrochlarande, 29-44, Lund: Student litteratur.
12. Ulrika Westrupoch Agneta Planander. Role-play as a pedagogical method to prepare students for practice: e student ' voice / Högreutbildning Vol. 3, Nr. 3, 2013, 199-210.

Түймебаева Гулимжан Есіркепқызы

«8D01504-Химия педагогын даярлау» мамандығы PhD докторанты
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент

Байменова Ұлжалғас Сейдановна

доцент, х. ғ. к., сырттай және қашықтықтан оқыту факультетінің деканы
Академик Қуатбеков атындағы халықтар достығы университеті

Битемирова Алия Еркегуловна

доцент, х. ғ. к.
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент

МЕКТЕПТЕ ХИМИЯНЫ ҮШ ТІЛДЕ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Түйін. Мақалада жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша химияны үш тілде оқытудың тиімді әдістемесі қарастырылған. Мақсатымыз химия пәнін тек қана ана тілінде емес, орыс және ағылшын тілдерінде де меңгеруге көмектесетін әдістерді ұсыну. Осындай әдістердің бірі «Қатені тап» және «Крестиктер-ноликтер» ойыны арқылы оқыту. Мұнда білім алушылар сыни ойлау арқылы ақпаратты салыстыра отырып қате берілген мәліметті үш тілде салыстыра отырып анықтайды, қортынды жасайды.

Түйінді сөздер: химияны оқыту әдістемесі, химияны ағылшын тілінде оқыту, этиленгликоль, сірке қышқылы

Резюме. В статье предусмотрена эффективная методика обучения химии на трех языках по обновленной образовательной программе. Цель-предоставить методы, способствующие усвоению химии не только на родном, но и на русском и английском языках. Одним из таких методов является обучение через игру; «найди ошибку» и «крестики-нолики». При этом обучающийся, сравнивая информацию с критическим мышлением, выявляет ошибочную информацию на трех языках, делает выводы.

Ключевые слова: методика преподавания химии, обучение химии на английском языке, этиленгликоль, уксусная кислота

Summary. the article provides an effective method of teaching chemistry in three languages according to the updated educational program. The goal is to provide methods that help you learn chemistry not only in your native language, but also in Russian and English. One of these methods is learning through play; «find the error» and «TIC-TAC-toe». At the same time, the student compares information with critical thinking, identifies erroneous information in three languages, and makes conclusions.

Keywords: methods of teaching chemistry, teaching chemistry in the English language, ethylene glycol, acetic acid

«Жеті жұрттың тілін біл, жеті түрлі білім біл», – демекші, көп тіл білу – жаһандандудың бір кепілі. Шетел тілін үйрену, оның қолданыс аясын кеңейту бүгінде кезек күттірмейтін өзекті де маңызды мәселелердің бірі. Ағылшын тілі – әлемдік бизнес тілі, оны жетік меңгеру – біздің жастарға көптеген мүмкіндіктерге жол ашады.

Заманға сай еліміздің дамуындағы барлық салаға жаңашылдық өзгеріс-тер жедел енгізілуде. Соңғы жылдары жиі айтылған үштілділік – бәсекеге қабілетті елдердің сапынан көрінуге негіз қалайтын баспалдақтардың бірі. Осы мақсатта мектеп қабырғасынан бастап жаратылыстану пәндерін ағылшын тілінде оқыту қолға алынды. Білім саласындағы ұтымды үдерістерді алдыңғылардың бірі ретінде қабылдай білетін мек-

тептерімізде алғашқы оқу жылынан бастап үлгі ретінде сынып жасақталып, одан кейін тиянақты барлық сыныптар химия, биология және информатика пәндерін үштілде қатар меңгере бастады.

Бүгінгі таңда білім беру саласындағы маңызды талаптардың бірі – бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыру. Өскелең ұрпақты заман талабына сай етіп тәрбиелеуде көптілді білім берудың маңызы зор. Қазіргі таңда дамыған мемлекеттерде көптілділік адамдар арасындағы өзара келісім және түсінушілік құралы қызметін атқарады. Елбасымыз Н. Ә. Назарбаев та «Үштұғырлы тіл» саясатында бұл мәселеге аса көңіл аударған. [Назарбаев Н. Ә., 2018] Еліміз үшін үштұғырлы тіл – бәсекеге қабілеттіліктің алғаш қадамдары болып табылады. Қазіргі таңда білім беру жү-

йесінің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарастар қалыптасуда. «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының» басты мақсаты:

- қазақ тілінің мәртебесін көтеру;
- мемлекеттік мекемелерде іс-қағаздарды қазақ тілінде жүргізу;
- еліміздегі ағылшын тілін меңгерген тұрғындардың үлесін арттыру;
- орыс тілін жетік білу;
- әр ұлттың тілдерін дамыту, оларды сақтап қалуға мүмкіндік жасау;
- тілдер гармониясының бірлігіне жол ашу.

Өз іс-тәжірибемізде білім алушылардың интербелсенділікті туындататын әдіс- тәсілдерді қолдана отырып сабақты үш тілде өтудің тиімділігі зор деп санаймын. Сонымен қатар, АКТ-ны: электрондық оқулық, презентациялар, тест, т. б. түрлері оқушылардың қызығушылығын оятып, уақытты тиімді пайдалануға жол ашады. Шығармашылық белсенділікті талап ететін тапсырмаларды оқушылар қызығушылық таныта отырып орындап, өз бетімен, жұпта немесе топта аударма жұмыстарын жасауға дағдыланды.

Үштілді білім беру жүйесінде кездесіп жатқан кедергілермен қиыншылықтарды жою үшін сабақтарда әдіс тәсілдерді түрлендіріп, оқушылардың қызығушылықтарын арттыруға қол жеткізілді.

Сабақ барысында оқушылардың тілдік қорын байыту және олардың өз білімдерін тиімді қолдана алуға бағыттау мақсатында «Сөз- аударма-сурет» («Word – Translation – Picture») әдісін ұсынамын. [Мартынова М. В., 2003] Бұл әдістің тиімділігі білім алушылардың көру арқылы есте сақтау қабілеті, салыстыру дағдылары дамиды. Бұнда оқушыларға сөздер оларға сай суреттер және сөздердің аудармалары кеспе қағаз ретінде ұсынылады. Ұсынылған әдіс топтық жұмыс жасағанда қызықты және тиімді болады. Топтар жылдам әр сөзге сай сурет және аудармаларды тауып жинау керек.

қант		уксусная кислота	beaker
сірке қышқылы		сахар	acetic acid
бор	$\text{H}_3\text{C}-\text{C}\begin{matrix} \text{=O} \\ \text{OH} \end{matrix}$	Этиловый спирт Этанол	a piece of chalk
пропан	$\begin{matrix} \text{H} & \text{H} \\ & \\ \text{H}-\text{C}- & \text{C}-\text{OH} \\ & \\ \text{H} & \text{H} \end{matrix}$	мерный стакан	sugar
өлшеуіш шыныаяқ		пропан	propane
Этил спирті		мел	etl alcohol ethanol

«Қатені тап»

Ойын шарты:

Топтарға білім алушылар өз қалаулары бойынша бөлінеді. Әр топқа арнайы тапсырмалар беріледі. Тапсырманы орындауға уақыт шектеулі болады. Тапсырмалар жазылып болған соң, топтар бір-бірінің қателерін тауып, түзетулері керек. Топ мүшелері өздерінің түзетулерін арнайы параққа жазады. [Зорина Л. Я., 1993, с. 125]

«Find the error»

Rules of the game:

Students are divided into groups at will. Each group is assigned specific tasks. There is limited time to complete the task. [Жетписбаева Б. А., 2000] After the assignments have been written, the teams must identify and correct each other's errors. Team members write their markup on a separate sheet.

1-топ тапсырмасы: Заттардың молекулалық формулаларын жазады. Әр формулада 1-2 қате болуы керек. Task of the 1st group: Write the molecular formulas of substances. Each formula should have 1-2 errors. 2-топ тапсырмасы: Заттардың атауларын 3 тілде жазуы керек. Атауларда 1-2 қате болуы керек. Task of Group 2: Names of objects should be written in 3 languages. Names must contain 1-2 mistakes. 3-топ тапсырмасы: Заттардың қасиеттерін көрсетеді. 1-2 қате болуы керек. Task of Group 3: Shows the properties of substances. There should be 1-2 mistakes.	Тапсырмасы Task Қателері Mistakes C₂H₄(OH)₃ этиленгликоль C₂H₃COOH)₂ сірке қышқылы Этиленгликоль Этиленгликоль ethane glycol сірке қышқылы муравьиная кислота formic acid Этиленгликоль ақ, тәтті дәм, суда нашар ериді. Ethylene glycol white, sweet taste, poorly soluble in water liquid. Этиленгликоль белый, сладкий вкус, плохо растворимый в воде жидкость.	Тексерген топ Verified group C₂H₄(OH)₂ этиленгликоль CH₃COOH сірке қышқылы Этиленгликоль Этиленгликоль ethylene glycol сірке қышқылы уксусная кислота acetic acid Этиленгликоль суда жақсы еритін, түссіз, тәтті дәмі бар, қоймалжың сұйықтық. Ethylene glycol colorless, sweet taste, well soluble in water liquid. Этиленгликоль бесцветный, сладкий вкус, хорошо растворимый в воде
--	--	---

«Крестиктер-ноликтер» ойыны. Барлығы алкиндерден тұратын тік, көлденең немесе қиғаш жолақты табыңдар [Рогова Г. В., 2000. с 232.]

Игра «Крестики-нолики». Найдите вертикальную, горизонтальную или наклонную полосу, состоящую из алкинов.

«Cricket-Scouts» game. Find a vertical, horizontal, or sloping strip of alkynes.

C ₆ H ₆	C ₂ H ₄	C ₂ H ₅ COOH	C ₃ H ₄
C ₅ H ₁₂	C ₂ H ₆	C ₅ H ₈	C ₂ H ₅ OCH ₃
C ₂ H ₅ OH	C ₃ H ₄	C ₆ H ₁₀	C ₄ H ₆
C ₂ H ₂	CH ₄	HCOOH	C ₂ H ₅ COOCH ₃

Жоғарыда үлгі ретінде келтірілген әдістерді химияны үштілде оқытатын сыныптарда орынды пайдалану арқылы функционалды сауаттылығы дамыған, ақпаратты үш тілде түсініп, талдай алатын және қажетті қортынды жасай білетін жеке тұлғаны қалыптастырудағы баспалдақтардың бірін аттап өтуге болады деп сенемін.

Осылайша, тілді объект ретінде емес, білім алуға құрал ретінде пайдалануға болады. Балалардың тілдік білімінен көптілділіктің жоғары мәдениетін іздейтін мұғалімдер ерекше назар аударып, оларды ынталандыруы керек. Біздің заманымызда билингвизм мен көптілділік бәсекеге қабілетті қоғам құру үшін нақты және қажетті құбылыс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н. Ә. Ұлы даланың жеті қыры / <http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy>. 21 қараша 2018.
2. Мартынова М. В. Интегрированное обучение. Педагогические технологии. Типы и формы интегрированных уроков. Методические рекомендации. Томск: ТомГУ, 2003.
3. Зорина Л. Я. Интегрированные предметы естественно научного цикла / Современная дидактика: теория – практике / Под ред. И. Я. Лернера, И. К. Журавлёва. М.: ИТП и МИО РАО. 1993. С. 125 – 140.
4. Рогова Г. В., Верещагина И. Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в общеобразовательных учреждениях: Пособие для учителей и студентов пед. вузов. 3-е изд. М.: Просвещение, 2000. – 232с.
5. Жетписбаева Б. А. Полиязычное образование: теория и методология. - Алматы: Білім, 2000- 343с

УДК 61: 371. 31-005-001. 76.

Тулешова Кулзейнеп Тулешевна

Т. Ғ. К.,

SilkWay Халықаралық университеті
Шымкент қ., Қазақстан

Джалилов Карим Асанович

Х. Ғ. К.,

SilkWay Халықаралық университеті
Шымкент қ., Қазақстан

БОЛАШАҚ ХИМИЯ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КӘСІПТІК ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Түйін. Болашақ химия мұғалімдерінің кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың моделін жасауда алынған теориялық білімдерді жүйелі түрде ықпал жасау.

Түйінді сөздер: болашақ химия мұғалімдерінің кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру әдістемесінің диагностикалық, технологиялық, процессуалдық кезеңдерінің мазмұнын зерттеу жұмысы барысында айқындалды, олар тұлғалық-дамытушылық, дидактикалық, ұйымдастырушылық шарттар негізінде жүзеге асырылады.

Резюме. Систематически осваивать теоретические знания и разрабатывать их модели для формирования профессиональной компетентности будущих учителей химии.

Ключевые слова: В ходе научно-исследовательской работы было выявлено содержание диагностического, технологического, процедурного этапа методологии формирования профессиональной компетентности будущих учителей химии, которые осуществляются на основе личностного развития, дидактических, организационных условий.

Summary. Development of a model and systematic development of theoretical knowledge in the formation of professional competence of future chemistry teachers.

Keywords: In the course of the research work, the contents of the diagnostic, technological, and procedural stages of the methodology for the formation of professional competence of future chemistry teachers were revealed, which are carried out on the basis of personal development, didactic, organizational conditions.

Болашақ химия мұғалімдерінің кәсіби құзіреттілігін қалыптастыруда тәжірибелік эксперименттің анықтау кезеңінде жүргізілген сауалнама нәтижесінде бірқатар кемшіліктер анықталған болатын.

Жүргізілген сауалнамалар бойынша болашақ химия мұғалімдерінің кәсіби құзіреттілігін қалыптастыруда мұғалімдердің басым көпшілігі жоғары оқу орындарында (ЖОО) қажетті пәндер мен құралдардың жетіспеушілігін, арнайы бағдарламалардың жоқтығына аса назар аударыла бермейтіндігі анықталды. Сол себепті біз болашақ химия мұғалімдерінің кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру әдістемесінің диагностикалық, технологиялық, процессуалдық кезеңдерінің мазмұнын зерттеу жұмысы барысында айқындалды, олар тұлғалық-дамытушылық, дидактикалық, ұйымдастырушылық шарттар негізінде жүзеге асырылады. Сондай-ақ, олардың кәсіби, тілдік, креативтік тұлғасы дамуының тиімді жүзеге асуын қамтамасыздандырады [Кенжебеков Б. Т., 2001, 2756].

Диагностикалық кезеңде – болашақ химия мұғалімдерінің коммуникативтік креативтілігін қалыптастыруда эмпирикалық, авторлық және нәтижелерді статистикалық өңдеу әдістері қарастырылады.

Технологиялық кезеңде – оқу және электрондық оқу құралдары, элективті курс бағдарламасы, оқу

модулдері, құралдары: цифрлық білім беру құралдары (ЦБР), дербес компьютерлер, интерактивті тақта, әдістері: тренинг технологиясы, жобалық оқыту, іскерлік ойындар арқылы оқыту, интербелсенді оқыту, формалары: проблемалық-дәріс, семинар-тренинг, конкурстар, СӨЖ, СОӨЖ және т. б.

Процессуалдық кезеңде – анықтау, қалыптастыру, қорытындылау қарастырылады.

Зерттеу жұмысы кезінде болашақ химия мұғалімдерінің кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру әдіс-тәсілдерінің, әдістемесінің маңызды бөлігі анықталған, мақсатқа жетудегі іс-әрекеттер жиынын анықтайтын әдістер жүйесі болып табылады.

Қалай оқыту керек? дейтін дәстүрлі дидактикалық сұрақ заңды түрде оқыту әдісінің категориясын шығарады.

Әдіс – табиғат құбылысын, әлеуметтік өмірдің жағдайларын зерттеу мен таным жолы, құбылыстарды оқып, білу жолдарын, әдіснамалық теория танымы мен шындықты зерттейтін тәсіл болып табылады. Әдіс – жоспарланған мақсатпен және соңғы нәтиженің арасындағы байланыстыратын оқу процесінің өзегі болып табылады [Қаңлыбаева Д. Т., Білім әлемінде № 4(4) 576].

«Мақсат – мазмұн – форма – оқыту әдісінің құралдары» – жүйедегі айқындаушы рөлін көрсетеді. Педагогикада әдісті белгілі түрде іс-әрекетті ретке

келтіретін, мақсатқа жету тәсілі ретінде қарастырады.

Әдіс-практикалық және теориялық әрекеттерді меңгеруге бағытталған нақты міндеттерді шешудегі операциялардың, тәсілдердің жиынтығы болып табылады. Педагогтар оқыту әдісі туралы түсінікті әр түлі етіп дәлелдеді. Біреулері оны «танымды басқаға беру әдісі» немесе мұғалімнің іс-әрекеті мен әдіс-тәсілі деп қарастырса, оқыту әдісін «білім беру тәсілдерінің үйлестіру жиынтығы» деп көрсетеді.

Оқыту әдісі құбылыстың мәнін танып білудегі әдіс-тәсілі ретінде қарастырылады. Осы түсініктегі әр түрлі дефиницияларды негізге ала отырып, мынадай тоқтамға келеміз: *оқыту әдісі – бұл білім алушы мен оқытушы арасындағы жүйелі, өзара байланысқан білім мазмұнын меңгеруге арналған іс-әрекет жүйесі.*

Оқыту әдістері – тарихи категория, олар білім беру мазмұны мен мақсатының ауысуына байланысты өзгереді. Америкалық педагог К. Керр оқыту әдіс сапасындағы төрт «төңкерісті» бөліп көрсетеді [Құдайбергенова К. С., 2008, 306].

Біріншісі – үлгі болып табылады мұғалім – аталар кәсіби мұғалімдерге орын берді, екіншісі – ауызша сөздерді жазбашаға ауыстырды, үшіншісі оқуға баспа сөздерін кіргізді, төртіншісі – осы кезде болып жатқан автоматтандыру мен компьютерлендіру оқыту процесіне енгізуді болжады.

Оқыту әдісінің маңызды белгісі – дидактикалық мүмкіндіктер. Егер осы тәсілмен жоқ дегенде бір дидактикалық мәселені шешетін болсақ, мұның өзі оқыту әдістемесі. Егер іс-әрекет әдісі қосымша болатын болса, онда біз тәсілмен жұмыс істейміз. Оқыту әдісі – әдіс элементі, оның құрама бөлігі, әдістің көлемі бойынша кішігірім, құрылымы бойынша жай болатын болса, онда әдісті және әдіс модификациясын орындау жолындағы өзгеше қадам болып табылады. Әдіс пен тәсіл арасында өзара ауыспалық байқалады. Беріліп отырған пәннің мазмұнына қарай әдіс тәсілге, тәсіл әдіске айналуы мүмкін. Сөйтіп, барлық графикалық бейнелер пәндері үшін – тәсіл болып табылады [Құдайбергенова К. С., 2008, 366].

Қазіргі әдебиеттерде «әдіс» түсінігінің көптеген анықтамалары берілген. Дегенмен, аталған түсініктің негізгі үш мәнін ерекшелеп көрсетуге болады:

1) жалпы әдіснамалық: әдіс – қоршаған нақтылықты оқып үйрену, таным құралы;

2) жалпы дидактикалық: әдіс – оқыту мазмұнын ықпалды меңгеруге бағытталған оқыту объектісі мен субъектісінің өзара шартталған іс-әрекеттерінің жүйесі;

3) жеке дидактикалық (меншікті әдістемелік): әдіс – оқыту субъектісінің кәсіби іс-әрекеті стратегиясын анықтайтын оқытудағы бағыт.

Зерттеу жұмысының болжамын практикалық түрде тексеру мақсатында тәжірибелік – педагогикалық эксперимент жұмысы 2018-2019 оқу жылдары Шымкент университетінде жүргізілген тәжірибелік жұмыстарға 5B0101200 – «Химия» «Биология» мамандығының 50 білім алушысы қатысты. Жүргізілген зерттеу жұмыстарының тәжірибелік-педагогикалық жұмысының болашақ химия мұғалімдерінің кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың, өзіміз даярлаған әдістемелік нұсқаның эксперименттен өткізіп және оның дұрыс пайдаланылуын тәжірибеден өткізу үшін бағытталған болатын.

Зерттеу жұмысымызға орай әртүрлі дерек көздерінен алынып, оларды талдап, зерттеу жұмысында ғылыми аппаратында негізделген болжамның ғылыми және объективті дұрыстығын тексеруді керек әдістер кешені болып беріледі. Анықтау экспериментінде ЖОО педагогикалық үдерісте, білім алушыларды нысанаға ала отырып, тәжірибе жүргізілді [http://www.akor1da.kz 2018].

Болашақ химия мұғалімдерінің кәсіби құзіреттілігін теориялық талдау кезеңінде құрылған болашақ химия мұғалімдерінің коммуникативтік креативтілігін қалыптастырушы моделдің мотивациялық, когнитивтік, функционалдық үш компоненттеріне сәйкес алынған көрсеткіштері арқылы кәсіби құзіреттіліктің деңгейлерін анықтау (креативтік, эврикалық, пассивтік) эксперименті жүргізіліп өз нысанасына жетті.

Қорыта келгенде, болашақ химия мұғалімдерінің кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық негіздері жасау, студенттерге осы саладан теориялық білімдерді жүйелі меңгертуге ықпал етеді. Кәсіби құзіреттілік ұғымының мәнін ашуда, құрылымын жасауда және болашақ химия мұғалімдерінің кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың моделін жасауда алынған теориялық тұжырымды ойларды мұғалімдер біліктілігін жетілдіретін институттардың әдістемелік бағдарламаларына енгізуге болады [Педагогтің кәсіби стандарты 2017, № 133. 3].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кенжебеков Б. Т. Университет студенттерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориясы мен практикасы. —Астана: Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық ун-ті, 2001. – 275 б.
2. Қаңлыбаева Д. Т. Оқушыларға коммуникативтік құзыреттілік білім берудің негіздері // Білім әлемінде. – —№ 4(4). – 57–60-б.
3. Құдайбергенова К. С. Құзырлылық тұлға дамуының сапалық критерийі //Білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі: Халықаралық ғыл. -практ. конф. материалдары. – Алматы: ББЖ КБАРИ, 2008. – 30–36-б.
4. Мемлекет басшысы Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. http://www.akor1da.kz 2018 жылғы 5 қазан
5. Педагогтің кәсіби стандарты «Атамекен» Қазақстан Республикасы Ұлттық кәсіпкерлер палатасының. Басқарма төрағасының бұйрығына қосымша. 2017. - 8. 06. - № 133. 3

Тураева Айгул Тасболатовна

филология ғылымдарының кандидаты, доцент м. а.
Silkway Халықаралық университеті,
Шымкент қ.

Кишибаева Дариха Джунисбековна

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА САЛТ-ДӘСТҮР НЕГІЗІНДЕ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДЫ БОЙЫНА СІҢІРУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Бастауыш сынып оқушыларына салт дәстүр негізінде рухани жаңғыруды бойына сіңірудің педагогикалық мәселелері және ұлы ғұлама ойшыл педагогтардың педагогикалық көзқарастары мен саналы тәрбие беру жолдары қарастырылады.

Түйінді сөздер: рухани, жаңғыру, көзқарас, мәңгілік ел, мәдени, мұра, аманат, тәуелсіздік, құндылық, саналы, тұғырлы, әлеуметтендіру, ұлттық, рух, көзқарас, дәстүр, елжандылық, киелі.

Резюме. Ученики начальных классов рассмотрят педагогические проблемы духовного возрождения, а также педагогические подходы и осознанное воспитание великих мыслителей.

Ключевые слова: духовное, возрождение, видение, вечная страна, культура, наследие, благополучие, независимость, ценность, сознательность, иерархия, социализация, национальность, дух, видение, традиция, патриотизм, святость.

Summary. Primary school students will consider the pedagogical problems of spiritual revival, as well as pedagogical approaches and conscious education of great thinkers.

Keywords: spiritual, revival, vision, eternal country, culture, heritage, prosperity, independence, value, consciousness, hierarchy, socialization, nationality, spirit, vision, tradition, patriotism, holiness.

Еліміз Егемендігін алып, Тәуелсіздігіміздің тұғырлы болуын, халқымыздың еңсесін тік ұстап болашаққа сенуін елбасымыз Н. Ә. Назарбаев өзінің жыл сайынғы дәстүрлі халыққа жолдауында айтып, халықты бірлікке, ынтымаққа, білімділік пен төзімділікке шақырып отыр. 12-жылдық мектеп реформасын жасауды, балабақшаларды көбірек іске қосуды, оларға маман дайындауды, білім мен ғылымға тереңірек көңіл бөлуді халыққа аманаттап отыр [Назарбаев Н. Ә., жолдауы, 2007].

Мәңгілік Ел ұғымын ұлтымыздың ұлы бағдары – «Қазақстан-2050» Стратегиясының түп қазығы етіп алдым. Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен гөрі оны ұстап тұру әлдеқайда қиын. Бұл – әлем кеңістігінде ғұмыр кешкен талай халықтың бағынан өткен тарихи шындық. Өзара алауыздық пен жан-жаққа тартқан берекесіздік талай елдің тағдырын құрдымға жіберген. Тіршілік тезіне төтеп бере алмай, жер бетінен ұлт ретінде жойылып кеткен елдер қаншама. Біз өзгенің қателігінен, өткеннің тағылымынан сабақ ала білуге тиіспіз. Ол сабақтың түйіні біреу ғана – Мәңгілік Ел болу біздің өз қолымызда. Бұл үшін өзімізді үнемі қамшылап, ұдайы алға ұмтылуымыз керек. Байлығымыз да, бақытымыз да болған Мәңгілік Тәуелсіздігімізді көздің қарашығындай сақтай бі-

луіміз керек, – деген болатын елбасымыз өз сөзінде [Назарбаев Н. Ә., жолдауы, 2014].

«Ел болам десең – бесігіңді түзе»-дейді біздің дана халқымыз. Бала тәрбиесіне дұрыс көңіл бөлу ата-бабаларымыздың ежелден келе жатқан негізгі қасиеттерінің бірі. Бала – ұрпағының жалғасы, ертеңгі күнге аманатым деп бала тәрбиесіне ерекше көңіл бөлген. Кісі, қонақ келгенде қолына су құйғызып батасын алған, қонақты аттан түсіріп, үйге бастап әдеп танымын көрсеткен.

Осындай керемет үлгілерімізден айрылып қалардай уақыттарды бастан кешкен халқымыз мына жаңа заманда дәстүріміз бен салт-санамызды қайта бір жаңғыртқандай.

Еліміздің бүгіні мен ертеңі болашақ ұрпақ қолында екенін ескере отырып, жан-жақты дамыған тұлға тәрбиелеу – кезек күттірмейтін мәселелердің бірі. Елімізде мектеп жасына дейінгі тәрбиеленушілердің саны жылдан-жылға көбейіп, балабақшаларға деген халықтың сұранысы арта түсуде. Бастауыш мектепте тәрбие мен оқудың сапасын арттырып, халықтың қажеттілігін қанағаттандыру мақсатында бағдарламалар жүзеге асырылуда. Оқушыларға саналы тәрбие мен білім беруде халқымыздың баға жетпес мұралары – этнопедагогика материалдарын мектеп өміріне кеңінен қолдану негізінде оқушылардың

тілін, ақыл-ойын, дүниетанымын дамыту өзекті мәселе.

Мәдени мұра – орны толмас құнды рухани, мәдени, экономикалық және әлеуметтік қазына. Мұра осы заманғы ғылым, білім және мәдениеттің де қайнар көзі. Бұл табиғи байлықтармен қатар, ұлттың өзін-өзі сыйлауы және әлемдік қоғамдастықты мойындатуына басты негіз болып табылады.

Қазақстан Республикасының этникалық-мәдени білім тұжырымдамасында: «...жеке тұлға өз ұлтының мәдениеті мен тілін қажетсіне ме, оларды меңгеруге ұмтылысы, өзін-өзі халқына сәйкестендіруге ықыласы бар ма?» деген мәселе өте маңызды. Мемлекет осы үш фактордың әрқайсысын қалыптастырудың нақты жолдарын қарастыруға, тұлғаны ана тілі мен төл мәдениетті меңгертуге ынталандырып, жан-жақты жәрдем көрсетуге тиіс» деп атап көрсетілген болатын. Сондықтан мектепте бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік және елжандылық құндылықтарын қалыптастыруда қазақ халқының салт-дәстүрлерін қолданудың маңызы зор.

Бүгінгі таңда мектепте болашақ ұрпақты өздерінің дене және рухани күштерін жете бағалайтын, өз тілегі мен сезімін қажетті арнаға бұра алатын, өзіне талап қоя алатын, өз күшіне, өз қабілетіне, өмірлік мақсаты мен міндетіне жету жолындағы мүмкіндігіне сенімді, Отанын, елін-жерін сүйетін, адамгершілік және елжандылық құндылықтары қалыптасқан толық адамды тәрбиелеуге бағдарлануы тиіс. Осы тұрғыдан алғанда оқушының бастауыш сынып кезеңінен әлеуметтік дамуын қамтамасыз ету және әлеуметтендіру жағдайлары қарастырылуы қажет.

Тәрбие – ұзақ және күрделі үдеріс. Адамзат дамуының қай кезеңінде болмасын тәрбиенің тиімділігін жетілдіру ісі жүзеге асырылып келеді. Бұл істі жүзеге асыру үдерісі әрбір қоғамды мемлекет қажеттігіне бағындырады. Өйткені мемлекет қажеттігінің орындалуы оның экономикалық күш-қуаты мен саясатына тәуелді екендігі белгілі. Олай болса тәрбие тиімділігінің ең басты шарты мемлекет мүмкіндігінен туындайтын қажеттікке сай тәрбиенің мақсатын нақты анықтау болып табылады.

Философиялық сөздікте аксиология – құндылықтар жаратылысы туралы, оның нақтылығы, орны мен құндылықтың әлемдегі құрылымы арасындағы әр түрлі құндылықтар байланысы туралы ілім деп түсіндіріледі.

Сонау заманда адам баласының мәңгі жасауын арман еткен Қорқыт атамның тәлім-тәрбиелік әңгімелері мен мақал-мәтелдері, Әл-Фарабидің білім, ғылым, тәрбие жөніндегі тұжырымдары, А. Ясауи ілімдері, Жүсіп Баласағұни тәлімдері, Абай мен Ы. Алтынсариннің тәрбиелік ойлары, А. Байтұрсыновтың ұлттық білім беру жүйесі, М. Жұмабаевтың «Педагогикасы», Ж. Аймауытовтың қазақ психологиясын зерттеуі бәрі

де біздің қасиетті де құймақұлақ, шешен де пайымды халқымыздың болашағы үшін тер төгіп, халықтың қамы үшін этнопедагогиканың негізін салған ағартушы-ғалымдар.

Бүгінгі таңда осы проблеманы қолға алып, оқулықтар жазып, жанашырлық көрсетіп отырған Оразбекова К, М. Оразаев, М. Смаилова, Қ. Жарықбаев, Ә. Табылдиев, С. Ғаппасов, С. Қалиев, Ұ. Асыллов, Ж. Нұсқабаев т. б. ғалым-зерттеушілеріміз тәрбие ісін жүргізудің оны оқу бағдарламасына енгізудің түрлі жолдарын көрсетіп, мақсатын жеткізе білді [Ахметов Ш., 1966].

Қаншама заман өтсе де, маңызын жоймаған халықтық педагогиканы тәлім-тәрбиенің туы қазығына айналдыру ата-ананың да, мектептің басты борышы.

Қоғам барлық тарихи даму кезеңдерінде халық педагогикасы жайлы ұғымды анықтау, әр түрлі ғылыми-педагогикалық көзқарастарды қалыптастыру проблемаларына көптеген ғалымдар, педагогтар көңіл аударды, құнды пікірлер айтты, өмірлік мұра қалдырды.

Әр халық өзінің жас ұрпағын қайырымды, адал, үлкенді құрметтейтін әділ, ержүрек ізгі ниетті, ар-ожданы мол болып өссін деп армандайды, бұл мәселені өзінің тұрмыс салтына байланысты шешіп отырды. Ол үшін ғасырлар бойы қолданып, сұрыпталып, өмір тәрбиесін сыннан өткен салт-дәстүрлерді педагогикалық әдіс-тәсілдерді пайдаланып келеді.

Халықтық педагогика дәуірдің небір қатал сынынан өтіп, жаңарып, шым болаттай тіршілік тынысы және салт-дәстүрлерімен біте қайнасып, бірге жасалып келе жатқан қазына.

Қазақ халқының ұлы педагогы, этнографы Ы. Алтынсарин өзінің әдеби және педагогикалық еңбектерінде қазақтың фольклорын пайдалана білген.

Ы. Алтынсарин барлық еңбектерінде жеке адамның жоғары қасиеттерін қалыптастыруда еңбек, елжандылық ақыл-ой тәрбиесінің ерекше орын алатынын атап көрсетеді. Кемеңгер ұстаз Ы. Алтынсариннің ұлағатты сөздері, педагогикалық мұралары халық педагогикасында үлкен орын алады. Оларды қазіргі қазақ халқының ұлттық мәдениеті мен салт-дәстүрін қайта жаңғырту кезеңінде кең мағынада насихаттау әрбір педагог-тәрбиешінің басты борышы болуы қажет.

Қазақтың ағартушы-педагогтары А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, М. Дулатов, Х. Досмұхамедов ұстаздық етуде және тәлім-тәрбиелік еңбектер жазуда өз ұлттың салт-санасын терең зерттеген. Сан ғасырлық тарихы бар ата-бабаларының халықтық педагогикасына терең ғылыми талдау жасады. Сөйтіп, олар қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан әдеп-ғұрып, салт-дәстүрімен тәлімдік мұраларын жас ұрпаққа, ұлттық тәрбие беруде пайдалану жолдарын көрсетті. Сол мақсатта олар қазақ мектептерінің жас жеткіншектеріне арнап оқулықтар,

оқу құралдар және әдеби шығармалар жазды.

А. Байтұрсынов қазақтың халық педагогикасын жан-жақты зерттеп, қазақ этнопедагогикасының негізін қалады, ұлттық білімнің шамшырағы болды.

Халық педагогикасының арқауы-ауыз әдебиеті мен халықтық салт-дәстүрлері. Ауыз әдебиеті мен халықтық салт-дәстүрлері-ұлттық тәрбиенің негізі. Міне, осы тұғырлы-тұжырымды ірі ғалым лингвист, әдебиет зерттеуші дарынды ақын, аудармашы, қазақ тілі бөлімінің іргетасын қалаушы, қазақ баспасөз тілінің ұлттық үлгісін жасаған талантты көсем сөз иесі, туған халқының рухани дүниесін жандандырған ғұлама – А. Байтұрсынов жан-жақты зерттеп, олардың тәрбиелік мәнін ашып берді. Ол қазақ этнопедагогикасының негізгі нұсқаларын зерделей зерттеп, талғай тауып, олардың ғылыми теориялық негіздерін жасады [Байтұрсынов А., 1991].

М. Жұмабаевтың «Педагогикасы» нағыз ұлттық тәрбиені насихаттауға бағытталған, жас ұрпақты ұлттық рухта тәрбиелеу мақсатында мектеп мұғалімдері мен тыңдаушыларға арналып жазылған тұңғыш халық этнопедагогикалық еңбек деп толық айтуға болады. Өйткені, Мағжан «Педагогикасының» басты ерекшелігі – оның қазақ топырағымен тығыз байланыстылығында. Оқулықтың басынан аяғына дейін ұлттық тәрбие басшылыққа алынып, оған сүйеніп, ұлттық тәрбие беруге тәлімгерлерді даярлау туралы ой-пікірлерінің айтылуы қазіргі кезде мектепте оқу-тәрбие үрдісіне ұлттық мазмұн беру қажеттілігімен сипатталады [Жұмабаев М., 1992].

Ж. Аймауытов – ақын, жазушы, драматург, сыншы, публист, аудармашы педагог. Ұстаз жазушы «Тәрбие жетекшісі» деген педагогикалық еңбек жазып, қазақ халқының ұлттық тәлім-тәрбиесіндегі елеусіз жағдайларды ашып көрсетті де, тәрбие ісінде баланы ынталандыру тәсілдерін ұсынды. Баланы шындыққа, жауапкершілікке тәрбиелеу үшін, оған талап қоя білу, қойған талаптың орындалуын қадағалау, баланың ішкі дүниесіне терең үңіліп, оны арман-тілегіне қарай демеуші тәсілдерді қолдау әдісін уағыздайды.

Дарынды зерттеуші 1926 жылы қазақтың ұлттық жан тіршілігін терең көрсетіп, бүкіл адамзаттық психологияның негізінде оқулық жазып, оны «Психология» яғни оны «Жан жүйесінің ғылымы» деп атады [Аймауытов Ж., 1995].

Мұхтар Әуезов – қазақ халқының ұлттық мәдени мұраларын жоғары бағалап, рухани байлығын ұлылықпен ашып көрсете білген, қазақ халқын бүкіл әлемге танытқан ғұлама жазушы. Ол қазақ этнопедагогикасының бір негізі – ауыз әдебиетін жан-жақты терең зерттеп, халық педагогикасын қадірін халыққа таныта білді.

М. Әуезов ең әуелі батырлық жырлар мен ғашықтық жырлардың халықты тәрбиелейтін қасиеттерін ашып «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» сияқты ғашықтық жырлардағы қа-

зақтың салт-дәстүрлерінің қайырымды қасиеттерін толғап, таңдап, мөлдір махаббат пен табанды күрескерлікті жастарға үлгі етіп көрсетеді. Қазақ халқының ақындық, өнерпаздық қасиеттерін рухани мұра ретінде ұрпаққа ұлағаттылықпен ұсынды.

Батырлық жырлардың әлемдік әсем нұсқаларын, әсіресе, қырғыз халқының «Манас» эпосын қазақ эпосымен салыстыра зерттеген ғалым, эпостық ұлы шығармалардың қазақ ауыз әдебиетінде мол екенін дәлелдеп, қазақ халық педагогикасының кереге-қабырғасы кең екенін кейінгі зерттеушілерге айқындап береді.

Әр халықтың тарихи өзіне көрші халықпен тығыз байланысты. Тіпті бір-бірінен алыс жатқан халықтардың да тарихында себеп салдарлық байланыстың болуы мүмкін.

Иә, қазақ халқы – рухани зор байлықтың мұрагері. Ол өзінің өресі биік, сан сапалы өскелең мәдениетіне бір күнде, бір ғасырда жеткен жоқ. Осы қазынаның түп төркіні санау VIII-XI ғасырлардағы Орхон-Енисей, ежелгі түркі жазбаларынан басталады [Калиев С., 1993].

Халықтық педагогиканың мұрасының бірі – дәстүр. Дәстүр – бір ұрпақтан екінші ұрпаққа ауысып отыратын қоғам. Өмірінің дамуына сәйкес өзгеріп, кейбіреулері жаңа мазмұн алып, әрмен қарай дамиды халықтың қоғамдық тарихи өмірінде қалыптасқан құбылыс.

Қазақ халық педагогикасының үлкен бір саласы – қазақ халқының салт-дәстүрлері болып табылады. Халықтың игі әдеттері дағдылана келе әдет-ғұрыпқа, әсерлі әдет-ғұрыптар салт-дәстүрлерге, халықтың өмірінде қалыптасқан салт-дәстүрлер салт-сана болып қалыптасқан. Халықтың салт-дәстүрлері рәсімдер мен жөн-жоралғылар, рәсімдер, ырымдар мен тыйымдар, түрлі сенімдер арқылы өмірде қолданыс тауып келеді. Оның бәрі дамып, толысып, жаңарып отырады. Халықтың игі мәдени дәстүрлері: ізеттілік, қайырымдылық, мейірімділік, қонақжайлылық, имандылық, иманжүзділік-барлық мәдени үлгі – өнегелі іс-әрекеттердің көрінісі – әдеп деп аталады.

Қазақ халқының өсіп игі дәстүрлерін айқындап, дәлелдей келе, халықты рухани тазалығы жағынан алып, қазақ халқын әдепті, яғни қайырымды, мейірімді халық деп атауға әбден болады.

Бұл – ұлт мәдениетінің ең озық көріністері. Халықтық әдеп-ұрпақ тәрбиесінің өзекті арқауы.

Игі әдептердің өмір қолданысына айналуы – әдет-ғұрып, оның бір жола өмір заңдылығына айналуы – салт дәстүр деп аталады. Яғни, дәстүр – қолданылмалы іс-әрекет. Ол қалыптасқан іс-әрекет ешкімнің «нұсқауынсыз» еркін мәжбүрлікпен орындалады. Өмірдің өркениетті дамуы дәстүрлердің толысып, не жаңарып отыруына себепші болады.

Қазақтың қазіргі замандағы алуан жүйелі өмір тану жолдары соларға беру әдістері ертеден қа-

лыптасып, бүтіндей қол үзбеген сыртқы күш қанша ықпалды болса да халқымыздың дәстүрлері мүлде жойылып кетпеген. Ендігі мақсат ата-баба дәстүрлерінің озығын жаңарту ұрпақ тәрбиесінде басты рольге айналдыру қазақтың ата-салтын, қағидасын қазіргі өмір тынысына сай пайдалану, жаңарту басты міндет.

Дәстүр-адамдардың рухани тұлғасынан бөлінбейтін құбылыс. Дәстүр қоғамдық сананың барлық формаларынан орын алады. Олар: саясатта, қоғам өміріндегі дәстүрде, халықтар арасында ынтымақтастық, теңдікте, бостандықта, өзара көмек дәстүрде, қарым-қатынас дәстүрлерінде, ғылыми дәстүрде, оқу-білім ғылымындағы дәстүрде, отбасы-жанұялық дәстүрде, еңбек дәстүрінде.

Сонымен, қай халық болса да ұлттық үрдісі, ілікті қасиетте, өзіндік әуені, тағлымды дәстүрі

мәртебесін биікке бастайтыны сөзсіз. Киелі керемет дәстүрлері арқылы ғана өзінің ұлттық бояуы мен өзінің болашақ ұрпағының төл келбетін қалыптастырады. Ұлттық рухымыздағы дәстүр жас ұрпақты тәрбиелеуде тиімді деп есептейміз.

Мектепте оқушыларға ұлттық тәрбие беру отбасынан, балабақшадан басталып, әрбір бүгінгі баланың бітімінен мінез-құлқына, қасиет сапасын қалыптастырады. Бала болашақтың адамы. Жаңадан қалыптасып келе жатқан ел азаматы.

Ал, бүгінгі бала дүниетанымымен пісіп жетілуі, дене бітімі мен көзқарасы, тіршілігімен, түсінігімен жылдан-жылға өзгеше, сонымен бірге олардың әрқайсысының бір-біріне ұқсамайтын өзіндік дара ерекшеліктері, мінез-құлықтары бар. Сондықтан тәрбиешілер, мұғалімдер, ата-аналар жылы жүрек мейірбандылық пен балаларды қаз қалпында сүюге тиіспіз..

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н. Ә. Қазақстан Республикасы президентінің Қазақстан халқына жолдауы, Астана., 2007.
2. Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауы АСТАНА. 17 қаңтар. 2014.
3. Ахметов Ш. Қазақ балаларының халық дәстүрлері арқылы тәрбиелеу. Алматы. 1966.
4. Байтұрсынов А. Ақ жол. Өлеңдер мен тәржімелер, мақалалар және әдеби зерттеулер. А., «Жалын» 1991.
5. Жұмабаев М. Педагогика «Ана тілі» 1992.
6. Аймауытов Ж. Психология Алматы. «Рауан». 1995
7. Ылиев С. Қазақ халқының салт-дәстүрлері және демократ ағартушылары. Алматы РБК, 1993ж.

Тураева Айгул Тасболатовна

филология ғылымдарының кандидаты, доцент м. а.
Silkway Халықаралық университеті,
Шымкент қ.

Кишибаева Дариха Джунисбековна

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Silkway Халықаралық университеті,
Шымкент қ.

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін. Ұсынылып отырған мақалада бүгінде көкейтесті мәселеге айналған «Инновациялық технология арқылы болашақ мұғалімдердің шығармашылық іс-әрекетін қалыптастыру» төңірегінде қарастырылған. Мақалада оқу үдерісінде инновациялық технологиялар арқылы болашақ мұғалімдердің шығармашылық іс-әрекетін қалыптастыру жан-жақты қарастырылған.

Түйінді сөздер: шығармашылық, іс әрекет, әлеуметтік, мәдени, тұлға, қажеттілік, стратегия, даму, заманауи, бәсеке, белсенділік, болашақ, қызығушылық, қоғам.

Резюме. Представленная статья посвящена одной из актуальных проблем по теме «Формирования деятельности будущих учителей по средствами инновационных технологии». В первой главе всесторонне рассматриваются теоретические основы формирования акме-креативной деятельности будущих учителей по средствами инновационных технологии в образовательном процессе.

Ключевые слова: творческий, действие, социального, культурный, человек, необходимость, стратегия, развитие, конкуренция, современный, деятельность, будущее, интерес, общество.

Summary. Presented master's thesis is devoted to one of actual problems on the topic of «Formation of acme-creative activity of the future teachers by means of innovation technology. » This master's thesis consists of introduction, two chapters, conclusion, list of used sources and applications. In the conduct of discusses the relevance of the search problem and scientific research apparatus.

In the first Chapter comprehensively considered theoretical bases of formation of acme-creative activity of the future teachers by means of innovation technologies in the educational process.

The second Chapter presents the methods and results of experimental work of formation of acme-creative activity of the future teachers by means of innovation technology.

In conclusion, recommendations are given based on the results of theoretical and experimental work.

Keywords: creative, action, social, cultural, face, need, strategy, development, modern, competition, future, society.

Қоғамның саяси, әлеуметтік-экономикалық, техникалық және мәдени дамуында білім беру жүйесінің рөлі өте жоғары екені белгілі.

Еліміздегі зияткерлік және шығармашылық тұлғаны жасау мәселесі, ұлттың бәсекеге қабілеттілігін жоғарылату заманауи қазақ қоғамының өзекті міндеттерінің бірі болып отыр. Ол «Қазақстан-2050» Стратегиялық даму бағдарламасында [Назарбаев Н. А., жолдауы 2012, 1-6], «2020 жылға дейінгі Жастар саясаты арқылы жасалған білім беруді модернизациялаудың қажеттілігін Қазақстан Республикасының жаңа мақсаттары мен міндеттеріне сай байланыстырып жүзеге асыру керек. Осы тұрғыдан келгенде болашақ мұғалімдердің іс-әрекетін қалыптастыру мазмұны ең алдымен шығармашылық іс-әрекет негізінде толықтырылумен байланысты деуімізге болады. Бұл әсіресе бүгінгі күнгі нарық заманындағы өте өзекті мәселеге айналып отыр.

Педагогикалық іс-әрекет – мақсатты бағыт-

талған адам іс-әрекетінің ерекше түрі, себебі мұғалім өзінің алдына белгілі бір мақсат қоймауы мүмкін емес. Кең мағынада педагогикалық іс-әрекет жинақталған адамзат тәжірибесін болашақ ересектерге беру мәңгі әлеуметтік функциясын орындауға бағытталған.

Қазіргі заманғы шығармашылық қалыптасу сатысында келеді.

Бүгінгі білімгер – ертең білімді ұстаз, тағылымды тәрбиеші, басқадан ойы озық тәлімгер болуы маман болып қалыптасудың баспалдақтарында басталады

Тәрбиенің тұлғаның біртұтас дамуына, оның шығармашылық қуатының ашылуына жағдай тудыруға ықпалын К. Д. Ушинский де айтты [Бекжанова Б., 2014, б. 63-64].

К. Н. Вентцел шығармашылық мәселесінің тарихына назар аудару оны қарастырудың өзіндік бейнесі мен тереңдігін анықтайды. Оның тұжырымдамасында тәрбие жүйе құраушы ретінде

көрінеді. Ол еркін тәрбие мәнін зерттей келе бұндай тәрбиенің негізгі қағидасы ретінде – тұлғаның өзіндік бағалау қағидасын бөліп көрсетті. Тәрбиенің табиғилығы ретіндегі бұндай қағидалар, өз кезегінде тұлғаның даму еркіндігі, ортаның әсерін ескеру К. Н. Вентцельдің пікірі бойынша құрал ретінде және басты мақсатқа жету жағдайында көріне отырып бағыныштылық сипатта болады деп санайды [Вентцель К. Н., 1912, 376 б].

Адам белсенділігінің мәнін алғаш рет қарастырған П. П. Блонскийдің де еңбектері қатты қызықтырады. П. П. Блонский Кеңес педагогтарының ішінде алғаш рет болашақ маманның шығармашылық қабілетін дамытуды студенттік кезден бастау керектігіне назар аударды [Блонский П. П., 1984, 31-6].

Педагогтың шығармашылық қуатын қалыптастыру мен дамыту мәселелері А. С. Макаренконың еңбектерінде үлкен орын алды. Педагогикалық шеберлік мәнін кәсіби педагогикалық іс-әрекетті, өзін-өзі ұйымдастырудың жоғары деңгейін қамтамасыз ететін тұлғаның кешенді қасиеттері ретінде қарастыра келе, А. С. Макаренко оны педагог еңбегіндегі шығармашылық бастау ретінде қарастырады [Макаренко А.С., 1972, 27-6].

Қазіргі уақытта педагогтар мен психологтар арасында болашақ мұғалімдердің шығармашылық ойлауын дамыту мәселесіне қатты қызығушылық байқалады. Психологиялық ғылымның дамуымен бірге адам шығармашылығы мәселесіне де көзқарастар дамыды және өзгерді. Ал Ресейлік ғалым зерттеушілер С. Л. Рубинштейн және басқалар «қажеттілік» моделі арқылы қойылған «іскер адам» моделін жасауды негіздеді. С. Л. Рубинштейн сана іс-әрекет құрылымын қайталамайды, ол жаңа әлеуметтік ықпалға – индивид іс-әрекеті арқылы ашылатынын көрсетті. Анықталған байланыс жалпы жеке тұлғаның қалыптасуы мен дамуы жолдарын теориялық іздеу жолын білдіреді. Сол үшін, оларды ересек адамның жетілуі мен дамуын зерттеудің алғышарттары ретінде қалыптастыра отырып С. Л. Рубинштейн алғаш рет даму мәселесін балалық мәселесінің шегінен шыға отырып қарастырды [Рубинштейн С. Л., 1997, 416-6].

Сана мен іс-әрекеттің жаңа толғамынан шыға отырып, тұлға және оның қабілеттерінің әртүрлі іс-әрекет, оның ішінде шығармашылық іс-әрекетте дамуы мәселесін шешу мүмкіндіктері пайда болды.

Ғалымдардың пікірі бойынша орталық және шығармашылық ойлау қиялдау және елестету үрдісі болып табылады.

Зерттеушілердің көпшілігі шығармашылықтың пайда болуы мен көрінуіне мүмкіндік беретін ойлау және тұлғалық ерекшеліктер жиынтығы деп түсінеді. Психология мен педагогика дамуының заманауи кезеңінде аталған анықтама-

ны тұрақты, «шығармашылық» түсінігінің және ойлаудың құрылымдық компоненттерінің жүйесі туралы түсініктің бірегей анықтамасы ретінде алмауымыз керек.

Сондықтан көптеген психологтар ойлауды – бұл ерекше идеяларды тудыруға, дәстүрлік сызбадағы ойлаудан ауытқуға, мәселелік жағдайларды тез шешуге қабілеттілік дегенмен келіседі; шығармашылыққа қабілеттіліктің дамуы үшін қажетті ойлау және тұлғалық қасиеттердің кейбір жиынтықтарын қамтиды.

Еліміздің тәуелсіздік алғаннан кейінгі білім саласындағы туындаған қиындықтар ұстаздар қауымын тығырыққа тіреп, дағдарысқа әкелді. Бұл дағдарыстан шығу үшін педагогтар бас қосып, қиыншылықтан шығу мәселелерін біріге қарастырды. Республикамыздағы белсенді, ізденіс үстіндегі оқытушылар өз қолдаушыларымен бір ұжым болып, ынтымақтастық педагогикасының аясында біріге қызмет етуге ынта білдірді. Олардың ерекшеліктері: біріншіден, жаңашылдық жолындағы авторлық курстар мен ғылыми-әдістемелік семинарлар, конференциялар ұымдастыру арқылы білім беру мазмұнын тереңдетумен айналысатын даму деңгейі жоғары дәрежедегі топ. Екіншіден, шығармашылық белгіде өзін-өзі жетілдіруші, қалыптастырушы, басқарушы жаңашыл жүйе. Үшіншіден, әр аймақтан ерікті түрде жаңашылдық ілімін қолдаушы, сыннан өткізуші, таратушы оқытушылар тобы – жаңа үдерісті толық іске асырушы жаңашыл топ.

Педагогикалық білім берудің заманауи тенденциясы болашақ мұғалімдердің шығармашылық іс-әрекеттерін қалыптастыруға үлкен талаптар қояды. Алайда болашақ мұғалімдерді қалыптастыру процесінің өзгермейтінділігі – жоғарғы мектепке қойылатын басты міндеттердің бірі, өйткені, бүгінгі күнгі педагог жан-жақты, инновациялық білімдермен қаруланған болуы тиіс. Мұндай сипаттағы білім тұлғаның бүкіл өміріндегі қоршаған ортамен ақпарат алмасуымен жүретін тұлға қалыптастырудың үнемі жалғасын тауып отыратын процесі болып табылады. Бүгінгі күнгі шығармашылық іс-әрекеті қалыптасқан мұғалім дегеніміз мұғалімдердің өздерінің шығармашылық ғұмырында жасайтын әрбір іс-әрекетінің деңгейінде болуын айта аламыз.

Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіз мемлекет екендігін бүкіл әлемге дәлелдеді. Ендігі басты мақсат – осы мемлекеттің өркендеп өсуі, халықтық әлеуметтік, экономикалық жағынан кемелденуі болып табылады. Мемлекеттің әлеуметтік, экономикалық өсіп-өркендеуінің түпқазығы – білім мен ғылым екендігі даусыз. Еліміздің болашақтағы дамуы, өсіп-өркендеуі, әлемдік кеңістіктегі орны, білімнің бағыт-бағдарына, оның тиімділігіне байланысты болмақ.

Бүкіл дүниежүзілік білім беру кеңістігіне кіру мақсатында қазіргі кезде Қазақстанда білімнің жаңа жүйесі құрылуда. Бұл үрдіс педагогика тео-

риясы мен оқу-тәрбие үрдісіне нақты өзгерістер енгізумен қатар елімізде болып жатқан түрлі бағыттағы білім беру қызметіне жаңаша қарауды, қол жеткен табыстарды сын көзбен бағалай отырып, саралауды, жастардың шығармашылық әулетін дамытуды, мұғалім іс-әрекетін жаңаша тұрғыда ұйымдастыруды талап етеді.

Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі - маңызды мәселелердің бірі.

Қазіргі кезде егемен елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл педагогика теориясы мен оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр: білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің жаңа мазмұны пайда болды. Атап айтқанда: білім мазмұны жаңа біліктермен ақпараттарды қабылдау қабілеттерінің дамуымен, ғылымдағы шығармашылық және нарық жағдайындағы білім беру бағдарламаларының нақтылануымен байи түсуде; ақпараттық дәстүрлі әдістері – ауызша және жазбаша, телефон немесе радиобайланыс қазіргі заманғы компьютерлік құралдарға ығысып орын беруде; баланың жеке басын тәрбиелеу, оның жан дүниесінің рухани баюына, азамат, тұлға ретінде қалыптасуына көңіл бөлінуде; мектеп, отбасы мен қоршаған әлеуметтік ортаның бала тәрбиесіндегі рөліне мән берілуде.

Қазіргі қазақстандық білім беру кеңістігіндегі түбегейлі өзгерістер – тарихи объективті процес. Білім беру саласын реформалаудағы мақсат – білім беру жүйесін қайта қарап, оқушылардың шығармашылық бейімделуіне қарай бағдарлы, сатылы білім алуларына жағдай жасау болып табылады. Бүгінгі таңда оқушының білім сапасын бұрынғыдай білім, білігі және дағдысымен өлшеу

жеткіліксіз. Қазіргі талап – білім сапасы оқушының алған білімін жеке басын әрі қарай дамытуына, тұлға ретінде қоғамның өркендеуіне пайдалана білуімен өлшенеді деп тұжырымдалады.

Болашақ мұғалімдердің шығармашылық іс-әрекетін қалыптастыру мәселелерін шешу, психологиялық-педагогикалық ғылымдардың озық жетістіктерін қолдану, оның ішінде инновациялық технологияларды қолдану, болашақ мұғалімдердің білім беру тәжірибесіне инновациялық оқыту технологиясын ендірудің тиімділігін жоғарылатуға мүмкіндік беретін психологиялық-педагогикалық мүмкіндіктер тұр.

Инновациялық технологияларын қолдану арқылы болашақ мұғалімдердің шығармашылық ойлауын дамыту шешімі, осы зерттеу жұмысы шеңберінде жүзеге асырылған төмендегідей міндеттерді атауға болады.

Бірінші міндеті психологиялық-педагогикалық пәндер бойынша сабақтарда шығармашылық ойлауын дамытудың теориялық негізін дамытуға бағытталған инновациялық технологияларын пайдалану болып табылады.

Болашақ мұғалімдердің шығармашылық іс-әрекетін қалыптастыру болашақ мұғалімнің қызмет мақсатымен, міндеттерімен және сипатымен анықталады және болашақ мұғалімнің келешектегі жауапкершілігін әртүрлі саладан алған білімін дұрыс қолданып, өзінің жоғары кәсіби деңгейде теориялық, тәжірибелік дайындығы және қабілетінің тұтастығын көрсетумен анықталады.

Болашақ мұғалімдердің шығармашылық іс-әрекетін қалыптастыруға бағытталған инновациялық технологиясын жасау мен қолданудың психологиялық-педагогикалық негіздері, жоғарғы мектеп оқытушыларына бұл мәселені ғылыми тұрғыда шешуге мүмкіндік береді,

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н. А. «Қазақстан – 2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» халыққа Жолдауы 14 Желтоқсан 2012 жыл.
2. Бекжанова Б. Жоғарыдан кейінгі білім жағдайында мамандардың акмеологиялық дайындығын қалыптастыру: философ. док. (PhD) ғыл. дәрежесін алу үшін дайындалған диссер. – Алматы, 2014 – 189 б.
3. Вентцель К. Н. Этика и педагогика творческой личности. Т. 2. педагогика творческой личности. М., 1912. -376 с.
4. Блонский П. П. Избранные психологические произведения. –М., 1984. -307 с.
5. Макаренко А. С. Коллектив и воспитание личности. –М.: Педагогика, 1972. -334 с.
6. Рубинштейн С. Л. Избранные психологические труды. Основы онтологии, логики и психологии. –М.: Наука, 1997. -463 с.

Турумбетова Гульжан Абубакировна

магистр, аға оқытушы
Silkway Халықаралық университеті
Шымкент қ.

Тураева Айгул Тасболатовна

филология ғылымдарының кандидаты, доцент м. а.
Silkway Халықаралық университеті
Шымкент қ.

МЕКТЕПТЕГІ ТӘРБИЕСІ ҚИЫН МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ОҚУШЫЛАРМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖОЛДАРЫ

Түйін. Мақалада бүгінгі таңның өзекті мәселесіне айналған «Болашақ педагогтардың мектептегі тәрбиесі қиын мінез-құлықты оқушылармен жұмысқа даярлығын қалыптастыру» тақырыбы төңірегінде қарастырылған.

Түйінді сөздер: шығармашылық, сана-сезім, ақыл ой, ұрпақ, дағды, іс -әрекет, қиын оқушы, қақтығыс, ар-ождан, әлеуметтік, бұқаралық ақпарат, кәсіби маман.

Резюме. Тема обсуждения предлагаемой магистерской диссертации, рассмотрена в рамках актуальной на сегодняшний день проблемы «Формирование готовности будущих педагогов к работе с учащимися девиантного поведения в школе». Магистерская диссертация состоит из введения, двух частей, заключения, списка использованной литературы и приложений. В введении рассмотрена актуальность и научный аппарат проблемы.

В первой части всесторонне рассмотрены теоретические основы подготовки будущих педагогов к работе с учащимися девиантного поведения.

Во второй части предоставлена методика подготовки педагога к работе с детьми девиантного поведения и результаты опытно-экспериментальных работ.

Ключевые слова: творческий, чувство сознания, разум, поколение, умение, действие, трудный ученик, конфликт, совести, социального, СМИ, профессиональный.

Summary. The topic of discussion of the proposed master's thesis was considered within the framework of the current problem «Formation of readiness of future teachers to work with students of deviant behavior in school». The master's thesis consists of an introduction, two parts, conclusion, a list of used literature and applications. The introduction considers the urgency and scientific apparatus of the problem.

In the first part, the theoretical basis for preparing future teachers for work with students of deviant behavior is discussed.

The second part provides a methodology for preparing a teacher to work with children of deviant behavior and the results of experimental work.

Keywords: creative, sense, of consciousness, the mind, offspring, offspring, skills, clash social.

Ұрпақ тәрбиесі ертедегі қай заманның болмасын көкейкесті мәселелері болып келгендігі белгілі. Өскелең жас ұрпақтардың келешекте еліміздің ертеңі болып табылатын балалардың ақыл-ойын, сана-сезімін, мінез-құлқын дамытуға, өзін-өзі басқаруға, шығармашылық істерге дағдыландыруға тәрбиенің маңызы зор. Сондықтан мектеп тәлім тәрбие жұмысында балалардың жас ерекшеліктерін жете біліп танып отырудың өзіндік маңызы бар. Өйкені мұғалім оқу-тәрбие процесінде қандай жұмыс жүргізгенімен мектеп оқушыларының мінез-құлқын жетік білмесе алға қойған мақсаттарына жете алмайды.

Осы мәселеге байланысты ұлы педагог ғалым К. Д. Ушинский [Ушинский К. Д., 1950, 9-б] айтқандай, «баланы жан-жақты тәрбиелеу үшін

оны жан-жақты білу керек». Себебі мектепте ұйымдастырылып шешілген оқу-тәрбие үдерісін тиімді жүзеге асыру үшін әрбір педагог-психологтың, тәрбиешінің сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастырушылардың тәрбие жөніндегі негізгі принциптерді практикалық қызметте басшылыққа алатын ғылыми негіздерді табу керек.

Қазіргі кезде мектептегі оқушылардың мінез-құлқы мен іс-әрекетін қадағалау қиынға соғып отыр. Сонымен бірге оқу-тәрбие процесінде қиындық келтіріп жүрген жасөспірім оқушылармен жұмыс істеу, мектепте еңбек етіп жатқан ұстаз қауымы үшін үлкен өзекті мәселелердің бірі.

«Мінез-құлқында ауытқуы бар балалар» «қиын оқушылар», «Девиантты балалар» деген атаулар қазіргі кезде өте жиі кездесуде және

олармен жүргізілетін жұмыстар да күрделене түсуде.

Осы аталған оқушылармен қазіргі уақытта тек ата-ана мен мұғалімдер қауымын ғана емес, сонымен бірге, психолог, әлеуметтік педагог мамандарының назарын да аударып, бүіл қоғамды алаңдатып отырған психологиялық-педагогикалық проблема [Мясищев В. Н., 2003, 400 б].

Тәрбиесі қиын мінез-құлықты балалар бұл күнделікті педагогикалық-психологиялық жағдайға көне бермейтін, өзіне әрдайым қосымша уақыт бөліп қарауды, мұғалімнің күш-жігерін, педагогикалық еңбегін қажет ететін оқушы.

Ғылымда қиын балалар туралы біркелкі түсінік қалыптаспаған. Тәрбиесі қиын балалардың қатарына әртүрлі себептермен ілініп жатады, яғни сабақ үлгерімі нашар, тәртібі нашар, психикалық ауытқулары бар, тұрмыс жағдайы төмен, ата-анасы маскүнемдікке салынған отбасының балалары, т. б. Осындай түрлі себептер қиын оқушылармен жұмысты одан әрі күрделендіреді.

Ғылыми деректерде бала бойындағы мінез-құлықты анықтаудың өзіндік белгілері бар. Олар:

1. Баланың тәрбие жұмысына қарсылық білдіріп бағынбауы және педагогикалық іс-әрекетті қабыл алмауы. Баланың мінез-құлқын анықтаудың маңызды белгілерінің бірі ол отбасы мүшелерімен, сыныптастарымен, достарымен қарым-қатынасының өзгеруі. Яғни, оқу үлгерімінің төмендеуі, тәртібінің нашарлауы, тәртіптіліктің қарапайым ережелерін орындамауы, мұғалімдермен, оқушылармен үнемі қақтығыста болуы, ата-аналарын тыңдамауы. Осы жағдайдың барлығы баланың қоршаған дүниемен арақатынасының бұзылғандығын көрсетеді.

2. Бала психикасының біркелкі дамымауы. Мысалы, баланың физикалық жағынан күрт дамып, ойлау қабілетінің жетілмеуі.

3. Бала бойындағы жағымсыз, қасиеттердің пайда болуы. Олар: өтірік айту, өзімшілдік, сенімсіздік, қиқарлық, бұзақылық, дөрекілік, ұрлық жасау, темекі тарту, сабақ үлгерімінің нашарлауы, сабаққа көп қатыспау, жалқаулық.

Осыған орай «тәрбиесі қиын міне-құлық» мәселесінің тарихын айта келе, оның түсінігінің мәнін, олардың пайда болу себептерін психологиялық-педагогикалық категорияларын ашуға тоқталғанымыз жөн.

Тәрбиесі қиын мінез-құлық ұғымын зерттеу XX ғасырдың 1920-30 жылдары пайда бола бастады. Бастапқы ғылым саласында ғана емес, күнделікті өмірде қолданылып жүрді. Біраз уақыт қолданыста болған ғылым ұмтылып, 1950-60 жылдардың басында қайтадан қолданысқа ене бастады. Қазіргі уақытта бұл терминдер ғылыми сөздіктерде нақты орын алып отыр [Фортунов Г. А., 1935].

Балалардың мінез-құлқының нашарлау себебі екі мағынада ұғындырылады. Бірінші себебін ғалымдар қоғамдық жағдайлары мен күнделікті

өмірдегі тұрмыстық жағдайлары әсер етеді десе, екінші себебінғалымдар бала психикасына табиғат ерекшеліктері мен мінез-құлқының жағымсыз факторларының бейімделуінен деген.

Тәрбиесі қиын мінез-құлықтың пайда болуының бірден-бір себебі отбасы тәрбиесінің дұрыс ұйымдастырылмауынан: ата-анасының теріс тәрбие беруі, отбасы тұрмысында болып тұратын ұрыс-керіс, жан-жалдар баланың психологиялық жағдайын ескермеу. Өкінішке орай бала мінез-құлқына кері әсерін тигізетін отбасылық теріс қылықтарды атап айту оңай ал, оларды түзету қиын.

Аталмыш мәселеге Ф. Құдиярова [Құдиярова Ф., 1996] өз еңбегінде бала тәрбиесіне отбасының әсері айрықша екенін айта отырып, девиантты мінез-құлықты оқушылардың жеке басын қалыптастырудағы отбасы мәселесінің екі қырын отбасылық ішкі қарым-қатынастар мен тәрбиенің түрлерін қарастыру керектігін сөз еткен.

Сонымен бірге қазіргі уақытта елдегі экономикалық жағдайдың күрделенуіне байланысты ата-аналар көп уақытын жұмыста өткізіп балаларына уақыт таппай жатады. Осының нәтижесінде балалар көп уақытта сыртта жүру арқылы әр түрлі беймәлім топтарға кіріп кетуі әбден мүмкін. Сондықтан ата-ана балаларының іс-әрекеттерін нақты ұйымдастырып, қадағалап отыруға тырысу керек.

Отбасында ата-ананың баланың көзінше дау-жалдасып ұрыс-керіс шығаруы, олардың арақ-шарап ішіп маскүнемге айналып бала мен шешесін соққыға жығуы, осындай жағдайлар баланың психикасына қатты әсер қалдырады.

Обасында материалдық жағдайдың төмен болуы, ата-анасының жұмыссыздығы салдарынан бала бойында ұрлық, тонау, тартып алу сияқты суық әрекеттер пайда бола бастайды.

Балаларды тым шектен тыс еркелету, оларды мәпелеп ерекше жақсы көру, үй шаруашылығына, еңбекке қатыстырмай жалқаулыққа дағдыландыру, алдарында кезігетін қиындықтарды жеңе білуге үйретпеу, әдет пен дағдыларды қалыптастырмау арқылы балар өмір құбылыстарына икемсіз болып қоғамға жат қылықтар, темекіге, ұрлыққа, нашаға әуесқой болып келеді.

Айтылған ойларды қорытындылай келе отбасындағы дұрыс жүргізілмеген тәрбие балалардың мінез-құлқының ауытқуына бірден бір себеп болып табылады.

Бала бойындағы тәрбиесі қиын мінез-құлықтың пайда болу себебін, отбасы тәрбиесі десек, екіншіден, мектептегі оқу тәрбие жұмысындағы кемшіліктермен анықталады.

Мектеп, бұл отбасынан кейінгі оқушылардың әлеуметтенуіне әсер ететін негізгі институт. Оқушы өзіне жауапкершілік міндетін мектеп табалдырығында қалыптастырады. Отбасында кеткен кемшіліктер мектепте екі есе шиеленісе түседі. Өйткені мектепте оқушылардың жеке басын

сыйламау сияқты әкімшілік шаралар баршылық. Мектеп мұғалімдері мен қиын оқушылардың қарым-қатынасы көбінесе сөгіс беру, ар-ожданына тию, жаза қолдану сияқты педагогикаға жат әрекеттермен сипатталады.

Мектептегі оқу-тәрбие процестерінің дұрыс ұйымдастырылмауының ерекшеліктері;

-оқушылардың мінез-құлық ерекшеліктерін, ынта-ықыласымен арман тілектерін ескермеу.

- оқу және тәрбие үрдісін басқаруды ұйымдастырудың толық жетілмегендігі; мектептің материалдық қамтамасыз етілуінің нашарлығы; қоғам арқылы балаларымен айналыспайтын ата-аналарға ықпал ететін тетіктердің және мектептің оқушылар отбасыларымен жүйелі байланысының жоқтығы; пәндік мұғалімдердің жетіспеушілігі; сабақтардың жиі болмай қалуы; сабақтан тыс жұмыстардың қанағаттандырығысыз ұйымдастырылуы; мектепте балалар ұйымдарының болмауы;

- мұғалімдердің бала және жас ерекшелік психологиясын білмейтіндігінен көрінетін кәсіптік деңгейінің төмендігі; «оқушы-мұғалім» жүйесіндегі өзара қарым-қатынастарының немесе бетімен кетушілік деңгейінде болуы;

Сондай-ақ тәрбиесі қиын мінез-құлыққа әсер ететін негізгі факторларды ішкі және сыртқы деп ұғынамыз. Одан басқа балалардың мінез-құлқына әсер ететін бірнеше себептерді жатқыза аламыз Олар:

-отбасында ырыс -берекенің болмауы;
-ата-ананың ішкілікке нашақорлыққа салынуы;

-қоршаған ортадағы адамдардың ықпалы;
-бұқаралық ақпарат құралдары;
-оқушылардың бос уақытының тиімді ұйымдастырылмауы;

Балаларды қиын балалар қатарына апарып соғатын түрлі мінез-құлық ауытқулары мен психикалық ауытқулардың салдарынан болады. Осы жағдайдаәрбір педагогтан мінез-құлық ауытқуларының себептерін анықтап және себеп болған жайттар жөнінде мұқият жұмыс жүргізу талап етіледі.

Тәрбиесі қиын мінез – құлықты балалардың алдын алып, оларды тәрбиелеуде, түзету жұмыстарын жүргізу барысында мектеп мұғалімдерімен қатар педагог-психологтардың рөлі өте зор.

Еліміздегі әлеуметтік саяси, экономикалық қатынастардың өзгеруі өз кезегінде қоғамдық білім және тәрбие институттарының жұмыс бағытына жаңа талаптар қойып отыр. Яғни бұл қоғамдағы мектеп пен отбасы орны, оның басты міндеті бала тәрбиесінде болып жатқан көзқарастарды өзгертіп жаңа тұрғыдан тану мәселелерін туындатады.

Өйткені, қоғамда түрлі болып жатқан әлеуметтік өзгерістер, экономика, білім берудегі дағдарыстар, ұрлық, зорлық-зомбылық, балалар арасындағы суицидтің көбеюі бала мінез-құлқы-

на кері әсерін беруде.

Бұл жағдай әсіресе мемлекетіміз нарықтық қатынасқа көшкеннен кейін ушыға түсті, сондықтан девиантты мінез-құлықтың себептері мен факторларын, ерекшеліктерін, тенденцияларын түсінуге бағытталған педагогикалық ғылым мен тәжірибеден күш-жігерді жандандыруды талап етіп отыр. Сонымен қатар жасөспірім оқушылар жеке басына педагогикалық ықпал етудің деңгейін жоғарлататын, девиантты мінез-құлықты тоқтататын және алдын алатын механизмдерді іздеу қажет. Қазіргі таңда жалпы білім беру мектептерінде тәрбиесі қиын мінез-құлықты оқушылармен оқу-тәрбие үдерісін және педагогикалық іс-әрекетті ұйымдастыратын негізгі субъект мұғалім болып табыладықтан.

Қазіргі таңдағы жалпы білім беру мектептері оқу-тәрбие процесін тиімді ұйымдастыратын және оқушылармен берік қарым-қатынас орната алатын, педагог мамандардың біліктілігі мен кәсіби даярлығына көп көңіл бөліп отыр. Әсіресе тәрбиесі қиын мінез-құлықты оқушыларға қолдау көрсететін арнайы мамандандырылған бәсекеге қабілетті, жаңа өзгермелі жағдайларға тез бейімделе алатын, шығармашыл, өзін-өзі дамытып отыратын, кәсібилігі жоғары педагог мамандарды даярлауды тиімді жүзеге асыруға қабілетті мамандарға мұқтаж.

Еліміздегі жоғары оқу орындары үлкен жауапкершілікті сезініп, білікті де, бәсекеге қабілетті жан-жақты дамыған мамандарды дайындауға оның ішінде мектеп өмірінде оқушылармен дұрыс қарым-қатынас жасай алатын, оқу-тәрбие процесін тиімді жүргізе алатын, мінезі күрделі, тәртібі нашар, ортадан оқшауланған девиантты оқушылармен диагностикалық, профилактикалық, коррекциялық жұмыстарын жүргізе алатын, өз ісін жетік меңгерген, кәсіби білігі мол мамандарды даярлауға ұмтылуы тиіс. Сонымен бірге кәсіби даярлықтан өткен әрбір болашақ педагог мамандардың білімі жоғары дәрежеде болуы керек.

Қазіргі таңда жоғары білім беру алдында білікті де білімді кәсіби мамандарды даярлау мәселесі тұр. Сондай-ақ жоғары оқу орындарында болашақ педагогтардың тәрбиесі қиын мінез-құлықты оқушылармен жұмыс жүргізуге кәсіби даярлықтары базалық және арнайы пәндерді теориялық тұрғыда меңгерумен қатар, оқу процесінде меңгерген білімдерін іс-тәжірибе барысында қоладана алу арқылы қалыптасады.

Яғни болашақ педагогтар тәрбиесі қиын мінез-құлықты балалар ұғымын және олардың туындау себептерімен, жұмыс жүргізу жолдарын теориялық тұрғыда түсініп қана қоймай, тәжірибе жүзінде мектеп өміріндегі оқушылармен қарым-қатынасқа түсе отырып, олармен алдын-алу, және түзету жұмыстарын дұрыс ұйымдастыра білуді игеріп, болашақта оқу-тәрбие процесіне кедергі жасайтын тәртібі нашар оқушылармен

жұмыс жүргізе білуге даяр болуы қажет.

Болашақ педагогтардың мектептегі тәрбиесі қиын мінез-құлықты оқушылармен жұмысқа даярлығы болашақ педагогтардың кәсіби-тұлғаларының қалыптасу процесіне ықпал беретін жүйелі педагогикалық-психологиялық білім

екендігін көрсетті. Болашақ педагогтардың қиын оқушылармен жұмыс жүргізуге даярлықтарын қалыптастыру жоғары оқу орындарында педагогика және психология мамандықтары үшін өте маңызды болып келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии // собр. соч. в 10 томах - М., -Л: АПНРСФСР, 1950
2. Мясищев В. Н. Психология отношений /В. Н. Мясищев. М.: МПСИ; Воронеж: МодЭк, 2003. 400 с.
3. Фортунатов Г. А «Трудные дети в семье и школе» Москва : Учпедгиз, 1935 (17 ф-ка нац. книги треста «Полиграфкнига»)
4. Құдиярова Ғ. «Жасөспірімдердің мінез-құлқындағы ауытқулар» Алматы, Рауан 1996.

Юнусов Мадияр Бахтиярович
SILKWAY Халықаралық университетінің Президенті

Куралбаева Алма Шораевна
э. ф. д., профессор,
«Экономика және бизнес» кафедрасының меңгерушісі
SILKWAY Халықаралық университеті

«SMART» БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ САНДЫҚ ҚОҒАМДЫ ДАМУДЫҢ НЕГІЗГІ ЭЛЕМЕНТІ

Түйін. Мақалада «Құзыреттіліктің мақсатты моделі – 2025» негізіндегі әмбебап құзыреттіліктер жиынтығы қарастырылған. Осы құзыреттіліктерді игеруінсіз ХХІ ғасырда тиімділікке жету мүмкін емес екені белгілі. Сонымен қатар, мақалада «Сандық Қазақстан» атты мемлекеттік бағдарламасы аясында Қазақстанның білім беру кеңістігінде «Smart» білім беру мен «Заттар интернетін» енгізу мәселелері зерделенген.

Түйінді сөздер: құзыреттілік, smart білім, заттардың интернеті.

Резюме. В статье рассматривается набор ключевых универсальных компетенций, без освоения которых невозможно прийти к эффективности в ХХІ веке – «Целевая модель компетенций – 2025». Также рассмотрены вопросы «Smart» образования и «Интернета вещей», внедрение которых предлагается в образовательное пространство Казахстана в рамках Государственной Программы «Цифровой Казахстан».

Ключевые слова: компетенции, smart образование, интернет вещей.

Summary. The article discusses a set of key universal competencies, without the development of which it is impossible to come to efficiency in the 21st century – the «target model of competencies – 2025». Also, issues of «Smart» education and «Internet of things», the introduction of which is proposed in the educational space of Kazakhstan, within the framework of the State Program «Digital Kazakhstan» was discussed.

Keywords: competencies, smart education, Internet of things.

Әлем күнделікті өзгеруде. Технологияда, геосаясат пен демографияда түбегейлі өзгерістерті бастан кешіп отырмыз. Болып жатқан өзгерістер біздің қоғамға қалай әсер етеді, қоғам мен қоршаған ортаға, сонымен қатар жеке тұлғаға не қандай өзгерістер әкеледі деген сауалдар қоғам мен жеке адамды толғандырып отырған мәселелер қатарында екендігі хақ. Кәсіптік білім беру мен кәсіптің сұранысқа ие болу мәселелері әр адамның өміріндегі ең өзекті және шешуші мәселе екендігіне күмән жоқ. Өйткені кез келген адам білім алу мен қызмет етуге орасан үлкен уақыт жұмсайды және кәсіптік білім алуға тәуелділігі жоғары болады. Сол себепті, орын алып отырған түбегейлі өзгерістер бұл салаларға ықпал еткені түсінікті.

Қазіргі заманғы ғалымдар еңбек нарығын дамуы саласында зерттеулер жүргізіп, жеке тұлғаның кәсіптік дамуы мен талантын өсіруге кедергі болатын факторларды зерделеуде.

Әлемнің жетекші елдері білімді жай ғана «жүктеу» орнына когнитивті қабілеттерін дамытуға баса назар аударып, білім беру жүйесін белсенді түрде қайта құруда. Олар ұлттық еңбек ресурстарының біліктілігін қайта қарап, оларға өзгермелі жұмыс жағдайына бейімделуге көмек-

тесуде. Ол үшін білім беру саласына үздік мамандарды тартып, сандық технологиялардың даму мүмкіндіктерін барынша пайдалануға ұмтылуда [Ханс Пол Бюркнер, 2017, 5 б.].

Қазақстан Республикасы мен ТМД елдеріне кадрлар үлгісін ғана емес, сонымен бірге экономикалық модельдерін де қайта қарап, қазіргі орнықтылық елесінен бас тартып, талантты мамандардың дамуы мен өркендеуіне жағдай жасайтын ортаны құру бойынша жұмыстарын бастау керек [Ханс Пол Бюркнер, 2017].

Болашақта Қазақстан экономикасының дамуы сандық технологиялардың мүмкіндігімен және сандық экономикамен байланысты. Өйткені, шығармашылық әзірлемелер, ерекше, шағын көлемді және стандартты емес өнімдер өндіру бұл қазіргі уақыт талабы болып отыр.

Сандық экономика – бұл толықтай кішігірім топтар өндіретін жеке және тұтынушыға лайықталған өнімдер экономикасы. Ол үшін көп ақша капиталы емес, көп көлемде жоғары сапалы адами капитал қажет [А. А. Аузан, 2017, 206].

Соңғы жылдары Қазақстан Республикасында мемлекеттік деңгейде ел экономикасын әртараптандыру және инновациялық дамыту жолында біршама жұмыстар жүргізілуде. Бұл ұмтылыстың

мынадай негізгі алғышарттары бар: әлемде жандық технологиялық, демографиялық және геосаяси тенденциялар үстемдік етуде, бұл қазіргі еңбек бөлінісін жойып, жаңа экономикалық құрылымды, атап айтқанда білім экономикасын, қалыптастырады. Білімді экономикаға көшкен елдерді еңбек нарығының ұқсас құрылымы біріктіреді. Бұл нарықта маңызды рөлді айқынсыздық жағдайында жұмыс істей алатын, импровизация мен шығармашылықты қажет ететін күрделі аналитикалық тапсырмаларды орындай алатын адамдар атқарады [А. А. Аузан. 2017].

Мұндай жұмыс орындары дамыған елдердегі жұмысбастылық құрылымында «Білім» санатына

жатқызылады және олардың үлесі қазірдің өзінде 25%-дан кем емес. Алайда, белгілі бір жұмыс орындарын жай ғана құру жеткіліксіз болып тұр [А. А. Аузан, 2017].

Ғалымдар «Құзыреттіліктің мақсатты моделі – 2025» жобасын әзірлеп шығарды. Бұл ХХІ-ші ғасырда тиімділікке жетуге алып келетін негізгі әмбебап құзыреттіліктер жиынтығы: сыни ойлау, ұжымда тиімді жұмыс істеу және басқа адамдармен қарым-қатынас жасау, өзгерістерге тез бейімделу, шешім қабылдау, қызметті дербес ұйымдастыру және үлкен көлемді мәліметпен жұмыс істей білу және т. с. с. [А. А. Аузан 2017].

Кесте 1 – Құзыреттіліктің мақсатты моделі – 2025

КОГНИТИВТІ ДАҒДЫЛАР		
Өзін-өзі дамыту	Ұйымдастыру қабілеті	Басқару дағдылары
• Өзін-өзі тану	• Өз қызметін ұйымдастыра алу	• Басымдықтарды айқындай алу
• Білім алуға икемді	• Ресурстарды басқару	• Мәселені қою
• Сын-пікірді қабылдай алу мен кері байланысты орната алу		• Команданы құру
• Қызығушылық		• Басқаларды дамыту • Басқаларды ынталандыра алу • Басқаруды бөліп беру
Нәтижеге жету	Стандарт емес мәселелерді шешу	Бейімделу
• Жауапкершілік, тәуекелді қабылдау	• Шығармашылық, өз мүмкіндіктерін тану	• Айқынсыздық жағдайда жұмыс істей алу
• Мақсатқа жетудегі табандылық	• Сыни тұрғыдан ойлау	
• Бастамашылық		
ӘЛЕУМЕТТІК- МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫ		
Коммуникация	Тұлғааралық дағдылар	Мәдениетаралық өзара іс-әрекет
• Презентациялық	• Командада жұмыс істеу	• Түсіністік
• Жазбаша	• Этика	• Әлеуметтік жауапкершілік
• Келіссөздер жүргізу	• Эмпатия	• Кросс-функционалдық және пәнаралық өзара әрекеттесу
• Ашықтық	• Клиентке бағытталу	• Шетел тілі мен мәдениеті
	• Стрессті басқару	
	• Сыни көзқарастарды дұрыс қабылдау	
САНДЫҚ ДАҒДЫЛАР		
Жүйелерді құру		Ақпаратты басқару
• Программалау		• Мәліметтерді өңдеу және талдау
• Қосымшаларды әзірлей алу		
• Өндірістік жүйелерді жобалау		
Ескертпе – [2] әдебиет көзінің негізінде әзірленді		

Мысалы, Қазақстан да, бұрынғы Кеңес Одағының басқа елдері де білім экономикасындағы бәсекелестікте жоғары жетістіктерге қол жеткізген жоқ. ТМД елдерінде жоғары технологиялық

кәсіпорындардың үлесі өте төмен, тек Ресейде ғана жұмыс орындарының шамамен 17 пайызы «Білім» санатына жатады, сонда да ол елде әмбебап құзыреттіліктерді дамытуға көңіл бөлмей отыр.

Қазақстанда дарынды мамандар еңбек нарығының дамыған елдерге қарағанда дамымай артта қалу себебі біздің экономиканың негізінен шикізаттық бағытқа ие болуы мен табиғи ресурстарды экспорттауға бағытталғандығы.

Қазақстан Үкіметі сандық технологияларды қолдану арқылы республика экономикасының даму қарқынын орта мерзімді перспективада жеделдетуге және халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға ұмтылып, сонымен қатар ұзақ мерзімді перспективада сандық экономика құру арқылы Қазақстан экономикасының түбегейлі жаңа даму жолына өтуі үшін жағдай жасауға көп көңіл бөлуде.

Қазақстан Республикасының Үкіметі «Сандық Қазақстан» Мемлекеттік бағдарламасын қабылдады, бұл сандық технологияларды қолдану арқылы елдің әр азаматының өмір сүру деңгейін жақсартуға бағытталған маңызды кешенді бағдарлама болып табылады [Гос. Программа 2019].

Бағдарламаның негізгі міндеттері Қазақстан Республикасы экономикасының даму қарқынын жеделдету және халықтың өмір сүру сапасын жақсарту, сонымен қатар экономиканың түбегейлі жаңа жолға, яғни болашақтың сандық экономикасына, өтуі үшін жағдайлар жасау болып келеді.

Мемлекеттік бағдарламаны іске асыру 2018-2022 жылдар аралығында бес негізгі бағыт бойынша жүзеге асырылмақ:

1. «Экономика салаларын сандық бағытқа өткізу» – еңбек өнімділігін арттыратын және капиталдандырудың өсуіне әкелетін озық технологиялар мен мүмкіндіктерді қолдана отырып, Қазақстан Республикасы экономикасының дәстүрлі секторларын қайта құру бағыты.

2. «Сандық мемлекетке көшу» – мемлекет функцияларын халық пен бизнестің қажеттіліктерін ескере отырып, оларға қызмет етудің инфрақұрылымы ретінде өзгертуге бағытталу.

3. «Сандық Жібек Жолын енгізу» – мәліметтерді беру, сақтау және өңдеу үшін жоғары жылдамдықты және қауіпсіз инфрақұрылымды дамыту бағыты.

4. «Адами капиталды дамыту» – бұл жаңа білім экономикасына көшуді қамтамасыз ететін шығармашылық қоғамды құруға бағытталған трансформация.

5. «Инновациялық экожүйе құру» – технологиялық кәсіпкерлік пен инновацияны дамыту мақсатында бизнес, ғылым мен мемлекет арасында тұрақты пара-пар байланыстарды орнату. Мемлекет инновацияларды құруға, өндіріске бейімдеу мен енгізуге қабілетті экожүйенің катализаторы ретінде рөл атқарып отырады [«Цифровой Казахстан», 2019].

Осы бағдарламадағы төртінші бағыт Қазақстан Республикасының білім беру жүйесі үшін басымды болып табылады.

Дамушы елдерде интернет-экономика жылы-

на 25% қарқынмен өсуде, экономиканың ешбір секторы мұндай қарқынға жақындай да алмайды.

Сандық бағытта даму адами капитал белсенді дамиды. Қоғамның пайда болуына әкеледі. Бұл жағдайда білім мен дағдылар жас кезінен тәрбиеленеді, автоматтандыру және басқа да жаңа технологиялар арқылы бизнестің жұмыс істеу жылдамдығы мен тиімділігі артады, ал мемлекет пен азаматтардың арасындағы диалог қарапайым және ашық болады. Сандық революция біздің көз алдымызда болып жатыр. Бұл өзгерістер соңғы жылдары әртүрлі салаларда қолданылатын көптеген технологиялық инновациялардың енгізілуіне байланысты.

Қазіргі кездегі білім берудегі құбылыстар аясында цифрлық қоғамды дамытудың негізгі элементі ретінде «Smart» білім беру категориясы пайда болды. «Smart» білім беру бұл оқыту үрдісіне деген жаңа көзқарас болып келеді.

«Smart» білім беру – бұл үнемі өзгеріп тұратын білім беру ортасында икемді оқыту. Бұл тек технологиялармен ғана байланысты емес, сонымен бірге білімнің ерекше философиясымен де байланысты категория. Ақпарат еркін және қол жетімді болғандықтан, білім де барынша қол жетімді болатын болады.

Оқу процесін интерактивті әдістермен жүргізу сабақты қызықты әрі көпқырлы етуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, пассивті түрден актив, яғни онлайн режиміне өтуге байланысты оқытушы мен студенттер арасында екі жақты байланыс орнатылады. Оқытушы әрбір студенттің ой-пікірін үнемі алып отыра алады, тіпті студент тікелей өз ойын жария етпесе де [П. Плута, Д. Разумовский, 2017].

Заттар интернеті арқасында тақта және үстел секілді интерьердің пассивті элементтері зияткерлік көмекшілер рөлін атқаратын болады. Білім беру ортасына жататын әртүрлі объектілер мен қосымшаларды тапсырмаға байланысты бағдарламалауға болады, мысалы белгілі бір физикалық дағдыны игеру, қатарлас үш шет тілін үйрену, белгілі бір материалды меңгеру және т. с. с. Оны барлық кедергілерді шектеп немесе кішігірім (немесе жаһандық!) жетістіктер үшін «бонустармен» ынталандыра отырып, тек оқу үрдісіне ғана көңіл бөлетіндей етіп бағдарламалауға болады [П. Плута, Д. Разумовский, 2017].

«Smart» білім беру тұжырымдамасы бүкіл әлемдегі білім беру мекемелері (мектептер де, университеттер де) жұмыс істей алатын бірыңғай стандарттар, келісімдер мен технологиялар базасының болуын қажет етеді. Әзірге ол жоқ, бірақ оқу орындары мен оқытушы-профессор құрамдарының интернетте бірлескен іс-шараларды жүргізу мысалдары жетерлік. «Smart» білім беру жүйесі көптеген елдерде ішінара енгізілген: ол студенттерге белгілі бір пән контентін әзірлеуге қатысуға және бір университеттен екінші

оқу орнына емтихансыз ауысуға, оқытушыларға жеке бағдарламалар әзірлеп, ұсынуға мүмкіндік береді.

Қолданатын технологиялар:

- кеңес беру қызметтері және шешімдерді қолдау жүйелері түріндегі жасанды интеллект жүйелері;
 - сабаққа қатысуды бақылайтын және жеке тапсырмаларды алуға арналған электрондық білезіктер;
 - оқушылардың ми белсенділігін бақылайтын басқа тағатын сенсорлар;
 - топтық жұмысқа арналған тачскрині ақылды «Smart» үстелдер;
 - электрондық тақталар;
 - виртуалды аудиториялар;
 - электрондық күнделіктер;
 - аудиторияларда дәрістерді онлайн видео-жазба жасайтын камераларды орнату;
 - роботтар [П. Плу́та, Д. Разумовский 2017].
- Сандық технологиялар мен телекоммуника-

циялық жүйелердің дамуы білім мен дағдылардың игерілу, беру және бағалану тәсілдерін өзгертуде.

Сипатталған технологиялар барынша трансұлттық, олар кез-келген ұйымдарда қолданылуы мүмкін. Индустриалды дамыған елдердегі экономикалық динамика құзыреттіліктердің жаңа түрлері мен оқытудың жаңа формаларына деген сұранысты талап етуде. Бүгінгі таңда бизнеске мүмкіндігінше шығармашылық, мобильді және икемді, тәуелсіз және әртүрлі технологиялық ортада топпен жұмыс істеуге дайын адамдар қажет. Сонымен қатар, өзгермелі міндеттерге сәйкес кадрларды үздіксіз оқытып отыруды қамтамасыз ететін өмір бойына білім беру (life-long learning) модельдеріне деген қажеттілік артып келеді. Білім беру соңғы кезде материалдық емес инвестициялық актив деп танылуда. Сол себепті, оны қалыптастыру, бағалау және капиталдандыру үрдісін барынша басқаруға бағындыру керек. Ал, бұған заттар интернеті көмек беруі мүмкін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ханс Пол Бюркнер. Председатель BCG. Россия 2025: от кадров к талантам. - М: Октябрь, 2017. – 5с.
2. А. А. Аузан. Целевая модель компетенций – залог успеха. Россия 2025: от кадров к талантам. – М: Октябрь, 2017. – 20с.
3. Государственная программа «Цифровой Казахстан», утвержденная Постановлением Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827. Государственная Программа с изменениями, внесенными постановлением Правительства РК от 20. 12. 2019 № 949
4. П. Плу́та, Д. Разумовский. Интернет вещей в образовании. Бизнес-решения 27. 09. 2017.

Юнусов Мадияр Бахтиярович
Президент Международного университета Silkway

Курманбаев Серикбай
Д. Э. Н.,
Международный университет Silkway

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ КАК ФАКТОР СТАБИЛИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ СТРАНЫ

Түйін. Бұл мақалада адам капиталы құбылысының Қазақстан қоғамының инновациялық өзгерістерінің орталық мәселесі ретінде ашылады. Зерттеудің әдістемелік негізі болып шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерінде жарияланған ғылыми сыйымды экономиканы қалыптастыру мен дамыту бойынша экономикалық теорияның негізгі ережелері табылады. Зерттеудің экономика-статистикалық талдау әдістері, салыстыру және кеңейту, бағалау әдістері, және т. б. әдістер қолданылды.

Түйінді сөздер: әлемдік экономиканың жаһандануы, адами капитал, адами капиталға инвестициялар, жоғары технологиялық өндірістерді қайта құру және қайта құру, энергия тасымалдаушылар экспорты, қосымша құн, саланың ғылыми сыйымдылығы.

Резюме. Данная статья раскрывает феномен человеческого капитала как центральную проблему инновационных изменений в казахстанском обществе. Методы экономико-статистического анализа исследований, сравнения и расширения, методы оценки и др. методы были использованы.

Ключевые слова: глобализации мировой экономики, человеческий капитал, инвестирование в человеческий капитал, реструктуризация и переориентация наукоемкие отрасли, экспорт энергоносителей, добавленной стоимости.

Summary. This article reveals the phenomenon of human capital as a central issue of innovative change. The methodological basis of the study is the basic principles of economic theory for the formation and development of science-intensive economy, published in the works of foreign and domestic scientists. The legal scope of the study consists of foreign and domestic legislation and regulations, standards and regulations of international institutions. Methods of economic and statistical analysis of research, comparison and expansion, methods of assessment, etc. methods were used.

Keywords: globalization of the world economy, human capital, investment in human capital, restructuring and reorientation of knowledge-intensive industries, export of energy carriers, value added, energy exports.

В условиях глобализации мировой экономики, в условиях свободного перелива любого капитала, включая человеческий капитал, из страны в страну, в условиях острой международной конкуренции, ускоренного развития высоких технологий. В условиях формирования мировых информационных сетей национальный человеческий капитал служит главным интенсивным конкурентным фактором развития тех стран мира, которые осуществляют опережающее инвестирование в человеческий капитал, организуют его приток в страну, создавая лучшие условия для труда и жизни ведущих специалистов мира и страны. Ядром человеческого капитала, конечно, был и остается человек, но ныне - человек образованный, созидательный и инициативный, обладающий высоким уровнем профессионализма. Сам же человеческий капитал определяет в современной экономике основную долю национального богатства стран, регионов, муниципальных образований и организаций.

При таком положении дел казахстанской экономике необходима реструктуризация и переориентация на наукоемкие отрасли, новые технологии, науку и образование, так как экспорт

энергоносителей не может заменить производство высокотехнологичных продуктов со значительной добавленной стоимостью. По величине добавленной стоимости продукта можно судить и о качестве рабочей силы и о качестве того продукта, который он производит, поскольку значительная часть добавленной стоимости – это «интеллектуальная рента» работника.

Идея человеческого капитала имеет давние корни в истории экономической мысли. Одна из первых ее формулировок обнаруживается в «Политической арифметике» У. Петти. Позднее она нашла отражение в «Богатстве народов» А. Смита, работах Маршалла, Д. Рикардо, К. Маркса, Дж. Милля, Л. Вальраса, Дж. М. Кларка, Ф. Листа, Г. Д. Маклеода, Дж. Мак-Куллоха, И. Тюнена, П. Фишера, У. Фарра, Т. Уитштейна, Дж. С. Уолша, В. С. Гойлои многих других.

В основном формирование современной теории человеческого капитала и ее выделение в качестве самостоятельного течения мировой экономической мысли происходило в конце 50-х – начале 60-х годов XX века. Возникновение и формирование концепции человеческого капитала в ее современном виде стало возмож-

ным благодаря работам Т. Шульца и Г. Беккера. У истоков формирования и разработки теории человеческого капитала в ее современном виде также стояли известные американские и английские экономисты Б. Вейсброт, Дж. Минцер, Л. Туроу, У. Боуэн, М. Фишер, Дж. Вейзи. Позднее в разработку данной концепции значительный вклад внесли М. Блауг, С. Боулс, И. Бен-Поэрт, М. Вудхолл, Э. Денисон, С. Дейзи, Дж. Кендрик, Б. Кикер, Р. Лэйард, Ф. Махлуп, Г. Псахаропулос, Ф. Уэлч, Б. Чизвик и др.

Среди ученых-экономистов Казахстана необходимо отметить труды академика О. Сабдена, проф. А. Алшанова, проф. А. Есеркеповой по вопросам инвестиций в человеческий капитал.

В «Стратегии Казахстан 2050» центральное место среди приоритетных направлений развития страны занимает необходимость увеличения инвестиций в человеческий капитал. Он может быть увеличен в процессе образования, профессиональной подготовки, приобретения опыта работы. Затраты времени и денежных средств, необходимые для получения образования и профессиональной подготовки, можно рассматривать как инвестиции в человеческий капитал.

Для научного анализа этого процесса обратимся к теории человеческого капитала, которая изучает процесс качественного совершенствования людских ресурсов. Согласно этой теории, заработную плату работника с определенным уровнем подготовки можно определить

индикатором оценки. Ее представим как состоящую из двух основных частей. Первая часть – это то, что он получал бы, имея нулевой уровень образования. Вторая – это доход на образовательные инвестиции: $Y_n = X_0 + R \cdot C_n$, где Y_n – заработки человека, имеющего n лет образования; X_0 – заработки человека с нулевым образованием; C_n – объем инвестиций в течение n лет обучения, то есть накопленный человеческий капитал; R – текущая норма отдачи вложений в образование. Преобразовав эту формулу, можно рассчитать текущую норму отдачи вложений от дополнительного образования сотрудников организации или от переподготовки кадров, следо-

вательно, понять, насколько эффективны инвестиции в человеческий капитал в организации. На наш взгляд, важно отметить, что, выделяя и рассчитывая коэффициент R за разные периоды времени работы сотрудников, мы можем говорить об эффективности инвестиций в их образование. Так, при коэффициенте, приближающемся к 1, можно говорить о полной окупаемости затрат на обучение за расчетный период, а при стремлении его к нулю – о неэффективности инвестиций в человеческий капитал, при прочих равных условиях. Различают частные и социальные нормы отдачи. Первые измеряют эффективность вложений с точки зрения отдельных инвесторов, вторые – с точки зрения всего общества. Первый основан на прямом измерении выгод и издержек. Например, доход от высшего образования можно представить как разность в пожизненных заработках тех, кто окончил вуз, и тех, кто не пошел дальше средней школы. В состав издержек, помимо прямых расходов, включаются альтернативные издержки – потерянные заработки, недополученные учащимися за годы учебы. По существу, они измеряют ценность времени учащихся, затраченного на формирование человеческого капитала. На потерянные заработки приходится до двух третей суммарных издержек обучения. Внутренняя норма отдачи будет представлять собой такую ставку дисконта, при которой приведенные величины выгод и издержек образования окажутся равны.

Второй подход исходит из оценки параметров так называемой «производственной функции заработков», которая описывает зависимость заработков человека (точнее их логарифма) от уровня его образования, трудового стажа, продолжительности отработанного времени и других факторов. Как утверждает данная теория, заработки работников зависят от образования и профессионализма. Учитывая это в Казахстане более 85 процентов выпускников среднего образования продолжают учебу в ВУЗ-ах.

Нашим университетам доверяют и иностранные студенты.

Численность и доля иностранных студентов на 2018-2019 уч. год

	2015			2016			2017			2018			2019		
	Всего студентов.	Иностранные	%	Всего студентов	Иностранные	%	Всего студ.	Иностр.	%	Всего	иностр.	%	Всего	Иностр.	%
Астана	52,9	0,6	1,2	51,2	0,8	1,6	51,8	0,8	1,6	52,	1,0	2,0	54,	1,2	2,2
Алматы	133,7	2,8	2,1	128,7	3,7	2,9	131	4,6	3,5	131,3	4,4	3,4	143,9	5,3	3,7
Шымк.	61,0	1,9	3,1	62,6	1,8	2,7	63,1	1,8	2,9	71,	1,9	2,7	85,	5,1	6,0
Туркес.	9,0	0,6	7,0	8,3	0,8	10,	8,2	10,	12,	8,6	1,1	12,	9,7	1,4	15,3

Составлен авторами, по данным Гос. комитета статистики РК

По результатам данного анализа отмечаем заинтересованности молодежи получение высшего образования. Так, в 2015 году численности

студентов в городе Астане составил 52,9 тыс. а в 2019 году их стало 54,0 тыс. За этот период количество студентов в ВУЗ-ах города Алматы дос-

тиг до цифры 145 тысячи. Необходимо отметить возразившие конкурентно способности Казахстанских ВУЗ-ов это показывает увеличение количество иностранных студентов в Казахстане.

Можно с уверенностью говорить о том, что идеи, заложенные в теории человеческого капитала, оказали серьезное воздействие на экономическую политику государства, изменилось отношение общества к вложениям в человека. В затратах на персонал научились видеть инвестиции, обеспечивающие производственный, причем долговременный по своему характеру эффект. Это обеспечило теоретическое обоснование для ускоренного развития системы образования и подготовки кадров во многих странах, в том числе и в Казахстане. Естественно эти затраты требуют отдачи. Одним из показателей экономической эффективности человеческого капитала является уровень интеллектуальности производства (или квалификационной емкости производства). Он исчисляется как отношение фонда образования (интеллектуального капитала) к валовому национальному продукту и показывает, сколько денежных единиц, аккумулированных в образовательном фонде, приходится на каждую стоимостную единицу произведенной продукции:

$$UI = FO / VNP,$$

где ВВП – валовой национальный продукт; **ФО** – денежная оценка общего фонда образования. Коэффициент эффективности инвестиций в интеллектуальный капитал подсчитывается как отношение разности величины **X** в начале и в конце периода и величины инвестиций **Y** в течение этого периода. При этом все величины берутся в дисконтированном виде с учетом инфляции. В результате получается коэффициент эффективности инвестиций в интеллектуальный капитал организаций, то есть рассчитывается следующая формула:

$$Z = (X2 - X1) / Y,$$

где **Z** – коэффициент эффективности инвести-

ций; **X2** – величина интеллектуального капитала в конце периода; **X1** – величина интеллектуального капитала в начале периода; **Y** – инвестиции в интеллектуальный капитал организации. Для подсчета величины **Y** рекомендуется учитывать следующие составляющие: затраты на исследования и разработки (научно-исследовательские и опытно-конструкторские разработки); затраты на образование, повышение квалификации, укрепление здоровья работников, социальные инвестиции; затраты на информационные технологии, информационное, техническое и программное обеспечение, на формирование и развитие бренда; на создание корпоративного портала, веб-сайта; на маркетинг; на приобретение, распространение, хранение информации; на развитие дистрибуции; на развитие корпоративной культуры; на приобретение ноу-хау, патентов, других видов интеллектуальной собственности.

Исходя из вышесказанного, мы можем сделать вывод о том, что развитие современного мира тесно связано с формированием и развитием человеческого капитала. В период обучения в ВУЗе человеческий капитал формируется особенно активно, так как образование является одним из важнейших аспектов человеческого капитала. Также ВУЗ помогает студен-

там овладеть компетенциями, с помощью которых они смогут приумножать свой капитал. Сегодня ВУЗ выполняет не только образовательную функцию, позволяющую развить знаковый аспект человеческого капитала, но и играет роль базы социо-культурной практики обучающегося, позволяющей сформировать человеческие и профессиональные качества современного специалиста. Современная система высшего образования ориентирована на подготовку высококвалифицированных, мобильных специалистов, готовых к постоянному самообразованию и повышению квалификации, что ярко демонстрирует активное использование концепции образования на протяжении всей жизни.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Макконел К. Р., Брю С. Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. – Т. 2. – М. ; 1992.
2. Кендрик Дж. Совокупный капитал США и его формирование. – М., 1988.
3. <http://www.terreklamchatka.org/publications/article1.htm>. К вопросу о теориях «человеческого» и «природного» капиталов. Р. С. Моисеев.
4. Абдильдин Ж. Собр. соч. в пяти томах. Т. V. Алматы, 2001. – С. 353.
5. www.zakon.kz
6. www.kazpravda.kz.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА PHILOLOGICAL SCIENCE

УДК 372. 881

Алтынбекова Гульжан Кулжабаевна

к. ф. н., ст. преподаватель
ЮКГПУ
Шымкент, Казахстан

Кожаметова Сауле Намазбаевна

магистр-преподаватель
ЮКГПУ
Шымкент, Казахстан

СОДЕРЖАНИЕ РАЗДЕЛА «НАУЧНЫЙ СТИЛЬ РЕЧИ» В ЯЗЫКОВЫХ ДИСЦИПЛИНАХ ВУЗА

Түйін. Мақала авторлары ЖОО-ның жалпыға білім беру пәндер топтамасына ендірілген «Орыс тілі» оқу пәнінің мазмұн сапасына көңіл бөледі. Экстралингвистикалық ерекшеліктері қарастырылып, тілдің ғылыми стиль белгілерін анықтайтын өзіндік лингвистикалық мәліметтер ұсынылады. Мақалада берілген материалдар тілдің ғылыми стилі жайында студенттерге қандай ақпарат қажет екені, сонымен бірге олардың кәсіби аспектіде тіл мен сөйлеу тілінің атқаратын қызметі жайында түсініктерінің берік қалыптасуын ескеріп іріктелген.

Түйінді сөздер: ғылыми стиль, жалпы пәндер, тілдік дайындық, білімді қалыптастыру, жанрлық ерекшелік, тақырыпты игеру ерекшеліктері.

Резюме. Авторы статьи обращаются к анализу содержательного наполнения учебного предмета «Русский язык», введенного в цикл общеобязательных дисциплин вуза. Рассматриваются экстралингвистические характеристики и предлагаются собственно лингвистические сведения, определяющие специфику научного стиля речи. Материал в статье отобран таким образом, чтобы показать, какая информация о научном стиле речи, необходима студентам, чтобы у них сформировались прочные представления о функциональных особенностях языка и речи в профессиональном аспекте.

Ключевые слова: научный стиль речи, общеобразовательные дисциплины, языковая подготовка, формирование знаний, жанровое своеобразие, подстили, специфика освоения

Summary. The authors of the article turn to the analysis of the content of the subject «Russian language», introduced into the cycle of compulsory disciplines of the university. Extralinguistic characteristics are considered and linguistic information proper, which determines the specifics of the scientific style of speech, is offered. The material in the article is selected in such a way as to show what information about the scientific style of speech is necessary for students to form strong ideas about the functional features of language and speech in a professional aspect.

Keywords: scientific style of speech, general education disciplines, language training, the formation of knowledge, genre identity, underlying, specificity of development.

В ходе освоения предмета «Русский язык» студенты вузов овладевают навыками анализа текста, используя следующий план:

1. Экстралингвистические особенности текста (цель текста; основная функция текста; форма речи; общие свойства текста; под стиль; жанр).

2. Лингвистические особенности текста (лек-

сические особенности; словообразовательная специфика; грамматические признаки) [М. П. Котюрова, Е. А. Баженова. 2008, 282 с].

Если первый этап исследования текста в большей мере связан с речеведческими компетенциями, то второй непосредственно ориентирован на формирование умений и навыков различных

видов языкового разбора. Поскольку в основе практических действий лежат знания по теории языка, преподавателю необходимо определить объем и содержание понятийного уровня подготовки студентов. Вопросу содержательного наполнения языковых занятий экстралингвистическими характеристиками и собственно лингвистическими сведениями посвящена предлагаемая статья. Ориентир сделан на научный стиль речи, который, по сути, является, центральным в освоении функциональных особенностей языка в профессиональном аспекте.

Язык как явление социальное выполняет различные функции, связанные с той или иной сферой человеческой деятельности. Важнейшие общественные функции языка: общение, сообщение, воздействие. Для реализации этих функций исторически сложились и оформились отдельные разновидности языка, характеризующиеся наличием в каждой из них особых лексико-фразеологических, морфологических и синтаксических средств, используемых исключительно или преимущественно в данной разновидности языка. Определим тот круг сведений о научном стиле речи, который необходимо освоить студентам на занятиях общеобразовательного учебного предмета «Русский язык».

Научный стиль – это стиль, который обслуживает научную сферу общественной деятельности. Он предназначен для передачи научной информации в подготовленной и заинтересованной аудитории. Возникновение этого стиля связано с развитием разных областей научного знания, разных сфер деятельности человека. На первых порах стиль научного изложения был близок к стилю художественного повествования. Отделение научного стиля от художественного произошло в александрийский период, когда в греческом языке, распространившем свое влияние, в то время, на весь культурный мир, стала создаваться научная терминология. Впоследствии она была пополнена из ресурсов латыни, ставшей интернациональным научным языком европейского средневековья. В эпоху Возрождения учёные стремились к сжатости и точности научного описания, свободного от эмоционально-художественных элементов изложения как противоречащих абстрактно-логическому отображению природы. Однако освобождение научного стиля от этих элементов шло постепенно [Л. В. Минаевой, 2001. 192с].

В русском языке появление и становление научного языка и стиля связано с именем М. В. Ломоносова (XVIII в.): это благодаря его работам и работам учеников формирование научного стиля сделало шаг вперед, но окончательно он сложился во второй половине XIX века вместе с научной деятельностью крупнейших учёных этого времени. Знакомая с историей становления научного стиля речи, осваивая его специфику,

студенты узнают о том, что, научный стиль имеет ряд общих черт, проявляющихся независимо от характера определённых в науке различий между жанрами высказывания, что даёт возможность говорить о специфике стиля в целом. Так, студентам предстоит усвоить следующие признаки, характерные для научного стиля речи.

1. Научный стиль характеризуется логической последовательностью изложения, упорядоченной системой связей между частями высказывания, стремлением авторов к точности, сжатости, однозначности при сохранении насыщенности содержания. *Логичность* – это наличие смысловых связей между последовательными единицами (блоками) текста. Последовательностью обладает только такой текст, в котором выводы вытекают из содержания, они непротиворечивы, текст разбит на отдельные смысловые отрезки, отражающие движение мысли от частного к общему или от общего к частному.

2. Такое присущее всем стилям речи свойство, как *ясность*, в качественной характеристике научной речи предполагает не только понятность и доступность, но и своего рода дифференциацию. По степени доступности научные, научно-учебные и научно-популярные тексты различаются материалом и способом его языкового оформления.

3. Одно из основных свойств научной речи – *точность*: предполагается однозначность понимания, отсутствие расхождения между означаемым и его определением. Поэтому в научных текстах, как правило, отсутствуют образные, экспрессивные средства; слова используются преимущественно в прямом значении, однозначности понимания текста способствует частотность употребления терминов. Выразительные средства языка (метафоры, эпитеты, художественные сравнения, устойчивые обороты, пословицы) могут проникать в научные произведения, чтобы сделать высказывание убедительным, доказательным, а также для реализации требования ясности, доходчивости в изложении сложного теоретического материала.

4. Иначе, чем в других стилях, выражаются в научной речи эмоциональность и экспрессивность: здесь подача научной информации требует объективного, «интеллектуального» изложения научных данных. И здесь сам автор научного текста иногда позволяет себе эмоционально-оценочное отношение к излагаемым событиям и фактам, рассчитывая при этом на ответную реакцию слушателей или читателей. К числу таких средств можно отнести ограниченное использование авторского «я», его замену местоимением «мы» или привлечение отвлеченно-обобщённых конструкций.

5. Отличительными чертами научного стиля речи являются отвлеченность и объективность, широкое обращение к аргументации,

что выражается в использовании доказательств и привлечении фактологического материала. К общим чертам научного стиля относятся также: предварительное обдумывание высказывания, его монологический характер, строгий отбор языковых средств, тяготение к нормированной речи [Вопросы языкознания, 2002, № 3 с. 62-73.].

Широкое и интенсивное развитие научного стиля привело к необходимости создания его классификационных наджанровых характеристик, что обусловило формирование в его рамках следующих подстилей:

- 1) собственно научный (монографии, диссертации, научные статьи, доклады);
- 2) научно-популярный (лекции, статьи, очерки);
- 3) учебно-научный (учебники, методические пособия, программы, лекции, конспекты);
- 4) научно-деловой (техническая документация, контракты, сообщения об испытаниях, инструкции для предприятий);
- 5) научно-информативный (патентные описания, информативные рефераты, аннотации);
- 6) научно-справочный (словари, энциклопедии, справочники, каталоги).

Каждому подстилю присущи свои индивидуально-стилевые черты, которые, однако, не нарушают единства научного стиля, имея общие признаки и особенности. Научные тексты оформляются в виде отдельных законченных произведений, структура которых подчинена законам жанра. Исходя из чего, можно выделить монографию, журнальную статью, рецензию, учебник (учебное пособие). Выделяются также устные выступления (лекция, доклад, сообщение), информационные обзоры (о конференции, семинаре, симпозиуме, конгрессе, форуме), диссертация, научный отчет. Эти жанры относятся к первичным и характеризуются как продуктивно-творческие. К вторичным текстам, составленным на основе уже имеющихся, относятся: реферат, автореферат, конспект, тезисы, аннотация. При подготовке вторичных текстов происходит свёртывание информации в целях сокращения объема текста, они характеризуются как репродуктивные. К жанрам учебно-научного подстиля относятся: лекция, семинарский доклад, курсовая работа, реферативное сообщение. К жанрам учебно-научного подстиля относятся лекция, семинарский доклад, курсовая работа, реферативное сообщение, условно их можно объединить в репродуктивно-творческий тип [Протопопова О. В., 2011, 79 с].

Функциональные стили, возникнув на внеязыковой (экстралингвистической) основе и будучи тесно связанными с содержанием, целями и задачами высказывания, различаются между собой внутриязыковыми признаками: принципами отбора, сочетания и организации средств общенационального языка. Какие же внутрия-

зыковые признаки характерны для жанров научного стиля речи? Обратимся к их поуровневой характеристике.

Отвлеченный, обобщенный характер научного текста проявляется на лексическом уровне в том, что в нем широко употребляются слова с абстрактным значением: *функция, диспозиция, секвестр*. Слова бытового характера также приобретают в научном тексте обобщенное, часто терминологическое значение. Для языка науки характерно использование заимствованных и интернациональных моделей (*макро-, микро-, метр, интер-, граф* и т. д.).

Характерной чертой научного стиля является его высокая терминовоемкость – насыщенность терминами. Термин (лат. *terminus* – «граница, предел») – слово или словосочетание, являющееся названием понятия какой-либо сферы производства, науки, искусства). В терминологии каждой науки можно выделить три уровня в зависимости от сферы употребления и от характера содержания понятия. К первому уровню относят наиболее общие понятия, одинаково актуальные для всех или для значительного ряда наук: система, функция, значение, элемент, процесс, аспект, часть, величина и др. Они составляют общий понятийный фонд науки в целом. Ко второму уровню относятся понятия, общие для ряда смежных наук, имеющих общие объекты исследования: вектор, интеграл, матрица, нейрон и др. Такие понятия обычно служат связующим звеном между науками одного более или менее широкого профиля (естественные, технические, физико-математические, биологические, социологические, эстетические и пр.). К третьему уровню следует отнести узкоспециальные понятия, характерные для одной науки и отражающие специфичность предмета исследования: фонема, морфема, флексия, лексема и др.

Для научного стиля характерны существительные и прилагательные с особыми словообразовательными характеристиками:

а) имена существительные, на *-ние, -ость, -ство, -ие, -ция* (*определение, частотность, свойство, понимание, кульминация*) выражающие понятие признака, состояния, изменения;

б) существительные на *-тель* (*преобразователь, сместитель, определитель*), обозначающие инструмент, орудие, производителя действия;

в) прилагательные с суффиксом *-ист* (*глинистый, водянистый*) в значении «содержащий в малом количестве определенную примесь».

В научной речи чаще, чем в других стилях речи, употребляются краткие прилагательные: *Многообразны и неоднозначны функции этих элементов*.

Специфично употребляется в научном стиле глагол. В научных текстах часто используются

глаголы несовершенного вида. От них образуются формы настоящего времени, которые имеют вневременное обобщенное значение (например: в данной отрасли используется это соединение). Глаголы совершенного вида употребляются значительно реже, часто в устойчивых оборотах (*рассмотрим...; докажем, что...; сделаем выводы; покажем на примерах* и т. п.). Используются также возвратные глаголы (с суффиксом -ся) в страдательном (пассивном) значении. Частота употребления пассивной формы глагола объясняется тем, что при описании научного явления внимание сосредоточивается на нем самом, а не на производителе действия.

Большое распространение в научных текстах имеют краткие страдательные причастия, например: Теорема доказана; Уравнение составлено.

В научной речи часто встречаются формы множественного числа существительных:

- для обозначения сорта или вида вещественных существительных (глины, стали, смолы, спирта, масла);

- для определения некоторых отвлеченных понятий (мощности, емкости, культуры);

- для указания на понятия, выражающие количественные показатели (глубины, длины, теплоты);

- в) для называния отрядов и семейств животного и растительного мира (парнокопытные, рыбы).

Современный научный стиль характеризуется стремлением к синтаксической компрессии – к сжатию, увеличению объема информации за счет сокращения объема текста. Поэтому для него характерны словосочетания имен существительных, в которых родительный падеж выступает в функции определения (*обмен веществ, коробка передач, прибор для монтажа*). Типичным для данного стиля является употребление именного сказуемого (Повествование – тип текста...). Для научного стиля характерно широкое

использование безличных предложений разных типов, поскольку в современной научной речи личная манера изложения уступила место безличной. Для научных текстов характерно выяснение причинно-следственных отношений между явлениями, поэтому в них преобладают сложные предложения с различными типами союзов (*несмотря на то что, ввиду того что, потому что, вследствие того что, тогда как, между тем как, в то время как* и др.).

Обобщая сказанное выше, отметим: в научной деятельности перед человеком стоят две основные задачи – получить новое знание о мире (т. е. совершить открытие) и сделать это знание достоянием общества (т. е. сообщить свое открытие). Соответственно следует выделить и два этапа в научной деятельности человека – этап совершения открытия и этап его словесного оформления. Для второго этапа характерно обращение к научному стилю речи, и делается это в письменной форме (в устной форме она лишь воспроизводится), что объясняется целым рядом причин:

- письменная форма долговременно фиксирует информацию, позволяя многократно и в любое время обращаться к информации;

- она более удобна и надежна для обнаружения малейших информативных неточностей и логических нарушений;

- письменная форма экономична, поскольку дает адресату возможность устанавливать свой личный темп восприятия [Протопопова О. В., 2011. 79 с].

Освоение данного раздела призвано сформировать у студентов вузов представление о стиле науки как об одном из наиболее эффективных способов добывания новых сведений о мире, одна из наиболее совершенных форм накопления и систематизации знаний о различных сферах жизни.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. М. П. Котюрова, Е. А. Баженова. Культура научной речи. Текст и его редактирование. – М.: Флинта, 2008 – 282 с.
2. Речь в научно-лингвистическом и дидактическом аспектах / под ред. Л. В. Минаевой. – М.: Изд-во МГУ, 2001. – 192с.
3. Некоторые проблемы теории понимания текста // Вопросы языкознания. – 2002, № 3. – С. 62-73.
4. Протопопова О. В. Принципы выделения и квалификации функционально-смысловых типов речи в научных текстах // Стилистика текста в коммуникативном аспекте: Межвуз. сб. – М., 2011. – С. 79-88.
5. Крылова О. А. Лингвистическая стилистика. – М., 2008.

Aryslanova Banu Kadyrovna
Head of the Chair of Foreign Philology
Silkway International University
Shymkent, Kazakhstan

Mamyrbaeva Bagila Saginbaevna
Candidate of Pedagogical Sciences
Silkway International University
Shymkent, Kazakhstan

THE METHODOLOGICAL SYSTEM OF USING PROJECT METHOD IN THE PROCESS OF TEACHING ENGLISH LANGUAGE

Түйін. Бұл мақалада автор ағылшын тілін оқыту процесінде жобалық әдісті пайдаланудың ерекшеліктері мен тиімділігін талдайды.

Түйінд сөздер: уақытты үнемдеу әдістері, ғылыми әдіснама, когнитивті қабілеттер, педагогикалық қадағалау, жасанды тілдік орта

Резюме. В данной статье автор анализирует особенности и эффективность использования проектного метода в процессе обучения английскому языку.

Ключевые слова: методы экономии времени, научная методология, когнитивные способности, педагогический надзор, искусственная языковая среда

Summary. In the given article the author analyzes the peculiarity and effectiveness of using Project method in the process of teaching English language.

Keywords: time-saving methods, scientific methodology, cognitive abilities, pedagogic supervision, an artificial language environment.

The project method not only provides a productive acquisition of teaching materials, but also improves the learners personalities as moral, ethical, independent working, generous correct approach towards each other, language communication skills, helping each other and other good qualities. Here, the negative qualities such as competition, envy, pride, tough, authoritarian are not associated with the project technology, which are mostly formed through the traditional pedagogy.

Project method is the method of achieving didactical objectives of any designed, precise problem which should be ended with a significant practical result. It can be realized by analyzing the problem completely. The base of the project method consists of the concept of project, its pragmatic direction towards the result obtained by solving the problem with any practical or theoretical value.

The actuality of the problem. The current development phase of society, and various changes occurring in our country requires a fresh look at the educational system and reorganization of the teacher's activity.

The twenty-first century is the century of advanced technology. Therefore, the effective use of new technologies in the educational system is a clear demand of the presence. It is needed to move from the traditional method of education to the new active method of the educational process which increases the interest of the student in the subject. It can be realized only by using new technologies in

the educational process.

Nowadays, paying the special emphasis on the issue of updating the content of education in our country, inputting the best teaching methods and new technology, and improving the quality of education are becoming the main goals, because the educational institutions should be able to train comprehensive well-educated, cultured members of modern society who can creatively reorganize their actions in everchanging situations.

The use of new pedagogical technologies in the process of teaching English language gives an opportunity to activate the educational cognitive activity of the student while possessing new language material, and increase the student's interest in the subject.

The main purpose of teaching English language is to improve communication skills of the students and develop their relationships. In this regard, the English language teacher should use the interesting and time-saving methods with the purposes like forming the skills which meet the requirements of the program and increasing the interest of students in the subject.

One of the most effective methods of teaching English language is a project method. Because the project is directed to the real and practical result. It was identified that the problem of using new technologies in the teaching process while analyzing the scientific literature is considered in different fields according to the investigations of foreign and native scientists.

Consequently, the case of lacking the studies

of the issue of the theoretical bases and scientific methodologies of using the project method in teaching English language, as well as the unidentified pedagogical conditions of using the project method in teaching English language requires providing the specific research works.

Tasks of the research:

1. To establish the use of project method in teaching English from the theoretical and practical point of view.
2. To identify the current status and opportunities of using the project method in teaching English.
3. To present the opportunities of using the project method in teaching English.
4. To present proposals by experiencing the effectiveness of using the project method while providing practical experimental works.

Scientific hypothesis of the research: if the project method is used effectively in teaching English, then it gives opportunities to students to increase their cognitive activity, improve creative skills, develop their knowledge and cultural backgrounds by creating an artificial community of a foreign language, generate a stable interest in learning process, and improve communication abilities and the quality of education.

The methods of the research: theoretical analysis of the psychological, pedagogical and methodological literature; investigation of

the experience of schools and institutions of higher education, providing results; analysis of the educational documents (academic plan for foreign language teacher training, curriculum, teaching aids); pedagogic supervision; providing practical experimental work in accordance with the objectives of the educational process, editing and concluding by the analysis of the results.

The main idea of the research. Creating an artificial language environment through the project method in the teaching process of English language increases the ability of students to learn a new language and creates a stable interest in the teaching process

The basic concepts.

1. The theoretical establishment of using the project method increases students' need of learning English language and helps to enlarge their communication skills.
2. The methodological base of using the project method in teaching English language gives an opportunity to increase the cognitive abilities and the interest of the learners, and generates their interest in the subject by creating an artificial language environment.
3. The results of practical and experimental works and the recommendations which prove the effectiveness of using the project method gives an opportunity to improve the English language.

REFERENCES:

1. Alan Maley, Diana L.F.B. Projekt work. //Resource book for teacher.- Oxford. Oxford University Press.-1993
2. Wilga M. Rivers. A practical guide to the teaching of English. Oxford University Press. New York. 1978. 400.
3. Абышева Н.Ю. Эффективность применения метода проектов на уроках иностранного языка в общеобразовательной школе. [Электронный ресурс] // ftp://lib.herzen.spb.ru/text/abyшева_102_116_121.pdf
4. Альтернативные модели воспитания в сравнительной педагогике: Учебно-методический комплекс для студентов педагогических вузов [Текст] / Под ред. М.Н. Певзнера и С.А. Расчетиной. – Новгород, 1994. – С. 172-183
5. Березина, Т.В. Использование метода проектов на уроках английского языка как средства формирования положительного интереса к иноязычной культуре. / Т.В. Березина [Электронный ресурс] // <collection.edu.ru/attach/17/11175.doc>

ӘОЖ: 378. 016: 821. 512. 123(096)

Бейсенова Рыскуль АбдигаппаровнаSilkway халықаралық университеті
Шымкент қ., Қазақстан**Түгелбаева Қарлығаш Пернебекқызы**Silkway халықаралық университеті
Шымкент қ., Қазақстан

ӘДЕБИТТЕГІ АЛАШТЫҚ АЛҒЫ ШАРТТАР

Түйін. Мақалада өткен ғасыр, яғни XX ғасыр басындағы Қазақ елінде бой көтерген Алаш ұлт-азаттық қозғалысының, Алашорда үкіметінің жалпы сипаты, Алаш қайраткерлеріне Бүкілресейлік Атқару Комитетінің кешірім жариялауынан кейінгі қазақ оқыған зиялыларының өз халқына аянбай еңбек ете бастауы сөз болады. Сондай-ақ Алаш қайраткерлерінің сол тұстағы Түркістан автономиялық республикасының астанасы Ташкент қаласына шоғырлану алғышарттары қарастырылады. Олар Ташкенттегі саяси ахуалдың елдегіге қарағанда дұрыстығы жөне ондағы саяси билік басындағы элита өкілдерінің Алаш қайраткерлерін қызметке шақыруы болатын. Алаш қайраткерлерінің Түркістан өлкесінде оқу-ағарту, модени істерге ат салысуы, ресми билік органы болып табылатын «Ақ жол» газеті, «Шолпан» мен «Сана» журналдарындағы редакторлық, тілшілік қызметтері сөз болады. Жалпы Алаш қайраткерлерінің XX ғасырдың басында, Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарындағы Ташкенттегі қызметтері арқылы көптеген ғылым салаларын қалыптастырғаны, Ташкент қаласының жалпы ұлт зиялыларының қалыптасуындағы рөлі бейнеленеді.

Түйінді сөздер: Алаш ұлт-азаттық қозғалысы, Алашорда үкіметі, Түркістан республикасы, «Ақ жол» газеті, «Шолпан» журналы, Алаш қайраткерлері

Резюме. В статье речь идет об общем характере Алашского национально-освободительного движения, которое происходило в прошлом веке, а точнее в начале XX века в Казахстане, о правительстве Алашорда, о том, как после объявления амнистии по отношению к Алаш-Орде Постановлением ВЦИК алашские деятели начали активно работать на благо своего народа. А также рассматриваются предпосылки сосредоточения алашских деятелей в столицу Туркестанской автономной республики в город Ташкент. Этими предпосылками явились благоприятная обстановка в Ташкенте, а также приглашения на службу от представителей политической элиты Туркестана. Также в статье речь идет об учебно-просветительской, культурной деятельности алашских деятелей в Ташкенте, об их редакторских, журналистских работах в газете «Ак жол», который был органом официальной власти и в журналах «Шолпан» и «Сана». Отражаются роли алашских деятелей в формировании некоторых отраслей науки и национальной интеллигенции в целом.

Ключевые слова: Национально-освободительное движение Алаш, Правительство Алаш-Орда, Туркестанская республика, газета «Ак жол», журнал «Шолпан», деятели Алаш

Summary. The article deals with the general character of the Alash national liberation movement, which occurred in the last century, or rather in the early twentieth century in Kazakhstan, about the government of Alash-Orda, about how, after the announcement of an amnesty in relation to Alash-Orda, the Alash leaders began to work actively for the benefit of their people. Also, the prerequisites for the concentration of Alash people in the capital of the Turkestan Autonomous Republic in the city of Tashkent are considered. These prerequisites were favorable conditions in Tashkent, as well as invitations to the service from representatives of the political elite of Turkestan. The article also deals with the educational and cultural activities of the Alash deities in Tashkent, their editorial and journalistic work in the newspaper Ak Zhol, which was the official authority in the magazines Sholpan and Sana. The roles of Alash leaders are reflected in the formation of certain branches of science and the national intellegency in general.

Keywords: National Liberation Movement Alash, Alash-Orda Government, Turkestan Republic, Ak Zhol newspaper, Sholpan magazine, Alash figures

«XX ғасырдың басы ғасырлар бойы халқымыздың ой-арманына айналған еркіндік, азат сана мен тәуелсіз өмірді аңсаған қасиетті идеяның мейлінше айқын бой көрсеткен дәуірі болды. Болашақ бұғаудың олсіреп, көбесі сөгілер тұсын болжаған қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси, әлеуметтік қызметіненде, ұлттық әдебиетпен модениет майданындағы жаңа қадамдары-

мен тың туынды-ларынанда сезіліп жатқан бұл идея қасиетті Алаш идеясы еді» [Әбдіғазизұлы Б., 2015, 73 б].

Өткен ғасыр қазақ халқын тағдырдың тезіне салған түгел доуір деседе болғандай. Кейде қатқыл, кейде жұмсақ келіп, «бір жаманымен бір жақсысын» алма-кезек ұсынған ғасыр басында басталған ұлт тәуелсіздігі жолындағы кү-

рес ғасыр аяғында баянды болды [Әбдиманұлы Ө., 2007, 326 б., Рсымбетова Л., 2010, 129 б.], – деп ғалым Ө. Әбдиманұлы көрсеткендей, шынында да тәуелсіздікті аңсап, сол жолда қарымды еңбек еткен ғасыр басындағы ұлт зиялылары, оның ішінде қаламгерлерінің арманына ғасыр соңында қол жеткізілді. Ғасырлар бойы қазақ халқының бір туар перзенттерінің қаны мен терісіңген қазақ жерінің бостандығы арман-қиялдан ақиқатқа айналды. Тәуелсіздікке, ойлап қарасақ, ғасыр басында-ақ қол жеткізіп, XX ғасырдың өн бойында қазақ халқының басынан кешірген зұлматтарды болдырмауға болар еді-ау... Алайда орыс отаршылдары қазақ халқына ондай мүмкіндік бермеді. Төңкерістен кейін құрылған кеңес өкіметі шындығында патша отаршылығының тек өңін айналдырған түрі болатын.

XX ғасырдың алғашқы ширегі отарлық езгідегі қазақ халқы үшін ой-сананың ояну доуірі, рухани жаңару доуірі болғаны белгілі. Бұл ояну мен жаңғыру қазақ қоғамында ескі интеллигенцияның тарих сахнасына шығуымен тікелей байланысты болды. Ұлтжанды оқығандар өз халқының мүшкіл халімен өзге елдердегі тарихи-қоғамдық ағымдар мен оқиғаларды, олардың сипатын таразылай келе сол тұстағы тарихи кезең өздерінің ең асқаралы арманы – ел тәуелсіздігіне қол жеткізуге орайлы деп ұқты. Әлеуметтік-тарихи дамудың табиғат атижесінде қазақтың зиялы қайраткерлерінің Алаш ұлт-азаттық қозғалысы туды.

Қазақ жазушыларының іргелі бір тобы осы «Ақ жол» газетімен «Шолпан» журналының төңірегіне топтасып, Ташкентті қазақтардың рухани орталықтарының біріне айналдырды. Бұл арда М. Дулатов, М. Жұмабаев, М. Әуезовтей қазақ зиялыларының шығармалары жарияланып тұрды.

«Ақ жол» газеті өзінің тарихи миссиясын атқарды. Тұтастай кезеңде кеңестік биліктің өктем саясатының ұлттық мүддені қорғап, сөзіменде, ісіменде қызмет жасаған ұлт зиялыларының тұтас шоғырының басын біріктірді. Ал ол зиялылардың өнегесі кейінгі буынға еркіндікке ұмтылған ұлтжандылықтың дәнін себе алды. Газет шын мәніндегі Түркістан ұлттық элитасын топтастырушы идеялық орталыққа айналды. Осы газет арқылы көрнекті қайраткерлердің көтерген ұлттық идеялары Түркістандағы қалың қазақ бұқарасына жол тауып жатты. 1920 ж. 18 сәуірден бастап жарық көріп, 7 желтоқсаннан бастап «Ақ жол» атымен шыға бастаған газет «Қазақ» көтерген алаштық идеяның жығылған туын іліп әкеткен дейеді. «Ақ жол» – кеңес өкіметінің езілген ұлттарға теңдікпен бостандық беруге уәде еткен саяси мәлімдемесінен бұрын жаңа қоғамдық тәртіпте ұлт мүддесін қорғаған ұлттық элитаның саяси еркінің жемісі болатын, – деп «Ақжол» газетінің тарихи мәнін тарих шығалымдар жоғары бағалайды [Рсымбетова Л., 83 б.; Тұрсұн Х., 2013, 341-344 б.].

Алаш қайраткерлерінің Ташкент қаласына келуіне себеп болған тағы бір маңызды оқиға – Түркістандағы қазақ халқы үшін арнайы мұғалім кадрлар дайындайтын Қырғыз Халық ағарту институты 1920 ж. 2 қазанда ашылды. Жаңадан құрылған оқу орнының алдында тұрған ең күрделі мәселелер материалдық-техникалық база және оқытушылармен қамтамасыз ету болатын. Осыған байланысты Ұйымдастыру комитетінің төрағасы Қырғыз Өлкелік Ағарту комиссарына оқу орнына бірнеше тәжірибелі маман жіберуді сұраған. Осындай ұсыныс Түркістанның өзге қалаларына жолданады. Оқу орны басшыларының бастамасымен және үкіметтік мекемелердің қолдауымен оқытушылар құрамын толықтыру мәселесін үнемі назарда ұстайды. Шығармашылық элитаның көрнекті өкілі, алашшыл ақын М. Жұмабаевтың Орынбордан Ташкентке келуінде осындай шақыру себеп болған. Осындай шақырумен әр кезеңдер де Орынбордан А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, Д. Әділов, А. Байтасовтарда Ташкенттегі Ағарту институтының оқытушысы болып қызмет істеді әрі қаладағы саяси-мәдени жұмыстарға да белсене ат салысты. Олар өлкеге кең таралған «Ақ жол» газетімен «Шолпан», «Сана» атты журналдарды шығаруға да белсене араласты.

Алғашқы педагогикалық оқу орны болғандықтан да оның басты міндеттерінің бірі өлкедегі білім беру жүйесін оқу бағдарламаларымен, оқулық және оқу-әдістемелік құралдармен қамтамасыз ету болатын. Осыған байланысты XX ғасырдың бас кезінде Х. Досмұхамедов Халық Ағарту комиссариатының Білім комиссиясын басқарып тұрған кезінде бір топ қазақ зиялыларына қазақ тілінде жоғары оқу орындары мен ұлт мектептеріне арналған әртүрлі ғылым саласында оқулықтар мен оқу құралдарын жазуға тапсырма беріп, ұсыныс жасады. Соның нәтижесінде қазақ топырағында алғаш рет қазақ тілінде М. Жұмабаев «Педагогика» оқулығын, Ж. Аймауытов «Психология» оқулығын жазды. Ал Х. Досмұхамедовтің өзі жаратылыстану цикліндегі пәндер бойынша алғашқы қазақ мектептеріне арналған оқулықтардың авторы болды. Мемлекеттік ғылыми кеңестің қолдауымен 1920 ж. оқу орнының мұғалімі А. Байтұрсыновтың «Қырғыз әліппесі», И. Тоқтыбаевтың «Алғашқы басқыш мектептеріне арналған бастапқы география», Х. Досмұхамедовтың «Табиғаттану», Ә. Диваевтың «Қырғыз ертегілері» жарық көрді [Рсымбетова Л., 2010, 95-96 б.]. Бұл алаш зиялыларының өз дарын-қабілеттерін өз ұлтының жарқын болашағы үшін сарқа жұмсаған ең өнімді кезең болғанының бір көрінісі. Түркістан өлкесі, оның орталығы Ташкент қаласының Орынборға қарағанда кеңес билігінің құрығынан шеткерірек тұрғанының арқасында қазақтың алашшыл зиялы қауымы осындағы мерзімді баспа сөз құралдары арқылы өздерінің негізгі идеяларын жарыққа шығарып

тұрды, табиғат сыйлаған қарым-қабілетінің арқасында көптеген ғылым салаларында жұмыс жасап, елді сауаттандыруға қажетті оқулықтар мен оқу құралдарын жазып, бұрын-соңды болмаған ғылым салаларын қалыптастырды. Әрине, бұл да уақытша еді. Дегенмен де мұның бәрі қазақ халқы үшін жасалған өлшеусіз қызмет болды. Алайда, алаш қайраткерлерінің адымын ашқызбай, қудалау әрекеті кезінде дәл осы Түркістандық кезеңдегі қызметтері де олардың басты күнәлары ретінде танылды. Бұл жағдай тарих шығалым Х. Тұрсұнның еңбегінде былай беріледі:

«Таптық-әлеуметтік қағидаларды басшылыққа алған партноменклатура жүйесін ығайған сайын өз қатарын «таптық жат элементтерден» тазарту түрінде саяси күресті күшейте түсті. Ал билік инсти-туттарындағы ұлттық элитаның жоғарыда аталған алғашқы буын өкілдерінің ықпалы азая берді. Осы топ өкілдерінің үстінен жүргізілген алғашқы сот үдерісі 1930 ж. наурызында Алаш қозғалысының өкілдеріне қатысты жүргізілді. А. Байтұрсынов, М. Дулатов және тағы басқа 44 адамды айыптау қоры- тындысы (№78754-іс) бойынша Түркістанда қызмет жасаған немесе қызметтері Түркістанға қатысты болған Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мырзағазы Есболов, Жүсіпбек Аймауытов, Ғазымбек Бірімжанов, Хайреддин Болғанбаев, Мағжан Жұмабаев, Дінмұхамед Әділов, Абдулла Байтасов (САГУ студенті), Кәрім Жәленов (Ташкентте жастар ұйымының хатшысы болған), Дамула Битлеуовтер (Германияда оқыған, Валидовтың хатын әкелген) айыптала-

ды. Саяси қуғын-сүргіннің екінші толқыны М. Тынышпаев, Халел Досмұхамедов және Жанша Досмұхамедовтер бастаған топқа байланысты жүргізілді. Бұл іс бойынша істі болғандардың да көпшілігі түркістандықтар болды» [Тұрсұн Х., 2013, 326-327 б].

Ташкентке келген әрбір Алаш қайраткерлерінің осында келу себептері, мерзімі, осында атқарған өлшеусіз қызметтерінің әрқайсысы жеке-жеке мақала жүгін көтереді. Мысалы, Х. Досмұхамедов 1920 жылы Ташкентке келіп, Халық ағарту институтында оқытушы бола жүріп ғылыми-педагогикалық жұмыстармен айналысады.

Түркістандағы шығармашылық элитаның көрнекті өкілдерінің бірі Қ. Кемеңгерұлы Ташкент қаласына 1924 ж. жазында келген. Ол Ташкентте «Ақ жол» газетінің қызметіне араласып, «Сана» ғылыми-танымдық журналына редакторлық жасап, ағартушы-педагог ретінде Орта Азия университетінде, Түркістан әскери училищесінде дәріс оқыған.

Әсіресе, М. Жұмабаев үшін оның Ташкентте болған кезі жемісті болды. 1922-1924 жылдар аралығында Мағжанның жеке жыр кітабы, «Қорқыт», «Батыр Баян» дастандары, ондаған өлеңдері жарық көрді. Бұлардың бәріде қазақ әдебиетіне қосылған мол үлес еді [20-30-жылдардағы қазақ әдебиеті, 1997, 24 б].

Ұлттық шығармашылық элитаның осындай қуатты тобы Ташкентте ұлт мүддесіне қызмет жасаудың негізгі бағыттарын айқындап, ілгерішіл міндеттерді іске асырды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әбдігазипұлы Б. Ғалым Ш. Елеукенов және Алаш арыстарының әдеби мұрасы //Абай атындағы ҚазҰПУ- дың Хабаршысы, «Филология» сериясы. – 2015. – №4 (50). -Б. 73-76.
2. Әбдиманұлы Ө. Ұлт-азаттық идеяның XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі көркемдік мәні мен жаңашылдық сипаты. Ф. г. д. гыл. д. алу үшін дайын. дис. – Алматы, 2007. – 326 б.
3. Рсымбетова Л. Ташкент қаласының XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қазақ интеллигенциясының қалыптасуындағы маңызы. Т. г. к. гыл. д. алу үшін дайын. дисс. – Алматы, 2010. – 129 б.
4. Алаш айтқан асыл сөз. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ, 2016. – 296 б.
5. Амантай Кәкен. Қазақ зиялыларының қилы тағдыры //Жұлдыз, №5, 2016. – Б. 164-176.
6. 20-30-жылдардағы қазақ әдебиеті: монография. 1-кітап. – Алматы: Ғылым, 1997. – 512 б.
7. Қамзабекұлы Д. Қошқе Кемеңгерұлы // Үш томдық шығармалар жинағы. 1-т. – Алматы: Алаш, 2005. – 320 б.
8. Мектептегі А. Мәдениет марқасқасы // Қазақ елі. – 1996. – 1 наурыз. – 14 б.
9. Тұрсұн Х Алаш һәм Түркістан: монография. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ, 2013. – 400 б.

Бекмурзаева Сандуғаш Байдуллина
магистрант,
Silkway халықаралық университеті

Көпбосынов Максат Аққұлұлы
доцент, ф. ф. к.
Silkway халықаралық университеті

РОМАН ЖАНРЫНЫҢ ӘДЕБИ БІЛІМ МАЗМҰНЫ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРНЫ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ

Түйін. Мақалада роман жанрының әдеби білім мазмұнының құрылымдық жүйесіндегі орны және зерттелу деңгейі қарастырылады. Жоғары оқу орындарындағы әдебиет пәні адамтану, адам тәрбиелеу және сөз өнері ретінде студенттердің дүниетанымдық көзқарастарын қалыптастырып, «адам-қоғам» жүйесіндегі қарым-қатынастың ізгілікті сипатын түсініп білуіне көмектеседі. Қазақ әдебиетінің асыл маржандары, тағылымы терең танымал туындылары кәсіби білімденуші болашақ әдебиетші мұғалімдердің өмірге, көркем өнерге деген құштарлығын ғана дамытып қоймайды, ол сонымен қатар әр тұлғаның көркемдік әлемімен тұтастықта өзін өзі жетілдіруіне де ықпал етеді.

Түйінді сөздер: роман жанры, әдеби білім, әдістеме, қазақ әдебиеті.

Резюме. В статье рассматривается роль и масштабы исследования жанра романа в структурной системе содержания литературного образования. Литература в высшем образовании продвигает мировоззрение студентов, такие как гуманизм, человеческое воспитание и искусство слова, и помогает им понять гуманистическую природу общения между людьми. Жемчужины казахской литературы и известные произведения казахской литературы не только развивают стремление будущих учителей литературы развивать жизнь, искусство, но и усиливают самоинтеграцию личности с художественным миром.

Ключевые слова: жанры романа, литературное образование, методология, казахская литература.

Summary. The article examines the role and scope of the study of the novel genre in the structural system of the content of literary education. Literature in higher education promotes the students' worldview, such as humanism, human education, and the art of speech, and helps them understand the humanistic nature of communication between people. The pearls of Kazakh literature and famous works of Kazakh literature not only develop the desire of future literature teachers to develop life and art, but also strengthen the self-integration of the individual with the art world.

Keywords: genres of the novel, literary education, methodology, Kazakh literature.

Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс. Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана» [Ақбулатов А., 2015], – деп түйіндеуі болашақ әдебиет пәнінің мұғалімдерінің қазақ әдебиетін саналы түрде оқып зерделеуін міндеттейді. Әдебиет пәні арқылы студенттердің рухани құндылықтары дамиды, төл мәдениеті мен туған тарихына, еліне, жеріне деген сүйіспеншілігі арта түседі, өйткені әдебиет адамның жан дүниесіне әсер етеді, адамның жүрегінің түпкірінде жатқан нәзік сезімді оятады. Жоғары мектептегі қазақ әдебиетін

оқыту студенттердің имандылыққа, инабаттылыққа, парасаттылыққа, сұлулыққа деген іңкәр көңілін, өмірге деген құштарлығын және таным көкжиегін кеңейтуге септігін тигізеді. Ең бастысы әдебиет пәні арқылы олар өздерінің таңдаған мамандықтарының ғажайып ерекшеліктерімен бетпе-бет келеді. Әдебиеттегі психологизм, адам тағдыры, адам мүмкіндіктері, адамның ойлау қабілеті, өзіндік санасының қалыптасуы білімденушілердің әдеби көркем шығармалардан алған өнегелік, тәрбиелік мазмұнмен сабақтасып жатады. «Әдебиет өзінің зерттейтін объектісі адамды белгілі дәуірде, тарихи ортада алып суреттеу арқылы сол кезеңнің шындығын да, бейнесін де ашады.

Адам тағдыры арқылы тарихи ой-сананың қалыптасуын көрсетіп, оқырманға өмір танытады, оны тәрбиелейді, адамгершілікке баулиды, әдебиеттің біз үшін қажет эстетикалық сабағы да осында», – деп академик С. Қирабаев айтқандай

әдебиеттің әр дәуірдегі өз міндеті, өз шындығы оны бағдарламалап оқытудың қажеттігін нақтылай түседі [Қирабаев С., 2007, 464 б]. Ал әдіскер мұғалім Қ. Бітібаеваның «Әдебиет – жан дүниені, он екі мүшені, алпыс екі тамырды түгелдей жайлап, еш уақытта да көзге көрінбейтін сезім қылдары арқылы ақыл иесіз – адамды өз ырқына жетелей алатын қасиетті дүние. Оны оқытудың қызықтығы да, күрделілігіде осында жатса керек. Басқа пәндерге қарағанда сезім, эмоция, әсер шабыттану, қиялдау, армандау, еліктеу, 17 әр түрлі психологиялық рең осы пәнде ерекше көрінеді» [Қ. Бітібаева 2003], – деп пайымдауы әдебиетті оқыту, әдеби білім мазмұнын меңгерту жоғары оқу орындарындағы студенттердің көркемдік ойлауының бастауы десек те болады. Жоғары мектептегі әдеби білім мазмұны пәннің типтік оқу бағдарламасына сәйкес түзіліп, оның құрылымдық жүйесі оқытылатын пәннің нақты тақырыптарын қамтиды. Осы ретте ХХІ ғасырдағы қазақ романдарының жоғары мектептің әдеби білім мазмұнының құрылымдық жүйесіндегі орны және олардың жанрлық зерттелу жағдайы туралы сөз қозғау біздің зерттеу еңбегіміздің негізгі мақсаты болмақ. Сол сияқты романдарды оқытуда жалпы дидактикалық, білім берудің парадигмасымен байланысты ұстанымдарынан бөлек әдебиеттану ғылымын басшылыққа алатын төмендегідей жеке ұстанымдарды ескерудің маңызы зор: 1. Тарихи-әдеби үрдістің тұтастығы ұстанымы. Әдебиет тарихында мазмұндық және көркемдік құндылығы маңыздылығы төмен немесе мүлдем қажетсіз кезең болмайды. Әрбір кезеңнің жеткен жетістігінде өткен дәстүр жалғастығы болады, әдебиеттің тарихи әрі мәдени тұтастық маңыздылығы осында жатыр. Зерттеуге негіз болып отырған ХХІ ғасыр романдарының тарихилық сипаты жаңа дәуірдегі тарихи тақырыптардың бүгінгі күн шындығын, заманауи мәселелердің соны бағытта жазылуымен ерекшеленеді.

Қ. Жұмаділовтің «Прометей алауы», Т. Тілеухановтың «Соңғы сері», Ұ. Доспанбетовтың «Абылайдың ақ туы», Қ. Мұқамбетқалиевтің «Тар кезең», Х. Әдібаевтің «Отырар ойраны», С. Досановтың «Қылбұрау», «Ұйық», Ж. Ахмадидің «Айтұмар», т. б. қаламгерлердің шығармаларының тұрғандығы еліміздің бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы күрес тақырыбының қазіргі тарихи романның жаңа беттерінің сүбелі бөлігін құрап отырғандығын көрсетеді. 2. Көркем әдеби туындының мазмұн мен пішін тұтастығы ұстанымы. Әдебиетті оқытуда негізге алынатын көптеген жалпы дидактикалық ұстанымдар (ғылымилық, қолжетімділік, жүйелілік, сабақтастық т. б.) әдеби туындының мазмұн мен пішін тұтастығы ұстанымын негізге алуы маңызды болмақ. Өйткені көркем шығарманың мазмұндық идеялық негізі оқытушы мен студенттің басты назарында болуы тиіс, себебі ол білім берудің тәр-

биелік, эстетикалық, шығармашылық ойлау қызметін дамытады. Бұл ұстаным қазіргі қазақ әдебиеті мәселелерінің жаһандық мәдени үрдістер контекстінде зерттелуін, заман талабына сай әдеби-мәдени, философиялық, эстетикалық жаңа ағымның пайда болуы, әр кезең әдебиетінің өзіне ғана тән жаңа мазмұн мен форма іздеу заңдылығы болатындығын дәйектеуге ықпал етеді. 3. Тарихи-дүниетанымдық ұстанымы. Курс бағдарламасының хронологиялық сипатта құрылуы студентке ғаламның бейнесін, қазақ және әлем тарихы мен мәдениетін біртұтас жалпыадамзаттық құндылықтар мен ұлттық құндылықтар деңгейінде түсінуге, логикалық ойлауды қалыптастыруда, рухани дүниесін байытып, патриоттық негіздерін қалыптастыруда нәтижесін береді. 4. Әдеби өлкетану материалдарын ескеру ұстанымы. Бұл ұстанымның негізінде өлкетануға қатысты тарихи деректі құжаттардың негізінде көркем 18 шығармаларды іріктеп, студенттердің өлкетану мәдени құзыреттіліктерін дамытуға негіз болады. Сондықтан қазіргі қазақ романдарын ЖОО-да оқытуда жалпы әдебиетті оқытуға ортақ мынадай мақсаттар көзделуі тиіс: 1. ЖОО-да көлемді роман жанрын оқытуда оқырман мәдениетін қалыптастыруға қызығушылық туғызуы тиіс. Қазіргі оқыту бағдарламалары оқырман мәдениетін қалыптастырып, көркем туындының идея-философиялық мазмұнын және көркемдік ерекшеліктерін түсінуге, эстетикалық талғамын қалыптастыруға бағытталуы қажет [Ақбулатов А., 2016, б. 152]. 2. ЖОО-да әдеби білім берудегі негізгі мақсаттардың бірі – болашақ кәсіби тұлға ретінде студенттің адамгершілік құндылықтарға тәрбиелей отырып, өзіндік жеке азаматтық сана-сезімін қалыптастыру. 3. ЖОО-да болашақ маманға әдебиетті оқыту оқытушыдан жоғары кәсіби деңгейде әдіснамалық ұстанымдар мен пәннің мазмұнын, әдістемелік даярлығын талап етеді. 4. Студенттерді ойланып оқи отырып, авторлық ойын, туындының көркемдік-идеялық мазмұнын, жаңашылығын ғылым-теориялық деңгейде түсінуге үйрету. Сондықтан аудиториялық және СӨЖ, СОӨЖ сабақтарында студенттерге шығармашылық бағыттағы жазбаша, ауызша тапсырмаларды жиі орындауға төселдіру маңызды.

Педагогикалық ЖОО бағдарламасында да мектептегі орындалатын шығарма, мазмұндама, эссе жазуды да енгізіп, оның әдістемесі мен алгоритмдерін, көркем мәтінді аналитикалық оқылым арқылы талдау және мәнерлеп оқуды қолдану аса қажет. Жоғары оқу орындарында әдебиетті оқытуда прозалық шығармалардан үзінді және поэзиялық шығармаларды жатқа оқытуға дағдыландырудың өте маңызды компонент болып табылады. Жоғары мектепте романдарды оқыту әдістемесінде әдеби білім берудің міндеттері мен мазмұны, оқыту әдістері туралы мәселеге тоқталсақ, жоғары оқу орындарындағы әдебиеттік оқу

материалдары түгелдей бүгінгі заман туындыларынан немесе соңғы дәуір шығармаларынан тұрмайды. Сондықтан жоғары оқу орындарындағы әдеби шығармашылықты оқытуда әдебиеттегі дәстүр мен сабақтастық мәселесіне ерекше көңіл бөлініп, салыстырмалы тарихи талдау әдісіне көңіл бөлген абзал. Мысалы, қазіргі қазақ романдарын оқытуда қазақ әдебиетіндегі эпикалық тектің жалпы қалыптасуына үлес қосқан М. Дулатов, М. Жұмабаев, І. Жансүгіров, С. Сейфуллин, Б. Майлин, М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов сынды тағы да басқа классикалық әдебиеттің дәстүр сабақтастығымен байланыстыра оқыту маңызды болмақ. ХХІ ғасыр әдебиетінің көркемдік деңгейін, поэтикалық қуатын зерделеу үшін, оны өткен әдебиеттің бағдарында сабақтастықта зерделеп, әдеби мұраға бүгінгі таным түсінік тұрғысынан қарап, олардың көркемдік қуатын студенттерді адамгершілік қасиеттер мен идеялық ұстамдылыққа үйретудің құралы ретінде оқыту қажет. Қазіргі қазақ романдарын оқытуда зерттеу тақырыбымызға сәйкес әдебиеттанудағы ғылыми-теориялық, әдістемелік еңбектерге сүйене отырып жұмыс жүргізген тиімді болмақ. Мысалы, әдебиеттегі дәстүр мен сабақтастық 19 мәселесіне қатысты талдаулар жүргізгенде, қазақ романының туу, қалыптасу, өркендеп қанат жаюын зерделеген іргелі еңбектерді басшылыққа алу тиімді болмақ. Роман жанрының туу, өсу жолдарын қарастыру, қазақ әдебиеті тарихын зерттеу ісімен қатар жүрді. Ол жайлы «Қазақ совет әдебиеті тарихының очерктері» (1949, 1958), «Қазақ әдебиетінің тарихы» (3 том – 1967), және «Қазақ әдебиеті тарихының» жаңа нұсқасында (7-8-9 томдар – 2004-2005 ж.) жанрларды зерттеумен байланысты арнаулы тараулар берілді. Олардан басқа жанрды арнайы зерттеулер қатарында Е. В. Лизунованың «Современный казахский роман» (1968), А. Тұрысбектің «Реалисттік роман және типтік характер» (1970), Ж. Ысмағұловтың «Облик современника» (1970), Н. Ғабдуллиннің «Замандас келбеті» (1972), М. Атымұраттың «Қазақ романдарының поэтикасы» (1975), Б. Шалабаевтың «История казахского романа» (1975), Р. Бердібаевтың «Қазақ тарихи романы» (1979), Т. Сыдықовтың «Қазақ тарихи романы» (1999), Ж. Дәдебаевтың «Жазушы еңбегі» (2001), З. Бисенғалидің «ХХ ғасыр басындағы қазақ романы» (1997), М. Хамзиннің «60-80-жылдардағы қазақ романы (стиль және типология мәселелері)» (1997), «Қазіргі қазақ романы» (2001). Т. Рахымжановтың «Романның көркемдік әлемі» (1997), Б. Майтановтың «Қазақ романы және психологиялық талдау» (1996), Г. Пірәлиеваның «Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері» (2003) атты еңбектерін атауға болады [Ақбулатов А., 2015, 396 б.]. Жоғары мектептегі оқыту үдерісінде қазіргі тәуелсіздік жылдарындағы қазақ романдарын оқытуда қазақ романдарының авторларының шығармашылық жолы жайлы

жекелеген докторлық, кандидаттық диссертациялармен әдеби сын мақалаларды негізге алу студенттерді ғылыми ізденушілік, шығармашылық бағыттағы жұмыстарға бағдарлап отыруға, болашақ кәсіби мамандардың әдеби білім мазмұнының толығына септігін тигізері анық. Білім мазмұнын белгілі типті оқу мекемесінде арнайы оқытуға таңдалып алынған білім, біліктілік және дағдылардың нақты жүйесі деп түсіндіруге болады. Бұл жүйеге студенттердің белгілі интеллектуалдық, әлеуметтік және рухани дамуын қамтамасыз ететін қоршаған орта, қазіргі заман өндірістері, мәдениет және өнер туралы білім; білім алудың интеллектуалдық және практикалық біліктіліктері мен оларды қолдану тәсілдері; танымдық ісәрекет, теориялық және практикалық мәселелерді шығармашылықпен шешу дағдыларын меңгеру кіреді. Білім мазмұны категориясы адамдарға белгілі табиғат, адам, қоғам туралы білімдері, белгілі іс-әрекет тәсілдерін орындаудағы адамға тән біліктіліктер туралы алынған білімдері; қоғам алдында туындайтын жаңа мәселелерді шешу тәжірибесі; өмір, табиғат, қоршаған орта тағы басқалар туралы ойлары көрсетілген әлеуметтік тәжірибені бейнелейді. Бұл айтылғандар әдебиетті өмір оқулығы ретінде оқытқанда жүзеге асатыны анық. Білім мазмұнының қайнар көзі – материалдық және рухани мәдениетте бекітілген адамзаттың әлеуметтік тәжірибесі болса, білім мазмұнын қалыптастырудың ұстанымдары оқытудың мазмұндық және процессуалдық жақтарының бірлігімен сәйкестікте қарастырылады. Мәселен, біздің зерттеу жұмысымыздағы роман жанрын оқытудың өзіндік ерекшеліктері көркем шығарманың мазмұндық көлемін игертумен бірге, қазіргі әдебиетіміздегі 20 дәстүр мен сабақтастық мәселесін, тарихи, уақыттық, қоғамдық танымға деген авторлық жаңаша пайымдауларын, көзқарасын талдауға үйретуге құрылады. Мысалы, ХХІ ғасырда жазылған романдардағы тақырыптардың бұған дейінгі кезеңдердегі игерілуі, сол кезеңдегі авторлық ұстаным, тақырыптардың бүгінгі күнмен салыстырмалы түрде талдау қажеттігі типтік бағдарламаларда көрсетіледі. ХХІ ғасыр қазақ романдарын оқыту мазмұны қазақ әдебиетін жоғары мектепте оқытудың типтік бағдарламасымен анықталады. Бағдарлама оқытушылардың ХХІ ғасыр қазақ әдебиетінен білім берудің жетекші құралы болып табылады. Бұл ретте әдіскерлердің ескеруі тиіс маңызды мәселе алға шығады. Ол – классикалық қазақ әдебиеті мен қазіргі қазақ әдебиетінен берілетін білім мазмұнын түбегейлі жаңа тұжырымдамалық негізде қайта жүйелеу. Қазіргі таңға дейін ЖОО білім беру жүйесінде мұндай маңызды мәселе шешімін таппай келе жатыр. ХХІ ғасыр қазақ әдебиетін, оның ішкі қалыптасу үрдістері мен даму үдерістері тәуелсіздік идеясына қалай негізделгендігі де жеткілікті деңгейде зерттелмей келеді. Әдебиеттану ғылымы тұрғысынан ішіна-

ра зерттелгенімен, сол монографиялық зерттеулердің әдістемелік негізде жүйелеу қалыс қалып отыр.

Бұл өз кезегінде жоғары мектеп дидактикасының үлкен бір саласы – білім мазмұнын іріктеу мен сұрыптауға байланысты екендігі сөзсіз. Сондықтан, қазақ әдебиетінің тәуелсіздік жылдарындағы жинақталып келе жатқан қазынасы ретінде ХХІ ғасыр қазақ романдарын меңгерту, сұрыптау, ЖОО бағдарламасына енгізу, талдау әдіскерлік шеберлікті, мол тәжірибені қажет етеді. Аталған мәселені әдебиеттанушы ғалым Ш. Елеуенов: «Әрине, жаңа кезең көркем кітабының бәрі бірдей қалам ұшына іліккен жоқ. Кейбір татымды туынды әртүрлі себеппен назарға түспей қалды да. Түспей қалуының бір себебі, әдебиет тарихы баспа жүзін көрген шығарманың құнын айырмай, шетінен тықпалай беруді көтермейді. Қазір не көп – қағаз топаны көп. Проза әлеміне де, өлең өлкесіне де кіруге лайықсыз, әдебиетпен үш қайнаса сорпасы қосылмайтын шалажансар шимайлардың бүгіндері қаптап кеткені жасырын емес. Қара нөпірім басылым арасынан ауыз тұшырлық кісі қызығарлық дүниені айырып алудың өзі бірталай жұмыс. Дәмі жоқ, татуы жоқ сүреңсіздіктің насихатталуы бос әурешілдік. Сондықтан кітапта бүгінгі тәуелсіздік әдебиетінің әжетке жарайтыны, жілігі татиды дегендері ғана іріктеліп талданды» [Елеуенов Ш., 2006, 352 б], – деп атап көрсетеді. Мемлекет білім беру орындарына мамандарды дайындау үшін тапсырыс береді. Пәннің оқу бағдарламасы мемлекеттің сол тапсырмасына сүйеніп отырып қажетті білім мазмұнын сұрыптайды. ХХІ ғасыр қазақ прозасының роман жанрының даму тенденциясынан берілетін білім мазмұнын анықтау және оны оқыту әдістемесі бойынша алда тұрған екі міндет бар: 1) 2000 жылдан бергі

кезеңде дүниеге келген озық идеялы және эстетикалық құндылығы мен тілдік-танымдық қуаты зор көркем туындыларды сұрыптау; сол арқылы білім алушыларға Тәуелсіз Қазақстанның айқын бейнесі мен болмысын таныту, тәуелсіздік мазмұндағы әдебиетте таңбаланған қазақтық әлеуметтік мәдени кодтарды меңгерту; 2) Егемен ел, тәуелсіздік мұраттары мазмұнындағы жаңа ғасырдағы қазақ әдебиетінің роман жанрының дамуын меңгерту арқылы студенттерге көркем әдеби талдаудың жаңа тұжырымдамасын, әдеби шығармаларды талдаудың жаңа ұғымдық аппараттарын қалыптастыру. Кеңестік дәуірдегі қазақ әдебиеті туындылары сол кездегі негізгі әдіс – социалистік реализм әдісі арқылы талданып келгені белгілі. «Жағымды» және «жағымсыз» кейіпкерлердің оппозициялық талдануы арқылы кеңес заманының геройы туындап шығатын әдіс сол кездегі ең тиімді әдіс болып саналды. Ал қазіргі барынша шынайы, мүмкіндігінше өмірдің өзі алға қойып отырған тұрмыс күрмеулерінен шыға алатындай амал-тәсілдердің мектептегі, жоғары білім берудегі қазақ әдебиетін оқыту әдістемесіне енуі өмір заман талабынан туған жағдай. Біздің зерттеу жұмысымызда бұл мәселе ХХІ ғасыр романдарын оқытудың әдістемесінде талданып көрсетілді. Атап айтқанда, ХХ ғасырдың соңы ХХІ ғасырдағы қазақ прозасындағы тәуелсіздік идеясы мұраттарының, ұлт руханиятының көркем прозадағы роман жанры арқылы көрініс табуы, көркем-рухани, эстетикалық жағынан дами түсуі Қ. Жұмәділов, М. Мағауин, Д. Досжан, Б. Мұқай, Т. Әбдіков, Қ. Мұқамбетқалиев, Ж. Шаштайұлы, Т. Нұрмағанбетов, Б. Нұржекеев, С. Елубай, А. Смайыл, т. б. қаламгерлердің туындыларын дәріс, семинар сабақтарында жан жақты талданады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н. Ә. Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» Ақорда, 2018 жылғы 5 қазан.
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана; Ақорда, 2007. -№3,19-III ҚРЗ.
3. Акбулатов А. Қазіргі қазақ романдарын жоғары мектепте оқытудың педагогикалық негіздері» // Материали за 11-а международна научна практична конференция, «Ключови въпроси в съвременната наука», 17-25-април, 2015. Том 12. Филологични науки. София. – стр 96.
4. Қирабаев С. Көп томдық шығармалар жинағы. Т. 1-8. – 464 бет. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2007
5. Қ. Бітібаева «Әдебиетті тереңдетіп оқыту». Алматы «Мектеп» 2003.
6. Акбулатов А. Specificity of increasing the reader culture of students at literature lessons // Journal of Language and Literature, ISSN: 2078-0303. Vol. 7. -No. 4. Baku. 2016 – pp. 148-153
7. Елеуенов Ш. Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде (1991-2001 жылдар). –Алматы: Алатау, 2006. - 352 б

Васильева Ольга Викторовна

к. ф. н., доцент

СКГУ им. М. Козыбаева

Петропавловск, Казахстан

МОТИВ «ИСКУПЛЕНИЯ СТРАДАНИЕМ» КАК СМЫСЛОВАЯ ДОМИНАНТА ПОЗДНЕГО ТВОРЧЕСТВА М. Ю. ЛЕРМОНТОВА

Түйін. мақалада М. Ю. Лермонтовтың соңғы жылдары жазған шығармашылықтарында жалғыздық пен азап мотивтерінің өзгеруі контекстінде түсіну жолдары баяндалған. Ақынның лирикалық кейіпкері өзінің шығармашылығында ұлттық моральдық тіректерге сүйеніп романтикалық эгоцентризмді жеңіп тазару мен кешірімділікке ұмтылады. Зерттеу нысаны – М. Ю. Лермонтов жұмысының кейбір себептерінің эволюциясы болып табылады.

Түйінді сөздер: М. Ю. Лермонтовтың соңғы лирикасы, романтикалық эгоцентризмді жеңу, «азаптап құтылу» мотиві, Лермонтовтың діни ізденісі.

Резюме. в статье намечены пути осмысления позднего творчества М. Ю. Лермонтова в контексте трансформации мотивов одиночества и страдания. Преодолевая романтический эгоцентризм, лирический герой поэта стремится к обретению национальных нравственных опор своего творчества, которые выразились в идеях искупления и прощения. В качестве объекта исследования выступает эволюция некоторых мотивов творчества М. Ю. Лермонтова.

Ключевые слова: поздняя лирика М. Ю. Лермонтова, преодоление романтического эгоцентризма, мотив «искупления страданием», религиозные искания Лермонтова.

Summary. the article outlines ways of understanding the late work of M. Yu. Lermontov in the context of the transformation of the motives of loneliness and suffering. Overcoming romantic egocentrism, the poet's lyrical hero strives to find the national moral pillars of his work, which are expressed in the ideas of atonement and forgiveness. The object of research is the evolution of some of the motives of M. Yu. Lermontov's creativity.

Keywords: late lyrics of M. Yu. Lermontov, overcoming romantic egocentrism, motive of «atonement by suffering», Lermontov's religious quest.

ВВЕДЕНИЕ

Понимание тенденций, которые намечаются в творчестве позднего Лермонтова и имеют непреходящее значение для дальнейшего развития русской литературы должно начаться с осмысления того, насколько различны смысловые доминанты его раннего и позднего творчества. В русской литературе нет другого поэта, чье раннее и позднее творчество при большом количестве «дублей», «самоповторов», «самоплагиата» было бы столь различно в идейной и нравственной направленности. Известно, что одной из основных особенностей творчества поэта является неоднократное его возвращение к ранее найденным им образам, что делает его произведения замкнутыми в единое смысловое поле. Однако в процессе развития мироощущения самого поэта, образы, возникшие в ранней лирике, подчас диаметрально меняют свое семантическое наполнение, попадая в иной мировоззренческий контекст. Все это свидетельствует о невероятно напряженной внутренней работе поэта, которая подчас скрыта не только от взгляда современных исследователей, но была не замечена современниками, близко знавшими Лермонтова.

Если раннее творчество поэта предопределено романтической эстетикой со свойственной ей актуализацией индивидуалистического сознания, то позднее его творчество лежит совсем в иной идейной плоскости. Сближение поэта с московской школой, С. Шевыревым, А. Хомяковым, главой русского славянофильского движения, делает М. Ю. Лермонтова представителем поколения 30-40-х годов, определенных В. Г. Плехановым как фокус, «в котором сходятся, из которого расходятся все течения русской общественной мысли» [Плеханов В. Г., 1958, с. 771]. Именно в этот период М. Ю. Лермонтов отходит от романтического индивидуализма в направлении осмысления национальной самоидентификации, самобытности, поиска путей гармонизации с мирозданием и жизнью. В связи с этим, нам представляется перспективным не только выделение исследователем Храбровой А. В. позднего творчества поэта в самостоятельную художественную систему, но и попытка ее в своем исследовании выявить особенности влияния его на раннее творчество Ф. М. Достоевского [Храброва А. В., 2017]. Сама идея сопоставления этих авторов подтверждает актуальность взгляда на творчество М. Ю. Лермонтова, предложенного в данной статье.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Лермонтов настолько многомерен, что подчас не вписывается в стройную систему литературоведческих подходов, особенно рациональных, не позволяющих в полной мере оценить мистическую сторону поэзии Лермонтова: теряется не только вся красота его лирики, но и основная ее мысль.

Именно поэтому Лермонтов стоит в русской литературе несколько особняком. Не случайны слова А. Блока о поэте: «Лермонтов – писатель, которому не посчастливилось ни в количестве монографий, ни в истинной любви потомства: исследователи немножко дичатся Лермонтова, он многим не по зубам; для «большой публики» Лермонтов долгое время был (отчасти и есть) только крутящим усы армейским слагателем страстных романсов. «Свинец в груди и жажда мести» принимались как девиз плохонького бретерства и «армейщины» дурного тона» [Блок А. А.]. Действительно, лирический герой ранней лирики М. Ю. Лермонтова «...чаще противостоит мирозданию, отвергая его несовершенство и бунтуя» [Лермонтовская энциклопедия]. За этой типично романтической позицией героя ускользает его попытка размышлений о том «тесном пути спасенья», которая значительно отчетливее зазвучит в позднем творчестве. Достаточно вспомнить горькие размышления Печорина в главе «Фаталист» об «опасной колее», связанные с его мыслями о вере «людей премудрых»: «...я, несмотря на то, что посмеялся над нашими предками и их услужливой астрологией, попал невольно в их колею; но я остановил себя вовремя на этом опасном пути» [Лермонтов, 1990, с. 585]. Однако это позиция героя, но не М. Ю. Лермонтова. Мысли его о пути спасения» впервые прозвучали еще в юношеской «Молитве» поэта 1829 года, обращенной к Богу. Уже тогда лирический герой просит Всевышнего освободить его душу от всего, что мешает обретению этого пути:

Но угаси сей чудный пламень,
Все сожигающий костер,
Преобрати мне сердце в камень,
Останови голодный взор;
От страшной жажды песнопенья
Пускай, творец, освобожусь,
Тогда на тесный путь спасенья
К тебе я снова обращаюсь [Лермонтов М. Ю., 1988, с. 35].

Известно, что Лермонтов в своем творчестве создает поразившие не только современников масштабные, многомерные, глобальные картины мироздания, где «звезда с звездой говорит», космическое пространство наполнено звуками тихой песни ангела, несущего «душу младую» для мира печали и слез, и земля, с ее «скучными песнями» и страстями, погружается в «сиянье голубое» небес, слитых с ней в единое гармоничное целое:

Выхожу один я на дорогу:
Сквозь туман кремнистый путь блестит;
Ночь тиха. Пустыня внемлет богу,
И звезда с звездой говорит.
В небесах торжественно и чудно!
Спит земля в сияньи голубом... [Лермонтов М. Ю., 1988, с. 222].

Примечательно в контексте наших размышлений, что это одно из последних стихотворений поэта, которое можно и должно рассматривать как итог его жизни и творчества. Намеченная в юности оппозиция разворачивается и углубляется. оппозиционность лирического героя ранней лирики («небо и звезды, а я человек») меняется. Лирический герой одного из последних стихотворений поэта демонстрирует умение уловить, рассмотреть в деталях вселенскую гармонию, оставаясь при этом к ней непричастным. Отметим, однако, что такое видение мира было доступно восприятию поэта далеко не всегда. К этой вселенской гармонии, самой возможности ее ощутить, прозреть, поэт мучительно шел на протяжении всей своей недолгой жизни. Этот путь можно назвать мучительным потому, что Лермонтов вместе со своим лирическим героем неустанно искал пути преодоления демонического, искушающего страстями начала в человеке, для обретения утраченного человечеством рая. И если в стихотворении «Когда волнуется желтеющая нива...» (февраль 1837 года) лирический герой в небесах видит Бога лишь мгновение, то в стихотворении «Выхожу один я на дорогу...» (конец мая – начало июня 1841 года) он получает возможность увидеть картину гармоничного слияния мироздания, оставаясь при этом одиноким.

Однако одиночество поэта и его лирического героя определялось не метафизикой. Современники большей частью не понимали и не принимали Лермонтова. Даже интеллектуальная и культурная элита русского общества из числа поклонников поэта смогла изменить восприятие его потомками. Представление о поэте во многом было сформировано той толпой, стоящих у трона, на которых гневно обрушится поэт, только вступавший на свое литературное поприще. Хотя следует сделать уточнение: при жизни Лермонтов успел опубликовать всего лишь один сборник в 1840-м году тиражом 1000 экземпляров. Поэт был невероятно строг к себе, он не хотел предстать перед читателем с произведениями, которые считал ниже своего таланта. Сборник получился небольшим: 26 стихотворений и 2 поэмы (к этому времени будет написано уже более 300 юношеских стихотворений). Позже будет опубликована поэма «Мцыри» и «Герой нашего времени». Весь массив ранних стихотворений Лермонтова, «протеизмов», по словам С. Шевырева, «огромный материал юных лет», будет опубликован после смерти поэта без учета его

воли, что очень затруднит и читательское восприятие его поэзии, и исследователей его творчества, потому что внесет путаницу в «логику» его творчества. По сути, перед нами откроется исповедь, лирический дневник молодого человека, бунтующего, размышляющего, страдающего теми страданиями юности, о которых редко рассказывают в зрелом возрасте. И эта энергия юношеских произведений, подчас разрушительная, «затмит» другого Лермонтова, зрелого, мудрого, стремящегося к смирению «души своей тревогой». Не стоит забывать и тот факт, что с 1837-го года Лермонтов ссыльный, и в Петербурге, и Москве бывает лишь наездами. «Читатели узнали Лермонтова с конца и познакомились с ним как бы в обратном направлении: от «Героя нашего времени» к лирическим стихотворениям 1837 – 1839 годов и оттуда – уже посмертно – к юношескому творчеству.

Современники были дезориентированы. Притом Лермонтов начинал вне всяких группировок, и к творчеству его не было ключа, который дается обычно принадлежностью поэта к определенной литературной школе. Отсюда та неясность, случайность первоначальных оценок» [Гинзбург Л. Я., 1940, с. 195].

Словно защищая свою ранимую душу, реагирующую на звуки космической симфонии, Лермонтов действительно являлся современникам подчас то дерзким мальчишкой, острословом, то бесстрашным, бесшабашным офицером. Те же, кому Лермонтов посвятил «Смерть поэта», видели замкнутого, высокомерного молодого человека, за которым тянулся шлейф весьма сомнительных светских побед. Даже хорошо знавший поэта близкий друг детства и родственник А. П. Шан-Гирей писал о нем: «Не была ли это драпировка, чтобы казаться интереснее, так как байронизм и разочарование были в то время в сильном ходу, или маска, чтобы морочить московских львиц. Маленькая слабость, очень извинительная в таком молодом человеке» [Щеголев Л.]. Однако позволим себе усомниться в проницательности этой оценки.

«Нет, я не Байрон, я другой, еще неведомый избранник...», – пишет Лермонтов в своей ранней лирике, еще, возможно, не до конца осознавая свою миссию поэта. Но он удивительно рано осознал не только свою избранность, но и свою глубокую противоположность моральному облику определенной части светского общества, несовместимость с ним. Возможно, еще и в этом кроется причина предощущения трагического исхода, овеванного «пророческой тоской»:

Не смейся над моей пророческой тоскою;

Я знал: удар судьбы меня не обойдет... [Лермонтов М. Ю., 1988, с. 163].

Конфликт лирического героя юношеской лирики Лермонтова – это романтический вызов мирозданию, навеянный Байроном, юношес-

ким максимализмом: «Я – или бог – или никто!». Но уже тогда, преодолевая в себе Байрона, он начинает постигать весь смысл утраты человечеством рая, вступает в дерзкий диалог с Богом, уже переписывает «Демона», который читатель впервые узнает лишь в восьмой редакции после смерти поэта. Современники не могли этого знать, да Лермонтов и не хотел этого. Вспомним, с каким тщанием он отбирал стихотворения в свой первый сборник, каким он хотел предстать перед читателем. Вся «кухня» его идей была спрятана от взглядов посторонних глаз:

Я не хочу, чтоб свет узнал

Мою таинственную повесть;

Как я любил, за что страдал,

Тому судья лишь бог да совесть!.. [Лермонтов М. Ю., 1988, с. 163].

Круг, в который вступил молодой Лермонтов, был болен одним из самых страшных недугов в системе ценностей поэта – равнодушием, отягченным «бременем познания и сомнения». Самой неприемлемой жизненной позицией, недостойной человека, была, по его мнению, позиция равнодушного, охладевшего ко всему наблюдателя, спячка воли и действия, присвоившая себе «ошибки отцов», ничего не давшая миру взамен. Именно бездействие, порождающее этот «холод тайный», превращает человека в бесчувственную маску, «приличьем стянутую», втягивает в нескончаемый вереницу пестрой толпы.

К добру и злу постыдно равнодушны,

В начале поприща мы вянем без борьбы;

Перед опасностью позорно – малодушны,

И перед властью – презренные рабы...

И ненавидим мы, и любим мы случайно,

Ничем не жертвуя ни злобе, ни любви,

И царствует в груди какой-то холод тайный,

Когда огонь кипит в груди [Лермонтов М. Ю., 1988, с. 168].

«Для Лермонтова свет был миром преступлений под покровом приличий. Бытописатель света должен уметь под приличной внешностью вскрывать преступную или трагическую сущность. Это меняло характер отношения поэта к изображаемому им миру...Лермонтов приходит в свет как соглядатай, наблюдатель под маской «своего» [Лотман Ю. М., 1988, с. 482].

Однако Лермонтов, не отрекаясь от своего поколения, и даже действуя порой как типичный его представитель, тем не менее, пытается найти для себя спасение от этого мертвящего холода в молитве, обращенной к «теплой заступнице мира холодного»:

В минуту жизни трудную,

Теснится ль в сердце грусть,

Одну молитву чудную

Твержу я наизусть.

С души как бремя скатится,

Сомненье далеко-

И верится, и плачется,
И так легко, легко... [Лермонтов М. Ю., 1988, с. 179].

Однако по-прежнему это утешение остается минутным.

Написав стихотворение «Смерть поэта», особенно добавив к основному тексту последние 16-ть строк, Лермонтов фактически переводит юношеский конфликт «Я – мироздание» с метафизического уровня на уровень общественно – политический, четко очерчивая круг тех, к кому он обращается с гневным восклицанием:

А вы, надменные потомки...

Вы жадною толпой стоящие у трона,
Свободы, Гения и Славы палачи!

Таитесь вы под сению закона,

Пред вами суд и правда – все молчи! [Лермонтов М. Ю., 1988, с. 157].

Это стихотворение следует рассматривать, на наш взгляд, как поступок поэта, дерзнувшего открыто заявить миру свою позицию. Не просто осмелившегося, а бросившего толпе в лицо тот самый «железный стих, облитый горечью и злостью», о котором он напишет в своем более позднем стихотворении. Поступок поэта опередил рефлексию и предопределил всю его последующую жизнь. Отныне слово было сказано. «Жадная толпа» не простит посягнувшего на их святыни. Лермонтов был обречен в этой схватке. Метафизическое, пророческое вновь переплелось с человеческим. Б. Эйхенбаум, исследователь творчества Лермонтова, сказал однажды в частной беседе с В. Шкловским: «Лермонтов знал, что делает, когда определял толпу, убившую поэта» [Шкловский В. Б.]. Эта была та самая толпа, убившая Пушкина, расправившаяся впоследствии и с ним самим.

И. С. Тургенев, видевший поэта на балу в канун 1840-го года, вспоминал: «Внутренне Лермонтов, вероятно, глубоко скучал, он задыхался в той тесной сфере, куда его втокнула судьба» [Тургенев И. С.]. Понятными становятся строчки поэта:

В каменный панцирь я ныне закован,
Каменный шлем мою голову давит,
Щит мой от стрел и меча заколдован,
Конь мой бежит, и никто им не правит...
Мчись же быстрее, летучее время!
Душно под новой броней мне стало!
Смерть, как приедем, поддержит мне стремя;
Слезу и сдерну с лица я забрало [Лермонтов М. Ю., 1988, с. 195].

Этот вечно веселый мир – маскарад был глубоко чужд поэту, он задыхался в нем. Его занимали другие идеи, которые по разным причинам часто остаются вне зоны пристального внимания не только читателей, но и исследователей творчества поэта. Но ведь сам приход Лермонтова в литературу поразителен, почти мистичен. Умирает величайший поэт России А. С. Пушкин и тут

же, буквально через несколько дней, так громко заявляет о себе другой, словно перехватывая эстафету. И всего лишь через четыре года становится вровень с Пушкиным. «Три величайших поэта русской литературы: Пушкин, Лермонтов и Тютчев», – определение Л. Н. Толстого. Заметим, что их объединяет не только причастность к поэзии. Они – приверженцы русской идеи, постигающие или пытающиеся постичь «русский дух». Лермонтов, таким образом, приходит в русскую литературу не только как самобытное явление, но и как поэт, показавший нам обратную сторону пушкинского, а, значит, русского бытия. Пушкин – это постижение тайн русской жизни, основанное на ее полном приятии. Лермонтов идет к тому же, но через преодоление болезни века – романтического индивидуализма. Лермонтов за четыре года, с февраля 1837 по июнь 1841-го, прошел весь путь исканий, проделанный Пушкиным, только в свернутом, более драматичном виде: от открытого вызова миру и Богу до приятия жизни. Но точка схождения у них одна: «Мой крест несущий я без роптанья».

В сознании многих Лермонтов продолжает оставаться поэтом страсти, автором стихотворения «И скучно, и грустно...». Визитной карточкой поэта становится строчка: «А он, мятежный, просит бури...». И мало кто обращает внимание на глубину следующей строки: «...как будто в бурях есть покой!». Напряженная работа по преодолению и страсти, и вселенского одиночества остается невидимой многим и по сей день. Но 8 редакций «Демона», которого он начал в возрасте 15-ти лет и закончил за полтора года до смерти, «Герой нашего времени» являются, на наш взгляд, попыткой выйти на иную, пушкинскую дорогу. Не случайно Ю. Самарин, русский публицист, философ – славянофил писал в одном из своих писем: «После своего романа «Герой нашего времени» он очутился в долгу перед современниками... теперь у очень многих он оставляет за собою тяжелое и неутешительное впечатление... Очень мало людей поняли, что его роман указывал на переходную эпоху в его творчестве, и для этих людей дальнейшее направление его творчества представляло вопрос высшего интереса... (Он умер в ту минуту, как друзья нетерпеливо от него ожидали нового произведения, которым он расплатился бы с Россиею...) На нем лежит великий долг – его роман «Герой нашего времени». Его надлежало выкупить, и Лермонтов, ступивши вперед, оторвавшись от эгоистической рефлексии, оправдал бы его и успокоил многих» [Герштейн Э. Г., с. 122].

Нам не дано знать, куда бы направил свои поиски «оторвавшийся от эгоизма» Лермонтов, но мы читаем его лучшие стихотворения последних лет – «Валерик», «Завещание», «Оправдание», «Соседка» – как свидетельство его приятия жизни, попытку найти жизненную опору не

в страстях, не в мистических видениях, а в простых истинах и, следовательно, как тот выкуп, о котором писал Ю. Самарин. Вспомним истину, открывшуюся герою стихотворения «Валерик», участвовавшему в бою при Валерике, речке смерти, в бою «бессмысленном и беспощадном»:

Я думал: «Жалкий человек.
Чего он хочет!.. небо ясно,
Под небом места много всем,
Но беспристрастно и напрасно

Один враждует он – зачем? [Лермонтов М. Ю., 1988, с. 200].

Перед нами предстает Лермонтов уже не поэт – романтик, певец одиночества, сколько набирающий силу философ, ищущий свою дорогу, поэт, которому рамки романтизма становятся тесными к 40-м годам. Об этом свидетельствует и его принадлежность к «московской» школе, и, следовательно, его знакомство со С. Шевыревым, ее теоретиком, видевшим залог процветания России в «трех коренных чувствах – православии, самодержавии, народности». Это и знакомство Лермонтова с Ростопчиной, Одоевским, Самариным, Хомяковым, который сумел сформулировать «глубинную суть православной религиозности». Не случайно С. Н. Карамзина, с которой поэт был дружен, писала о нем: «Он очень славный, двойник Хомякова по лицу и разговору». Это и сотрудничество Лермонтова со славянофильским журналом «Москвитянин». Лермонтов и сам мечтал издавать журнал. Мы можем лишь предположить, какого характера мог бы быть этот журнал, но именно Лермонтову принадлежат слова: «Мы должны жить своею самостоятельной жизнью и внести своё самобытное в общечеловеческое. Зачем нам всё тянуться за Европою и за французским. Я многому научился у азиатов, и мне бы хотелось проникнуть в таинства азиатского мирозерцания, зачатки которого и для самих азиатов и для нас ещё мало понятны. Но, поверь мне <...> там, на Востоке, тайник богатых откровений» [Щеголев П.]. Н. В. Гоголь увидел эту склонность в Лермонтове: «По врожденной своей наклонности к национальному, по сильной любви к родине своей, по нерасположению своему к европеизму и глубокому религиозному чувству... Лермонтов был снабжен всеми данными для того, чтобы сделаться великим художником того литературного направления, теоретиком которого были Хомяков и Аксаков, художником народническим, какого именно недоставало этой школе». Это почувствовал в Лермонтове и Ф. М. Достоевский, предположивший, что «... остался бы Лермонтов жить, и мы бы имели великого поэта, тоже признавшего правду народную, а может быть, и истинного «печальника горя народного» Но это имя досталось Некрасову» [Щеголев П.]. Но все же тот же Ф. М. Достоевский больше поверил об-

разу поэта, созданному либеральной традицией: предтеча нигилистов, мрачный, капризный.

Совершенно не случайным кажется Э. Герштейн, которая высказывала мнение о неслучайной гибели поэта, организатора кружка «Шестнадцати». Она настаивала на том, что толкование дуэли и смерти Лермонтова очень плоское и примитивное. Эта сторона жизни поэта нам вообще почти неизвестна. В контексте многих событий, переживаемых нами сегодня, в контексте глобализации конфликта России и Запада, и смерть Пушкина, и смерть Лермонтова, и судьба Тютчева проявляются нам теперь совершенно иначе.

Закключение

Говоря о пророчестве Лермонтова, часто приводят стихотворение, написанное им еще в ранней юности «Настанет год, России черный год...», навеянное апокалиптическими стихотворениями лорда Байрона. «Чума от мрачных, смрадных тел», смерть, кровь, голод, «мощный человек», который подхватит «царей корону» – вот то, что привлекает юного Лермонтова. Стихотворение, безусловно, апокалиптическое, при ретроспективном взгляде соотносящееся с событиями российской истории. Однако представляется, что такое пророчество мог написать просто честный поэт, гражданин, пристально вглядывающийся в русскую действительность, современную ему. В этом ряду пророчеств стоят пророчества Пушкина, Некрасова, Салтыкова-Щедрина, Достоевского. Уместно вспомнить другое стихотворение М. Ю. Лермонтова, написанное им в 1841 году, сопряженное не с социальными катаклизмами, а с осознанием нравственных основ национального бытия, и которое носит, на наш взгляд, более концептуальный характер.

Когда пред общим приговором
Ты смолкнешь, голову склоня,
И будет для тебя позором
Любовь безгрешная твоя, —
Того, кто страстью и пороком
Затмил твои молодые дни,
Молю, язвительным упреком
Ты в оный час не помяни.
Но пред судом толпы лукавой
Скажи, что судит нас иной
И что **прощать святое право**

Страданьем куплено тобой (выделено мною – О. В.) [Лермонтов М. Ю., 1988, с. 207].

Кроме того, есть еще нравственный урок, преподнесенный лирическому герою Богом:

Смири страстей своих порыв;
Будь, как другие, хладнокровен,
Будь, как другие, терпелив... [Лермонтов М. Ю., 1988, с. 228].

Именно искупление страданием, смирением, терпением нравственных грехов, дающее право на прощение и есть тот «тесный путь спасенья»,

который так мучительно искал Лермонтов. Без искупления и прощения невозможно, по мнению героя М. Ю. Лермонтова, выйти из замк-

нутого круга лжи, наветов и того процесса разрушения нравственных ценностей, которые так волновали поэта.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Плеханов В. Г. Избранные философские сочинения: в 5 томах. – Т. 4. – М.: Госполитиздат, 1958. – 900 с.
2. Храброва А. В. Поздний Лермонтов и ранний Достоевский: проблема соотношения творческих систем. Режим доступа: URL: <https://www.disscat.com/content/pozdnii-lermontov-i-rannii-dostoevskii-problema-sootnosheniya-tvorcheskikh-sistem/> / свободный (Дата обращения: 19. 02. 2020)
3. Блок А. А. Поэт о педанте. Режим доступа: URL: https://dom-knig.com/read_389064-1/ / свободный (Дата обращения: 19. 02. 2020)
4. Лермонтовская энциклопедия. Режим доступа: URL: <http://lermontov-lit.ru/lermontov/dictionary/lermontov-encyclopedia/articles/28/lirika-lermontova.htm> / свободный (Дата обращения: 19. 02. 2020)
5. Лермонтов М. Ю. Сочинения в двух томах. Том 2. – М.: Правда, 1990.
6. Лотман Ю. М. В школе поэтического слова. Пушкин. Лермонтов. Гоголь. - М.: Просвещение, 1988. - 312 с.
7. Лермонтов М. Ю. Сочинения в двух томах. Том 1. – М.: Правда, 1988. 720 с.
8. Шкловский В. Б. Тетива. О сходстве несходного. Режим доступа: URL: http://www.nnre.ru/literaturovedenie/tetiva_o_neshodstve_shodnogo/index.php/ / свободный (Дата обращения: 14. 01. 2020)
9. Тургенев И. С. Литературные воспоминания. Режим доступа: URL: <http://lermontov.info/remember/turgenev.shtml> / свободный (Дата обращения: 14. 01. 2020)
10. Герштейн Э. Г. Лермонтов и кружок 16-ти. Режим доступа: URL: <http://feb-web.ru/feb/lermont/critics/jt/jt1-077-.htm> / свободный (Дата обращения: 14. 01. 2020)
11. Щеголев П. Лермонтов: воспоминания, письма, дневники. Режим доступа: URL: <https://itexts.net/avtor-pavel-eliseevich-schegolev/204080-lermontov-vospominaniya-pisma-dnevniki-pavel-schegolev.html> / свободный (Дата обращения: 14. 01. 2020)

Donbayeva Ainura Beketovna

Candidate of Philology Sciences, Associate Professor
South Kazakhstan State University after M. Aueyzov

Jamasheva Janar Rahmattulaevna

Candidate of Philology Sciences, Associate Professor
South Kazakhstan State University after M. Aueyzov

THE IMPORTANCE OF INTERCULTURAL BUSINESS COMMUNICATION AND THE PECULIARITIES OF BUSINESS LANGUAGE IN CROSS-CULTURAL COMMUNICATION

Түйін. Мақалада болашақ мамандарға қажет іскерлік қарым-қатынас әдістері мен дағдылары қарастырылған. Мұндай дағдылар келісім-шарт жасасу мен түрлі іскерлік әрекеттерді жүргізуде маңызды рөл атқарады. Бүгінгі басты міндеттердің бірі – іскери қарым-қатынасты әртүрлі тұрғыдан егжей-тегжей зерттеу. Бұл мақалада «іскерлік қарым-қатынас» терминінің анықтамасы, қажеттіліктері мен ерекшеліктері, іскерлік қарым-қатынас пен байланыстың басқа түрлері арасындағы айырмашылық функциялары қарастырылады.

Түйінді сөздер: қарым-қатынас, контекст, іскерлік дискурс, ауызша байланыс, ынтымақтастық.

Резюме. В статье рассматриваются методы и умения деловой коммуникации, которые являются необходимостью для будущих специалистов в сфере бизнеса. Такие умения играют важную роль в заключение договоров и ведения различных дел в сфере бизнеса. Одной из основных задач сегодня является детальное исследование деловой коммуникации с различных точек зрения. Данная статья рассматривает определения термина «деловая коммуникация», необходимость и особенности, функции различия деловой коммуникации от остальных видов коммуникации.

Ключевые слова: коммуникация, контекст, деловой дискурс, вербальное общение, процесс, сотрудничество.

Summary. Mastering the methods and abilities of business communication is important for future business people. Such abilities play a great role in making contracts or dealing with business matters nowadays. To research the importance and specificity of business communication in details has become the main objective of modern world. The article under research deals with the identification, the necessity, specificity and main functions of business communication, gives differentiating features of business communication from other types of communication. The given article points out the aim, objectives, nature and requirements of business communication. It has been suggested the conditions and rules to identify the nature and specificity of business communication.

Keywords: communication, context, business discourse, verbal communication, process, cooperation.

It has been estimated that around 80% of all interactions in English take place between non-native speakers. In the business context, the reasons for this increasing usage of English lingua franca (ELF) are connected with the globalization of both business operations and communication technology. The recent wave of international unions and acquisitions together with the emergence of new types of company networks and partnerships meant that a large proportion of members and employees of such entities had to be able to use ELF professionally, in other words, they needed to *work in English*. In multinational companies, English is typically the corporate language, which is used in such corporate functions as accounting, finance, management, and communications, whereas in the late 1980s 'Business English' was still mainly used with native English speakers in foreign trade transactions. 'Business English' can be defined as a subcategory of English, English for Specific Purposes or ESP, which was

taught as the language used in business contexts. Also, because of the huge advances in communication technology, it is easy to obtain personal contact across the globe via email, SMS messaging. Thus, there is no need and no time for English language experts. English plays the most important role in Multinational Corporation. The key to cross-cultural business is understanding one's business partners well enough to make cultural adjustments.

The discourse of negotiation has given rise to a set of meanings which exceeds linguistic, cultural and national differences. Therefore, despite the fact that negotiation can consist of non-native speakers who use English as the language of communication in business, effective communication is achievable as long as, collectively, the participants have a shared understanding of 'standards of appropriacy, norms of spoken interaction, perceptions of where negotiation 'phases' begin and end, and knowledge of the sequential ordering of specific negotiating

actions' [Ellis, A. & Beattie, G., 1986]. Even though non-native speakers of English in an international business context may lack a mastery of the 'rules' of the language, as negotiators, it is still possible for them to reach an agreement.

Intercultural communication is defined as situated communication between individuals or groups of different linguistic and cultural origins. This is derived from the following fundamental definitions: communication is the active relationship established between people through language, and intercultural means that this communicative relationship is between people of different cultures, where culture is the structured manifestation of human behavior in social life within specific national and local contexts, e. g. political, linguistic, economic, institutional, and professional. Intercultural communication is identified as both a concept and a competence. Intercultural competence is the active possession by individuals of qualities which contribute to effective intercultural communication. Thomas define international business as «the study of transactions taking place across national borders for the purpose of satisfying the needs of individuals and organizations. » [Jin, L. & Cortazzi, M., 1993, p12] Communication here encompasses all factors for both home and host cultures. The term «intercultural communication» was initiated by Edward T. Hall and terms such as international, multicultural and intercultural are used interchangeably [Bogorya D., 1995, , p 2].

Bogorya defines Intercultural communication as «the process of exchange of ideas, feelings, symbols and meanings to help people learn how to interact in the intercultural context» [Lustig, M. W. and Koester, J. *Intercultural*, 1999. p. 256]. Miscommunications resulting from inadequate cultural knowledge about other parties involved can be a serious stumbling block for successful communication in business defines intercultural communication competence as: "The overall internal ability of an individual to manage key challenging features of intercultural communication: namely cultural differences and unfamiliarity, inter-group posture, and the accompanying experience of stress. » [Hall, E. T., 1966, p. 315] Despite the burgeoning concept of cultural convergence, sameness of values and attitudes held by people from different parts of the world can never be easily overstated.

Intercultural awareness, therefore, carries much weight in international business communication practices. And these differences must be appropriately handled by learning communication skills over and above language improvement.

Intercultural communication is an implied element in other disciplinary fields. Where intercultural communication features as an independent subject the content is theoretically grounded in a specific discipline, e. g. anthropology, linguistics, philosophy and sociology. Alternatively, it is frequently

linked to subjects like business studies, economics and tourism with the aim of providing students with the competence to function in the professional sector concerned. In some cases it is trained not only as knowledge and a skill but also with the aim of promoting an appropriate attitude / awareness as an integrated part of language learning. Intercultural communication is sometimes related with translation or with intercultural knowledge distribution. In some business schools Intercultural communication is taught as part of business language degrees. In the context of language learning the emphasis will be on the integration of intercultural communication and language learning. *Culture* is one of the most used but misinterpreted concepts of recent times. Linguists, anthropologists, sociologists and organizational theorists have variously attempted to define *culture* and the lesser term *subculture*. Defining *culture* precisely is difficult. Informally, the word *culture* refers to a way of thinking and acting that is somewhat related to people speaking a common language (but not always). It encompasses traditions, family roles, expectations, attitudes and non-verbal communication.

One of the major challenges is defining the term *intercultural communication*. An equally difficult task for communication researchers, and one fundamental to the field, has been to define what is meant by *culture*.

There is another meaning of *culture*, which refers to activities of an artistic or intellectual nature, such as attending the ballet, the opera or art galleries. This meaning of *culture* is used when academics discuss artifacts of *high culture* and *low culture*, such as chamber music versus pop songs. However, this second meaning of culture is seldom used when discussing intercultural communication.

Many researchers break up *culture* into a series of constituent parts in order to better understand how culture affects communication and vice versa, how communication can affect culture. Culture can be categorized into *knowledge culture* and *communicative culture* as its functions indicate [Gudykunst, R., 1999]. Knowledge culture refers to the linguistic aspects of verbal and nonverbal knowledge in certain cultural environments while communicative culture is characterized by knowledge affecting the communication between people from different cultural backgrounds. Lack of communicative culture knowledge is mostly likely to hinder intercultural communication. The communicative aspect of cultural knowledge should be incorporated into the teaching content for successful communication outcome with combination of students' language use and culturally appropriate behavior. It is pointed out that communicative culture comprises three layers: linguistic and pragmatic communicative culture, non-verbal communication culture and conceptual communicative culture. The first layer is focused on the linguistic level and is manifest-

ed in ways such as how to address and apologize, and this aspect of cultural content has been widely taught in cultural teaching class. Nonverbal communication, mentioned by J. Fast [Gumperz, J., 1982, p. 82], includes meta-communication, paralinguistic, second-order messages, the silent languages, and the hidden dimension of communication, among other terms. The widely found contents of non-verbal communication are facial expressions, hand gestures, proxemics, time, silence, and so on. These non-verbal cues are helpful in interpreting the linguistic messages delivered. As a matter of fact, 65 percent of information in communication is conveyed through nonverbal mode such as body language, while only 35 percent, through verbal means. It is, therefore, important to remember that the chances of succeeding in communicating and reaching their business goals will be greater if business people foster a deep understanding of non-verbal knowledge in the international business environment.

Every act we do and every idea or value we hold on to is culturally bound. Deep structure of culture can be seen in many aspects of life for people of different civilizations. Various approaches of classifying cultures are introduced among which, Hall's high context versus low context theory. This theory is influencing business activities and the cultural dimension of international business can be included in topics of great diversity in culture teaching class (e. g. business writing; interviewing and telephoning; business presentation).

Notably, much literature over the issues of international business communication research is focused on the cross cultural negotiation communication and knowledge concerning negotiation process and strategies to succeed in complex intercultural communication scenarios are analyzed. As a consequence, the cross cultural business negotiation has been becoming an important subject in Business English teaching.

So, language is a fundamental tool that humans use to construct and exchange meaning with one another. Meaning making through linguistic exchanges is an activity that is situated in a shared social and cultural context. Therefore, in order to be able to communicate successfully, it is necessary to understand the cultural context in which language is used. Consequently, learning to use the same language as our interlocutors provides us not only with a tool to facilitate interaction on the simplest and most practical level, but also with insight into the other's culture, facilitating mutual understanding. In Samovar and Porter's words, «Language gives people a means of interacting with other members of their culture and a means of thinking. Language thus serves both as a mechanism for communication and as a guide to social reality» [Adams, P., Heaton, B. & Howarth, P., 1991]. We need to be sensitive to possible effects on communication of dif-

ferences between cultures, explained by researchers as relating to: high-context and low-context cultures. Language may be used for many reasons, but there is general consensus that language has at least two main functions: an information function and a relationship function. Scollon and Scollon [Abdygapparova S. K., Abdygapparova A. A.. 2000, 39 p] stress that language usually serves both functions in any context, but that different cultures give different weightings to the importance of one function over the other. For example, Eastern culture places great importance on the use of language to convey subtle aspects of feeling and relationships, while Western culture emphasizes its use to convey information. International education places great emphasis on the use of electronic technologies such as email, videoconferencing, Internet bulletin boards and chat systems. These technologies provide near-instant communication and stress the informational nature of the message, with the relationship function almost disappearing. There is a tradition of communicating without language in eastern culture where it is believed that nothing important can be communicated solely through verbal language. This is in stark contrast to Western traditions of language usage, where the effective use of language is seen as highly beneficial and. In intercultural meetings, the inscrutable silence of the Asian person is often misinterpreted as a negotiation trick or a device to gain extra negotiating power, whereas it may simply be an indication of contemplation and reflection.

Communication is an important facet of life. Communication skills are essential in all spheres of life. Be it an interview or dealing with the project leader or working out a solution with a team or writing a report, getting across the point effectively is what matters. The success of an endeavor hinges on the ability to communicate effectively in today's fast paced life. In such a scenario effective communication holds the key. Effectively communication centers round the usage of words, speed of delivery of words, pitch modulation and body language. Using the right tools to communicate the right messages at the right time can rescue a crises and motivate people to work towards success. Truly said, communication works but for those who work at it. In the existing globalization scenario, most of the Information Technology, I. T Enabled Services, management institutes are in a search for a right and suitable student for administrative posts. The candidate have to satisfy the skill sets that the companies were looking for, the skills set that they were looking for communication skills. People in organizations usually spends 75 percent of their daily time on communication through writing, reading, listening, speaking, inter-debate etc. Effective communication is an essential component for organization success, whether it is the interpersonal intra group organization or external levels. A recent newspa-

per report said that out of very hundred interviews, only five qualified for the employability. It is not that were technically not sound but they lacked in communication skills. Communication skills are as important as technical qualifications for youngsters aiming at a bright career. Communications hold the key. Poor communication skills, low confidence levels and improper body language have resulted out in the job race. The person recruited will have to deal with the global clients directly. The command over the language plays a vital role in the recruitment process.

The importance of communication management and in day to day life of people can be judge from the following points.

Communication Raises aspirations:

- Project the future in the present
- Raise awareness. Meet information needs.
- Motivates the people for a purpose.
- Communication is for development of the individual organisation, society, nation, country.
- Communications helps the administration in arriving quick decision and implementation.
- Good communication is essential for proper planning and coordination.
- Effective communication has a special role play, particularly in an under developed country like India where most of the workers are illiterate.
- A Manager's/ Executive's success is conditioned by his ability to understand the needs and requirements of both employees and customers.
- Better communication helps better job performance.
- Effective and timely communication promotes cordial relations and work culture among the employees for increasing production and creates healthy and happy environment within and outside the organization.
- 'Communication' is a key instrument to create relations, to strengthen relations between the two people or a group of people. Without communication methods, there is no human relations and human relations rehires effective communication methods, tools, positive words, skills etc.

Business English refers to English language used in international trade or business. It is a specialized area of English language learning and teaching because it is largely attributed to non-native English speakers who study the subject to enhance their chances of doing business with companies. Largely Business English can refer to the study English used in the fields of trade, business, finance, or international relations to develop or enhance both written and verbal English skills for business or career advancement purposes.

R. Gibson provides a working definition of Business English, which refers to how to communicate within the context of international business where practitioners employ strategies required to reach their goals by multi-means of communication tools

*Islam A., 2004*13]. The characteristics of Business English are proposed by Ellis as a sense of purpose, social aspects and clear communication. They explain that language is used in business meetings and discussions to achieve desired outcomes. The purpose is quite clear towards the business goals. Furthermore, business people have to communicate with others from different cultural backgrounds. Business communication within every organization reflects the corporate culture. Communication may be highly structured – communications occur within a particular layer of the org chart under specific circumstances – or everyone communicates with everyone else any time in small organizations or less structured larger ones. Language is obviously a vital tool. Not only is it a means of communicating thoughts and ideas, but it forges friendships, cultural ties, and economic relationships. Throughout history, many have reflected on the importance of language. For instance, the scholar Benjamin Whorf has noted that language shapes thoughts and emotions, determining one's perception of reality. As it has been noted, the official business language differs from other kinds of the English language, mostly because of the specific character of its functional usage that can be illustrated in classical terms of style, its predestination, and main features.

Business English is impossible without correspondence all over the world. It does not matter, whether you communicate with your partner using the phone (orally) or telexes (in writing). All decisions and terms must be confirmed by documents. Such business papers as correspondence (letters), telexes, enquiries, offers, claims (complaints) and contracts (agreements) are of legal importance. And as a result, business documents, written in accordance with some officially accepted forms, are the same for everybody.

The style of official documents is the most conservative one. It preserves the structural forms and the use of syntactical constructions. Archaic words are not observed anywhere else but here. Addressing documents and official letters, signing them, expressing the reasons and considerations leading to the subject of the document letter are regulated as lexically as syntactically. All emotiveness and subjective modality are completely expelled out of this style. It is represented by the following sub-styles or variants: the language of business documents, legal documents. Like other styles of language, this style has a definite communicative aim and, accordingly, has its own system of interrelated language and stylistic means. The main aim of this type of communication is to state the conditions binding two parties in an undertaking and to reach agreement between two contracting parties.

Every subdivision of this style has its own peculiar terms, phrases and expressions, which differ from the terms of correspondence, phrases and expressions of other variants of this style.

The peculiar features common for all stylistic varieties of official documents are the following:

- the use of abbreviations, conventional symbols and contractions;
- the use of words in their logical dictionary meaning;
- absence of emotiveness;
- general syntactical mode of combining several pronouncement into one sentence.

It also should be noted that the syntactical construction of this style is as important as the vocabulary.

The problems of Business English in cross-cultural communication were investigated by a number of scholars.

Connor highlighted a source of cross-cultural miscommunication known as *sociolinguistic transfer* [Gudykunst, R., 1999]. Sociolinguistic transfer refers to 'the use of the rules of speaking of one's own speech community or cultural group when interacting with members of another community or group' [Gudykunst, R., 1999, p. 332]. This usually happens in interactions involving two interlocutors who are using a foreign or second language, and who are applying the rules of speaking their native language. Thus, the interactions are found to be inappropriate. For instance, Wolfsan pointed out that the high frequency with which Americans pay compliments leads to it being perceived by members of other cultures as 'effusive, insincere and possibly motivated by ulterior considerations'. Another area in which miscommunication emerges is in the use of speech acts in an cross-cultural setting. Kaplan defines a speech act as a 'functional unit in communication'. The cause of miscommunication is derived from problems in 'interpreting the true intentions of the speaker'. It is possible to categorize the various functions of speech acts, these include: representation (assertions, claims, reports), deviations (suggestions, requests, commands), expression (apologies, complaints, thanks), commissives (promises, threats) and declaratives (decrees declarations). Kaplan stresses that appropriate speech acts can be determined only if one has both *sociocultural ability*, which refers to the respondents' skill at selecting speech act strategies which are appropriate, and *sociolinguistic ability*, which refers to the respondents' skill at selecting appropriate linguistic forms in order to express the particular strategies used to realize the speech act. For instance, the expression of regret in an apology can be the cause of miscommunication between interactants of different cultural backgrounds. This section has investigated areas of miscommunication in cross-cultural interactions. The scholars surveyed, provide theories as to what may bring about miscommunication. These include an inability to understand contextualization cues, the practice of using one's own sociolinguistic framework to interpret and convey messages in another language, and the inability to select

appropriate speech act to convey one's intention. Firth, on the other hand, suggests three strategies that speakers use when they encounter linguistic deviance. She also suggests that different cultural groups employ different correction strategies to repair deviance. From these findings, she suggests that the concept of deviance has important implications for understanding how international negotiations succeed or fail. Bargiela-Chiappini and Harris were among the first linguists to focus on business negotiation discourse in the Asia region due to the boom in many Asian economies. This shift in focus was due to dynamic changes in international economies since 1990. In Asia, this was a period of rapid economic growth and industrialization which lasted until the slump of 1997. the place of language in cross-cultural encounters; and the growing awareness of linguistics and its application to cross-cultural business research

For the linguist Edward Sapir, language is not only a vehicle for the expression of thoughts, perceptions, sentiments, and values characteristic of a community; it also represents a fundamental expression of social identity. Sapir said: "the mere fact of a common speech serves as a peculiar potent symbol of the social solidarity of those who speak the language." In short, language retention helps maintain feelings of cultural kinship.

These are some of the most frequent problems in the theory of business language. The language of business correspondence is very bookish and remarkable for the usage of larger and more exact vocabulary in comparison with informal style of communication. Sentences in documents are longer and their clauses are grammatically fitted together more carefully that means a lot of practice for a person who draws up a document. Formal business correspondence should be more impersonal. It should not emphasize the individuality of the writer, taking into account the personal qualities of people who are going to make use of it. Thus, the speaker should not refer directly to himself or his readers, but avoid the pronouns /we, you/ and it can also bring some difficulties.

One more problem is that formal English lacks force and vividness. The fact that it is formal implies its great dependence on conventions, rather than on natural speech habits. That is why it is so hard for non-business people to keep concentrating their attention on contents of documents all the time as their attention is diverted by complicated language use. Some of them will consider these long and complicated sentences rather confusing. Words of formal English must sound nice but their meaning is often hard to get through. Very often a person must read something all over again to make sure what it means.

Another main problem concerning the business language is that it is read by busy people who usually have no interest in either one's personali-

ty or his / her problems. Bearing in mind that one should not waste anybody's time and try to avoid unnecessary details. Common trait of any business document is to be as clear and brief as possible without clarity. Vocabulary is at the core of Business English proficiency: without well-organized and on-going vocabulary extension one will never become a confident user of spoken and written English as a means of business communication. It should be mentioned, however, that the range and structure of Business English vocabulary is an issue which many authors in the field tend to avoid. Business English can be viewed as an interaction of different lists (socializing, negotiating, giving presentations, etc.). It's quite natural to expect that different vocabulary would be employed in different registers. Indeed if we look at some sample texts from different registers we'll see that they differ not only in style but also in words used in them. The latter demonstrate the intrinsic diversity of the vocabulary used in business communication for different purposes.

Some of the terms are related to each other as derivatives: agent and agency; competition and competitive. Some other terms are associated as general vs. particular: broker – stockbroker, insurance broker, ship-broker; assets —fixed assets, liquid assets, etc. In a number of cases, the opposition

is based on antonyms: assets – liabilities, recruit – make redundant, go public – go private.

Coordinating neutral and formal words (*establish, resign, fail*) with their less formal counterparts (*set up, stand down, go under*) adds stylistic variety to one's presentation in Modern English. Thus, stylistic variation improves one's communication skills as some of the words are used in written discourse while others, especially phrasal verbs, most of the time occur in spoken or conversational English. Different lists tend to use different styles. So one and the same phrase can look formal in a piece of business correspondence or informal in a telephone conversation.

For example: *Gerard Philips established a company in Eindhoven/ or Gerard Philips set up a company in Eindhoven.*

Cross-cultural business normally takes place in a trade language, regardless of which cultural norms otherwise govern the transaction. The use of trade languages is prehistoric. English is currently the leading trade language in most of the world. The choice of trade language is normally a matter of convenience, reflecting the competencies of the parties involved. Even when everyone seems familiar in a common language, it may be practical to use interpreters, because some of the parties may be embarrassed to say they do not understand.

REFERENCES:

1. Ellis, A. & Beattie, G. The psychology of language and communication. London: Weidenfeld and Nicolson. 1986.
2. Jin, L. & Cortazzi, M. Cultural orientation and academic language use. 1993.
3. Bogorya D., Agendas and arrangements: Everyday negotiations in meetings. Oxford. 1995.
4. Lustig, M. W. and Koester, J. Intercultural Competence: Interpersonal communication across cultures, 3rd ed, New York: Longman. 1999,
5. Hall, E. T. The silent language. New York: Doubleday. 1966.
6. Gudykunst, R. Intercultural communication theory. Oxford. 1999.
7. Gumperz, J. Language and social identity. Cambridge: Cambridge University Press. 1982.
8. Adams, P., Heaton, B. & Howarth, P. (Eds.). Socio-cultural issues in English for academic purposes. London: Macmillan. 1991
9. Abdygapparova S. K., Abdygapparova A. A. Cross – cultural management: transnational corporations in the Republic of Kazakhstan. // In the book: Economic education at the turn of the new millennium: problems of the interaction of language and economy: Sat. mat. rep. scientific and practical. Conf. – Almaty: KazGUMOIMYA, 2000. – S. 39-42
10. Islam A. Linguistic picture of the world in the context of national culture: dissertation. Doctor of Technical Sciences. filol. G. K. – Almaty, 2004. –228 p.

Донбаева Айнұр Бекетқызы

ф. ф. к., доцент

М. Әуезов атындағы ОҚМУ

Қансейтова Жұмагүл Жұмабекқызы

аға оқытушы

М. Әуезов атындағы ОҚМУ

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТОСФЕРЫ HUMAN FACE – АДАМНЫҢ ЖҮЗІ В АНГЛИЙСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Түйін. Зерттеу белгілі бір әлемнің тілдік бейнесінде ұсынылған тұжырымдамалардың құрылымы мен мазмұнын сипаттауға бағытталған тілдік деректерді талдауды қамтитын лингвокогнитивті көзқарас шеңберіндегі АДАМНЫҢ ЖҮЗІ тұжырымдамасын зерттеуге арналған. Қазақ тілінде, ағылшын тілі сияқты, адамның бет-бейнесімен байланысты көптеген фразеологиялық бірліктер мен тіркестер бар. Өйткені, бұл біздің эмоцияларымыздың көпшілігін білдіретін дене мүшесі, және бұл қиын сәттерде және қоштасу кезінде есте сақталған бізге жақын адамның жүзі.

Түйінді сөздер: лингвистикалық-танымдық көзқарас, тұжырымдама саласы, әлемнің тілдік бейнесі.

Резюме. Исследование посвящено изучению концептосферы HUMAN FACE-АДАМНЫҢ ЖҮЗІ в рамках лингвокогнитивного подхода, который предполагает анализ языковых данных, направленный на описание структуры и содержания концептов, представленных в языковой картине мира определенного народа. В казахском языке, как и в английском немало фразеологических единиц и выражении, связанных с лицом человека. Ведь именно лицо выражает большинство наших эмоций, и именно лицо близкого нам человека вспоминается в минуты трудностей и расставаний.

Ключевые слова: лингвокогнитивный подход, концептосфера, языковая картина мира.

Summary. The study is devoted to the study of the conceptsphere of HUMAN FACE-ADAMNYN ZHUZI within the framework of the linguocognitive approach, which involves the analysis of language data aimed at describing the structure and content of concepts presented in the language picture of the world of a certain people.

In the Kazakh language, as in English, there are many phraseological units and expressions associated with a person's face. After all, it is the face that expresses most of our emotions, and it is the face of a person close to us that is remembered in moments of difficulty and parting.

Keywords: linguistic and cognitive approach, conceptual sphere, language picture of the world.

В казахском языке, как и в английском немало фразеологических единиц и выражении, связанных с лицом человека. Ведь именно лицо выражает большинство наших эмоций, и именно лицо близкого нам человека вспоминается в минуты трудностей и расставаний.

В использованных фразеологических словарях английского языка насчитывается 70 фразеологических сочетаний, и в том числе во фразеологических словарях казахского языка насчитывается 98 фразеологических сочетаний со словом FACE – БЕТ. По данным лексикографических источников казахского языка был установлен синоним лексемы «бет»: слова «жүз».

Концепт FACE – БЕТ включает в свою смысловую структуру в английском и казахском языках такие значения, как:

а) «выражение лица» – *angry face, funny face, happy face, sad / long face, ugly face; to keep a serious face, beautiful face; straight face/бет ажары, бет әлпеті (тәуір көрінеді), беті қатты, беті қайтпас, бетінен қаны тамған.* Например, Many's

the *happy face* I've seen here, and many that come again like friends, but nothing to equal what's going to be, now things are being set right. ; His *ugly face*, animated by his swift ride, glowed with hardihood and determination. ; He came to me with a very *long face* and admitted there had been an error. ; The air was tense with desperation, for here only the most confirmed addicts gambled. The sudden result on the turn of the card, the *hard-faced* women and *grim-faced* men, the forced jollity, the hangers-on seeking crumbs from the table... (Fr. Hardy). ; «The damned fool. She thinks she's irresistible. I gave her the works. » «I don't quite know why. » «Darling, it's as plain as the nose on your *beautiful face*» (W. S. Maugham). ; Tians was a tall male with a shock of dirty-blond hair and a beautifully expressive masculine face, his eyes curiously flat with the cat-sheen of his night hunting species. Below the shine, they were a pale blue. ; There were some *long faces* in Paris that day. Astoundingly, an American had won the Tour de France. ; «I don't see that there's anything funny about it,» he said, offended. «Of course there isn't

» she said, trying to keep *a straight face*. ; His laugh was hard for Nancy to resist, but she managed to *keep serious face*. ; In the dark he saw before him the *smiling face* of Marya Vasilevna.

Например в казахском языке: Қыз Жібектің ақтығы, Наурыздың ақша қарындай, Ақ бетінің қызылы, Ақ тауықтың қанындай, Екі беттің ажары, Жазғы түскен сағымдай (Қ. Ж); Тұтқынның бет алпемінде, тұрысында еш қимыл, өзгеріс жоқ (Ө. Қ.); Онсыз да осы қазір патшаға жігіт бермейміз деп ереуілдеп, бой көрсетіп жатқан ауыл көп еді, бірақ соның бәрінен мыналардың беті қатты екенін Тәңірберген бірден білді. (Ә. Н.).

б) передняя/вертикальная поверхность – **the face of the building, the face of the wall, front (или off) the face of the earth/жердің беті, көлдің беті**. Например, I take you to witness that I am the ca-most persecuted hound *on the face of the earth* (Ch. Dickens, «Martin Chuzzlewit», VII). ;

в) олицетворение явлений окружающего мира – *the face of the battle* – облик сражения, *the face of hunger* – лицо голода, *the face of fashion* – облик моды, *the face of Media* – лицо медиа, *the face of globalization* – лицо глобализации;

г) противостояние негативным явлениям окружающего мира – *put (или set) one's face against something, put a bold face on something, make face against/бетің бар жүзің бар демей*. Например,... I am an honest man, seeking to do my duty in this carnal universe, and *setting my face against* all vice and treachery (Ch. Dickens, «Martin Chuzzlewit», ch. XII). ; Both the government and the major rebel group[s] appear to have *set their faces against* a negotiated settlement to the conflict. Например, в казахском языке: Жақыпбек, әдетте бір беткей, мінезі тікшіл, ойлағынын *беті-жүзің бар демей* тіке айтып тастайтын қызу қанды жігіт еді (М. И.). ; Бұлар *бетің бар, жүзің бар* деп жатпайды (З. Қ.).

Кроме того, в английском и казахском нацио-

нальном сознании концепт FACE – БЕТ содержит признак как объект, имеющий определенную форму, размер: в английском языке – *broad-faced, long-faced, heart-shaped, an oval face, a lean face, a narrow face, round face*; а в казахском языке – *ашаң бет, дөңгелек бет, жалпақ бет, толық бет*; обладающий цветовой характеристикой – *beet-faced, fair-faced, pale-faced, ashen-faced, red-faced; a bronzed face, ruddy face*; жылтыр бет, жылтыр бетті адам, екі беті алмадай, ақ құба, ақ торғын, ақша бет (маңдай), қуқыл бет, қуқыл бет адам, қызыл бет, бетінде қан-сөл жоқ, беті шиқандай; показатель физического состояния организма *fresh-faced; a sleepy face, a tired face, беті жарық, беті бепі қарау*; возраста *baby faced; an aged face, беті ашылмаған*; часть тела, сигнализирующая о внутреннем состоянии человека, охватившие эмоции человека изменятся от положительных *friendly face, cheerful face, happy face, radiant face, grinning face, smiling face, жүзі жылы, жүзі жарқын* до отрицательных *frightened face, anxious face, troubled face, furious face, hard face, set face, angry face, stern face, беті қатты, жүзі суық*.

По лицу можно видеть качества характера человека *bold-faced, brazen-faced, a brave face, an honest face, pretty face, a kind face, a stern face, беті қайтпас, бетінен нұры тамған, бет пердесі жыртылмаған, беті қатты, беті ашылмаған*, интеллектуальные способности человека *a clever face, a foolish face, an intelligent face, a silly face, a stupid face, бетке ұстар, бетке шығар*, а также установить личность человека *a famous face, a familiar face, an unknown face, бет (жүзі) таныс*.

Исходя из исследования лексико-компонентного состава английских фразеологических единиц и их семантических соответствий в казахском языке, разделили данные фразеологические единицы на следующие группы:

Фразеологические универсалии	Фразеологические эквиваленты	Фразеологические уникалии	
фразеологические эквиваленты с концептом FACE – БЕТ	казахские фразеологизмы, английские эквиваленты которых содержат концепт FACE	фразеологические безэквивалентные единицы казахского языка с концептом БЕТ	фразеологические безэквивалентные единицы английского языка с концептом FACE
face to face – бет-пе-бет; look smb. in the face – біреудің бетіне қарау; meet somebody in the face – бетпе-бет кездесу жүздесу);	екі жүзді адам –bear (carry или have) two faces under one hood (тж. have two faces); мұрнының астында – before smb. 's face;	беттің суын бес төгу; бетке таңба болу; беттің қызылы, шаштың ұзынында; бет моншағы түсу (үзілу, салбырау, төгілу)шықты.	face of the dying calf; hatchet face; put brave a face on something; carry (или put on) a (the) face (of); before faces; fly in the face; face off; face down.

В первом примере во фразеологических эквивалентах с концептом FACE – БЕТ эквивалентность фразеосочетаний *face to face* (лицом к лицу, в значении встретить кого-л. прямо перед собой; митинг) подтверждается употреблением существительного английского языка *face*, который полностью эквивалентен казахскому *бет*.

Например, Of all the classes that stand *face to face* with the bourgeoisie today, the proletariat alone is a really revolutionary class (А». Marx and F. Engels, «Manifesto of the Communist Party», transl. by S. Moore, edited and annotated by F. Engels, 1888). ; When I first heard of his death I didn't want to call her or meet *face to face*. In spite of our closeness of

forty years, I didn't know that to say or how to act. ; The first *face-to-face* meeting between the heads of the Trade Union Confederation and the Employers' Association got nowhere yesterday.

В следующих примерах *look somebody in the face* (смотреть в лицо кому-либо), *meet somebody in the face* (встретиться с кем-л. лицом к лицу) полностью соответствует даже при буквальном переводе и в смысловом структуре с казахскими ФЕ *біреудің бетіне қарау*, *бетпе-бет кездесу*. Например, He *looked me in the face* again and repeated, «I swear to you that it wasn't me. »

В остальных примерах *on the face of the earth* (на земле, на свете), *cast (fling или throw) something in somebody's face*, *turn red in the face* (покраснеть) также употребленные лексемы являются эквивалентами *earth – жер*, *cast – лақтыру*, *turn red – қызару*. Например, When he gets angry he *turns red in the face*. ; Don't be surprised if you concern for their wellbeing is misunderstood and gets *thrown back in your face*.

Фразеологические аналоги, выражающие одинаковое или близкое значение, но характеризующиеся полным различием или приблизительным сходством внутренней формы подтверждаются в данных использованных словарях. Например, в первом примере английская ФЕ *bear (carry или have) two faces under one hood* находится в метаномическом переносе означивания «маска» т. е. значение данного ФЕ может трактоваться как быть двуличным, лицемерным, быть двусмысленным, что выразилось в казахском языке как *екі жүзді болу*. Например, You are a specious fellow... and *carry two faces under your hood*... (Ch. Dickens, «Barnaby Rudge», ch. XX).

И в остальных примерах также соответствует семантические структуры ФЕ, например, в примере английская ФЕ *save face* (букв. сохранить лицо) находится в метаномическом переносе означивания «сохранить репутацию», что выразилось в русском языке как спасти репутацию, не уронить достоинства и в казахском как *абыройын сақтау*. Например, Last Wednesday Poland somehow allowed the United States to take a three goal lead before slightly *saving face* by scoring two themselves. ; The change of heart on aid seems to show that officials are looking for a *face-saving* way to back down.

В ФЕ *from face to foot* тождественны лексема *foot* с казахским существительным *аяқ*; в примере фразеосочетания *save one's face*, *lose face* употребленные глаголы *save – сақтау*, *lose – жоғалту* являются идентичными, но существительные являются различными и тд. В некотором примере в лексическом аспекте тождественные лексемы отсутствуют, поэтому они реализуются только в семантическом аспекте. Например, ФЕ *stare somebody in the face* соответствуют только семантические структуры в значении быть очевидным, явным в казахском языке *тайға таңба*

басқандай, также ФЕ *a fair face may hide a foul heart* в значении за приятной внешностью может скрываться низкая душонка в семантическом эквиваленте казахского языка *сырты бүтін, іші түтін* и тд. Например, The most important thing now to be done was to end the war before thousands more were killed or maimed *to save the faces* of a few politicians. ; Opposition leaders said he should not go, as the circumstances in which his most senior colleague had resigned would *lose him face* with the Americans. ; «The wretch! the apostate! the false, mean, odious villain, has *before my very face* proposed to Mercy!» was his eldest daughter's answer (Ch. Dickens, «Martin Chuzzlewit», ch. XX). ;... Mr. Bailey had been tying his cravat, getting on his coat, and *making hideous faces* at himself in the glass (Ch. Dickens, «Martin Chuzzlewit», ch. XX). ;... Lord Kew had been driving Madame Pozzopronto, the famous contralto of the Italian Opera, in his phaeton, for two hours, *in the face of* all Brighton (Thackeray, «The Newcomes», ch. X). ; Even when the evidence is staring them in the face they deliberately misread it. ; Tom had an insight that you sometimes have when you're trying to solve a complex problem, and you suddenly realize that the answer has been *staring you in the face* all along.

Исследуя фразеологические единицы английского и казахского языка с концептом FACE – БЕТ, мы нашли интересные случаи не совпадения выражений на казахском языке и английском, например, казахские безэквивалентные фразеологизмы *бетке таңба болу* (букв.: стать клеймом на лице) в значении навлечь позор на кого-л., покрыть позором (презрением, стыдом), тёмное (чёрное) пятно; *беттің қызылы шаштың ұзынында* (букв.: когда на лице румянец, и волосы длинные) в значении молодые годы; в расцвете лет, в соку и др. Например, Одан соң бұл іс біздің *бетімізге таңба болып*, сүтке тиген күшіктей жексұрын болармыз да отырармыз (М. Ә. Қараш-Қараш.). ; *Беттің қызылында, шаштың ұзынында* тұрмысқа шығып алуыңа болатын еді. («С. Қ. »); – Осы науқанның тұсында талай шермендердің *бет пердесін жыр-тып*, жұртшылықтың алдына сүйреп салармыз!— деді Арыстан жайрандаған пішінмен. (Б. М. Шығ.).

А также безэквивалентные фразеологизмы английского языка *face of the dying calf* в переводе глуповато-меланхолическое выражение лица; *fly in the face* в значении держаться вызывающе, открыто не повиноваться, бросать вызов чему-л., бравировать, не считаться, пренебрегать чем-л. ; *a poker face* в значении бесстрастное, ничего не выражающее лицо; *carry (или put on) a (the) face (of)* в значении принимать, делать вид, казаться; *put a brave face on smth.* в значении делать хорошую мину при плохой игре, не показывать виду; *put a good face on smth.* в значениях: 1) принимать довольный, радост-

ный, любезный вид; делать вид, что ничего не произошло, не унывать; примириться; собраться с духом; держаться стойко; 2) придавать чему-л. должный вид, изображать в наилучшем виде, истолковывать наилучшим образом, в благоприятном свете; *in the face of day* в значении открыто, не скрываясь, среди бела дня; *put a new face on something* в значении представить что-л. в новом свете и др. Например, The reputable Washington-based George Marshall Institute *flew in the face of* accepted opinion and published research suggesting the world may not be getting hotter. ;... He had walked the last half-mile to the jump-off point conscious only of the necessity of moving his legs and of keeping *a poker face* in front of the five men whom he, personally, had picked to go with him (S. Heym, «The Crusaders», ch. 8). This version *carries no face* of probability carry on its face. This sentence carries its meaning on face. ; Dwight was upset by the news, but he *put a brave face on it* and wrote a note of congratulations. ; The Prince's manners rarely fell below excellence and he would have gone to great pains *to put a good face on* his suffering. ; Nobody liked the meal, but nobody complained; they put a good face upon it, one and all, and made a great chattering of knives and forks (R. Stevenson, «New Arabian Nights», Providence and the Guitar). ; This testimony puts quite *a new face on* the whole matter.

Как ранее было уже сказано, мы ограничивались не только грамматическими моделями построения фразеологизмов, но и анализировали семантическую структуру ФЕ, поэтому в результате исследования выделили фразеологические единицы с концептом FACE – БЕТ на несколько английских и казахских метафорических моделей. Английские метафорические модели:

- ЛИЦО – ВНЕШНИЙ ВИД – *at face value from outward appearance, from what smth. first appears to be; on (upon) the face of (it); these are just old problems with new faces; to carry a (the) face (of); the future presented a fair face to the fortunate youth; put a good face on it.* Например, We meet so many new people all the time that we're far more likely simply to accept them *at face value* than to waste time questioning the image they project. ; The idea is absurd *on the face of it.*

- ЛИЦО – РЕПУТАЦИЯ – *(the) loss of face; to lose face; to lose one's face; to save (one's) face; save somebody's face.* Например, The worlds motor industry is giving an object lesson in how big business can co-operate with its competitors without *losing face.* ; Political observers said the army chief had *lost a lot of face* because of the government's victory. ; This offer is being made subject to the same conditions as the president's previous attempt. No negotiations, no compromises, no attempts at *face-saving*, and no rewards foe aggression.

- ЛИЦО – НАГЛОСТЬ – *to show (или push) a face; to have the face to ask such a rude question;*

fly in the face; in-your-face. Например, Christina James plays Perry's window, a vivacious, *in-your-face* woman who is sometimes too honest for her own good. Von Preinheim is known in the gay community as both a film and mischief maker for his ferocious, often in-your-face movies.

- ЛИЦО – СТОРОНА – *the face of the building; the face of the wall.* Например, *This face of that building looks very beautiful from here.*

- ЛИЦО – МАСКА – *bear (или carry) two faces under one hood; have two faces; make a face; pull a face.* Например, She *made a face* at the musty smell, and hurried to open the windows. ; He was taught from an early age to address people as «Mister» and not to poke his tongue out or *pull faces.* ; He *pulled funny faces* at her and cracked a few jokes.

Казахские метафорические модели:

- ЛИЦО – ВНЕШНИЙ ВИД (лицо человека) – *бет ажары; бет әлпеті; бет пішіні.* Например, Оның бүгін *бет ажары* тәуір көрінді; Оның *бет әлпеті* әкесіне тартқан.

- ЛИЦО – ЩЕКА – *екі беті алмадай; беті шикандай; бетінен сүю; өз бетін шымшу;* Например, Сауыншылар да келіп жатыр: *беті шикандай* екі еркек, бір-бірден бала жігіт бар (Ғ. Мүс. Дауылдан кейін).

- ЛИЦО – СТОРОНА; БОК – *арғы бетте; жолдың екі беті; таудың күнгей бетінде.* Например, Жолдың *екі бетіне* отырғызылған көшеттердің түбін аударуға студенттер жұмылдырылды.

- ЛИЦО – ПОВЕРХНОСТЬ – *Жердің беті; көлдің беті; сорпаның беті; сүттің беті.* Например, Көл *бетінде* жүзген аққуларға қарап қыз бен жігіт тамсанумен болды.

- ЛИЦО – СТРАНИЦА (лист бумаги) – *газеттің беті; дәптердің беті; екі бет қағаз; кітаптың беттері.* Например, Бұл сөздер жерде қалмайтынына сенімдімін, ертең-ақ, ол жаңалық газет *беттерінде* жарық көрмесе мұрнымды кесіп берейін!

- ЛИЦО – СОВЕСТЬ (стыд, позор) – *онда бет жоқ; беттің суын бес төгу; қай бетімді шымшиын (бетін шымшу); беті шірімікпеу; не бетіңмен айтып отырсың; бетін (айдай) аймандай ету; бетінен арын төкті; бет қалмады; беті күйді; бетін басу; бетінен басты; бет пердесін ашты; бетін жыртты; бетін қызарту; бет моншағы үзілу (төгілу); бетке түкіру; бет шыдамау; беті бүлк етпеді; бет көрсе, жүз ұялар; бетінен оты шықты.* Например, Бетімнің суын бес төгіп, етегіңнен ұстап едім, ел-жұртқа сыйғызбай қайда апарасың? Тамтығым барда бетіңді аш! Абайдың өзі ғана емес, Оразбайдан елдің өшін аламыз. Бір өзі емес, оған құрық берген айыпкердің бәрін жазалаймыз, айып тарттырамыз, *бетін айдай етеміз* десті (М. Ә.). ; Төкпе беттен арымды Патшазада шырағым, Қашырма беттен қанымды, Күнәм болса кеше гөр. ; Жиын есіне түскенде, бетінен оты шықса да, мұғалімнің сөзіне көнбесіне Бектайдың шарасы болма-

ды (М. И). ; Кемпір Ғабиденнің бетіне таңдана қарап, ернін шылп еткізіп, *бетін шымшып*, «бар еді» дейді де, салқын құмға көмілген торсықтан мұздай шұбатты табан аяқ қып құйып береді (С. М). ; «Ұрғаны үшін ол жаза тартады, ал газетті жыртықаның үшін сен де жаза аласың. Екеуіңе үш жылдан алты жыл» – деді ол *бет-аузы шірімік-пестен* (З. Ш.). ; Қамармен тап бетпе-бет келген уақытта, *беті күйгендей* ұялып, қызара бастаушы еді (С. Т.). ; Ұзақ уақыт *бет жыртысып* сөйлескен Әділбай үйден үнсіз шығып бара жатты (Ж. Ж.).

• **ЛИЦО – НАПРАВЛЕНИЯ** – *бет алу; бет алыс; беттеу; бетке алу; бет ауған жаққа; бет қою; алған бетінен таймау (қайтпау)*. Например, Келген жұртты Майбасар үйге қарай бастап, енді жайланып отырыспаққа *бет алған* кезде, қақпа

ашылып, Қарабас кірді (М. Ә.). ; Жас қыздың бет алысы дұрыс. Ол өмірдің өзі нұсқаған арнамен келе жатыр (Л. Ж.). ; Альпинистер таудың сол жағына қарай *беттеді*. ; Зевстің айтқанын жаса да, ауыр азабынан құтыл деп қаншама жалынса да, Пролметей өзінің адам баласына жақсылық жасауын ең ізгілік іс деп ұғады да, *бетінен қайтпайды* (Қ. Жұм.).

Таким образом, в результате исследования сопоставления фразеологических единиц с концептом FACE – БЕТ английского и казахского языков было выделено три группы и они показали такие результаты: фразеологическая эквивалентность составляет 8,6%, фразеологические аналогии – 70% и безэквивалентные фразеологические единицы – 21,4%.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Апресян, Ю. Д. Избранные труды Текст. / Ю. Д. Апресян. -Том 1. Лексическая семантика. М.: Языки русской культуры ; «Восточная литература» РАН, 1995. – viii е., 472 с.
2. Бабушкин, А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка Текст. /А. П. Бабушкин. Воронеж : Изд-во Воронеж, гос. ун-та, 1996. -104 с.
3. Гумбольдт, В. фон Избранные труды по языкознанию Текст.: [пер. с нем.] / В. фон Гумбольдт. М.: Прогресс, 1984. – 398 с.
4. Телия, В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты Текст. / В. Н. Телия. -М.: Языки русской культуры, 1996. 288 с.
5. Тер-Минасова, С. Г. Язык и межкультурная коммуникация Текст. / С. Г. Тер-Минасова. 2-е издание, доработанное. – М.: Изд-во МГУ, 2004. – 352 с.: ил. – (Классический университетский учебник).
6. Американа. Англо-русский лингвострановедческий словарь Текст. / под ред. и общ. рук. проф. Г. В. Чернова. Смоленск : Полиграмма, 1996. - 1185 с.
7. 248. Англо-русский словарь американского сленга Текст. М.: Инфосерв, 1994. – 544 с.
8. Thome, T. Dictionary of Modern Slang Text. / T. Thorne. М.: Вече, Персей, 1996. -592 с.
9. WDS Webster's Dictionary of Synonyms Text. – First Ed. -Springfield : G. & C. Merriam Co., Publishers, 1951. -908 p.
10. Абдыгаппарова С. К., Абдыгаппарова А. А. Кросс – культурный менеджмент: транснациональные корпорации в Республике Казахстан. // В кн.: Экономическое образование на рубеже нового тысячелетия: проблемы взаимодействия языка и экономики: Сб. мат. респ. научно-практ. конф. - Алматы: КазГУМОиМЯ, 2000. – С. 39-42
11. Ислам А. Лингвистическая картина мира в контексте национальной культуры: диссертация. Доктор технических наук. филол. Г. К. – Алматы, 2004. –228 стр.

UDC 373. 1. 2: 372. 8
УДК 373. 1. 2: 372. 8

Ermekbayev Muhtar Abenovich

Candidate of Philology Sciences, Associate Professor
South Kazakhstan State University after M. Auyezov

Tanabaeva Gulzira Umirtaevna

Candidate of Philology Sciences, Associate Professor
South Kazakhstan State University after M. Auyezov

GRAMMATICAL AND LEXICAL, STYLISTIC FEATURES OF BUSINESS LANGUAGE

Түйін. Бұл мақалада «контекстік мәдениет», «төменгі және жоғары контекст мәдениеті» деген ұғымдардың анықтамалары қарастырылады. Сондай-ақ, мәдениеттерге деген көзқарас зерттеліп, олардың арасындағы қарым-қатынас контекстінің рөліне негізделген мәдениеттер айқындалады. Соңғы жылдары іскери тіл жалпыға ортақ тілге айналды. Осылайша, бұл нақтылық және бір ізділіктің құралына да айналып отыр. Бірақ сөздер мен тіркестерді құрудың бір ізділікке бағынбайтын да тәсілдері бар.

Түйінді сөздер: қарым-қатынас, контекст, іскерлік дискурс, ауызша байланыс, грамматикалық және лексикалық, стилистикалық ерекшеліктер.

Резюме. Данная статья рассматривает определения термина «культура контекста», культура низкого и высокого контекста. А также рассматривается подход к культурам, выделяя среди них культуры на основе роли контекста в коммуникации. В последние годы деловой язык стал универсальным языком. Как таковой, он потенциально является инструментом порядка и ясности. Но слова и фразы имеют неожиданные способы создания обязательных обязательств.

Ключевые слова: коммуникация, контекст, деловой дискурс, вербальное общение, грамматические и лексические, стилистические особенности.

Summary. This article examines the grammatical and lexical, stylistic features of business language. The approach to grammatical and lexical, stylistic, distinguishing among them cultures based on the role of context in communication. In recent years business language has become a universal language. As such, it is potentially an instrument of order and clarity. But words and phrases have unexpected ways of creating binding commitments.

Keywords: communication, context, business discourse, verbal communication, grammatical and lexical, stylistic features.

On the whole, grammar of any contract may be characterized as rather simple and formal. Here *simple* means lack of diversity of variants which occurs in every document which is not legal. As for the grammar tenses which are used in agreements, the most widespread are the Indefinite and the Perfect tenses, both in the Active and Passive Voices. In many points their usage is already part and parcel.

e. g. *Sellers have sold and Buyers have bought...* (Present Perfect)

The Agents shall bear all transport expenses from... (Future Indefinite)

Our firm informed the Suppliers that the general conditions were not contained in the order. (Past Indefinite Active / Passive)

Complex analytical forms of the verb, such as the Continuous and Perfect Continuous Tenses, are absolutely not used in any way. The specific character of any contract provides rare usage of the past tenses.

One of specific features of contract is usage

of the verb *shall*. Though it is not used in Modern English, in business correspondence and documents it keeps being used.

The combination of the verb *should* and the infinitive also shows a future action, but with a less degree of probability. This construction usually occurs in subordinate clauses.

e. g. *We hope that you will send as enquires should you need.*

Should the above circumstances continue to be in force... Should Buyers fail to open the letter of credit in time...

One of the most striking features of Business English is a wide use of verbals. There is common knowledge that verbals are widely used in social English, but they are often used in business and commercial correspondence as well. The usage of verbals, however, is very specific and presents certain difficulties.

One of the most frequently used verbals in business letters is the infinitive. It may use as an adjunct to verbs, nouns and adjectives. Accord-

ingly, infinitive constructions are subdivided into infinitives as verb adjuncts, infinitives as noun adjuncts and infinitives as adjective adjuncts. The most interesting and important for the research is the first group, so we have focused on it.

There are six types of patterns in which the infinitive is to be regarded as a verb adjunct:

- an adjunct to an active verb;
- an adjunct to a passive verb;
- a complex adjunct to an active verb;
- a prepositional complex adjunct to an active verb;
- a infinitive adjunct;
- an adjunct to a verb in a sentence with a function of the subject.

The groups of the infinitive as an adjunct to an active verb, the infinitive as an adjunct to a passive verb and the infinitive as a complex adjunct to an active verb are used in commercial correspondence and in contracts in particular situations. The last three types of the infinitive are rarely used in business correspondence or might be used just occasionally.

The infinitive as an adjunct to an active verb always follows a head-verb. In business correspondence it is lexically dependent and commonly found after the following verbs: to agree, to appear, to arrange, to continue, to decide, to expect, to fail, to hesitate, to hope, to intend, to like, to manage, to need, to offer, to omit, to plan, to prefer, to prepare, to propose, to regret, to secure, to try, to want, to wish.

e. g. *They have arranged to produce the equipment.*

We won't fail to provide full particulars as soon as possible.

In the case the suppliers want to have any additional information you should contact us immediately.

Generally in contracts and agreements the infinitive adjunct to an active verb is a simple infinitive. Sometimes, however, it may be followed by the perfect infinitive, indicating an action which precedes that one of the predicate verb. As for the continuous infinitive in this function the analysis of contracts has proved that it is hardly ever used.

It should also be noted that in commercial correspondence the subject of the infinitive adjunct is a person (e. g. we, they) or a thing denoted by the subject of the sentence (e. g. our firm).

e. g. *We look forward to your early reply.*

The Suppliers inform the Buyers that there had been a fire. The infinitive in business correspondence may also serve as an adjunct to a passive verb. In this case it always follows its head-verb and is lexically restricted. The infinitive in this function follows the following verbs: to consider, to expect, to instruct, to prepare, to repute, to require.

e. g. *The goods are considered to be in conformity with the certificate.*

The delivery date is understood to be the date on which the Suppliers apply to the Buyers' Shipping Agents.

The use of the infinitive adjunct to a passive verb is stylistically restricted. It frequently occurs in newspapers, scientific prose and business correspondence, but it is not characteristic of literary style, and in social English it is not common at all.

The infinitive may serve as an adjunct to an active verb followed by a noun or a pronoun which stands to the infinitive in the relation of a subject. The combination is lexically restricted, because in business correspondence it may be found only after the definite verbs from the following list: to advise, to allow, to ask, to enable, to expect, to help, to prefer, to urge, to want, to wish.

e. g. *We would advise you to take an all-rich insurance policy.*

If the period of guarantee has not expired we will ask you to replace the machine by another one.

We agree to accept this shipment on condition that you...

The complex infinitive adjunct to an active verb is not restricted stylistically and is in extensive use in scientific and fiction literature and also in commercial and business correspondence.

The Indefinite Infinitive occurs in contracts in the function of the predicate, expressing obligation and a future action.

e. g. *Delivery to commence in six to eight months and to be completed in twelve to sixteen months (to commence – will commence).*

Date of shipment to be determined by date of Bill of Lading (to be determined = will be determined).

It is allowed only in texts of contracts and other business documents.

Each contract also has constructions with participles.

e. g. *The letter of credit is to be valid for 90 days, all bank charges being at the expense of the Buyers.*

Here is a construction with Participle I where it refers to the noun in the General Case, which goes before the participle. It is not common in speech, but it occurs in contracts. Constructions with the Perfect Participle, however, are rare in contracts and show an action prior to another one expressed by the predicate.

e. g. *We have included in our claim only the cost of material and labor, all other expenses connected with the repair not having been taken into consideration.*

Some participles which have no explanatory words in contracts can either precede or follow a noun. Mostly they are constructions with Participle II:

e. g. *the required specification vs. specification required; the enclosed letter vs. the letter enclosed.*

The Past Participle Passive always follows a noun if it has explanatory words.

e. g. *a telegram received from London;*

the cheque attached to the letter.

If a participle shows only an action which is made upon the subject, it follows a noun.

e. g. *The sellers are to inform us of the quantity of the goods loaded.*

Buyers are to accept or pay for the quantity shipped.

The participle showing the quality, if there is one, precedes the noun:

e. g. *within six weeks of the stipulated time of shipment;*

illustrated catalogue; damaged goods.

From the lexicological point of view business papers are of great interest. Their lexicon is rather stable. As a rule, words have their only exact meaning. There are no words which are emotionally colored. As a result of it, we can point out the words, which are present practically in every contract. For example,

«*whereas*» expresses every man's idea of how a contract begins. Whereas means that the parties have been engaged in a series of transactions resulting in a dispute over accounting between them.

e. g. *The surplus is to be paid for by the Buyers, whereas short weight is to be refunded by the Sellers.*

One more compound word with the adverb where is whereby, which means by which and refers to the present contract.

e. g. *We have concluded the present contract whereby it is agreed as follows...*

The usage of compound words with adverbs here / there and prepositions is also typical of written formal style of English. Their meaning is made up from meaning of their components. There is no principal difference, though, between meanings of here- / there – compounds.

e. g. *If shipment of the whole or part is thereby rendered impossible...* (thereby = by it; by that means; in that connection)

We are sending you herewith statement of your account (herewith – with it / that)

All expenses connected therewith being born by... (therewith – with it)

The examination of the goods and objection thereto... (thereto = to it)

Subject to General Conditions on Sale endorsed hereon... (hereon = on this document)

The goods to be shipped as soon thereafter as suitable tonnage obtainable. (thereafter = from that time)

The Sellers shall not be responsible for any damage resulting to the Buyers there from, (there from = from it / them)

Hereinafter is a very useful word, doing the job of the six, referred to later in a document. Hereinafter frequently sets up abbreviated names for the contracting parties.

e. g. *D & R Electrical, Ltd. hereinafter the Buyer.*

The *aforesaid* is a cliché which is more prefera-

ble in texts of contracts instead of its less formal equivalents: the above-mentioned, the above-written, as was written / said before, and the like.

e. g. *The aforesaid documents should contain references...*

It is understood and agreed. On one hand it usually adds nothing, because every clause in the contract is figurally understood and agreed. On the other hand, it adds an implication that the other clauses are not backed up by this phrase. By including one you exclude the other.

e. g. *The prices in this contract are understood and agreed upon.*

Including without limitation. Usually people want to specify things underscored in contracts, and this phrase indulges the prediction.

e. g. *You may assign any and all your rights including without limitation your exclusive British and Commonwealth Rights.*

To tell the truth, it is a useful phrase because people are always forgetting or neglecting to mention that a great many interests may be involved in what appears to be a simple dialogue. A is controlled by investors, and B – by a foreign parent company. That's why it will be useful to say in such a situation as between us...

e. g. *We confirm the exchange of telexes as between us follows...*

Solely on condition that – it's one of a few phrases that can be considered better than its short counterparts. One might ask: «Why not use just *if* instead of the phrase?» *If* – by itself, opens a possibility to open contingencies.

e. g. *If Smith delivers 2000 barrels I will buy them.*

But it is unclear if you will buy them only from Smith. Therefore, we can use only *if* as a synonym. Sometimes it works out, but not always. In this case more than an elaborated phrase is justified.

e. g. *I will buy 2000 barrels solely on condition that Smith delivers them.*

The phrase makes the conditions of the deal clear.

e. g. *We can accept the goods solely on condition that you grant us allowance of...per...*

In contracts there are other prepositional phrases made up from words. They are complex, and one must be attentive using them. The prepositions also provided are the following: on conditions that; on the understanding, etc.

e. g. *We agree to this only on the understanding that the rate of freight does not exceed.*

e. g. *Claims against the quality of vehicles may be submitted on conditions that the defects are found within 40 days.*

Such prepositional phrases are practically equal in meaning.

Subject to – a few contracts do without this phrase. Many promises can be made good only if certain things occur. The right procedure is to spell out these plausible impediments to the degree

that you can reasonably foresee them.

e. g. *Our agreement is subject to the laws of Connecticut.*

e. g. *The wood goods hereinafter specified subject to a variation in Sellers' option of 20 percent...*

But there is another meaning of the prepositional phrase. It may express some condition.

e. g. *We offer you, subject to your acceptance by cable, 1000 tons of ore.*

Exclusive – it's important in contracts. English is vast and its usage creates difficulties in many cases. Exclusivity as a term means that somebody is bored from dealing with another one in a specified area.

In the lexicon of contracts there are many foreign words, first of all, Latin ones, such as *pro rata* and *paripassu*. *Pro rata* proves helpful when payments are to be in proportion refuting prior formulas in a contract.

e. g. *Demurrage is to be paid per day and pro rata for any part of the running day.*

Paripassu is used when several people are paid at the same level or time out of a common fund.

e. g. *Fractions to be considered paripassu.*

Still there are such words as *inferior* / *superior*, they are often used to describe the quality of goods.

e. g. *The quality of Model B-50 is superior to that of Model B-45.*

Complaints and claims may arise in connection with inferior quality of the goods, late delivery or non-delivery of goods.

A Latin word is not often used in contracts nowadays. Now it means an arbitrary court for a concrete trial. Such Latin words as *ultimo*, *proximal* are now archaic and rarely used.

e. g. *If the excess is discovered only on arrival of the goods at their ultimo destination in the U. K.*

On the contrary, such a Latin adjective as *extra*, which means additional, keeps being widely used in official English, and is quite common for the colloquial style.

e. g. *In order to obtain delivery we have had to incur extra expenses for which we hold you responsible.*

e. g. *No extra payment is to be effected for any excess weight.*

The most widespread French words are *force majeure*, which is an essential clause of almost any contract and serves to describe some unpredictable events that may happen to goods while being delivered or other reasons, and *amicably*, which means friendly.

e. g. *Very often the parties amicably agree upon a settlement of the claim in question.*

e. g. *The Sellers and the Buyers shall take all measures to settle amicably any disputes.*

Likewise, other varieties of official languages have their special nomenclature, which is conspicuous in the text, and therefore easily discernible.

Besides the special nomenclature characteristic of each variety of the style, there is a feature common to all these varieties – the use of abbreviations, conventional symbols and contractions. Some of them are well-known, for example, *M. P.* (Member of Parliament); *Gvt.* (government); *H. M. S.* (Her Majesty's Steamship); *\$* (dollar); *Ltd* (Limited). But there are a few that have recently sprung up. A very interesting group of acronyms comprises the names of the USA presidents: *FDR* – Franklin Delano Roosevelt, and accordingly *FDR-drive* in New York; *JFK* – John Fitzgerald Kennedy and *JFK Airport* in New York; *LBJ* – Lyndon Baines Johnson; *W* – for America's President George Walker Bush, but his father is simply George Bush though his full name is George Herbert Walker Bush; *POTUS*, *VPOTUS* and *FLOTUS* – accordingly President/Vice President/First Lady of the United States. There are so many abbreviations and acronyms in official documents that there are special addenda in dictionaries to decode them. These abbreviations are particularly abundant in military documents. Here they are used not only as conventional symbols but as signs of the military code, which is supposed to be known only to the initiated. Examples are: *DAO* (Divisional Ammunition Officer); *adv.* (advance); *atk.* (attack); *obj.* (object); *A/T* (anti-tank); *ATAS* (Air Transport Auxiliary Service).

So, in contracts a person can come across a definite number of words and word combinations which make up lexical peculiarities of the texts. They all are rather bookish and belong to formal style of written English, not being used in informal English and rarely used in spoken formal English.

The oratorical style is the oral subdivision of the publicistic style. The most obvious purpose of oratory is persuasion, and it requires eloquence. This style is evident in speeches on political and social problems of the day. The sphere of application of oratory is confined to appeal to an audience and therefore crucial issues in such spheres as science, art, or business relations. Direct contact with the listeners permits the combination of the syntactical, lexical and phonetic peculiarities of both the written and spoken varieties of language. In its leading feature, however, the oratorical style belongs to the written variety of language, though it is modified by the oral form of the utterance and the use of gestures.

Certain typical features of the spoken variety of speech present in this style are:

a) direct address to the audience by special formulas (*Ladies and Gentlemen!*; *My Lords!* « in the House of Lords; *Mr. Chairman!*; *Honorable Members!*; *Highly esteemed members of the conference!*; or, in less formal situation, *Dear Friends!*; or, with a more passionate coloring, *My Friends!*). Expressions of direct address can be repeated in the course of the speech and may be expressed differently (*Mark you! Mind!*).

b) special formulas at the end of the speech to thank the audience for their attention (*Thank you very much; Thank you for your time*).

c) the use of the 1st person pronoun *we*; 2nd person pronoun *you*: *We hold these Truths to be self-evident, that all Men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain unalienable Rights, that among these are Life, Liberty, and the Pursuit of Happiness* (Th. Jefferson, *The Declaration of Independence*).

d) the use of contractions *I'll; won't; haven't; isn't* and others.

e) features of colloquial style such as asking the audience questions as the speaker attempts to reach closer contact: *Sometimes it is said that man cannot be trusted with the government of himself. Can he, then, be trusted with the government of others? Or have we found angels in the forms of kings to govern him?* (Th. Jefferson), or calling upon the audience: *Let us then, with courage and confidence, pursue our own federal and republican principles* (ibid).

Like the colloquial style, oratory is usually characterized by emotional coloring and connotations, but there is a difference. The emotional coloring of the publicist style is lofty «it may be solemn, or ironic, but it cannot have the lowered connotations (jocular, rude, vulgar, or slangy) found in colloquial speech. The vocabulary of speeches is usually elaborately chosen and remains mainly in the sphere of high-flown style:

Four score and seven years ago our fathers brought forth on this continent, a new nation, conceived and so dedicated in Liberty, and dedicated to the proposition that all men are created equal. Now we are engaged in a great civil war, testing whether that nation, or any nation so conceived, can long endure. We are met on a great battle-field of that war. We have come to dedicate a portion of that field, as a final resting place for those who here gave their lives that that nation might live. It is altogether fitting and proper that we should do this (A. Lincoln, *the Gettysburg Address*). The stylistic devices employed in the oratorical style are determined by the conditions of communication. If the desire of the speaker is to rouse the audience and to keep it in suspense, he will use various traditional stylistic devices. Stylistic devices are closely interwoven and mutually complementary thus building up an intricate pattern. For example, an antithesis is framed by parallel constructions, which, in their turn, are accompanied by repetition, while a climax can be formed by repetitions of different kinds.

As the audiences rely only on memory, the speaker often resorts to repetition to enable his listeners to follow him and retain the main points of the speech. Repetition is also resorted to in order to persuade the audience, to add weight to the speaker's opinion. The following extract from the speech of the American Confederate general, A. P.

Hill, on the ending of the Civil War in the U. S. A. is an example of anaphoric repetition:

It is high time *this people had recovered from the passions of war. It is high time* **that counsel were taken from statesmen.**

A mere repetition of the same idea and in the same linguistic form may bore the audience and destroy the speaker-audience contact, therefore synonymous phrase repetition is used instead, thus filling up the speech with details and embellishing it, as in this excerpt from a speech on Robert Burns:

For Burns exalted our race, he hallowed Scotland and the Scottish tongue. Before his time we had for a long period been scarcely recognized; we had been falling out of recollection of the world. From the time of the Union of the Crowns, and still more from the legislative union, Scotland had lapsed into obscurity. Except for an occasional riot, or a Jacobite rising, her existence was almost forgotten. (All those different phrases simply repeat the idea nobody knew us, Scots, before).

Repetition can be regarded as the most typical stylistic device of the English oratorical style. Almost any piece of oratory will have parallel constructions, antithesis, climax, rhetorical questions and questions-in-the-narrative. It will be no exaggeration to say that almost all typical syntactical devices can be found in English oratory. Questions are most frequent because they promote closer contact with the audience. The desire of the speaker to convince and to rouse his audience results in the use of simile and metaphor, but these are generally traditional ones, as fresh and genuine stylistic devices may divert the attention of the listeners away from the main point of the speech. Besides, unexpected and original images are more difficult to grasp and the process takes time. Such lists, supported by a strong rhythm and a clear rising + falling intonation sequence, convey a sense of rhetorical power, structural control, and semantic completeness. They are widely used in formal writing. And they are especially common in political speeches, where the third item provides a climax of expression which can act as a cue for applause.

In an acclaimed study of speech and body language in political speeches, using videotaped data, specialists found such instances:

- Governor Wallace: *and I say segregation now, segregation tomorrow, and segregation forever.*
- Norman Tebbit: *Labour will spend, and borrow and borrow, and tax and tax.*
- Tony Ben: *and they kill it secretly, privately, without debate.*

In recent years English has become a universal business language. As such, it is potentially an instrument of order and clarity. But words and phrases have unexpected ways of creating binding commitments.

REFERENCES:

1. Ellis, A. & Beattie, G. The psychology of language and communication. London: Weidenfeld and Nicolson. 1986.
- Jin, L. & Cortazzi, M. Cultural orientation and academic language use. 1993.
2. Bogorya D., Agendas and arrangements: Everyday negotiations in meetings. Oxford. 1995.
3. Lustig, M. W. and Koester, J. Intercultural Competence: Interpersonal communication across cultures, 3rd ed, New York: Longman. 1999,
4. Hall, E. T. The silent language. New York: Doubleday. 1966.
5. Gudykunst, R. Intercultural communication theory. Oxford. 1999.
6. Gumperz, J. Language and social identity. Cambridge: Cambridge University Press. 1982.
7. Adams, P., Heaton, B. & Howarth, P. (Eds.). Socio-cultural issues in English for academic purposes. London: Macmillan. 1991
8. Abdygapparova S. K., Abdygapparova A. A. Cross – cultural management: transnational corporations in the Republic of Kazakhstan. // In the book: Economic education at the turn of the new millennium: problems of the interaction of language and economy: Sat. mat. rep. scientific and practical. Conf. – Almaty: KazGUMOiMYA, 2000. – S. 39-42
9. Islam A. Linguistic picture of the world in the context of national culture: dissertation. Doctor of Technical Sciences. filol. G. K. – Almaty, 2004. –228 p.

Журынтай Арайлым Акылбаевна
магистрант
Международного университета Silkway

Донбаева Айнура Бекетовна
к. ф. н., доцент
ЮКГУ имени М. Ауэзова

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ КОНЦЕПТОВ И КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКА И МЫШЛЕНИЯ В СРАВНИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ

Түйін. Мақалада уәжді жүзеге асырудың теориялық мәселелері және салыстырмалы типологиялық зерттеуде тіл мен ойлаудың мәдени мәселелері қарастырылады. Лингвокультурологиядағы салыстырмалы және типологиялық зерттеулерде этнопсихолингвистикалық деректерді, сөйлеу әрекетін ұлттық-мәдени ерекшелігінің рефлексиясында және дискурстың ұлттық-мәдени құрамдас бөлігін ескерместен, сонымен қатар тұтастай алғанда халықтың мәдениетінен білмей жүргізу мүмкін емес.

Мәдениет пен тілдің өзара әрекеттесуін және жүйелік тұтастық ретінде түсіндірілуін зерттеген кезде негізгі проблемалар методологиялық (философиялық) және филологиялық (лингвистикалық) болып бөлінеді.

Түйінді сөздер: уәжді жүзеге асыру, тілдің мәдени мәселелері, салыстырмалы типологиялық зерттеулер

Резюме. В статье рассматриваются теоретические проблемы реализации концептов и культурологические проблемы языка и мышления в сравнительно-типологическом исследовании. Сравнительное и типологическое исследование в лингвокультурологии невозможно без учета этнопсихолингвистических данных, рассматривающих речевую деятельность в преломлении национально-культурной специфики и с учетом национально-культурной составляющей дискурса, а также знания культуры народа в целом. При изучении взаимосвязи культуры и языка в процессе его функционирования и интерпретации этого взаимодействия как единой системной целостности основными проблемами являются методологические (философские) и филологические (лингвистические).

Ключевые слова: реализации концептов, культурологические проблемы языка, сравнительно-типологическом исследовании.

Summary. The article considers the theoretical problems of the implementation of concepts and the cultural problems of language and thinking in a comparative typological study. Comparative and typological research in linguoculturology is impossible without taking into account ethnopsycholinguistic data, considering speech activity in the refraction of national-cultural specificity and taking into account the national-cultural component of the discourse, as well as knowledge of the culture of the people as a whole. When studying the relationship between culture and language in the process of its functioning and interpretation of this interaction as a single systemic integrity, the main problems are methodological (philosophical) and philological (linguistic).

Keywords: implementation of concepts, cultural problems of language, comparative typological research.

Содержание лингвокультурологии, оправдывающее ее выделение в самостоятельное направление знания, должно иметь своим предметом национальные формы бытия конкретного исторического общества, воспроизводимые в системе языковой коммуникации и основанные на культурных ценностях.

В. Гумбольдт, заложивший философские основы сравнительно-исторического и типологического языкознания, назвал основными принципами философии языка признание его и его формы как деятельности и национального сознания народа. Приоритетным В. Гумбольдт считал

вербально-логическое мышление, основанное на функционировании языка как средстве обозначения предметов и как средстве общения. Философской базой языкознания он считал философию языка, построенную на прочном фундаменте анализа различных языков. В. Гумбольдт утверждал, что именно из общности мировосприятия и из особенного, в каждом языке своего, внутреннего стремления складывается характер языка и подчеркивал, что каждый язык вбирает в себя нечто от конкретного своеобразия своей нации и в свою очередь действует на нее в том же направлении. Национальный характер под-

держивается, упрочивается, даже до известной степени создается общностью места обитания и занятий, но в своем существе покоится на одинаковости природного уклада, обычно объясняемой общностью происхождения [Гумбольдт В., 1984, 166 с].

Г. Штейнталь называет язык по своей сути продуктом сообщества, народа: «Когда мы называем язык инстинктивным самосознанием, инстинктивным мировоззрением и логикой, это означает, что язык является самосознанием, мировоззрением и логикой духа народа» [Штейнталь Г., 1964, 115 с]. Г. Штейнталь подчеркивает, что язык отражает психологию народа. По его мнению, единство индивидов в народе отражается в общем для них языке; определенная индивидуальность духа народа не выражается так ярко, как в своеобразной стороне языка; его принцип, придающий ему своеобразную форму, является самым подлинным ядром духа народа; совместные действия индивидуума и его народа, главным образом, основывается на языке, на котором и с помощью которого он думает и который все же принадлежит его народу [Штейнталь Г., 1964, 116 с].

Клод Леви-Стросс провел много философско-культурологических исследований, используя методы структурной лингвистики и изучая мифы разных народов; он пришел к выводу, что «многослойная структура мифа позволяет увидеть в нем некую матрицу значений, в распределенных по строчкам и по колонкам, но при любом прочтении каждый его план постоянно отсылает нас к иному плану» [Клод Леви-Стросс, 2000, 323 с]. Он говорит о том, что мифы указывают на дух, создающий их при содействии мира, частью которого является и он сам, и что мифы, которые создают народ, могут быть одновременно порождены духом, олицетворяющим их причину, и мифами, представляющими собой картину мира, уже включенную в архитектуру духа [Клод Леви-Стросс, 2000, 323 с].

Э. Кассирер, немецкий философ – неокантианец, в своем главном труде «Философия символических форм» систематизировал исследования в области языка, мифа, религии и научного познания. Общим понятием для Кассирера становится не «познание», а «дух», отождествляемый с «духовной культурой» и «культурой» в целом в противоположность «природе». Он выдвигает идею «квалифицирующего образования понятий». Понятие, по мнению Э. Кассирера, возникает «в результате абстракции и образуется «в результате сравнения совпадающих вещей или представлений и выделения из них общих признаков» [Кассирер Э., 2002, 217 с]. Вторым принципом Э. Кассирер считал принцип селекции. В форме языкового образования понятий не просто фиксируются и снабжаются языковым значком, словно меткой, данные в ощущении

или представлении различия сознания, а напротив, при этом только впервые и проводятся разделительные линии в пределах самого сознания [Кассирер Э., 2002, 226 с].

В процессе коммуникации, участниками которой являются «говорящие сознания», коммуниканты обмениваются языковыми знаками, выражающими когнитивные единицы и структуры. Решение проблемы взаимоотношений языка, сознания и мышления во многом определяет установление тождества между языковыми значениями и когнитивными единицами.

В. А. Богородицкий, анализируя процесс живой речи, говорит о необходимом условии, соединяющем говорящего и слушающего, а именно таком, когда словесный язык может служить посредником между говорящими лишь тогда, когда в их уме с одними и теми же словами ассоциируются или связываются сходные представления. Описывая языковой процесс, В. А. Богородицкий выделяет функцию мысли в речи у говорящего и слушающего и утверждает, что мысль есть функция речи, или, точнее, слуховых представлений, возбужденных у него слышимой речью. Таким образом, в процессе речи у говорящего мысль как бы ведет за собою слова, у слушающего же, наоборот под влиянием слов складываются мысли. В. А. Богородицкий считает это возможным, когда одинаковые слова ассоциированы в уме говорящего и слушающего с одинаковыми понятиями, и, следовательно, лишь тогда возможна объединяющая или общественная роль языка. Это, по мнению В. А. Богородицкого, важно когда «мы попадаем в среду, говорящую на не известном нам языке» [Богородицкий В. А., 1973, 435 с].

Взаимосвязь языка и мышления в интерпретации А. А. Потебни выглядит следующим образом: прежде всего, существуют объекты мышления – предметы и вещи объективной действительности, объекты мышления включают в себя и взаимоотношения между предметами объективного мира, существующие независимо от субъекта и находящиеся с ним во взаимодействии. Все это влияет на органы чувств и является причиной возникновения процесса мышления, а также образов и понятий как результатов мышления. Наряду с объектами мышления существуют и субъекты мышления («Я сам»), люди. На первоначальном этапе развития „ человечества, когда человек еще не выделился из окружающего его мира, объекты и субъекты мышления совпадали. И лишь позднее «человек природа мира» начинает объективировать через мышление окружающий мир. Процесс мышления в понимании А. А. Потебни выступает как проекция на внешний объект познания деятельности субъекта, результатом чего является образ познаваемых предметов и понятий о них, представляющих собой синтез субъективного и объек-

тивного. «Чувственный образ, исходная форма мысли, вместе и субъективен, потому что есть результат нам исключительно принадлежащей деятельности и в каждой душе слагается иначе, и объективен, потому что появляется при таких, а не других внешних возбуждениях и проецируется душой». А. А. Потебня считает, что наличие в образе субъективного и объективного моментов делает возможным процесс понимания: «Речь нераздельна с пониманием, и говорящий, чувствуя, что слово принадлежит ему, в то же время предполагает, что слово и представление не составляют исключительной, личной его принадлежности, потому что понятное говорящему принадлежит, следовательно, и этому последнему» [Потебня А. А.. 1976, 152 с].

Язык выступает посредником между действительностью и мышлением и он не может не налагать отпечаток на то и другое, хотя фактически не он их порождает, а они его. Для языка специфично то, что он прежде всего нечто воспроизводит в сознании и мышлении, т. е. что он есть совокупность тех или иных результативных актов. Дальнейшим усложнением акта репрезентации является семантический акт, который не просто воспроизводит предметы, но еще и конструирует то или иное их понимание.

Среди современных точек зрения на проблему взаимоотношения языка и мышления распространено мнение о том, что язык, сознание и мышление выступают как разные ипостаси некой единой сущности, образующей единый ментально-лингвальный комплекс в котором мышление – прежде всего динамическая ипостась, сознание-накопительно-оценочная ипостась, а язык – инструментальная и коммуникативная ипостась.

Исследования Н. И. Жинкина, Л. С. Выготского, А. Р. Лурия, И. Н. Горелова, А. А. Леонтьева, А. А. Залевской и др. исследователей, многочисленные экспериментальные исследования показали, что механизм мышления не связан с вербальным кодом и осуществляется независимо от языка. Мышление осуществляется на так называемом универсальном предметном коде (УПК) (смысловом коде, коде смысла), имеющем образно-чувственный характер. К языку как системе знаков УПК не имеет никакого отношения, он формируется в сознании каждого человека на отражательной основе через органы чувственного восприятия. УПК кодируется в языковые знаки, причем сначала он перекодируется в промежуточный код (внутреннюю речь), а затем промежуточный код перекодируется уже в громкую речь (внешнюю).

Согласно И. Жинкину, для осуществления мышления необходим универсальный предметный код, но не лексика реального языка.

Антивербалистский подход, используемый Н. И. Жинкиным, Д. Фодором, исключает гипотезу лингвистической относительности. Ученые считают, что возможны лишь некоторые национально-детерминированные вариации при перекодировке инвариантного кода (УПК, языка когнитивных примитивов) в некие национальные варианты (этнические языки), так как языком мысли при этом остается некий универсальный невербальный «язык». Таким образом, отвергается существование особого отражения мира носителем того или иного языка, особой языковой картины мира. Антивербалисты полагают, что всё содержание и богатство мышления воплощается в материи языка, и понятийным миром человека остается отражение единого объективного мира, укладывающегося в единую познавательную систему, в целом адекватно передаваемую любым конкретным языком.

В. З. Панфилов говорит о том, что язык действительно оказывает известное влияние на мышление и познавательную деятельность человека и что во-первых, язык обеспечивает саму возможность специфики человеческого, т. е. абстрактного, обобщенного мышления и познания, а во-вторых, в языке в той или иной мере фиксируются результаты предшествующих этапов познания действительности (в значениях слов, в его грамматических категориях и. т. п.) [Панфилов В. З.. 1982, 31 с]. В языке, в языковых средствах фиксируются моменты субъективности процесса человеческого познания. В диалектическом противоречивом единстве, которое образуют язык и мышление, при определяющей роли мышления язык представляет собой относительно самостоятельное явление, обладающее некоторыми внутренними знаками своей организации и развития. Вопрос о характере связи языка и мышления важен не только для определения научной концепции о сущности языка и мышления, о сущности человеческого познания, но это, по мнению В. З. Панфилова, имеет принципиальное значение при решении проблемы о статусе культуры человеческого общества, о факторах, определяющих ее развитие. «Тот факт, что мышление манифестируется посредством многочисленных языков, существенно отличающихся друг от друга по своему грамматическому строю, совокупностью значений, зафиксированных в их лексике и грамматических формах, послужило основанием для теорий, согласно которым язык является определяющим фактором по отношению к мышлению, его познавательной деятельности, а, следовательно, и культуре» [Панфилов В. З.. 1982, 19 с].

Язык, по мнению В. З. Панфилова, выступает «как необходимое средство осуществления специфически человеческого мышления...», «как необходимое условие становления, развития и функционирования компонентов культуры...», «как необходимое средство ее сохранения и передачи от поколения к поколению...» [Панфилов В. З.. 1982, 46 с].

Задачи сопоставительного языкознания могут быть выполнены только при том условии, если мышление человека способно выйти за пределы содержательной стороны языковых единиц, если исследователь не определяет так жестко и однозначно его мышление и познавательную деятельность.

Вопросы о том, являются ли сознание и мышление этническим языком или они независимы от него, можно ли считать восприятие, членение и категоризацию действительности универсальными и не зависящими от этнического языка, являются главными в лингвокультурологическом исследовании.

«Этничность» определяется как совокупность культурных архетипов, которые рассматриваются как глубинные установки «коллективного бес-

сознательного», с трудом поддающиеся изменениям, или как менталитет, под которым принято понимать совокупность символов, необходимо формирующихся в рамках каждой данной культурно-исторической эпохи и закрепляющихся в сознании людей в процессе общения с себе подобными, т. е. повторения. Вопросы взаимосвязи языка и «народного духа», национального самосознания ставил В. Гумбольдт и утверждал, что национальный характер языков состоит в особенном соединении мысли со звуком. В. Гумбольдт утверждает: «Язык есть как бы внешнее проявление духа народа: язык народа есть его дух, и дух народа есть его язык, и трудно представить себе что-либо тождественное» [Гумбольдт В., 1984. 68 с].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М., Прогресс, 1984.
2. Штейнталь Г. Язык народа.. Москва, 1964-54 с.
3. Клод Леви- Стросс. Мифы разных народов.. Москва, 2000-115 с.
4. Кассирер Э. Философия символических форм. Москва, 2002-156 с.
5. Богородицкий В. А. Живая речь.. Москва, 1973 -73 с.
6. Потебня А. А. Мысль и язык. Переп. – М.: Искусство, 1976.
7. Панфилов В. З. Язык и мышление. Москва, 1982-384 с.
8. Даль В. И. Пословицы русского народа. Художественная литература. М., 1984.
9. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. В поисках новых путей лингвострановедения. Дом бытия языка. М.: ИКАР, 2000.
10. Донбаева А. Б. Даналықтың түбі бір/Научная монография. Алматы, 2013 г.

Кадеева Майра Исаковнак. ф. н., доцент,
ЮКГПУ

Шымкент, Казахстан

Стычева Ольга Андреевнак. п. н., доцент,
ЮКГПУ

Шымкент, Казахстан

ПУТИ ОБНОВЛЕНИЯ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ ДЛЯ МАГИСТРАТУРЫ

Резюме. В статье представлена авторская концепция подготовки магистров, выстроенная на основе тщательного изучения нормативных документов, анализа рабочих планов прошлых лет, научных публикаций, освещающих проблемы послевузовского становления специалистов, и собственного опыта авторов, участвующих в содержательном и методическом обеспечении образовательной программы 7M01702 – Подготовка педагогов по русскому языку и литературе (направления – научное и педагогическое).

Ключевые слова: высшая школа, образовательная программа, послевузовское образование, информационно-коммуникационные технологии, лингвистические компетенции.

Түйін. Мақалада нормативтік құжаттарды тиянақты зерделеу, өткен жылдардағы жұмыс жоспарларын, жоғары оқу орындарынан кейінгі мамандардың қалыптасу мәселелерін баяндайтын ғылыми жарияланымдарды, 7M01702 – Орыс тілі мен әдебиеті педагогін даярлау (бағыттар – ғылыми және педагогикалық) білім беру бағдарламасын мазмұнды және әдістемелік қамтамасыздандырумен айналысатын авторлардың өзіндік тәжірибесін талдау негізінде авторлардың магистерлерді дайындау тұжырымдамасы ұсынылған.

Түйінді сөздер: жоғары оқу, білім беру бағдарлама, ғылыми бағыттар.

Summary. The article presents the author's concept of training masters, built on the basis of a thorough study of regulatory documents, analysis of work plans of past years, scientific publications highlighting the problems of postgraduate formation of specialists, and the authors' own experience involved in the substantive and methodological support of the educational program 7M01702 – Training of teachers in Russian language and literature (directions – scientific and pedagogical).

Keywords. training masters, training masters, scientific and pedagogical.

Образовательные программы бакалавриата, на основе которых организуется в Республике Казахстан обучение в педвузе, позволяют готовить специалистов новой модели, адаптированных к быстро меняющимся условиям производства, знакомых с основами менеджмента [Закон РК «Об образовании» 2007]. Второй этап подготовки педагогов, осуществляемый на базе высших учебных заведений и научно-исследовательских институтов, – магистратура. Обучение магистрантов организуется по двум направлениям: 1) научному и педагогическому; 2) профильному), обеспеченным специальными Образовательными программами, ориентированными на расширение и углубление знаний о методологическом и философском аспектах тех отраслей наук, которые составляют содержательное обеспечение конкретной специальности. Объектами профессиональной деятельности магистров, осваивающих Образовательные программы педагогической направленности, являются вузы, колледжи, школы, научно-исследовательские центры, ор-

ганизации культуры и управления государственного и негосударственного профиля, научные и информационные издательства [Мысль. 2012. № 1, с. 2].

В предлагаемой статье речь идет о путях послевузовской подготовки специалистов филологического профиля. Составители Образовательной программы 7M01702 – Подготовка педагогов по русскому языку и литературе (направления – научное и педагогическое) исходили из того, что процесс обучения становится результативным, если организуется на диагностической основе. Анализ исходного состояния и современных требований позволил разработать концепцию профессионального становления магистра, куда вошли вопросы, связанные с моделированием образа преподавателя-филолога на основе учета интегративных возможностей учебных дисциплин лингвистического и литературоведческого направления, а также многообразные аспекты научно-исследовательской работы магистранта, включая прохождение педагогической и иссле-

довательской практики, стажировки, выполнение магистерской диссертации.

Отбор дисциплин осуществлялся с ориентиром на гуманистическую направленность обучения, обусловленную современными требованиями к языковой (и далее – к речевой и коммуникативной) подготовке специалистов, которым предстоит выполнять профессиональные функции, связанные с преподавательской и научно-исследовательской деятельностью. В составленной Образовательной программе сформулированы основные задачи каждой учебной дисциплины и определены ожидаемые результаты подготовки лиц, реализовавших магистерскую образовательную программу.

Помимо общеобразовательных, в Программе нашли отражение базовые и профильные филологические дисциплины, традиционно представленные лингвистическим и литературоведческим циклами.

Так, цель дисциплины *«Новые направления современного языкознания»* – научное осмысление актуальных процессов, происходящих в русистике XXI века в связи с социокультурными процессами глобализации. Содержание предмета составили вопросы культурно-исторической обусловленности новейших междисциплинарных направлений филологии. Обучающиеся знакомятся с механизмами воздействия на язык социальных факторов, типами языковых ситуаций, характером языковых контактов, социолингвистическими проблемами дву- и полиязычия. Магистрантам предстоит освоить основные тенденции и направления развития русского языкознания; формы воздействия социальных процессов на язык и языка на общество; языковые изменения, происходящие на различных уровнях современной мировой лингвистики. Развиваются навыки самостоятельного осмысления фактов языка с позиций разных лингвистических направлений; определяется специфика современных языковых форм, исследуются причины отклонений от современной нормы; осваивается необходимый круг нормативных рекомендаций.

Дисциплина *«Методология и методика современного литературоведения»* направлена на освоение знаний об эпистемологии науки: методология – метод – методика. Эти знания необходимы для самостоятельного освоения литературоведческих разделов; понимания методологии как совокупности правил познания человеком окружающего мира и одновременно как совокупности форм, путей познания предметной области словесного творчества. В ходе освоения дисциплины рассматриваются способы формирования компетентности в выборе методологии и методики организации литературоведческих исследований. У обучающихся создается целостное понимание комплекса литературоведческих дисциплин; вырабатывается системное

представление об их предмете, формируются технологические навыки литературоведческого исследования. Благодаря освоению выверенных методов и приемов философского, филологического, социологического толкования литературных текстов, у магистрантов формируется умение ориентироваться в массиве научно-теоретической литературы, посвященной проблемам интерпретации художественных текстов; анализировать лингвистическую, стилистическую, прагматическую составляющие художественного текста с учетом научных подходов к интерпретации литературного произведения.

Актуальность проблемы освоения Образовательных программ филологической направленности обусловлена тем, что в современных условиях большое внимание обращается на коммуникативную грамотность будущих специалистов. Чрезвычайно выросла значимость межнационального диалога, и потому уровень культуры как отдельного человека, так и целого народа определяется в первую очередь его отношением к языкам. Становится бесспорным тезис о том, что сохранение и обогащение научных и культурных ценностей (и мировых, и национальных) возможно лишь при условии ответственного, уважительного отношения к изучению языков, в связи с чем сегодня приоритет в образовании отдается подготовке коммуникабельного открытого человека, владеющего несколькими языками. Такими установками продиктовано включение в Образовательную программу учебной дисциплины *«Русский язык и межкультурная коммуникация»*, ориентированной на изучение истории возникновения и развития основных направлений современной теории межкультурной коммуникации. В ходе освоения дисциплины предполагается аналитическая работа по исследованию различных творческих подходов к решению профессиональных проблем межкультурной коммуникации в нестандартных ситуациях, приоритетных направлений и перспектив государственной языковой политики. Сформированные при этом навыки будут способствовать творческому подходу к новым нестандартным профессиональным ситуациям, выработке информационной культуры и созданию речевых произведений научного стиля речи, в которых на основе интеграции знаний организуется формирование собственных суждений.

С изменением и развитием рыночных и социально-общественных отношений увеличивается объем информации, обязательной для усвоения, нуждающейся в постоянном обновлении. Отсюда вытекает следующее положение: обучение, которое ориентировано главным образом на запоминание и сохранение материала в памяти, уже только отчасти сможет удовлетворять современным требованиям. На передний план выступает проблема формиро-

вания качеств мышления, призванных позитивно влиять на самостоятельное усвоение постоянно обновляющейся информации, развитие таких способностей, которые, сохранившись и после завершения образования, обеспечивали бы специалисту возможность самообучения и саморазвития. И здесь особую значимость приобретает блок дисциплин, связанный с освоением ИКТ, – «Текст в интеркоммуникации», «Информационные технологии в научно-педагогической деятельности филолога-русиста» и др. Их цель – научить магистрантов-филологов использовать возможности, предоставляемые современными инновационными и компьютерными технологиями, сформировать культуру использования ИКТ. Дисциплины рассматривают направления применения информационно-коммуникационных технологий в преподавательской деятельности; инструментальные средства, методы сбора и обработки собранных текстовых массивов для автоматизации филологических исследований, моделирования и интерпретации полученных экспериментальных данных. Развивается информационная культура, владение языками; интегрируются метапредметные знания для дальнейшего самостоятельного обучения русскому языку и литературе.

Специальный блок дисциплин в Образовательной программе магистрантов-русистов направлен на освоение дидактического аспекта: «Инновационные методы преподавания русского языка и литературы в вузе», «Технология интегративного освоения русского языка и литературы» и др. Дисциплины изучают теорию и практику педагогической инноватики, специфику реализации инновационных технологий в образовательном пространстве. Систематизируются знания и инновационные методы организации научно-исследовательской работы; формируются умения, связанные с отбором и структурированием лингвистического и литературоведческого материала на основе интерактивных технологий; расширяется объем метапредметных знаний с учетом их социально-этической и научной значимости [Стычева О. А., Длимбетова Б. С., 2007].

В современных условиях наблюдается повышенный интерес к вопросам становления профессиональных знаний путем использования педагогических нововведений. Возрос массовый характер применения новых технологий обучения. Важную роль играет умение педагога обращаться к интерактивным методам, предполагающим создание режима взаимодействия, при котором научная информация не преподносится магистранту в готовом виде, ему предлагаются пути для ее нахождения. Использование названного метода строится с опорой на предшествующий опыт, на привлечение наглядных и технических средств обучения, на неограниченные

творческие возможности преподавателя при разработке и комбинировании таких методических приемов, которые соответствуют современным требованиям и призваны сделать каждое занятие творческим и интересным.

Должное внимание в Образовательной программе уделяется дисциплинам, интегрирующим изучение родного и неродных языков, способствующим усвоению языков в сопоставительном плане, ориентированным на лингвистический анализ текстов. И особое место отведено дисциплине «Тенденция развития отечественного литературоведения», призванной ознакомить магистрантов с природой, формами и функциями литературы Казахстана. Магистрантам предстоит познакомиться и проанализировать отечественные произведения, написанные на казахском/русском языках, обратиться к переводной литературе. Практические навыки при этом связаны с овладением методами и приемами литературоведческого анализа художественных текстов, составивших региональный компонент, проведением научных исследований и оценением художественных текстов с опорой на источники литературной критики. На основе анализа и оценки художественных произведений писателей Казахстана составляются аргументированные характеристики произведений словесного искусства и определяются тенденции его развития.

В характеристике ожидаемых результатов, в определении границ компетентности научное направление подготовки занимает центральное место и определяется требованиями к знаниям магистров о состоянии развития отечественной науки и перспективах исследований в области филологии. Прагматический ориентир на получение конечного результата – подготовку и защиту магистерской диссертации – также связан с качеством организации научно-исследовательской деятельности магистрантов.

Учебная дисциплина «Философско-методологические проблемы русского языкознания» введена в Образовательную программу с целью повышения уровня теоретической подготовки обучающихся, воспитания их самостоятельности и творческого подхода к овладению знаниями. Данный курс содержит анализ и оценку философских и общеметодологических аспектов, активно разрабатывающихся в последние три-четыре десятилетия направлений мирового языкознания, а также анализ философских основ теории языкознания, которые до сих пор проявляются на концептуальном уровне науки о языке и оцениваются как перспективные. Научное становление специалиста рассматривается как важный интеллектуальный потенциал: в ходе усвоения дисциплины магистранту предстоит овладеть нормами и принципами поисковой, экспериментальной и статистической деятельности,

необходимой для качественной подготовки магистерской работы и дальнейшей познавательной и исследовательской деятельности [Кадеева М. И., 2017, 58 с].

Занятия научно-изыскательной деятельностью предполагают наличие у магистрантов исследовательских качеств. Наиболее важные из них – способности и глубокие знания в области современной филологии, наблюдательность, оригинальность и нестандартность мышления, независимость суждений, умение отстаивать свою точку зрения. Кроме того, для формирования навыков исследования необходима базовая и поисковая подсистема метазнаний, основанных на умении аналитико-синтетической переработки информации и результатов полученных наблюдений.

Учебная дисциплина «Принципы и методы лингвистических исследований» призвана дать представление об этапах научных изысканий. В ходе усвоения указанной дисциплины магистранту предстоит научиться отличать фундаментальное исследование от прикладного, определять задачи научного поиска (*изучить, систематизировать, обобщить, классифицировать, уточнить, проверить, конкретизировать* и т. д.), в зависимости от чего и делать отбор исследовательских приемов предстоящих действий. Не менее важным является наличие точных представлений о конечном результате проведенного изыскания (*закон, классификация, модель, правило, рекомендации*), для чего необходимо усвоить семантические характеристики целого ряда понятий.

При составлении авторской учебной программы были сформулированы требования к усвоению данной дисциплины. Магистрант должен *знать*: методологию современной науки о языке в ее становлении и развитии; задачи, проблемы и основные направления филологических исследований; методы и приемы исследования языка и методологические проблемы лингвистического познания, начиная от сравнительно-исторического до современных методов исследования дискурса и текста; требования к содержательной стороне исследования и его представлению. Магистрант должен *уметь*: обобщать результаты исследовательской работы и описывать их; правильно определять задачи и цели исследования, формулировать гипотезу и концепцию научного поиска; применять наиболее эффективные методы и приемы лингвистических исследований в соответствии с целью и выбранным аспектом исследования языка; грамотно пользоваться компьютерной поддержкой.

В авторской программе определены также *пререквизиты* (навыки и знания, необходимые для освоения изучаемого курса) учебной дисциплины «Принципы и методы лингвистических исследований»:

- знание специфики научного стиля речи в объеме программы «Стилистика русского языка» для выпускников-бакалавров;

- навыки анализа текстов, относящихся к научному стилю речи;

- навыки создания репродуктивных и репродуктивно-творческих жанров научного стиля.

Конреквизитами и постреквизитами (параллельная и последующая востребованность знаний по дисциплине) будут: грамотное оформление результатов познавательной и исследовательской деятельности при усвоении программных дисциплин; создание аннотаций и обзоров; отчетов, депонирование рукописей, составление, рецензий и отзывов, написание статей, подготовка научных докладов, работа над отбором, систематизацией и оформлением магистерской диссертации.

Предполагается организация занятий в форме лекций, семинаров и практических занятий. Так, определение понятия «*научное сообщество*», представление о философском и социологическом аспекте науки, сведения о классической, неклассической и неоклассической науке предлагаются магистрантам на лекционных занятиях, где феномен науки представлен как предмет специального анализа. На заседании «круглого стола», куда приглашаются ведущие ученые филологического факультета, осваиваются социокультурные составляющие научного творчества, разноуровневые методологии, психологические и эстетические компоненты исследовательской деятельности. От рассмотрения вопроса об основных направлениях развития казахстанской науки магистранты перейдут к характеристике дисциплинарной структуры изысканий в области лингвистики и литературоведения. На семинарских занятиях будут рассмотрены соотносительные характеристики понятий «*образование*» и «*наука*», «*наука*» и «*культура*». На этом же занятии могут быть заслушаны сообщения об истории развития технических и гуманитарных отраслей знаний, о современных тенденциях интеграции и дифференциации наук.

Магистранты расширят свои представления о стиле научного мышления и изыскательской деятельности на практических занятиях, в ходе систематизации знаний о нормативно-языковых особенностях текстов научного стиля. Анализируя образцы различных жанров научного стиля, они обратят внимание на использование лингвистической терминологии в научном тексте, дадут характеристику особенностям использования в научном тексте грамматических категорий. Усваивая специфику структурирования научных текстов, магистранты работают над созданием репродуктивных жанров научного стиля. В ходе выполнения магистерской программы они обращаются к составлению различных видов планов и правилам их оформления, работают над соз-

данием тезисов и таких видов конспектов, которые называются тематическими и служат основой для создания обзоров. Расширяются также представления магистрантов об отличительных особенностях отзывов и рецензий, о назначении аннотаций. Специфика репродуктивно-творческих жанров научного стиля осваивается в ходе работы над проектом, рефератом, докладом.

Работа над совершенствованием указанных жанров научного стиля полезна в плане формирования профессиональной компетенции для тех магистрантов, которые в будущем займутся преподавательской деятельностью. В условиях бакалавриата им предстоит руководить самостоятельной познавательной деятельностью студентов, основанной на овладении общепредметными способами обучения. В основе деления

научных текстов на репродуктивные, репродуктивно-творческие, творческие лежит учет степени самостоятельности в изложении научной информации, о чем должен быть осведомлен начинающий изыскатель и что крайне важно при написании научных работ, подготовке к защите магистерской диссертации [*стандарт послевузовского образования Р К, 2018, с. 2*].

Неукоснительное следование общедидактическим принципам научности, преемственности и перспективности, связи теории с практикой, а изучаемого с жизнью определили выбор учебных дисциплин и специфику их содержательного обеспечения в Образовательной программе 7М01702 – Подготовка педагогов по русскому языку и литературе (направления – научное и педагогическое).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319-III // Казахстанская правда. – 2007, 11 ноября.
2. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы // Мысль. – 2012. – № 1.
3. Стычева О. А., Длимбетова Б. С. Вузовские основы лингводидактики // Электронный учебник для магистрантов. – Астана, 2007. Регистрационный № 293.
4. Кадеева М. И. Философские основания современной образовательной парадигмы Казахстана // Поликультурное образовательное пространство Казахстана: сб. ст. / Отв. ред. Е. А. Журавлева. – Астана: ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, 2017. – С. 58-63.
5. Государственный общеобязательный стандарт послевузовского образования Республики Казахстан, от 27 декабря 2018 года № 895.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ НА НЕРОДНОМ ЯЗЫКЕ

Түйін. Мақала университет мамандарын дайындау жағдайында оқу дағдыларын жетілдірумен байланысты мәселелерді қарастыруға арналған. Негізгі проблема – өзге тілде оқуды үйрету мәселелерінде көрсетіледі. Мәселенің психологиялық жағына басты назар аударылады: оқу әдістемесін жетілдіру қажеттілігі оқу дағдысын меңгеру үшін өз бетінше жұмыс жасауда заманауи техниканы таңдау мен жүйелеуді жеңілдетуге арналған сөйлеу әрекетінің түрі ретінде оқу табиғатын теориялық дамытудың өзектілігі туралы айтуға мүмкіндік береді.

Авторлар психолингвистикалық оқу процесін қарым-қатынас құралы ретінде қарастырады, оны жетілдіруде университеттің маманы ретінде қалыптасуының маңызды бөлігі болып табылады.

Түйінді сөздер: сөйлеу белсенділігі, жазбаша сөйлеу, оқу, ана тілі емес, оқу техникасы, психолингвистикалық оқу процестері.

Резюме. Статья посвящена рассмотрению проблем, связанных с совершенствованием навыков чтения в условиях вузовской подготовки специалистов. В качестве стержневой выделена проблема обучения чтению на неродном языке. Основное внимание уделено психологическому аспекту проблемы: необходимость в совершенствовании методики чтения позволяет говорить об актуальности теоретического освоения природы чтения как вида речевой деятельности, призванного способствовать отбору и систематизации современных приемов в самостоятельной работе по совершенствованию навыков чтения. Авторы обращаются к рассмотрению психолингвистических процессов чтения как способа коммуникации, совершенствование которого является одной из важнейших составляющих вузовского становления специалиста.

Ключевые слова: речевая деятельность, письменная речь, чтение, неродной язык, методика чтения, психолингвистические процессы чтения.

Summary. The article is devoted to the consideration of problems associated with improving reading skills in the conditions of university training. The core problem is the teaching of reading in a non-native language. The main attention is paid to the psychological aspect of the problem: the necessity to improve the reading methodology allows us to talk about the relevance of the theoretical development of the nature of reading as a type of speech activity designed to facilitate the selection and systematization of modern techniques in independent work to improve reading skills. The authors turn to the consideration of psycholinguistic reading processes as a means of communication, the improvement of which is one of the most important components of the university becoming a specialist.

Keywords: speech activity, written speech, reading, non-native language, reading technique, psycholinguistic reading processes.

Различные типы общеобразовательных школьориентированы на формирование у выпускников навыков самостоятельного освоения знаний, готовности к отбору и усвоению необходимой информации, творческому применению полученных знаний в практике современной жизни. Реализация указанных задач невозможна без овладения навыками грамотного использования всех видов речевой деятельности – слушания, говорения, чтения, письма. Особую значимость приобретает в этом ряду *чтение* – умение воспринимать графически оформленные сведения, представленные в текстах различных стилей. Только при условии грамотного чтения можно говорить о качестве образовательной площадки, на которой идет подготовка специалиста: навык правильного, сознательного, выразительного и беглого чтения вслух и рационального чтения (просмотрового, ознакомительного, изучающего) про себя – одно из глав-

ных свидетельств интеллектуального развития человека.

Данная статья посвящена исследованию психолого-педагогических проблем, связанных с работой по совершенствованию у студентов современных вузов умений зрительно воспринимать и осваивать информацию, предлагаемую в печатном виде. Авторы исходят из понимания чтения как важнейшего средства приобретения знаний, незаменимой школы мышления, способа овладения искусством письменной речи. Нерациональное чтение приводит к возникновению дефицита времени, тормозит развитие внимания, памяти, мышления, делает бессистемными, следовательно – и бесполезными занятия, нередко вызывает переутомление, головные боли, неврозы. Умение читать предполагает овладение техникой чтения и осмысливание прочитанного. Значимыми чертами хорошего чтения является его высокая ско-

рость и умение сосредоточить внимание на основных вопросах содержания читаемого.

Н. А. Иполитова называет умения, которые формируются при чтении:

- отличать существенное от несущественного в воспринимаемой информации;
- устанавливать /и игнорировать – если это необходимо/ избыточные детали информации;
- ставить вопросы в процессе восприятия текста;
- определять логику, структуру высказывания;
- делать выводы и формулировать их своими словами;

– критически оценивать полученную информацию, реагировать на нее и использовать ее в соответствующих жизненных ситуациях [Иполитова Н. А., 2009, 269 с].

Дидактически грамотная организация чтения способствует реализации образовательных задач, и, воздействуя на ум, эмоции и чувства обучающегося, приводит к повышению его культурного уровня, к совершенствованию личности. Все сказанное о чтении характеризует восприятие печатной информации на неродном языке как сложную умственную деятельность, от эффективности которой зависит успешность обучения и самообразования в условиях полилингвального освоения знаний, а также степень развития способностей будущих специалистов. Отсюда вытекает вывод о том, что при работе над совершенствованием навыков чтения на неродном языке необходим тщательный отбор методических приемов, призванных способствовать овладению одним из важнейших видов коммуникации. Безусловно, качество чтения зависит от способностей студента понимать значимость познавательной и ценностно-ориентационной функции данного способа овладения речью, актуальным остается также вопрос об инновационных подходах к самостоятельному освоению технологии чтения на родном неродном языках.

Методика обучения чтению на неродном языке имеет богатую историю. Научные поиски методистов шли в следующих направлениях:

- изучение звуковой стороны неродного языка;
- рассмотрение психологических характеристик чтения и письма как сложных речевых навыков;
- сопоставление письменных видов речевой деятельности на родном и неродном языках на предмет выявления сходства и различия между ними, а также для обоснованного применения отдельных приемов сравнительно-сопоставительного характера.

Проведенные ранее психологами, лингвистами, учителями-практиками исследования составляют сегодня базу для теории методики обучения чтению на неродном языке, их результаты служат основой для построения новых систем обучения письменной речи. Однако в современных теоретических подходах, как и в практике обучения чтению, обнаруживаются явные негативные явления, одно из которых связано с

недостаточно разработанной техникой чтения у выпускников школ. Наблюдается разная скорость чтения, зачастую фиксируется диапазон «медленное чтение словами», «чтение с недостаточной скоростью». Освоение окружающей «графической действительности» – основное условие становления будущего специалиста в вузе, пополнения его собственного образовательного ресурса. Факторы социального развития, а также уровень развития научного знания вызывают в теории и практике вузовского обучения соответствующие изменения, в том числе – и сокращение времени, отводимого для формирования прочных навыков чтения. И потому возникает настоятельная необходимость в разработке инновационных подходов к практике совершенствования чтения студентов как на родном – казахском языке, так и на русском.

Технологии обучения чтению, воплощенные в многочисленных действующих учебниках и пособиях имеют разную степень эффективности. Составители учебных пособий зачастую не учитывают личностное развитие выпускника и не используют в должной мере образовательные ресурсы XXI века. Наблюдения за учебным процессом в школе позволяют утверждать, что по времени процесс обучения чтению не сокращается, он продолжается и в вузовской аудитории, где во многом зависит от грамотно организованной самостоятельной работы обучающихся, представляющей собой освоение печатных сведений, лежащих в основе конспектирования, тезирования, реферирования. Перечисленные проблемы ждут своего решения, в связи с чем можно констатировать, что современная методика чтения на неродном языке находится на стадии разработки [Гальскова Н. Д., 2000].

Современная концепция модернизации образования требует вариативного подхода к преподаванию учебных дисциплин. Напомним: вариативность в образовании возможна только при наличии инвариантной составляющей, которую нельзя определить только на основе традиционного подхода и практического опыта, без опоры на совершенствование теоретической базы методики освоения неродного языка. Наличие противоречия между требованиями программы к чтению как на родном, так и на русском языках выпускников средней школы и реальным уровнем владения ими техникой чтения также свидетельствует об актуальности проблемы. Необходимость в совершенствовании методики чтения позволяет говорить об актуальности проблемы теоретического освоения природы чтения как вида речевой деятельности; отбор и систематизация современных методических приемов в работе по совершенствованию навыков чтения, умений в обращении к его различным видам – просмотровому, ознакомительному, изучающему.

Следует исходить из того, что чтение относится к рецептивным видам речи, входит в сферу коммуникативно-общественной деятельности людей и обеспечивает в ней письменную форму общения. Читающий должен сохранить в кратковременной

памяти начало высказывания, иначе, прочитав его до конца, он не сможет понять ни содержания, ни смысла высказывания. Поэтому в процессе чтения идёт замена содержания целых микротекстов их краткими эквивалентами, что обеспечивает понимание этих частей и сохранение содержания во внутренней речи в виде тезисов, образов, схем, ключевых слов. Таким образом, извлечение смысла при чтении происходит с помощью механизмов эквивалентных замен, догадки и смысловой ориентации [Бенедиктова Н. К., 1972].

Извлечение смысла при чтении осуществляется с помощью тех же механизмов, что и при слушании. Когда зрительное и мыслительное восприятие слов или частей предложения будет опережать их произнесение, можно считать, что умение грамотного читать сформировалось. Студент может предугадать, что написано дальше, он ориентирован на такие части текста, как абзац, сложное синтаксическое целое. Рассмотрим этапы овладения техникой чтения.

Начальный этап обучения чтению имеет своей целью формирование у обучающихся техники чтения и, в частности, таких способностей как:

- быстрое установление звуко – буквенных соответствий;
- правильное озвучивание графического образа слова и соотнесение его со значением, т. е. понимание/осмысление читаемого;
- чтение по синтагмам, объединение слов в определенные смысловые группы;
- чтение в естественном темпе текстов, построенных на знакомом языковом материале;
- чтение текстов вслух, с правильным ударением и интонацией [Зимняя И. А., 2008, 141 с].

Сам процесс чтения в том виде, в каком им владеет опытный чтец, представляет собой органическое единство этих сторон: понимание является целью чтения, а техника выступает как средство для достижения понимания мыслей, изложенных в тексте. Методически целесообразно рассматривать эти стороны раздельно, учитывая при этом, что «... основное значение в деятельности чтения принадлежит пониманию читаемого в отношении к прочитанному». Техника чтения рассматривается методистами как «механизм связи слов видимого и произносимого» [Вайсбурд М. Л., Блохина С. А., 1997].

Вследствие воздействия буквы на зрение, а звука на слух возникает возбуждение в зрительном, слуховом и двигательном центрах мозга. Между этими центрами устанавливается связь, благодаря которой восприятие буквы вызывает представление соответствующего звука. Этот механизм для человека, впервые приступающего к чтению, и для человека, уже умеющего читать, но овладевающего этим умением применительно к другому – неродному – языку, представляет разную трудность. Обучающийся, приступая к чтению на неродном языке, уже знаком в принципе с возможностью соотнесения кода графических символов с кодом звуковых символов. Но ему необходимо освоить конкретное соотнесение

графических символов с их звуковыми соответствиями, научиться озвучивать групповые соединения графических символов в системе чужого языка. Существенное значение для удобочитаемости слов имеет отработанность артикуляции, а потому так необходимы упражнения на чтение вслух: без выработки навыков правильного произношения невозможно обучение правильной устной речи. Недостаточная приспособленность органов речи к артикуляции, характерной для звуков неродного изучаемого языка, вызывает затруднения в движении произносительных органов, что ведет к длительным поискам правильной артикуляции. Вместе с тем направленность внимания на моторные ощущения осложняет процесс чтения, отвлекает внимание от главного в этом процессе – от понимания читаемого текста. Понимание при чтении – сложный процесс. Психологи отмечают несколько уровней понимания при чтении на родном языке. Ещё в большей степени это относится к пониманию читаемого на неродном языке, так как оно осложняется тем, что читающему надо понять ещё и языковую оболочку. При чтении иноязычного текста надо иметь в виду два различных, хотя и взаимосвязанных, аспекта понимания – понимание языка и содержания текста, с одной стороны, и понимания мотивации описанных в тексте поступков, речи и действий – с другой. Методисты в понимании иноязычного текста устанавливает семь уровней: 1) понимание отдельных слов; 2) понимание отдельных словосочетаний; 3) понимание отдельных предложений; 4) понимание общего содержания текста; 5) понимание эмоционально-оценочной информации; 6) понимание побудительно-волевой информации; 7) резонирование. Первые пять уровней характеризуют план значений текста, два последние свидетельствуют о понимании плана смысла текста [Вайсбурд М. Л., Блохина С. А., 1997].

В составе процесса понимания текста психологи выделяют ряд моментов. Начинается этот процесс с установления значения слов. В определении значения слова выделяется три компонента: лексический – соотнесение слова с отдельным предметом и явлением действительности; синтаксический – выявление синтаксических связей слова; контекстный – конкретизация оттенков значения слова в данном контексте.

На основании понимания первых слов текста и исходя из имеющегося опыта, читающий делает предположения о дальнейшем содержании текста. Такое предугадывание оказывает влияние на понимание слов и одновременно – на установление уже не предполагаемого, а действительного значения предложения или отрезка текста. Этот процесс слияния отдельных элементов в целостный текст может происходить двумя путями – лексическим и синтаксическим. Если процесс идет лексическим путем, то он начинается с выделения наиболее важных для понимания текста слов – «опорных слов», затем значение их соотносится читающим с контекстом. Синтаксический путь предполагает первоначальное выделение синтак-

сической связи слов с последующим отнесением их значений к ситуациям. Этот путь заканчивается определением «смысловых вех». Оба пути взаимосвязаны. На разных этапах понимания предугадывание содержания имеет различный характер. В самом начале чтения текста оно может носить характер предположения лишь о теме текста. Первоначальная гипотеза о содержании текста строится по принципу «сведения к известному». Наибольшее количество предположений возникает в середине текста, т. е. когда есть достаточный материал для их возникновения. Принятые гипотезы относительно дальнейшего содержания текста создают определенную направленность мысли.

В процессе чтения с элементами анализа студенты преодолевают языковые трудности интерферентного характера и, таким образом, постигают содержание текста. Взаимосвязь синтетической и аналитической работы проходит через все этапы чтения. По сути, обучающийся обращается к синтетическому чтению, поскольку процесс чтения проходит три фазы восприятия: первичный синтез, анализ и вторичный синтез. Сначала читается новый текст и с опорой на известный языковой материал, выясняется его общий смысл. Затем анализируются неизвестные языковые единицы, а потом снова происходит синтетическое чтение, т. к. в результате анализа создаются предпосылки для непосредственного понимания, которое на этом этапе характеризуется как более глубокое и точное, благодаря анализу.

Предмет чтения – чужая мысль, мысль автора, которая закодирована в тексте и должна быть распознана благодаря зрительному восприятию текста. Продуктом такого процесса является умозаключение, то есть понимание смысла и содержания текста. Результатом чтения можно назвать целенаправленное воздействие на читателя, в особенности – на его речевое или неречевое поведение. Чтение имеет трехфазовую структуру, как и любой другой вид человеческой деятельности.

Первая фаза – мотивационно-побудительная.

Общепсихологическая характеристика этой фазы – это зарождение потребности, желания, заинтересованности в ее осуществлении. Она приводит в действие специальной коммуникативной задачей, создающей установку на чтение. Она также ориентирует человека на извлечение либо всей, либо только основной информации. Это, в конечном счете, формирует общий замысел и стратегию работы с текстом.

Вторая фаза – аналитико-синтетическая. Она может протекать либо только во внутреннем плане (понимание при чтении про себя), либо одновременно и во внутреннем, и во внешнем плане (понимание при чтении вслух). Эта фаза включает в себя различные психические процессы: от зрительного восприятия графических знаков, известного и частично неизвестного языкового материала и его узнавания к его осознанию и принятию смыслового решения, т. е. к пониманию смысла текста.

Третья фаза – контроль и самоконтроль. Эта фаза обеспечивает вынесение понимания во внешний план. Этот процесс может осуществляться и с помощью говорения и письма, которые также являются видами речевой деятельности.

Чаще всего на этапе вузовского становления используется виды чтения, получившие в методической литературе название *курсорного* и *статорного* и ставшие необходимым и важнейшим компонентом системы самообразования, самосовершенствования. *Статорное* чтение означает чтение с анализом, это вдумчивое медленное чтение, сопровождающееся составлением конспекта, тезисов или плана, а также написанием отзывов и рецензий, обзоров и аннотаций. *Курсорное* чтение – это чтение «по диагонали». Оно ближе к ознакомительному, или просмотровому чтению. Оба вида чтения очень важны для студентов: овладеть ими необходимо в такой мере, чтобы в дальнейшем пользоваться как хорошо сформированными навыками обще предметного характера.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Иполитова Н. А. Обучение чтению: в книге «Методика преподавания русского языка». – М., 2009. – С. 269-276
2. Гальскова Н. Д. Современная методика обучения иностранным языкам. – М., 2000.
3. Бенедиктова Н. К. Психологические основы чтения. – М., 1972.
4. Зимняя И. А. Характеристика видов речевой деятельности. // В кн. Психология обучения неродному языку. – М., 2008. – С. 141-147.
5. Вайсбурд М. Л., Блохина С. А. Обучение пониманию иноязычного текста при чтении как поисковой деятельности // Иностранные языки в школе. 1997, № 1-2.

Кубетаева Айдана Ермаковна
магистр,
М. Маметова атындағы №35 мектеп

Абдусамет Алма
магистр,
Silkway Халықаралық университеті

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ЖОБАЛАУ ӘДІСІН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕСІ

Түйін. Бұл мақалада автор ағылшын тілін оқытуда жобалық әдісті қолдану тиімділігін және оқу үрдісінде жаңа технологияларды пайдалануды қарастырады

Түйінді сөздер: Өнімді ойлау, жобалау әдісі, технология, жасанды сөйлеу ортасы, процесс.

Резюме. В данной статье автор рассматривает эффективность использования проектного метода в обучении английскому языку и использование новых технологий в учебном процессе.

Ключевые слова: Продуктивное мышление, метод проектирования, технология, искусственная речевая среда, процесс.

Summary. In this article, the author considers the effectiveness of using the design method in teaching English and the use of new technologies in the learning process.

Keywords: Productive thinking, design method, technology, artificial speech environment, process.

Қоғамымыздың қазіргі даму кезеңіндегі басты мәселелердің бірі – білім беру жүйесінде оқыту үдерісін технологияландыру. Осыған орай педагогикалық үдеріске қатысты әртүрлі технологиялар жасалып білім беру жүйесінің құрылымдарына кеңінен енуде.

Ағылшын тілін оқыту үдерісінде жаңа педагогикалық технологияларды пайдалану білімгерлердің жаңа тілдік материалды меңгеруі кезіндегі оқу–танымдық әрекетін белсендіруге, пәнге қызығушылығын арттыруға мүмкіндік туғызады.

Ағылшын тілін оқытудың басты мақсаты – білім алушылардың бойына қарым-қатынас біліктілігін қалыптастыру және қарым-қатынасты дамыту. Осыған орай бағдарлама талаптарына сай іскерліктерді қалыптастыру. Ағылшын тілінің оқытушысы білім алушылардың қызығушылығын арттыру мақсатында уақытты үнемдейтін қызықты әдіс-тәсілдерді пайдалануы жөн [Абышева Н. Ю., ЭР].

Ағылшын тілін оқытуда тиімді әдістердің бірі боп саналатын – жобалау әдісі. Себебі жоба әдісі шынайы практикалық нәтижеге бағытталған. Ғылыми әдебиеттерді талдау барысында білім беру саласында жаңа технологияларды қолдану мәселесі шетел және отандық ғалымдардың зерттеулері бойынша бірнеше бағытта қарастырылғанын анықтадық.

Білім беру проблемалық, зерттеу, іздестіру әдістерін қарастырады. Дүние жүзінің барлық елдерінде жобалар әдісі кең қолданылады, себебі, ол бір проблеманы шешу барысында білімгерлердің алған білімдерін практикада қолдану мүмкіндіктерін береді.

«Жаңа педагогикалық технология» сөз тіркесін пайдалану үшін оның мәнін анықтап алу керектігі туындайды. Ол үшін алдымен «техно-

логия» ұғымының мазмұны жөнінде немесе ұғымының шығу мен қолдану аясын білу керек.

Технология – грек тілінен аударғанда *techne* (өнер, қолөнер, ғылым) және *logos* (ұғым, ілім) дегенді білдіреді. Шетел сөздіктерінде: «технология» – өндірістік үдерістерді жүргізу құралдары мен әдістері туралы білімдердің жиынтығы. Технологиялардың көмегімен ақыл-ой ақпаратты практикалық шешімдердің тіліне аударылады. Технология – бұл білім беру әдістері, сонымен қатар жеке түрінде білім беруге қатысады. Кез-келген білім беру технология, болмаса өнер болуы мүмкін. Өнер интуицияға негізделген, ал технология ғылымға. Бүкіл үдеріс қайтадан басталуы үшін өнерден басталады, технологиямен аяқталады [М. Н. Певзнера, С. А. Расчетиной 1994, 172 с].

Жобалау әдістемесі бойынша істелетін жұмыс бірнеше кезеңдерден тұрады:

Бірінші кезеңде мұғалімнің көмегімен оқушылар істейтін жұмыстарының мақсатын белгілеп, проблемаларды анықтайды. Әртүрлі сурет, сызба, мәтін т. б. жобаға қажетті материалдар жинастырады.

Екінші кезеңде істейтін жұмыстың жоспары жасалып, топ мүшелері өздеріне нақты тапсырма алады.

Үшінші кезеңде оқушылар әртүрлі лексикалық, грамматикалық, ойлау, оқу, сөйлеу т. б. қабілеттерін дамытатын жаттығулар орындап, білімдерін жетілдіреді, туындалған проблеманы шешуге, жобаны жасауға әдіс, тәсілдер мен жұмыс түрлерін анықтайды [Березина, Т. В., ЭР].

Төртінші кезеңде әр топ өздері белгіленген жобаны жасап, дайындайды.

Жұмыстың бесінші, қортынды кезеңінде оқушылар дайындаған жобаларын қорғап, пікірле-

рін дәлелдейді. Мұғалім әр кезеңде әр түрлі роль атқарады, ол – көмекші, бақылаушы, нұсқаушы жұмыстың барлық кезеңінде мұғалім шәкірттерінің іс – әрекеттерін қолдап, мадақтай келе, олардың ынтасын көтерген жағдайда ғана жақсы нәтижеге жетуге болады. Жобамен жұмыс істеу әрбір оқушының жұмысқа деген жауапкершілігін арттырады, шығармашылық қабілетін дамытып, оқытудың түпкі мақсаты: білім сапсын жақсартуға үлкен ықпалын жасайды. Жобалау мен шығармашылық. Жобалауды шығармашылықпен байланыстыратындар көп, олар жобалауды жаңа шығармашылық мүмкіндіктерді ашу деп түсінеді. Алайда бұл түсінік дұрыс емес. Шығармашылық бұл – жаңаның пайда болуы. Бұл жерде жобалаумен байланысы бар, бірақ шығармашылықтың жобалауға айналуы үшін уақыт факторы негізге алынып, нақты нәтижені елестету керек. Алайда шығармашылықты нақтылықпен байланыстыру мүмкін емес [Бехтенова, Е. Ф., 2006, 276 с].

Жобалау мен басқару. Практиканың қандай бір түрінде өзгерістерді жобалап, іске асырып, оларды басқарғанда ғана біздің жұмысымыз алға басады. Қазіргі кезде менеджмент сөзі пайда болды, ол басқару дегенді білдіреді. Білімде де менеджмент сөзі қолданылады. Қазіргі таңда білім алу түрлері де көбейді, ол территория мен уақытқа қарай бөлінеді. Осыған орай өзінің білім алу процесін басқару, білім алғандағы нәтижені жобалау міндетті түрде қажет болды. Сонымен практика нысанында пайда болған жобалау үлкен әлеуметтік контекстке шығады. Осының бәрі әлеуметтік ғылымдардың басты мәселесіне жобалаудың білімдегі орнын жатқызады.

Жобалау мен даму. Жобалау теориясында белгілі бір мәселенің дамуына әкелетін өзгерістер айтылған, яғни біз тек мәселенің өзгеруіне әкелетін жобаларды қолдануымыз керек. Бірақ бұл тек теорияда қолданылады, яғни біз жасаған жұмысымыз оның нәтижесіне тең емес. Мысалы, гүл отырғызу мақсаты, отырғызатын орны, жасалған жұмыстар мен гүлдердің өзі жобалау болып табылады. Алайда жобалаудың теориялық тұрғысынан бұл жерде жобалаудың негіздері жоқ, ең біріншіден мәселенің анализі, яғни гүлдер отырғызылған жағдайда өзгертін жәйт. Гүлдер отырғызылған жағдайда не өзгереді? Біз өзгертіміз келген заттың жұмыс істеу жүйесі қалай өзгереді? Нәтижесін қайдан көреміз? Теория тұрғысынан осындай сұрақтарға міндетті түрде жауап беруіміз керек.

Жобалаудың құрылымы:

- нақты нәтиже шығару жобасы
- нақты мәселенің анализі
- нақты уақыт белгілеу
- жұмыс жүргізу жобасы
- нәтиже шығару

Жобалаудың ең негізі – мәселенің анализі болып табылады. Мәселе шешудегі нәтиже белгіленіп, оған жету үшін жасалатын қадамдар жобасы

жасалады. Мәселе анализі неғұрлым нақты жасалатын болса, жоба да соғұрлым жақсы болады.

Жоба мен ғылыми жұмыс. Бұл жерде мысал ретінде ғылыми жұмысты қарастырғанымыз жөн. Жазылып, қорғалған диссертация диссертантты жаңа сатыға көтере отырып, практикалық жұмысын ұлғайтады – жаңа мамандық, адамдардың құрметі мен жаңа айлыққа иеленеді; яғни диссертанттың әлеуметтік жоба негізін мәселенің нәтижесі ретінде ғылыми жұмыс қарастырылады [Венедиктова С. А., 2002, 11 б].

Ғылыми жұмыс пен жоба ұқсас келеді. Ғылыми жұмыс жобаның негізін құрай алады. Сонымен қатар кейбір жобалар ғылыми ізденіс тудырып, ғылыми жұмысқа айналуы мүмкін.

Жоба мен қабілет. Жобалауды жүзеге асыру үшін тұлға қандай қабілетке ие болу керектігін айтамыз. Ең біріншіден тұлға продуктивті ойлау қабілетіне ие болуы керек.

Продуктивті ойлаудың негізгі сатылары:

- мәселенің анализі, тақырыптың пайда болуы;

- мәселені шешудегі жұмыстар жобасын құру;

- мәселе шешудегі ойларын іске асыру;

Продуктивті ойлаудың екінші сатысы- мәселені түсіну, яғни анализ жасау. Назар аударарлық тағы бір жәйт мәселе шешудегі шешім қабылдау.

Мәселені шешу сатылары:

- мәселенің негізі, яғни қандай жұмыс жасау керектігін ұғу;

- мәселе құрамын бағалау, яғни мәлімен іздеу және іріктеу; Мәселе шешудегі нақты қадамдарды анықтап, іске асыру.

- мәселе шешудегі нәтижеге жету жолдарын іздестіру;

- мәселені шешу; [Гребенникова, О. А., 2006, 171 б].

Қорытынды саты – шешім қабылдау. Шешім қабылдау өте қиын процесс. Шешім қабылдау 9 элементтен тұрады [Гребенникова, О. А., 2004, 37 б]:

- 1 Таңдау. Бұл тұлғаның өзінен немесе қоғаммен жасалған таңдау болуы мүмкін.

- 2 Ұғыну. Мәселе шешу және шешім қабылдау тұлғаның сол мәселе шешудегі ролін ұғынуы керек.

- 3 Креативтілік. Мәселе шешудегі креативтілік, яғни стандартқа сай емес шешімдерді іздеу.

- 4 Компромисс. Мәселе шешуде компромисс іздеу, яғни мәселеге қатысты барлық тұлғалардың жағдайын ойлау.

- 5 Алдын-ала ойлау. Мәселені шешкеннен кейін нәтижесінің қандай болатыны ойлау, ұғыну.

- 6 Шешімнің дұрыстығы- шешім қабылдау сатысының ең қиын бөлігі.

- 7 Мәліметтердің нақтылығын тексеру.

- 8 Шешім қабылдау сатыларының дұрыстығын тексеру.

- 9 Жауапкершілік.

Сонымен қазіргі кезде психология мәселені

ұғыну, шешудегі жолдарын қарастыру, шешім қабылдау деген жәйттарға көңіл бөліп отыр. Біз қарастырған теориялардың барлығында тұлғаның шешім қабылдауы, мәселенің анализін жасауы, шешімді қабылдауы, нәтижесіне өзінің жауапкершілігін алуы аталып өтеді. Білім мазмұны да оқушылардан өз бетінше білім алуға, оны практикада қолдана білу қажеттілігін тәрбиелеуге бағытталған, яғни оқушыларды зерттеу мен жоба жасауға мақсатты әрі жүйелі түрде бағыттау керек.

Жобалау технологиясын қолданудағы негізгі мақсат – оқушылардың қызығушылық ынтасын дамыту, өз бетімен жұмыстарын жүргізу арқылы білімдерін жетілдіру, ақпараттық бағдарлау біліктілігін қалыптастыру және сыни тұрғыдан ойлау қабілетін арттыру арқылы оқушыны болашақта әр түрлі жағдаяттарда, әр түрлі қоғамдық ортада өзін-өзі көрсете білуге бейімдеу [Иванова, Л., 2004, 11 б].

Егер оқушы жобасы тақырыбын дұрыс таңдай отырып, жоспарлай білсе, оны дұрыс орындай алса – ол болашаққа дұрыс бейімделген тұлға болып қалыптасады. Әр түрлі жағдаяттарда дұрыс шешім қабылдай отырып, әр түрлі адамдармен тіл табыса отырып, әр ортада дұрыс бағыт – бағдар бере алады.

Сонымен, жобаның тиімділігі – көзбен көріп, құлақпен естіп, есте сақтай отырып, оқушыны ізденіске, іскерлік пен танымдық ынтаға, шығармашылық қабілетті жетілдіру арқылы түрлі мәселелерді шеше білуге, тапқырлыққа, жаңа ғылыми ізденіске жетелеуде.

Жобалау технологиясының негізінде – білімгерлердің жұппен немесе топпен бірігіп дайындайтын шығармашылық жұмыстар жатыр.

Білімгерлер жоба жұмыстарын ұйымдастыру үшін жоғарыда айтылғандай, оны жоспарлай білу қажет.

Жоба жұмысы кезеңдері

Жұмыстың мазмұны.

Мұғалімнің тәрбиелік мақсатты шешудегі негізгі іс-әрекеттері.

Оқушылардың іс-әрекеті.

1. Дайындық кезеңі

Жоба тақырыбын анықтау.

Бір бағыт төңірегінде оқушыларды тақырып таңдауға ынталандырады. Топтағы әрбір оқушының пікірін ескере отырып жұмысты жоспарлауға үйретеді.

Әр оқушы өмірлік өз тәжірибесіне (егер ол болса), сүйене отырып, өз ойын ортаға салады, бірігіп жобаның түпкі мақсатын анықтайды.

2. Жоспарлау.

Топқа бөлу. Ақпарат жинау және талдаудың жолдарын көрсету. Әрбір топ мүшесі алдындағы жұмысын анықтау.

Оқушыларды өз бетімен ақпарат жинауға бағыттайды. Әрбір топ мүшесінің пікірін ескере отырып, ұжымдық талқылау шешімін тыңдайды,

қажет болса өз ойымен бөліседі. Оқушылардың жобы бойынша күнделігін тексереді.

Топ арасында әркімнің атқаратын қызметін анықтайды, өз тақырыптарын анықтау жұмыс істеу кезеңдерін жоспарлап, бірінші нәтижеге жету уақытын белгілейді. «Қоғамдық» тапсырманы орындауға дайындығын көрсетеді.

3. Зерттеу жұмысы.

Ақпарат жинау, аралық нәтижені талдау, зерттеудің негізгі құралдары: сұхбат, анкета бақылау, алынған түрлі ақпаратты талдау.

Оқушы күнделігін бақылап, әрбір жетекшісімен және топ мүшелерімен жеке-жеке сөйлесу, талдау, нәтижені салыстыру арқылы алдағы жұмысқа бағыт беру.

Жеке және жұптық жұмыс, анкета сұрақтарын құрастыру. Қажет болса сценарий жазу, қоғамдық ұйымдармен қарым-қатынас қалыптастыру. Білімін әр пәндік салада кеңейтеді, түрлі қоғамдық жұмыстармен танысады, шығармашылық, белсенділік, талаптылық қасиеттерін бойында қалыптастырады.

4. Нәтижені талқылау.

Ақпаратты талдау, шешім шығару, тұсау кесердің қандай түрде өтетінін жоспарлау. Бақылайды, кеңес береді. Топ ішіндегі жеке оқушылардың еңбегін бағалай отырып, бірігіп қорғау үшін ынтымаққа бір-біріне деген сыйластыққа шақырады. Тұсау кесерге келетін қонақтар тізімін жазады, қажетті аудио-видеотехниканы жабдықтайды. 5. Жұмыстың тұсау кесері.

Тыңдайды, проблемалық сұрақтарды қоя отырып, оқушыны сөйлетуге мүмкіндік жасайды.

6. Бағалау және жоспарлау.

Шығармашылық жұмысты бағалайды, еңбек иелерін алдағы үлкен мақсаттарға жетелейді [Кагаров, Е. Г., 1926, 88 с].

ҚОРЫТЫНДЫ

Оқыту үдерісінде бұл әдісті қолдануда арнайы мақсат қойып, белгілі шарттарға сай таңдалған жобаларды қарастыруға болады [Контюг Н. М., 2003].

Ғылым мен техниканың жедел дамыған, ақпараттар ағыны күшейген заманда ақыл-ой мүмкіндігін қалыптастырып, адамның қабілетін, талантын дамыту біздің алдымыздағы басты міндетіміз. Әр технологияны қолдану арқылы белгілі бір жетістікке жете аламыз. Болашақ ұрпақтың жеке тұлға болып қалыптасуында білім беру жүйесін ізгілендіру, инновациялық үрдісте тиімді қолдану қазіргі заман талабы. Жасалып отырған зерттеудің практикалық құндылығы туралы айтар болсақ, жұмыста алынған нәтижелерді жалпы білім беретін мектептерде, жоғары оқу орындарында ағылшын тілі сабағында, факультатив сабақтарда қолдана алады.

Негізгі бұл жұмыстың қажеттілігін уақыт талабы дәлелдейді. Мұғалім оқушыны өз бетімен білім алып, алған білімін арнайы рәсімдеумен жобалау әдісі арқылы дәлелдей білуге үйретеді.

Осы жұмыстың арқасында мұғалім мен оқушының арасында шығармашылық байланыс, жаңа көзқарас пайда болады. Мектеп қабырғасында оқушыда зерттеу, іздеу, анықтау, дәлелдеу, син-

тез, анализ жасау дағдылары қалыптасады және жобалау әдісі белгілі мерзімге берілуіне байланысты оқушы уақытты ықшамдап үйренеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Абышева Н. Ю. Эффективность применения метода проектов на уроках иностранного языка в общеобразовательной школе. [Электронный ресурс] // [ftp: //lib. herzen. spb. ru/text/abyшева_102_116_121. pdf](ftp://lib.herzen.spb.ru/text/abyшева_102_116_121.pdf)
2. Альтернативные модели воспитания в сравнительной педагогике: Учебно-методический комплекс для студентов педагогических вузов [Текст] / Под ред. М. Н. Певзнера и С. А. Расчетиной. – Новгород, 1994. – С. 172-183
3. Березина, Т. В. Использование метода проектов на уроках английского языка как средства формирования положительного интереса к иноязычной культуре. / Т. В. Березина [Электронный ресурс] // [collection. edu. ru/attach/17/11175. doc](collection.edu.ru/attach/17/11175.doc)
4. Бехтенова, Е. Ф. Педагогические условия формирования проектной деятельности учащихся: на материале национально-регионального компонента школьного исторического образования: дис. ... канд. пед. наук. [Текст]/ Е. Ф. Бехтенова. – Новосибирск, 2006. – 276 с.
5. Венедиктова С. А. Проектная деятельность учащихся на уроках немецкого языка. [Текст] // ИЯШ, 2002. – № 1 – С. 11-14.
6. Гребенникова, О. А. Проектная деятельность как средство развития познавательных интересов старшеклассников: Дис. ...канд. пед. наук. [Текст]/ О. А. Гребенникова. – Великий Новгород, 2005. – 181с.
7. Гребенникова, О. А. Проектная деятельность старшеклассников: предпочтения, мотивы, формы организации [Текст]/О. А. Гребенникова // Ученые записки института непрерывного педагогического образования. – Вып. 6 – Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2004. – Кн. 2. – С. 37-41
8. Иванова, Л. Проектирование в обучении: дидактические принципы [Текст] / Л. Иванова // Учитель. – 2004. – №6. – С. 11-15
9. Кагаров, Е. Г. Метод проектов в трудовой школе [Текст] / Е. Г. Кагаров. – Л.: «Брокгауз-Ефрон» – 1926. – 88с.
10. Коптюг Н. М. Интернет-проект как дополнительный источник мотивации учащихся. [Текст]// ИЯШ, 2003 – № 3.
11. Кочетурова Н. Метод проектов в обучении языку: теория и практика [Электронный ресурс] // [http: //distant. iosо. ru/library/publication/iaproj. htm](http://distant.ioso.ru/library/publication/iaproj.htm)
12. Полат, Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования [Текст] / Е. С. Полат. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 272с.
13. Сокова Г. А. Из опыта использования проектной методики на уроках английского языка в 7 классе. / Г. А. Сокова // ИЯШ, 2002. – № 4. – С. 53-55.
14. Сиденко А. С. Метод проектов: история и практика применения. / А. С. Сиденко // Завуч, 2003. – № 6. – С. 96-111.
15. Степанова Г. В. Метод проектов в обучении (датский метод) [Электронный ресурс] // [kripk. opego. ru/divisions/vestnik/j05/05. doc](http://kripk.opego.ru/divisions/vestnik/j05/05.doc)

АРМЯН ЖАЗУЛЫ ҚЫПШАҚ ЕСКЕРТКІШІ «ДАНА ХИКАР СӨЗІНДЕГІ» АРАБ ТІЛІНЕН ЕНГЕН СӨЗДЕРДІҢ СИПАТЫ

Түйін. Мақалада XVI-XVII ғ. ғ. армян жазуымен жазылған қыпшақ тіліндегі дидактикалық ескерткіш «Дана Хикар сөзіндегі» араб тілінен енген сөздердің ерекшеліктері көрсетіледі.

Түйінді сөздер: армян жазулы қыпшақ ескерткіштері, араб тілі, қыпшақ тілі, кірме сөздер, салыстырмалы әдіс.

Резюме. В статье рассматриваются особенности заимствованных слов из арабского в языке армянописьменного кыпчакского дидактического памятника XVI-XVII вв. «Слово Премудрого Хикара».

Ключевые слова: армянописьменные кыпчакские памятники, арабский язык, кыпчакский язык, заимствованные слова, сравнительный метод.

Summary. The article discusses the features of borrowed words from Arabic in the language of the Armenian script Kipchak didactic monument of the XVI-XVII centuries «The Word of the Wise Hikar».

Keywords: Armenian-written Kypchak monuments, Arabic, Kypchak language, loan words, comparative method.

«Дана Хикар сөзі» – армян жазулы қыпшақ ескерткіштері ішіндегі көркем- дидактикалық жанрдағы, әзірге белгілі жалғыз шығарма.

Оқиға кейіпкерлері б. д. д. 704-680 жылдары патшалық құрған Синехериб пен б. д. д 680-667 жылдары Ассирияны билеген Асаргаддон патшалар. Шығармада олардың ақылды, дана кеңесшісі, іс жүргізуші хатшысы Хикардың (Ахикар) бастан кешкен хикаялары баяндалады. Кезінде Ассирия-Вавилонияда пайда болған шығарма Таяу Шығыстан бастап Еуропаға дейін таралған әдеби жәдігерді Каменец-Подольск, Львов қалаларын мекендеген қыпшақтар өз тілдеріне аударған. Қолжазба Австрияның Вена қаласындағы мхитаристердің кітапханасында сақтаулы. Жазылған мерзімі белгісіз. XVI-XVII ғасырларда Львов қаласында қыпшақ тілінде мектеп, баспахан болғанын, армян жазуымен қыпшақ тілінде түрлі аударма сөздіктер, «Төре бітікі», «Алғыш бітікі», христиан діни уағыздарының жинақтары жазылғанын ескерсек «Дана Хикар сөзі» де осында дүниеге келуі мүмкін.

Ескерткіштің мәтіні мен зерттелуіне келсек, француз тілінде 1964 жылы [Denu J., Tryjarski E.. 1964, 2p] және қазақ тілінде 1990 жылы жарияланды [Құдасов С. Ж.. 1990, 120 б].

Каменец-Подольск армян сотының қыпшақ тіліндегі материалдарын талдай келіп Т. И. Грунин: «...армян-половец тілінің лексикасында, СС («Кодекс Куманикус» – С. Қ.) тіліндегідей, араб пен парсы тілінен енген сөздер тіптен аз, олардың енуі, сірә, кумандар (половецтер) түркілік мұсылман тайпалармен және ирандармен байланыстарын үзген уақыттан бастап, яғни, XI ғасырдың басынан тоқтаған болуы керек. Әкімшілік, мәдени ұғымдарды беретін араб және парсы тілі лексикасының орнын славян тілдері, оның ішінде поляк тілі алады. Діни ұғымдарды беру-

де армян сөздері қолданылады» [Грунин Т. И., 1967. 111 б.] деген қорытындыға келеді. Ал Э. В. Севортян жалпы «армян-қыпшақ мәтіндеріндегі араб-парсы сөздері «Кодекс Куманикус» тіліндегіден біршама көп» екендігіне назар аударған [Севортян Э. В., 1967. 54 б.]. Дж. Клосон армян жазулы қыпшақ ескерткіштері тілінде «иран тілінен енген сөздердің өте көп» екендігін және «араб тілінен енген сөздерді иранизм деп қарау керек» дей отырып, Э. Трыарскидің кейбір этимология жасаған жерлерінде «Шығыс сөздері армян-қыпшақ тіліне армян тілі арқылы кірген болуы мүмкін» деген пікіріне келіспей: «...ол сөздер (араб сөздері – С. Қ.) қыпшақ тіліне парсы тілі арқылы кірген.... ал араб сөздері қыпшақ тіліне еңбестен бұрын парсы тіліне енген де, парсы тілі арқылы қыпшақ тіліне енген. Сондықтан да бұл сөздерді парсы тілінен енген сөздер деп қараған дұрыс», – [Clauson G., 1971. 12 б] деген тоқтам жасайды.

Т. И. Груниннің пікірі сөйлеу тілінің материалдарына негізделіп айтылған. Әйтпесе басқа жанрлардағы, атап айтқанда, заңдар жинағы «Төрә бітікі», 1618 жылы Львовта баспаханада басылған христиан дінінің дұғалар жинағы «Алғыш бітікі» еңбектерінде және өзге дедіни қолжазбаларда араб және парсы сөздері көп кездеседі. Ол өз алдына жеке әңгіме.

Шағын мақаламызда «Дана Хикар сөзі» ескерткіші тілінде қолданылған негізгі араб сөздеріне тоқталмақпыз.

Қолжазбада кездесетін араб сөздері 2007 жылы Анкарада Türk Dili Kurumu тарапынан, ортағасырлық қыпшақ жазба ескерткіштерінің материалдары толық қамтылып жарияланған «Kırçak Türkçesi sözlüğü» [Kırçak Türkçesi sözlüğü 2007] еңбегінде кездесетін араб сөздерімен салыстырылып берілді. Оның себебі, Сөздікте

қыпшақ тілінің жазба ескерткіштері санатындағы СС-тен бастап, Мәмлүк қыпшақтары тіліндегі сөздіктер мен грамматикалық еңбектер: Codex Cumanicus (CC), Kitâbü'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk (Kİ), El-İdrâk Haşiyesi (İH), Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî (TA), Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye (TZ), Kitâbu Bulgatü'l-Muštâk Fî Lügati't-Türk Ve'l-Kıfçak (BM), El-Kavanînü'l-Küllîyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye (KK), Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye (DM); мұсылман діні канондары туралы: Kitâb Fi'l-Fikh (KF), Kitâb Fi'l-Fikh Bi'l-Lisâni't-Türkî (KFT), Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu's-Leysi's-Semerkindî (MS), İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin (İM); садақтан оқ атуға үйрету: Kitâb Fî İlmî'n-Nüşşâb (İN); жылқыға қатысты және атқа мінуді үйрету: Kitâb Fî Rıyâzâtî'l-Hayl (RH), Münyetü'l-Guzât (MG), Baytaratu'l-Vâzih (BV) сияқты практикалық мақсаттағы қолжазбалармен қатар Сейф Сараидің Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistân Bi't-Türkî) (GT) әдеби шығармасы қамтылған. Бұл материалдарды салыстыру – ескі қыпшақ ескерткіштері (XIII-XV ғғ.) тілімен армян жазулы қыпшақ ескерткіші (XVI-XVII ғғ.) тілінің сабақатастығын, олардың өзара айырмашылығы мен ортақтығын айқындаудың бір жолы болып табылады деген ойдамыз.

Жалпы ескерткіштің көлемімен есептегенде және басқа тілдерден енген сөздерге қарағанда, араб тілі элементтері біршама. Олардың біразы қыпшақ тілінің сөз тудыру заңдылығы негізінде туынды мағыналарға ие болған. Мысалы, һөрмәт «құрмет» сөзінен һөрмәтла- «құрметте», һөрмәтлан- «құрметтел-, құрметке ие бол» сияқты жаңа сөздер жасалған.

«Дана Хикар сөзі» тіліндегі араб сөздері, негізінен, абстракты, адамның рухани өміріне қатысты ұғымдарды білдіретін сөздер болып келеді.

adżizlanip [adżiz-lan-íp] ar. +t. «қажып, шаршап». aciz ar. Gücsüz, zavallı (Gİ, GT, KF) [Қыршақ Түркчесі сөзлүгү, 1 б.].

aхil«ақыл; ес; даналық; ойлылық; зерделілік». aқıl ar. [Қыршақ Түркчесі сөзлүгү, 5 б.]; aхil-liar. +t. «ақылды, есті, зерделі, ойлы»ar. +t. (Бұл сөздер түркі тіліндегі us «ақыл», uslu«ақылды» деген сөздердің синонимі ретінде қолданылған. – С. Қ.). Akıllı (BV, Gİ, GT, İM, KF, KFT) [Қыршақ Түркчесі сөзлүгү, 5 б.].

aval«әуелі; алғашқы; бастапқы; бірінші», aval ar. –(<evvel) Başlangıç, kaynak (CC) [Қыршақ Түркчесі сөзлүгү, 16 б.]; aval-giar. +t. «әуелгі» (Бұл форма көрсетілген сөздікте кездеспеді. – С. Қ.).

ayb-la- ar. +t. «айыпта». 'ayb Ar. Ayır, kusur (BV, Gİ, GT, İM, KF, KFT, MG, İN, RH) 'aybla- Ar. T. Ayırlamak, kınamak (İM) [Қыршақ Түркчесі сөзлүгү, 17 б.]; айблан- ar. +t. «айыптал-».

ammen«әмин». amen Hr. <Ar. (<amin) Amin, öyle olsun (CC) krş. Amin [Қыршақ Түркчесі сөзлүгү, 8 б.].

vaхt«уақыт»(ar. (تقول); vaхtsiz вағтсыз//вахт-

сыз ar. +t. «уақытсыз, мезгілсіз».

dayma«дәйім, ылғи», dayima Ar. Daima, her zaman /GT/ [Қыршақ Түркчесі сөзлүгү, 57 б.].

džuap // džuvap«жауап», cevap Ar. Cevap (CC, Gİ, GT, İM, KF, KFT, MS) [Қыршақ Түркчесі сөзлүгү, 42 б.].

din«дін», din Ar. Din (Dİ, GT, İM, KF, KFT, MS) [Қыршақ Түркчесі сөзлүгү, 63 б.].

dünya«дүние», dünya Ar. Dünya (BV, CC, Gİ, İM, İN, KF, KFT, MS) krş. Düye, dünyi [Қыршақ Түркчесі сөзлүгү, 67 б.].

mal«мал, дүние-мүлік, таяар», malAr. Bir kimsenin tassarufunda bulunan şey, varlık (Gİ, GT, İM, KF, KFT, MS, TZ) [Қыршақ Түркчесі сөзлүгү, 170 б.].

masxara«масқара», maskara Ar. (CC) krş. Mashara [Қыршақ Түркчесі сөзлүгү, 172 б.].

misikinlikar. +t. «мискиндік», miskin Ar. Zavallı, aciz,, miskin (BV, CC, Gİ, GT, İM, İN, KF, KFT) – misikinlik Ar. T. Acizlik, misikinlik (Gİ, GT, KF) [Қыршақ Түркчесі сөзлүгү, 179 б.].

nalatla- ar. +t. «нәлет айт» (ar. (نعلن); nalatlamaxar. +t. «нәлет, лағынет айтпақ».

sadaqa«садақа»sadağa Ar. (<sadaqa) Sadaka (CC) sadaqa (Gİ, GT, İM, KF, KFT) [Қыршақ Түркчесі сөзлүгү, 212 б.]; sadaqacıar. +t. «садаққа беруші».

sahat«сағат, сәт, мезгіл»,sa'at Ar. Saat (BV, CC, Gİ, GT, İM, İN, KF, KFT, RH) krş. Sat [Қыршақ Түркчесі сөзлүгү, 212 б.].

sir «сыр,құпия», sır Ar. Gizli tutlan, kimseye söylenmeyen (CC, Gİ, GT, İM, KF, KFT) [Қыршақ Түркчесі сөзлүгү, 226 б.].

xabar«хабар»haber Ar. Haber, bilgi(Gİ, GT, İM, KF, KFT, MS, İN) krş. habar (CC) [Қыршақ Түркчесі сөзлүгү, 87 б.].

xazna«қазына, байлық»hazna Ar. Hazine (İH) krş. hazine, kazna [Қыршақ Түркчесі сөзлүгү, 93 б.]

xurban«құрбан»kurban Ar. Kurban (CC, Gİ, GT, İM, KF, KFT) [Қыршақ Түркчесі сөзлүгү, 158 б.]

haybat«айбат, әдемі, құрмет, сый»haybat Ar. (<heybet) Heybet, mehabet, gösteriş (CC) [Қыршақ Түркчесі сөзлүгү, 92 б.].

hakimlikar. +t. «ем», hakim, hakimga (CC).

har-sizar. +t. «арсыз»; har-siz-liх«арсыздық».

hormat-la- ar. +t. «құрметте, сыйла», hormat Ar. Hürmet, saygı (CC) krş. hürmet: hormatla- (CC) [Қыршақ Түркчесі сөзлүгү, 96 б.]; hormatlan- ar. +t. «құрметтел, құрметке ие бол, сыйлан».

şükür-lüar. +t. «шүкірлі»şükr Ar. Şükür, şükürleme (BV, DM, Gİ, GT, İM, İN, KF, MG, MS) krş. şügür – şügür (CC) [Қыршақ Түркчесі сөзлүгү, 245 б.].

Қорыта келе айтарымыз, армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзінің» тілі ескі қыпшақ тілінің жалғасы. Жазылу мерзімі мен жанрлық ерекшелігіне байланысты араб тілінен енген сөздердің лексика-семантикалық топтары шектеулі және қажетіне қарай қыпшақ тілінің сөзжасам тәсілдері арқылы араб сөздерінен жасап отырған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Deny J., Tryjarski E., «Histoire du sage Hikar» dans la version arméno-kiptchak // Rocznik Orientalistyczny. – 1964. – Т. XXVII. Z. 2, pp. 7-61.
2. Құдасов С. Ж. Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзінің» тілі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 120 б.
3. Грунин Т. И. Введение // Документы на половецком языке XVI в. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины). Транскрипция, перевод, предисловие, введение, грамматические комментарий и глоссарий Т. И. Грунина. Под редакцией Э. В. Севортяна. Статья Я. Р. Дашкевича. – М.: Наука, 1967. – с. 97-112.
4. Севортян Э. В. От редактора // Документы на половецком языке XVI в. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины). Транскрипция, перевод, предисловие, введение, грамматические комментарий и глоссарий Т. И. Грунина. Под редакцией Э. В. Севортяна. Статья Я. Р. Дашкевича. – М.: Наука, 1967. – с. 12-56.
5. Clauson G., Armeno-Qipčag // Rocznik Orientalistyczny. – 1971. – Т. XXXIV. Z. 2. – S. 7-14.
6. Kırçak Türkçesi sözlüğü / Recep Toparlı, Hanifi Vural, Recep Karaatlıç – 2. Baskı. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2007. – XVII. – 338 s.

UDC 373. 1. 2: 372. 8
УДК 373. 1. 2: 372. 8

Khujaahmedova Dinara Nurbayevna
Senior teacher
South Kazakhstan State University after M. Auyezov

Umirzakova Meruert Amangeldievna
Senior teacher
South Kazakhstan State University after M. Auyezov

THE NOTION OF HIGH-CONTEXT AND LOW-CONTEXT CULTURES AND INTERCULTURAL COMMUNICATION COMPETENCE

Түйін. Бұл мақалада «контекст мәдениеті», «төменгі және жоғары контекст мәдениеті» терминдерінің анықтамалары қарастырылады. Сондай-ақ, мәдениеттерге деген көзқарас зерттеліп, олардың арасындағы қарым-қатынастағы контексттің рөліне негізделген мәдениеттер ерекшеленеді. Жоғары контексттік мәдениеттер контекстке, физикалық ортаға немесе ішкі әлеуметтік контекстке немесе екеуіне де сүйенеді.

Түйінді сөздер: қарым-қатынас, контекст, іскерлік дискурс, ауызша байланыс, процесс, ынтымақтастық.

Резюме. Данная статья рассматривает определения термина «культура контекста», культура низкого и высокого контекста. А также рассматривается подход к культурам, выделяя среди них культуры на основе роли контекста в коммуникации. Культуры с высоким контекстом опираются на контекст, будь то фактическая физическая среда или интернализированный социальный контекст или и то и другое.

Ключевые слова: коммуникация, контекст, деловой дискурс, вербальное общение, процесс, сотрудничество.

Summary. This article examines the definitions of the term «context culture», low and high context culture. The approach to cultures is also considered, distinguishing among them cultures based on the role of context in communication. High-context cultures rely on context, whether it is an actual physical environment or an internalized social context, or both.

Keywords: communication, context, business discourse, verbal communication, process, cooperation.

Communication is fundamental in business, because business is a collaborative activity. Communication styles vary enormously around the world, and these contribute to a staggering variety of business styles.

Edward Hill initiated the approach to cultures, distinguishing among them cultures on the basis of the role of context in communication. High context cultures rely on context, either the actual physical environment or an internalized social context or both.

In cultures in which context is implicitly referred to in communication, the messages themselves can be elliptical, indirect, and allusive. This is referred to high-context cultures.

In cultures in which context is not assumed to be understood, messages are explicit, direct and completely encoded in words (verbal; direct). This describes low-context cultures, in which the meaning is trusted almost entirely to words.

E. Hall identified German Swiss as a very low-context culture, in which messages are spelled out fully, clearly and precisely. He identified Japan as a high-context culture where messages are multileveled and implicit. He put the United States on the low-context side of the middle.

High-context cultures, in which the context of the message is well understood by both sender and receiver, one should use the context to communicate the message.

Probably the single most useful concept for understanding cultural differences in business communication is Edward T. Hall's distinction of low-context and high-context cultures. It explains much about how negotiation proceeds, how agreements are specified, and how workers are managed. It is best understood as reflecting a more fundamental distinction between *rule-based* and *relationship-based* cultures, which is in turn grounded in different conceptions of human nature. It is important to show how business practices reflect low-context and high-context characteristics, but it subsequently moves to the deeper levels to explore how communication styles are integrally related to other characteristics of the culture.

In high-context communication, the message cannot be understood without a great deal of background information. Low-context communication spells out more of the information explicitly in the message.

In his book *Beyond culture*, Hall divided all cultures into high-context or low-context cultures. He

maintained that all behavior, including verbal and non-verbal communication, was either affected by the cultural context (high-context) or minimally affected by such context (low-context). Americans, Australians, the British, Scandinavians, Swiss and Germans all come from low-context cultures; they react directly to verbal and non-verbal messages. However, for people from Mediterranean, Korean, Vietnamese, Japanese, Chinese, Middle Eastern and Latin American cultures, the context of the message is just as important as, and in some cases more important than, the message itself. Some researchers have said that Hall's two categories are really a continuum of context and there are middle-of-the-road cultures that seem to fit both high- and low-context definitions.

High- and low-context cultures differ in their approaches to power hierarchies, social relationships, work ethics, business practices and time management. The dominant values of high- and low-context cultures are significantly diverse and may be the source of many intercultural problems and conflict.

Knowledge of high- and low-context cultures is important to our understanding of how culture can influence one's own and other people's style of communication. For example, the dominant style of communication in the low-context culture has the following characteristics:

- The vast majority of information is explicitly stated; for example, an apology needs to be clearly articulated. In a high-context culture the same message can be communicated through a variety of non-verbal gestures, such as a smile, a sigh, a shrug or a frown.

- Directness and openness, with some degree of freedom of emotional expression. Spontaneity and casualness characterize informal relationships. Within this context, successful communication mainly requires an understanding of the explicit norms of behavior. In such low-context cultures, success also requires knowledge of implicit norms and expectations.

- Polite questioning of the boss or authority figures suggests one is perceptive, has personal power and may help bring about change. Independence, self-determination, and personal confidence are highly prized whatever the level of employment.

- Non-verbal communication cues such as posture, gestures and facial expressions are very useful communication tools and are encouraged. For example, eye contact is perceived to be important in validating recognition and communicating interest. It is also seen as assertive and shows that one has nothing to hide. The exact opposite is true of high-context cultures where expressions of emotion are often hidden from view.

The theory of high and low-context is also applicable to online communication; this may explain why information technologies are problematic for

some cultures. Low-context cultures do not usually use social contexts as a way of determining the most appropriate way of replying to messages. But in high-context cultures the context conveys as much information as, or even more than, the exact meaning of the message being discussed. When we receive an email message, we are not usually looking for context. The identities of other participants are almost unimportant, compared to their words—argument, ideas and prose style are more important than who they are. This is exactly the opposite approach to that of someone from a high-context culture, whose whole upbringing requires a clear, clear-cut social structure in order for any communication to occur. Without the context, the high-context person is lost for words.

The use of language has other problems. Given that language informative or a relationship function, what happens when CMC is used with a foreign colleague who is attuned to the social functions of the language, not the information provided. Westerners do not normally ask about family and health in business meetings or professional online communication. They tend to get to the point very quickly, express our individual viewpoints, and expect a prompt reply that affirms or contradicts our conclusions. Westerners do not expect their local colleagues to talk about the weather, their health or their fathers' or mothers' well-being.

The development of a high level of linguistic competence, though fundamental for intercultural communication, cannot be believed sufficient. In fact, it has been observed that, when non-native speakers are able to display a near-native level of competence in the target language, there is also an implicit expectation that they will behave according to the sociocultural norms observed by the native speakers of that language. If this does not happen, native speakers will tend to consider the resulting failure in communication as a deliberate act of the non-native speaker, rather than as an honest mistake.

Business communications styles can differ markedly even among rule-based cultures, and similarly among relationship-based cultures. Consider, for example, a typical business presentation in which the speaker is trying to attract funding for a business venture. The presentation would have a very different character in the United States than in Germany, even though both countries have strongly rule-based cultures. The American speaker begins with a small joke to «*break the ice*,» while this is inappropriate in Germany. Germans wish to be reassured by the professionalism and seriousness of the speaker. Humor suggests casualness that might translate into an irresponsible undertaking. The American's slides contain flashy visuals with such phrases as «*fantastic opportunity*,» which strikes the Germans as childish. They prefer graphs and charts to reassure them that proper market research has

been conducted. The desire for security and predictability go far beyond the business meeting. Germans pay a premium for high-quality products that are less likely to break down, and they invest heavily in a highly-engineering physical and social infrastructure on which they can rely.

Western Europeans make much of their different styles, but one should see them as variations on low-context, logic-based communication. It is true that the British are normally reserved and understated, while the French gave us the very word *frank* (which refers to the Franks, an old word for the French). Yet British can deliver a devastating comment with scarcely an inflection of the voice. The situation changes somewhat as one moves east. Russian society, for example, is essentially rule-based, but business partners may find it more important to feel comfortable with each other than to get the financials right. Business people from abroad should be particularly recognizant of this, due to the uncertainty-avoiding culture and the tendency of Russians to feel apprehensive about foreigners.

Arabic-speaking countries today, particularly in Saudi Arabia and the Gulf region. Warm personal greetings and ceaseless courtesy are a must in business dealings. It is a never a bad idea to preface one's remarks with some such nicety as, «*Thank you for your comments,*» or, «*I learned much from your report.*» An impractical proposal or a questionable statement should be ignored or smoothed over, so that no one appears foolish. The goal is to protect the male ego. Flattery that strikes Westerners as obsequious is perfectly appropriate, particularly where superiors are concerned. Power distance is very much part of the picture, and honorific terms and titles are expected. Such phrases as «*Your Excellency*» may be obligatory for government officials or members of a royal family.

Courtesy is integral to business relations throughout the Middle East. Arabic, Turkish, Farsi, and other Middle Eastern languages contain many resources for polite speech, and when speaking the languages one should take advantage of this. Above all, it is important to convey a message that one enjoys the company of one's business partners. The United States and Japan are perhaps the world's most extreme cases of low-context and high-context cultures, respectively. International travel and migration likewise fail to explain low-context and high-context behavior, even if they are factors. It is true that international airports are now well signed in most of the world.

Every cross-cultural business manual cautions Western negotiators that, in much of the world, «yes» does not necessarily mean yes, and «maybe» can mean no. «Yes» can be a way of indicating that one understands or acknowledges a proposal. If the proposal is unsatisfactory, the response is likely to be indirect, perhaps consisting of such statements

as, «*we will think about it,*».

This kind of indirect speech relies on high-context communication to get the message across, but there is more involved than simply a tendency to engage in high-context communication. There is a desire to save face or otherwise avoid giving offense. Indirect speech occurs generally in situations where parties may disagree, not only in negotiation, but also when a decision is being discussed or conflicts must be resolved. Westerners tend to be frank in such settings. Parties who disagree state their views openly, because their differences are resolved by what are regarded as objective standards. The winning view is the one backed by the stronger argument, spreadsheet calculations, or the logic of market forces. The losers may find their predicament unpleasant, but they are expected to subjugate their personal feelings to objective criteria.

However, there is no such faith in objectivity. Life revolves around human relationships rather than what are seen as universal rules of logic. Because there is no independent standard by which to resolve conflicts, it is important not to give offense in the first place. Low- and high-context communication styles are, at root, contrasting approaches to regulating behavior. One way to identify a low-context culture is that behavior norms are often communicated by putting them in writing rather than through personal enforcement. If one is not supposed to enter a particular area or smoke there, posted signs will let him know. In a high-context culture, there may be no signs, but a guard or employee may accost me if one breaks any of the rules. One may take offense at this, because in a Western country, being called down for bad behavior implies that I should have known better, and I normally cannot know better unless someone writes down the rules. But in high-context cultures, being corrected by other persons is a normal procedure for regulating behavior.

Whereas Westerners live in a world of rules and instructions and are lost without them, many others live in a social context. A Western or international airport is full of signs and display screens that direct passengers to the correct check-in counter and gate, update departure times, and so forth. However, if I enter a crowded departure lounge in a regional, non-Western airport, one may find no signs or displays to indicate which gate corresponds to which destination, or if the displays exist, they may be blank or incorrect.

There are clear implications for business communication. The role of bureaucracy in high-context cultures is an interesting issue and will be taken up later. Because company norms in a high-context culture must be communicated personally, close personal supervision is essential.

Perhaps the most elaborate verbal cues for power distance are the grammatical inflections found in such languages as Japanese and Korean. Japa-

nese has special word forms that show respect or reflect greater formality and politeness. Usage can also depend on whether one is addressing members of an in-group or an out-group. It is vital to observe these niceties in business, and companies may even train employees how to use proper language to show respect to customers or superiors. Korean culture is strongly age sensitive, and an age difference of a year or less may require deferential language from the younger party. Two classes of inflections are used: honorific inflections to show respect to the persons mentioned, and no fewer than seven «speech levels» to show different degrees of respect to the listener. Nearly every language has resources for showing deference, if not to the extent of Japanese or Korean, and these tend to be important in business settings.

Deference is also shown in body language. Well-known examples include low bows or lowered eyes in some Asian countries. While Westerners see direct eye contact as indicating honesty, it may be unconsciously interpreted as threatening in East Asia. Guide books for travelers in the Middle East frequently warn against crossing one's legs, because pointing one's foot toward another is presumably offensive. A more general principle is that a slouch or relaxed posture reflects the confidence of a highly-ranked person, while an upright seated posture with feet on the floor are seen as showing deference. In Turkey, subordinates may be expected to keep their coat jackets buttoned in the presence of a superior.

People in rule-based cultures seek security and predictability by structuring their environment and in particular by structuring their time. They tend to set aside a time slot for each activity, resulting in appointments and strict schedules. This kind of structuring can succeed only if people are reasonably punctual. Punctuality is not required as a stress-management tool in relationship-based cultures, but it can nevertheless mark rank.

In order to successfully meet the challenges of intercultural business communication requires first of all, understanding the features of their national culture, an understanding of its identity and cultural differences from the target language. Thus, the first step in achieving effective intercultural business communication is the acquisition of *cultural awareness*, which in turn leads to the formation of *cultural tolerance* – acceptance and understanding of the cultural norms of the country, with which we communicate. Only after passing the first two stages we can achieve *cultural intelligence*, which gives us the ability to select appropriate verbal and nonverbal strategies and is a necessary condition for achieving effective intercultural business communication. Thus, a comparative analysis of the cultures of their countries and target language helps us to anticipate the difficulties and differences; we will face in the framework of intercultural business

communication.

In this study *intercultural competence* is referred to salability to see and understand differences in one's own and other people's culture and countries, accept them and according lyre act, in conversation and behavior treating people in away, which is not off ending, scornful insulting to the members of other cultures. At the same time it includes the know ledge of one's own nation and culture, awareness of their values, their preservation and development.

Nowadays communicative competence without awareness of cultural dimensions in language use is not complete. In language learning it is important to be aware of its cultural aspect, because knowledge about other cultures helps to learn a language and assess cultural values and peculiarities of the language learner's nation. [Ellis, A. & Beattie, G.] Lack of cultural sensitivity can lead a company, individual or product to failure. This is reflected in two simple categories: culture and language. Culture comes in many shapes and sizes, including areas such as politics, history, faith, mentality, behavior and lifestyle.

Awareness of cross-cultural differences should be followed by the acquisition of knowledge of the target culture's symbols, norms and values. In a subsequent stage, awareness and knowledge can be applied to and further developed through practice, thus providing opportunities for the development of IC skills. One key element for Business English learners is «the awareness of appropriate language and behavior for the cultures and situations in which they will operate» [Ellis, A. & Beattie, G., p. 35]. The culture teaching is, therefore, to help to communicate effectively in international business situations by fostering their intercultural competence rather than teaching knowledge of international cultures with relevance of doing business. The intercultural competence is viewed by Jin [Jin, L. & Cortazzi, M, p. 362] with three dimensional models of intercultural awareness, intercultural sensitivity and intercultural adroitness. Intercultural awareness is the cognitive dimension which aims at understanding the similarities and differences between cultures. Intercultural sensitivity is the affective dimension that refers to the emotional desire of one's acceptance of cultural differences. And intercultural adroitness represents the behavioral dimension that improves one's ability to communicate successfully in intercultural interactions Culture teaching has become one important part in Business English teaching. Foreign language teaching should cultivate students «intercultural communication competence», in addition to the accurate use of the language, and also develop their sensitivity, tolerance and flexibility in dealing with cultural differences in order to meet the growing need for international exchanges.

Intercultural communication principles guide the process of exchanging meaningful and definite information across cultural limitations, in a way that

preserves mutual respect and minimizes dislike. It refers to coherent groups of people whether resident wholly or partly within state territories, or existing without residence in any particular territory. Hence, these principles may have equal relevance when a tourist seeks help, where two well-established independent corporations attempt to merge their operations, and where politicians attempt to negotiate world peace. Improvements in communication and transportation technology have made it possible for previously stable cultures to meet in unstructured situations, e. g. the internet opens lines of communication without mediation. Experience proves that merely crossing cultural boundaries can be considered threatening, while positive attempts to interact may provoke defensive responses. Misunderstanding may be compounded by either an exaggerated sensitivity to possible slights, or an exaggerated and over-protective fear of giving offence. The lack of cultural awareness may harm a business. For example, a golf ball manufacturing company used to package golf balls in packs of four for convenient purchase. However, a failure of their sales in Japan made the company repackage the product because in the Japanese culture the number 4 is considered unlucky (equivalent to the number 13 in western cultures) due to its sounding like the word "death". The cited examples could easily have been avoided by conducting some basic research in respect to checking the concept, design, shape, color, packaging, message or name in the target culture. If businesses want to succeed internationally, cultural sensitivity must be at the heart of everything they do; from their personal interaction and relationships with clients to the products/services they develop. There are situations which can injure the integrity of the conversation by blocking its flow, creating frustration, and reducing understanding and satisfaction. These apply to most social and much business conversation.

According to D. B o d e n intercultural compe-

tence includes attitude, knowledge, interpretation and relating skills, discovery and interaction skills, and critical awareness of culture or political education [Bogorya D., 1995]. Intercultural competence may be divided into two groups: content-competence and process-competence. Content-competence refers to «the knowing that – aspects of culture» (knowledge of history, language, behavior, cultural norms, habits, customs, symbols, traditions, etc.). Process-competence refers to the dynamic character of intercultural competence and its interactional context or «the knowing how – aspect of intercultural competence». Process-competence consists of intrapersonal competencies (perspective alteration, self-reflection, role-taking, problem-solving, culture-detection and axiological distance) and interpersonal competencies (interpersonal sensitivity, communication competence and situational sensitivity) [Lustig, M. W. and Koester, J.. 1999].

Developing intercultural competence is a rather slow learning process, which includes learning a foreign language, intercultural training and gaining experience from meeting people of other cultures [Hall, E. T., 1966]. Students also have to acquire theoretical and practical cultural knowledge, which can be done through intercultural communication.

Intercultural competence consists of attitude (inquisitiveness and openness, tolerance), declarative knowledge of cultural aspects (facts, concepts) and an ability to operate in different cultural contexts.

So we can conclude that it is important to increase our awareness of and sensitivity to culturally different modes of behavior. We need to recognize different cultural patterns at work in the behavior of people from other countries and cultures. It is also useful to be aware of how our own cultural background influences our behavior. And we need to develop tolerance for behavior patterns that are different from our own.

REFERENCES:

1. Ellis, A. & Beattie, G. The psychology of language and communication. London: Weidenfeld and Nicolson. 1986.
2. Jin, L. & Cortazzi, M. Cultural orientation and academic language use. 1993.
3. Bogorya D., Agendas and arrangements: Everyday negotiations in meetings. Oxford. 1995.
4. Lustig, M. W. and Koester, J. Intercultural Competence: Interpersonal communication across cultures, 3rd ed, New York: Longman. 1999,
5. Hall, E. T. The silent language. New York: Doubleday. 1966.
6. Gudykunst, R. Intercultural communication theory. Oxford. 1999.
7. Gumperz, J. Language and social identity. Cambridge: Cambridge University Press. 1982.
8. Adams, P., Heaton, B. & Howarth, P. (Eds.). Socio-cultural issues in English for academic purposes. London: Macmillan. 1991
9. Abdygapparova S. K., Abdygapparova A. A. Cross – cultural management: transnational corporations in the Republic of Kazakhstan. // In the book: Economic education at the turn of the new millennium: problems of the interaction of language and economy: Sat. mat. rep. scientific and practical. Conf. – Almaty: KazGUMOI MYA, 2000. – S. 39-42
10. Islam A. Linguistic picture of the world in the context of national culture: dissertation. Doctor of Technical Sciences. filol. G. K. – Almaty, 2004. –228 p.

Mamyrbayeva Bagila Saginbayevna

Candidate of Philology Sciences
SILKWAY International University

Kyrgyzbayeva Razia Duanbekovna

Candidate of Philology Sciences
SILKWAY International University

APPLICATION OF CROSS- CULTURAL COMMUNICATIVE THEORY TO BUSINESS COMMUNICATION

Түйін. Мақалада болашақ кәсіпқой мамандар үшін қажет болып табылатын іскерлік қарым-қатынас әдістері мен дағдылары қарастырылған. Мұндай дағдылар келісім-шарт жасасу мен түрлі іскерлік жұмыстарды жүргізуде маңызды рөл атқарады. Бүгінгі басты міндеттердің бірі – іскери қарым-қатынасты әртүрлі тұрғыдан егжей-тегжей зерттеу. Бұл мақалада «іскерлік қарым-қатынас» терминінің анықтамасы, қажеттіліктері мен ерекшеліктері, іскерлік қарым-қатынас пен байланыстың басқа түрлері арасындағы айырмашылықтың функциялары қарастырылады.

Түйінді сөздер: қарым-қатынас, контекст, іскерлік дискурс, ауызша байланыс, процесс, ынтымақтастық.

Резюме. В статье рассматриваются методы и умение деловой коммуникации, которые являются необходимостью для будущих специалистов в сфере бизнеса. Такие умения играют важную роль в заключение договоров и ведения различных дел в сфере бизнеса. Одной из основных задач сегодня является детальное исследование деловой коммуникации с различных точек зрения. Данная статья рассматривает определения термина «деловая коммуникация», необходимость и особенности, функции различие деловой коммуникации от остальных видов коммуникации.

Ключевые слова: коммуникация, контекст, деловой дискурс, вербальное общение, процесс, сотрудничество.

Summary. Mastering the methods and abilities of business communication is important for future business people. Such abilities play a great role in making contracts or dealing with business matters nowadays. To research the importance and specificity of business communication in details has become the main objective of modern world. The article under research deals with the identification, the necessity, specificity and main functions of business communication, gives differentiating features of business communication from other types of communication. The given article points out the aim, objectives, nature and requirements of business communication. It has been suggested the conditions and rules to identify the nature and specificity of business communication.

Keywords: communication, context, business discourse, verbal communication, process, cooperation.

In today's world the inevitability of coexistence of different cultures, societies with their own traditions is becoming gradually recognized in the field of communication. The development of international relations in order to implement the global corporation strategy has led to the need to address training professionals of any cross-cultural communication outlines for business.

The main motive of the business of professional communication is the wish of each partner to carry out common goals to achieve specific business cooperation. Business professional communication as an integral part of managerial, administrative and legal activities goes on in different form and content. As part of business communication specialists implement their activities in a typical business situations, such as telephone conversations or direct oral exchange of information during the meetings and negotiations, in the process of abstracting and

annotating official papers, the examination of draft contracts, business correspondence, as well as in public speeches in the specialty at scientific conferences, forums, seminars, exhibitions, business meetings, negotiations, etc.

The modern business setting is characterized by increasing cultural variety of its participants. More and more companies and organizations and foreign countries carry out their activities. Successful business communication in a multicultural environment involves the use of knowledge specific to the regional business cultures and business communications features of the major regions of the world. Multinational business communications are becoming increasingly important area in the business environment. Increased attention to this area due to several factors:

1. Globalization of business, which began in 1970 and enhanced sharply in 1990's.

2. Increased level of interaction of various regions in the world with each other in the uneven distribution of natural, industrial, technological and intellectual resources.

3. Reduction in time and space-based communications technologies of instant electronic communication, the development of the Internet and its resources, telefax, and video.

Technical and technological aspects of international business communication are often linked to cultural aspects. Cultural issues are frequently a major obstacle to the success of international communications, rather than financial and technological. Cultural differences in community groups, for example, the countries of East and West, often block successful business communications. It seems that only the theoretical knowledge and experience will help to overcome the barriers of misunderstanding. The theoretical knowledge required for successful business communication, is primarily the basis of intercultural business communication and foreign language.

At the present stage of development of our society a foreign language becomes a powerful factor of social progress. The people formed a new way of thinking; they begin to realize all the people belonging to a single human civilization, the achieved level of cultural development. The desire for social progress leads to an effective exchange of meaningful cultural values in international affairs. Understanding the importance of foreign language at the present stage involves solving a number of scientific problems, chief among which is the study of *intercultural communication*.

Partaking in various forms of business communication – written and verbal, telephone and direct, employees are forced to adapt to the norms. We are all aware that the memo or report, written guidance, differs significantly on the ability to discuss the problem in a private conversation.

Intensification of international contacts yielded, besides obviously positive results, multiple failures at negotiations, absence of foreign trainees' motivation, and even open conflicts among partners, especially between those belonging to different cultures (Asian and Western, Western and Slavic). Analysis of the situations suggests that whereas business matters were handled perfectly, national, ethnic, psychological or cultural factors were completely neglected.

Cross-Cultural Communication Studies encompasses ethnic culture and psychology, sociology, and a lot of other adjacent spheres. According to W. Gudykunst, W. G. Stephan, B. Blake and many other researchers of cultural diversity in business context, communication cannot be successful unless ethno-psychological identity of its participants is recognized.

In individualistic cultures people are supposed to look after themselves and their immediate family

only, while in collectivistic cultures, people belong to in-groups of collectivities which are supposed to look after them on exchange for loyalty. The example of the first culture is presented by Western culture, whereas Eastern culture is an illustration of the second. This factor is to be taken into consideration in negotiations planning, since an eastern partner will never be able to take a decision which may lie beyond the interests of his corporation, and will never speak on his own behalf, whereas the individual achievements of an Western businessman may stipulate his risky decisions and possibility to take it independently. At linguistic level it stipulates the use of particular grammar structures – Active versus Passive, I / we pronouns, etc. Communication that predominates in the cultures makes the second important criterion of cultural diversity. A high-context communication, inherent in most Asian cultures, is one in which the most information is implemented either in extra-linguistic situation of communication or is shared by the communicants, while very little is coded. A low-context communication takes place in terms of explicit code, like in Germany or the United States. This may cause the necessity to make certain aspects in business communication, e. g. price negotiations, more explicit for the western culture and less direct for the Eastern through the use / avoidance of certain direct grammar constructions and vocabulary.

Cultures with high uncertainty avoidance have a lower tolerance for uncertainty and ambiguity, which expresses itself in higher levels of anxiety and energy release, greater need for formal rules and absolute truth, and less tolerance for people in groups with deviant ideas or behavior. It was empirically confirmed that in organizations, workers in high uncertainty avoidance cultures prefer a specialist career and clear instructions, avoid conflict, and disapprove of competition between employees more than workers in low uncertainty avoidance cultures. It does not only stipulate the pattern of behavior with businessmen representing these cultures but also the linguistic strategy in interaction.

Before signing a contract or any other important document, business partners begin communication which can be written or oral. Oral communication includes telephone calls and of course negotiations. Nowadays almost all negotiations with foreign business partners are performed in English and the signing or non-signing of contract depend on it. That is why business correspondence and negotiations should be carried out in appropriate and correct language.

Those involved in business translation, testify that their linguistic challenges are: special terminology, clichéd lexics and its formal register. Still certain linguistic dexterity may not prove efficient under field conditions when besides language problems the translator in business faces quite newly appreciated challenge – cultural or psychological one.

The necessity to keep certain 'appearances' and observe conventionalities in international business communication has been acknowledged since the times when success of a company's extension started to be judged by the number of its foreign affiliations or partners. Power distance is defined as the extent to which the less powerful members of institutions and organizations accept that power as distributed unequally. Individuals from high power distance cultures accept power as part of the society. Superiors there consider their subordinates to be different from themselves (Arab cultures). Low power distance cultures believe that power should be used only when it is legitimate and prefer expert or legitimate power (Western cultures). This directly influences the use of the certain vocabulary register depending on the level of communication (horizontal, with peers, or vertical, with subordinates or superiors) and the tone (type of modality, from orders to mild advice or suggestion).

The western negotiating style.

The Americans had a significant impact on the different styles of negotiation around the world. They are characterized by a good mood to negotiate, drive, an external manifestation of friendliness and openness. They do not like too formal atmosphere during negotiations, they appreciate a good joke and react to them. At the same time shows and self-centeredness. Most Americans presume that their partner should be guided by the same rules that they follow. As a result, it is possible the emergence of misunderstanding between the negotiators.

Americans – the individual. Individuality and individual rights – is the most important thing for them. They direct people to appreciate in people honesty and candor, quickly go to the heart of talk time and do not waste time on formalities do not like the stiffness.

By carefully preparing the negotiations, taking into account all the elements determine the success of the case.

Americans are self-reliant and independent. They love to compete, love to achieve, records are constantly competing with each other. American pragmatism manifests itself in the fact that the business discussions, negotiations, they focus their attention on the problem to be discussed, and seek to identify and discuss not only the total possible approaches to the solution, but also flew related to the implementation of agreements. In business communication, Americans are energetic, set to hard work.

The style is different professional business communication. The American delegation is difficult to find a man, not competent in the issues. American democracy is in business communication manifests itself in the quest for an informal atmosphere for negotiations and business talks, to abandon strict adherence to the protocol. They appreciate the

jokes and respond well to them, trying to emphasize the friendliness and openness [Lustig, M. W. and Koester, J. 1999].

English style of negotiation.

You should not enter into negotiations with British firms, without careful planning and coordination, improvisation is not allowed. Traditionally, negotiations begin with a discussion of the weather, sports, etc.

The British are also characterized by traits such as self-restraint, prone to understatement, scruples (it causes them to be withdrawn and unsocial with strangers). English traditions dictate restraint in judgments as a mark of respect to the partner. Because they tend to avoid categorical statements or denials, using a variety of input revolutions such as: «It seems to me,» «I think,» «may,» etc. With the British partners never be afraid to be silent. Rude behavior is when a person talks too much, that is, according to an English force imposes itself to others. Punctuality in the UK is a hard and fast rule. It should be borne in mind that the British decide too slowly. In negotiations, they are flexible enough and willing to respond to the initiative of the partner. The tradition for them is the ability to avoid sharp corners during the negotiations.

The Germans are characterized by honesty and efficiency, punctuality, rationality, organization, thoroughness, skepticism, seriousness. The forthcoming meeting must be agreed that can be done by phone. All the promises made during the phone conversation is usually performed. The Germans prefer to negotiate, which they see clearly enough the possibility of finding solutions. They are considering their position carefully, like to discuss the issues one by one. During the negotiations, the Germans are very professional and official. You must report the names of, for example, «Mr. Schmidt» (and if you have a title, then indicating the title), but not by name, as taken from the Americans.

Eastern style of negotiation.

In the Japanese national character can be identified traits such as industriousness, highly developed aesthetic sense, adherence to tradition, discipline, loyalty to authority, duty, courtesy, punctuality, self-control, thrift, curiosity, the desire for concerted action in the group.

Smile or laugh in Japan may mean different – this is a sign of friendliness, and an expression of restraint and the open expression of emotion, and a sign of embarrassment. Smile Japanese can mean «I understand» and «I do not understand.»

With the Japanese one should avoid the intense direct gaze, which is inevitable when a handshake. A handshake is not included in the communication process. The most important element of good manners is a bow. Fifteen of bowing are for the trivial enough greeting, forty-five times – in order to make a good impression. Special compliments to express seventy bows, and the most respected per-

son greeted by ninety times bow in a row. In presenting the awards, and try to get a business card with both hands, in deference to read them carefully [Lustig, M. W. and Koester, J. 1999].

Nodding movement in Japanese does not mean «*I agree with you,*» but rather «*I will carefully listen to you.* » The Japanese conversations avoid sharp denial, trying to bypass the word «no. » This manner of communication is the external manifestation of one of the main features of the Japanese character – a courtesy. If the Japanese want to answer in the negative, but do not have good arguments, they cite the poor state of health, earlier promise, work, etc. «*Yes, but...* » also means a failure. So in response to a request from the Japanese said that he would make every effort to do everything possible, but if the result would not, he apologizes in advance. Unlike many other countries in Japan to establish business contacts with Japanese companies through correspondence and telephone communication is usually ineffective. At the talks the Japanese often seek to avoid the risk, considering it as a threat to their honor, prestige and reputation. The desire not to lose may be greater than his desire to win.

Chinese negotiating style Considering the characteristics of talks with Chinese partners, we must bear in mind that during business meetings, they are very careful to collect information on the subject of discussion, as well as negotiating partners, the formation of the «spirit of friendship,» which they equate with a good personal relationship partners.

At the initial stage of the negotiations focuses on the appearance of partners, their manner of behavior. These figures are an indicator to determine the status of each of the participants in the negotiations. To a large extent guided by the Chinese people with higher status (both official and unofficial) and the partners who have expressed sympathy to the Chinese side. At the talks should not be expected the Chinese partner to take a stand, make the first offer first. If you try to still get the first information from the Chinese side, the most such attempts are unsuccessful. The information will contain the general provisions. At a time when it seems that the negotiations are deadlocked, the Chinese suddenly can make new proposals, an assignment that will give the opportunity to continue business communication.

Typically, in negotiations with the Chinese partner had to first «open card», namely, first to express their views at the end of negotiations. The Chinese will act only after you'll appreciate how the other side. At the same time they are very skillful use of the mistakes made by a partner. It should be noted that the Chinese attach great importance to the implementation of the agreements reached.

Korean negotiating style.

Businessmen from the Republic of South Korea

highly value personal contact, personal contact with a partner, without which it is impossible to solve in Korea is no problem. Koreans have always insisted on a personal meeting. In the mass they are open, sociable, very polite and well-mannered people, so it is appropriate to remember that the warm feelings for you may not mean that you could so interest your partner for its proposals. Koreans are not accustomed to openly express disagreement with a partner. It is not recommended in conversations with them to use the expression «*to think,*» «*solve this problem is not so easy,*» «*proposal needs to be a long learning,*» etc. It will be perceived by them as a statement of the unacceptability of the idea at this stage of the negotiations, although a partner likes to express my willingness to lengthy efforts to clarify the feasibility of the idea.

Arabic style of negotiation.

In Arab countries attach great importance to Islamic traditions. The Arabic greeting turns in contrast to the dry and short-European in the whole procedure, it is accompanied by questions about the health of the business. It is accompanied by frequent companion of Arab appeals to God, trust in his help in the completion of the upcoming cases (this is the usual formula of politeness). The cultural distance between conversing Arabs usually is shorter than it is accepted by the Europeans. Touching each other indicates mutual trust.

When we first met your companion is Arabic hospitality and courtesy. Arab interlocutors avoid specific, clear answers «*yes*» or «*no.* » Instead, follow the vague momentum of the «*In shaa Allah*» («If Allah will»). Understanding of Arab etiquette prohibits the other party to resort to straightforward answers, to be definitive, the Arabs avoid fussiness and haste during the conversation.

For the Arabs, one of the most important elements of the negotiations is to establish trust between the partners. In the Muslim world, a foreigner cannot ask questions or requests for a woman, it is considered indecent, all contacts, discussions are underway [Hall, E. T., 1966].

So we may conclude that the features of the organization and conduct of international business negotiations, taking into account socio-cultural identity and the main features of national negotiating styles are in terms of integration of national economic, political and cultural systems, to the success of the negotiations must use the main achievements in the field of intercultural business communication. It is necessary to take into account national and cultural backgrounds of partners.

The implementation of socio-cultural factors of identity in the process of intercultural business communication and business communication features that exist in different countries lead us to the need for consideration of national negotiating styles. There are two main viewpoints on the role of national styles in the negotiation process. They

both acknowledge the existence of national characteristics.

In our opinion, the review of the American, French, Swedish, English, German, Japanese, Chinese and other styles of negotiation shows how significant are the cultural differences between these countries. Therefore it is necessary to consider both the international and national components.

The application of Cross-Cultural Communicative Theory to the business English looks rather significant since it crucially changes the very concept of business communication. His strategy is to maintain rapport between cultures by finding the forms of mutually accepted manner of communication, which raises his role to the global level.

REFERENCES:

1. Ellis, A. & Beattie, G. The psychology of language and communication. London: Weidenfeld and Nicolson. 1986.
2. Jin, L. & Cortazzi, M. Cultural orientation and academic language use. 1993.
3. Bogorya D., Agendas and arrangements: Everyday negotiations in meetings. Oxford. 1995.
4. Lustig, M. W. and Koester, J. Intercultural Competence: Interpersonal communication across cultures, 3rd ed, New York: Longman. 1999,
5. Hall, E. T. The silent language. New York: Doubleday. 1966.
6. Gudykunst, R. Intercultural communication theory. Oxford. 1999.
7. Gumperz, J. Language and social identity. Cambridge: Cambridge University Press. 1982.
8. Adams, P., Heaton, B. & Howarth, P. (Eds.). Socio-cultural issues in English for academic purposes. London: Macmillan. 1991.
9. Abdygapparova S. K., Abdygapparova A. A. Cross – cultural management: transnational corporations in the Republic of Kazakhstan. // In the book: Economic education at the turn of the new millennium: problems of the interaction of language and economy: Sat. mat. rep. scientific and practical. Conf. – Almaty: KazGUMOİMYA, 2000. – S. 39-42
9. Islam A. Linguistic picture of the world in the context of national culture: dissertation. Doctor of Technical Sciences. filol. G. K. – Almaty, 2004. –228 p.

Мамырбаева Багила Сагинбаевна
кандидат педагогических наук

Налибаев Абдулахаб Захирович
кандидат филологических наук
Международный университет Silkway
Шымкент қ., Қазақстан

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТОСФЕРЫ CHEEK – ЖАҚ, CHIN – ИЕК И FOREHEAD – МАҢДАЙ В АНГЛИЙСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Түйін. Зерттеу белгілі бір халық әлемінің тілдік картинасында ұсынылған тұжырымдамалардың құрылымы мен мазмұнын сипаттауға бағытталған тілдік деректерді талдауды болжайтын лингвокогнитивті тәсіл шеңберінде CHEEK – ЖАҚ, CHIN – ИЕК және FOREHEAD – МАҢДАЙ концептосферасын зерттеуге арналған.

Түйінді сөздер: лингвомәдени тәсіл, концептосфера, әлемнің тілдік бейнесі.

Резюме. исследование посвящено изучению концептосферы CHEEK – ЖАҚ, CHIN – ИЕК И FOREHEAD – МАҢДАЙ в рамках лингвокогнитивного подхода, который предполагает анализ языковых данных, направленный на описание структуры и содержания концептов, представленных в языковой картине мира определенного народа.

Ключевые слова: лингвокогнитивный подход, концептосфера, языковая картина мира.

Summary. the study is devoted to the study of the conceptsphere CHEEK – ЖАҚ, CHIN – ИЕК И FOREHEAD – МАҢДАЙ within the framework of the linguocognitive approach, which involves the analysis of language data aimed at describing the structure and content of concepts presented in the language picture of the world of a certain people.

Keywords: linguistic and cognitive approach, conceptual sphere, language picture of the world.

Щека – это часть лицевой поверхности человека, лежащая между глазницей, корнем носа, ртом, нижней челюстью и виском. С меньшей определенностью этот термин, может быть, употребляем по отношению к другим позвоночным. Точно так же он употребляется для обозначения боковой поверхности головы насекомых (Словарь Брокгауза и Ефрона).

В лексикографических источниках английского и казахского языков также выявлены наименьшие количество значения концепта CHEEK – ЖАҚ. Во фразеологических словарях английского языка зафиксированы 10 фразеосочетаний с концептом CHEEK. В них реализуется такие значения как: а) показатель физического состояния человека (*burning / flushed cheeks, chapped cheek, sunken cheeks, swollen cheek, pale cheeks*); б) часть тела, на которой растет борода у мужчин (*a clean-shaven cheek, a stubby cheek*).

А также во фразеологических словарях казахского языка зафиксированы 25 фразеосочетаний с концептом ЖАҚ. В них реализуется такие значения, как: а) говорение быстрого тона, не останавливая, говорить много (*жағы сембеді, жақ жаппады, жағы-жағына тимеді*); б) показатель физического состояния человека (*жағы солған, жағы түскен, жағы талған*) и др.

Исследуя фразеологические единицы с концептом CHEEK – ЖАҚ с помощью лексикографических источников английского и казахского языков выделены несколько метафорических моделей изучаемого концепта. Например, ан-

глийские метафорические модели:

- ЩЕКА – НАГЛОСТЬ, ДЕРЗОСТЬ (*to have the cheek to say smth. В значении иметь наглость сказать что-л., например, She had the cheek to phone me at home. У неё хватило наглости позвонить мне домой; cheek up в значении нахальничать, говорить дерзости, например, The teacher will not allow the children to cheek her up. Это учительница не позволит детям дерзить. There are boys at every school who are never so elated as when they have cheeked the master. В каждой школе есть ребята, которым доставляет особую радость надерзить учителю; The cheek! – Какая наглость!; give cheek в значении нагло разговаривать*).

- ЩЕКА – ОБЪЕКТ (*turn the other cheek в значении подставить другую щеку (под удару), например, "What did you go hitting him on the nose for?" "He gave me a thick ear first. I know it was an excellent opportunity to turning the other cheek, but I didn't think of it in time" (У. Galsworthy, "The Silver Spoon", part II, ch. XII). Зачем вы его ударили по носу? – Он первый дал мне по физиономии. Знаю, что мне предоставился прекрасный случай подставить другую щеку, но в тот момент я об этом не подумал*).

Вместе с тем, исследуя казахские фразеологические единицы с концептом МАҢДАЙ мы выделили несколько метафорических моделей:

- ЩЕКА – МОЛЧАНИЕ (*жағын ашпау, жағы қарысу, жағын аштырмады* в значении молчать, не проронить ни слова, умолкнуть);

• **ЩЕКА – СТОРОНА** (*арғы жақ* в значении противоположная сторона; *бұлжақта* – в этой стороне, здесь; *біржағынан* – с одной стороны; *жоғарғыжақ* – верхняя часть; *күнгейжақ* – южная сторона; *теріскейжақ* – северная сторона; *оңжақ* – правая сторона; *солжақ* – левая сторона; *үйжаққа* – в сторону дома; домой; *олжақта* – в той стороне; *олжаққа* – туда; *жақ болу* – заступаться) и т. д.

Лоб – это верхняя часть лица человека, расположенная над глазами и ограниченными бровями, линией роста волос и висками. По данным лексикографических источников были установлены синонимы лексемы «FOREHEAD – МАҢДАЙ»: слова «brow» (устаревшее) и «front» (используемое в поэтических и риторических текстах) и в казахском языке слово «шеке» являются синонимами.

Из данных, приведенных лексикографических источниках, концепт «FOREHEAD – МАҢДАЙ» наделяется меньшим количеством значений, чем другие концепты рассматриваемые нами. Во фразеологических словарях английского языка зафиксированы – фразеосочетаний с концептом FOREHEAD. В английской языковой картине концепт FOREHEAD осмысливается в качестве индикатора физического состояния человека (feverish fore head, a sweaty fore head), показателя эмоций, чувств человека (a frowning fore head) и маркера ума человека (an intellectual fore head). А также во фразеологических словарях казахского языка зафиксированы 12 фразеосочетаний с концептом МАҢДАЙ. В казахском языке концепт МАҢДАЙ концептуализируется как: а) физический объект, имеющий определенную форму, размер (жазық маңдай, қушық маңдай, маңдайы (шекесі) торсықтай); б) испытание судьбы (маңдайына тас тию, маңдайына сыймау, маңдайының соры бес батпан (бес елі, бес қарыс), шекесіне тию); в) умственные способности человека (маңдай алды, маңдайына басқан, маңдайы кере қарыс); г) передняя часть, лобовая часть (мектеп есігінің маңдайында, танқтың маңдай брони).

Лоб передает напряженное внутреннее состояние человека: His serious face. He had it on now. He could feel the weight of its creases on his forehead.

Кроме того, лоб метонимический замещает голову в целом: Fear collected across my forehead in the space not occupied by my hangover.

Несмотря на то, что лоб находится на периферии концептуального пространства «face», он, тем не менее, занимает особое место в сознании людей. Поскольку голова метонимические выступает как хранитель ума, то лоб соответственно воспринимается во взаимосвязи с умственными способностями человека: "You know what a hope less memory I've got, " he smiles, tapping his marble forehead. Зачастую, испытывая интеллектуальное затруднение, человек охватывает,

потирает, держит лоб, как бы «помогая» себе думать: He placed his hand on his forehead to collect this thoughts.

Исследуя фразеологические единицы с концептом FOREHEAD – МАҢДАЙ с помощью лексикографических источников английского языка выделены несколько метафорических моделей с выражениями изучаемого концепта, например:

• **ЛОБ – ЛИЦО** (The artery in his forehead bulged like a snake (Richard Ford); Brow like masonry (Ted Hughes); Forehead.. as wrinkled as a washboard (Harvey Swados); Forehead like a bright new moon (Arabian Nights); A slim girl with a forehead which was shiny and protuberant, like a Bartlett pear (George Ade); Forehead, with wrinkles like lines drawn all over it (Ivan Turgenev); Her forehead shines like the gleam of morning (Arabian Nights); A high forehead with a soft vein running indirectly down the middle like an aimless trickle of water on a windowpane (John Hersey); His brows became contorted with thick frowns, like a bull's forehead (V. S. Pritchett); His brow swells out over his face like an eroded riverbank (T. Coraghessan Boyle); His forehead bulged (with fury) as if he were horned (Jonathan Valin);

• **ЛОБ – ГНЕВ** (His forehead rose like a gleaming dome towards the crown of his bald head (Alexander Solzhenitsyn); A pair of thin horizontal lines, like furrows in a meadow of snow, appeared on her forehead (Bill Pronzini); The skin (on a character's forehead) was wrinkled into long horizontal lines, like lines of inquiry (Dan Jacobson);

• метафора **ЛОБ – КНИГА** иллюстрируется пословицей *Everyone's faults are not written in their foreheads.*

Исследуя казахские фразеологические единицы с концептом МАҢДАЙ мы выделили несколько метафорических моделей:

• метафора **ЛОБ – ТРУД** иллюстрируется ФЕ маңдай терін төгу (букв. лить пот со лба) в значении работать, прилагая все силы, в поте лица, например, Жұртқа қыруар білім беретін осы бір кітаптарды шығару үшін, ол қаншама маңдай терін төкті десеңші. («Л. Ж. ») Он трудился в поте лица, чтобы выпустить эти книги, несущие людям знания. ;

• **ЛОБ – ВЕЗЕНИЕ, СЧАСТЬЕ и/или НЕВЕЗЕНИЕ** иллюстрируются ФЕ маңдайының ырысы бес елі (бағы бар) в значении везучий, удачливый, счастливый, родиться под счастливой звездой, например, Мен... Бақтыбайдың маңдайындағы дәрісімін. Маңдайымның бағы бар. (ШС.) Единственный сын Бақтыбая. Я родился под счастливой звездой; ФЕ маңдайы ашылу (жарылу, жарқырау) (букв.: открыться (блеснуть) лбу) в значении фортуны, счастьем улыбнуться кому-л, например, Тобықты бола ма? Сыбан, Керей бола ма? Кімнің маңдайы жарылып тұр екен?! (М. Ә. Танд. шығ.) Какому же из этих родов улыбнется счастье? Тобықты, Сыбану, Керейу или Уаку?; ФЕ маңдайы-

ның соры бес батпан (бес елі, кере қарыс) (букв.: соли на его лбу на пять батманов (на пять пальцев, на четверть аршина) в значении невезучий, горемыка, например, Пьесадағы Асан — маңдайының соры беселі пақыр (Р. Н. Куретамыр). Герой пьесы Асан – настоящий горемыка;

• ЛОБ – СУДЬБА иллюстрируется ФЕ маңдайына сыймау (букв.: не поместиться на лбу) в значении не суждено быть рядом с кем-л., жить вместе с кем-л., не судьба, например, Маңдайымызға сыймадың, Жақып... (О. Б. Қамшыгер). Не судьба было тебе, Жакип, быть с нами рядом; ФЕ маңдайынатастию (букв.: попасть камню в его лоб) в значении испытывать на себе удары судьбы.

Подбородок – это часть человеческого лица, на которой растет борода у мужчин (*smooth-chinned, an unshaven chin*). Он представляется показателем качеств характера человека, а именно: храбрости, твердости, решительности и упорства (*chinless, weak-chinned, a firm chin, a resolute chin, to stick one's chin out*).

В лексикографических источниках английского и казахского языков выявлены наименьшие количество значения концепта CHIN – ИЕК. Во фразеологических словарях английского языка зафиксированы 6 фразеосочетаний с концептом CHIN. В них реализуется такие значения как: а) способность стойко переносить невзгоды, не падать духом – *keep your chin up* (to try to stay cheerful in a difficult situation, например, My brother is trying to keep his chin up even though he has no job; *take something on the chin* (to accept criticism or a difficult situation without becoming upset, например, The man is able to take things on the chin and quickly recover when he has a problem.); б) занятость – *up to one's chin in something* (to be very busy with something, to be working hard at something, to have much or many of something. Например, The woman is up to her chin in work and has no free time.).

А также во фразеологических словарях казахского языка зафиксированы 9 фразеосочетания с концептом ИЕК. В них реализуется такие значения: а) обозначение близости (иек астында, иек артпа); б) редко берег (өзен иектен асып төгілді); в) направление (иекке алу) и т. д.

Исследуя фразеологические единицы с концептом CHIN – ИЕК с помощью лексикографических источников английского и казахского языков выделены несколько метафорических моделей изучаемого концепта. Например, английские метафорические модели:

• ПОДБОРОДОК – РАЗГОВОР (*make chin music; wag one's chin* в значении разговаривать, болтать, например, The two old friends spent the morning making chin music. I stopped at the coffee shop to wag my chin with an old friend).

• ПОДБОРОДОК – ПОДДЕРЖКА (*hold up by the chin* в значении поддерживать, оказывать помощь, который является семантическим эквивалентом казахскому фразеосочетанию *қол ұшын беру*)

• ПОДБОРОДОК – БОДРОСТЬ (*keep your chin up* (разг. не падайте духом, бодритесь, не унывайте), *take things on the chin* в значении не унывать, не падать духом, держаться бодро в семантическом эквиваленте казахскому фразеосочетанию *еңсесін көтеру*)

Также казахские метафорические модели:

• ПОДБОРОДОК – ПОМОЩЬ (*иек арты (сүйеу, тіреу)* (букв.: положить подбородок) в значении опираться на кого-л., ждать помощи, надеяться на чью-то помощь, например, Біреуге жастайынан *иек артын* ескен бала өсе келе өз бетімен талпынудан қалады (М. И., Шығ. жин.));

• ПОДБОРОДОК – ЗНАК (*иегін көтеру* в значении кивать; давать знак; *иек қағу* в значении давать знак движением подбородка; кивать в знак приветствия)

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Апресян, Ю. Д. Избранные труды Текст. / Ю. Д. Апресян. -Том 1. Лексическая семантика. М.: Языки русской культуры ; «Восточная литература» РАН, 1995. – viii е., 472 с.
2. Бабушкин, А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка Текст. /А. П. Бабушкин. Воронеж : Изд-во Воронеж, гос. ун-та, 1996. -104 с.
3. Гумбольдт, В. фон Избранные труды по языкознанию Текст.: [пер. с нем.] / В. фон Гумбольдт. М.: Прогресс, 1984. – 398 с.
4. Телия, В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты Текст. / В. Н. Телия. -М.: Языки русской культуры, 1996. 288 с.
5. Тер-Минасова, С. Г. Язык и межкультурная коммуникация Текст. / С. Г. Тер-Минасова. 2-е издание, доработанное. – М.: Изд-во МГУ, 2004. – 352 с.: ил. – (Классический университетский учебник).
6. Американа. Англо-русский лингвострановедческий словарь Текст. / под ред. и общ. рук. проф. Г. В. Чернова. Смоленск : Полиграмма, 1996. - 1185 с.
7. 248. Англо-русский словарь американского сленга Текст. М.: Инфосерв, 1994. – 544 с.
8. Thome, T. Dictionary of Modern Slang Text. / T. Thorne. М.: Вече, Персей, 1996. -592 с.
9. WDS Webster's Dictionary of Synonyms Text. – First Ed. -Springfield : G. & C. Merriam Co., Publishers, 1951. -908 p.

Мырзатаева Гульмира Нуржановна

докторант 1 курса
ЮКГУ им. М. Ауэзова

Артыкбаева Фазила Ильмаровна

к. ф. н., заведующая кафедрой «Иностранная филология»
Международный университет Silkway

СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К РАЗВИТИЮ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Түйін. Мақалада педагогикалық мамандықтар студенттерінің – болашақ мұғалімдердің оқушылардың сын тұрғысынан ойлауын қалыптастыру мен дамытуға дайындығын қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Оқушылардың сын тұрғысынан ойлауын дамыту үшін қажетті педагогтың кәсіби-маңызды қасиеттері анықталды, олардың мазмұнын ашады. Сын тұрғысынан ойлауды өлшеу әдістері, оны дамытудың заманауи тұжырымдамалары талданды. Болашақ педагогтың теориялық білімінде, біліктерінде және дағдыларында, қабілеттері мен қасиеттерінде көрсетілген студенттердің сыни ойлауын қалыптастыру және дамыту процесінің мазмұны қарастырылған. Педагогикалық мамандықтар студенттерінің сыни тұрғысынан ойлауын дамыту шарттары анықталды.

Түйінді сөздер: сын тұрғысынан ойлау, педагогтың кәсіби сип, сын тұрғысынан ойлаудың белгілері мен сипаттамалары, сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиялары.

Резюме. В статье рассматривается проблема формирования готовности студентов педагогических специальностей – будущих учителей к формированию и развития критического мышления школьников. Выделены профессионально-важные качества педагога, необходимые для развития критического мышления учащихся, раскрывает их содержание. Проанализированы методы измерения критического мышления, современные концепции его развития, широко распространенные в передовой международной практике. Раскрывается содержание процесса формирования и развития критического мышления студентов, выраженные в теоретически знаниях, умениях и навыках, способностях и качествах личности будущего педагога. Выделены условия развития критического мышления студентов педагогических специальностей.

Ключевые слова: критическое мышление, профессиональные качества педагога, признаки и характеристики критического мышления, технологии развития КМ.

Summary. The article deals with the problem of formation of readiness of students of pedagogical specialties-future teachers for the formation and development of critical thinking of schoolpupils. Professionally important qualities of a teacher that are necessary for the development of critical thinking of students are highlighted, and their content is revealed. Methods of measuring critical thinking, modern concepts of its development, widely used in best international practices are analyzed. The article reveals the content of the process of formation and development of critical thinking of students, expressed in theoretical knowledge, skills, abilities and qualities of future teacher's personality. The conditions for development of critical thinking of students of pedagogical specialties are highlighted.

Keywords: critical thinking, professional qualities of teacher, signs and characteristics of critical thinking, technologies of development of CT.

ВВЕДЕНИЕ.

В отечественной системе образования часто поднимаются вопросы подготовки и совершенствования педагогических кадров. Между тем, показатели международных рейтингов образования, обнаруживают некоторые недостатки в системе подготовке учителей.

Согласно опубликованному международному исследованию учебных навыков ОЭСР PISA в 2018 году Казахстан опустился на 69-е место в списке из 77 государств. 15-летние казахстанские ученики в 2018 году набрали по чтению – 387 (-100 баллов от среднего показателя по ОЭСР), математике – 423(-66 баллов от среднего по-

казателя по ОЭСР) и естествознанию – 397 (-92 балла от среднего показателя по ОЭСР) [<https://informburo.kz>]. Известно что, тест PISA направлен не на выяснение академических знаний, а на выявление *функциональной грамотности, на умение применять полученные знания, анализировать, критически мыслить*. Таким образом, данная статистика обнаружила недостаточный уровень развития критического мышления среднестатистического казахстанского школьника. При этом необходимо учитывать, что учителя играют ключевую роль в стимулировании критического мышления обучающихся. Следовательно, назрела необходимость систематичес-

кой подготовки будущих педагогов на уровне бакалавриата к развитию критического мышления обучающихся.

Между тем большинство студентов педагогических вузов изучают некоторые основы критического мышления лишь в рамках отдельных дисциплин педагогического профиля в рамках применения технологий развития критического мышления. Казахстанский автор, изучавший вопросы КМ Оспанова Н. Т. отмечала, что необходима разработка системы формирования критического мышления учителей, начиная с профессионального обучения в колледжах и вузах, а также методическая подготовка их к формированию критического мышления учащихся в условиях средней общеобразовательной школы [Оспанова Н. Т., 2010].

Очевидно, что учитель играет ключевую роль в формировании и развитии критического мышления школьников. По мнению Энниса, самый важный фактор обучения критическим способностям мышления [Р. Эннис, 1991, с. 5] – учитель. «Самая основная миссия учителя – руководство процессом учения и обучение. Учитель знает, как его ученики учатся и развиваются, чтобы осуществлять эффективное преподавание. Учитель организует мероприятия, которые будут поддерживать интеллектуальное, социальное и личностное развитие школьников и предоставляет возможности. Учитель применяет различные методы обучения, с тем чтобы стимулировать их критическое мышление и решение проблем».

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ.

Рассмотрим, какими профессионально важными качествами и умениями должен обладать педагог для развития критического мышления учащихся:

1. Развитое критически-педагогическое мышление
2. Владение теоретическими знаниями критического мышления и методикой его развития у школьников
3. Умения целенаправленно применять на практике технологии и методы развития критического мышления
4. Умение осуществлять диагностику уровней критического мышления школьников

Раскроем краткое содержание каждого из вышеперечисленных пунктов. Во первых, возникает вопрос какие признаки или свойства относятся к критическому мышлению. П. Фасиуон и др. (1995) определил признаки критического мышления как последовательную внутреннюю мотивацию, которая обеспечивает решение проблем [Фасион и др, 1995, с. 1] Кёкдемир объясняет эти признаки так [Кёкдемир Д., 2003]

• *Поиск истины:* человек показывает тенденцию объективного поведения, даже если оно

против его собственных мыслей, поиск истины и навыки постановки вопросов, в этом отношении, который включает в себя опцию или оценку различных мыслительных качеств.

• *Открытость:* терпимость человека к различным подходам, и чувствительность к собственным ошибкам. Индивидуум принимает во внимание решения других, когда он принимает решение по определенному вопросу в этом измерении.

• *Аналитичность:* человек проявляет склонность быть внимательным к проблемам, которые могут быть подняты, и рассуждать, даже если есть сложные проблемы, и использовать объективные доказательства.

• *Системность:* это тенденция организованного, планового и тщательного поиска.

• *Уверенность в себе:* человек доверяет процессу собственного самоанализа.

• *Любознательность:* она отражает склонность человека к приобретению знаний и познанию новых вещей без какой-либо пользы или ожидания.

• *Зрелость:* Состояние умственной зрелости и когнитивного развития.

Для определения критического мышления будущего педагога представляется целесообразным использование уже разработанных и апробированных в мировой практике тестов критического мышления, которые, определенные должны быть адаптированы для казахстанских условий. Большой интерес в этом отношении представляет, Калифорнийский Тест Характеристик Критического Мышления – CCTDI: CCTDI отличается от подобных тестов критического мышления (например Инвентаря Навыков Критического мышления Уотсон –Глэйзера) тем, что не измеряет умения, а используется, чтобы оценить уровень характеристик критического мышления человека или оценить уровень критического мышления более обширно. Данный комплекс появился в результате проекта Дельфи, который был организован американской Ассоциацией Философии в 1990. Комплекс имеет 7 под-параметров и 75 пунктов, которые определяются теоретически и также тестируются психометрически. Однако система оценивания, состоящая из всех этих показателей комплексно, используется для определения критического мышления. При прохождении данного теста можно утверждать, что люди, чьи оценки менее 240, навыки критического мышления являются в целом низкими, а с другой стороны, чьи оценки более 300 эти свойства являются более высокими. Эти подпараметры включают анализ, открытость, информативность, уверенность в себе, поиск истины, системность илюбознательность.

Если рассматривать критическое мышление как процесс, согласно Фасиону (2006) критическое мышление является «целенаправленным,

саморегулируемым суждением, которое приводит к толкованию, анализу, оценке и выводам, а также объяснению доказательного, концептуального методологического, критериального или контекстного рассмотрения, на котором основано это суждение» [Фасион и др., 1998, 104 с]

В целом существуют четыре различных концепции критического мышления: критическое мышление как общий навык (Энис, 1962, 1989; Халперн, 1997); критическое мышление как встроенный навык (МакПэк, 1990); Критическое мышление как компонент навыков обучения на протяжении всей жизни (Кэнди, 1991); и критическое мышление для критического человека (Барнетт, 1997).

Перейдем ко второму вопросу об освоении студентами педагогических специальностей теоретических знаний критического мышления и методикой его развития у школьников. Очевидно, что теоретические знания должны включать когнитивистику, включая внимание, восприятие и развитие памяти, влияющих на развитие мышления, а также различные виды и формы мышления, процессы рефлексии и само-рефлексии. Как показывает вузовская практика, студенты и преподаватели в большинстве случаев хаотично воспринимают процесс развития критического мышления, не готовы к саморефлексии и саморегуляции индивидуальных траекторий его развития.

Интерес представляют изучение различных стилей мышления обучающихся и их взаимозависимость с компонентами критического мышления. Теория психического самоуправления определяет 13 стилей мышления в 5 (пяти) параметрах. Они классифицируются как *Функции, Формы, Уровни, Области и, Учения*. Например параметр «области»: в данном параметре существуют два основных стиля мышления. Это внутренний и внешний стиль мышления. Лицо, демонстрирующее внутренний стиль мышления получает удовольствие от работ, которые он может выполнить вне зависимости от других. Человек с внешним стилем мышления получает удовольствие от работ, обеспечивающих возможность развития межличностных отношений с другими. Параметр «учения»: включает либеральный и консервативный стиль мышления. Консервативный стиль мышления предпочитает придерживаться доступных правил. Индивид с либеральным стилем мышления открытый, не избегает задаваний, которые приводят к неоднозначности.

С. Эмир в своем исследовании взаимосвязи между критическим мышлением и стилями мышления подчеркивает, что это имеет важное значение для преподавания, оценивания и программ развития будущих педагогов. Он резюмирует, что «Если будущим учителям предоставить возможность исполтзовать свои собствен-

ные стили мышления в программе подготовке учителей для развития их собственных навыков критического мышления, после окончания вуза учителя смогут создавать необходимую среду для своих учеников» [С. Эмир, 2013, 340 с]

Знание теории когнитивных технологии разработки индивидуальных траекторий развития критического мышления позволили бы снабдить педагогов способами, обеспечивающими реализацию их критического потенциала и готовность к решению нестандартных профессионально-ориентированных ситуаций и поиска альтернативных путей их решения.

Теоретический багаж об основах критического мышления будущих учителей определенно должен быть подкреплён владением специальными методами и технологиями критического мышления. На сегодняшний день педагогической науке известны около сотни различных технологий и приемов развития критического мышления. Так как мышление и речь тесно взаимосвязанные друг с другом процессы можно классифицировать методы развития КМ по типу воспроизведения и восприятия речи: письменные, технологии с чтением, аудиальные (на слух) и продуктивно-речевые (например дискуссии и обсуждения).

Для развития критического мышления необходимо применение специальных технологий, одной из которых является разработанная американскими педагогами (Дж. Стил, К. Мередит, Ч. Темпл) технология развития критического мышления посредством чтения и письма. Данная технология имеет логичную структуру, которая соответствует основным этапам когнитивной деятельности личности. Различные приёмы, касающиеся работы с информацией, организация работы в классе, группе, предложенные авторами проекта, – это «ключевые слова», работа с различными типами вопросов, активное чтение, графические способы организации материала.

Другую классификацию технологий КМ различают по трем последовательным фазам ее реализации: вызова, осмысления, и рефлексии.

Стадия вызова:

- «Инвентаризация»
- «Верите ли вы...»
- «Ключевые слова»
- «Тонкие» и «толстые» вопросы
- Кластер, таблица, синквейн – с возвращением на 3-й стадии
- Инверсия

Стадия осмысления:

- ИНСЕРТ (чтение с маркировкой)
- Заполнение таблиц – ЗХУ, сводной, «бортового журнала» и др.
- Зигзаг
- Загадка
- Поиск в тексте ответов на вопросы

Стадия рефлексии:

- Ответы на вопросы
- Кластер
- Синквейн
- Прием «двухчастный дневник»
- Проверка и обсуждение таблиц
- Возврат к ключевым словам, верным и неверным утверждениям
- Личная аналогия (эмпатия)
- Собственно рефлексия – анализ и оценивание выполненной работы.
- метод рефлексии контрастов – особенно полезен для будущих педагогов, поскольку сопоставляет имеющиеся стратегии развития критического мышления с возможными альтернативными траекториями, что «позволяет рассмотреть свои представления о себе, своем пути развития критического мышления с крайних позиций: максимально положительных и максимально отрицательных, следовательно, дает возможность оценить эффективность различных вариантов» [Макарова Л. Н., Шаршов И. А., 2013, 228 с]

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Подготовка будущих педагогов к развитию критического мышления часто представляет собой двухсторонний синхронный процесс, так как, применяя непосредственно в процессе обучения педагогических дисциплин технологии КМ развиваем их собственное критическое мышление и демонстрируем на практике механизм реализации тех или иных методов КМ.

Все известные технологии и методы развития КМ при правильном применении, несомненно, вносят вклад в развитие критического мышления обучающихся, однако они не должны становиться самоцелью, гораздо важнее создать благоприятные педагогические условия для пробуждения мотивации к теме, задаванию интересных вопросов, обсуждению со сверстниками и при необходимости вступлению в спор с преподавателем/учителем.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. <https://informburo.kz/stati/pisa-2018-kazahstanskije-shkolniki-vpervye-za-10-l>
2. Оспанова Н. Т., Педагогические условия формирования критического мышления старшеклассников: автореферат дисс. к. п. н., Алматы 2010, 37 с.
3. Макарова Л. Н., Шаршов И. А., Когнитивная технология разработки индивидуальных траекторий развития критического мышления преподавателей и студентов, Тамбов 10 №7, 2015, 225-234
4. Ennis, R. (1991). Critical thinking: A streamlined conception. Teaching Philosophy, 24p/
5. EMİR S. / Contributions of Teachers' Thinking (Istanbul-Fatih Sample) Educational Sciences: Theory&Practice – 13(1) • Winter • Educational Consultancy and Research Center) ©2013, 337-347p.
6. Facione, P. A., Sanchez, C. A., Facione, N. C., & Gainen, J. (1995). The disposition toward critical thinking. The Journal of General Education, 44p
7. Facione, P., Facione, N., & Giancarlo. C.. California critical thinking disposition inventory, -Inventory manual. Millbrae. CA: The California Academic Press, 1998, 174p.
8. Kökdemir, D. Belirsizlik durumların dakararvermeve problemçözme. Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003

Оразақынқызы Фарида
Ph. D., филол ғ. к.,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Анипина Алия Кәргенқызы
докторант,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Бисенбаева Жанат
доктор PhD, ассоциированный профессор

Умарбекова Гульбохор Тулашбековна
магистрант,
Silkway Халықаралық университеті
E-mail: aliyaanipina80@gmail. com

ШЕТЕЛ ТІЛІ САБАҒЫНДАҒЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Түйін: Ерте замандағы қоғам, өмір, болған оқиғалар жайлы біраз мағлұматтарды біз мақал мен мәтелден аламыз. Мақал-мәтел – айрықша микроәлем, ата-бабамыздың кейінгі ұрпағына қалдырған қысқа әрі нұсқа сөз тіркестерінде адамгершілік заңдылықтары мен терең мағыналар жатқанын аңғартады. Сондықтан мақал-мәтелдер тілімізде ерекше орынға ие.

Берілген мақаланың өзектілігі – кез келген шет тілін үйренгенде сол елдің мәдениетімен танысу қажеттілігі туады, сол себепті студент мақал-мәтелді үйреніп қана қоймай, сол тілде сөйлейтін ұлттың мәдениетімен де танысады.

Түйінді сөздер: мақал-мәтел, мәдениет, риторика.

Оразақынқызы Фарида
Ph. D, к. филолог. н.,
КазНУ имени аль-Фараби

Анипина Алия Каркеновна
докторант,
КазНУ имени аль-Фараби

Бисенбаева Жанат
доктор PhD, ассоциированный профессор

Умарбекова Гульбохор Тулашбековна
магистрант,
Международного университета Silkway
E-mail: aliyaanipina80@gmail. com

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОСЛОВИЦ НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Аннотация: Мы получаем много информации о древнем обществе, жизни, событиях из пословиц и поговорок. Притчи – это особый микрокосм, что означает, что короткие и вариативные фразы, оставленные нашими предками следующему поколению, содержат моральные законы и глубокие значения. Вот почему пословицы занимают особое место в нашем языке.

Актуальность данной статьи заключается в том, что при изучении любого иностранного языка необходимо знакомиться с культурой этой страны, чтобы студент не только выучил пословицы, но и познакомился с культурой нации, которая говорит на этом языке.

Ключевые слова: пословицы, культура, риторика.

Orazakynkyzy Farida

Ph. D, candidate of philology,
al-Farabi Kazakh National University

Anipina Aliya Karkenovna

doctoral student,
al-Farabi Kazakh National University

Bissenbayeva Zhanat

doctor PhD, associate professor

Umarbekova Gulbohor Tulashbekovna

Master,
Silkway International University
E-mail: aliyaanipina80@gmail. com

USE OF PROVERBS IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS

Abstract: We get a lot of information about ancient society, life, events from proverbs and sayings. Proverbs are a special microcosm, which means that short and varied phrases left by our ancestors to the next generation contain moral laws and deep meanings. That is why proverbs occupy a special place in our language.

The relevance of this article lies in the fact that when studying any foreign language it is necessary to get acquainted with the culture of this country so that the student not only learns proverbs, but also gets acquainted with the culture of the nation that speaks this language.

Key words: proverbs, culture, rhetoric.

Тілді білу – өмірді үйрену. Шеттілін оқыту ба-
рысында мақал-мәтелдерді қолдану маңызды.
Себебі, мақал-мәтелдер халықтың тарихымен,
дәстүрімен және ұлттық дүниетанымын наси-
хаттайды. Мақал-мәтелдерді қытай тілінде еркін
сөйлеу деңгейіне жеткен 3-4 курс студенттеріне
көбіне тілді одан ары дамыту мақсатында, қытай
тілінде еркін және көркем сөйлеуге дағдыланды-
ру үшін қолданады. ҚР-ның алып көрші ҚХР-мен
экономикалық, мәдени қарым-қатынасы жыл-
дан жылға жақсаруда. Сол себепті қазіргі жас-
тардың қытай тілін үйренуі ерекше қарқынмен
жүзеге асуда. Осыған орай, қытай тілін үйрететін
отандық жоғары оқу орындарының оқытушыла-
ры қытай тілінің грамматикасына, синтаксисіне,
морфологиясын оқытатын оқулықтар жарық-
қа шығарып жатыр. Қытай тілін үйреніп жатқан
студенттер тілді меңгерумен қатар, тіл арқылы
Қытай халқының мәдениетін, салт-дәстүрін де
меңгеруде.

Тілдің байлығын, көркемдігін көрсететін– ма-
қал-мәтелдер. Олай болса, студенттің сөздік қо-
рын байытудың тиімді жолының бірі – мақал-мә-
телдерді қолданып сабақ өту. Ал оны жүзеге асы-
ру үшін мақал-мәтелдер сөздігін жасау керек. Әр
студентте мақал-мәтел сөздігі болса, күнделікті
қолданысқа өте пайдалы. Студент мақал-мәтел
сөздігін аудиториядан тыс уақытта естіген, оқы-
ған мақал-мәтелдермен толықтырып отыруына
болады. Студенттің тілдік қорын байыту – тілді
дамытуға апарар жол. Себебі, қытай тілінде сөз-
дік қоры жеткілікті студент өз ойын нақты жеткі-

зуге мүмкіндігі болады. Сондықтан да кез келген
шеттілін оқыту үшін сөздік қорды байытуға ерек-
ше назар аудару керек. Сөздіктегі қытай тіліндегі
мақал-мәтел қасына қазақ тіліндегі баламасын
тауып қосса, екі ұлттың мақал-мәтелдеріндегі
ұқсастықтар мен айырмашылықтарды ажырата
алады. Өйткені, Қытай және қазақ ұлттары екі
түрлі әлемде өмір сүреді. Ұстанатын діндеріне,
тұрмыстық жағдайларына байланысты екі ұлт-
тың мақал-мәтелдері мазмұны жағынан екі түр-
лі. Көшпенді қазақ халқының негізгі кәсібі мал
шаруашылығы, қытай халқы ауылшаруашылы-
ғымен айналысқан. Сондықтан қазақ халқы төрт
түлік малды мақал-мәтелдерінің бір тақырыбы
етіп алған. Мысалы: «Таңбасыз тай, еңсіз **қой**
болмайды», «Бір биеден ала да, құла да туады»,
«Саулықтың жасы үлкен, қошқардың басы үлкен»
[Ө. Тұрманжанов, 2004, 440 б]. Қытай тіліндегі
мақалдар: «锄头有粪, 越锄越嫩», «锄头有水, 杈
头有火», «麦锄三遍没有沟, 豆锄三遍圆溜溜», «春
分麦动根, 一刻值千金», «清明前后, 麦掩老鸹» [乃
坤. 1993, 250].

Қытай тілін үйренушілерге мақал-мәтел ар-
қылы екі елдің мәдениетінің ұқсас және айырмашы-
лықтарын да қоса үйретуге болады. Екі елдің
мақал-мәтелдерінің ұқсас жақтарына тоқтала-
тын болсақ:

1. Қазақ және қытай мақал-мәтелдерінде ең-
бекке шақыру, еңбек ету тақырыбы негізгі тақы-
рыптардың бірі. Мысалы, «Еңбек етсең ерінбей,
тояды қарның тіленбей», «Еңбексіз тапқан ал-
тыннан, еңбекпен тапқан жез артық», «Еңбексіз

өмір сөнген көмір». Қытай тіліндегі «不劳动者不得食», «生命不息, 奋斗不止», «少壮不努力, 老大徒伤悲» мақал-мәтелдерімен мағыналары жақын.

2. Екі тілдегі мақал-мәтелдерде достық, дос болу тақырыбы бар: «Айрылмастай

досыңа қайрылмастай сөз айтпа», «Азаматпен дос бол, қадіріңді біледі». Қытай тілінде: «不知其人, 视其友», «守道不封己, 择交如求师», «多一个朋友多一条路», «没有信任就没有友».

3. Қазақ және қытай ұлттары бірлік пен ынтымақтастықты насихаттайды, бұл мақал-мәтелде де көрініс табады. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер: «Берекесіздің ауылы – мерекесіз», «Ынтымақты елге ешкім жетпес, ынтымақсыз елдің өкініші бітпес». Қытай тіліндегі мақалдар: «一个篱笆三个桩, 一个好汉三个帮», «人多力量大, 柴多火焰高».

Қазақ және қытай тілдеріндегі көптеген мақал-мәтелдерде тұжырымды айтылмайды, шындық айтылады, ал риториканы қолданатын әдіс жарқын бейнені тудырады, кез келген ерекше бейненің абстрактілі мағынаны көрсетуін талап етеді. Қарама қарсы қою арқылы қазақ және қытай тілдеріндегі мақал-мәтелдердің риторикасы өте айқын көрінеді, метафора анық байқалады. Метафораны, дербестенуді (персонификация), параллелизмді, қайталаулар, антитеза, екі мағына, метонимия, екі жақтылық, аллитерация, рифма, гипербола, сұрақ қою секілді әдестер мақал-мәтелдің құрылымын шағын етеді, осылайша жарқын бейнеге, әдемі ырғақ, үйлесімді дыбыс және т. б. қол жеткізуге болады. Мысалы қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер: «Кедей өлсе қойылмас, арық өлсе сойылмас», «Досың мың болса да аз, дұшпаның біреу болса да көп», «Борсық ұрған сайын семіреді», борсықтың бастапқыда семіз болмағаны айтылады, денесін ұрса ісінеді, семіретінін көрсетеді, метафора адамның қыңырлығын көрсетіп қолданылып тұр, яғни сендіру қиын. Қытай тіліндегі мақал-мәтелдер: «交人交心, 浇花浇根» (双声, 押韵); «人是混水鱼, 混到哪里算哪里» (讽喻); «读不尽的世间书, 走不尽的天下路» (比喻, 对仗, 押韵) [成世勋. 2000, 200]. Бұл екі ұлттың мақал-мәтелдерге риториканың түрлі әдістері қолданылған, сөйлемдері айқын бейнені көрсетеді, оқығанда интонация бар, ырғақ пен гармония үйлескен ойға шақырады.

Мақал-мәтел толығымен ұлттың жеке тұлғалылығы мен мәдени темпераментін көрсетеді. «Мақал-мәтел әр ұлттың ерекше тарихымен, экономикасымен, өмірімен, дәстүрімен, табиғи ортасымен етене байланысқан» 曾自. 1983. 198]. Мақал-мәтел ұлттың қоғамдық өмірін сақтайды, олар сол ұлттың аймақтық сипаты мен мәдени ерекшелігін жарқын бейнелейді, ерекше сипаттау әдісі арқылы ерекше идеяларды суреттейді. Сонымен қатар, мәдениеттің тілге әсері арқылы қазақ және қытай тілдеріндегі мақал-мәтелдер арасында ерекшелік бар екені білінеді, олардың ерекшеліктері:

1. Қазақ ұлты табиғи географиялық орта әсерінен ертеден көшпелі өмір салтын ұстанған. Кең жайылымды жерлерде өмір сүрген қазақ халқы ұзақ жылдар жылқы, сиыр, түйе, қой бағумен айналысқан. Мал шаруашылығындағы тәжірибелерінде жайылымға шығу, су көзі, көші-қон ауысуы, ауа райының қолайлығы жайлы заңдылықтарды меңгерген, мал бағу, жайылымдарды басқару, үйде бағылатын малдық қорасын жасау әдістері, сонымен қатар әртүрлі мал бағу әдістері мен ерекшеліктерін, мал бағу өнімділігін көрсетеді. Ерекше жайылымдық экономика мен мал бағу мәдениетін жасады, осы мәдени ерекшеліктер қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерде жақсы көрініс табады. Мысалы: «Малды жазда айдап бақ, қыста байлап бақ», «Ат жалында, Атан қомында», «Таутеке тауға шықпаса, тұяғы қисаяды», «Сиыр суға, түйе тұзға құмар», «Мал тоңда жатса тулақ, көңде жатса қунақ» және т. б. Қытай ұлты ертеден негізінен кең жазық далада өмір сүрген, осыдан ауыл шаруашылықпен айналысу тәжірибелеріне бай табиғи ресурстармен қамтамасыз етті. Әлеуметтік өмірде ауыл шаруашылығы ең маңызды өндіруші бөлім және таптырмас экономика көзі болды. Феодалды қоғам ауыл шаруашылығына үлкен мән берген, сондықтан қытай тіліндегі мақалдардың көбі осы тақырыпта. Мысалы: «春天一刻值千金, 农事季节不饶人», «七十二行, 庄稼人头一行», «仰面求人, 不如扑面求土», «庄稼要好, 上粪要跑» [阿. 1995, 265].

2. Дін – ерекше мәдени форма, адамзат мәдениетімен үндесіп дамыды, сондықтанды мәдениет адамзат пен қоғамның ең терең, ең ауқымды әсерін алған мәдени үлгі, оның тілге әсіресе мақал-мәтелге әсері өте үлкен. Қазақ халқы тарихта қарапайым дінге сенген, табиғатқа және ата-бабаға табынған, кейін шаманизм, буддизм және несториан діндері болған. 14 ғ. мен 18 ғ. аралығында Алтын Орда кезеңінде қазақ ұлты ислам дінін қабылдады. Ислам діні насихаттайтын негізгі идеялар мен заңдар «Құран» кітабында жазылған. Көптеген қазақ тіліндегі мақалдар мен мәтелдер «Құраннан» келген, көбісі «Құдай», «Рух» сөздерін негізгі тақырып етіп алған, ислам дінінен белгі қаланды. Мысалы: «Құдай берейін десе, Пайғамбар қыңқ қылмайды» мағынасы-Пайғамбар Құдайға қарсы келе алмайды, «Базар теңгеліге базар, теңгесізге мазар», «Намаз оқысаң қолыңнан құман кетпес, молда болсаң аузыңнан дұға кетпес», «Сұрай сұрай Меккеге барады». Қытай ұлтының діни мәдениеті күрделірек, даосизм Қытай елінің діні, ол адамдарға рухани жайылық береді, мақсаты – қартаймау мен қайта тірілу, бірақ бұл дінге шаруалар наразы болды. Буддизм дінін б. з. д. 1 ғ. миссионерлер мен бизнесмендер Қытайға әкелді, басшының халықты тыныштандыратын тағы бір құралына айналды, сондықтан даосизм мен буддизм қытай ұлтының мәдениетінде маңызды бөлшекке айналды, сонымен «鬼», «道», «佛», «仙», «和尚», «菩

萨» және т. б. сөздер қытай мақалдарына қосылды. Мысалы: «不看增面, 看佛面», «放下屠刀, 立地成佛», «泥菩萨过河, 自身难保», «一人得道, 鸡犬升天», «张果老倒骑毛驴, 把方向走背了», «丈二和尚摸不着头脑», «道高一尺, 魔高一丈». Қазақ және қытай мақал-мәтелдерін салыстыру кезінде қазақ тілі мен ислам дініне байланысты мақалдардың көп екенін байқаймыз, ал қытай тілі мен буддизм және даосизм діндерімен байланысты мақалдар көптеп кездеседі екен. Бұл екі ұлттың бір біріне ұқсамайтын мәдени діни сенімдерін көрсетеді [阿班, 1995].

3. Ерекше мәдени орта, әртүрлі діни сенім, психологиялық сапа мен мәдени жетістік, барлығы әртүрлі ұлттардың мәдени психологиясы мен ойлау тәсілі жағынан айырмашылықты көрсетеді. Яғни, объективті заттар – ұқсас, бірақ әртүрлі ұлттардың оны тануында айырмашылық болады. Мысалы: қазақ «қара түсті» қолайсыз, нашар түс деп есептейді, ал қытайлық адам қара түсті әділетті түс деп есептейді, «黑包公» – қара сөмке. Қазақ тілінде «көк түс» қатал, суық, сезімсіз символы, ал қытай тілінде керісінше тазалық, жарық, қуанышты мағынада қолданылады. Қазақ және қытай ұлттары ит асырағанды әдетке айналдырған, бірақ итке деген көзқарасы әртүрлі. Қазақ ұлты итті «Ит жеті қазынаның бірі» дейді, қараңғыда малды күзетеді, бір адамның орнын басады дейді, сондықтан қазақтар итті алақанның інжімаржаны дейді, итті құрметтейді. Ит қазақ ұлтының жүрегінде «адалдық», «мықтылық», «табандылық», «қорғаушы» секілді мақтауға лайықты мәдени психологияға тән. Қазақ халқының мақал-мәтелдері: «Итиесі үшін жүгіреді, Құс тамағы үшін ұшады», «Иті сақ қораға бөрі жоламас, иесі сақ қораға ұры жоламас». Қытай ұлтында да ит асырау әдеті болса да, итке деген қарым-қатынасы жиіркену мен жақтырмау, адамдар көбінесе итті жаман адам, жаман іс кезінде суреттеп пайдаланады. Мысалы қытай тіліндегі мақал-мәтел: «狗嘴里吐不出象牙», «咬人的狗不露齿», «狗眼看人低», «狗急跳墙», «挂羊头卖狗肉».

4. Мақал-мәтел бір ұлттың дәстүрлі әдет-ғұрыпын бейнелейді, ол халық жазбасы. Әртүрлі дәстүрі бар ұлттың мақал-мәтелі де әртүрлі болады. Қазақ ұлтының тағамға қатысты әдет-ғұрыптары көшпенді өмірмен етене жақын. Ет, шұбат, қымыз, айран, жылқы еті, сүрленген жылқы еті және

т. б. қазақ ұлтының негізгі асы, осы тағам аттары мақал-мәтелінде де өте көп қолданылады. Мысалы: «Сорпа тимес жерден сүйек дәмепте». Бұл мақал ерте кездегі көшпенді өмір сүрген қазақ ұлтының негізгі тағамы – ет болғанын білдіреді. «Тойсаң тәуба қыл», қазақ ұлты тамақ ішіп болған соң ас қайыратын әдеті бар. «Асыққан адам елге қонады, асыққан бүркіт торға қонады» – қазақ ұлты қонақжай халық, таныс немесе танымайтын адам болса да есіктен қайтармайды, үйіне шақырып ет асып тамақ беріп қондырады, әйтпесе сол адамның сынына ұшырайды. «Ер өлсе құны бар, жесір өлсе пұлы бар» – қазақтың дәстүрінде күйеуі қайтыс болғанда, жесір әйел басқа тайпаға тұрмысқа шығу керек немесе өзінің төркініне қайтып бару керек болған, қалыңдықтың бағасына тең малды күйеуінің отбасына қайтару керек. «Адам мен адамды береке жақындатады, ақын мен ақынды мереке жақындатады» – қазақ ұлтында домбырамен ән айтып жүретін әнші халық. Ал Қытай ұлтына келетін болсақ, жоғарыда айтып кеткеніміздей маңыздысы ауыл шаруашылығы, күріш қытай ұлтының негізгі тағамы болып саналады. Соған байланысты мақал-мәтелдер: «当家才知柴米贵», «巧妇难为无米之炊». Сонымен бірге қытай халқының поэзиясы мен сурет өнері мен ушу да мақал-мәтелде көрініс табады, адамдар өндіріспен айналысып қана қоймай, бокспен де шұғылданады, шахмат ойнағанды, опера тыңдағанды жақсы көреді. Мысалы: «打打太极拳, 赛过活神仙», «棋逢对手难相当, 将遇良才不敢骄», «怒画竹, 喜画兰, 不喜不怒画牡丹», «三打七唱黄梅腔, 吴头楚尾一枝花».

Мақал-мәтелді шетел тілі сабағында қолдану шетел тілі мен сол ұлттың дәстүрлі мәдениетін үйретудегі маңызды бөлшек. Мақал-мәтелдердің сипаттамаларын түсіну, мақал-мәтелдің ұлттық мәдени ерекшелігіне мән беру, мақал-мәтелді дұрыс қолдану сәтті қарым-қатынас жасай білудің маңызды кепілі. Қытай тілі сабағында қазақ және қытай ұлттарының мақал-мәтелдерін салыстыра қарастыру арқылы екі ұлттың мәдениетін, дәстүрін, діни сенімін терең түсінуге болады. Сөз мәйегі саналатын мақал-мәтелді шеттілін оқыту барысында ұтымды қолдана білу – тілді меңгерту мен тіл байлығын молайтудың тиімді жолы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ө. Тұрманжанов. Қазақтың мақал – мәтелдері: ғылыми басылым. - Алматы : Раритет, 2004. – 440 б.
2. 李乃坤. 中外民俗学比较研究. - 济南: 山东师范大学出版社. -1993. -250 页.
3. 曾自立. 英汉谚语概说. -北京: 商务印书馆. -1983. -198 页
4. 成世勋. 试析哈萨克谚语的修辞特点. -伊犁师范学院学报. -2000. -200 页
5. 阿班. 毛力提汗. 哈萨克族谚语中的哲学思想初探. -中央民族大学学报. -1995. -265页
6. 邓炎昌. 语言与文化. -北京: 外语教学与研究出版社. -1989.

Темирбекова Гулжамила Қамбарбекқызы

Ф. ф. к.,

Silkway Халықаралық университеті

Шымкент қ., Қазақстан

Бейсенбаева Раушан Хамзаевна

Ф. ф. к.,

Silkway Халықаралық университеті

Шымкент қ., Қазақстан

АНТИКАЛЫҚ ДӘУІРДЕГІ ӘНГІМЕ ЖАНРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Түйін. Мақалада адамзат өркениетінің бастау бұлағы саналатын Ежелгі Шығыс мәдениеті мен жаңа ғылым дәуірінің негізі саналатын көне грек, яғни антикалық дәуір ойшылдарының әдеби-эстетикалық ұғымдарды қалыптастырудағы еңбектері қарастырылады. Көркемдік ойлау үрдісінің ең көне үлгілері мен оларға теориялық, эстетикалық тұрғыдан берілген талдау еңбектердің ғылыми маңызы өте жоғары. Олар адам баласының рухани өсіп-өркендеу жолындағы сүйенген ең бір асыл таянышы болды. Антикалық дәуірдің Платон, Аристотель сияқты ойшылдарының философиялық, әдеби-эстетикалық ойлары мен ғылыми-теориялық тұжырымдары жаңа дәуір ғылымының дамуына орасан зор ықпал етті.

Аристотель қалыптастырған әдеби-теориялық ұғымдар мен терминдер бүгінгі күн әдебиеттануында да қолданылып келеді. Сондықтан да, антикалық дәуір ойшылдарының әдеби-эстетикалық пайымдаулары әлемдік, ұлттық әдебиеттанудың даму үрдісінде де маңызы арта бермек.

Түйінді сөздер: антикалық дәуір, эстетика, теориялық ұғымдар, драма, трагедия, комедия, дифирамб, ямб, эпос, фабула.

Резюме. В статье рассматривается ранняя культура Древневосточной цивилизации и научные труды античных греческих мыслителей Платона и Аристотеля, посвященные литературно-эстетическим вопросам того времени. Эти труды научно важны тем, что они считаются первоисточниками по вопросам анализа и исследования литературных произведений в теоретических и эстетических аспектах. На них ссылались и будут ссылаться вся научная знать, как основная опора в развитии и становлении человеческой цивилизации.

Если Платон рассматривает роль подражания в появлении художественного произведения в направлении идеализма, Аристотель исследует эту проблему в связи с художественным познанием. Аристотель впервые устанавливает литературные понятия как термины и раскрывает их сущность, характеризующую природу произведения. Этими терминами пользуются и современные литературоведы. Поэтому литературно-теоретические термины мыслителей античной эпохи всегда имеют историческую важность и научную ценность.

Ключевые слова: античная эпоха, эстетика, теоретические понятия, драма, трагедия, комедия, дифирамб, ямб, эпос, фабула.

Summary. The article discusses the early culture of ancient Oriental civilization and scientific works of ancient Greek thinkers Plato and Aristotle devoted to literary and aesthetic issues of that time. These writings are scientifically important because they are considered primary sources for analysis and research of a literary work in theoretical and aesthetic aspects. They have referred and will refer to all scientific knowing as a pillar in the development and establishment of human civilizations.

Philosophical and literary-aesthetic thought, the scientific concept of the great thinkers of antiquity, Plato and Aristotle gave great impetus to the development of modern science. Therefore, scientifically systematic literary and theoretical concepts, artistic and aesthetic thought in the scientific works of ancient Greek thinkers not losing relevance to the present day. If Plato considers the role of imitation in the appearances of the artwork in the direction of idealism, Aristotle explores this issue in relation with the artistic knowledge. Aristotle first establishes literary concepts as terms and reveals their essence characterizing the nature of the work. Therefore, literary-theoretical terms thinkers the ancient era is always of historical importance and scientific value.

Keywords: ancient period, the aesthetics, theoretical concepts, drama, tragedy, Comedy, dithyramb, lamb, epic, plot.

Адамзат баласының өз тіршілігіндегі барша құбылыстарды сөзбен өрнектеп, суреттегенінен бастап, оны өнерге теліп, оның қыр-сырын танып, сипаттау да қалыптасты. Яғни, осы мәсе-

лені тікелей қарастыратын әдебиеттану дербес ғылым саласы ретінде XIX ғасырда ғана қалыптасқанымен, сөз өнері туралы алғашқы пайымдаулар мен пікірлер біздің жыл санауымызға де-

йінгі көне дәуірлердің еншісінде. Ол: өзінен кейін көркемдік ойлау мен эстетикалық танымның нелер бір асыл үлгілерін қалыптастырған Шумерлік мәдениет пен Вавилонға тән «Гильгамеш туралы» жыр, ежелгі парсы өркениетінің «Авестасы», көне мысырдың «Пирамидалар кітабы», үнділердің «Ригведасы» мен «Махабхаратасы», «Рамаянасы». Бұл тізімге аспан асты елінің біздің заманымыздан бұрын мұра болған «И цзин (Құбылу кітабы)» мен «Ши цзин» (Ән кітабы) еңбектерін қосыңыз. Сондықтан, жер бетіндегі өркениеттің бесігі деп саналып келген ежелгі эллада мен римдік мәдениет біз қарастырғалы отырған әдеби-теориялық ұғымдардың ең алғашқы бастауы емес екен. Бұл кезең әлемдік тарихта антикалық кезең деп аталатыны белгілі. Адамзат тарихындағы орны мен маңызы тұрғысынан өте маңызды уақыт саналады. Көне тарих қойнауына үңілгенде әдеби-эстетикалық ойдың ең асыл үлгілерінің бірнеше ғасырлық қатпарын көреміз. Зерттеуімізге негіз болғалы отырған мәселелер бұл тарихтың соншалықты бай әрі көп қырлы екенін де танытады. Әрбір дәуір өз өнерін тудырады және өзінің әдеби идеяларын ұсынып отырады. Уақыт өте келе бұл эстетикалық ұғымдар жаңа пайымдауларға орын беріп, тың ой-пікірлердің қалыптасуына алғышарт болады. Осыдан келіп жалғастық дәстүрі туады. Орыс әдебиеттанушысы П. А. Николаевтың әдеби-эстетикалық ойлардың ерте кезеңінің өзіндік ерекшеліктерін сөз ете келіп: «Вместе с тем в многовековом развитии литературной мысли действовал закон преемственности. Нить, связывающая античные теории с эстетикой Ренессанса, Просвещения, с идеями нашего века, необычна прочна. И для нас трактаты Платона, Аристотеля, Лессинга или Гегеля – отнюдь не только исторические памятники: они участвуют в наших эстетических и литературных исканиях» [Осьмакова Л. Н., 1982, 8 с] деуі осыған дәлел.

Ғылымның қашан, қайда пайда болғандығы жөніндегі пікірлер де әр алуан болып келді. Ол көзбен көріп, қолмен ұстап «міне, мынау» деп нақты айта қоятын дүние емес болғандықтан, түрлі тұжырымдар жасалды. Ең бастысы ғылымның даму тарихын саралай келе ғалымдар: «Ғылымның шығуының танымдық алғышарты біздің заманымызға дейінгі VII-VI ғасырлар аралығында мифтік (аңыз, ертегілік) санадан логосқа (ақыл-ойға) өтудің аяқталуымен байланысты болды. Бұл кезде таяу және Қиыр шығыс елдерінде, антикалық Грекияда ойлау, пайымдаудың қазіргі заманғы адамдар қолданып жүрген логикалық құрылысы қалыптасты. Мифтік-поэтикалық санадан бірте-бірте қол үзіп, ақыр соңында одан арылғаннан кейін рационалдық ой дами бастады» [2, 33-34] – деп, оның алғаш пайда болған мекенін әйгілейді. Осыдан келіп, қалай болғанда да ғылымның алғашқы нышандары ежелгі Шығыс елдерінде (Мысыр, Вавилон, Үндістан, Қытай

сияқты) жасалып, көне Грекияда қалыптасты. Өйткені, ертедегі шығыс елдерінде натурал сандарды қолдану, аспан денелерін зерттеу, теңдеулерді шешу сияқты ғылыми жетістіктер болғанымен, осы ғылыми теорияларды логикалық дәлелдеу, дедукциялық пайымдаулар эллада елінде туды. Ғылымның зерттеу әдістері мен әдіснамасы қалыптасты.

Платонның әдеміліктің объективті сипатын ашуына идеализм көп кедергі болған. Сондықтан да философ өнерді эстетикалық әрекеттің түрі ретінде өзінің танымдық қызметінен тыс қарастырады. Платонның пікірінше шығармашылық үрдіс иррационалды болғандықтан да өнер арқылы объективті әлемді тану мүмкін емес екен екен. Дегенмен, ұлы ойшыл көркем туындының эмоционалдық-әсерлілік сияқты қоғамдық қызметі мен оның маңызын: «...Я думаю, мало кто отдаёт себе отчет в том, что чужие переживания неизбежно для нас заразительны: если к ним разовьётся сильная жалость, нелегко удержаться от нее и при собственных страданиях» [Осьмакова Л. Н., 1982, 80с] – деп дәл айтады.

Платон өзінің осы «Мемлекет» еңбегінде отан қорғаушыларды тәрбиелеу тетіктері, сөз өнерінің түрлері, мифтердің тәрбиелік рөлі, поэзияның тәрбиелік рөлі, поэтикалық өнердің стильдері, өнердің идеяға еліктеуге еліктеу екендігі, ақынның шынайы өмірді емес елесті тудырушы екендігі туралы мәселелер көтеріледі. Философ мемлекеттің көркейуі мен келешегі туралы ой толғай отырып сөз өнерінің адам тәрбиесіндегі рөліне аса мән береді. Жан тәрбиесі мен тән тәрбиесінің ерекшеліктерін айқындай отырып, сөз өнерінің шынайы және жалған түрлерін ажыратып алады да, бұл екеуінің жас адамды тәрбиелеудегі қызметтерін саралайды. «Миф» ұғымына тоқталады: «Ты не понимаешь, что малым детям мы сперва рассказываем мифы? Это, вообще говоря, ложь, но есть в них и истина. Имея дело с детьми, мы к мифам прибегаем раньше, чем к гимнастическим упражнениям» [Осьмакова Л. Н., 1982, 70с].

Платонның авторлық стиль, поэтикалық туындының стилі туралы пайымдаулары да осы мәселедегі алғашқы теориялық тұжырымдардың негізі болды. Қарапайым мысал келтіре отырып, терең теориялық ұғымның сырын ашатын ойшыл әдеби тәсілдер ұғымын да алғашқылардың бірі болып қолданды. Ол авторлық баяндау мен еліктеудің стильдік қызметін, олардың уақыты мен мекенін айта келіп: «- Ты очень верно схватил мою мысль, и я думаю, что теперь я уже разъяснил тебе то, что раньше не мог, а именно: один род поэзии и мифотворчества весь целиком складывается из подражания – это, как ты говоришь, трагедия и комедия; другой род состоит из высказываний самого поэта – это ты найдешь преимущественно в дифирамбах; а в эпической поэзии и во многих других видах – оба эти прие-

ма, если ты меня понял» [Осьмакова Л. Н., 1982, 76с] – дейді. Әдеби тәсіл қызметіндегі баяндау мен еліктеудің трагедия мен комедиядағы (бүгінгі эпикалық туындылардағы) және дифирамбадағы (кейінгі лирикалық шығармалар) рөлін философ нақ көрсеткен. Алайда, авторлық еліктеудің, өзі еліктеу поэзиясы деп атаған туындылардың қоғамдық, әлеуметтік қызметі мен эстетикалық қуатын негіздеуде идеалистік бағыт ұстанған.

Аристотельдің көзқарасы бойынша көркем бейнелеу немесе сол кездегі «мимезис» деген терминмен аталған еліктеуөзінің негізін таным бастауларынан алады. Сондай -ақ бұл, жалаң суреттеу емес, керісінше шығармашыл, жинақтық бейнелеу. Ол өзінің әйгілі «Поэтика» еңбегінде поэзия өнері туралы сөзін: «Бұл жерде жалпы поэзия өнері туралы және оның жеке түрлері хақында әңгімелемекпіз, сондай-ақ, олардың әрқайсысы шамамен қандай маңызға ие екендігі, поэзиялық туынды тартымды болып шығу үшін фабула қалай құрастырылмақшы, бұған қоса ол қандай және қаншама бөліктерден тұруға тиісті, жалпы алғанда, әңгіме предметіне қатысты барлық жайларды баяндамақпыз... » [Мақыров С., 1991, 526] – деп бастайды да көркем туынды табиғатындағы еліктеудің маңызына тоқталады: «Эпикалық және трагедиялық поэзия, сондай-ақ комедия мен дифирамбылық поэзия, авлетика мен кифаристиканың басым бөлігі – мұның бәрі де, жалпы айтқанда еліктеу өнеріне жатады, бұлар бір-бірімен мынадай үш жағдайда: еліктеу не арқылы (қай негізде) жасалады, болмаса, не нәрсеге еліктейді, әйтпесе қалай еліктейді, міне осы тұрғыда ғана ерекшеленеді. Бұлар, әрине, ылғи да бір мағына-мәндегі ұғымдар емес» [Мақыров С., 526]. Бұл жерде Платон мен Аристотельдің өнер атаулының шығу негізі еліктеумен тікелей байланысты деген тұжырымы егіз болғанмен, Аристотель еліктеуден туған поэзия Платонша «елес» болып, мінез-құлықты құртатын құбылыс деп санамайды. Өйткені, оның ойынша өнер, яғни поэзия ең алдымен адамның танымына ықпал ететін эстетикалық күш.

Аристотельдің жалпы өнер атаулының табиғаты мен оны өнер деп тануға белгі болатын сапа, қасиеттеріне жасаған саралауының түп мақсаты – поэзияны, өлең өнерін өзге өнер түрлерінен ажыратып, оны тудырушы ақынның өзіндік балгілерін айқындау болған деп санаймыз. Ол: «Еліктеу жекелеген немесе тұтас күйінде ырғақтан, сөз бен гармониядан (әуеннен) танылмақшы» [Мақыров С., 526] – деп, музыкалық өнер түрлеріндегі ырғақ пен үйлесімнің аспаптардың, бидің көмегімен үйлесім тауып, сол арқылы мінездер мен көңіл-күйлерді таныта алатынын айтады. Ал, ойшылдың: «...сөзді белгілі бір өлшеммен (метр) немесе өлшемсіз пайдаланатын, онда да бірнеше өлшемді аралас иә болмаса олардың біреуін жеке дара қолданатын өнер түрі ғана күні бүгінге дейін анықталмай келеді, біз Софрон мен

Ксенархтың мимдері мен сократтық әңгімелерге де, триметрлік, элегиялық немесе қандай бір болмасын өлеңдік өлшеммен бейнелеушілерге де жалпы ат-атау бере алмаған болар едік» [Мақыров С., 536] деген сөзінен әдебиет теориясындағы көркем шығарманың жанрын жазылу тіліне қарап бөлу мен олардың авторын кім деп атау мәселесі көрініп тұр. Сондықтан да, оның: ... «жазу» деген ұғымды белгілі бір өлшеммен (метр) байланысты түсінетін адамдар ғана кейбіреулерді элегик, енді бірін эпик деп оларды еліктеу ерекшелігіне қарай емес, жалпы өлеңдік өлшеміне қарап ақын деп ардақтайды» [Мақыров С., 536], деп көтерген проблемасы жаңа заман өнертануында да күрделі мәселе болып тұрған шындық.

Сөз құрап, ұйқас тапқанның бәрі ақын емес екені белгілі. Ал Аристотель заманында көркем шығарма тілі бүгінгі біздің өлшеммен алғандағы «поэзия тілі», «өлең тілі» болды. Сол себепті де Гомер де ақын, Софокл де ақын. Өйткені, бүгінгі әдеби теориялық өлшем, терминмен олардың бірін эпик, екіншісін драматург деп атау ол дәуірде көркем ойлау дәстүрінде де, ғылыми пайымдау үрдісінде де қалыптаспаған еді. Аристотельдің ақынға, ақындық қасиеттерге берген бағасы да қарапайым әрі шыншылдығымен құнды. Оның пайымдауынша физика немесе медицина саласында өлең өлшемімен трактат жазған адамды да, Гомер сияқты ұлы эпикалық шығарма жазған адамды да ақын деп атауға болмайды. Гомер мен Эмподоклдың шығармаларын жақындатып тұрған тек қана өлшем болғандықтан, оның бірін ақын, ал екіншісін физиолог деп атаған әділетті болады дейді.

Аристотель ырғақ, мелодия мен метрдің өнер түрлерінде пайдаланылу ерекшеліктеріне арнайы мән беріп, мұндай өнер түрлеріне дифирамбылық поэзияны, номаларды (салтанатты мерекелік жиындарда орындалатын гимн түрі), трагедия мен комедияны жатқызады. Бұлардың бір-бірінен айырмашылығы осы өлшемдерді қайсысының қандай мөлшерде қолданатындығында екендігін айтқан Аристотель өнер түрлерінің сын-сипаты туралы пайымдарын: «Мен өнер түрлерінің өзара айырмашылық-ерекшеліктерін олардың еліктеу құралдары тұрғысынан алғанда осылай түсінемін» [Мақыров С., 54 б] – деп тұжырымдайды.

Аристотель поэзияның (бұл жерде поэзия тек өлең өнері ғана емес) алғашқы теориясын жасай отырып, оның мазмұны мен пішінінің негізгі элементтерін де айқындады. Әдебиеттанушы ғалым Р. Нұрғали грек ойшылының еңбегі туралы: «Аристотель «Поэтикасында» зерттелген негізгі проблема – көркем шығарма формасы, оның мазмұнға әсері, сюжет түзілісі, оқиға шырғалаңдары» [Рымғали Н., 2003, 160 б] – деп, шығарманы нағыз көркем туынды ететін негізгі теориялық компоненттерді бөлшектеп береді. Бұл туралы Л.

Әділбекова, Г. Тұңғышбаевалар өз зерттеулерінде былай дейді: «Жанр туралы айтылған түрлі кездердегі пікірлер әлем әдебиеттану ғылымының тарихында Аристотельден басталады. Аристотельдің комедия, трагедия және эпопеялық ерекшеліктер туралы айтқан бұл пікірлердің мәні зор. Оның бұл еңбегі – өз дәуірінде әдебиетке теориялық негіз болатын, әрі әдебиеті зерттеу үшін болашаққа жол салған еңбек болып саналады» [Әділбекова Л. М., Тұңғышбаева Г. Ж., 2015, 108 с]. Ғалымдардың осы пікірін дамыта қарастыратын болсақ, Аристотельдің Гомер шығармаларын «жанрлық» түрлерге бөлу теориясы да ерекше көңіл аударарлық. Ол көркем туындының қай түрге жататындығын автордың мінез ерекшелігіне телу арқылы айқындау керек деп санайды. Оның пікірінше көне дәуір ақындарының бірі батырлық өлеңдер, екіншісі ямб өлшемді өлеңдер жазуының сыры осында екен. Яғни, автордың мінез ерекшеліктеріне қарай (байыпты мінезден – эпикалық жыр, ұшқалақтан – әжуа, келеке, сайқымазақ өлеңдер) поэзия да түрлі сипаттарға ие болады.

Драманың, трагедия мен комедияның басты ерекшеліктерін екшей отырып, ол комедияның

жанрлық ерекшеліктерін, өлең өлшемдерінің өзіндік сипаттарын айқындайды. Оның өлең өлшемдері туралы берген теориялық тұжырымдары мен әдебиеттануда қалыптастырған терминдерінің өзі әралуан. Мысалы, ол қолданған «метр», «триметр», «тетраметр», «гексаметр», «ямб», «фабула», «характер» т. б. сияқты әдеби теориялық ұғым, терминдердер бүгінгі әдебиеттанудың да қолданатын өлшем бірліктері. Олардың генезисі туралы: «Поэзияда орныққан өлең өлшемдері ауызекі тілге, күнделікті айтылатын сөзге тән ырғақтың ең жеңіл, ықшамды түрлерін саралап, соларды бір жүйеге, қалыпқа түсіру негізінде жасалған. О баста өлеңде қолданылатын өлшем-өрнектер, әрине, мейлінше қарапайым болып келген. Бара-бара олардың күрделі, әбден дамытылған түрлері туған» [З. Ахметов, Т. Шаңбаев 1998, 255 б] – деген пікір тарихи шындық.

Қорыта келгенде, Аристотель өзінің «Поэтика» еңбегінде Софоклдың драмалары мен Гомердің поэмаларын әр қырынан талдай отырып, көркем шығарманы жазудың нақты бір эстетикалық жүйеге бағынған теориясын жасайды. Оның жасаған әдеби теориялық тұжырымдары ХХІ ғасырда да күшін

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Осьмакова Л. Н. Хрестоматия по теории литературы: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. №2101 «Рус. яз. и лит. »/Сост. Л. Н. Осьмакова; Вступ. статья П. А. Николаева. -М.: Просвещение, 1982. – 448 с.
2. Тұргынбаев Ә. Х., Кенжебаев С. Ж., Есімханов Т. Ғылым тарихы мен философиясы. – Алматы: Білім, 2006. – 288 б.
3. Мақыров С. Әдебиеттануға кіріспе. Хрестоматия. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 184 б.
4. Рымғали Н. Сөз өнерінің эстетикасы. – Астана: Елорда, 2003. – 424 б.
5. Әділбекова Л. М., Тұңғышбаева Г. Ж. Әдебиет жанрлар теориясының зерттелуі // Абай ат. ҚазҰПУ. «Филология ғылымдары» сериясы. – №2(52), 2015. – Б. 108-111.
6. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі (Құрастырушылар: З. Ахметов, Т. Шаңбаев) – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.

Tursunova Tyrna Zhamantaevna

Master's Degree of Humanities
SILKWAY International University

Yussupova Guzal Tadjikhanovna

Master's Degree of Humanities
SILKWAY International University

LINGUISTIC PECULIARITIES OF BUSINESS LANGUAGE IN CROSS-CULTURAL COMMUNICATION

Түйін. Бұл мақалада іскерлік тілдің мәдениаралық қарым-қатынастағы лингвистикалық ерекшеліктері қарастырылады. Сонымен қатар, іскерлік тілдің мәдениаралық қарым-қатынастағы рөлі, олардың арасындағы қарым-қатынас контекстінің рөліне негізделген лингвистикалық ерекшеліктері анықталады. Ресми құжаттарда және келісімшарттардың, іскерлік хат алмасудың жазбаша құжаттар сипаты оның жазбаша тілде стилистикалық орындалуымен анықталады.

Түйінді сөздер: қарым-қатынас, контекст, іскерлік дискурс, ауызша қарым-қатынас, тілдік ерекшеліктер.

Резюме. Данная статья рассматривает лингвистические особенности делового языка в межкультурной коммуникации. А также рассматривается роль делового языка в межкультурной коммуникации, выделяя среди них лингвистические особенности на основе роли контекста в коммуникации. В официальных документах и основные характеристики договоров и деловой переписки, характер написания документов определяется его стилистической реализацией на письменном языке.

Ключевые слова: коммуникация, контекст, деловой дискурс, вербальное общение, лингвистические особенности.

Summary. This article examines the definitions of the linguistic peculiarities of Business language in Cross-cultural communication. The approach to cultures is also considered, distinguishing among them cultures based on the role of context in communication. In official documents and main characteristics of contracts and business correspondence we have come to the conclusion that the nature of the documents' writing is determined by its stylistic realization in written language.

Keywords: communication, context, business discourse, verbal communication, linguistic peculiarities

The most general function of business language sets the peculiarities of the style. The most outstanding is a special system of cliché, terms and set expressions by which each sub-style can easily be recognized, for example: *I beg to inform you; I beg to move; I second the motion; provisional agenda; the above-mentioned; hereinafter named; on behalf of; private advisory; Dear sir; We remain, your obedient servants.*

In fact, each of the sectors of this style has its own peculiar terms, phrases and expressions which differ from the corresponding terms, phrases and expressions of other variants of this style. Thus, in finance we find terms like *extra revenue; taxable capacities; liability to profit tax.* Terms and phrases like *high contracting parties; to ratify an agreement; memorandum; pact; protectorate; extra-territorial status; plenipotentiary* will immediately brand the utterance as diplomatic. In legal language, examples are: *to deal with a case; summary procedure; a body of judges; as laid down in; the succeeding clauses of agreement; to reaffirm faith in fundamental principles; to establish the required conditions; the obligations arising from treaties and other sources of international law.*

The vocabulary is categorized not only by the use of special terminology but the choice of lofty (bookish) words and phrases:

plausible -possible; to inform – to tell; to assist -to help; to cooperate -to work together; to promote – to help something develop;

to secure -to make certain; social progress; with the following objectives/ends -for these purposes; to be determined/resolved -to wish; to endeavour -to try); to proceed -to go); inquire -to ask. English Business communication used in written language, the purpose is to enable the recipient to obtain certain information or to take some action. Vocabulary style tags: business letter by its specific purpose, theme and readers the impact of choice of words are the following typical style tags. Simple, specific, concrete terms: In the light commercial purpose of the letters, themes and readers, many of traders of commercial letter writing standards, that is 7 C: complete (completeness), simple (conciseness), understanding (consideration), specific (concreteness), clear (clearness), politeness (courtesy), correct (correctness). Among the seven C, concise, specific, clear, correct vocabulary to express required accuracy, this unique style of business letter formation

have a major impact.

From the linguistic point of view a contract is a type of a document due to any agreement and a completed document fixing some information. As a type of text, contract has its own specific characteristics. The stylistic peculiarities of all document texts are:

- concreteness, conciseness, clearness of the stated idea;
- high capacity of information;
- strict logic;
- clear rhythm of sentences;
- accenting on the main idea with the help of word repetitions;
- absence of connotation information;
- a special system of clichés and stamps;
- usage of abbreviations, conventional symbols and marks;
- usage of terms in their direct semantic meaning; preferential usage of monosemantic words;
- division of a text into chapters, paragraphs, points, often numbered (clear compositional structure of a document);
- usage of definite syntactic models;

The main features of official business document are:

- steady system of linguistic means in the text of contract;
- lack of emotional coloring;
- decoding character of language;
- usage of a special symbolic system;
- definite syntactic structure (the 12 above-enumerated items).

Let us analyze them in detail. The style of contract defines some peculiarities and techniques of its writing. Making official business English differ in some points from writing business letters, such as an offer, an enquiry, a complaint etc. Some considerations important for business letters are not important for contracts. The main difference between them is that any official business English is made up by two contracting parties and contains information about many subjects. So all points must be approved by both parties. There are certain clearly definable requirements for how to write business contracts.

Generally official business English should be formal, complete, clear, concrete, correct and concise. In contracts all possible informational details are not suitable. So, while writing contracts we must observe all peculiarities of standard English grammar, vocabulary use and stylistic appropriation. A formal contract or agreement requires considerations of neatness and attractive arrangement. Completeness of any contract suggests the scope of all significant facts that have reference to the issue of the agreement. The next element, – clearness, – is one of the most important, because much depends on it. Clearness could be reached by the use of simple short words, phrases and paragraphs where the

both parties of a contract explain their intentions and issues. Clearness of any arguments actually defines your striking a deal or not. The component which is closely connected with the previous one is concreteness. Concreteness of a contract or an agreement is a part and a parcel of any legal document. Besides that, the longer the document is, the more attractive and vivid its contents should be. The next two components are also significant. They are correctness and conciseness. Correctness involves proper grammar use (tense-aspect forms of the verb, verbal, articles, etc.), vocabulary use, punctuation and formal style. Grammar should be checked with a special care, otherwise it may produce a poor impression of the document and non-seriousness of your interests. Conciseness is usually achieved by the use of minimum words to express maximum of information.

As it has already been noted, any official business document should be simple and clear, concise and brief. Commercial correspondence often suffers from an old-fashioned, pompous style of English which complicates the message and gives the reader the feeling that he is reading a language he does not understand. Though the language of contract is perhaps the most formal among all kinds of business correspondence, and the vocabulary of such correspondence is very specific, which is connected with its character and a great number of legal terms, it should not be archaic. It should be clear enough in its meaning. The style, however, should not be too simple as it may become discourteous and sound rude. Some linguists (G. Leech, J. Svartvik, Ch. Fries, O. Jespersen, M. Joos, I. V. Arnold, B. A. Llyish, E. M. Gordon etc.) recommend the following stylistic devices that might make agreements and contracts more polite:

- complex sentences joined with conjunctions are preferable, rather than short sentences;
- passive constructions rather than active;
- full forms rather than abbreviated forms, if necessary.

The right tone should be neutral, devoid of a pompous language on one hand, and an informal or colloquial language on the other hand. Therefore, inappropriate vocabulary, idioms, phrasal verbs are not allowed.

The both contracting parties should not experience any difficulties in obtaining information, they should be able to understand what is written. Misunderstandings are caused by a lack of thought and care. It may happen if we use a lot of abbreviations, figures and prepositions.

Abbreviations are very useful, because they are very quick to write and easy to read. But the both parties are expected to know what the abbreviations stand for. If one of the partners is not absolutely certain that the abbreviations are easily recognized he / she should not use it. The symbol &, which means in English and, is used in some terms

like C&F (Cost and Freight), C&I (Cost and Insurance). But is marked as # in contract texts. The symbol № is used instead of the word number. In American English the symbol # means number as well, but it is used in different tables and graphics, and not in the text. It is never used, however, to denote numbers of houses.

Very often in contracts Latin abbreviations are used, for example: e. g. (for example), et al. (and others), etc. (and so on), v. v. (quite the opposite), i. e. (that means). Also such English abbreviations ltd. (limited), Bros. (brothers), end. (enclosed), dols. (collars), etc. are used. The use of figures instead of words for sums can create many problems for people. To avoid any possibility of confusion, it is recommended to write sums in both figures and words. A special attention should be paid to titles, names, addresses, references, prices, specifications, enclosures, etc., which are also of a great importance in texts of contracts

Business letter from the general vocabulary borrowed a large number of words, and then given a new special meaning, this special vocabulary has become a typical feature of a business letter. Dynamic verb: Dynamic verbs and state verbs is different from that it can give life sentences, so that readers note that the verb to express action, and thus to persuade readers to take some action. Therefore, a large number of business correspondence using dynamic verbs as much as possible in order to achieve its purpose. Numerals: In order to facilitate the read, merchants to follow 'the ten principles of journalists', that is, the following figures 10 and 10 words in English spelling, more than 10 figures in Arabic numerals and write. In this way to write numbers, to facilitate proof of conformity. The exception to this principle is the date of writing, the date base of commonly used words (1,2,3, etc.), rather than ordinal numeral (1st, 2nd, 3rd, etc.). Another feature is the extensive use of figures, which is the subject matter of business letters, business letters often talked about because of the price, specifications, quantity of goods, date. Abbreviations and acronyms: In the business letter, the widespread use of acronyms in place of business terms. Specific vocabulary: business letter has its own unique vocabulary of high frequency of use, which has become a typical characteristic of this style.

The syntactical pattern of business correspondence style is made up from compositional patterns of variants of this style which have their own designs. The form of a document itself is informative, because it tells something about the matter dealt with. From the point of view on its stylistic structure, the whole document is one sentence. It looks like separate shaped clauses often divided by commas or semicolons, and not by full stops, often numbered. Every predicative construction begins with a capital letter in participle form or infinitive construction. For example:

Any claim concerning the quality of the goods must be presented within two months from the date of delivery; no one claim can be considered by Sellers after expiration of the above period;

This example while illustrating structurally illogical way of combining definite ideas has its sense. It serves to show the equality of the items and similar dependence of participle and infinitive constructions or predicative constructions. One of the most striking features of this style is usage of words in their logical dictionary meaning. Every type of business documents has its own set phrases and clichés, e. g. invoice, book value, currency clause, promissory note, assets, etc. Indeed, there are many differences in the vocabulary between formal and informal business correspondence. The main part of vocabulary of formal English is of French, Latin and Greek origin. Often it can be translated into informal language by replacing words or phrases of the Anglo-Saxon origin. For example:

Formal style Informal style

Commence begin, start

Conclude end, finish, stop

Prolong continue go on

Let us compare examples where these words are used in different styles.

e. g. *The meeting concluded with signing the contract* (Formal style).

The meeting ended with signing the contract (Informal style).

Informal style is characterized by using phrasal and prepositional verbs. That is why they are not used in business correspondence. Their formal equivalents are used in official texts instead.

Formal style Informal style

Explode blow up

Encounter come across

Investigate look into

Such expressions on informal style cannot be used in written business English, both logically and stylistically. They are logically excluded because they convey a little amount of information. Business documents, on the contrary, convey a lot of information almost in any word. Thus, a person should be aware of these factors and not mix up colloquial and business English drawing up a document.

Informal terms have emotive qualities that are not present in formal language. Formal language often insists on a greater deal of preciseness. But the problem is that not always can be found the proper equivalents in formal and informal English. The informal word *job*, for instance, has no formal equivalent. Instead of it, we have to look for more restricted in usage and more precise term, according to the context, among possible variants: employment, post, position, appointment, vocation etc.

As a rule, business English is formal. We mean using it in business correspondence, official reports and regulations. Actually, it is always written. Excep-

tionally it is used in speech, for example, in formal public speeches. There are various degrees of formality. For example:

After his father's death, he had to change his job. (Informal style)

On the disease of his father, he was obliged to seek for alternative employment. (Formal style)

These sentences mean roughly the same idea but would occur in different situations. The first sentence is fairly neutral (common core) style, while the second one is very formal, in fact stilted, and would only occur in a written business report.

In general grammar rules of spoken sentences are rather simple and less constructed than grammar of written sentences especially in agreements. It is more difficult to divide a spoken conversation into separate sentences. The connections between one clause and the other become less clear because the speaker relies more on the hearer's understanding of the context and situation as well as on his ability to interrupt if he fails to understand. The speaker is able to rely on features of intonation which tells us a great deal that cannot be reflected in written punctuation. The grammar use in business correspondence is also different because of the pronouns *who* and *whom*, and the place of prepositions. For example:

She wanted a partner for her business in whom she could confide. (Formal style) *She longed for a partner (who) she could confide in.* (Informal style)

In what country was he born? (Formal style)

What country was he born in? (Informal style)

Formal written language is often used like impersonal style. That means that one doesn't refer directly to himself/ herself or to his / her readers but avoids pronouns. Some of the common features of impersonal language are passive sentences beginning with the introductory word *it* and abstract nouns. The effect of the change into a passive construction is to reverse the focus from the subject to the object of speech. The use of '*might*' characterize the business correspondence because it is more tentative way of expressing possibility than '*may*'. Let us compare two sentences:

It may have been an error in a business deal.

It might have been an error in a business deal.

In the second sentence *might* presuppose a greater degree of uncertainty and sounds more tactful than *may*.

Texts of business documents are specific and aimed at a definite purpose. In order to make one's business work and work effectively, one should possess knowledge of language standards in business letters. Skillful application of this knowledge is, somehow, determined by standards of documents' writing. If a document is written in an accepted way, it will be assessed by specialists. A unified business text takes up less time and work to compile in comparison with private letters.

Since a writer of a business letter has a unified

form in front of him / her this person follows a set pattern while doing it. The entire writer's attention is focused on major information and data which represent the subject of the document. In this way an addressee can decode the subject-matter faster because a document is written in the standardized form. Written business English has got certain traits and problems of its usage not only for foreigners, but for English-speaking people. A style of the language is a system of interrelated language means which serve a definite aim in communication. As has already been noticed, the style can be formal (business written English) and informal (spoken English). The difference of formal and informal English is a matter of style and attitude of people to each other. However, it is not an easy matter to draw an exact line between formal and informal English. English of business correspondence possesses some important qualities, common for formal style of English as well.

Business correspondence is very significant. It includes all kinds of Business correspondence such as enquiries, replies to enquiries, Letters of Credit, invoices, Bills of Lading, Bills of Exchange or drafts, letters of insurance, explanatory letters, orders, letters of packing, letters of shipment, letters of delivery, offers, letters of complaint, replies to those of mentioned above, etc. Each type of correspondence has its own peculiar features. But they have much in common. Business correspondence often suffers from an old-fashioned, pompous style of English which complicates the message and gives the reader the feeling that he is reading a language he does not understand. At the same time the style of letter should not be so simple that it becomes discourteous. The tone of business letter should be neutral without pompous language on the one hand and informal or colloquial language on the other hand. The letter should be neither too long nor too short. The right length includes the right amount of information.

Here is an example of a letter that is so short and simple that it sounds rude:

Dear Mr.

I have already written to you concerning your outstanding debt of J591. This should have been cleared three months ago. You don't seem to want to co-operate in paying us, and therefore we will sue you if your debt is not cleared within the next ten days.

Yours...

A letter may be given the wrong tone by the use of inappropriate vocabulary, idioms, phrasal verbs and short forms. Here are some examples of each, together with a preferred alternative:

You've probably knows – You probably know

You'll get your money back – The loan will be repaid

To go into property – To invest in property

A couple of hundred quid – Two hundred pounds

Prices are at rock bottom – Prices are very low
Prices have gone through the roof – Prices have increased rapidly.

These are the extreme examples but the general point is that one should be careful using idiomatic or colloquial language in letters. Moreover, there is a danger of being misunderstood or you may give an impression of over-familiarity.

No doubt it is very important to be clear. Confusion in correspondence often arises through a lack of thought and care, and there are a number of ways in which it can happen. Numerical expression can cause confusion. For example, the decimal point in British and US usage is a full point rather than a comma as it is used in most continental European countries, so that an English or American person would write 4. 255 when a European person would write 4,255 (which to an English person would mean four thousand two hundred and fifty-five). That's it is better to write out the expression in both figures and words. Very often abbreviations are used in business letters but both parties need to know what the abbreviations stand for; if they don't it can cause problems in obtaining the information. So if the author of a letter is not absolutely certain that abbreviation will be easily recognized he/she should not use it. Special care should be taken while using prepositions. There is a big difference between / The price has been increased *to* £ 15. 00/ The price has been increased *by* £ 15. 00, and The price has been increased *from* £ 15. 00.

In business correspondence is very important to be tactful, in other words to avoid causing offence or distress. Sometimes it means disguising or covering up the truth. In such a case, the use of imperatives should be polite.

e. g. Would you like to stipulate details of the contract?

Let us compare some more examples.

e. g. I suggest that we postponed signing of the contract till tomorrow. (Tactful).

Could I suggest that we postponed signing of the contract till tomorrow. (Tentative and more tactful).

Enquiries can take the form of telephoned, telex or faxed requests for information. These forms can be used only for brief enquiry. A letter of enquiry begins with telling to correspondent the name of your firm: *we are a co-operative wholesale society based in London.* Then one should write how he/she heard about the firm he/she is writing to: *we were given your name by the Hoteliers' Association.* The content of enquiry varies depending on its purpose. For example while asking for catalogs, price-lists, prospectuses it is not necessary to give a lot of information about yourself. It would be helpful to point out briefly any particular items you are interested in.

e. g. Could you please send your current catalogue and price-list for exhibition stands? We are

particularly interested in furniture display stands.

When asking for goods or services one should be specific and state exactly what he/she wants. Replying to an advertisement is better to mention the journal or newspaper, the date, and quote any box number or department number given. The letter of enquiry should make absolutely clear information. The tone of enquiry could be direct but still polite. It should leave no possibility of the recipient to write and ask for explanation or extension of any of its parts. It should be as brief as is in keeping with courtesy and clarity. Even when the matters of enquiry are of no interest to the recipient he should give the information as courteously and as fully as if it meant material profit to him. He should give not only complete information for every detail of the enquiry but also should give any additional information which the writer feels would make clearer the information desired. In enquiries are often used passive constructions for soften a request. Short sentences can create an abrupt effect, while a complex sentence can modify.

e. g. We are interested in your range of shirts is not as good as we are large wholesalers and are interested in your range of shirts.

A letter of complaint or claim should always be courteous, dignified and fair. It should state exactly the cause for complaint and should outline clearly the reasonable expected adjustment. The complainant that imputes blame or becomes sarcastic or abusive only emphasizes the author's own lack of refinement and makes less probable the adjustment he/she seeks. Terms like 'disgusted', 'infuriated', 'enraged', 'amazed' have no place in claim. Dissatisfaction can be expressed in such a way:

Unless you can fulfill our orders efficiently in the future we will have to consider other sources of supply.

Also such expressions as 'you must correct your mistake as soon as possible', 'you made an error on the statement', 'you don't understand the terms of discount'. *We told you to deduct discount from net prices, not c. i. f. prices* can't be used in claims. It is better to be as impersonal as possible to make the letter more polite. This can be done by using the definite article.

e. g. the mistake must be corrected as soon as possible instead of your mistake.

It is better to use Passive voice and modifying imperatives:

e. g. to be cleared, instead of which you must clear.

Words like 'fault' or 'blame' can't be used that's why one should write

e. g. The mistake could not have originated here, and must be connected with the dispatch of the goods. But not: It is not our fault, it is probably the fault of your dispatch department.

It should be taken into account that complaints are not accusations; they are requests to correct

mistakes or faults, and should be written remembering that the supplier will want to put things right. Therefore one should write calmly, clearly presenting all the relevant information and making any suggestions that might help put the matter right. Having analyzed the distinctive features of English language in official documents and main characteristics of contracts and business correspondence we have come to the conclusion that the nature of the English documents' writing is determined by its stylistic realization in written English. The style of official documents possesses its own features which are reflected in standardized forms of different documents. They are peculiarities of the vocabulary, grammar and syntactic constructions, which

are the subject of consideration in the second chapter of the research. Formal style of business English is rather hard to obtain and to follow. It remains mostly in written form, and its peculiarities should be strictly observed. Some theoretical problems of its functioning have already been considered. Nevertheless, informal English influences it greatly, and even in routine papers we may find deviations from the accepted form. It can be explained by the fact that business is made by people, and not robots. A person's individuality, as well as emotions and feelings, more and more often peer into a cool and logical world of business, creating new problems and possibilities of business English functioning in texts of contracts and other documents.

REFERENCES:

1. Ellis, A. & Beattie, G. The psychology of language and communication. London: Weidenfeld and Nicolson. 1986.
2. Jin, L. & Cortazzi, M. Cultural orientation and academic language use. 1993.
3. Bogorya D., Agendas and arrangements: Everyday negotiations in meetings. Oxford. 1995.
4. Lustig, M. W. and Koester, J. Intercultural Competence: Interpersonal communication across cultures, 3rd ed, New York: Longman. 1999,
5. Hall, E. T. The silent language. New York: Doubleday. 1966.
6. Gudykunst, R. Intercultural communication theory. Oxford. 1999.
7. Gumperz, J. Language and social identity. Cambridge: Cambridge University Press. 1982.
8. Adams, P., Heaton, B. & Howarth, P. (Eds.). Socio-cultural issues in English for academic purposes. London: Macmillan. 1991
9. Abdygapparova S. K., Abdygapparova A. A. Cross – cultural management: transnational corporations in the Republic of Kazakhstan. // In the book: Economic education at the turn of the new millennium: problems of the interaction of language and economy: Sat. mat. rep. scientific and practical. Conf. – Almaty: KazGUMOI MYA, 2000. – S. 39-42
10. Islam A. Linguistic picture of the world in the context of national culture: dissertation. Doctor of Technical Sciences. filol. G. K. – Almaty, 2004. –228 p.

Юсупов Абдулла Юсупович
кандидат филологических наук, профессор
Международный университет SilkWay
Шымкент, Казахстан

Бекназарова Раушан Кадырбековна
магистр, старший преподаватель
ЮКГУ им Ауезова

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТОСФЕРЫ MOUTH (LIP) – АУЫЗ (ЕРІН) В АНГЛИЙСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Түйін. Зерттеу лингвистикалық-когнитивтік көзқарас шеңберіндегі MOUTH (LIP) – АУЫЗ (ЕРІН) тұжырымдамалық саласын зерттеуге арналған, ол белгілі бір адамдардың әлемінің тілдік бейнесінде ұсынылған ұғымдардың құрылымы мен мазмұнын сипаттауға бағытталған тілдік деректерді талдауды қамтиды.

Түйінді сөздер: лингвистикалық-танымдық көзқарас, тұжырымдама саласы, әлемнің тілдік бейнесі.

Резюме. Исследование посвящено изучению концептосферы MOUTH (LIP) – АУЫЗ (ЕРІН) в рамках лингвокогнитивного подхода, который предполагает анализ языковых данных, направленный на описание структуры и содержания концептов, представленных в языковой картине мира определенного народа.

Ключевые слова: лингвокогнитивный подход, концептосфера, языковая картина мира.

Summary. The study is devoted to the study of the conceptsphere MOUTH (LIP) – АУЫЗ (ЕРІН) within the framework of the linguocognitive approach, which involves the analysis of language data aimed at describing the structure and content of concepts presented in the language picture of the world of a certain people.

Keywords: linguistic and cognitive approach, conceptual sphere, language picture of the world.

Рот (губы) – это уста, отверстие в теле человека, через которое принимается пища, а у дышащих легкими (не жабрами, не дыхальцами) также издается голос; рот или полость рта, полость, замыкаемая губами и переходящая в зев, пасть, или в глотку (пищевую) и горло дыхательное. Во рту зубы, язык, сбоку щеки; сверху небо, а за нею пасть, зев. В английской и казахской фразеологии есть небольшое количество фразеологических единиц с концептом mouth (lip) – ауыз (ерін). Посредством рта производится речь. Это и есть его символическое значение в сопоставляемых языках: button up one's mouth – аузына құм құйылу; shoot off one's mouth – аузы көпіру и т. д.

В использованных фразеологических словарях английского языка насчитывается 62 фразеосочетания с концептом mouth и lip. В них реализуется следующие признаки как, а) показатель физического и морального состояния человека (a swollen mouth, wind-burned lips; foaming at the mouth); б) индикатор эмоций, чувств (a sensual mouth, make a lip, scornful lips, from the lips outwards, down in the mouth); в) счастье, везение (to be born with a silver spoon in one's mouth; to live from hand to mouth); г) маркер качеств характера (a cruel mouth, firm lips), д) страх (to have one's heart

in one's mouth); а также е) объект оценки по эстетическим параметрам (a lovely mouth, ripe lips, luscious lips).

А также во фразеологических словарях казахского языка насчитывается 64 фразеосочетания с концептом ауыз и ерін. Содержание этого концепта включает в себя следующие значения, как: а) объект, имеющий определенную форму, размер – оймақауыз; қисықауыз; үлкен ауыз; дүрдекерін; жұқаерін; қалыңерін; салпыерін; б) горлышко (сосуда); входное отверстие; подступы; дуло (орудия) – бөтелкенің ауызы; жараның ауызы; зеңбіректің ауызы; көпірдің ауызында; қақпаның ауызы; қаланың ауызында; қаптың ауызы; қораның ауызы; іннің ауызы; ауызынан ішу; мылтықтың ауызы; в) изречение – ауыз әдебиеті; бірауыз сөз; бірауыз өлең и др.

Общее количество исследуемых фразеологизмов с концептом mouth (lip) – ауыз (ерін) состоит из 62 фразеосочетания. В ходе исследования лексико-компонентного состава английских фразеологических единиц и их семантических соответствий в казахском языке, автор разделил данные фразеологические единицы на следующие группы:

Фразеологические универсалии	Фразеологические эквиваленты	Фразеологические уникалии
фразеологические эквиваленты с концептом MOUTH/LIP – АУЫЗ/ЕРІН	казахские фразеологизмы, английские эквиваленты которых содержат концепт MOUTH/LIP	фразеологические безэквивалентные единицы казахского языка с концептом АУЫЗ/ЕРІН
bywordofmouth – ауызша, ауызеки; closeone'smouth – аузын жұму; downinthemouth – ауызы төмен қарай (салбырай); frommouth-tomouth – ауыздан ауызға; bringthewater-tosomebody'smouth(тж. makesomebody'smouth-water) – аузынан су ағу, аузының суы құру; shut(или stop) somebody'smouth(уст. muzzleupsmb. 'smouth) – аузын жабу; withone-mouth – бір ауыздан;	be in the mouth (или mouths) of – аузынан түспеу (тастамай); ауызға іліну; button up one's mouth – аузына берік болу; from the mouth of somebody (тж. from somebody's mouth) – біреудің аузынан шыққан сөз; keep your mouth shut and your ears open/keep your mouth shut and your eyes open – аз сөйлеп, көп тыңда; laugh full mouth – аузын ашып тұрып күлу; make a poor mouth – ауызды қу шөппен сүрту; melt in one's (или the) mouth – тілде еру; open one's mouth too wide – аузын (арандай) ашу; shoot off one's mouth – аузы көпіру; аузымен орақ орып, пішен шабу; to have one's heart in one's mouth – жүпері аузына тығылу; escape smb. 's lips – аузынан шығып кету; pass one's lips – ауыз жылыту; not to open one's lips – жапқан аузын ашпау; аузын буған өгіздей; refuse to open one's lips – аузына құм құю;	фразеологические безэквивалентные единицы английского языка с концептом MOUTH/LIP
		аузы дуалы; аузы епті; аузы жаман; аузы жеңіл; аузы кебу; аузы күйген; аузы күйген үріп ішеді; аузы қышу; аузы-мұрнынан шығу; аузына қарату; аузынан ақ ит кіріп, кара [көк] ит шығу; аузынан жалын атып тұру (жалыны шыққан, жалыны шығып тұру); аузынан жырып беру; аузынан мәйегі арылмаған (шығып тұрған); аузынан түсіп қалғандай; аузынан түскендей; аузының салуы (салы бар); аузыңа май, астыңа тай; аузына су тамызу; ауыз салу;
		Becondemnd out of one's own mouth; a close mouth catches no flies; make up one's(илиthe) mouth; sing on the wrong side of one's mouth; stop the mouth of a lion; with full mouth (тж. with open mouth); have a bad(илиhard) mouth; have a good mouth (тж. be light in the mouth); givemouth; spendtheir-mouths; giveitmouth;

В семантическом и лексическом уровне выбранные фразеологические эквиваленты с концептом mouth (lip) – ауыз (ерін) являются тождественными, т. е. их фразеосемемы идентичны. Это подтверждается данными использованных словарей, например, в английском ФЕ close one's mouth эквивалентность доказывается употреблением эквивалентного глагола close – жұму. Семантика данной ФЕ означает «задержать язык, держать язык за зубами, помалкивать», который соответствует в исследуемых языках. В других примерах также тождественны лексические и семантические структуры ФЕ в двух исследуемых языках, например, down (каз. төмен қарай) in the mouth в значении в плохом настроении; shut (или stop) (каз. жабу) somebody's mouth (уст. muzzle up smb. 's mouth) в значении заткнуть рот

кому-л. ; заставить замолчать кого-л. ; не дать говорить: кому-л. и др.

В семантической структуре все приведенные примеры фразеологических аналогов являются идентичны. Это подтверждается данными использованных лексических источников, например, английская ФЕ be in the mouth (или mouths) of тождественны в семантическом уровне с казахскими фразеосочетаниями аузынан түспеу, ауызға іліну в значении быть предметом толков, быть у всех на устах, также в остальных примерах from the mouth of somebody в значении из уст кого-л., исходящий от кого-л. ; keep your mouth shut and your eyes open в значении по меньше говори, больше замечай; laugh full mouth в значении хохотать, громко смеяться; make a poor mouth в значении прикидываться

бедным, приbedняться; open one's mouth too wide в значении ожидать слишком многого; запороть, заломить слишком высокую цену; быть слишком жадным (ср. глаза завидующие, руки заgreбующие); shoot off one's mouth в значении болтать, трепать язык, говорить громко и хвастливо на малознакомую тему и др.

В ходе анализа фразеологических единиц английского и казахского языков с концептом mouth (lip) – ауыз (ерін) автор выделил и безэквивалентные фразеологизмы, например, ФЕ аузы дуалы (букв.: привораживающий язык) сказано о человеке, обладающем магической силой слова; аузы епті (букв.: у него осторожный рот) о человеке, умеющем уместно говорить, владеть словом (даром слова); аузы жаман (букв.: рот плохой) язык как помело, и еще ФЕ аузы күйген үріп ішеді с русским эквивалентом обжѣгшись на молоке, дуют на воду; аузынан түсіп қалғандай (букв.: как будто изо рта выпал. В знач. Очень сильно похож на кого-л.) – как (будто, словно, точно) в капле воды (отражаться); капля в каплю; точь-в-точь; как две капли воды и др. Вместе с тем и в английском языке ФЕ becondemnedoutofone'sownmouth в значении выступать или давать показания против самого себя, признать свои действия ошибочными, осудить свои поступки, a close mouth catches no flies – в закрытый рот муха не влетит; слово— серебро,

молчание – золото; молчи – за умного сойдёшь; говори меньше, умнее будет; make up one's (или the) mouth в значении закончить еду особенно вкусным блюдом и др. являются безэквивалентным.

В результате исследования автор выделил фразеологические единицы с концептом mouth (lip) – ауыз (ерін) на несколько английских и казахских метафорических моделей:

- Рот (губы) – молчание (not to open one's lips; refuse to open one's lips; shut (или stop) somebody's mouth; жұмған аузын ашпай; аузына құм құйып алу);

- Рот (губы) – желание (to make smb. 's mouth water; bring the water to somebody's mouth; аузының суы құру);

- Рот (губы) – знание (to take the word out of smb. 's mouth);

- Рот (губы) – болтание (flap one's mouth; shoot off one's mouth; аузын жаппады (жимады); аузы көпірді).

Итак, в результате исследования сопоставления фразеологических единиц с концептом mouth (lip) – ауыз (ерін) английского и казахского языков было выделено три группы и они показали такие результаты: фразеологическая эквивалентность составляет 13%, фразеологические аналоги – 78% и безэквивалентные фразеологические единицы – 19%.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Апресян, Ю. Д. Избранные труды Текст. / Ю. Д. Апресян. -Том 1. Лексическая семантика. М.: Языки русской культуры ; «Восточная литература» РАН, 1995. – viii е., 472 с.
2. Бабушкин, А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка Текст. /А. П. Бабушкин. Воронеж : Изд-во Воронеж, гос. ун-та, 1996. -104 с.
3. Гумбольдт, В. фон Избранные труды по языкознанию Текст.: [пер. с нем.] / В. фон Гумбольдт. М.: Прогресс, 1984. – 398 с.
4. Телия, В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты Текст. / В. Н. Телия. -М.: Языки русской культуры, 1996. 288 с.
5. Тер-Минасова, С. Г. Язык и межкультурная коммуникация Текст. / С. Г. Тер-Минасова. 2-е издание, доработанное. – М.: Изд-во МГУ, 2004. – 352 с.: ил. – (Классический университетский учебник).
6. Американа. Англо-русский лингвострановедческий словарь Текст. / под ред. и общ. рук. проф. Г. В. Чернова. Смоленск : Полиграмма, 1996. - 1185 с.
7. 248. Англо-русский словарь американского сленга Текст. М.: Инфосерв, 1994. – 544 с.
8. Thome, T. Dictionary of Modern Slang Text. / T. Thorne. М.: Вече, Персей, 1996. -592 с.
9. WDS Webster's Dictionary of Synonyms Text. – First Ed. -Springfield : G. & C. Merriam Co., Publishers, 1951. -908 p.

Яковенко Людмила Константиновнакандидат филологических наук, доцент
кафедра языковых дисциплин
Международный университет Silkway,
г. Шымкент**Раимов Абдурасул Бахадырович**кандидат педагогических наук, доцент
кафедра языковых дисциплин
Международный университет Silkway,
г. Шымкент

ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ УЧИТЕЛЯ (ПО ДАННЫМ АНКЕТИРОВАНИЯ)

Түйін. Мақалада мұғалімнің лингвистикалық тұлғасының бар ерекшеліктерін анықтауға және анықтауға бағытталған сауалнамаларды талдау нәтижелері келтірілген.

Түйінді сөздер: тілдік сәйкестілік, сұрақ қою, тілдік емес шындық.

Резюме. В статье приводятся результаты анализа анкет, направленных на фиксацию имеющихся и выявление желательных черт языковой личности учителя.

Ключевые слова: языковая личность, анкетирование, неязыковая действительность.

Summary. The article presents the results of the analysis of questionnaires aimed at fixing existing and identifying desirable features of the linguistic personality of the teacher.

Keywords: linguistic identity, questionnaire, non-linguistic reality.

Обращение к исследованию языковой личности учителя мы строим с опорой на взгляды В. В. Виноградова, который писал, что: «...языковое творчество личности – результат выхода ее из всех сужающихся концентрических кругов тех коллективных субъектов, формы которых она в себе носит, творчески их усваивая» [Виноградов В. В., 1980, с. 82-83]. Личностное начало, на которое указывал В. В. Виноградов, тесно связано с теми процессами и тенденциями развития языка, которые происходят в современном русском языке. Известный современный ученый И. А. Стернин, характеризуя активные процессы, ведущие к изменениям в русском языке [Стернин И. А., 2000, 4 с], называет следующие обобщенные тенденции развития: интенсивность и быстрота изменений в языке; определяющее влияние общественно-политических процессов на языковое развитие; преобладающие изменения происходят в лексике и фразеологии; количественные изменения преобладают над качественными; функциональные изменения преобладают над системными.

Стремление пронаблюдать над тем, как связана неязыковая действительность с изменениями в языке и с изменениями собственно языковой личности, побудило нас к проведению анкетирования. К участию в анкетировании были привлечены учащиеся средних школ, в которых студенты проходили практику.

Первый вопрос анкеты носил самый общий характер и служил для настроя учащихся на

размышления об учителе: «Каким должен быть современный учитель?». В полученных нами ответах учитель наделен множеством желательных для ученика признаков. Чаще всего ответ содержит сразу несколько характеристик, например: «Учитель – это, прежде всего человек, не имеющий вредных привычек, имеющий определенную культуру общения, знающий свой предмет и владеющий современными методами обучения»; «Современный учитель – преданный своему делу, любящий учеников, умеющий работать над собой, тактичный»; «Современный учитель должен быть строгим и добрым» (здесь и далее ответы информантов частично отредактированы: сохранён исходный текст, но исправлены орфографические, пунктуационные и грамматические ошибки).

Ответы на первый вопрос показывают, что по мнению учащихся, учитель прежде всего, должен любить детей и хорошо знать свой предмет: «Думаю, что учитель во все времена, а не только современный учитель, должен прежде всего любить детей, а также хорошо знать свой предмет»; «Современный учитель преданный своему делу, любящий учеников, умеющий работать над собой, тактичный»; «Каждый учитель должен любить своего ученика»; «Должен свой предмет хорошо знать»; «Я считаю, что современный учитель – человек, способный улыбаться и интересоваться всем тем, что его окружает, ведь его школа – очень интересное место!»; «Учитель должен обладать ценност-

ными ориентациями (учитывать интересы и потребности сов. образования), культурной речью и иметь стиль общения». Вместе были и диаметрально противоположные ответы, в которых подчеркивается дистанция между учеником и учителем: «И должен быть строгий. Строгость ему помогает». Тем не менее, основополагающими принципами взаимоотношений учителей и учеников, судя по полученным ответам, должны быть понимание, уважение, неконфликтность: «Он должен понять своих учеников. Конфликта не должно быть. Уважать друг друга»; «Я считаю, каждый учитель <должен быть> довольно строгий и довольно добрый»; «Современный учитель должен быть красивым, добрым»; «Учитель должен знать и уважать интересы своих учеников». По мнению опрошенных, учитель – это человек неравнодушный, способный испытывать интерес как к своей работе, так и ко всему, что его окружает: «Я считаю, что современный учитель – человек, способный улыбаться и интересоваться всем тем, что его окружает, ведь его школа – очень интересное место!»

Ученики не меньше, чем взрослые, замечают, как стремительно очень многое меняется в нашей жизни. Об этом свидетельствуют такие ответы, как «Меняется школа, учитель даже ученики». Одним из существенно важных ожиданий по отношению к учителю является требовательность: «Сейчас современный учитель должен быть требовательным»; «Современный учитель должен быть требовательным». Современный, партнерский подход к оценке учителя чувствуется в таких ответах: «Учитель должен стать не просто источником знаний, но и другом»; «Хороший учитель для своих учеников должен быть лучшим другом и помощником»; «Учитель должен знать и уважать интересы своих учеников». По мнению учеников, не всякий учитель достоин уважения: «Современный учитель должен <быть> начитанным, чтобы заработать уважение». Ученики имплицитно повышают самооценку, что не всегда говорит об их способности объективно оценивать себя и других, что подтверждается заметно ощутимой инфантильностью. Нередко это проявляется в том, что описание учителя скорее напоминает описание матери: «Я считаю, современный учитель должен быть умным, красивым, он должен родным»; «Он должен относиться к нам, как к родным»; «Он должен быть родным!».

В целом учитель воспринимается учащимися скорее положительно, чем отрицательно: ученики уверены, что «...хороших учителей много»; «Учитель должен стать не просто источником знаний, но и другом». Немаловажной при этом оказывается и эстетическая оценка учителя: «Современный учитель должен быть красивым, добрым»; «В моей жизни много было хороших

учителей. Я люблю их».

Ученики склонны больше доверять опытным учителям: «Современный учитель – богатый опыт работы». Вместе с тем школьники осознают, что «Быть учителем очень трудно», однако «Труд его должен быть востребованным». Не всегда ученик в состоянии выразить конкретное представление об учителе, тогда он просто формулирует требование типа «Учитель должен быть хорошим».

Примечательно, что во многих ответах респонденты подчеркивают, что это представления не об учителе вообще (в прошлом, настоящем, будущем), а именно о современном (Сейчас современный учитель должен быть требовательным и прочее).

Второй вопрос анкеты – «Какими качествами должен обладать современный учитель?» – преследовал цель конкретизировать представления учащихся о профессиональных и личностных качествах, которыми должен обладать учитель. Однако дать ответы на этот вопрос ученикам оказалось труднее. В ответах школьников-информантов на второй вопрос содержатся требования преимущественно традиционные: «Современный учитель хорошо знает свою профессию»; «Первый любит детей»; «И должен быть добрым»; «В совершенстве владеет своим предметом».

Вместе с тем появились и отклики, обусловленные изменением отношений в обществе к личности, даже если это личность не состоявшегося в профессиональном или ином плане человека, а личность ребенка: «Уважать мнение каждого ученика».

Несмотря на некоторые затруднения юных респондентов, их ответы свидетельствуют о том, что современный потребитель предъявляет к учителю и такие требования, которые прежде от учеников не исходили: «Постоянно следить за своей внешностью»; «Владеть компьютерными технологиями»; «Обладает хорошим чувством юмора». Судя по полученным ответам, сегодняшние ученики предъявляют к учителю более разнообразные и разносторонние требования, чем прежде. И касаются эти требования не только знания предмета и любви к детям, но и эстетики (внешности учителя), владения современными компьютерными технологиями и пр.

В итоге оказалось, что в ответах учеников причудливо сочетаются, с одной стороны, выросшие и достаточно разнообразные требования к учителю, с другой стороны, довольно традиционная для конца советской эпохи незрелость учеников, готовых и желающих видеть в учителе вторую мать, о чем красноречиво говорит такая формулировка, как *родная*.

В вопросе о взаимопонимании ученики склонны ответственность возлагать на учителя. Практически все ответы содержат требование толе-

рантности со стороны учителя: «Если учитель умный, тогда он никогда со своими учителями не ругается»; «Конфликта не будет»; «Я считаю, каждый учитель должен понимать своих учеников»; «Конфликты, непонимание, проблемы – не должно быть». Вместе с тем ученики, по-видимому, учатся принимать ответственность и на себя, что выражено в ответах: «Если между учителями и учениками не будет взаимопонимания, тогда возникает неположительное отношение к предмету и успеваемость»; «Учитель и ученик должны понимать друг друга».

Одним из важнейших качеств, судя по ответам в анкетах, является толерантность, которая в энциклопедии определяется так: «Толерантность (от лат. *tolerantia* – терпимость) – качество, характеризующее отношение к другому человеку как к равнодстойной личности и выражающееся в сознательном подавлении чувства неприятия, вызванного всем тем, что знаменует в другом иное (внешность, манера речи, вкусы, образ жизни, убеждения и т. п.). Толерантность предполагает настроенность на понимание и диалог с другим, признание и уважение его права на отличие» [Стернин И. А.. 2000, 4 с].

Замечательно и лаконично сформулировано требование толерантности в ответе: «...он терпеливый и терпимый». Толерантность требует от учителя готовности «Уважать мнение каждого ученика». Более того, ученики готовы уважать только такого учителя, который, по их мнению, достоин этого. Свидетельством профессионализма учителя они считают отличное знание учителем своего предмета («Он отлично знает свой предмет...» «Современный учитель должен заинтересовать своим предметом»; «Современный учитель должен <быть> начитанным, чтобы заработать уважение. И должен быть добрым»; «Современный учитель <должен> хорошо знать свою профессию»; «В совершенстве владеет своим предметом») и любовь к детям, понимание их («Любит детей, обладает хорошим опытом, обладает хорошим чувством юмора»; «Он должен обладать хорошими качествами, должен понимать учеников»; «Должен понимать учеников и поддерживать в трудные минуты»; «Внимательным, понимающим»).

Примечателен на этом фоне ответ одного из школьников: «Первое – любить детей. Владеть компьютерными технологиями». Ученик сводит воедино требования, касающиеся, с одной стороны, духовной жизни человека (любовь к детям), с другой – жесткую прагматику: владение компьютерными технологиями. И это не единственный ответ: «Учитель должен быть технически грамотным»; «Разбирающийся в технике»; «Владеет компьютерными технологиями».

Работа с людьми требует, по мнению учащихся, чтобы учитель не только знал свой предмет,

но и был психологом, воспитателем, о чем свидетельствуют ответы: «Учителя должны быть хорошими психологами»; «Учитель должен быть хорошим психологом. Он должен быть терпеливым»; «Спокойствие»; «Учитель не только учитель – и воспитатель».

Учить других людей дисциплине должен человек, который сам дисциплинирован: «Учитель должен обладать пунктуальностью...». Ответственность к себе сочетается со строгостью к другим – об этом говорит высказывание одного из участников анкетирования «Он должен быть строгий».

Большую роль в работе учителя играет речь. Язык – главный инструмент любого учителя, независимо от профиля и конкретной специальности. Это понимают и ученики, в ответах которых есть требование «соблюдать нормы литературного языка».

Довольно неожиданным, но, по-видимому, отвечающим духу нашего времени является требование, выраженное в таком ответе: «Современный учитель должен быть модным. Красивым. Добрым»; «Постоянно следит за своей внешностью».

Высказанные учениками пожелания в адрес учителей довольно точно соотносятся с современными требованиями к учителю, включенными в нормативные документы, в частности, в профессиональный стандарт по педагогическим специальностям технического и профессионального образования, в котором определены компетенции, знания, умения и навыки современного учителя, работающего в средней школе. Среди них – выбор оптимальных методов диагностики для изучения личностных качеств учащихся (что соотносится с желанием учеников видеть среди учителей тех, кто будет воспринимать их как личность, считаться с ее запросами и т. п.); создание атмосферы доверия в общении с другим человеком; ведение здорового образа жизни; владение способами работы в электронно-обучающей среде; проявление определенных качеств и способностей, перевод проблемы из внешней, во внутреннюю.

Одним из важнейших, на наш взгляд, подходов к формированию эффективного взаимодействия между учителем и учеником является создание атмосферы сотрудничества. В связи с этим в анкету был включен вопрос «Взаимопонимание и взаимоотношение между учителем и учеником». Прежде всего опрошенные подчеркивают взаимность в отношениях между учителем и учеником. Проявление культуры семейных отношений (строящихся по модели *младший должен уважать старшего*) находит продолжение в отношениях школьных: «Ученик должен уважать учителя». Однако современная школа строится не на авторитаризме учителя, а на основе сотрудничества, о чем говорить отклики

типа «Учитель и ученик могут много сотрудничать при подготовке уроков».

Эмоциональная составляющая также важна для учеников, о чем говорят отклики типа «Они должны доверять друг другу», «Характер должен быть хорошим»; «Должны понять друг друга», «Должен понять друг друга»; «Учитель и ученик должны понять друг друга». Атмосфера доверия, дружелюбия оценивается учениками позитивно, хотя в действительности она не всегда такой бывает: «Обычно в школах конфликты бывают между учителями и учениками»; «Конфликтов не должно быть», «Конфликт не должен быть. Но сейчас иногда бывают конфликты»; «Между учителем и учеником конфликт не должен быть»; «Конфликты, непонимание, проблемы не должно быть»; «Конфликт не должен быть. Уважать друг друга».

Основа бесконфликтности – понимание, что подтверждается ответами «Если они не понимают друг друга, начинается ссора. И не уважают друг друга»; «Понимать друг друга»; «Они должны понять друг друга»; «Учитель и ученик должны понимать друг друга». Причем конфликты, в которые непосредственно не втянуты ученики, для них столь же нежелательны, как и конфликты между учителем и учеником: «Если учитель умный, тогда он никогда со своими учителями не ругается. Конфликт не будет»; «Я считаю каждый учитель должен понимать своих ученика. Вот тогда не будет никакой конфликт».

Современные ученики имеют представление о профессиональной компетентности, что подтверждается откликом «Современный учитель должен иметь профессиональную компетентность, дисциплинированность, тактичность».

Не последнее место во взаимоотношениях учителя и ученика играют личностные качества: «Красивый, добрый, хорошо знать свой предмет»; «Он должен быть веселыми и строгими». По мнению учащихся, учитель – это человек, который является воспитателем в широком смысле: «Они воспитывают всех: детей, людей и др...». Прямую связь между личностными отношениями и успеваемостью устанавливают ученики в ответах «Если между учителем и учениками не будет взаимопонимания, тогда возникает не положительное отношение к предмету и успеваемость». Самокритичность свойственна некоторым ученикам, которые видят причину конфликта не в учителе, а в школьниках: «Не все школьники ведут себя прилежно, поэтому <учитель> должен быть строгий. Строгость ему помогает. Он должен понять своих учеников».

Индивидуальными и неоднозначно толкуемыми видятся реакции информантов, которые высказались так: «Уважение с обеих сторон, подружка со стороны преподавателя»; «Обя-

зательно же должно быть взаимопонимание между учителем и учениками. Если нет его, то ученики подтверждают свои слова, а учитель уважаться будет».

Следующий вопрос анкеты – «Какие качества учителя главные?». Главными качествами учителя ученики считают следующие: владение компьютерными технологиями: («Он должен овладеть компьютерными технологиями»); привлекательный внешний вид: «Современный учитель должен следить за тем, как он выглядит быть ухоженным»; «Постоянно следить за своей внешностью»; способность сделать жизнь детей интересной: «Классный руководитель хочет сделать жизнь детей увлекательной, интересной, дает дельные советы»; хорошее знание своего предмета: «Красивый, добрый, хорошо знать свой предмет»; «Я считаю, что каждый учитель должен знать свой предмет. Если он не знает свою профессию, вот тогда конфликты будут, непонимание – все будет»; «Он должен знать свой предмет хорошо. Всегда должен быть готовым»; взаимопонимание: «Взаимоотношение учителя и ученика должны построиться на взаимопонимании»; личностные качества и внешний вид: «Честный, красивый»; «Трудолюбие, ответственность, настойчивость, работоспособность»; «Достаточно красивый, добрый, милый»; «Я считаю, каждый учитель должен быть красивым, добрым»; «Он должен быть добрым, красивым»; «Я считаю, каждый учитель <должен быть> довольно строгий и довольно добрый»; «Воспитанность»; профессионализм: «Он должен хорошо знать свою профессию»; «Учитель <ведёт> урок профессионально»; ««Сначала учитель должен поладить с каждым учеником. И уметь определить их темперамент».

Детско-юношеский максимализм проявляется в желании детей видеть учителя наделенным сразу всеми положительными качествами: «Я считаю, что у учителя все хорошие качества у нее должны быть». Имеются единичные отклики, в которых ученики берут ответственность и на себя: «Должен быть ответственным, настойчив, трудолюбив, в том числе ученики тоже». Ответы на рассмотренные вопросы должны были подготовить учеников к тому, чтобы отдельные черты сложились в образ идеального учителя.

Отвечая на этот вопрос (Идеальный образ учителя), школьники отмечают, что «Учитель – непростая профессия. Сколько труда и терпения нужно. Идеальный учитель должен быть умным». В большинстве случаев ученики называют 2 и более качеств, хотя идеал может быть связан не со всеми качествами, а с одним – видимо, наиболее значимым в глазах школьника: «Он должен быть интеллигентным»; «Воспитывать каждого ребенка как личность и индивидуаль-

ность»; «Идеальный учитель – это с хорошими качествами»; «Он должен быть терпеливым. Если ты будешь терпеливым, тогда у тебя все будет хорошо»; «Понимающий». Идеальный учитель – это учитель творческий: «Хороший учитель невозможен без знаний, без таланта, без умений этот талант применять». Наиболее часто повторяющиеся качества, которыми должен обладать идеальный учитель, – это ум, доброта и красота: «Красивый, добрый, знающий свой предмет»; «Учитель должен быть умным, красивым, добрым». Имеются случаи уклонения от ответа: «В моей жизни много было хороших учителей. Я люблю их»; «Я считаю что каждый учитель хорошими качествами должен быть».

Единичны отклики, в которых описан внешний облик идеального учителя: «Приятное выражение лица, мягкая улыбка, веселые и добрые глаза эти черты характеризует внешний облик идеального учителя»; «Сначала учитель <должен иметь> внешний вид: должен <быть> одет идеально в то же время скромно».

Творческий характер работы идеального учителя некоторые учащиеся подчеркивают тем, насколько разнообразными талантами он должен обладать: «Идеальный учитель должен непременно иметь какие-либо творческие увлечения. Он должен заниматься спортом. Идеальный учитель – это друг, старший товарищ, имеет тесную связь с родителями».

В некоторых случаях идеальный образ учителя описан логически не связанными характеристиками: «Идеальный учитель должен быть красивым, он должен хранить тайну».

Профессионализм учителя выступает как ведущий признак идеального учителя в ответе «В моем представлении идеальный учитель – это который имеет юмор, широкий кругозор – профессиональность». Профессионализм учителя связывается с актерским мастерством: «Он должен быть красивым, добрым, еще он должен

быть актером», «Красивым, добрым и считаю должен быть актером. Потому что есть разные ученики. Учитель должен быть с ними в хороших отношениях. Если не понимает ученика, возникает проблема». Наконец, признаком идеального учителя называют неконфликтность: «Мой идеальный образ – учитель не конфликтный, крепкий, удобный».

Поскольку основной инструмент учителя – слово, последний вопрос касался культуры речи учителя. Ученики согласны с тем, что культура речи важна для учителя: «Культура речи учителя – важнейшее качество его профессии». Среди признаков, свидетельствующих о речевой культуре учителя, школьники называют красоту речи («Он должен говорить красиво. Голос должен быть красивым»; «У нее должен быть красивый голос»; «Он должен красиво говорить»; «И у нее должен голос <быть> приятным»), ясность, выразительность («Дикция должен быть ясный, еще должен быть интонация и я считаю мелодия»; «Интонация должна быть. Голос должен быть красивыми. Голос тембра должен быть. Он должен быть идеальным»; «... использовать в речи выразительные языковые средства»; «Богатство слова, красивый голос, интонация»), богатство речи, ее образность и красота («Богатство речи»; «Богатство речи. Вот это культура речи», «Учитель должен говорить красивыми словами»), грамотность («Без ошибок должен говорить»; «Учитель должен быть грамотным»; «Учитель должен говорить без ошибок, красиво» «Грамотная»; «Грамотным, четким и метким»). В отдельных ответах названы ряды качеств хорошей речи: «Интонация, грамотность, словарное богатство, выразительность». Ученики не всегда в состоянии сформулировать требования к культуре речи учителя: «Культура речи учителя. Он должен обладать не только психологическими знаниями, но и хорошо общаться, культурно». «Культурная разговорная речь».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Виноградов В. В. Язык литературно-художественного произведения // О языке художественной прозы: избранные труды. – М.: Наука, 1980. – 360 с.
2. Стернин И. А. Социальные факторы и развитие современного русского языка // Теоретическая и прикладная лингвистика. – Вып. 2. Язык и социальная среда. – Воронеж, 2000. – С. 4-16. [Электронный ресурс]: Русский филологический портал. Режим доступа: <http://www.philology.ru/linguistics2/sternin-00.htm>
3. Новая философская энциклопедия // [Электронный ресурс]: Вокабула. Режим доступа: <http://www.xn--80aacc4bir7b.xn--p1ai/%D1%8D%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B8/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%8F-%D1%84%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F-%D1%8D%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%8F/%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C>. (Дата обращения 20. 03. 2020).

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ ART SCIENCE

ЖОК 371. 13: 371. 381

Бакирова Гульмира Абилпатташовна

п. ф. к., аға оқытушы
SILKWAY Халықаралық университеті,
Шымкент қ.

КӘСІПКЕ БАУЛУДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ, ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Түйін. Бұл мақаланың мазмұны оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытудың педагогикалық және психологиялық аспектілерін қарастырады.

Түйінді сөздер: кәсіби білім, қабілет, шығармашылық қабілет, кәсіби қабілет.

Резюме. В содержании данной статьи рассматриваются педагогические и психологические аспекты развития творческой способности студентов.

Ключевые слова: профессиональное образование, способность, творческая способность, профессиональная способность.

Summary. The content of this article discusses the pedagogical and psychological aspects of the development of students' creative ability.

Keywords: professional education, competence, creative competence, professional competence.

КІРІСПЕ.

Шығармашылық үдерісінің күрделі, әр адамның өзіне ғана тән құпиялығы, тіпті кейде шығармашыл адамның өзі де айтып түсіндіре алмайтындай сана елегінен өткізу мүмкіндігінің болмауынан, оның не екенін дөп басып айтудың қиындығы, критериялардың жеткіліксіздігі байқалады. Бұның тағы бір дәйекті себебі шығармашылықтың түйсіну (интуиция), қиялдану сияқты өте күрделі психикалық үрдістермен тығыз байланыста болуы.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ.

Шығармашылық деген не? Оның қандай жалпы қағидалары бар? Қандай кезеңдері мен заңдылықтары бар? Адам іс-әрекетінің барлық түрлерінен айырмаланып тұратын қандай белгілері бар? – деген сұрақтар төңірегіндегі ізденіс XIX ғасырдың соңынан басталып, әлі күнге жалғасып келеді.

Шығармашылықтың психологиялық тетіктерін зерттеуге Я. А. Понамарев жүйелі құрылымдық тұрғыда таянып, мұндағы шығармашылық

дегеніміз шығармашылықтың даму кезеңдерін трансформациялауды оның ары зерделеу, керекті құрал-жабдықтармен танысу, сол құрал-жабдықтардың мүмкіндіктерін бағамдау, жасалатын заттың қолдану аясы, көркемдік-эстетикалық сипаты, заман талаптарына сай дизайн секілді тұстарын жан-жақты ойластыру. Бұлар бір қарағанда қарапайым секілді көрінгенімен, оның астарында күрделі ой операциясының жатқаны Рубинштейн, Эльконин, Леонтьев, Понамарев, секілді т. б. ғалымдар тарапынан дәлелденген.

Шығармашылық белгілерін өлшеуде У. Р. Рейтман сол шығармашылықтан туындаған нәтижені және жылдамдық, жан-жақтылық, өзгешелігі, ұқыптылығы, мұқияттығын ескеру керек деп көрсетеді.

Шығармашылық әлі күнге белгісіз не болмаса шамамен ғана белгілі қандай да бір ішкі түрткілердің салдарынан өзінен-өзі аяқ астынан «суырып салма» /спонтанно/ тәсілінен туындайтын үрдіс болғандықтан оны зерттеудің өте күрделі екендігі туралы ғалымдар айтып келеді. Осыған орай, Д. Б. Богоявленская,

В. В. Давыдов, Н. Ф. Талызина, К. А. Славская, Ю. А. Трофимов т. б. белгілі бір істі табысты орындауға талаптанған барлық адамдарда шығармашылықты қажетті деңгейде, қажетті көлемде дамыту мүмкін екендігін көрсеткен.

1. Шығармашылықты зерттеуші ғалымдар оның күрделі құрылымға ие психикалық үрдіс екендігін мойындай келе, критерияларының да көп болуы мүмкін екендігін белгілеген.

2. Шығармашылықтың басты белгісі танымал» болу «өнімділік» (Смит, Тейлор, Гизелин), «әмбебеп ұғымдағыларды реконструкциялау дәрежесі» (Гизелин).

3. Нағыз шығармашылық іс-әрекетте адамның қимыл-әрекетінің, ойша жоспарының маңызы зор. Өйткені, ол еңбек процесінде арнайы білім, біліктерін тоғыстырып, ары қарай дамытуға шарт түзеді.

4. Оқыту барысында берілетін білім мен оның құрамына қойылатын талаптардың арасындағы байланыстардың студенттің қимыл-әрекетінің ішкі жоспарын дамытудағы мәнін ескеру керек. Бірақ, әр оқу жылында студентке қойылатын талаптардың, олардың ақыл-ойын дамыту деңгейіне сәйкес келмейтіні байқалады.

5. Қимыл-әрекеттің ішкі жоспарын дамытудағы теориялық мәселелерді шешудің маңызын ескере отырып, оның практикалық мәселелерді шешу үшін аса қажет екендігі іс жүзінде дәлелденген.

Бұлармен қатар, Я. А. Понамарев шығармашылық іс-әрекетті ұйымдастыруда мәселені дұрыс қою, студенттің іс-әрекетін алгоритмдеу, «техникалық тәсілдерді» қолдану, шығармашылық үрдісті дұрыс ұйымдастырып басқара білу, оның тиімділігін арттыратын маңызды шарттар деп белгілейді. Шығармашылық қабілеттерге ол зейін ырықтылығы (перцептивтілік), алғырлық, әсерленгіштік, интеллект, түйсік (интуиция), қиялдануының ерекшелігі, тапқырлық, көрегендік, білім ауқымының кеңдігі, мінез-құлық сипатын жатқызады. Шығармашыл адамның мінез-құлық ерекшеліктеріне қайталауды жақтырмайды, оригиналды болуды қалайды, құлшынысы мығым табанды, өзін басқаруы күшті, еңбекшіл, мотивтік ерекшеліктері шығарманың нәтижесінен гөрі жұмыс процесінен рахат табады, үнемі шығармашылық ізденіс үстінде болады-десе, шығармашылық үдерістің теориясын зерттеген П. К. Энгельмейер оны қалау, білім, біліктен (умения) тұрады дейді.

Шығармашылық психологиясының рефлексия тетіктерін жетілдіруді ұйымдастыру мәселесін И. Н. Семенов, Н. Квин Вирджинялар оны эксперимент түрінде тексерген. Сөйтіп, олар оқу-тәрбие үрдісінде өзін дамыту қағидаларына сүйене отырып, студенттердің шығармашыл ойлау белсенділігін арттыруға болатынын дәлелдеген. Мұнда шығармашыл ойлау мақ-

сатын, құралдарын мұғалімдер белгілемейді, керісінше, шығармашыл ойлау мақсатын және оның құралдары мен тетіктерін студенттер өздері табуына шарт түзіп, соған итермелейтін жағдай жасаулары абзал деп көрсетеді. Олар шығармашыл үрдістің анықтауға көмегін белгілей келе, тұлғаның креативтігінің көрсеткіштерін төмендегіше анықтаған: табанды, белсенді, эмоциясы тұрақты, бейімделгіш секілді мінез-құлық сипатына ие; іс-әрекет нәтижелерінің сонылығы, ерекшелігі болып бұл тұлғаның вариантты ойлау қабілетінің дамығандығын көрсетеді; танымдық-жасампаздық сапаларының көрсеткіші ретінде жан-жақты ойлауға бейімді, белгісіз бір жаңаны іздеуі, көз көрінеу жағдайлардан тысқары ойлау мүмкіндігі кең өрісті, өз алдына мәселе қоя алады, өз бетінше қорытынды жасай алады т. б.

Осыларға негіздей отырып А. А. Шевцова педагогикалық үдерісті дұрыс ұйымдастыру бойынша психологиялық сипаттағы нұсқаулар береді:

1. Студенттердің жасампаз ізденістерін жүзеге асыруда олардың креативтігіне ықпал ететін факторларды ескеру және танып білу.

2. Креативті студенттерге ерекше көңіл бөлуде олардың белсенділігі жоғары, бейімделу мүмкіндігі төмен болғандықтан, кейде мұғалімдермен келісе алмай қалады.

3. Креативті студенттермен жұмыс істеді, олардың мотивациялық ерекшеліктерін ескеру.

4. Креативті студенттердің шығармашылық іс-әрекетін ұйымдастыруда, олардың әлеуметтік құлшынысын дамыту, шығармашылығын қоғамға пайдалы етуіне көмектесу.

5. Креативті студенттердің әлеуметтік жағымды мотивтерін қалыптастыру арқылы атақ құмарлық, даңққұмарлық, өзімшілдік секілді мінездеріне жол бермеу.

6. Креативті тұлғаларда кездесетін саналылығы төмен, мотивациясының тұрақсыздығы секілді мінездеріне жағымды ықпал ету арқылы шығармашылық дағдыларын дамытуға, эмоциясын реттеуге, шығармашылыққа қызығуы мен қажеттенуін дамыту.

Адамдардың шығармашылық потенциалын дамыту ақыл-ой мүмкіндіктерін қоғамдық пайдалы шығармашылық еңбекте дұрыс қолдану бүгінгі күннің аса қажетті және шешімін табуды күттірмейтін мәселенің бірі болып отыр. Осыдан шығармашылық үрдістің психологиялық тетіктерін анықтап, оны педагогикалық тиімді ұйымдастырып өнімдерін керекке жарату жолдарын қарастыру қажеттігі туындап отыр. Шығармашылық процесті зерттеуші ғалымдар оның негіздерін бірі «интеллектуал коэффициент» десе, тағы бірі «креативті коэффициент», кейбіреулері «ақыл-

ой белсенділігінде» болуы керек деп осы тұрғыдан әрқайсысы өз алдына зерттеулер жүргізген.

Шығармашылық процесстегі бағалау және өзін бағалау мәселесін зерттеген ғалым В. И. Лупандин, шығармашылық әлеует дегенде (потенциал) тек қана ғылым және өнерде жаңалық ашу деп түсіну жеткіліксіз. Адамның өзіне көзқарасының ерекшелігі, басқалармен қарым-қатынасына, адамдармен өзара әрекеттестігі, еңбектегі, өмірдегі әр түрлі мәселелерді шешуді де шығармашылық деуге болады. Сондықтан шығармашылық үрдіске ықпал ететін адамның жеке сапаларының да маңызы зор. Осыған орай В. И. Лупандин жалпы қабілет немесе іс-әрекетін ақыл-ой қызметі арқылы ұйымдастыру қабілетін адамның қоршаған ортаға, өзіне, еңбек іс-әрекетіне шығармашылық қарым-қатынасын интеллектуалды-мотивациялық дамыту арқылы жүзеге асады дейді және оны эксперимент арқылы тексеріп мынадай қорытынды шығарады: шығармашылық іс-әрекетін ақыл-ой қызметі арқылы ұйымдастыру осы процестің тиімділігін бағалайтын бірлік болып, оладамның мінез-құлқы іс-әрекетінің психологиялық тетіктерін байқауға мүмкіндік береді; өзін-өзі бағалау шығармашылық процесте туындайтын көптеген әр түрлі сипаттағы мәселелерді шешу арқылы іске асады.

Ал мұның тегінде шығармашылық іс-әрекетін ақыл-ой арқылы ұйымдастыру жатады; шығармашылық іс-әрекетін ақыл-ой қызметі арқылы ұйымдастыру мүмкіндігі қаншалықты жоғары болса, оның нәтижелілігі де соншалықты тиімді.

Қоғамның даму тарихында жинақталған бай материалдық құндылықтарды қазіргі заман талаптарына сай қалың бұқараның сұранысы мен қажетіне жарату, олардың қолдану аясын кеңейтуді керексінеді. Осының өзі болашақ мамандардың шығармашылық мүмкіндіктерін жетілдіріп, дамытуды оқу-тәрбие

мекемелерінде жүзеге асыру қажет екендігіне көз жеткізеді. Бұл студенттердің шығармашылық ойлау қабілетін дамыту, шығармашылық іс-әрекетін тиімді ұйымдастырудың психологиялық тетіктерін сәтті қолдану талаптарын қойып отыр. Демек, студенттерді шығармашылық мәселелер мен тапсырмаларды орындау тәсілдеріне баулуда практикалық ойлаудың психологиялық тұстарын ескеру міндетін жүктейді.

Қорытынды. Ой-пікірімізді қорытып айтсақ, шығармашылық үрдістің қалыптасу барысын зерттеген ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, даму мен өзара әсерлестікті бір (процестің) үрдістің екі жағы дейтін болсақ, олардың өзін де бөлшектеуге болатынын ескеру керек екенін және шығармашылық үрдістің мынадай кезеңдерін айқындадық.

Мұнда ұстаз іс-әрекеті мен студенттер жұмыс тобының арасындағы байланысы және сабақ үстіндегі топтық шығармашылық іс-әрекетті ұйымдастырудың әдістері мен формаларын 1-суреттегідей бейнелеуге болады.

1. Оқушылар заттарды манипуляциялау арқылы мәселені көзкөрінеу шешеді, бірақ, ақылмен ойлап немесе ойша « шешу қабілеті төмен. Олардың белсенділігі практикалық іс-әрекетке ауысқан кезде пайда болғанымен іс-қимыл жүйесі санасыз, көбінесе, эмоцияға берілу орын алады.

2. Мұнда да мәселелер көзкөрінеу шешіледі, бірақ, іс-әрекет моделін және өнімнің бейнесін байланыстырып, сөз түрінде айтып бере алады. Демек, іс-әрекет саналы деуге болады. Бірақ, әлі де болса іс-әрекетін ойша жоспарлай алмайды

3. Мәселені заттың бейнесі мен моделін манипуляциялау арқылы Шеше алады, өнім мен іс-әрекет үрдісі бөлінеді, іс-әрекет тәсілдері айқындалып, саналы түрдегі операцияның негізін құрайды. Іс-әрекет бағдарламасы сөз түріндегі сипатқа ие болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы. //Егеменді Қазақстан. – 2011. –3 б.
2. Нұрғазиева Н. М. Шығармашылық әрекеттегі мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің аспектілері // Бастауыш мектеп. – 2010. – №11. – С. 58-60
3. Душков Б. А. Индустриально-педагогическая психология /труд, организация, управление/. – М. Просвещение. 1981. – 208с.
4. Жолдасбекова С. А., Ұзахова А.С., Байбатшаева А. Е. Кәсіптік оқыту әдістемесі. ЖОО-ның пед. Маманд. Студ. Арналған оқу құралы Оқу құралы – «Әлем»: Шымкент, Алматы, 2016. – 204 бет.

Бакирова Гульмира Абилпатташовна

п. ф. к., аға оқытушы

SILKWAY Халықаралық университеті,
Шымкент қ.

КӘСІПКЕ ДАЙЫНДЫҚ БАҒЫТЫНДАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫ ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘНІ

Түйін. Осы мақаланың мазмұны студенттердің кәсіптік білім беру саласындағы танымдық қызығушылық тұжырымдамаларының педагогикалық маңызы туралы.

Түйінді сөздер: танымдық қызығушылық, педагогикалық мән, кәсіби білім, кәсіптік дайындық, киім технологиясы.

Резюме. В содержании данной статьи рассматривается педагогическое значение концептов когнитивного интереса студентов в сфере профессиональной подготовки.

Ключевые слова: когнитивный интерес, педагогическое значение, профессиональное образование, профессиональная подготовка, технология швейных изделий.

Summary. The content of this article discusses the pedagogical significance of the concepts of cognitive interest of students in the field of entrepreneurial training.

Keywords: cognitive interest, pedagogical significance, professional education, professional training, garment technology.

КІРІСПЕ.

Тәуелсіз елімізде қазіргі уақытта білімнің кең көлемді қоры жиылған мектеп оқушыларының танымдық қызығушылығын дамыту мәселесіне тоқталып өтетін болсақ: оқыту үдерісінде әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, терең білімді, ізденімпаз, барлық іс-әрекеттерінде шығармашылық бағыт ұстанатын, сол тұрғыда өз болмысын таныта алатын жеке тұлға тәрбиелеу ісіне ерекше мән берілуде.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ.

Танымдық қызығушылық – оқушының оқуға, білуге деген ынта-ықыласының, рухани жан дүниесінің дамуының құштарлығының ерекше көрінісі. Танымдық қызығушылық проблемалық сұрақтың жауабын іздестіруде көркем еңбек пәнін оқыту арқылы жүзеге асады. Бұдан көркем еңбек пәнін оқыту үдерісінде танымдық қызығушылықтарды қалыптастыру үшін оқушылардың танымдық қызығушылықтарының көздейтін мүддесі-білімнің қоғамдық мәнін ұғыну, қоғамға қызмет ету қарқынын үдету қажеттігі негізінде дамиды. Танымдық қызығушылықтың ең жоғарғы көрінісі оқушылардың көркем еңбек пәнінен алған білімдерін өмірде, тәжірибеде нәтижелі пайдалана білуі болып табылады.

Практика көрсетіп отырғанындай, оқушының өз іс-әрекетін жеткілікті деңгейде ұйымдастыруы және психологиялық, теориялық, практикалық даярлығымен қоса, өзбетімен танымдық іс-әрекеттерді орындай алуы мен олардың жеке басының танымдық ізденімпаздығы, қызығушылығы сияқты қасиеттерінің болуын талап етеді. Бүгінгі

таңда білім беру жүйесінің әлеуметтік, қоғамдық, саяси-экономикалық өзгерістерге байланысты мақсаты мен міндеттері, мазмұны өзгерді. Бұл өзгерістер жаңа әдіснамалық жүйені жасауда дәстүрлі оқыту үдерісіне жаңашылдық сипатта қайта қарап, оқытудың жаңа технологияларының табиғатын түсіне отырып, оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін белсендірудің қажеттігін негіздейді. Айтылған мәселенің басты ерекшелігі оқытудың нәтижесін алдын-ала болжап, оқушылардың білім алуы барысында іздену-зерттеу және өз бетімен білім алу жүйесін, алған білімін өмірдің жаңа жағдайларында пайдалана білу арқылы танылады. Бұл, оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыруды талап етеді.

Елімізде оқушылардың танымдық қызығушылығын, ізденімпаздығын, белсенділігін қалыптастыру мәселесіне байланысты соңғы кездері зерттеулердің мынадай бағыттары дамып келе жатқанын атап көрсетуге болады: оқыту үрдісінде оқушылардың танымдық қабілеттерін жетілдіру мәселелері (С. Смаилов, А. Е. Әбілқасымова, Т. Сабыров, Р. С. Омарова, Н. Қ. Тоқсанбаева т. б.); жеке тұлғаға бағытталған білім берудегі жаңа педагогикалық технологиялармен оқыту (А. А. Бейсенбаева, С. Қ. Мұхамбетова, О. С. Сәлімбаев т. б.); оқыту үрдісін жетілдірудің маңызды аспектілері (Б. К. Момынбаев, О. С. Сыздықов, Ә. Ә. Жолдасбеков, М. Н. Сарыбеков т. б.); жеке тұлғаны қалыптастыруда оқыту мен тәрбиені сабақтастыру мәселесі (Л. К. Керимов, Л. Байсерке, Ж. Оңалбек, А. Ғ. Қазмағамбетов).

Таным – адамның объективтік шындықты ойында бейнелейтін және қайта жаңғыртатын,

қоғамдық іс-әрекет барысы. Танымның негізгі және білімнің ақиқаттығының шарты – танымдық іс-әрекет. Оқушылардың танымдық қызығушылығы адамдық танымның әртүрлілігі және оқу процесінің қарама-қайшылықтарымен байланыста болатын өзінің жеке қарама-қайшылықтарымен сипатталады.

Пәнге деген қызығушылық, танымдылық, кабілеттердің дұрыс қалануына, осы саладағы білім мен ойлау операцияларының жетілуі алғы шарт ретінде игі әсерін тигізеді. Ол білімнің сатылап дамуына, тақырыптың тез әрі жеңіл меңгерілуінде, жаңа ұғым-түсініктердің баланың бойындағы білім қорын байытуға, жинаған білім негіздерін практикада дұрыс әрі белсенді түрде қолдана білуге де септеседі. Түпкі нәтижесінде білімнің саналы игерілуіне тиімді ықпал жасайды. Сол арқылы танымдық қызығушылық бала бойындағы білімді тереңдетіп, кеңейтіп оқу мәнін, қажеттігін сезіндіру арқылы адамзат жинақталған тәжірибені игеру позициясына айналады. Бұл қазіргі білім беру жүйесіндегі педагогикалық психология негіздерін дамыту, өзін-өзі тәрбиелеу, білімді өз бетінше меңгерту, дамыта оқыту т. б. жүзеге асуының бір жолы ретінде баланың оқуға сыртқы мотивтердің әсерінен гөрі өзінің ішкі талпыныс ниеті арқылы ден қоюын қамтамасыз етеді.

Оқу қызығушылығы болсын, әлеуметтік мотивтер болсын оқушының жеке басының дамуымен, өсуімен байланысты болуға тиіс. Егер оқыту мазмұнына сай мотивтер тәрбиеленсе, оқушы үшін оның әрекеті мәні жоғары құбылысқа айналады. Оқушының позициясы мұндай жағдайда тек мектепке келіп, мұғалімнің тапсырмасын екі етпей, тиянақты орындаумен шектелетін адамның әрекеті түрінде емес, өзінің әрекетінің түпкі мақсат, міндетін түсінетін адамның көзқарасын танытады. Осы оқу танымдық мотивтер арқылы бала білім алумен бірге, сол оқу пәні негізінде берілетін еңбек тәсілдерін де игере алады. Себебі «Оқытудың басты мақсаты оқушыларға белгілі бір білім туралы мағұламат беру емес, оны бақылауға ойлауға үйрету маңыздырақ, балаға белгілі бір білім жиынтығын меңгеруден гөрі, сол білімді үйрену, алу тәсілін меңгеруге қажетті қабілетін дамыту қажет».

К. Д. Ушинский оқушыларды сабаққа тарта білу, олардың оқуға қызығушылығын арттырып, білімге құмарту керектігіне баса көңіл бөлді. Оның пайымдауынша, қызығушылық сапалы оқудың негізгі жолы, ешбір қызығусыз тек қана зорлық күшімен жүргізілген оқу оқушы бойындағы білім алуға деген құштарлықты жояды және бір сарынды және бір бағытта ұзақ жүргізілген іс-әрекет бала өміріне шексіз зиянын тигізеді. Сондықтан, оқыту барысында әртүрлі оқыту әдістері мен формаларын алмастыра отырып қолдану керек.

Жеке тұлғаның танымдық қызығушылығы ұлғайған сайын оның өз бетінше жұмыс істеуі,

ізденуі көбейсе, оның шығармашылық қызығушылық сапасы, қабілетінің артуына бірден-бір себепші. Қызығушылық (латынша interest- мәні бар, маңызды) – адам ерекше сезінетін қимылдың нақты себебі. Қызығушылықты жеке тұлғаның өз әрекетіне бағалық қатынасы деп анықтауға болады. Оқуға, білуге деген қызығушылық танымдық белсенділіктің қозғаушысы екені белгілі. Танымдық қызығушылық – бұл оқушының болашағы үшін табысқа жету дағдыларын қалыптастыру тиіс. Тіл арқылы қалыптасқан танымдық сапаны арттыруда қолданылатын әдістемеде көрнекілік, үлгі көрсету, проблемалық ізденістер туғызу, нақты өмір деректеріне жүгіну. Оқушылардың танымдық қызығушылығын тілдерді оқыту үрдісінде қалыптастыру, оқушылардың тіл сабақтары арқылы іс-әрекетке ұмтылдыратын танымдық қызығушылығы, білім алуға даярлығы, меңгерген біліміне сүйене отырып, танымдық тапсырмаларды өздігінен шешуі, шығармашылық қабілетінің қалыптасуы, өз жұмысын өздігінен шешуі, өз жұмысының сапасын бағалауы болып табылады.

Білім берудің әдісін қалыптастыруда танымдық қызығушылық ерекше маңызды. Сондықтан оқу материалдарының мазмұны, жан-дүниені қызықтыруға бағытталуы керек. Танымдық қызығушылықты дамытудың үш шарты бар:

1. Мазмұнның жаңғыртылуы, бұрын жарияланып өтілген фактілерді жаңаша сипаттау, хабарланып отырған мәліметтерге тарихи бағдар беру, білімнің тәжірибелік мәнін ашып көрсету және ғылымның соңғы жаңалықтарын, табыстарын жүйелі баяндау.

2. Өз бетінше жұмыс істеудің әр-түрлеріне негізделген, оқытудың проблемалық тұрғыда алған мәліметтерді зерттеу негіздеріне және оқушының шығармашылық, тәжірибелік жұмыстарына бағытталған оқыту тәсілдері.

3. Оқушының қабілетін ұштау, оқытушының оқушыға көмек беруге дайын тұруы, олардың күш – мүмкіндіктеріне қолдау көрсету қабілеті, талап қоюшылығы мен адалдығы, оқушыларды көтермелей білу, сондай-ақ оқушылардың өзара бәсекесіне көмек көрсете білу қасиеті.

Қазіргі оқыту технологиялары мұғалімнің дайын білімді баяндауымен байланысты. Оқушылардың танымдық білімі мен білігін қалыптастыру мақсаты арнайы үш әдістемелік ұсыныс жүйесінің негізінде ұйымдастырылуы тиіс: жаңа білім беруге дайындық, жаңа білім беру және жаңа білімді бекіту. Бұл ұсыныстар оқытудың әдіс-тәсілдерін құралдары мен түрлерін жетілдіру, қазіргі технологияларды қолдану арқылы жүзеге асырылуы тиіс. Осының арқасында жаңа сабақ түсіндіру, бекіту, қайталау сияқты кезеңдерден тұратын дәстүрлі сабақтардың орнына оқу процесінің кезеңдерінен тұратын қазіргі заманда жаңа талапқа сай жаңа технологиялар пайда бола бастады. Бұлар – кабельдік және спутниктік

теледидарлар, бейнеконференциялар, телефорумдар, телемарафондар, партфолио, интербелсенді тақта, электрондық оқулықтар.

Оқушы мен мұғалімнің біріккен қызметі мұғалімнің оқушыларға ұсынатын тапсырмалары, тәжірбиелік жұмыстар т. б. арқылы ұйымдастырылып, жүзеге асып отырады. Дамытушылық алғы шарттарына сәйкес оқушыларға ұсынылатын оқу тапсырмаларының түрлеріне тоқталайық:

1. Оқушылардың ғылым негіздерін оқып үйренудегі басты қозғаушы күш-оқу барысында кездесіп отыратын танымдық және сарамандық тапсырмалар мен оқушының білім, білік, ақыл-ой дамуының арасындағы қарама-қайшылықтар.

2. Балалардың жаңа біліммен қаруланудағы белсенділіктері. Олардың білімнің логикалық негіздерін меңгеруі. Жаңа білім алу үшін қажетті бұрынғы қағидалар мен анықтама, қасиеттерді қайта жаңғыртып, нақтылап, ойша пайымдап, еске түсірмейінше, ескі мен жаңаның байланысын білмейінше мүмкін емес.

Бұл алғы шарттарға талдау жасаған кезде жаңа білімді меңгеру барысында үш түрлі дайындық тапсырмаларын ұсынуға болады:

а) жаңа білім алу үшін қажет болатын қайталауға, нақтылауға, оқушының білетін материалдарын толықтыруға арналған тапсырмалар;

ә) бұрыннан белгілі оқу материалдары мен жаңа білімнің логикалық байланысын орнықтыратын, ойлауға берілетін тапсырмалар;

б) оқулықта берілген жаңа оқу-танымдық міндеттерді меңгеруге және оларды шешудегі қиындықтарды жеңуге үйрететін тапсырмалар.

Танымдық қызығушылық – бұл оқушының болашағы үшін табысқа жету дағдыларын қалыптастыру тиіс. Өнер арқылы қалыптасқан таным-

дық сапаны арттыруда қолданылатын әдістемеді көрнекілік, үлгі көрсету, проблемалық ізденістер туғызу, нақты өмір деректеріне жүгіну. Оқушылардың танымдық қызығушылығын кәсіпке баулу үдерісінде қалыптастыру, оқушыларды тігін ісіне баулу арқылы іс-әрекетке ұмтылдыратын танымдық қызығушылығы, білім алуға даярлығы, меңгерген біліміне сүйене отырып, танымдық тапсырмаларды өздігінен шешуі, шығармашылық қабілетінің қалыптасуы, өз жұмысын өздігінен шешуі, өз жұмысының сапасын бағалауы болып табылады.

Оқушылардың танымдық қызығушылықтарын дамытуға арналған зерттеулердің нәтижелері оқушылардың танымдық қызығушылығының көрсеткіштері ретінде төменде берілген:

- таным үдерісіндегі белсенділігі, білімге қызығушылығы;

- өздігінен ізденушілік әрекет жасауға ынтыласы;

- орындалатын жұмыстың мақсаты мен міндеттерін анықтай білуі;

- оқу-танымдық қызметтегі негізгі түйінді анықтау білігі;

- игерілген білімді тасымалдай білуі;

- өз іс-әрекетін бақылауы, бағалауы;

Қорытынды. Оқушылардың танымдық қызығушылығының ең жоғарғы деңгейі танымдық міндеттерді өздігінен шешуге ұтымды жолдарды қолдана білуімен, жаңаны білуге деген қызығушылығының жоғары болуымен және өз іс-әрекеттерін бақылап, бағалай білуімен сипатталады. Орта деңгейде оқушы танымдық іс-әрекет деңгейін өздігінен орындауды оқытушының көмегін қажет етуімен сипатталады, төменгі деңгейде оқушы танымдық тапсырманы қайталаумен шектеліп, оқытушының көмегімен орындалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы. //Егеменді Қазақстан. – 2011. –3 б.
2. Жолдасбекова С. А. Кәсіптік психология. Оқу құралы. –Алматы, 2015. – 174 бет.
3. Душков Б. А. Индустриально-педагогическая психология /труд, организация, управление/. – М. Просвещение. 1981. – 208с.
4. Жолдасбекова С. А., Ұзахова А.С., Байбатшаева А. Е. Кәсіптік оқыту әдістемесі. ЖОО-ның пед. Маманд. Студ. Арналған оқу құралы Оқу құралы – «Әлем»: Шымкент, Алматы, 2016. – 204 бет.

Бакирова Гульмира Абилпатташовна

п. ф. к., аға оқытушы
SILKWAY Халықаралық университеті,
Шымкент қ.

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЮ-ӨРНЕКТЕРІНІҢ ТӘРБИЕЛІК МҮМКІНДІКТЕРІ

Түйін. Осы мақаланың мазмұнында қазақтың ұлттық ою-өрнегінің білім беру мүмкіндіктері қарастырылған.

Түйінді сөздер: тәрбие, білім беру мүмкіндіктері, қазақтың ұлттық ою-өрнегі, кәсіби білім.

Резюме. В содержании данной статьи рассматриваются воспитательные возможности казахского национального орнамента.

Ключевые слова: воспитание, воспитательные возможности, казахский национальный орнамент, профессиональное образование.

Summary. The content of this article discusses the educational opportunities of the Kazakh national ornament.

Keywords: education, educational opportunities, the Kazakh national ornament, professional education.

КІРІСПЕ.

Ұлттық ою-өрнектер халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан эстетикалық талғамының куәсі болумен бірге, әлеуметтік-тарихи және кәсіби дамуынан мағлұматтар береді. Бүгінгі әшекейлеудің басты құралы ретінде біз қолданып жүрген ою-өрнектер руға біріккен адамдар тобының белгісі, рәміздері ретінде саяси-әлеуметтік қызмет атқарғаны белгілі. Туымыздан орын алған ою-өрнек те осының айғағы.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ.

Қоғамның дамуы адамдардың ой-санасының, мінез-құлқының өзгеруімен қоса сыртқы сымбат, келбетінің де жаңаруына ықпал етуде. Қазіргі заман киім, бұйымдарында ою-өрнектерді шығармашылықпен қолдану заман талаптарынан туындап отырған мәселелердің бірі деуге болады.

Өнер турлерінің қай-қайсысына болмасын, қазақ халқын айнала қоршаған бұйым, зат, құбылыстардың кез-келгенінің де жасалу болмысына ою-өрнек өнері қатысып, оларды әсем де сәнді көрсетіп, мазмұнды да әсерлі етіп отырған. Осылайша оюмен ғана ойы толық, мазмұны анық көрінетін қолөнері- қазақ халқының байырғы кәсіпшілігі болғаны белгілі. Олар осы кәсіпшіліктің арқасында өздерінің материалдық, рухани қажеттерін өтеп қана қоймай, дер кезінде балаларына оныңқыр-сырын түсіндіріп, жасалу жолдарын көрсетіп отырған. Енді бұған қоса қолөнер кәсібіне балаларды әкелері, ауылдың тәжірибелі, саиқалы қарттары, өнер иелерінің шеберлері де баулып отырғанын айтып өту аса қажет. Олар ер балаларға – ұсталық, етікшілік, зергерлік, үйшілік, т. б. өнерін, қыздарға кілем, алаша, ши, кесте, бау, құр тоқу, киіз, текемет басу, сырмақ сыру, киім тігу т. б. түрлерін мең-

гертуге тырысты. Соның негізінде балаларын жастайынан еңбек етуге, үнемділікке үйретіп, әсемдікке баулыды; олардың бойына адамгершіліктің тұғырын қалаумен денесін шынықтыруды; ақыл-ойын өсіруді, өз бетінше өмір сүру мен кәсібилікке даярлауды мақсат етті. Осы ниетпен олар өз тәжірибелері негізінде ақыл-кеңес беру, үлгі-өнеге көрсету, үйрету, көңілге тоқыту, жаттықтыру, салыстыру, иландыру, сендіру, қолдау, мақсат-марапаттау, әңгімелеу т. б. әдістерін пайдаланды.

1. Жан-жануарлар, аң, құс тектес ою-өрнектерге сыңармүйіз, сынықмүйіз, төртмүйіз, қосмүйіз, тақмүйіз, тікмүйіз, бұғымүйіз, құсқанат, қанатты ою, қарғатұяқ, иттабан, қырықтырнақ, балықкөз, итқұйрық, түйетабан, ботагөз, атбас, тайтұяқ т. б. жатады. Бұл ою-өрнектер әр шебердің эстетикалық талғамына орай киіз үй жиһаздарының барлық түріне, сондай-ақ мүйіз өрнектер ер тұрмандарға, құс тектес түрлері көбінесе қыз-келіншектердің әшекей бұйымдарына жиі салынады. Мәселен, қосмүйіз - мүйіздің қосарланып, парланып тоқылуына байланысты аталған. «Қос» сөзі екі, пар, егіз деген мағынаны білдіреді, демек қойдың, ешкінің, сиырдың, арқардың, бұғының екі мүйізін ғана бейнелейтін өрнек. Бұл ою мал шаруашылығы мен аңшылық кәсіпшілігіне байланысты туған. 15 жіптен шығатын қосмүйіз оюы көбінесе желбауға салынады да, 25 жіптен шығатын түрі туырлықтың құрына тоқылады. Бұл- үйде ұдайы молшылық пен тоқшылық болсын деген белгі. Демек төрт түлік малмен, аңшылықпен күнелткен қазақ халқының арман-ойы ою-өрнек өнерінде де дәл бейнеленген.

Тәрбиелік мүмкіндіктері: жан-жануар, аң, құсқа байланысты ұғым-түсініктерді ауыз әдебиеті үлгілерінен есітіп, тыңдап, біліп жүрген

балалар, олардың бейнелерін өлеңер туындыларынан да көріп қаныға түседі; сол образдарды санасына әбден сіңіріп өседі, яғни олар осы ою-өрнектердің түр-түсінің әсемдігіне сәйкес жып-жинақы орналасуынан эстетикалық әсер алып қана қоймай, бейнеленген ұғымдарға дұрыс көзқарасы қалыптасады.

2. Аспан әлеміне байланысты өрнектерінде де қазақ халқы балаларына аспан белгілерін таныстыруды мақсат етіп, аспан сырын өздерінің дүниетанымына сәйкес түсіндіріп отырған. Мұндай ою-өрнектерге *күн көзі, шыққан күн, шұғыла, айшық, айгүл, үш айшық, төрт айшық, жұлдыз, топ жұлдыз*, т. б. өрнектер мысал бола алады.

Күннің шығуына табынған, ай туғанда тағзым еткен, жұлдыздарға тамсанып тілек тілеп, жұлдыз ағып түскенде бір жарықөшті, бір пәлекет болады деп қауіптенген қазақ халқы күн, ай, жұлдыздарды жер бетіндегі жарық дүниелер деп қастерлеген.

Қазақтар көк әлемін ауызекі шығармаларында ерекше тапқырлықпен, білімдарлықпен қолданып, балаларынан да соны талап еткен. Мәселен, «Ақ сандығым ашылды, Ішінен жібек шашылды» (Күннің көзі.) - деген жұмбаққа сай. «Май берейін, құрт берейін. Күннің көзі шық, шық» деп балалардың өлеңдетуі ойымызды айғақтайды. Оныңүстіне берілген жұмбақтағы «сандық» - қазақ тұрмысындағы аса қажетті бұйымдардың бірі болса, «жібек» - ең асыл маталарының, не ең асыл жіптерінің бірі, демек мұнда «күн» - адам өміріндегі ең құнды дүние, онсыз өмір жоқ деген белгі. Көздің жауын алатын жібектей жарқырайтын, күннің де үнемі шуағы шашырап тұруын аңсаған халық, оны нұрлы да шаттықүмітпен өздерінің қолөнер шығармаларында пайдаланды.

«Күн» белгісі көбінесе жүзік, білезіктерге бір дөңгелек, не қос дөңгелек түрінде безендіріледі. Бір дөңгелек «күн» белгісі – «күніміз ашық болсын» деген тілекпен салынған. Қос дөңгелек-мейірімділік пен әділеттіліктің белгісі. Қалыңқос дөңгелекті жүзікті әдетте қолбасшы адамдарға сыйлайды. Мұндай жүзіктер мөр ретінде де жүрген. Тас көздің бетіне кейде адам аты да жазылған. Мұнан басқа да мөр жүзіктен екі есе кішкене қос дөңгелекті құдағи жүзік болған. Оны ұзатылған қызының соңынан барған анасы тағып барып, қызын шат тұрмыста көрсе қыз енесінің қолына салады. Құдағи жүзік айтқа, тойға, мейрамға барғанда салынады. Қазір де үлкендер құдағи жүзікті адамды көрсе «шіркін, ақ ниетті әділ адам екен» деп қызығып, ізет көрсетіп, сыйлап, қайда да бұл әділетті, мейірімді адам екен деп төрге отырғызады. Келіні кесірлеу адамдар мұндай жүзікті кісіден кеңес сұрайды.

Тәрбиелік мүмкіндіктері: *Үлкендер мұндай өрнектердің мәнісін үйрету арқылы балалардың адамгершілік тәрбиесін жетілдіре түскен.*

Аспан әлеміне байланысты өрнектердің мазмұнын білуі негізінде балалар ертедегі қазақ халқының дүниетанымымен танысады, олардың тапқырлығына, даналығына көздерін жет-

кізеді.

3. Өсімдік, жер, су бейнелі өрнектерге гүл, тау, су, тоғыз төбе, алма гүл, шатыр гүл, арпа гүл, т. б. өрнектер мысал бола алады.

Туған жерін жанындай сүйіп, қастерлеген қазақ халқы кейінгі ұрпақтарының да жер, су, өсімдік атаулыны аялайтын абзал азамат болып жетілуін армандап, олардан да соны талап етіп отырған. Қазақ халқының осындай арман-тілек ойлары ою-өрнек өнерінде де қалыс қалмаған. Мысалы «су» оюы-байырғы, киелі ою. Олай дейтініміз су- ертедегі ұғымда киелі, жаратушы ана-лардың бірі. Ауырған адамдарды сумен ұшықтайды. Қазақтар арасында «Суға түкірме» деген қағида да бекер айтылмаған. Көне түркі жазбаларында «от ана», «су ана» деген тіркестер кездеседі. Ертедегі адамдардың ұғымынша дүниенің жаралуына төрт зат негіз болған: от, су, ауа, тау, т. б. Су оюының негізінде «ирек», «тасқын», «дария» оюлары қалыптасты. Дария- дархандылықтың символы. Су оюы көбінесе кез келген бұйымның жиектеріне және бұйым ішіндегі өрнектердің жік-шекарасын көрсете бейнеленеді.

Тәрбиелік мүмкіндіктері: *Қазақ халқы жер, су, өсімдіктерге қатысты да қасиетті ұғымдарды ою-өрнек өнерінде бейнелеу арқылы балаларының суды ластамауын, талды сындырмауын, шөпті жұлмауын т. с. с. тәртіптілікті талап еткен. Яғни, сол өрнектердің жасалу тәсілдерін көрсетіп қана қоймай, мазмұнын түсіндіру негізінде балалардың туған жер табиғатына деген аялы сезімдерін оята білген.* Қазақтың баласына «Жерді теппе», «шөпті жұлма, оны жұлсаң, көктей соласың», деп өсиет айтуы, әйелдердің ағын суға кір шайқамауы, жер мен шөпті, суды қастерлеуден туған ырымдар. Қазақтың қарғысының үлкені де «Көктей солғыр», «көктемегір» болып келуі тектен-тек емес.

4. Тұрмыстық заттарға қатысты өрнектерде күнделікті тұрмыста кездесетін белгілі бір заттардың бейнелері беріледі. Мысалы, *тұмар, орамал балдақ, балта, бауырсақ, қора, шынжыра, кереге ою, балдақ тұмарша, құманбау, нәйзекі, сырға* т. б.

Нәйзекі-найза тәріздес ою. Бастапқы атауы «найзаға үкі» болса керек, ауызша дыбысталуынан «нәйзекі» түрінде естіліп, солай аталып кеткен. Бұл ою-елдер арасындағы шапқыншылықпен, найзаның ұшымен, білектің күшімен деген дәуірмен тығыз байланыста туған.

Ел намысын ту етіп кетерген, әйгілі жүйрік Қазыбек шешен қалмақтарға елшілікке барғанда: «Біз қазақ деген мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз. Елімізден құт-береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп найзаға үкі таққан елміз, ешбір дұшпан басынбаған елміз, басымыздан сөзді асырмаған елміз» - деген дәуірде дүниеге келген бұл ою ерліктің белгісі ретінде бау-құрлардың шетіне салынады.

Найзаға үкі тағудың өзі – белгілі бір наным-сенімнен шыққан. Өйткені «үкі» қазақтардың ұғымында киелі, осы күнге дейін жас нәресте-

лердің киіміне, қыздардың жүгіне, жас келіннің шымылдығына, орамалына көз тілден сақтайды деп тағып қояды.

Сондай-ақ т ұ м а р оюы да -киелі оюлардың бірі. Көне түркі тілінде «тума иер» деген сөз бар. Онысы «туған жер» дегені. «Тұмар» сол «тума иер» сөздерінің қосылуы арқылы шыққан. Бұрын тұмар ішіне туған жер топырағын, тас қиыршықтарын салған. Онысы «Жер Ана желеп-жебейді», туған жерге кайтып ораламын деген сенімнен шыққан. Бұл ұғым қазақарасында әлі бар. Шашы ұзын қыздар көзден сақтайды деп, жас балаларға көз тимейді деп ауыл молдаларына тұмар жаздырып алып (арап тілінде) тағатын болған. Тұмар оюы басқұр, аққұр, кілем, текемет, киіздердің шетіне салынады. «Тұмарша» деп те аталады. Мәселен, «шаршы ою» мұны «қостұмар» деп те атайды. Бұл да киелі ою. Қазақ ою-өрнегінің төрт бұрышты бітімге салынуына себепші болған.

Сол сияқты шынжыра оюы да – шынжыр тәрізді ою. Шынжырлап тоқылған кестеден шынжыра өрнегінің бейнесі көрінеді. Шынжыра оюы киіз үйге тұтылатын және төселетін барлық бұйымдардың шетіне салынып тоқылады.

Ертеде қазақ қыздарының өз жасауларын өздері тоқып алуы әдетке айналған. Өрмек өнерін білмейтін бірде-бір қыз кездеспеген. Шынжыра оюы бары-жоғы алты-ақжіптен шығады, сондықтан да аналардың қыздарына «шынжыраны білмей тұнжыра» деп ренжитіні тегін емес.

Кереге оюы – киіз үйдің керегесі тәрізді өрнек. Туысқан түркімен, қарақалпақ қолөнерінде «кереге көз» делінеді. Қазақтың тоқыма өнерінде бұл ою кілем, құрлардың шеттеріне сәндік үшін тоқылады. «Керегең сәгілмесін, керегең кең, берік болсын» деген тіркестерді оюмен жеткізу үлкен тапқырлықтың, даналықтың белгісі.

Тәрбиелік мүмкіндіктері: *Тұрмыстық заттарға қатысты ою-өрнектер күнделікті өмірдегі ең мәнді де қастерлі ұғымдарды көрсететін заттардың бейнесі. Олай болса ұл мен қыз күнделікті өмірде көріп жүрген заттарының бейнесін ата-бабасының қолымен жасалынған бұйымдардан көріп, оның әсемдігіне бір тамсанса, оның өзі екінші бір затты сәндеп тұрғанына тағы бір сүйсінеді. Және сол өрнектің мағынасын терең ұғынуы арқылы өз бойында ол затқа деген ерекше құрмет пайда болады.*

5. Затқа, бұйымға орналасуына байланысты ою-өрнектер қатарына «қолтықша», «шет ою», «орта ою», «шет гүл» т. б. мысал бола алады.

Шет ою, шет гүлоюлары бұйымның шетіне, жиегіне алынатындықтан солай аталған. Көбінесе, кілем, түскиіз, сырмақтарға т. б. енді төсеніштерге салынады.

Орта ою – бұйымның не заттың ортасына безендірілетіндіктен, яғни орналасу орнына қарай аталған.

Қолтықша оюы-үшкіл өрнегінің ішкі ойыс жағы. Орта ою мен шет оюдың арасындағы үшкіл сияқты орынға орналасатын өрнек. Бұл ою киіз үй жасауларындағы тұтылатын және төселетін бұйымдарға өрнектеледі.

Тәрбиелік мүмкіндіктері: *ою-өрнектерді үйрену негізінде балалардың ісмерлігі, шеберлігі артады, эстетикалық талғамы ерекшеленеді. Өйткені бұйымға ою-өрнектерді түсіруден бұрын қай өрнекті бұйымның қай жеріне орналастыруды, қалай сәндеуді, қай тұста, қай өрнек әдемі көрінетінін алдын-ала ойластыруы тиіс. Мұның өзі қаншама білімдарлықты талап етеді.*

Жалпы, ою-өрнек өнерінің тәрбиелік мүмкіндіктері қолөнер бұйымдарының жасалу процесінен де анық көрінеді. Мәселен, киіз басу, текемет ойыстыру өнері жүн сұрыптаудан басталады. Қойдың жүнін қырқу жұмысына ересек балалар көмектеседі. Олар тек қырқу әдісін ғана емес, киізге қандай жүнді пайдаланса (жабағы жүн, күзем жүн, қозы жүн) оның мықты да, тиімді болатынын есітіп біледі. Жүнді жуу, сабау, түту істеріне қыздар көмекке келеді. Мұнда да үлкендер балаларын жұмысқа қызықтыра түсу үшін «жүнді тұмсығыңа дейін түтсең, мұрныңнан маржан түседі» деп иландыра шапшаңдыққа, жүнді ысырап етуге болмайтынын ескерте отырып үнемділікке, жүннің шуаш иісі кеткенше әбден жууды талап ете тазалыққа, текеметке түр салу үшін жүнді алуан түске бояуды көрсету арқылы әсемдік пен талғампаздыққа тәрбиелейді. Бұл бұйым бір күнде бітуге тиіс әрі көлемді болғандықтан көпшілік болып топтасып жасайды. Нәтижесінде балалар топтасып қызмет етуге, бір-біріне жанашыр, қамқор сыйлас болу сияқты адамгершілік мұраттарына, ұйымшылдыққа ұмтылады. Олардың су себу, білектеу, тебу, ширату, қарпу процестеріне қатысуы арқылы денелері шынығады. Текеметтерге алдын-ала дайындалған түрлерден өрнек түсіруді көру, үйрену негізінде эстетикалық талғамы дараланады, өрнектердің мазмұны, мағынасымен таныса отырып ақыл-ойы өседі, туған жеріне, еліне деген сүйіспеншілігі артып, қолөнер мұраларын бағалай білетін дәрежеге жетеді.

Қорытынды. Сонымен қазақ халқының ою-өрнек өнерін педагогиканың негізгі категориялары тұрғысында қарастыру-бізге қазақ халқының ою-өрнек өнерінің тәрбиелік мүмкіндіктерін былайша саралап көрсетуге ықпал етті. Қазақ ұлттық ою-өрнек өнерін оқып меңгеру, студенттердің

адамгершілік-эстетикалық тәрбиесінің – негізгі міндеттерінің бірі. Қазақ ұлттық ою-өрнек өнері-көркемдік білім мазмұнының құрамдас бөлігі. Қазақ ұлттық ою-өрнек өнері арқылы адамгершілік, ақыл-ой, эстетикалық, еңбек, дене тәрбиесін жүзеге асырудың құралы болып саналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық мәселелері және тарихы. А.: Білім, 2004 ж.
2. Асанова С., Птицина А. Қазақтың ұлттық қолөнері тарихы: Оқулық. – Астана: Фолиант, 2008. - 160 бет.

Бакирова Гульмира Абилпатташовна

п. ф. к., аға оқытушы

SILKWAY Халықаралық университеті,
Шымкент қ.

СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІПКЕ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ҰЛТТЫҚ КИІМ ҮЛГІСІН ӘЗІРЛЕУ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Түйін. Бұл мақаланың мазмұны студенттердің ұлттық киімдер өндірісіне деген қызығушылықтарын дамыту туралы.

Түйінді сөздер: Кәсіпкерлік қызығушылығын, кәсіби қызығушылығын, кәсіби білімін, ұлттық киім өндірісін дамыту.

Резюме. В содержании данной статьи рассматриваются возможности развития предпринимательского интереса студентов в изготовлении национальной одежды.

Ключевые слова: Развитие предпринимательского интереса, профессиональный интерес, профессиональное образование, изготовление национальной одежды.

Summary. The content of this article discusses the possibilities of developing students' business interest in the manufacture of national clothes.

Keywords: developing business interest, professional interest, professional education, manufacture of national clothes.

КІРІСПЕ.

Кәсіпке қызығушылық студенттің қоршаған ортамен қатынасының ішкі мазмұнын әр қырынан таныта отырып, оның әрекетінің даму заңдылықтарын, сол дамудың басты шарты болып саналатын ішкі қайшылықтарын игеруге ұйытқы болады.

Қызығушылық оқу-шығармашылық, еңбекке әрекеттердің стимулы бола отырып, бүкіл тіршілік әрекетінің қозғаушы күші ретінде де қызмет етеді. Сонымен еңбекке, қызығушылықты жеке тұлғаның рухани байлығын дамытатын, өзі үшін мәнді нәрселерді таңдай білуге ықпал ететін айрықша қасиет деп бағалауға да болады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ.

Кәсіпке қызығушылық – бұл ең алдымен белгілі бір еңбек іс-әрекетіне қызығушылықты білдіреді. Еңбек адамның материалдық және рухани қажеттіліктерін қоғамдағы орнын қанағаттандыратын, яғни өмір сүру мақсаты мен мәнін анықтайтын бірден-бір дерек көзі болып табылады. Сондықтан да еңбек ету нәтижесінде қол жеткізетін материалдық қызығушылық оның еңбекке ынтасының негізгі себебі болып табылғанымен, тұлғаның еңбек процесінде, шеберлігінде, ой және дене еңбегінің бірлестігінде, қоғамға пайдалы нәтижеге қол жеткізуін сезінуі мен шығармашылық ізденісін қанағаттандыруында да маңызды саналады.

Қызығушылықтың даму кезеңдерін (Н. Г. Морозова, Г. А. Щукина, А. Е. Едігенова) жан-жақты талдау бізге ұлттық киім үлгісін әзірлеу арқылы еңбекке қызығушылығын қалыптастыру механизмін жасауға мүмкіндік берді (ұлттық киімге *әуестік*, мазмұнын *білуге құмарлық*, осы сала-

дағы *пәнге қызығушылық, кәсіпке қызығушылық, еңбекке тұрақты қызығушылық*). Кәсіпке қызығушылық ұғымына «тұлғаның еңбек түріне жағымды қатынасымен және осы саладан кәсіби білім, іскерлік, дағдыларын терең игерумен байланысты еңбек іс-әрекетіне белсенді еңбекке бағыттылығы» деп түсініктеме береміз.

Кәсіпке қызығушылықтың даму кезеңдерін қалыптастыруда қазақ ұлттық киімдерінің мүмкіндіктері кең. Өйткені ол біріншіден, пішімі мен тігісі, формасы мен нақышы, жарасымдылығы мен көрнекілігі үйлесім тапқан эстетикалық-эмоционалдық жағымды әсерге толы рухани-материалдық мәдениет түрі, екіншіден этникалық тарихы мен экономикалық, әлеуметтік және табиғи ортаның ерекшеліктерінен туындайтын көне дәстүрлерге ие тарихи мұра, үшіншіден өзіндік тарихи даму сипаттамасы мен терең мазмұны бар, қоғамдық мәнге ие, тәлім-тәрбиелік мүмкіндіктері кең еңбекке мұра, *төртіншіден* ой еңбегі мен дене еңбегі арқылы жасалатын практикалық қажетті бұйым.

Тарихи-ғылыми әдебиеттерге (Ә. Марғұлан, Ө. Жәнібеков, С. Қасиманов, С. Асанова және т. б.), альбомдар мен энциклопедияларға жасаған талдау қазақ ұлттық киімдері жіктелмесінің бір жүйеге түсірілмегендігін, олардың әрбірінде әр түрлі белгілеріне қарай топтастырылғандығын көрсетті. Мәселен, С. Қасиманов еңбегінде «іштік, сырттық, сулық, бір киер киім», Ө. Жәнібеков – «салтанатты киім, күнделікті киім», С. Асанова – «ерлерәйелдер, балалар киімі, бас киім, аяқ киім», Н. Әлімбай – «бас киім, сырт киім, бой киім, аяқ киім», Қазақстан ұлттық энциклопедиясында – «ішкі, сырттық, сулық, бір киер, сәндік, салтанат-ғұрып киімдер» түрлері берілген.

Зерттеу барысында біз осы еңбектердегі топтамаларды негізге ала отырып қазақ ұлттық киім түрлерінің жіктелімін жасап ұсынамыз және мазмұнды сипаттаймыз.

Қазақтың ұлттық киімдерін зерттеген ғалымдардың бірі Э. Рассохина қазақ киімдері негізінен сәндік-мерекелік болып келетіндігін, бірақ осы сәнділік оның атқаратын қызметтерімен органикалық үйлесімділікте болатындығын негіздейді. Мәселен, киімдердің жиектеріне сәнділік тұрғысында безендірілген ызбалар мен оқа жіптер оның етегін тозудан сақтандырады. Үлбірден жасалған ішіктер мерекелік тұрғысынан және үлбірін сақтап тұру үшін барқытпен тысталды. Теріден жасалған белдіктер сәндік үшін және мықты ұстап тұру үшін металл тілімшелермен әшекейленді.

Осындай тұжырымдарды ой елегінен өткізу бізге қазақ ұлттық киімдерінің атқаратын қызметін төрт топқа (практикалық, ақпараттық, ғұрыптық, эстетикалық) бөліп қарастыруға септігін тигізді. 1. *Практикалық* – суықтан, ыстықтан, самал-желден, шаңнан т. с. с. қоршаған ортаның, табиғаттың түрлі әсерінен қорғауы; көлікке (ат, түйе т. б.) отыруға; көшіп-қон өмірге (бешпентын жастанып, жамылып, оранып ұйықтау және т. б.); малшылық, егіншілік өмірге жүріп-тұруға ыңғайлы болуы; 2. *Ақпараттық* – адамның әлеуметтік тегі мен қоғамдағы қызметін (байлар, хандар, сұлтандар, батырлар, сал-серілер, қожа-молдалар, бақсы-балгерлер киімдері және т. б.); отбасылық жағдайын көрсетуі (қыз, келін, бәйбіше, балалы әйел және т. б. киімдері); кәсіптік жұмысы туралы (аңшы, малшы және т. б. киімдері); ата тегі, руы туралы ақпарат беруі (арғын үлгісі, кіші жүз үлгісі және т. б.); ою-өрнектері арқылы тілек білдіруі (әнші бешпентіне салынатын таңдай өрнегі – дауысың құстың сайрауындай әдемі болсын дегені); 3. *Ғұрыптық-дәстүрлік* – сыйлық-тартулық (бешпент кигізу, иығына бешпент жабу дәстүрі, елшіліктер арасындағы құрметті сый; «шен-шекпен алу»; жағалы киім беру; «тоғыз тарту»); магиялық (адам қайтыс болғанда бешпент тарату; дүние салған адамның бешпентдарын бірге жерлеу); ырымдық (тіл-көзден, бәле-жаладан қорғау); салықтық (ат-бешпент айып тарту); 4. *Эстетикалық* – киімдердің ою-өрнектермен әшекейленуі; тігіспен, кестемен, жапсырмамен, алтын зермен безендірілуі; аң терісімен (бұлғын, сусар, ақкіс, түлкі және т. б.) әрленуі; асыл тастармен, түрлі әшекейлермен безендірілуі; маржан моншақтармен, металл тілімшелермен үкі қауырсынымен әсемделуі; жібек, парша, барқыттан тігілуі; желбіршек, желбезектердің салынуы.

Қазақ ұлттық киімдерінің атқаратын қызметіне жасаған талдау оның мазмұндық ерекшеліктерін анықтауға септігін тигізді. Зерттеуімізде қазақ ұлттық киімдерінің ерекшеліктерін жеті топқа бөліп қарастырамыз: 1) *еңбекке* (халықтың дү-

ниетанымы, діні ұстанымы); 2) *жергілікті* (географиялық, аймақтық); 3) *әлеуметтік* (отбасылық, қоғамдық); 3) *әдет-ғұрыптық* (тойлық, мерекелік және т. б.); 4) *киінуіне байланысты* (ерлер киімінің бірізділігі, әйелдер киімінің бірізділігі); 5) *сахналық* (айтыстық, әншілік, бишілік); 6) *дизайндық* (бояу түстері, ою-өрнектері, әшекейлері); 7) *технологиялық* (сыру, көктеу, кестелеу және т. б.). Мәселен, әлеуметтік, соның ішінде отбасылық жағдайына байланысты қазақ келіншектері қыз киімдерін бір құрсақ көтергенге дейін киген. Олар бөрік, тақия кимеген, бас киімдеріне үкі тақпаған және жалаңбас жүрмеген. Құрсақ көтерген келіншектер кең етекте киім киген. Олар бастарына әшекейлері сиректеу шаршы, шәлі тартқан. Орта жастағы әйелдердің көйлектерінде қос етек болмаған. Бұл жастағы әйелдер шаршыны орап тартқан. Шаршыларының жиектеріне әшекейлер түсірілмеген. Қарт әйелдердің киімдерінің етектері мол қаусырмалы болып келген. Олардың әшекейлеріне көбіне түйме, қапсырма, оқалы өңір жатады. Олар шаштарына шолпы тақпай, өңірлеріне алқа салмаған. Ал көксауыр кебіс, кестелі мәсі, білезік, сырға, сақина, күміс түйме, теңге сияқты әшекей заттар барлық жастағы әйелдерге тән болған. Қыздың күйеуге шыққанына бір жыл толғанда желек жамылған. Бала туғаннан кейін жас әйел кимешек киген.

Ұлттық киімдер халықтың сәндік-қолданбалы өнерінің дамуымен қатар дамыды. Сол себепті зерттеу барысында ұлттық киімдердің тарихи даму кезеңдерін Ұ. М. Әбдіғапбарованың қазақтың сәндік-қолданбалы өнерінің шығуы мен дамуын қарастыруда тарихшылар топтамасы негізінде белгілеген бес кезеңдеріне сәйкес айқындадық және мазмұнды сипаттадық. Бұл бізге ұлттық киімдердің қайсыбір түрінің қай кезеңде дамып жетілгенін, қай түрінің басымырақ дамығандығын, қай түрінің қай кезеңдерде тоқырап қалғандығын айқындауға мүмкіндік берді.

Осы жоғарыда айтылғанның бәрі қазақтың ұлттық киімдері түрлерінің көптігі мен алуан түрлілігін, оның әлеуметтік мәнінің кеңдігін, бірқатар ерекшеліктерге ие екендігін, атқаратын қызметтерінің жан-жақтылығын, шығу, даму тарихының тереңдігін, қоғамдық қатынастық, тәрбиелік мүмкіндіктерінің жоғарылығын, құрастыру, әзірлеу технологияларының сан түрлілігі мен көп қырлылығын, еңбек операцияларының қиындығы мен күрделілігін, дизайнының мазмұндылығын аңғартады. Зерттеу барысында ұлттық киім үлгісінің бірі – әйел бешпентін әзірлеу процесіне жан-жақты талдау жүргіздік. Бешпентті әзірлеу бірізділікпен орындалуға тиісті сегіз бөлімнен тұрады: 1) *мазмұндық* бөлім (шығу тарихы, түрлері, атаулары, ерекшеліктері, атқаратын қызметі, қазіргі бешпент үлгілері туралы білімдер); 2) *зерттеу бөлімі* (дәстүрлі бешпент түрлеріне, қазіргі бешпент үлгілеріне, басқа ұлт бешпенттеріне салыстырмалы талдау жасау, бешпенттің дамуын

зерттеу т. б.); 3) *композициялық бөлім* (эскиздеу; бешпент түсін, формасын, сәнді сызықтарын, дизайнын (ою-өрнегі, таспасы, жиектері, аксессуарлары) суреттеу; 4) *техникалық* (бешпентке қолданылатын көне мата атауларын, қазіргі бешпентке арналған маталардың тоқымасына, қасиетіне, құрылымына, тігін өндірісіне қойылатын талаптарды меңгеру, сән талабындағы мата үлгілері мен материалдарды таңдау); 5) *конструкциялық бөлім* (көне ұлттық бешпент пішімдерін білу, өлшем алу, типтік тұлға өлшемін, еркіндікке берілетін қосымшаларды анықтау, есебін шығару, негіз сызбасын салу, көркемдеп модельдеу, лекалоны дайындау); 6) *көркем кестелеу бөлімі* (ою-өрнек шаблонын дайындау, бұйымға түсірілетін орнын белгілеу, жапсырмалау, кестелеу, зерлеу т. б.) 7) *технологиялық бөлім*: (бешпентті әзірлеу әдістерін, бөлшектерін өңдеу жолдарын, құрал-жабдықтарды, ылғалды-жылумен өңдеуді таңдау, әзірлеудің бірізділігін жүзеге асыру); 8) *экономикалық бөлім*: (сапалы, жарасымды бешпентті дайындау, материалдар шығыны мен жұмыс құнын анықтау, жалпы құнын есептеу, бүгінгі нарыққа сәйкестігін есепке алу). Зерттеу жұмысымызда әдістемелік бөлімінде аталған бөлімдер жан-жақты талданады және оларға мазмұндық сипаттама беріледі, ұлттық киім үлгісін әзірлеу процесінің құрылымы анықталып сабақтар жүйесі әзірленген, сондай-ақ оның еңбекке қызығушылықты қалыптастырудағы мүмкіндіктері негізделеді.

Сонымен, біздің тұжырымдауымызша «оқушылардың ұлттық киім үлгісін әзірлеуі» дегеніміз олардың көркемдік білімін тереңдететін, шығармашылық ойлау, қиял, белсенділік қабілеттерін дамытатын, шығармашылық еңбек ету іскерліктерін, дағдыларын, шеберліктерін, қалыптастыратын, оларды эстетикалық тұрғыдан жетілдіретін еңбекке, көркем-шығармашылық, өндірістік еңбек процесі.

ҚОРЫТЫНДЫ.

Осы айтылғандар оқушылардың ұлттық киім үлгісін әзірлеу процесі арқылы еңбекке қызығушылығын қалыптастыру мүмкіндіктерінің жоғарылығын көрсетеді. Ұлттық киімдерінің ерекшелігі мен әсемдігі, эмоционалдық-эстетикалық әсерлілігі оған *әуестікті* оятуға ықпал етсе, оның бай тарихы мен онда бейнеленген халықтың дүниетанымы, түйсік-талғамы, салт-дәстүрі, адамгершілік қағидалары *білуге құмарлықты* арттырады, ал ойлану, іздену, табу сынды шығармашылық қабілеттер, құрастыру, кестелеу, сырып тігу сияқты ұзақ уақыт пен шыдамдылықты қажет ететін еңбек операциялары оқушының *пәнге*, ұлттық киім үлгісін әзірлеу процесіне, *кәсібіне* қызығушылығын дамытады. Нәтижесінде алынған еңбек өнімінің сапалы орындалуы, оның еңбегіне халықтың сұраныстарының болуы, өнімінің халыққа, қоғамға рухани, материалдық пайдасын сезінуі тұлғаның еңбекке тұрақты қызығушылығын қалыптастырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы. //Егеменді Қазақстан. – 2011. –3 б.
2. С. А. Жолдасбекова, А. Ш. Изтилеуова, Ә. И. Ысқақ, А. Д. Райымкулова, М. А. Кубенов «Народные ремесла». –Астана: Фолиант, 2013ж. -264б.
3. Жолдасбекова С. А., Ұзахова А.С., Байбатшаева А. Е. Кәсіптік оқыту әдістемесі. ЖОО-ның пед. Маманд. Студ. Арналған оқу құралыОқу құралы – «Әлем»: Шымкент, Алматы, 2016. – 204 бет.
4. Асанова С., Птицина А. Қазақтың ұлттық қолөнері тарихы: Оқулық. - Астана: Фолиант, 2008.

Тулепов Лесбек Абдешович

к. п. н., доктор PhD,

старший преподаватель кафедры «Искусства и профобразование»

Мауленбердиева Гулжан Бауыржановна

кафедра ПМНО

Международный университет «SILKWAY»

Республика Казахстан, Шымкент

ЭФФЕКТИВНЫЕ ПУТИ ПОЗНАНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА КАК ЧАСТЬ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ

Түйін. Мақалада студенттердің сәндік, қолданбалы және халықтық өнер туындыларын үйренудің тиімді және алуан түрлі тәсілдері, халықтық өнер студенттерінің эстетикалық танымының кезеңдері, сонымен қатар балалардың декоративті-қолданбалы және халықтық өнер туындыларын терең және толық қабылдау қабілетін қалыптастыру үшін тәрбие жұмысының әртүрлі түрлерін қолдану қарастырылады.

Түйінді сөздер: Рухани-адамгершілік жаңғыру, халықтық өнер, көркем және эстетикалық тәрбие, сурет салу, қолдану, дағдыларды дамыту.

Резюме. В статье рассматриваются эффективные и разнообразные пути познания учащимися произведений декоративно-прикладного и народного искусства, этапы эстетического познания учащимися народного искусства, а также использование разнообразных видов учебно-воспитательной работы для формирования у детей способности глубоко и полно воспринимать произведения декоративно-прикладного и народного искусства.

Ключевые слова: Духовно-нравственное возрождение, народное творчество, художественное и эстетическое воспитание, роспись, аппликация, формирование навыков.

Summary. The article discusses the effective and diverse ways of students to learn the works of decorative, applied and folk art, the stages of aesthetic knowledge by students of folk art, as well as the use of a variety of types of educational work to form children's ability to deeply and fully perceive works of decorative and applied and folk art.

Keywords: Spiritual and moral revival, folk art, artistic and aesthetic education, drawing, application, development of skills.

В современных условиях духовно-нравственного возрождения общества важная роль в формировании ценностных ориентации подрастающего поколения, развитии творчески активной личности принадлежит школе, в частности, предметам художественно-эстетического цикла. При этом особое значение приобретает приобщение учащихся к богатейшим традициям мировой и отечественной культуры, постоянное использование в системе художественно-эстетических дисциплин творческого потенциала произведений изобразительного искусства. Обучение и воспитание учащихся с использованием творческого наследия старших поколений способствует формированию эстетического отношения учащихся к окружающей действительности, стимулирует эмоционально-образную, художественно-познавательную активность школьников, способствует развитию их интереса к национальной культуре.

Анализ методов преподавания изобразительного искусства на различных этапах развития общества показывает, что во все времена процесс обучения базировался на творческом обобщении

опыта прошлого, использовании устоявшихся художественно-эстетических традиций изобразительного искусства. Этот важный принцип сохраняет актуальность и на современном этапе системы художественного образования и эстетического воспитания школьников [Джардина М. Ж., 2002].

Разнообразие произведения изобразительного искусства, с которыми знакомятся школьники на уроках, помогают развивать в детях эстетическое отношение к действительности и любовь к родному краю. Удивительно интересны и бесконечно богаты пути эстетического воспитания детей с помощью декоративно-прикладного искусства.

Педагогическая идея статьи совершенствовать развитие творческих способностей детей на уроках декоративно-прикладного искусства. Цель – развитие способности детей через творческие задания, посещение выставок, музеев, через осуществление следующих задач:

- овладение учащимися знаниями элементарных основ декоративно-прикладной работы;
- ознакомление с особенностями работы в

области декоративно-прикладного искусства и народного искусства «Лепки», «Вышивки», «Плетения», «Аппликации» и др. ;

- развитие у детей художественного вкуса, изобразительных и творческих способностей, пространственного мышления;

- воспитание интереса и любви к искусству.

Обучение детей прикладному искусству проводится блоками: 1. Роспись (хохломотская, гордецкая, жостовская; гжель). 2. Лепка. 3. Вышивка. 4. Плетение (кружевоплетение, бисероплетение) 5. Аппликация. 6. Работа с различными материалами (аппликация из цветной бумаги, природный материал, бросовый материал). Т. е. каждый вид искусства рассматривается отдельно для более глубокого изучения, но в то же время в неразрывной связи с другими видами. Например, дети познакомились с нарядной декоративной росписью Хохломы, Городца, Гжели, Жостова и др. и им уже хочется вылепить или нарисовать какую-нибудь сказочную птицу или коня, посуду или барышню и расписать их красками, выразив свое восхищение.

Изучению темы предшествует демонстрация изделий народных умельцев и рассказ об особенностях элементов данной росписи в сравнении с элементами других видов росписей. Даю возможность, пустив изделие по рядам, рассмотреть его, потрогать руками, а может и погладить. На следующем уроке дети знакомятся с блоком «Роспись». Ненавязчиво акцентировать внимание детей на этом виде искусства. Дети восхищаются золотом Хохломы, необыкновенной синевой Гжели, чудесными конями и птицами Городца, затейливыми узорами Жостова. При знакомстве детей с приемами росписи, они с радостью узнают их, так как видели уже на посуде, подносах.

Рисовать учатся красками. Если ребенок затрудняется в нанесении какого-либо элемента, нужно показывать на листе бумаги, приколотом к доске. Когда дети овладевают некоторыми навыками росписи, то пробуют составлять свои орнаменты на вырезанных из картона предметах, разделочных досках. Работы получаются удивительные. Запас зрительных впечатлений от рисунков орнамента, которые они видели на посуде, подносах и других предметах позволяет им без особого напряжения и длительной тренировки создавать собственные композиции росписи.

Орнаменты, используемые мастерами для росписи игрушек (деревянных и глиняных) и посуде включают в себя цветы, ягоды, листья, которые ребенок встречает в лесу, в поле, на участке школы. Так, мастера хохломской росписи умело составляют орнаменты из листьев, ягод калины, малины, клюквы.

Городецкие мастера создают свои орнаменты из листьев цветов купавки, шиповника, розы.

Гжельский фарфор легко узнать по синей росписи на белом фоне. В орнаменты рисунка входят листья и цветки ромашки, колокольчика, василька, розы, тюльпана и ландыша. Мастера глиняной игрушки расписывают свои изделия чаще всего геометрическими орнаментами: кольцами, полосками, кругами, которые всегда понятны детям.

Можно выделить этапы эстетического познания учащимися народного искусства. С методической точки зрения важно, чтобы все этапы нашли свое отражение в учебно-воспитательной работе на уроке [Теплов Б. М., 1961, 33 с].

Первый этап. Эмоциональное восприятие учащимися произведения народного искусства. Второй этап. Познание учащимися художественных качеств предметов народного творчества. Третий этап. Объяснение учащимся культурно-исторического смысла и научной ценности произведения народного творчества. Четвертый этап. Углубление представлений учащихся о художественном образе. Пятый этап. Сопоставление народной вещи с современными произведениями декоративно-прикладного искусства. Шестой этап. Художественная практика детей, связанная с эстетическим освоением учащимися народного искусства.

Первый и второй этапы эстетического освоения учащимися народного искусства протекают в момент непосредственного восприятия детьми художественной вещи. Конечно, эффективнее, если это будет настоящий предмет, но можно использовать и фото, таблицы или изображение на слайде. Эстетический эффект воздействия художественной вещи можно усилить, привлекая литературные и музыкальные произведения. Исследователи народного творчества неоднократно указывали на общность художественных образов в песенном, сказочном и изобразительном творчестве народа. Так В. М. Василенко пишет: «Общий приподнятый и несколько торжественный характер крестьянского изобразительного искусства, говорящий о потребности в украшениях, о некоторой своеобразной идеализации отдельных событий, предметов, может быть сопоставлен с такой же возвышенной трактовкой многих образов в фольклоре – в сказках, былинах, легендах, где герои их зовутся царями, царевичами, королевичами, со свадебными песнями, где выступают «бояре», «боярышни», «купцы», а жених с невестой величаются «князем» и «княгиней»».

Эмоциональным восприятием учащимися произведения народного искусства не должен ограничиваться процесс эстетического познания школьниками художественных свойств предмета. Иногда учителю приходится преодолевать элементы субъективности в оценках. В этом плане серьезную помощь может оказать искусствоведческая литература, посвященная анализу ху-

дожественного образа в декоративно-прикладном и народном искусстве. Это труды известных искусствоведов А. Б. Салтыкова, В. С. Воронова, А. К. Чеклова, В. М. Василенко, А. И. Некрасова и др. Практика работы с учителями по изучению народного творчества на уроках позволяет вычленять важные моменты для определения художественности произведения народного искусства: 1) связь между формой предмета и его назначением; 2) взаимосвязь между формой и материалом, из которого выполнена вещь; 3) связь между формой предмета и его крашением [Джардина М. Ж., 2002. 15 с].

Третий и четвертый этапы эстетического усвоения народного творчества связаны с процессом углубления представлений учащихся о художественном образе. Учитель должен приготовить материалы, объясняющие учащимся происхождение той или иной художественной вещи. Он должен помочь детям представить художественную вещь в среде. Большинство вещей создается для того, чтобы человек не только мог любоваться красотой ее формы, росписи, но и применять ее в быту. Пропорции, цвет, форма художественной вещи связаны с общей обстановкой, с ансамблем того предметного мира, в котором мы живем. Если на уроке учащиеся знакомятся с художественными вещами XVIII или XIX веков, то соответственно необходимо показать ту среду, в которой жили эти вещи. На помощь учителю могут прийти многочисленные таблицы, связанные с курсом истории в средних классах.

Завершается процесс эстетического освоения учащимися народного творчества непосредственным участием детей в создании эскиза художественной вещи. В единстве эстетического познания учащихся и художественной их практике на материале народного творчества мы видим один из действенных принципов развивающего обучения на уроках изобразительного искусства.

Для формирования у детей способности глубоко и полно воспринимать произведения декоративно-прикладного и народного искусства можно использовать разнообразные виды учебно-воспитательной работы: сочинения (устные и письменные), анкеты, тематические и музыкальные утренники, экскурсии [Шпикалова Т. Я., 1981, 42 с., 1979, 190 с].

Небольшие сочинения, в которых учащиеся излагают свои знания, выражают отношение к произведениям народного творчества, могут быть заданы на разные темы. Сочинение может быть посвящено одному художественному предмету. Важно, чтобы ученик высказал свои отношение к форме, цвету, рассказал что и как видит в произведении. В отличие от сочинения, анкеты нацеливают учащихся на краткий ответ. В анкете, предназначенной младшему школьнику, помещен один вопрос. Характер вопросов мо-

жет быть разным, важно, чтобы учитель искал эффективные и разнообразные пути познания учащимися произведений декоративно-прикладного и народного искусства.

Доступными для учащихся могут быть вопросы, в которых просят что-то перечислить, назвать, чему-то дать определение. Например, «Перечисли предметы, которые могут быть украшены узором. Назови город, село, которые прославились своими художественными промыслами. Дай определение, что такое орнамент, ритм» и т. д. Содержание вопроса или ответа можно выразить с помощью рисунка, фотоматериалов. В зависимости от цели, анкетирование можно проводить и фронтально, и выборочно.

Анкеты, как и сочинение, – виды учебно-воспитательной работы, проводимой в классе. Внеклассные формы работы по эстетическому воспитанию детей связаны с оформлением детских праздников. Утренники или сборы, посвященные русским народным сказкам и загадкам или русским народным песням и танцам, могут стать подлинными художественными событиями в жизни ребят. В песенном и устном народном творчестве, в орнаментальных композициях, украшающих предметы быта, находит яркое отражение отношение русского человека к прекрасному в природе, складывавшееся в нелегкой борьбе и труде. Прекрасный знаток русской песенной культуры, композитор Б. В. Асафьев отмечал особую силу и жизненность, удаль в мире звуковых образов народной песни. «Всегда, когда слышишь, как русский голос бодро и волево «выносит», словно плетения корней, орнаменту мелодий, сердце говорит, что не итальянские это фиоритуры... а также отражение действительности, но иной, и ход иной поступью... И полюбил русский человек свою непокорную природу. Борясь с ней и одолевая ее, вот за ее упругость и непокорность. И запел, познав упорный труд».

Учитель для представления сказки, песни может использовать в оформлении костюма народный орнамент. Элементы народной росписи могут украсить бумажные ленты на фартуках или на рубахах, декоративные цветы на кокошниках и т. д.

Уроки декоративно-прикладного искусства развивают эстетический вкус у детей, еще больше прививают любовь к народному творчеству и развивают их творческие способности, прививают интерес к красивым вещам и манере красиво одеваться [Лабунская Г. В., 1957].

Поделки у школьников получаются разные, и важно при этом заметить особенности каждого. Никогда не требуйте, чтобы работа ребенка была похожа на образец, этого и не должно быть, т. к. у каждого своя фантазия. Можно только сравнить свои работы: какой была первая поделка, и какая теперь. И у ученика возникает

чувство удовлетворенности, искренней радости за свое совершенство. В ходе выполнения творческих заданий дети приобретают уверенность в том, что они могут от начала до конца создавать необходимые в быту вещи. Все эти изделия используются мною не только для украшения интерьера классной комнаты, но и как образцы рисования и лепки народных изделий. Время от времени одни предметы заменяю другими. Это мне дает возможность украсить интерьер класса и продемонстрировать детям во время бесед художественные изделия народных умельцев.

Работы учеников можно использовать в оформлении школьных выставок, при создании карнавальных костюмов, в качестве подарков, которые приятно и радостно вручить родителям или своим товарищам в знаменательные для них дни.

Чтобы успешнее проходило обучение школьников, надо любить детей любить народное искусство, работать много и с интересом, делать так, чтобы дети были не посторонними наблюдателями, а активными участниками общения с искусством. Собственного творческого воображения, дополненного яркими зрительными впечатлениями от росписи изделий, оказывается достаточно, для того чтобы дети создавали свои оригинальные работы.

Постигая народное творчество, младшие

школьники приобщаются к производительному труду и сами создают материальные и культурные ценности. Хочется отметить, что работа над развитием творческих способностей детей воспитывает гармонически развитого человека, умеющего творчески относиться к любому делу. Согласен с тем, что «самым высоким видом искусства, гениальным, самым талантливым является народное искусство, то есть то, что запечатлено народом, сохранено, что народ пронес через столетия» [Щербаков А. Ф., 1969, 272 с].

Организация экскурсии открывает перед учителем широкий простор для привлечения местного художественного материала, чтобы показать связь произведений декоративно-прикладного и народного искусства с жизнью. Объекты разнообразны: отдельные памятники народного зодчества, артели народных художественных промыслов, краеведческие музеи, фабрики по производству декоративных тканей, мебели, посуды, игрушки.

Итак, понимание красоты мира, природы, человека, его многогранной материально-духовной деятельности через познание национального характера, непреходящих нравственных и культурных ценностей – наиболее эффективный путь полноценного художественного воспитания личности, формирования его эстетических вкусов и нравственных норм.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Джардина М. Ж., Вопросы повышения качества школьного образования. Материалы МНПК Среднее образование в XXI веке: состояние и перспективы развития, Астана, 2002, С. 15
2. Теплов Б. М., Способности и одаренность. Проблемы индивидуального развития. М., 1961, С. 33
3. Лабунская Г. В. и др. Уроки рисования в начальной школе. Пособие для учителя. Изд. 2-е, испр. и доп. Под общ. ред. Г. В. Лабунской. М., Издательство Акад. пед. наук РСФСР, 1957
4. Шпикалова Т. Я. Значение декоративно-прикладного искусства в теории и практики эстетического воспитания школьников. М.: Изд-во АПН РСФСР, 1981. – С. 42-60
5. Шпикалова Т. Я. Народное искусство на уроках декоративного рисования. – М.: Просвещение, 1979. – 190 с.
6. Щербаков А. Ф. Изобразительное искусство. Обучение и творчество. – М.: Просвещение, 1969. 272 с.
7. Якобсон П. М. Психология художественного творчества. – М.: Знание. 1971. – 48

Тулесов Лесбек Абдешұлы
PhD докторы, аға оқытушы

Мирсалиева Нилуфар Бабыржановна
Магистр, оқытушы
SILKWAY Халықаралық университеті
Шымкент қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ТӘЛІМ-ТӘРБИЕСІНІҢ ӨНЕРДЕГІ ЕРЕКШЕЛІГІ

Түйін. Бұл мақалада қазақ халқының өнердегі ұлттық тәрбиесінің ерекшеліктері қарастырылады.

Түйінді сөздер: Тәрбие, өнер, дәстүр, білім

Резюме. В этой статье рассматривается вопрос об особенностях национального воспитания казахского народа в искусстве.

Ключевые слова: Воспитание, искусство, традиция, образование.

Summary. This article discusses the features of national education of the Kazakh people in art.

Keywords: Education, art, tradition.

Қазақ халқының әріден келе жатқан мәдениетін және білім, тәлім-тәрбие беру жүйесінің негіздерімен жан-жақты танысу бүгінгі күннің басты бағдары, талабы десек те болады. Көне заманнан келе жатқан таным-түсінік, әдеп-тағылымдарын ұғыну, білу және өмірге үйлесімдерін қажетке жарату – жастардың туған халқына деген құрметінің артып және өнегенің рухани түлей түсуіне ықпал етеді. Былайша айтқанда, елінің тарихи өткен жолы мен бұраң бұлтарысы көп болмыс-білімін ұғыну халқына деген сүйіспеншілігі мен патриоттық сезімінің қарқынды түрде жетіле түсуіне әсерлі ықпал етумен қатар, бұл нәтижелі сапаға айналады. Қазақта «үйлену оңай, үй болу қиын» дегендей үйленіп, үй болу әрбір адам өмірінің ұмытылмас кезеңі. Оның да өзіндік қызығы мен қиындығы бар.

Қазақ халқы қыз ұзатып, ұлын үйлендіріп келе жатқан, басқа халықтар сияқты думаншыл-сауықшыл халықтардың бірі. Ежелден бері қалыптасып келе жатқан дәстүр бойынша, қазақ халқында отау тігудің әр түрлі, рет-ретімен орындалатын салт-дәстүрлері өте көп. Отау тігу дәстүріне көрік беріп, қызықты әрі мағыналы ететін – салт-дәстүр. «Қызын қияға, ұлын ұяға» қондыру әке-шешенің ұл-қызына деген міндеті. Қазақ табиғатында отбасы иелері балаларының алдында өздерінің тіршілік әрекетінде барлық адамгершілік қасиеттерін, үлгісін көрсете білген. Оның басты себебі «ұлдың ұяты әкеде, қыздың ұяты шешеді» деп бағалағандықтан. Сондықтан, ата-ана балаларын тұрмыс пен салтқа бейімдеп, шеше көріп тон пішуге, әке көріп оқ жонуға баулитын болған. Осылайша ұрпақтың отбасы тәрбиесі ешқашан күн тәртібінен түскен емес. Бұрынғы қазақ жастары тәрбиені мектеп пен медреседе оқып білмесе де қызы анадан, ұлы әкеден үлгі-өнеге

алған. Қазақ халқының тарихы дәстүрге өте бай. Отбасы үшін ежелден тән қасиетті балажандық, балаларды еңбексүйгіштікке тәрбиелеу, үлкенді құрметтеу, туысқандық кең байланыс, көршілермен және ұлты басқа халықтармен достық, ізгілік қатынастар осының бәрі қазақ халқының тұсмыс қалпына байланысты болған. Қазақ қыз-келіншектері мен ер азаматтарының бойында өзге халық өкілдерінің бойынан көрінетін дара қазақы болмысы жарқырай көрініп, жүрекке жылы әсер еткен. Әсемдік пен әдептілік үйлесімдік тапқан. Мәселен, ата-ана құқықтары қыз беріп, қыз алу, құда түсіп, құдалы болу, қазақ некесінің ерекшеліктері, қалың мал мәселесі, бата бұзу, ажырасу, бала асырау, әмеңгерлік, мирас пен мұра т. б. ежелгі отбасы дәстүрлері мен соған қатысты қағида ерекшеліктері жайында мағлұматтардан қазақ халқының отбасына ерекше мән бергенін, шаңырақ шайқалып, босаға босамауына назар салғанын көреміз.

Жас отаудың пайдасына асатын әдет-ғұрыптар келешегін, нәсілінің болашағын ескертуден туындап, халқымыздың ұлын үйлендіріп, қызын ұзатуда ғыасырлар бойы желісін үзбей жалғасып келген. Ата-анамыз екі жасты үйлендірмес бұрын оларға мынадай шарт қояды: біріншіден, қалыңдықты жеті атадан асырып іздеу қажет. Бұл талаптың мәнін халқымыз былай түсіндіреді: «қандас туыс адамдар үйленсе дұрыс бала туылмайды, туыла қалғанның өзінде ғұмыры қысқа болады». Екіншіден, ағайын-туысқан арасында әдепсіз, жағымсыз қылықтар етек алып, ынтымақ бұзылады. Осылайша атақты қазақтар қашанда өзінің баласына басқа бір рудан, тайпадан барып, өзінің теңіндей адамдардың қызын айттыруға тырысады. Айттыру, құда түсу ежелден келе жатқан дәстүр екенін жоғарыда сипаттадық.

Алайда құда болудың бірнеше жолдары бар.

Кейбір өмірдің ащысы мен тәттісін бірге өткізген адамдар достықтары артып, туыс болғысы келсе бала өмірге келмей жатып құдаласуға уәделеседі де «бел құда»; екі нәрестені бесікте жатқан кезінен айттырып «бесік құда» атанады. Қазіргі таңда көп қолданылатын құдалықтың бір түрі қыз ер жігіттің келісімімен ұл жағы сырға тағып, құда түседі. Қайтадан қыз алысып, қыз берісіп құдалықты жалғастыруды «сүйек жаңғырту» немесе «сүйек шатыс» деген. Бір кездері құдалы болған адамдар құдалықтарын ұзақ жалғастыру үшін қыз берісіп, қыз алысады. Бұрынғы замандағыдай қазіргі кезде қызды зорлап қосу жоқ. Бірақ ата-аналары ақылдасып және екі жастың келісімі бойынша жасалатын салт. Қалай отау құрғанда да жаңа түскен келіннің екі жақты жақындататын дәнекерлік ролі аз емес. Келін болып түскен қыздың жаңа жұрттағы қадірі оның ақылы мен адамгершілігінде, шаруа икемділігінде, аналық қасиеттерінде және жарына деген мейір-махаббатында деуге болады. Әрине, бұл жастардың адамгершілік қасиеттеіне, алған тәрбиесіне, әдептіліген байланысты. Соңғы кезде қазақ халқының табиғатына тән, ана сүтімен сүйекке сіңген ізгі әдет-ғұрыптардан тыс қалып бара жатқандаймыз. Өз ұлтының өткені мен болашағына бей-жай қарайтын тәрбиеден тысқары қалған жастар аз емес.

Ата-ананы сыйлау, үлкенге құрмет көрсету, кішіге ізет білдіру, әдеп сақтаудан хабарсыз кей жастардың қылығы әркімнің-ақ намысына тиегі сөзсіз. Халық өнерін игеру – жастарды еңбек сүйгіштікке, әсемдікке бағыттап, халқының тарихын біліп, мәдени мұрасын қадірлеп, жақсы әдет, дәстүрлерін жалғастыруға баулиды. Ұлттық тәжірибеміз отбасынан басталып, кейін де жалғасын тауып жатса, қазіргідей қазақ халқының қанында жоқ, ата-баба тәрбиесіне жат өзін жарық дүниеге әкелген анасын, әлпештеп өсірген асқар тауы әкесін қарттар үйіне өткізген, нашақорлық пен маскүнемдікке салынғандардың шаңырағы ортаға түспес еді. Атам заманнан жалғасып ар ұжданымызға ұялаған қанымызға сіңген қастерлі қазақ салтын ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын мұра ретінде кейінгі ұрпаққа қалдыру – бәріміздің де борышымыз. Ұрпақ тәрбиесіне айрықша мән берген ата-бабамыз асыл сөздің кестесімен сәби жүрегін тербеп, ой-санасын игі адамгершілікке жетелейді. Сондықтан кең байтақ ата жұрттан ертеден жас буынға жалғасып келген ар-ұят сақтау, мейірімді, шарапатты болу салтанатын құрды. Ұнасымды қарым-қатынас жасай білу. Бұл адамзат баласының әу бастан өз өміріне серік етіп, ұғыныса, сыйласа, тіршілік құру сапарында алға ұстап келе жатқан әдеп салттарының ең көкейкестігі.

Халықтық педагогикада тәрбиенің сегіз түрі бар. Олар: дене, еңбек, ақыл-ой, адамгершілік, экономикалық, экологиялық, құқықтық, сұлулық

тәрбиелері. Енді осы тәрбие түрлеріне қысқаша тоқталып кетейік.

Жеке адамды жан-жақты дамытуда дене тәрбиесінің ролі ерекше. Дене тәрбиесінің мақсаты оқушының денесін дамытуға, денсаулығын нығайтуға, ағзасын шынықтыруға, күн тәртібін дұрыс ұйымдастыруға, салауатты өмір салтына тәрбиелеу. Халық педагогикасында дене тәрбиесі адам дүниеге келген күннен бастап қолға алынады.

Халық еңбекті бүкіл тәрбие жүйесінің күретаымы деп қарастырған. Еңбекке асыл мұрат деңгейінде қарайды. Еңбек тәрбиесі деп оқушыны еңбекке сүйіспеншілікпен, еңбек адамдарына құрметпен қарауға, халық шаруашылығының салаларындағы еңбектің алуан түрлеріне баулу, еңбек іс-әрекетінің барысында олардың дағдысы мен іскерлігін қалыптастыруға, сөйтіп болашақта мамандық тандауға дайындау деп түсінеміз. Еңбекке тәрбиелеу, баулу және кәсіптік бағдар беру оқушылардың қоғамға пайдалы, өнімді еңбекке тікелей қатысуы оқуға деген саналы көзқарасты тәрбиелеудің, жеке адамды адамгершілік және зиялылық жағынан қалыптастырудың негізгі көзі болып табылады.

Адамгершілік тәрбиесі дегеніміз оқушыларды қоғамның моральдық нормасын орындауға белсене қатыстыру, олардың бойына тәртіптілік пен мінез-құлық тәжірибесін қалыптастыру, Отанға, халқына, еңбекке және қоғамдық іс-әрекетке деген жауапкершілік сезімін тәрбиелеу.

Ақыл-ой тәрбиесі әр заманда жастарға білім берудің негізгі құралы болып келді. Ақыл-ой тәрбиесі – адам зиялылығының негізі. Сол арқылы оқушыны ойлау іс-әрекетінің басты шарты болып табылатын білім қорымен қаруландыру, негізгі ойлау операцияларын меңгерту, білім, білік, дағдылар мен дүниетанымын қалыптастыру міндеттері шешіледі.

Тәрбиенің басқа салаларымен тығыз байланысты тәрбиенің түрі экономикалық тәрбие. «Экономикалық тәрбиенің негіздері» еңбек тәрбиесінде жатыр. Экономикалық тәрбиеде көзделетін мақсат – оқушыларды білімдер негіздерімен қаруландыру, қоғамның экономикалық саясатын ұғындыру, өндіріс, айырбас, бөлісу және тұтыну ауқымындағы негізгі экономикалық қатынастарды тәжірибеде меңгерту деп түсіну керек.

Экологиялық тәрбие дегеніміз – экологиялық нормалардың, ережелердің қажеттілігін жастардың мінез-құлқында тәрбиелеу және экологиялық мәдениет дағдысын қалыптастыру. Экологиялық тәрбие еңбек тәрбиесімен тығыз байланысты. Өйткені өндірістік іс-әрекеттің барысында адам өзін қоршаған ортаға тікелей әсер ете алады.

Сондай-ақ, адамның сұлулық сезімдері олардың өмірінде зор рөл атқарады. Әсемдікті көре, түсіне, жасай білу адамның рухани өмірін байытады. Сұлулықты танытудың негізгі құралдары

әдебиет және өнер. Сұлулық тәрбиесінің мақсаты оқушыны көркемдік пен сұлулықты тани білуге, оған баға беруге, күнделікті өмірдегі адамның жеке басының эстетикасын, қатынас эстетикасын, үй-жағдай және киім-кешек эстетикасын қалыптастыру, талғампаздыққа тәрбиелеу және сыртқы мәдениеті мен ішкі дүниесінің үйлесімділігін қалыптастыру.

Ал жоғары дамыған құқықтық мәдениет болмай қоғам алдындағы міндеттерді орынды шешу мүмкін емес. Адамның құқықтық мәдениеті күрделі. Ол әр адамның құқықтық тәрбиесінің деңгейімен тығыз байланысты. Құқықтық тәрбие деп оқушыға құқықтық білім беру, заңды құрметтеуге, құқықты қорғау іс-әрекетіне тәрбиелеуге үйрету деп түсінуіміз керек. Адамның неғұрлым құқықтық білімі толық және терең болған сайын оның құқықтық мәдениеті жоғары болады.

Отбасындағы ұл тәрбиесінде әке мен аталардың рөлі ерекше. Әке үйелменнің басшысы, отбасы мүшелерінің тірегі, асырап сақтаушысы, қамқоршысы. Әкенің мінез-құлқы, өзгелермен қарым-қатынасы, өнер-білімі – ұл баланың көз алдындағы үлгі-өнеге алатын, соған қарап өсетін нысанасы. Қазақта біреудің баласы жақсы, өнегелі азамат болса: «Оның әкесі немесе атасы жақсы кісі еді, өнегелі жерден шыққан ғой» деп мадақтайтыны сондықтан. «Әкеге қарапұлөседі, шешеге қарап қыз өседі», «Әке – бәйтерек, бала – жапырақ», «Жас – кәрінің көзі, кәрі – жастың тезі», «Ата – балаға сыншы» мақалдары да осы пікірді халықтың қуаттауынан туған.

Отбасында әкелері немесе аталары өз өнерлерін балаларына үйретіп, олардың өзіндей мерген, аңшы, құсбегі, қолөнер шебері немесе әнші, күйші, ақын етіп тәрбиелеуге көңіл бөлген. Ата өнерін баласының қууы, оны мирас етуі ежелгі ел дәстүрі болған. Қазақ халқының өмірінде жеті атасына дейін мергендік, аңшылық немесе ұсталық, күйшілік, емшілік өнерді қуып өткен адамдар жиі кездеседі. Осындай әке мұрасын жалғастырушы өнерлі жастарды дәріптеу қазақ ауыз әдебиетінен өзекті орын алған. Мысалы, Құламергеннің баласы Жоямерген, Тобықбай сыншының баласы Толыбай туралы ертегі-аңыздар осы пікірді дәлелдейді. «Атадан ұл тумас болар ма, ата жолын қумас болар ма» деген мақал да сол пікірдің айғағы.

Аталары балалары мен немерелеріне ертегі, аңыз-әңгіме, мақал-мәтелдер айтып беріп, шешендікке, тапқырлыққа тәрбиелеген. Мысалы, Абай, Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, М. Әуезов сияқты ұлы ақын-жазушылар-дың немесе Төлеби, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке сияқты ел билеуші шешендердің жастайынан елдің салт-дәстүрлері мен заңдарын, аңыз-әңгіме мен өлең-жыр, мақал-мәтелдерін жаттап, жадында сақтап, көп білуі әкелері мен аталарының әсері екені сөзсіз. Көпті көрген қарияларотбасының, ауыл-аймақтың үлгі тұтар тұлғасы, тәлім-тәрбие

мектебі сияқты.

Қазақ ауылында бала тәрбиесіне бүкіл ауылдың үлкендері, әсіресе қарттары араласқан. Үлкендер ауыл-дастарының балаларының өрескел мінез-құлқын көрсе, ұрсып, зекіп тыйым салуға, ақыл айтуға, тіпті ретті жерінде ұруға да хұқылы болған.

Ән айтуға, күй шертуге, зергерлік өнеріне бейімі бар балаларды әке-шешесі, атасы ел ішіндегі аты шыққан әнші, күйші, ұсталардың жанына қосып, шәкірттікке беруі ата дәстүрі болып саналған. Ал шәкірттің ұстазын ұлы әкесіндей сыйлауы, оның өнерін жалғастырып, көпке тарату немесе жақсының жанында жүріп, өнегелі шешен, ақын, билердің, көпті көрген қариялардың батасын алу олар үшін парыз боп есептелген. Сол мектептен тәлім-тәрбие алған өнер адамдары ұстаздар жолын қуып, өнерін жалғастырған. Мысалы, Төле би, Қазбек, Әйтеке билердің ұстазы Әнет бабаның оларға айтқан өсиет-өнегелері, Біржанның өнер мектебінің түлектері (үкілі Ыбырай, Иманжүсіп, Балуан Шолақ, Ақан сері, Мәди), Тәттімбеттің шәкірттері (Жақсымбет, Қыздарбек, Ж. Каламбаев, Ә. Хасенов), Құрманғазының шәкірттері (Сейтек, Дина, Соқыр Есжан) – ұстаздарының ұлағатын, өнер туындыларын жадында сақтап, бүгінгі күнге жеткізушілер.

Сондай-ақ, атақты үйші Сандыбай, зергер-ұсталар Әйтеке, Балтеке, Үйсінбай, отамашы Шоқбатыр, Кәдірсіз, Смый, суретші Ә. Қастеевтер – өз өнер мектептері бар халық таланттары. Олардың өнер үлгілері ұрпақтан-ұрпаққа шәкірттері арқылы тарап, бірден-бірге жалғасып, бүгінгі дәуірге жеткен.

Ежелгі ата-бабаларымыз «Жігітке жетпіс өнер аз», «Өнерді үйрен, үйрен де жирен», «Өнерлі өлмейді» деп насихаттай отырып, қолөнері мен шешендік, тапқырлық, ақындық өнерді тең санаған.

Өнегелі, өнерлі, «Сегіз қырлы, бір сырлы», намысқор азамат тәрбиелеу аталар арманы болған. Ал аталар жолын қуып, өнері мен өнегелі ісін жалғастыру жастарға да үлкен сын болып саналған. «Ата көрген оқ жонар» деген мақал соны меңзейді.

М. Жұмабаевтың пікірінше тәрбие саласы төртке бөлінеді. Олар: дене, жан, ақыл тәрбиесі, сұлулық пен құлық тәрбиесі. Автор олардың бір-бірімен байланыстылығын былай түсіндіреді: «Егер адам баласына осы төрт тәрбие тегіс берілсе, оның тәрбиесі түгел болғаны. Егерде ол ыстық, суық, аштық, жалаңаштық сықылды жұмыстарға жиі ұшырайтын күштерді елемейтін мықты берік денелі болса, түзу ойлайтын, дұрыс шешетін, дәл табатын ақылды болса, сұлу сөз, жамандықтан жаны жиреніп, жақсылықты жаны тілеп тұратын құлықты болса ғана адам баласының дұрыс тәрбие алып, шын адам болғандығы. Балам – адам болсын деген ата-ана осы төрт тәрбиені дұрыс орындасын» – деген.

Бүгінгі таңдағы мектептер балаларға таза ғылыми негіздегі білімдерді бере отырып, олардың жүректеріне рухани және адамгершілік, имандылық құндылықтарын енгізуді екінші қатарға қалдырады немесе тіпті мән бермейді. Соның салдарынан жастарымыздың бұзылып, рухани-адамгершілік, имандылық дегеннің не екенін білей өсуіне әкеліп соғуда.

Адам баласы үшін – отбасы мейірімділіктің қайнар көзі. Ол отбасынан адам баласына қажетті тәлім-тәрбие, өмір заңдылықтарын осы ортадан алады. Сондай-ақ үлкенге құрмет кішіге ізет, ізеттілік, инабаттылық, адамгершілік және имандылық міндеттерін өз санасына құяды. Отбасы – сүйіспеншілік пен мейірімділік ошағы. Қазақ ата-бабамыз «ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» деп отбасы тәрбиесінің жобасын байқап отырған. Балаға туған тілі, жері, салт-дәстүрі, тарихын үйлесімді мейірімділікпен шектестіре отырып, санасына құйып отырған. Бұл жөнінде М. Шахановтың туған тілі, жері, салт-дәстүрі, және тарихты төрт ана деп, өз анасына теңестіруінде де үлкен философиялық мән бар. Құдіретті өз анаңның мейіріміне ешнәрсе тең келмейтінін адам баласы жақсы білген. Демек, әлемдегі барлық мейірімділік пен имандылық өмір заңдылықтарын ескеру ана мейірімі мен атаның тәрбиесі арқылы беріледі.

Сондықтан да қазақ халқы «Әкеге арап ұл өсер, шешеге арап қыз өсер» деп. Бала тәрбиелеуші ата-аналардың да өнегелі болуын талап еткен. Көргендікті әуелі көп алдында өзің көрсет. Балаңды да, тәрбиеленушіңді де бетімен жіберме. Бесіктен белі шықпаған сәби шағынан

жақсылыққа үйрет, жамандықтан жирент. «Бас мүлгісе, аяқ сүрінеді» дегендей, ең дуелі өзің үлгі бол, ұрпағың сонда ғана өнегелі тәрбие алады деп. Жалпы тәрбие мәселесіне, әсіресе, жақсы тәрбиенің игі ықпалына қазақ халқы өте-мөте алкен мән берген. Халқымыздың педагогикалық қағиданы парасатты мақал-мәтелдер арқылы шебер бейнелейтініне тенті боласыз. Мәселен, «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің», «Өнеге көші өлшеусіз», «Жақсы атты тай жағалайды», «Ата көрген оқ жанар, ана көрген тон пішер» т. б.

Қазіргі кезде көп ата-ана баламыз компьютерді, ағылшын тілін меңгерсе болды жетілген тұлға болады деп. ойлайды. Ең алдымен әрбір бала адами тамаша қасиеттерді бойына жинақтаған дұрыс адам бола білуі шарт. Сонан кейін ғана білімін тереңдете алады. Адамдардың адами рухани-адамгершілік құндылықтарының орнындағы кемшіліктерді ешқандай да академиялық білімдердің толықтыра алмайтынын өмірдің өзі көрсетіп отыр.

Жас ұрпақты рухани-адамгершілікке, салауаттылыққа тәрбиелеуде адамгершіліктің ақ жолынан айнымаған бұрынғы өткен ақыл-ой алыптарының мұра етіп қалдырған өсиет сөздері және ғұламалардың ғибраттары арқылы қоғамымызда салауатты өмір салтын қалыптастыруымызға болады. Сонда ғана бүкіл жер бетінде, әсіресе, жастар арасында бой көрсетіп жатқан мас күнемдік, нашақорлық, жезөкшелік, парақорлық, дүниеқорңыздық, көре алмаушылық сияқты кеселдерден мемлекетіміздің болашағы – жас ұрпағымызды қорғап қаламыз және аман сақтаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бөлеев Қ. Болашақ мұғалімдерді оқушыларға ұлттық тәрбие беруге кәсіби дайындау. – Алматы : Нұрлы әлем, 2004. – Б. 77-85.
2. Бөлеев Қ. Қазақ халқының этнопедагогикасы : оқу бағдарламасы. – Жамбыл, 1992. – 17 б.
3. Наурызбаев Ж. Ұлттық мектептің ұлы мұраты (оқушыларға мәдени-эстетикалық білім беру). – Алматы : Ана тілі, 1995. – 192 б.
4. Наурызбаев Ж. Этнокультурное образование. – Алматы : Ғылым, 1997. – 152 с.
5. Әбілова З. Этнопедагогика. – Алматы : ҚЭТУ, 1997. – 260 б.
6. Әбілова З., Қалиева Қ. Этнопедагогика оқулығы. – Алматы : ҚазХҚ және ӘТУ, 1999. – 349 б.
7. Халитова І. Р. Абай Құнанбаевтың мұрасын оқу-тәрбие процесіне енгізудің педагогикалық негіздері. – Алматы : РИК, 1997. – 151 б.
8. Табылдиев Ә. Қазақ этнопедагогикасы. – Алматы : Санат, 2001. – 320 б.
9. Табылдиев Ә. Халық тағылымы. – Алматы : Қазақ университеті, 1991. – 200 б.

Тулесов Лесбек Абдешович
PhD старший преподаватель
Международный университет SILKWAY
г. Шымкент, Казахстан

Мусакулов Хусан Толендиевич
PhD старший преподаватель
Южно-Казахстанский государственный университет
г. Шымкент, Казахстан

ОБЪЕКТ СТУДЕНЧЕСКОГО ПРОЕКТИРОВАНИЯ – КАЗАХСКАЯ ДОМБРА

Түйін. Бұл мақалада кәсіптік білім беру бакалаврларын кәсіптік даярлау жүйесінде білім беру маңыздылығы зерттелген. Студенттердің жобалық жұмыстарының әлеуетті мүмкіндіктері «Қазақ домбырасы» жобасының мысалына негізделген. Объективті және субъективті жаңалығы туралы ұғымдар салыстырылады. Алгоритмдер және жобалау кезеңдері сипатталған. Домбыраның қазақтардың өзіндік ұлттық мәдениетіндегі маңызы туралы кейбір мәліметтер келтірілген.

Түйінді сөздер: қазақтың домбырасы, оқуды проектилеу, студенттер.

Резюме. В этой статье написан проект получения степени бакалавра по профессиональному обучению. Феномен студентов основан на примере «казахской домбры». Сопоставлены объективные и субъективные концепции. Алгоритмы описаны в zne zhobalau kesederi. Имеется информация об индивидуальной национальной культуре казахской домбры.

Ключевые слова: Казахская домбра, учебный дизайн, студенты.

Summary. The importance of educational design in the system of professional training of bachelors of vocational education is revealed. The potential opportunities of students' project activities are grounded on the example of the project «Kazakh dombra». The concepts of objective and subjective novelty of the design result are compared. Algorithms and design stages are described. Some information is given on the significance of dombra in the distinctive national culture of the Kazakhs.

Keywords: Kazakh dombra, educational design, students.

Поскольку современное образование в Казахстане ориентировано не столько на передачу и усвоение конкретных предметных знаний, сколько на умение находить необходимую информацию, преобразовывать ее, применять в различных профессиональных ситуациях, то учебное проектирование в профессиональном образовании, является неотъемлемой частью учебного процесса. Учебное проектирование предоставляет студентам возможности самостоятельного приобретения знаний и умений в процессе решения конкретной проблемы. Позволяет интегрировать теоретические знания из различных предметных областей и практические навыки их применения (А. А. Кутумова, А. М. Новиков, К. А. Плешанов, С. Ю. Савинова, Л. П. Шибанова, А. А. Шкунова, Н. Г. Шубнякова и др.).

К числу специфических особенностей учебного проектирования в профессиональном образовании академик РАО Новиков А. М. [www.apovikov.ru] относит следующие:

- процесс обучения строится на основе создания учащимся, студентом собственных образовательных продуктов и овладения опытом продуктивной деятельности;

- появляется возможность осуществления различных форм и видов дифференциации в об-

учении в зависимости от индивидуальных особенностей обучающихся;

- процесс обучения строится на основе обучения в сотрудничестве, позволяющей создать условия для активной совместной учебной деятельности всех участников образовательного процесса.

Несмотря на то, что понятие «учебное проектирование» сопряжено с такими научными терминами и категориями, как «проект», «проектная деятельность», «творчество», имеющими разноплановый характер применительно к различным отраслям научного знания, их содержательное наполнение связано с развитием у студентов таких качеств, как самостоятельность, креативность, аналитические и исследовательские способности, творческое мышление, проектировочные умения, умения рациональной организации своего труда.

Иначе говоря, «Деятельность, которую можно квалифицировать как проектную, должна основываться на принципах: ориентация на получение конкретного результата; предварительная фиксация (описание) результата в виде эскиза в разной степени детализации и конкретизации; относительно жесткая фиксация срока достижения результата; предварительное планирование

действий по достижению результата; программирование – планирование во времени с конкретизацией результатов отдельных действий (операций), обеспечивающих достижение общего результата проекта; выполнение действий с их одновременным мониторингом и коррекцией; получение продукта проектной деятельности, его соотнесение с исходной ситуацией проектирования, анализ новой ситуации» [Шкунова А. А., Плесовских Г. А., 2016. 36 с].

Проектную деятельность студентов целесообразно организовывать как в учебное, так и вне учебное время за счет аудиторной и вне аудиторной самостоятельной работы.

Проектная деятельность включает этапы: анализ проблемы; постановку цели; выбор средств ее достижения; поиск и обработку информации, ее анализ и синтез; оценку полученных результатов и выводов [Малкова И. Ю., Киселёва П. В., 2014, 94 с].

Объекты студенческого проектирования могут быть самыми разными. Казалось бы, что нового может дать студенту выполнение учебного проекта на тему «Казахская домбра» – этого уникального и неповторимого изобретения казахов, пришедшего к нам из глубины веков и тысячелетий, через который народ выражал свои самые глубокие переживания.

Безусловно, на начальном этапе проектной деятельности по данной теме студент не изобретает ничего принципиально нового. Здесь имеет место не объективная, а субъективная новизна результата проектирования. То есть, речь идёт о новизне для самого автора проекта (что он открыл для себя лично, что нового узнал, какой новый комплекс знаний и умений приобрёл, впервые сталкиваясь с данной практической задачей).

Субъектный результат студенческого проектирования заключается в том, что он (студент) самостоятельно приобретает умения инициировать, организовывать и контролировать свою деятельность, в том числе и образовательную. «Однако все это возможно только в том случае, если человек становится субъектом деятельности, владеет технологиями, способами ее организации, знаком с этапами ее планирования и реализации, средствами и методами, а также умеет осуществлять контроль и оценку и, в случае необходимости, корректировку своих действий в соответствии с поставленной целью» [Малкова И. Ю., Киселёва П. В., 2014, 109 с]. «И это внутреннее ощущение новизны может служить важнейшим показателем того, что проект удался» [https://studopedia.info].

Образовательная ценность проектной деятельности студентов в рамках заданной темы проекта состоит в предоставлении им возможности самостоятельного приобретения знаний и умений в процессе решения конкретной про-

блемы. У них появляется шанс максимально раскрытия своего творческого потенциала, апробации своих сил, практического приложения своих знаний. Студенты определяют и конкретизируют цель проекта. Концентрируются на этой цели. Планируют алгоритм и этапы её достижения. Собирают и обрабатывают необходимую информацию о домбре, роли кочевников в её появлении в составе традиционных музыкальных инструментов, легендах, связанных с ней и др.

Например, в ходе работы над проектом «Казахская домбра» они приобретают комплекс знаний об истории традиционных музыкальных инструментов казахов – домбре, кобызе, жетигене, сырнае и др. Узнают, что, несмотря на то, что аналоги домбры имеются у многих народов (русская домра, узбекская думбыра, башкирская думбыра и др.), казахская домбра признана одним из самых совершенных традиционных национальных музыкальных инструментов.

Управление проектной деятельностью студентов целесообразно строить с учетом обязательных этапов проектирования (по Е. В. Ярвиляниной [Ярвилянина Е. В., 2011]):

1. Поисково-исследовательский.
2. Планирование
3. Технологический
4. Заключительный.

Преподаватель, курируя предпроектную и проектную деятельность студентов на **поисково – исследовательском этапе**, может направить их работу на самостоятельную формулировку проблемы в данной области исследования. Такой подход может стать побудительным стимулом к предстоящей деятельности. Причём преподаватель – руководитель проекта, не должен сам за студента формулировать проблему. Он может лишь подсказать примерные ориентиры и варианты искомой проблемы, которую предстоит исследовать и решить, типа: почему казахская домбра признана одним из самых совершенных музыкальных инструментов? По какой причине этот музыкальный инструмент заслужил свой собственный праздник (первое воскресенье июля 2018 года в Казахстане официально объявлено Днём домбры). Какова значимость этого инструмента в жизни казахского народа? По какой причине домбру считают визитной карточкой музыкальной культуры казахов? В чём заключается секрет звучания домбры?

После появления у студента (студентов) четкого представления об исходной проблеме проекта и ясности её цели, на **этапе планирования** в рамках намеченной тематики необходимо спланировать предстоящие виды деятельности по реализации цели проекта. С. А. Кустова [Кустова С. А., 2013], рекомендует на этом этапе определить задачи и способы выполнения проекта, обсудить сроки работы и оценить имеющи-

еся ресурсы. Планирование деятельности всегда представляет определенную трудность для многих студентов, поэтому здесь может потребоваться значительная помощь преподавателя. Важно не начать планировать вместо студента, а лишь подсказать алгоритм планирования.

Планирование видов проектной деятельности по теме «Казахская домбра» и постановку задач можно осуществлять по различным направлениям:

- ✓ Роль кочевников в появлении традиционных музыкальных инструментов и место домбры в их созвездии.
- ✓ Значение домбры в повседневной жизни казахов.
- ✓ Легенды, связанные с появлением домбры.
- ✓ Из истории появления домбры и секрете её звучания.
- ✓ Домбра как носитель национальной музыкально – исполнительской традиции казахов.
- ✓ Разновидности домбры в зависимости от региональной принадлежности.
- ✓ Домбра в самобытной национальной культуре казахов.
- ✓ Историческая ценность домбры.

На **технологическом этапе** проектирования домбры основной акцент делается на ознакомлении студентов с традиционными материалами для изготовления домбры и технологиями. В частности, «кочевники делали домбру из того, что было под рукой, и практически из любого материала: дерева, камыша, кожи, костей, рогов животных, конского волоса. Для струн использовали кишки козы или барана. В более поздний период и в наши дни домбру изготавливают из крепкой древесины дуба, клёна» [по материалам *Informburo. kz*].

Вместе с тем, тот же источник (*Informburo. kz*) резюмирует, что «Создание домбры – это особое мастерство, искусство, подвластное не каждому. Как будет звучать домбра, зависит от самой мелкой детали. Немаловажную роль играет порода дерева». И, сообщая нами интересные сведения о новых видах и современных технологиях создания домбры, в качестве примера приводит современный инструмент – электродомбру, созданную в 2012 году.

Автором изобретения электродомбры, сообщает *Informburo. kz*, является Нуржан Тойшы, «основатель необычной группы Aldaspan.... идея создать такую домбру пришла к нему ещё в конце 80-х годов, но начать реализацию удалось только в 2009. А в 2012 появилась первая и единственная в мире группа, которая играет на электродомбре».

Мы полагаем, такая информация обязательно будет мотивировать и стимулировать наших студентов на поиск новых решений и технологий мастер – класса создания современной домбры

с опорой на народные традиции изготовления этого удивительного музыкального инструмента.

Для достижения желаемого результата проектирования домбры в соответствии с творческими задачами, целесообразно проведение промежуточных просмотров объектов творческого труда, их публичное обсуждение, само и взаимообсуждение.

Заключительный этап проектной деятельности студентов по теме «Казахская домбра» предполагает презентации рекламных образцов объектов труда как индивидуальных, так и групповых. Оцениваем не только образцов, но и комментарии к ним в виде своего рода маркетингового хода по созданию, продвижению и предоставлению продукта проектной деятельности – домбры покупателям с выгодой для производителя (производителей) домбры.

Опыт показывает, хорошим маркетинговым ходом может стать использование в комментариях к презентации занимательных материалов в виде красивых степных легенд о происхождении домбры, описанных источником *Informburo. kz*. Так, по одной из них «на Алтае жили два брата-великана. Младший очень любил играть на своей домбре. И только он начинал играть, забывал обо всём на свете. Старший же был очень тщеславным. Захотелось ему прославиться, построив мост через реку. Стал он собирать камни и возводить мост. Старший – работает, младший – играет. День прошёл, второй, третий. Не спешит на помощь музыкант к брату. Разозлился тогда старший, выхватил домбру и ударил её о скалу. Смолкла музыка, но остался на камне отпечаток. Через много лет люди нашли этот отпечаток, стали по его подобию изготавливать новые домбры – музыка зазвучала вновь».

Согласно другой легенде, у Чингисхана – основателя и первого великого хана Монгольской империи, «на охоте погиб любимый сын Джучи, слуги не знали, как об этом сообщить своему правителю, и привели к нему музыканта. Тот не сказал ни слова, просто сыграл на домбре кюй "Аксак кулан". Хан всё понял и велел казнить домбру».

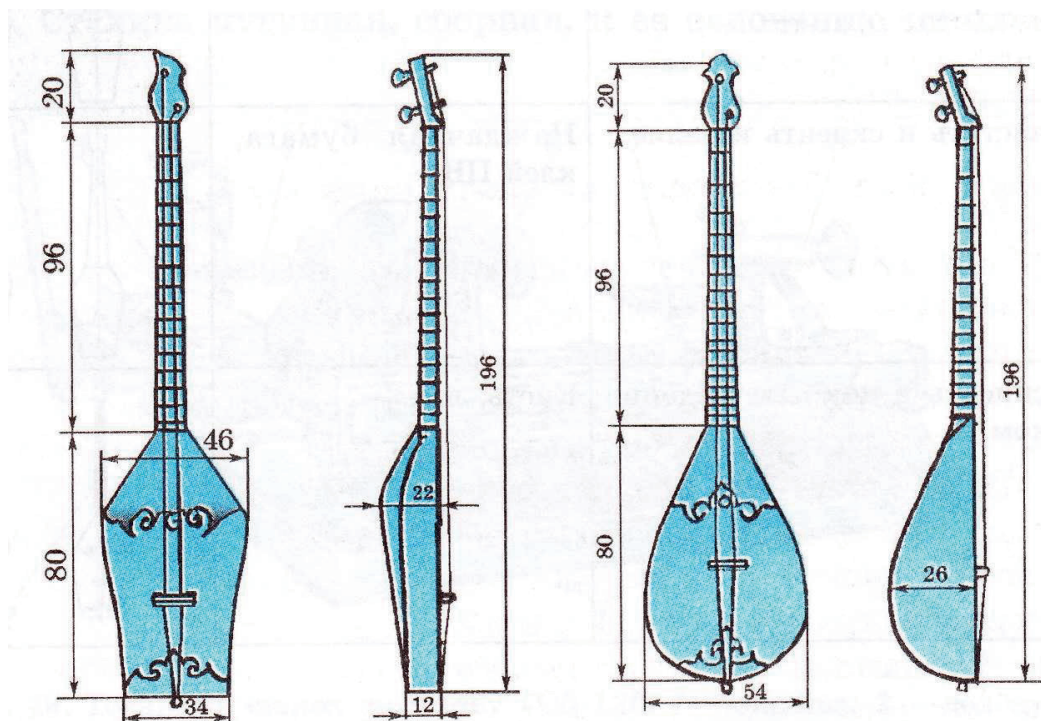
Степному народу известна ещё одна интерпретация предыдущей истории, в которой не обошлась без любовной составляющей. «Раньше домбра была с пятью струнами и без отверстия. Этим инструментом виртуозно владел джигит Кежендык. И вот он влюбился в дочь местного хана. Хан пригласил джигита к себе в юрту и приказал доказать любовь к своей дочери. Кежендык тал играть. Играл он долго и красиво. И пел не только о любви. Исполнил он песни о самом хане, о его жадности и алчности. Хан разозлился и приказал вылить на домбру свинец. Тогда-то и появилось отверстие и осталось всего две струны» [по материалам *Informburo. kz*].

В красивых легендах есть доля правды, сооб-

щает Informburo. kz. «Этот щипковый инструмент как никто другой может передать звучание казахской степи, ветра, шевелящего ковыль, гор, упирающихся в небеса, облаков, уносящихся вдаль. Кюй красиво может напеть о прекрасном, а айтыс хлёстко ударить, напомнив о самых низменных качествах, после которых героям точно захочется залить инструмент свинцом. Не зря смелых акынов ценили во все времена» [там же].

Таким образом, если при управлении проектной деятельностью студентов организовать соответствующие педагогические условия, следить за грамотной постановкой цели и задач проектирования, разработкой обоснованного плана действий, включая элементы маркетинговой деятельности и алгоритм выполнения проектного задания, которые корректируются и уточняются на протяжении всего периода выполнения проекта, то студент становится не пассивным потребителем знаний, а их активным творцом.

У него быстрее и эффективнее формируются проектировочные умения, включающие умения выдвижения гипотез, проектирования образа предполагаемого объекта труда, прогнозирования оптимального результата в перспективе его практического применения, построения умозаключений, формулирования выводов и рекомендаций к использованию.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Сайт академика РАО Новикова А. М. Методы учебного проектирования. www.anovikov.ru > artikle > metod
2. Шкунова А. А., Плесовских Г. А. Организация личного труда: исследовательский проект самостоятельной работы будущих педагогов // Мир науки. 2016. Т. 4, №3. С. 35.
3. <https://studfile.net> > preview > page: 3 20 дек. 2018 г. -

4. Малкова И. Ю., Киселёва П. В. Особенности развития субъектной позиции студентов в процессе проектирования образовательной деятельности //Журнал «Язык и культура».. 2014, с. 94-109.
1. 5. <https://studopedia.info> >...
6. Ярвилянина Е. В. Проектная деятельность как средство развития творческих способностей и повышения качества профессиональной подготовки студентов//Профессиональное образование: Столица. №4. 2011 (Электронный ресурс).
7. Кустова С. А. Проектная деятельность как одно из условий формирования общих и профессиональных компетенций студентов, Электронный ресурс. 6 июня, 2013 г. //https://urok.1sept.ru

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ ♦ СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ ♦ INFORMATION ABOUT AUTHORS

Абдраимов Ербол – ст. преподаватель, к. п. н., Международный гуманитарно-технический университет, Шымкент қ.

Абдуллина Лейла Марсовна – к. ю. н., доцент, кафедра гражданско-правовых дисциплин, Евразийская юридическая академия

Абдусамет Алма – магистр, Silkway Халықаралық университеті

Айменов Махсат Жамбылович – Международный университет SILKWAY, Шымкент қ., Қазақстан

Алтынбекова Гульжан Кулжабаевна – к. ф. н., ст. преподаватель, ЮКГПУ, Шымкент, Казахстан

Альптекин Зейнел – Южно-Казахстанский государственный университет им М. Ауэзова, г. Шымкент, Казахстан

Артыкбаева Фазила Ильмаровна – к. ф. н., заведующая кафедрой «Иностранная филология», Международный университета Silkway

Арыс Айсұлу Сабанбайқызы – аға оқытушы, ОҚМПУ, Шымкент қ.

Aryslanova Banu Kadyrovna – the Head of the Chair of Foreign Philology, Silkway International University, Shymkent, Kazakhstan

Асанов Талғат Ибадуллаевич – Академик А. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті

Ахметова Гаухар Кенжебаевна – 8D01901 – Арнайы педагогика мамандарын даярлау мамандығының PhD докторанты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Ашимова Меруерт Айтугановна – оқытушы, магистрант, SILKWAY Халықаралық университеті, Шымкент қ.

Әбдіғапбарова Ұлжарқын Мүсілімқызы – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Әліпхан Гүлжан Қаратайқызы – педагогика магистрі, оқытушысы, А. Ясауи атындағы ХҚТУ

Бабаханов Фархад Бахтиярович – 2 курс PhD докторанты, SilkWay Халықаралық университеті

Байбекова Мадина Махмудхановна – психология ғылымдарының кандидаты

Байменова Ұлжалғас Сейдановна – доцент, х. ғ. к., сырттай және қашықтықтан оқыту факультетінің деканы, Академик Қуатбеков атындағы халықтар достығы университеті

Бакирова Гульмира Абилпатташовна – п. ғ. к., аға оқытушы, SILKWAY Халықаралық университеті, Шымкент қ.

Батынова Әдемі Зиятқызы – Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, Тараз қ., Қазақстан

Бейсенбаева Раушан Хамзаевна – ф. ғ. к., Silkway Халықаралық университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Бейсенова Рыскуль Абдигаппаровна – Silkway халықаралық университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Бекмурзаева Сандуғаш Байдуллина – магистрант, Silkway халықаралық университеті

Бекназаров Бакыт Доктырбайевич – аға оқытушысы, «Экономика және бизнес» кафедрасы, SilkWay Халықаралық университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

Бекназарова Раушан Кадырбековна – магистр, старший преподаватель, ЮКГУ им Ауэзова

Битемирова Алия Еркегуловна – доцент, х. ғ. к., Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент

Васильева Ольга Викторовна – к. ф. н., доцент, СКГУ им. М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан

Джалилов Карим Асанович – х. ғ. к., SilkWay Халықаралық университеті

Джанзакова Меруерт Айдаровна – PhD докторант, Международный университет SILKWAY, г. Шымкент

Donbayeva Ainura Beketovna – Candidate of Philology Sciences, Associate Professor South Kazakhstan State University after M. Aueyev

Ermekbayev Muhtar Abenovich – Candidate of Philology Sciences, Associate Professor, South Kazakhstan State University after M. Aueyev

Efimova Irina Yevgenjevna – Candidate of Economical Sciences, Associate Professor, Silkway International University

Жақсылықов Нұржан Нұртазаұлы – аға оқытушысы, заң ғылымдарының кандидаты, «Әлеуметтік құқықтық пәндер» кафедрасы, Гуманитарлы-экономикалық факультеті, SILKWAY халықаралық университеті

Zhalalova Akshay – PhD doctor – Scientific Adviser

- Jamasheva Janar Rahmattulaevna** – Candidate of Philology Sciences, Associate Professor, South Kazakhstan State University after M. Auezov
- Жармаханбетов Нуралы Сейдалиевич** – аға оқытушысы, «Экономика және бизнес» кафедрасы, SilkWay Халықаралық университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы
- Жолдасбеков Абдиманап Абдразахович** – Международный университет SILKWAY, Шымкент қ., Қазақстан
- Жолдасбекова Сауле Абдразаховна** – п. ф. д., профессор
- Zhorabekova Ainur Nazimbekovna** – PhD, acting associate professor, Silkway International University, Shymkent city
- Жумабаев Шерали Ахметович** – Silkway халықаралық университеті, Шымкент қ., Қазақстан
- Журынтай Арайлым Ақылбаевна** – магистрант Международного университета Silkway
- Имашев Ботабек Есенбекович** – аға оқытушысы, заң ғылымдарының кандидаты, «Әлеуметтік құқықтық пәндер» кафедрасы, Гуманитарлы-экономикалық факультеті, SILKWAY халықаралық университеті
- Исманова Рабиға Жолдасовна** – п. ф. к., доцент м. а., SILKWAY Халықаралық университеті, Шымкент қ.
- Кадеева Майра Исаковна** – к. ф. н., доцент, ЮКГПУ, Шымкент, Казахстан
- Камардинова Үржамал Оралхановна** – доцент, п. ф. к., «Педагогика және психология» кафедрасы, Академик А. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті
- Карабаева Кульзария Усерхановна** – доцент, к. с. х. н., Международный гуманитарно – технический университет
- Каратаев Ғалымжан Сакенович** – PhD докторы, М. Әуезов атындағы ОҚМУ
- Керимбаев Даурен Маратович** – Региональный социально-инновационный университет
- Кишибаева Дариха Джунисбековна** – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.
- Кожаметова Сауле Намазбаевна** – магистр-преподаватель, ЮКГПУ, Шымкент, Казахстан
- Көпбосынов Максат Аққұлұлы** – доцент, ф. ф. к., Silkway халықаралық университетінің доцент
- Кубетаева Айдана Ермековна** – магистр, М. Маметова атындағы №35 мектеп
- Kudabaeva Perizat Asanbayevna** – PhD, acting associate professor, Taraz State Pedagogical University, Taraz city
- Куралбаева Алма Шораевна** – э. ф. д., профессор, «Экономика және бизнес» кафедрасының меңгерушісі, SILKWAY Халықаралық университеті
- Курманбаев Серикбай** – д. э. н., Международный университет SILKWAY
- Kyrgyzbaeva Razia Duanbekovna** – Candidate of Philology Sciences, SILKWAY International University
- Қансейтова Жұмагүл Жұмабекқызы** – аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚМУ
- Қаратаев Тұрдалы Жақсылықұлы** – аға оқытушысы, заң ғылымдарының кандидаты, «Әлеуметтік құқықтық пәндер» кафедрасы, Гуманитарлы-экономикалық факультеті, SILKWAY халықаралық университеті
- Құдасов Сейсенбай Жолайұлы** – SILKWAY Халықаралық университеті, «Түркология» ҒЗО-ның директоры, Шымкент қ., Қазақстан
- Максұтов Бауржан Мулдашев** – преподаватель, кафедра социальных и юридических дисциплин, Международный университет SILKWAY, г. Шымкент
- Мамадалиев Санжар Талибжанович** – М. Әуезов атындағы ОҚМУ
- Mamyrbaeva Bagila Saginbaevna** – Candidate of Pedagogy Sciences, Silkway International University, Shymkent, Kazakhstan
- Масалиева Жанар Амалбаевна** – каф. меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты, «Мектепке дейінгі және арнайы педагогика» кафедрасы, ОҚМПУ
- Мауленбердиева Гулжан Бауыржановна** – кафедра ПМНО, Международный университет «SILKWAY», Республика Казахстан, Шымкент
- Мирсалиева Нилюфар Бабыржановна** – Магистр, оқытушы, SILKWAY Халықаралық университеті, Шымкент қ., Қазақстан
- Мусакулов Хусан Толендиевич** – PhD старший преподаватель, Южно-Казахстанский государственный университет, г. Шымкент, Казахстан
- Мырзабеков Ержан Ерсинбекович** – Университет дружбы народов имени Академика А. Куатбекова
- Мырзатаева Гульмира Нуржановна** – докторант 1 курса ЮКГУ им. М. Ауэзова
- Налибаев Абдулахаб Захирович** – кандидат филологических наук, Международный университет Silkway, Шымкент қ., Қазақстан
- Омарова Гулнара Амзеевна** – Мирас университеті
- Otebekova Aruzhan** – Master degree student of 1st course, Kazakh-National Women's Teacher Training

University, Kazakhstan, Almaty

Палванова Молдир Зайнидуллаевна – магистр права, аға оқытушы, Шымкент Университеті, Шымкент қ.

Раимов Абдурасул Бахадырович – кандидат педагогических наук, доцент, кафедра языковых дисциплин, Международный университет Silkway, г. Шымкент

Рахимов Бабур – докторант, SILKWAY Халықаралық университеті

Сабиров Ауелхан Ильясханович – к. ю. н., кафедра «Экономики и права», Университет Дружбы народов им. Академика А. М. Куатбекова

Саменова Несибели Жумабековна – магистр, Международный университет SILKWAY

Сихынбаева Жамила Сарсенбаевна – SILK WAY Халықаралық университеті

Skiba Marina Aleksandrovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, University of Narkhoz

Стычева Ольга Андреевна – к. п. н., доцент, ЮКГПУ, Шымкент, Казахстан

Тайтелиева Бибижамал Бортаевна – аға оқытушы, магистр, кафедра меңгерушісі, SILKWAY Халықаралық университеті

Tanabaeva Gulzira Umirtaevna – Candidate of Philology Sciences, Associate Professor, South Kazakhstan State University after M. Aueyzov

Тахирова Маъсуда Абдужаббор кизи – докторант кафедры «Педагогика», Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека, Узбекистан, г. Ташкент

Темирбекова Гулжамила Қамбарбекқызы – ф. ғ. к., Silkway Халықаралық университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Түгелбаева Қарлығаш Пернебекқызы – Silkway халықаралық университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Түймебаева Гулимжан Есіркепқызы – «8D01504-Химия педагогын даярлау» мамандығы PhD докторанты, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент

Түлепов Лесбек Абдешович – к. п. н., доктор PhD, старший преподаватель кафедры «Искусства и профобразование»

Тулешова Кулзейнеп Тулешевна – т. ғ. к., SilkWay Халықаралық университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Тултабаев Зулфикар Чуманович – ст. преподаватель, к. ю. н., Международный университет Silkway, Шымкент қ.

Тураева Айгул Тасболатовна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент м. а., Silkway Халықаралық университеті, Шымкент қ.

Туралина Светлана Мерекеевна – экономика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушысы, «Экономика және бизнес» кафедрасы, SilkWay Халықаралық университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

Турсунова Тырна Жамантайевна – Международный университет SilkWay

Турумбетова Гульжан Абубакировна – магистр, аға оқытушы, Silkway Халықаралық университеті, Шымкент қ.

Umirzakova Meruert Amangeldievna – Senior teacher, South Kazakhstan State University after M. Aueyzov

Хайдаров Садықжан Шахизиндаевич – магистр истории, ст. преподаватель, кафедра «История Казахстана и права», Международный гуманитарно – технический университет

Khujaahmedova Dinara Nurbayevna – Senior teacher, South Kazakhstan State University after M. Aueyzov

Шалкеева Айсулу Анваровна – ст. преподаватель, кафедра «Экономики и права», Университет Дружбы народов им. Академика А. М. Куатбекова, Шымкент қ.

Шеримова Нурзат Шаирбековна – к. ю. н., ст. преподаватель, кафедра социальных и юридических дисциплин, Международный университет SILKWAY, г. Шымкент

Шертаева Найля Турдығалиевна – Silkway халықаралық университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Юнусов Мадияр Бахтиярович – Президент Международного университета Silkway

Юсупов Абдулла Юсупович – кандидат филологических наук, профессор, Международный университет SilkWay, Шымкент, Казахстан

Yussupova Guzal Tadjikhanovna – Master's Degree of Humanities, SILKWAY International University

Яковенко Людмила Константиновна – кандидат филологических наук, доцент, кафедра языковых дисциплин, Международный университет Silkway, г. Шымкент

МАУЛЕНОВ Г.С.

доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история

ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общеправовой проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законодательства, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретных преступлений;

- роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елгену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и приносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессор З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

АГЫБАЕВ А.Н.

доктор юридических наук, профессор КазНУ им. аль-Фараби, заслуженный деятель Казахстана
ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санкт-Петербурге издательством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождающие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежит обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информации. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие вну-

тренение или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлений.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»**

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
2009 жылдан бастап басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғылымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года №1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы.

Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве.

Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№5/4 2020 жыл

Бас редактор:
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

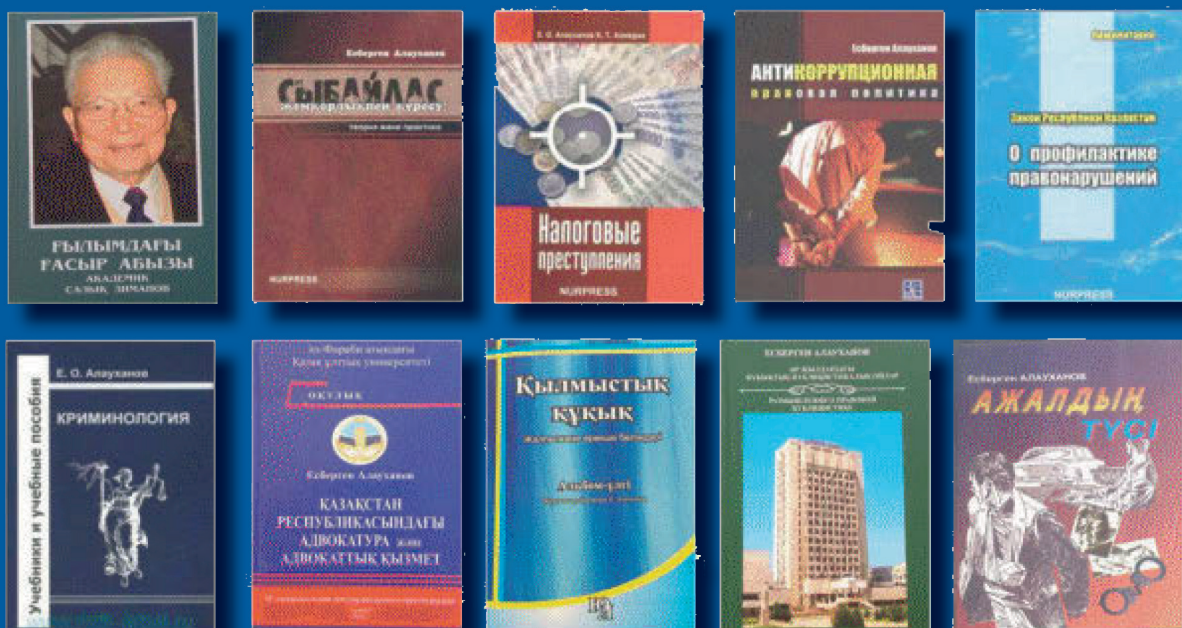
Басуға 06.06.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84х108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 40,75 б.т. Таралымы 500 дана. Тапсырыс №970

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания- учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИНМЮРФ; Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г, в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович – завкафедрой Судебной власти и у г, процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, пт редактор международного журнала «Наука и жизнь Казахстана». Профессор О. Стар ков отметил, что новый учебник «Криминология» отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком, И том числе в книге «Криминология», подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые гавы – «Бытовая преступность», «Медицинская преступность» и «Криминология», чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет, Своими грудями, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

Журналға «Қазпочта» бөлімшелер арқылы жазылу индексі 74191

